Захари Стоянов

ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

Български писател

ЗАХАРИ СТОЯНОВ
ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

chitanka.info

ТОМ ПЪРВИ 1870–1876

ПРЕДИСЛОВИЕ

Всеки народ има свое минало, което се изучава старателно от потомството. Ако човек се завземе да пише историята на българския народ от неговото подпадание под турското иго до освобождението му, то кое събитие би трябвало да държи първо място в нейните страници? Според нас: българските въстания, най-много Априлското (1876 г.), чрез които ние се опитахме да свалим от гърба си веригите на робството. Какъв е бил обаче характерът на тия въстания, кой ги е тях рьководил, били ли са те чисто народни движения, или плод на вънкашни някои побуждения — това, доколкото ни е известно, още от никого не е определено с подобающата точност и за мнозина съставлява дълбока тайна. Според едни българските въстания били приготвени от агентите на панславистическите комитети; според други тия, българите, като мирен и земеделчески народ никакво въстание не били в състояние да организират и без причина се нападнали от башибозушките тайфи Най-после според трети и чтвърти няколко несмислени младежи се събрали без знанието на народа и се опитали насилствено да го възбунтуват против волята му… Разбира се, че авторите на тия лъжовни източници, повечето чужденци и заклети врагове на българския народ, умишлено и със злонамерени цели крият истинските причини на нашите народни движения. Още по-лошаво е и това, че мнозина наши държавници и дипломати, които трябваше да бъдат признателни най-напред на българските въстания, старателно се мъчат да обтегнат булото на мрака върху тия народни драгоценности. Напротив, днешната наша свобода има безбройно число мъченици — херои, българи, наши братя, които са оставили костите си из далечните азиатски затвори, умрели са от бой и мъки по пътищата в тежки синджири, предали са душа по бесилниците, изложени на поругания и осквернения, посягали са сами на живота си, брат брата е убивал, баща — чедото си и обратно. Ние имаме херои, наша народна гордост, като Л. Каравелов, Левски, Хаджи Димитър, Караджата, Ботев, Бенковски, Волов, Каблешков и други много; но на малцина са тия известни, на малко от тях се знае где почива свещеният прах, нищо не е направено,

за да се увековечи тяхната памет, когато отечеството им, за което са станали жертва, свободно е днес.

За да не ме набедят за търде горещ поклонник на българските въстания, аз бързам да си призная, че напълно съзнавам заедно с всички слабата страна на тия наши въстания, зная, че ако ги разгледа човек със строго критическо око, ще ги намери повечето театрални, непрактически и необмислени сериозно, но кой е крив в това? Казах, че тия са най-блестящата страница от новата ни история, не притежаваме друго по-славно минало, което да ни характеризира като народ. Освен това има друго по-важно обстоятелство, което не трябва да изпущаме, когато говорим за чисти народни двнжения, за целта и намерението на отделни личности. Хората обръщат най-голямо внимание не на следствията, които са очаквали от това и онова предприятие, захванато от мнозина или от едного деятеля, но от святата цел и благородните побуждения, от които са се ръководили деятелите. За нас това е важно. Ние можем да иаброим мнозина херои, които са посягали на живота си, както казах, които са убивали чеда и жени, които са жертвували мило и драго за известна цел и идея. Каква е била тая цел и идея? Освобождението на България изпод турското иго. Това е за нас достатъчно. „Тия, бунтовниците, бяха луди и неразбрани глави, нехранимайковци“ и пр. — викат някои наши благоразумни братя. Да, но тия бяха честни и непорочни като ангели, идеални, каквито България едва ли ще роди вече втори такива подобни на тях. Освен това ние молим тия благоразумни поклонници на разсъдъка да ни датират поне едно дребнаво събитие из техния обществен живот (чорбаджийски, търговски и учен), който да носи малко-много ха-рактер на пожертвование, на хероизъм и пр. Признаваме, че тяхна милост са били практични хора, знаяли са кайметът на своята душа, трудили са се денонощно да има какво да оставят на чеда и унуки, били са добри християни; но всичко това се е въртяло все около собствените черва с някои дребни изключения. Съвсем си няма мястото да обвиняваме нашите деятели по въстанието. Ако те не можаха да извършат нещо по-сериозно, затова пък самият български народ е виноват, защото не е бнл достоен да се възползува от случая, не било дошло още онова време, за да оценн и той свободата. Мнозина ще да ни възразят може би, че в такъв случай не трябвало да се приготовлява никакво въстание; трябвало да се чака да

блесне „просвещението“. На тоя въпрос ние ще да отговорим, че не са само нашите деятели по въстанието, които са били заблудени от своя безпримерен патриотизъм, да не можат да видят по-надалеч. Накъдето и да се обърне човек, от миналото на другите народи се вижда, че н тия са имали своите Левски, Бенковски и пр., които са си въобразявали, че с едно махвание ще да можат да съкрушат тиранина. Хора като Наполеона, който е тиранизирал цяла Европа, който е заповядал на няколко свои събратя монарси, при всичко че не прилича на Левскн и Бенковски, не влезе ли във Франция да превзема царство с 30–40 души пиени вагабонти? Тогава що остава на нашите бунтовници, които не са чели ни „Mémorial de Sainte Hèléne“, нито пък са писали „Manuel d’Artillerie“, и „Etudes sur le passé et l’avenir d’artillerie“? Кромвел е казал велика истина, че в големите преврати най-далеч отивали ония, които не са знаяли накъде ще вървят от най-напред. Хора, които нямат определен план предварително, точно и ясно, които са живи органи, отдадени всецяло на събитията, не зависи от тях самите да вземат връх и да преодолеят препятствията.

И така нашите въстания заслужават да се опишат и изучат заедно с всичките свои по-известни херои, за която цел и се завзех, за да направя начало. Най-много се занимах с Паяагюрското въстание не само за това, че за него имам най-точни сведения; но и по тая още причина, че в него взе най-голямо участие народът и че неговите апостоли-организатори Волов, Бенковски, Икономов и Каблешков се самоубиха, нещо, което не стана ни в един от останалите окръзи. Онова, което говоря за Панагюрския окръг в приготовленията, може да се приспособи и за другите окръзи, разбира се, в по-ограничени размери. Старах се да бъда точен и верен в границите на действителността, без ни най-малко преувеличение на тоя или на оня факт. Не се ръководих от никакви авторитети и правила: святата истина ми бе знамето. По тая причина именно характеристиката на мнозина мои херои и някои картини, копирани от действителността, излизат малко груби, да не кажа, и отврати-телни, за което пак аз не съм виноват, а българският живот, че е създал подобни сцени н типове. Не се опитах ни най-малко да *облагородявам* и претъничавам тия събития, защото в такъв случай, ако на мястото на Ворча войвода и на Иван Арабаджията турех влюбени скелети, глупави любовници и педанти-учени, които да охкат, ахкат и да цитират в разговорите си

Гетя и Хайне — то книгата ми не щеше да има български отпечатък при всичко, че е написана на нашенски език. Зная средствата за това *облагородяване*, но не исках да се възползувам.

Ще забележат читателите, че между моите херои не фигурират твърде начесто ни учени глави, ни тежки търговци, нито пък влиятелни богаташи, а прости и обикновени хорица, все от долня ръка. Не фигурират те именно затова, защото делото, което описвам, е чуждо за тях. Наистина, че днес, когато няма вече бесилка, Диар-бекир и башибозушки ятаган относително ония, които са патриоти, когато е време на хвалба, ни един същински патриот не може да си отвори устата да каже своите заслуги пред днешнате незвани патриота, че тия направили това и онова. Не га слушайте. Може би и тия да са заслужили нещо кой с някой махзар, кой с убедителното си хитро слово пред пашата, кой с патриотически стиховце и пр.; но не забравяйте, че аз пиша за такива хора, зад гърба на които са се крили първите на пета и десята степен. От моите херои, истински патриоти, малко са останали днес живи, за да види потомството що ще каже патриот. Днес не е епоха за патриотизъм, а за гечинмек. Както в турско време, така и сега аз не можа наброи до пет души хора от горня рька, учени и богати, които да са издигнали гласа нависоко, да са повели простите смъртни и да са казали: „Аз съм такъв й онакъв, аз мисля така"… Зная нещо по-лошаво за тоя род високи и учени хора, помня стотина фактове за техните дела и поведение, било при турците или сега, но ако задълбочина, ако туря тия фактове на върволица, ще да накарам мнозина с милозливи и благородни сърца да си прехапят языка.

Признавам, че до много събития се коснах твърде повърхностно, множество факти останаха непояснени и неизследванн, но всичките тия погрешки аз можах да залича само тогава, ако лично отидех на мястото да ги изпитам и проверя. За тая цел не жалих ни труд, ни неудобство; но едно само важно обстоятелство, което не зависеше от мене, ме побърка. Тук аз говоря за материалните средства, без които е невъзможно. Отнесох се няколко пъти до българското княжеско правителство, което ми отказа категорически без мотиви и обяснения. В същото това време, когато на моето прошение се пишеше в Министерския съвет отрицателна резолюция, господа министрите решаваха с гордост на лицето да се отпуснат от народното съкровище

следующите суми; на хаджи Мехмедали 3000 лева на годината пенсия; на един немски келнер, да си направи къща — 17000 лева (наши пари 85000 гроша); на руските офицери Лесовой, Логвенов, Ползиков и Молсолов — 42 000 лева (наши пари 210000 гроша). На хаджи Мехмедали се отпуснаха пари, че във време на башибозлука стоял мирен, т.е. не клал и не бесил, а само подклаждал огъня отстрана; а на руските молодци за тая им заслуга, че във време на преврата, когато на сеизинът Срирота би позавидели и еничер-агалар, тяхна милост с камчиците в ръка, показаха гореща вярност в изравянието на гроба, в който се погреби България за няколко години… Както виждате, читателю, патриотизмът е бошлаф; той е съществувал само при турското владичество, а днес е невъзможно да се направи разлика между родолюбеца и шпионина; палмата на първенствурто се подава на тоя последния… Луди глави са били ония, които са спущали куршумът в мозъка сн за щастието на другите. Какво заблуждение. Нека ги подритват днес по улиците, за да им доде умът в главата… Опитах се да си доставя нужните сведения чрез приятели и познайници, но и тук ударих на камък, ще да удари и всеки един, който последва моя пример. Ни един от тия последните не посрещнах да погледне на работата обективно, от обща точка. Всичките захващат единообразно: „Когато аз получих изюестие, когато пламна в гърдите ми народната искра“ — и пр. За едно аз повечето от нашите хора, (въстаници) са готови да скрият и претълкуват най-важните факти, особено ако тяхна милост са малко-много развити, учители например, свещеници или пък обикновени хора с претенции. До стотина писма притежавам аз от разни лица, в които се наричам *патриот*, *поборник* и пр., а всичко това не е за друго за нищо, освен да спомена имената на тия хора. Ето защо аз съветвам бъдещите любители на българските нови движения, когато събират сведения, да предпочитат простите и безкнижовни хора, които са най-верните и добросъвестни източници. Пази боже да потърсиш сведения от родителите и сродниците на някой от по-забележителните покойни деятели по въстанието: щом ги попиташ за миналото на покойния, бистри сълзи рукват от очите им — сълзи спекулативни и лицемерни, разбира се, — така щото човек трябва да има особено търпение. За да подигнат в очите на народа своята роднина или син, и тия се впущат понякога да поетизират неговите дела. Намерих и такива оригинали, които да притежават на ръцете си безценни документи по

народните ни работи. „Не ги даваме — отговаряха тия — Нека ни стоят да ги предаваме на синове и унуки!“ Особено първата част на книгата ми е малко еднообразна, защото няма в нея твърде трескави херойски подвиги — въртение на ножове и пукание на пушки. Но с втората част аз ще задоволя читателите. Много ненужни второстепенни и третостепенни факти и подробности намериха място в книгата ми. Много изхвърлих, но и немалко оставих, защото, като не се турям в положение да направя строг разбор между нужното и ненужното — излагам ги пред очите на безпристрастния читател, той да ги анализира. Онова, което е от най-малка важност на заинтересувания очевидец, може би да съставлява драгоценност за другиго.

Мнозина прнятели ме съветваха да бъда кратък, да се не простирам по-надалеч от фактите и границите на събитията, но аз помислих, че не пиша ни рапорт, ни статистачески данни. Освен това зная вкусът на повечето от нашата публика, че сухите и безцветни факти, нашарени с дати и цифри, не привличат твърде читатели, а само кабинетни любители, за които аз не пиша. Защо ми е мене, когато не се подсмея, гдето трябва, когато не удостоя поне с един поглед оригиналния субект, смелия поборник, предателя и пр., нещо, което не ще може да направи оня, който не е бил очевидец? Нашите малоразвити читатели не са още в състояние да се задоволяват само с голи факти, на което са приучени само американците и англичаните, за което свидетелствува и самата им журналистика — отдавна освободена от доктринерството и полемиката. Немислимо е да търсят читателите от нас съвременниците строга обективяост и хладиокръвие. Ако Кондорсе говори, че безпристрастна история на един народ може да напише само незаинтересуаният чужденец, то тая истина може да се приспособи най-добре на нашите разказвачн, които не само че са били заинтересувани, не само че страдат от патриотически тенденции, но са изяли сще и по стотина тояги за своите постъпки и убеждения. Възможно ли е от подобни хора да искаме хладнокръвие? Освен това недейте забравя, драги читатели, времето и обстоятелствата (1881–1883 г.), в които е писана настоящата *книга*. Най-много наруших аз всякакви благоприличия и правила, когато описвам делата на гнусния предател; а като дойда в Батак, Перущица и пр., когато ви въведа в окървавените храмове на тия две исторически селца, там не искайте

вече от разказвача никаква сметка. Думите: поганец, варварии, звяр, кръвопиец, и пр., които не звънтят твърде благоприятно и на моето ухо, неволно се изтърваха изпод перото ми. Впрочем, надявам се, че ще да получа прошка за тая грубост, защото множество обстоятелства има да ме извинят.

Влезте, чнтателю, в положолието на човек, който е имал съприкосновение с борците за българската свобода, който е бил свидетел на техните мъченически страдания, и вие ще да разберете, че днес е невъзможно да се заговори с благороден език, да остане човек на своята височина. Може ли съвременникът, бил той който и да е, да се не увлича и вълнува, когато единствената сестра на Ст. Караджата подава ръка за позорна проситба? Има ли милост за всеки чувствителен човек, когато старият баща на А. Кънчев умря на пътя, който се погреба без свещеник? Когато двете му сестри киснат във вертепа на калното блато, скитат се гладни и боси? Да кажа ли нещо по-чувствително? Вярвам, че ще да се наскърбите за минута поне, но не се стряскайте. По-малката сестра на А. Кънчева, момиче на 15–17 години, се намираше през 1880 година под стрехата на една циганка, съдържателка на публично заведение; а по-голямата ѝ сестра си оплаква дните из Влашко… Кажете ми, може ли човек да не кълне, когато над гробовете на Левски, на Бенковскн, на Волова, на Икономова, на Коча и пр. е пораснало див бурен (на последния лозе), като че народът, за който са се жертвували, се е потурчил? Но само това ли е? Накъдето и да се обърнеш, печатът на позора блещн във всичката своя голота. Матевски, тоя същий Матевски, другарят на Левски, организаторът на „Гимнастическите дружества“, комуто се дължи съществуванието на Южна България, бяхме свидетели, като се погреба. Двама души, с дискос в ръцете, ходеха от дюген на дюген, да събират по петаче и две за неговото погребание. На тоя дискос спущаха своята лепта и враждебните нам елементи, с които покойний водеше отчаяна борба. Каква национална гордост… По същото това време всичките български вестници бяха облечени с черно за смъртта на еднн чуждестранец музикантин, който бе дошел в страната ни само от любов към лирите. Всички го оплакваха горчиво и изказваха мнение: да се помогне на фамилията му от народното съкровище… Пак по това време колоните на вестниците се пълнеха с биографията на друг един облизан чуждестранец по случай сребърната му сватба. А

за Матевски пи дума, ни ума. По-долу в същия град стваха живи прспирни, биеха се депутати, псуваха се за устрояването на някакъв си храм, пак над чуждите гробове подигнат. Ех, народ, народ, кога ще да погледнеш на своята изпокъсана черга?

Не се е минало много време от оная епоха, когато можеше да се познае, да се направи разлика между родолюбеца и шпионствующата шуга, но, за жалост, днес твърде мъчно е да се произнесе човек от един път. Мнозина има да се лутат из мъглата и питат: „Кой е?“ „Който има белокаменна къвда, който говори с консулите и диша ароматическата миризма на техния чай“ — отговарят мазните вестникари. Всеки разбира, че за да се разбият тия фалшиви основи н лонятия, трябва се топор с две острила, без риторика и отбрани фрази. „Два деня не можах да се побера в кожата си — ни говореше един приятел, два пъти ходил на заточение, — когато прочетох във вестниците следующето прение, станало в Софийското народно събрание през 1882 година: някой си славянин, като чул, че българското правителство дава душа за чуждите авторитети, иодал прошение в поменатото събрание, в което говори, че понеже можал да прекара с немските параходи в Русчук около 65 бунтовници в турско време, то моли да му се отпусне нещо от патриотическото събрание. Попитали русчукския депутат Георги Геров истина ли е това и той отговорил: «Да! Зная, че тоя патриотин славянин е спасил от въжето много наши народни хрра!»(?)… О, где сте, народни хора! Излезте от гробовете и вижте от кого се защищавате днес! Боже мой! Какво петно над свещените прахове! Трябва да ви кажа и това, че Георги Геров е бил кафеджия при Мидхат паша и нещо повече… комуто носи името Мидхатпашов Георги. Когато българските бунтовници бягаха, тоя Георги, облечен с алатурка сетре и с бръснат врат, палеше кехлибарения чибук на своя страшен господар. Но казах: днешните патриоти са от рода на Георги Мидхатпашов…“

Обикновено записки или лични възпомииания се публикуатслед няколко години, когато съвременниците и лицата, които се споменуват в книгата, не живеят вече. Аз се не съгласявам с това правило, бог знае защо и за какво установено в европейските литератури. В такъв случай, каквото и да напише един съвременник, след време, когато не живеят вече хора, волею и неволею ще да се приеме за чиста монета, защото не ще има кой да опровергае писаното. Ето защо аз прибързах с настоящите записки, за да можат участвующите и знающите

съвременници да опровергаят или заверят тяхната правдоподобност. За тая същата цел аз не избягнах и вмествамието на множество собствени имена, които така също служат за контрола на изложените от мене събития. Ако аз греша някъде, ако строгото безпристрастие е победено от някои лични съображения — нещо твърде възможио, — то стотина и повете лица, находящи се в книгата ми, ще да ме изобличат, според както ми се пада.

Лаская се да вярвам, че ще да дам повод чрез настоящата си книга на мнозина наши дейци по последните ни народни движения да напишат онова, което знаят, защото само по тоя начин ще да можем да пролеем свет на много забравени събития. Каква драгоценност, какъв богат материал и за историци, и за поети, драматурги и повествователи щеше да се открие, ако нашите стари об-ществени деятели: Славейков, Михайловски, Кръстович, Чомаков, дядо Богоров, Геров, Л. Екзарх, Данов и Груев и пр., бяха описали просто кръга на своята деятелност било по черковния въпрос, било по възраждането на книжнината ни и училищното ни дело. Какво богатство… Не говоря за покойните ни вече народни хора: Раковски, Макариополски, Княжески, Каравелов и пр. Заедно с техннте кости е погребана историята на българския народ за няколко години! „Под всяки подгробен камък лежи една част от всемирната история — говори Хайне, — всеки човек е вселена, която се ражда и умира с него, историята на всяко съществувание има своя ннтерес.“ Няма съмнение, че после няколко години специалисти и историографи ще да бъдат платени богато, да издирят и опишат всичко, но техният труд ще да е напусто. Като каква цена би имала в диешно време историята на кърджалиите и на техните главатари, ако тя се явеше на бял свят, всеки може да си въобрази, комуто малко-много е мило за миналото на неговото отечество. Същата цена — стотини пъти повече — ще да имат за потомството и въстанията — блестяща страница, както казах, от новата история.

Няма съмнение, че както по другите ни работи, така и по народните ни движения най-напред ще да се заинтересуват спекулантите чужденци. Ще да се появат те в страната ни с консулски препоръки и отечественото ни правителство, да не скърши хатъра на приятелската държава, ще им се усмихне във всяко отношение. Най-напред ще да се издаде окръжно до административните власти, че като се появи такъв и такъв фон, професор или симпатична леда, да му се

окажат всякакви поддръжки за постигание на благородната му цел. Бях очевидец, когато един такъв протеже *учен* пътуваше из отечеството ни с конвой жандарми, кметове и пъдари, на които като че той да заплащаше, а в същото това време друг един наш скромен труженик, който познава България заедно с колибите й, рискуваше да бъде жертва на гладните вълци в балканските клисури!… Кой му е крив? Защо се е родил той българин? Чудни хора сме ние. Чужденецът-„българофил“ ще кръстоса страната направо и наляво (гдето има само железници и шосе, забележете), ще да се срещне той със самохвалствующите се първенци, със заинтересуваните началници и кметове, както в турско време с мюдюрите и владиците, ще поразпита надве-натри, па за останалото: да живеят библиотеките и официалните статистики. *Пътуване по славянските земи*, *Нова България* или *Три месеца в България* титулира своята книга „скъпият ни гост“, пълна с лъжи и фабрикосани факти, написани тенденциозно за в полза на партията и на обществото, което е изпратило пътешественика от неговото отечество. А нашите гарги, които мислят, че „тайните“ на народния ни бит не са достъпни на нас самите, невъзможно е да се изследват, докато не е човек професор с някоя титла — примират от радости и гълтат апетитно притотвените за друг стомах хапове… Който не вярва в моите думи, то нека отвори книгите: на *К. Роберта*, на *Мекензи и Ерби*, на покойния *МакГахан*, на *Консулската жена и дъщеря* (псевдоним), на *Немирович-Данченка* и пр., и пр. В тия книги са пуснати такива ерунди за българския народ, на коричките на които, ако да нямаше написано *леди и фонове*, а Петко и Иван, то отдавна биха опънали за ушите тогова Ивана и го биха попитала: „Защо ти лъжеш?“ Но виновати ли са фоновете и ледите? Виновато ли е нашето лакейство, което се проявява пред всеки златни очила. Аз бих наброил имената на мнозина учени иностранци, които от нравоописатели и историографи достигнаха до шпионство, но хайде да не отваряме загорелите рани… В деятелността на някои бунтовници аз отидох малко надалеч, като се коснах и до някои частности в живота им. Единствената моя цел с това е била да покажа, доколкото е възможно с по-много факти и подробности, като какви хора са били нашите бунтовници, през какви митарства са преминали тия, докато се откажат от съществующия комерческо-занаятчийски кодекс и предпочетат бунтовничеството, на края на което стоеше бесилницата.

Това за мен е нужно по много причини. Първо, че всякой ще се убеди в това вярно обстоятелство, че не богати и учени са доброжелатели на народите, че човек може да стори добрини на своите ближни и без диплома, и без славно минало. Второ, че както богатството, така и дипломата, които имат за цел охраняванието на личността, поробват в същото това време тая личност, която захваща да се грижи само за своята черга и клони да поддържа съществующия ред.

А краткото описание на живота на един бунтовник, бил той който и да е, може да бъде приспособено, с изключение на микроскопически подробности, на всеки едного. Левски е бил абаджия, слуга и най-после-дякон; Бенковски така също абаджия, джелепин, прост работник; Колю Ганчев, Кочо Чистеменски, Христо Иванов, Георги Икономов, Никола Обретенов и пр., и пр. кундураджии, абаджийски чираци, халачи и т.н. Ето защо аз дадох малки картинки из живота на овчари и абаджии. Така също и в описанието на апостолските забикалки, в пътуванието на четите и в бяганието на бунтовниците аз допуснах множество подробности. Тая форма аз употребих, като се основавах на следните две съображения: а) че България в петстотингодиишото си съществувание, както казах, само една бунтовническа епоха е имала, па и занапред едва ли е мислимо да има; и б) че когато изнеженият пътешественик, снабден с няколко вараклии паспорти, с препоръчителни писма и пр., описва страната от прозореца на железницата, рисува с мрачни черти как конят на каляската му се подхлъзнал, как арабаджията се напивал, как стунанинът на къщата, в която се спрели, не се отнесъл учтиво и не турил много масло в яйцата и пр. — то кажете ми не съм ли аз в правото си да опиша и съня даже на ония, които не съществуват вече, които са пътували не за променението на въздуха, а за доброто и свободата на другите, на България? Доколко правдоподобие се заключава в тия мои понятия, разбира се, че не мен остава да определя.

В языка вардих само едно правило: да ме разбират и най-простите що искам да кажа. Дали съм сполучил в това отношение — пак не е моя работа да оценя. Не се церемоних с фонетиката на еровете; нека тях ги наместят специалистите. Аз пиша по такъв предмет, от който около стотина факти и събития само мен са известни, следователно, ако тук-там се срещнат някои дебели погрешки, вярвам, че читателите ще погледнат на тях със

снизходително око. Друг е въпросът, ако пишах граматика, българска история или читанка, предмети, които са достъпни за стотина души.

Моля убедително да простят всички ония наши съотечественици, на които споменавам имената в книгата си и които съм нападнал неправедно, по криви сведения може би. Тежка е обязаността на оногова, който се придържа у истината. Сърдечно благодаря на господа: П. Горанов, Панайотов, Христо Иванов, Д. Ахмаков, Ив. Ворчо, Кр. Самоходов, Хр. Благоев, Никола Обретенов, С. Заимов, Кр. Стефанов, Ф. Щърбанов и много други, които ми дадоха много сведения.

Най-после към вас, братя, прости сиромаси, се обръщам. За вас съм се трудил да напиша настоящата книга, за да ви покажа, че най-горещите борци и защитници на нашето отечество са били не горделиви богаташи и надути учени, но прости и неучени ваши братя, които не са знаели повече от вас! Достатъчно ще да бъде да ви напомня само имената на Левски, Бенковски, Кочо Чистемен-ски, братя Жекови, бай Иван Арабаджията, Иван Ворчо и пр., всичките хора еснафлии и работници. Тия и никой други умиха лицето на България и защитиха нашата опозорена слава; тия направиха да пригърми името *българин* по четиритех края на света; тия стъпиха презрително на всичко свое частно, гордо и неустрашимо издигнаха глава против силния тирании, за когото учените глави ни тълкуваха, че не трябва да го разсърдяме, с гъделичкане само да гледаме за умилостивяването на неговия поглед. Всичко това тия направиха не че бяха ходили в Париж да си изострят ума, но че бяха честни, имаха воля железна, характер несъкрушим, обичаха горещо своето отечество — свята длъжност за всеки едного; а тия няколко качества всеки от вас може да ги има, стига да пожелае. Нека тия наши народни светила ви служат за пример. Не се бойте от високите шапки на учените и от разкошните къщя на богатите. Не слушайте ония пернати глави, които ви натякват всеки ден, че вие не разбирате от нищо, трябва да си гледате само ралото и да слушате какво ще да ви кажат учените господиновци. Това е прах във вашите очи. На пръсти се броят ония учени, които би се решили да жертвуват своя гечинмек за вашето добро; не благоговейте пред тях, когато ви говорят, *че ходили да гният гърди*. Гнили тия гърди, но не за вас, а за своя дребнав гечинмек, който така също се печели в ущърб на вашата черга Върнете се няколко години назад, когато

вашият врат стоеше на дръвника, и припомнете си имаше ли някой учен или богат да ви се притече на помощ със своето знание и богатство, има ли някъде гроб по окървавеното поле от тия уж ваши благодетели? Тия се криеха из миши дупки по него време; но когато огря и за нас слънце, кокато настана златна епоха, когато дрънчението на ножовете и касатурите се замести с бели рубли и полове, тогава се сипеха на твоето пепелище високите капели и неизвестинте до него време калпави родолюбци. „Махнете се отпредя ни, вие сте прости, от нищо не разбирате“ — говореха тия, при всичко че ако не бяхте вие със своите прости глави, то тяхна милост и до днешен ден щяха да слугуват по Влашко и Богданско за по 20 шиника кукуруз в годината… Но не е само тоя факт, който аз притежавам. Когато се яви повтором борба, когато втори път поискаха да стъпят на твоя многострадален врат, не с турски ятаган в ръката, а с честния кръст напред, когато се изискваше в тая борба не юнашки гърди да стоят срещу пищението на грозния куршум, а тенекиени лица, които да се не червят и като ги плюят, най-после, когато не решителност трябваше, а подлост и мизювюрлюк, то кой излезе на мегдан? Кой ръкопляска на новия тиранин? Учените глави и червивите с алтъни богаташи. Прочее, напред, братя! Не се срамувайте от вашата простота… Да не кажете, че учението е лошо нещо. Пази, боже! Учените хора именно са отървали човечеството от клещите на тиранина; но за голяма жалост, че ние нямаме още такива учени. Занапред добър е господ…

Пловдив, 22 януари 1884 г.

ГЛАВА I. НЯКОЛКО ПОДРОБНОСТИ

I

Преди да започна разказа си, съответствующ на заглавието на настоящата книга, аз моля читателите си да имат минутно търпение и ми позволят, за да ги запозная с някои предварителни обстоятелства, некасающи се до главния предмет на книгата.

Който от читателите не намира занимание в описанията, изложени в първите две глави, то той свободно може да ги изостави и върви напред. Аз намерих за добре да поместя тия предварителни разкази, със съгласието на разказвача, както той си ги бе изложил от по-напред.

По-голямата част от жителите на така наречените балкански села: Жеравна, Градец, Ичера, Медвен, включително с Котел, се занимават с овчарство. Но тъй като пасбпщата на тия села не благоприятствуват на стадата, от една страна, а, от друга, че ако всичките скотовъди би докарали своите овце в родното си място, не би се побрали в околността, то от старо време още тия са си намерили леснината где именно трябва да отвъждат стадата си. Тия места, гдето зиме и лете живеят котленските овчари, както ги наричат въобще, без да ги ра тая местност, макар овцете да не стават дотолкова едри и максулни, както става това в Добруджа, но тия се пък славят със своята добра вълна, наречена „карнобат кўвърджи“, която завинаги се продава един-два гроша по-скъпо.

Няма почти един от тия овчари, който да не е притежател по на няколко овце. Най-богатите от тях, повечето котленци, имат 1000–2500 овце; други по 500-800; трети, наречени средня ръка, от 200–300, а най-сиромасите от 25–100. Въобще, човек, който не притежава ако не повече, то поне 10–15 овце, не се приема да бъде овчар с плата за определено време, защото „него не го боляло на сърцето за имането“, казват тия зделят на села, са Добруджа и Карнобатското поле. В последната Ония от богатите освен овце притежават и къшли, наи-

много в Добруджа, в Балчикско, Мангаленско, Пазарджикско и Кюстендженско, на които кълли освен своите овце прибираи други вънкашни овчари, тъй щото на една кълла се събират от 10–20 души дружина с по 5000–12000 овце. Тях ги разделят на няколко сюрии: яловина, шилета (така се наричат ягнетата, след като ги отбият), сагмал (овце за доене) и празове, или кочове. Тия последните отделят от общите сюрии само есенно време. След като намесят овцете, което бива пролетно и есенно време, по Димитровден и Гергьовден, когато става преместението от една на друга кълла, дружината избира помежду си едного да им меси хляб и да приготовлява гозба, което се върши един път в неделята.

Тоя последният, който се нарича одаджия, не ходи да пасе овце. Останалите от овчарите ходят с овцете, а някои си отиват в село при семействата си, гдето живеят по един, най-много два месяца. Това отсъствие си има определеното време през годината, което строго се съблюдава. То бива обикновено по Великден, Гергьовден, Димитровден, Заговезни, Рождество, Велики заговезни и понякога за Голяма св. Богородица. Това време се избира именно затова, защото тогава овчарите са най-свободни.

За глава на всичката дружина се счита ступанинът на кълата; но без съгласието на дружината той не може да си наложи волята за каквото и да било. Всичките разноски и приходи, направени подир овцете, разхвърлят на овца, тъй щото всеки плаща и приема съобразно със силата си. Ако разходите се падат по 10 гроша на глава, то оня, който има 25 овце, ще заплати 250 гроша и т.н. Същото това става и с приходите. На стотях овце се отделят още по четири процента, наречени хак, които се раздават на всичките овчари. Ония, които владеят голямо количество овце, пада им се да дадат, а другите, които притежават по-малко количество, приемат. 5–6 глави се пада най-много на човека да получи за шест месяца.

Освен тия кълли овчарите от горепоменатите села ходят още и по турските врата, гдето се събират в по-малко число, от 3–5 души. Турчинът, ступанин на кълата, колкото овце има, предава ги на овчарите и се оттегля настрана, без да се меси в нещо. Тия последните избират помежду си най-имотния за глава, когото наричат кехая. На турските кълли въобще, гдето безписменият ага не се интересува от нищо и всичко остава на добросъвестността на своя кехая, овчарите

прекарват с по-малко разноски, отколкото по котленските къшли, гдето спекулантинът хаджия дращи с пачето перо по обвития с кожа тефтер, както му скимне.

Няма нужда да ви разправям, че тия овчари киснат в дебело невежество и простотия във всяко отношение. 15–20 души живеят в една стая, наречена колиба, без никакви прозорци и постелки. Когато ще лягат да спят, тия се увиват с различни неочистени кожи, недавна одрани от гърба на умрялата от болест овца. Още по-лошава е тяхната храна; като се изключи времето, през което доят овцете, когато сиренето е в изобилие, единствена тяхна гозба, останалото време от годината тия нагъват сухия хляб.

Кисело зеле и пипер тия не употребяват, защото с тях се ядяло много хляб и разноските ставали големи. Лук и праз само купуват, но и той се държи под ключ и се раздава с мярка от страна на одаджията. Няма пример почти, щото някой измежду овчарите да заколи нарочно овца или ягне за ядение. Това тия считат за грешно и неприлично, щото един *мал-сайбия* да заколи от своето стадо здрава и читава овца само за своя удоволствия. С месо тия се смърсяват само тогава, ако някоя овца, след като се е влякла болна няколко деня, видят, че няма да оздравя, и я заколят. Но и в тоя случай тия не пристъпват от един път да я готвят, защото може би да се появи някой турчин или татарин, който да купи месото.

Пролетно време, когато и най-последните сиромаси откъсват от залъка си да купят прясно мляко, котленските овчари не го кусват, докато не дойде Гергьовден, защото не щяло да има берекет през годината и че като се варяло на огъня млякото, щяло да бъде суша през лятото.

Но това правило се държи собствено само за овчарите. То се нарушава твърде често от страна на турците и заптиите, които, щом дръпнат ножа, и мляко се вари, и здраво ягне се коли.

На Великден, когато всичкият християнски свят се весели, овчарите говеят на първия ден, не за себе си, но за доброто на „имането“, защото, който ядял благо тоя ден, много червеи щяло да има по овцете!…

Освен всичките пости, среди и петъци, които безусловно трябва да се говеят, някои от по-старите говеят още и понеделницнте. Тежко и горко, ако усетят, че някой от младите се е сблажил в сряда или петък

със сирене! Всичките нещастия, които би се случили нея година, ще бъдат приписани нему. Няма нужда да ви разправям, че всички тия суеверия се поддържат и разпространяват най-много от хаджиите-котленци, които са всезнающи и на които думите имат решающе влияние над останалите смъртни. Забележително е и това, че най-горещите защитници на тая слепота бяха ония, които знаеха да четат. Причината на това, според мене, може да бъде тая, че книгите, които четяха тия последните, написани от безсъвестни заслепители, иаместо да ги просветят в пътя на истината, напротив, затъпяваха ги още повече. Между другите любими книги на овчарите първо място държаха: *Митарствата на блажена Теодора*, в която книга се разправя как тая развратна жена с молитвите на светаго Василия и с покаянието си можала да влезе в рая; *Камък падна от небето* — малка книжка, написана от хитър калугер за заблуждение на християнството; *Ревизията на св. Богородица в ада* — книжка, в която се описват мъките на грешните, които не са станали, когато преминувал свещеникът, които не давали за „бог да прости“ и пр.; най-после *Чудесата (99) на пресв. Богородица*, написани от някого си Димча Великов, котленец, в предисловието на която книга тоя момък казва, че „Сія книга трябва да я има при себе си и оня, който не знае да чете, защото тя притежава такава сила, щото може да заварди човека от болест, от куршум, от лоша среща и пр.“

Димчо Великов беше котленец, а всяко нещо, което излезе от Котел, трябва да е добро; защото, според мнението на котленските хаджии, техният градец е единствен по цяла България, в него се раждат боляри хора, умни глави, паши и владици; той е прочут чак до султана и пр. Ето защо книгата на Димча Великов, котленец, която по това време беше излязла нова (в 1869 г.), разпродаваше се като топъл хляб. Всеки бързаше да се сподобие с тая драгоценност, която увиваше в по два-три ката вадени кожи и я изучаваше наизуст от край до край. По-богатите хаджии купуваха по няколко, за да се намират за синове и унуки. Много случаи се представяха, които бяха от естество да отворят очите на заблудените, че *Чудесата на пресв. Богородица* не са в състояние да отклонят злото; но никой не си позволяваше да помисли даже, че подобно нещо е възможно.

Бях очевидец един ден, когато донесоха на ръце едного клетника, горещ почитател на тая книга, която носеше постоянно при себе си,

деня и нощя. Него бяха смазали от бой по всяка вероятност татарите от ближното село; а книгата на пресв. Богородица, която била в улията му, беше станала на памук от ударите.

Вижда се работата, че тая прекалена набожност на котленските овчари е известна и в някои манастири на святите отци, защото, щом се пукне пролетта, тия последните със сюрията наводняват равната Добруджа и обикалят по котленските къшли с мощите на разни святци и чудотворни икони, които набожните овчари целуват с голямо благоговенне и всеки за пая си сгъва по едно червено руно вълна, които лукавият калугерски слуга не може да надпревари да ги тъпче в чувала. После това калугерите светят вода, с която ръсят овцете, да не ги гази сипаницата и други марази; изливат някакво си масло в тамошните дълбоки кладенци, четат разни молитви за всякакви неща и пр. В продължение на това време цялата дружина от къшлата върви подир святите отци, начело с шкембестия дядо хаджия, всичките гологлави и с кръстосани ръце на пояса, като че Исус Христос влязва в Йерусалим.

Зная една година, по причина на многото дъждове, една трета от овцете бяха осакатели. Един калугер от Рилския манастир научи овчарите да накладат огън на кръстопът нощно време, през който да прекарат сакатите овце, когато пеят първите петли, от което действие в разстояние на няколко дена щели да оздравеят всичките. Но тоя огън трябвало да се произведе от само себе си, чрез триението на две дървета. Разбира се, че думите на калугера трябваше да имат решително влияние в овчарската среда. Помня, че цели два деня двама души се занимаваха с произвеждането на огън чрез триението на две липови суровици една от друга; а трето едно лице държеше постоянно едно парче прахан, натрито с барут на мястото, гдето ставаше триението. Най-после сполучиха да добият желаемия огън и в една тъмна нощ с големи мъки и гюрултии едвам сполучиха да прекарат невинното стадо през червената жерава, с която беше постлан пътят. Всеки може да се догади — като каква е била ползата от това: на другия ден половината от сакатите овце не можеха да се мръднат от мястото си, защото и здравите им крака бяха изпогорели в огъня. Тая набожност обаче никак не пречи на котленските овчари: да крадат, да продават умрели овце на татарите и да правят други разни безчиния, за

които твърде добре знаяха, че Изповедникът не позволява причастение от 10–20 години.

Вечер, зимно време, когато се събереше дружината около огъня, да си сушат навущата, от дума на дума минуваха най-после и на други въпроси, вън от техния кръг. Обикновено за подобни отвлечени неща първата дума вземаше някой хаджия, който като всезнающ, пътувал през Черното и Бяло море, заемаше се за разрешението на всякакъв въпрос, колкото и той да е мъчен. За каквото и да се говореше, претенциозният хаджия докарваше дума да каже нещо и за божия гроб, за Яфа или Цариград.

Ако например някой любопитен овчар запиташе кой град е най-голям в света, то хаджията отговаряше: „Йерусалим“; ако друг някой пожелаеше да узнае от кои народи излязват най-големите мурафети, то хаджията посочваше ингилизите. „Параходът, с който отидохме до Яфа — прибавя той гордо и самоуверено, — беше ингилишки, от най-добрите.“ После това той захваща вече своето, т.е. за Божигроб, как ги посрещнали калугерите със засмяно лице, как паднал Светият дух на Възкресение, от който се запалили свещите, и най-насетне свършваше: „Всичко с виждание бива; нека господ помогне и на вас да видите с очите си.“ „Амин, чул те е господ“ — отговарят дружината.

Ония читатели, които не са запознати с Котел, може би да им се види чудно и странно; как хаджия човек е изпаднал да пасе овце по добруджанските голи равнини, да го бият всеки ден татарите? Тия не са рядкост. В Котел май мъчно ще да намериш къща, в която да няма някой хаджия или хаджийка; а в по-богатите семейства всичките почти са се мили на р. Йордан. И дърварите даже, които ходят заедно с циганите по Балкана, са хаджии. Твърде често, кога пътува човек за Котел откъм Шумен или Елена и наближи Котленския балкан, захваща да чува из тъмните усои гласовете на дърварите: „Ей, хаджи Юрдане, натовари ли магарето?“ „Малко остана, хаджи Божиле“ — отговаря други.

Най-много котленските овчари разискват върху верите, за рая и пъкъла, за таласъмите, чумата, юдите, вапирите и пр., в съществуванието на които са положително уверени.

— Когато раят е затворен за турците, евреите и другите неверници, то техните души без съмнение може да отиват

изключително в джендема? — пита някой измежду овчарите, когото навярно са били него ден татарите.

— Нито едното, нито другото — отговаря хаджията, като че вчера се е завърнал от оня свят. — Както раят, така и пъкълът са направени само за християните, а неверниците ги няма никакви по оня свят. Тия са като кучетата и като другите животни; техният живот е само на тоя свят и щом умрат, душата им става на вятър.

— А който от християните се потурчи, то що става с него, дядо хаджи? — пита дружината.

— Той гори постоянно като свещ, от краката до главата — казва хаджията, — защото мирото, което той е възприел от свято кръщение и което е чист огън, никога не може да угасней.

— Слушал съм да казват, че това миро било голямо колкото житено зърно в човека — обади се някой.

— Ако да не е и по-малко даже! Неговият пазител, на мирото, е св. Васил, който е на голям почит при небесния престол.

— Че душите на християните живеят вечен живот, а неверниците се изгубват, доказва ся и от това, че и най-грешният християнин после смъртта си става на вапир, пак с человечески образ, когато турците се превръщат на свини, най-ненавистното за тях животно — продължава многознающият хаджия.

— Това е съвършено вярно — поема други думата. — Аз зная, когато през години си един от нашите другари, който се занимаваше с авджилък, уби един азъл (дива свиня — мъжка). Както му е редът, ние го опърлихме и очистихме и турихме на огъня една част да се вари. Чакахме час, чакахме два, чакахме цяла нощ, месото не увира, а, напротив, става още по-яко, като восък. „Тук има нещо“ — подума дружината и няколко души се завзеха да разглеждат лова. Какво да видим? Ушите на мнимия азъл бяха пълни с памук, а на предния му крак се намери сребърна халка, която по всяка вероятност е била пръстен. Всинца се уверихме отпосле, че убитият азъл е турчин, комуто и името научихме. Той беше от близкото село, умрял неотдавна.

Разказвачът се е кълнеше, че е очевидец на това, и слушателите го зяпаха с отворени уста; а малките момчета трепереха от страх и се увираха около огъня. Една вечер, след подобни разкази за вапири и таласъми, проводиха едно малко момче да види навън защо лаят кучетата. Две крачки не беше отстъпило още от вратата това момче,

когато изрева, колкото му е силата, и падна на земята. След като се окопити, попитаха го що е видяло и то разказа с ужас, че до малките кошари седял белобрадат циганин, с чибук в ръката, лулата на който била като пръстена паница. То извикало, защото циганинът му махнал с ръка да отиде при него.

— Трябваше да се прекръстиш — забележи един от овчарите, който беше ходил само до Света гора.

— Трябва да не хвърляте тука наблизо сапунената вода, защото на нея много се трупат злите духове — каза втори.

— Местата, гдето се хвърля сапунката, воденците, юртлуците, върбалакът, кьоравите кладенци, старите гробища, мочурливите места, са най-любимите обиталища на тия духове — потвърди трети и така нататък.

Освен това котленци благоговеят до баснословна степен пред своите богати съотечественици, с които се хвалят, где седнат и где паднат, не че тия последните са направили някоя добрина, което е изключителна рядкост между всички богати, но просто така, защото имали много пари, ходели често в Цариград, познавали се с много паши, а най-главното от глупост и дебело заблуждение. Ако да нямаше по света подобни слепи обожатели на блясъка и на богатството, които са спокойни само тогава, когато им се завие камчикът около врата и когато им ударят по петдесят тояги по краката, то не би имало и хаджии, чорбаджии и различни други тунеядци, съществуванието на които е възможно само при низостта и подлизурството.

Вечер не се минуваше да не разискват моите овчари кой е най-богатият хаджия, кой имал най-голям почит при пашата и пр. Най-големият техен господ е хаджи П., стар скъперник-чорбаджия, името на който се произнася с гордост и почитание от всеки котленец. Ако някой овчар случайно се е бил срещнал негде по пътя да пътува с него заедно или пък умният хаджия го е поканил да бъдат другари, за да има едно мекере със себе си, за да му чеше коня по ханищата, то обрадваният овчар не забравя това важно произшествие за дълго време. Прави-струва, той ще намери случай да отвори дума за това и ще захване да разказва някоя анекдота из неговия живот, като не пропуща и най-малкото му движение. Не дай, боже, пък, ако се е удостоил да носи на коня си или на гърба си тежката кесия на дяда хаджия, който като известен навсякъде по богатството си, за да избегне

всякоя опасност, често е употребявал подобни хитрости. В такъв случай с нашия овчар дума не можеше да бъде вече, без да смята бедният, че с това си е наместил кокалите или е убил слабия си сиромашки конец.

Един от тия чистосърдечни християни, който така също имал честта да пътува с котленското слънце от Котел до Добруджа, вечер не пропущаше да не разказва за това свое пътувание. Особено впечатление му направила нему постъпката на богатия хаджия, когато пристигнали на хаджи Гергювия хан в Х. Пазарджик. Вечерта били заклали много кокошки, по причина на многото пътници, главите на които хвърлили в ближния боклук като непотребни и ненужни никому, от които всеки имал отвращение, даже и просяците.

Него време една кокошка се продаваше по тридесят пари. Но дядо хаджия погледнал другояче на работата; онова, което не било потребно и на просяците, за него имало ценност. Щом той зярнал нахвърлените кокоши глави на боклука, за които било давано пари, макар и от другиго, изкомандувал на своя подчинен роб — повече послушен, отколкото купените робове — да събере всичките окаляни кокоши глави, които били очистенн и наготвени от самия хаджия. Вечерта, когато другите гости от хаджи Гюргевия хан яли сготвени кокошки, хаджи П., който притежава тринадесят къшли в Добруджа, който дава таин на половината султанова ордия, който има близо до хиляда коня хергеля и пр., задоволил си апетита с кокоши глави, събрани от нечистия боклук… Освен това той заповядал на своя роб-другар да заплати виното от джеба си, за да се уравновеси сметката, тъй като приготвението на ястието хаджията приписал на себе си. Идете после това и утвърждавайте, че нашите богаташи знаят защо живеят на тоя свят, че от тях може да се очаква нещо добро, че тия имат человеческо сърце и душа. Излишно е да доказваме това с факти. Всичките наши богати *чорбаджии*, които са достигнали какво-годе богатство, това тия са направили чрез различни зорбаджилъци, притеснения и лъжи. Другояче е невъзможно. Разбира се, че това правило допуща някои малки изключения.

Друг един овчар, който така също се сподобил да пътува с дяда хаджия П., разказваше, че когато им сложили да обядват в едно село, след като се нахранили, останалите коматчета на софрата, сиренето и

няколко глави чесън били обвити в бяла кърпица от хаджията и посетили мешинените му дисаги.

Другите присъствующи овчари слушаха с напрегнато внимание всичко това и наместо да добият отвращение от просешкото поведение на хаджията, тия го похваляваха; а обвиняваха себе си, че не могат да последват примера му.

Когато си дойдеше някой овчар от Котел, то вечерта се събираха и други котленци овчари, из околните къшли, да разпитат за семействата си и да видят нямат ли писмо от тия последните. Но тия въпроси бяха второстепенни. Най-напред тия разпитваха новопристигналия какво правят хаджиите, за да покажат, че имат с тях земане-даване; еди-кой от тях в село ли е бил, или в Цариград; помирил ли се е със синовете си, или не; кога ще жени дъщеря си и пр., и пр., на които въпроси се отговаряше прямо и положително от страна на запитваното лице.

При толкова изобилие на сирене, масло и други гозби овчарите оставят за себе си зимно време само няколко мешлета бита и пребита извара, кисело-солена, суха като вар. Ако оставят няколко оки масло, то се държи за турците, които често посещават котленските къшли. На някои къшли, гдето чорбаджията се случи от категорията на хаджи П., комуто дадохме по-горе портрета, хлябът се разделя на всекиго отделно. Разказват, че един прокопсаник, който ламтял от горещо желание да стане хаджия, изядал само една част от хляба си, а останалия сушал на слънце и го турял в торби, за да го занесе на децата си в Котел. Когато честитата му ступанка развързала торбата, в която от по-напред мислела, че има друго нещо, наместо да му благодари, което той очаквал, казала с презрение: „Ох, роб с роб, защо ти са били тия кори да ги мъкнеш от четиридесят часа място?“

Но това е ставало много отдавна. Ние го казахме да послужи само за характеристика.

Облеклото на тия овчари е обикновено овчарско. Голям калпак с два ката кожи, отвън и отвътре, който не пада от главата им ни деня, ни нощя, освен кога се пощят или когато някой турчин на шега, което им е много драго да правят, грабне калпака да опита ще ли има наскоро празник, т.е. да го удря от земята. Запарената глава от кожите в това време изпуща пара, като че ври на огъня. Ако някой се разболее от настинка, което твърде начесто бива, защото зимно време краката им

постоянно биват мокри, тия отдават тая настинка, че е произлязла от главата, и казват, че болният може да си е свалил калпака, когато спял.

С болните, а особено с малките момчета, овчарите се отнасят твърде небрежно и недоверчиво. Докато болният не повръща и не яде хляб най-малко два деня, не му вярват, че действително е болен. Първото и последното лекарство на болния е да му купят от града пазарски хляб и маслини, които слагат при главата му, па нека прави, щото ще. Зная, когато почина един и чак на втория ден подир смъртта му дойде на ума на другарите му да го погледнат. От по-напред тия последните се сърдеха даже, че болният се преструва, защото се спял, без да пъшка; а тоя сън бил от дългия. Малките момчета тия лечат още по-лесно. Тия последните, по причина на отварата, много страдат от треска. Щом някого втресе, когато вече се сгъва и трепери, един от овчарите се приближава полекичка отзадя му и излива отгоре му един котел студена вода или изгърмява с пищов до главата му, за да се стресне, и по тоя начин треската го оставяла. Има и друга система за лечение на треска: когато жертвата захване да трепери и умалей вече, един от овчарите грабва дебелия дрянов кривак и се впусне да го бие, а другите викат отстрана: „Бягай бре, че те уби!“ Това гонение се продължава, докато пациентът отмалее и падне на земята. Не са обаче само болестите, които овчарите лечат с такива радикални мерки. Тия са строги във всяко отношение. Зная едно лято, когато един от кехаите през богородични пости си вареше ошав (от сушени сливи, круши, дренки и пр.), които му бяха донесли бакшиш кираджиите герловци. Свареният ошав с котелчето той закачал нощно време вън на двора, върху един дирек, за да изстива, разбира се, без да го види някой, защото останалите овчари не се церемонят твърде с чуждата собственост, особено когато е нещо за ядене, купено и изготвено частно. При всички тия осторожности един от овчарите, като си дошел посред нощ с овцете и потърсил вода, набутва котелчето, което, след като прецежда през кирлявите си мустаки, за да го не хванат, налива наместо киселата жидкост студена вода. Кехаята за пръв път не можал да се договеди и следвал да си закача котелчето на същата клечка; но и овчарят отивал всяка вечер при дирека, като оса, да прецежда чуждия ошав.

Работата станала явна и умният кехая не й дал гласност. Наместо ошав той сварява една вечер в същото котелче тютюневи корени, но не

от обикновения тютюн, а от оня, с който церят крастата на овцете и който пращи в татарските лули, които го употребляват, като кога хвърлиш в огъня морска сол. За да придаде по-добър вкус на тютюневия ошав, кехаята турил още вътре сажди и бяла козина, нарязана на дребно. Всичко това когато било вече готово, котелчето увиснало пак на същата клечка. Овчарят, който не знаял нищо от всичко това, щом се върнал вечерта, с попукани от жажда устни, наврял си главата в котелчето и опънал, колкото му е силата. От бързане и от лакомство той натеглил до стотина драма от приготвения яд, преди да се усети. На заранта го намериха легнал до стената със зачервени очи и побледнело лице. Цели 24 часа повръщал той, а другите овчари го ругаеха и му се смееха. „Кучи сине! На мене добро ли беше, като ме остави да гриза сухия комат няколко деня" — говореше удовлетворен кехаята.

Друг един овчар, който беше задължен да оставя заран рано овцете на другаря си и да дохожда на кълата, да помага за доене на сагмала, щом потеглял да върви за към кълата, и заспивал прав, тъй щото наместо да върви към изток, изгрявало го слънцето на запад, когато се и събуждал от спокойния си сън. „Как да го изцерим?" — станало един път дума между обществото. „Оставете ме свободен една нощ — казал един маладец, — аз ще да го опаря." На другата заран сънливият овчар се завърна умислен и мокър по всичкото тяло. Пита го един, питат го двама, да разкаже що му се е случило, а той подсмърча и нищо не отговаря. Работата била така: щом той се отделил от овцете и заспал, както завинаги, другият стъпил в дирята му и почнал да го управлява към известна точка с един трън в ръката. Ако заспалият вземал друго направление, то майсторът му, който отишел да го цери, опирал трънa в лицето му и той отскачал настрана, без да се събуди, като си държал ръката по въздуха да се брани, разбира се, безсъзнателно. По тоя начин той бил докаран над един воденичен бент (това се случи в село Девня) и като стъпили над брега, майсторът се отстъпил няколко крачки наназад и ритнал заспалия, колкото му е силата, изотзад, който изгърмял във водата с главата надолу… Страшен рев излязъл от гърдите на жертвата, която малко останало да се удави. Тоя последният от най-напред казал, че зъл дух го посетил.

Но ние говорехме за облеклото на овчарите. Тия носят дрехи от дебела сива котленска аба, дотолкова корава, щото дрехата, изправена

на земята, може да се закрепя. Тия дрехи, които се състоят от потури, аба, елече и дълга ферджа, се кроят, доколкото е възможно, по-широки, неприлични и просто ушити, от една страна, за по-дълго траение, а, от друга — да не харесват на турците, които твърде лесно могат да ги съблекат от гърба на беззащитния рая. Най-идеалната и гиздава носия на котленските овчари е белите като сняг навуща, които дохождат над коленете, завити с черни козинюви върви или повивки; пискюллията чанта или улия от ерешка кожа, с писан кокал на устата и с разни други накити като: орлов нокът, мъниста (синци), рачешки очи и пр., и медният кавал, описан с калай и турен в кожен калъф, така също пискюллия. Улията се носи преметната през рамо, от лява страна, заедно с кавала, който се окача на нея изотзад; някои го турят на силяхлъка си или пък запасан, както турците запасват своята паласка. Но никога един овчар, който си гледа редовно работата и който има намерение да върти къща, няма си позволи да запаше улията през кръста си, което е по-хубаво и по-удобно. Това в овчарската среда се счита за крайлък, както казват тия, и за *неблагонадеждност* в бъдеще. Така също между тях не е обичай да си подсуче някой мустаките и да си криви калпака на една страна. Може би за установлението на този обичай да са повлияли най-много турските кабадаита, които им е смърт да видят някой българин с подсукани мустаци и накривен калпак. Още повече биха пламнали тия, ако видеха, че някой овчар си е запасал улията на кръста.

Ех, тия улии (т.е. вулгии), бели навуща и черни върви на колко невинни сиромаси са изяли главите! Турците са си давали и душата за тях; тия са ги пленили твърде много, защото пискюллията чанта, белите навуща и черните върви се считат като символ на юначество, на бабаитлък; а знайно е, че турците с тяхната си кьопавщина не са били в състояние да си ги направят сами. Колко повече е трябвало да се възмущават гордите османлии, като са гледали, че онова, което обичали и не можели да си го доставят, имали го техните покорни раи. Някои от тях, които имали средства, купували си; други заплащали с труда си или давали нещо в замена, а трети вземали насилствено и понякога убивали даже българина само и само да му вземат улията и белите навуща, за което има много примери. Аз зная, че много от камчийските турци са ходили по няколко деня из балкана с пушки, проводени от българите, да бият свини, нещо най-унизително за тях, за

което им заплащат на свиня по един чифт бели навуща, разбира се, много прости; но турчин проумява ли от подобно нещо!

Тия бели навуща и пискюллии чанти са били на почит между нашите хайдути, а после и между хъшовете.

Овчарският кавал, който наричат меден, действително заслужва това име, но твърде са рядко ония овчари, които можат да го свирят, както трябва. В по-старо време, когато не е имало *Митарствата на блажена Теодора* и други заслепителни книжки, които са отвличали вниманието на младите към рая, а още повече, че в тия книжки се казва на едно място, че който надува кавал, на оня свят ще го надува дяволът — имало е по-добри кавалджии. Овчарското предание уверява, че гласът на кавала много пъти омайвал приближающите разбойници, които, наместо да нападат, спирали се да слушат неговия меден глас; но че тия, кавалджиите, били изложени на друга опасност, тях ги бродели много юди и самодиви, които се влюбвали в тях, а после им правели различни пакости. Доколко това е вярно, аз не зная, но зная само това, че в летните нощи и когато се подаде светлата месечинка, когато падне бистрата роса по добруджанските голи полета, която много пъти служи и за вода на тамошния добитък, сюрията стадо се размърда и повлече из меката росна тревица, която скубе бърже-бърже при разнообразното дрънкане на звънците.

Овчарят-кавалджия, който много пъти разделя скръб и радост с поверената нему сюрия стадо, особено ако е безкнижен и не знае съдържанието на *Камък падна от небето*, не може да остане хладнокръван при тая весела картина. Той се изстъпва няколко крачки напред, към която страна отива стадото, спира се на едно място, обикновено на някоя могилка, които са твърде начесто в Добруджа, отгдето може да гледа и приближаванието на заклетия си враг — вълка, — подпира се на дряновата си кривачка, едина край на която забива в земята, а другия туря под мишницата си, кръстосва краката един въз друг, засвирва с устата си от най-напред да нагласи някоя песен, докато намаже кавала с орловото перо, натопено в дървено масло, поизкашля се и засвири с кавала жално-жално някоя стара песен; а вятърът си играе с дългия му перчем.

Докато той се не махне от могилата, овцете не вземат друго направление, но въртят се все около свирача; ако той потегли на някоя страна, то и тия отиват подиря му, без да ги кара някои.

Разказваха, че един прочут кавалджия бил принуден да бяга от едно турско село, защото турците му се заканили да го убият. Причината на това била, че когато той засвирял вечер покрай селото, белоликите кадъни излязвали да го слушат.

Ако в Добруджа, когато са при овцете си, котленските овчари носят голям калпак, цървули, дрянов кривак и дълга аба, то когато тия си отидат в Котел, мъчно можеш да ги узнаеш. По-възрастните от тях се обличат в дълги сукнени кюркове, подплатени с лисичи кожи, турят на главите си фесове, обуват се в чепици и носят броеници в ръцете си наместо дряновата сопа. Ергените отиват още по-надалеч: тия стават същи ингилизи. Преди да си отидат още, тия пишат „книга“ до майка си: „Много ти здраве от мене до тебе, *мале*, да ми изтъчеш кроене за опнати дрехи, което да бъде трайничко, защото ще си подойда за Коледа или за Димитровден.“ Младите момчета, когато ги заведат за пръв път, докато не се изминат 4–5 години, не ги отпущат да си отидат.

Тия влязват в Котел обикновено нощно време, за да не ги видят, че носят голям калпак и дълга аба. На другия ден калпакът и дългата аба стоят на тавана, защото „опнатите“ дрехи се обличат вече. Може да си въобразите като какви дрехи можат да бъдат тия, когато са кроени и ушити в отсъствието на лицето, което ще да ги носи. Като изтъкани и направени от точка зрение за „трайничко“, тяхната аба е по-дебела и от френско кюселе; панталоните са скроени да се събере в единия крачул едно добруджанско кило ячемик, долу тесни и къси, за да не се трият от обущата, а нагоре постепенно широки, като духало, тъй щото, като ги обуе човек, прилича на садило. Палтото се прави обикновено да бъде длъжко и охолничко, подплатено и отвътре с аба и описано с ширити; обущата тоже от новата мода, с високи токове и ковани отдолу, за „трайно“, с големи гвоздеи. Колкото до ризата и феса, като второстепенни неща на тях не обръщат внимание. Броеницата по всяка вероятност ще бъде божигробска.

Някои от тях, които живеят наблизо около градовете Варна, Балчик, Кюстенджа и Пазарджик, гдето ходят начесто да продават мляко и сирене с магарета, видели по улиците, че хората ходят с ръкавици, с омбрели, с тънки дочени дрехи и пр. За да не останат по-долу от тях, както правят маймуните, тия си набавят поменатиге украшения от панаирите с двойна и тройна цена, защото практическият евреин, който ги продава, вижда с какъв човек има

работа. Но че тия дрехи се носели в известно време от годината, нашият овчар малко иска да знае. Той ги навлича на гърба си, тънки дочени дрехи, в най-големия студ, по Коледа и Ивановден, когато се пука камък и дърво от мраз, с тънки кожени ръкавици на ръцете си, през които се познава напуканата му като церова кора кожа.

Всичко това е лесно, но да видим сега как ще да се излезе навън, как ще да се събере с хората поевропейченият овчар, който цели пет-шест години робувал по Добруджа, не виждал женско лице в разстояние на това време, забравил кога се казва „добър ден“, кога „добър вечер“, който имал повече земане-даване с вълци, кучета и магарета. Най-малко три деня ще стои той до портата, от вътрешна страна, да гледа през дупките, заедно с някого от домашните, да му показват проходящите по улицата мъже и жени, а особено момите, които той успял вече да забрави. Тук аз говоря повече за неженените, които си дохождат за пръв път след заробването им в Добруджа. Ако бъдещият къщовник не се реши да пристъпи прага и после изтичанието на трите деня, то грижливата му майка е принудена да вземе и други мерки, по-решителни. Когато той се навежда да зяпа в стъпките на някоя жена, тя, майка му, отваря полекичка портата и го изтиква на улицата, като заключи подиря му. Който е ходил в Котел или селата, той знае с какви високи дувари са обградени тамошните къщи, през които не е твърде лесно да се премине.

Поразен като от тряскавица, след няколко отчаяни погледи към дувара, придружени с глухо пъшкание, нашият приятел се отправя из улицата към кафенето, което от по-напред е било показано от майка му. Върви той с такава ревност, като че отива на бесилницата; колкото души го срещнат по пътя, с изключение на децата и момите, на всичките е длъжен да целуне ръка съгласно инструкциите, дадени от майка му; защото това било почит и „ачигьозлък“. Приучен „с рунтавия“ калпак, който не е хвърлял от главата си в разстояпие на толкова години, той се чувствува, че на главата му няма нищо, че тя е гола, че може би да е излязъл от тях гологлав, без да си тури новия фес. Но не смее да си вдигне ръката, да се похване по главата, защото отвсякъде гледат на него, ще му се смеят. После няколко дена той вече обръгва и свободно си подхвърля броеницата нагоре, която тича да хване с двете си ръце.

Всичко наопаки върви у тия наши съотечественици. Техните богаташи хаджии може би да са главната причина, които им са изкривили понятията и са ги деморализирали във всяко отношение. Зимно време тия носят тънки дочени дрехи, които другите хора употребляват в най-големите горещини; а лятно време, през месец май, изгорелият и почернял като опърлен кютюк овчар от добруджанското слънце се облича в дълъг кюрк, подплатен с кожи, в който се поти и пъшка, като че се намира в запалена пещ. Но тъй бил адетът, сега така трябвало, тъй ходел синът на еди-кой хаджи, казва майката, и злочестият син трябва да се подчини на обичайното робство.

Това глупаво подражанпе се е отразило и в строението на къщята. В Котел и околните нему села, на които той доста влияе, се правят къщи изключително на два ката, в които само една стая се оправя, и то на долния кат, изкопана в земята и непостлана. Останалите стаи, без прозорци, само четири голи стени, така си остават, в които държат сирене, вълна, бяла пръст, станове, нищелки и пр. Но тук не се гледа личната полза, а що ще кажат другите, глупавото общо мнение, когато видят, че еди-кой не си направил къщата на два ката, което показва, че той е несъстоятелен, и хаджи Божил ще престане да му казва вече „добро утро“, ще му падне ихтибарът.

Още по-чудно се женят и годяват котленските овчари. Много пъти се случва, щото умните родители се мятат на стари години да играят хоро на годежа, когато главният виновник на тържеството се пощи в това време в някое добруджанско келемле или го бият като тъпан, че отървал овцете из нивята. Подир шест месеца или година, той научава това, когато приеме от годеницата *телледисано* здравче, завито на коренчето с червена коприна.

Когато проводят сватя да иска някое момиче, то тая последната захваща да хвали своя повереник, че той е смирен като овчица, деветтях пари в девет възли ги върже, с никого се не скарва, никому не е край да възрази за нещо, има си до 50–60 крака овчици и пр.

В заключение аз съм длъжен да ви кажа и това, че котленските овчари и въобще всичките котленци са били верни поданици на турските султани, с твърде микроскопически изключения. Наистина, че Котел е отечество на ред български деятели като Софроний, Бозвели, Мамарчев, П. Берон, Раковски (последният произхожда от с. Раково, малко селце в Сливенския балкан); но никой от тия последните

не е можал да преживей дълго време в своето родно място по причина на гоненията, които са търпели от страна на верноподаните чорбаджии. Разказват, че бащата на Раковски, дядо Стойко, бил изпратен от чорбаджиите в Цариград с букаи на краката. А когато П. Берон напечатал своя Рибний буквар и изпратил няколко екземпляра до общината на своето родно място, то закоренелите чорбаджии възвърнали обратно всичките книги до техния издател, които според тях били нехристиянски и вредетелни. Разбира се, че на котленци най-голямо влияние са имали техните дебели богаташи-хаджии, за които ще да поговорим по-напространно, като дойде ред за Елена, така също верноподанически град на ятаганската държава. От друга страна обаче, ние сме принудени да причислим Котел в числото на ония градовце, гдето българщината е блещукала и в най-мрачните времена. Котел е един от първите градовце, гдето населението не пропусна да влязат кърджалии и делибашии.

II

Такива бяха горе-долу хората, с които аз бях длъжен, против волята си, да преживея цели четири години, от 1866–1870 година, в качеството си на овчар. По само себе си се разбира, че всичко дотука изказано относително живота и понятията на котленските овчари напълно се отнася и спрямо мене. *Митарствата на блажена Теодора, Чудесата на пресв. Богородица* и *Вечният календар* на П. Раданов-Карловца не ми бяха чужди. Едва ли би се намерил друг иякой, който да ги познава така добре, както аз. Чет нямат молитвите и поклоните, които съм изчел и направил нощно време по добруджанските полени за спасение на душата си. Тоя „грешен свят“ беше за мене вече нула: моите очи бяха отправени към задгробния живот. Заради това бях решил вече в себе си съвършено да се предам богу — да стана черен калугерин.

Когато обявих на баща си, че ми е омръзнал вече овчарлъкът и че желая да го напусна, то той се разсърди страшно, а другите ме провозгласиха за нехранимайко — защото нечуто беше дотогава подобно възражение и непокорство от страна на един овчарски син.

— Не те съветвам аз тебе да станеш калугер, защото тия последните са най-големите хайдути на света — каза ми един ден моят верен другар, с когото бяха ни проводили, само двама, с яловите овце във Варненския балкан, близо до с. Девня.

Моля читателите да ми позволят, за да ги запозная по-отблизо с тоя мой другар, който, макар и да беше овчар, но съвсем не приличаше на котленските овчари.

Той се казваше Кондю Делидимоолу, мъж на 40 години вече, късдебел, като ромено батлаче, с голяма глава, лице, широко като пълна месечина, очи, светли, като разпалени въглени, и дълги червеникави мустаки с увиснали краища, които приличаха на буква „С“. Твърде рядко той ги подсукваше нагоре, и то само тогава, когато започваше да разказва за някои бабаитлъци, като например за Димитра Калъчлията, когото той познавал. Късите му дебели ръце приличаха на мечешки панчи, а двата му големи пръста — като на жаба костенурка главата. Много беше видяла и патила главата на бай Кондя. За него ходеха

твърде неприятни слухове между всичките хора, които го познаваха; но никой не смееше да му каже направо, че той е такъв или онакъв. Макар той и да беше задомен на своето отечество, в Котленско, но бедната му ступанка едва ли го виждаше на петтях години веднъж. Той се изгубваше понякога за дълго време, без да го знае никой накъде се е пръждосал, и после шест меоеца или години пак се явяваше, като нов месец, одран и окъсан като свраките, когато се връщат по вършитба.

Във време на това негово изгубвание едни разпущаха слух, че той минал във Влашко; други — че отишел да кара биволи в Арабистан; четвърти уж го видели, че работил на моста, който се правеше по онова време на Луда Камчия, облечен с арнаутска долама, и пр. А най-вярното беше това, че Кондю шеташе по пътищата кога с дружина, кога сам, както намери за по-добро. Но никой не искаше да го изкаже на правителството, защото тогавашното турско правосъдие не правеше разлика между обвиняеми и свидетели, а на равна част употребяваше тоягата както на едните, така и на другите. Имаше мнозина, които бяха виждали Кондя в гората, с тузлушко шишене на рамото, с дълъг ятаган на кръста и с турски тарабулос на главата, който излязвал да иска хляб, но — казах — всеки си мълчеше.

Късно една вечер, когато Кондювата стара майка се прибирала да си ляга, непознати хора почукали полекичка на вратата, от която един се обадил: „Аз съм — отвори.“ Баба Димовица познала гласа на своята рожба, която не била виждала толкова години. Тя отворила вратата и Кондю се умъкнал вътре с други десятина души печелници, въоръжени от петите до зъбите. Докато се опече хлябът, който бил поръчан с първото влизане на почетните гости, баба Димовица влязла в разговор с тях.

— Синко, синко, да знаете какъв голям грях лежи на вашите души, като сте тръгнали да вършите тоя занаят — казала тя със сълзи на очите и погледнала на едничката си рожба, който в това време си кривял единът мустак във форма на ченгел.

— Ние не сме душогубители, бабо — отговорил един от прокопсаната дружина. — Нашата работа е повечето с добитъко, който ние пробираме тук-таме да не става зян.

И действително, Кондюва хайдутлук е бил повечето да краде овце, коне, а в твърде редки случаи е нападал на хора, и то когато има другари. По времето на Кримската война той миткал около Варна с

Димитра Калъчлията, с когото, говореха даже, че заклали един английски чиновник, за да му вземат парите. Това се случило близо до с. Гебедже. Повечето пъти той е бил хващан, когато извърши кражба, и колкото бой е изял, само той е в състояние да разкаже. Неговият овчарлък е бил само за очи, повечето зимно време, докато се развие шумата. Но сега той беше се уж покаял вече, за което свидетелствуваше и това, че си бе купил 20–30 овчици. Всичките знаеха, че неговият косъм не е чист, но никой не му споменаваше за това, защото се бояха да не изгори някому чергата.

Той не се съгласяваше в нищо с другите овчари. Нито се кръстеше, нито пък се интересуваше да слуша, когато четяха за чудесата на св. Богородица, за което имаше основание да казва: „Чувал съм ги аз тях“ — защото беше живял в един гръцки манастир, гдето така също вършил пантаджилък заедно с някои калугери. Така също и набожността му беше съмнителна: мнозина бяха го виждали да яде скришом сирене в петък, а понякога и през пости.

Ако из чувалите на другите овчари се търкаляха спреш[1], сирище, син камък, тютюн за краста, кръклиги, шила и разни други потребности, в чувала на Кондя лежаха картунки за барут, калъп за леение на куршуми, паласки, домоз-ая (инструмент, с който се вадят куршуми от пълна пушка), кремъци, железни котки и няколки пищова.

Когато изпратиха нас двама ни да отидем на Балкана със сюрията и още един грък, тоже овчар, когото проводиха да ни нагледва, защото както на Кондя, така и на мене не вярваха твърде, то първата дума, която ми каза тоя последният, беше: „Да се слушаме един други и да няма помежду ни мюзевирлък.“

Мина се неделя, минаха се две, а аз виждам, че Кондю иска да ми каже нещо, но не смее.

— Съгласие и вярност като има между двама души или повече другари, всичко е възможно — свършваше той.

— Това е така — отговарях аз и всеки отиваше по работата си.

— Бактисах вече от тая сухоежбина: лук, лук, най-после омръзва на човека — каза той една вечер, когато се приближавахме вече с овцете до кошарата, която се намираше сред гората. — Аз съм намислил да набедим някоя пущина (т.е. да заколим някоя овца), а че каквото ще, да става. Ще кажем, че я удавил вълкът. Сега ще те позная,

ако си верен другар и юнак момче — прибави той, като ме тупаше по гърба.

Щом аз подадох своето съгласие, което другояче не можеше да бъде, защото с Кондя не бива шега, както казах, той се спусна сред овцете и хвана най-добрата овца, на която на часа отряза главата с широкия си нож. После това мене остави да закарам овцете, а той метна заклананата овца на гърба си и отиде на кошарата да прави *каварма* от дроба й. Когато се наближи до кошарата, гдето беше другият ни другар, от когото трябваше да крием, Кондю започна да псува овчарлъка до девята рода, че цял ден уж бил носил заклананата овца на гърба си, която, като видял, че умира, заклал я най-после.

Тая вечер той беше весел. Подпретнат под лактите, с лъжица в ръката, която час по час облизваше с широкия си език, подклаждаше на огъня черното котелче, като пееше в същото време: „Прочул се е Богдан юнак.“ Това се повтори няколко пъти.

Освен това Кондю беше още и *малджия* (ония, които търсят готово имане). Всеки вечер той разказваше, че при еди-кой мост, извор, гроб, чешма, могила или кладенец имало закопано някоя тенджера, котел или казан с такива и такива пари; но че тия били заклети и докато не се принесе курбан, не можели да се намерят. Най-главното било да се узнае като какъв курбан е обречен. Това можело да се познае по следующия начин: на мястото, гдето са закопани парите, трябвало да се отсее пепел, обикновено срещу събота, и на заранта, каквато стъпка имало на тая пепел, т.е. на овца, на куче, кокошка и пр., такова животно трябвало да се принесе жертва. Много пъти се намирало и човешка стъпка; а в такъв случай и човек трябвало да се заколи. Той разказваше за едно имане, което било закопано на Демиркапия и което, ако се намерело, една царщина можело да се поддържа с него. То било дванадесят катъра фандъклии алтъни, хазна на един владика, който се връщал от Цариград и когото разбойниците заклали, като отнелни хазната му.

— Неговата одежда заедно с една златна тавичка, върху която се намират и два ялмазени камъци, големи като пачи яйца (тук Кондю си стискаше двете ръце, за да покаже по-нагледно големината на ялмазите), са закопани на същото място, дванадесят крачки настрана, към където изгрява слънцето. Докато не се намерят тия последните, които на часа трябва да се изпратят там (Кондю показа с едната си

ръка към изток, с което разбира Божигроб), то хазната не може да се намери.

Една нощ, срещу Св. 40 мъченици, Кондю и други още негови приятели, съмнителни личности, ходехме да дирим подобно имане. Предметът бе една стара чешма, която в разстояние на няколко часа стана равна със земята. Според правилата на малджиите мястото се освети най-напред чрез прочитанието на някои молитви и запалванието на тамян. Дордето трая копанието, всинца трябваше да мълчиме, защото, като се говорело, имането потъвало още по-надълбоко. Разбира се, че освен камъци и кюнтове друго нищо се не намери на това място.

По едно време Кондю беше се разгорещил, не зная по какви побуждения, да се учи на книга. Той беше безкнижен. Аз му показвах на Рибния буквар; но Кондювата глава не беше за такива тънки работи. Аз му по-казвам **а**, **б**, а той разказва за Димитра Калъчлията, че много салтанатлия ходел и бил нишанджия. Твърде малко се грижехме ние за доброто на овцете. По цял ден се занимавахме да мерим нишан с пищовете, а тия ходеха по своя глава, накъдето им скимне.

Бях успял да се поразговоря с някои по-развити хора по това време, от които можах да се науча, че имало някакви си царски училища, в които се постъпвало безплатно. За това аз мислех деня и нощя. Деня се въртях с овцете около шосето и железницата, които преминуват през тая местност, и разпитвах преходящите пътници, които виждах, че са облечени по европейски, не знаят ли в кой град има царско училище, гдето не се трябват пари, и като мене човек не може ли да си намери някоя работа там, по-лесна от овчарлъка? Разбира се, че когато се искат съвети от един човек, който отпосле няма да бъде отговорен за нещо, завинаги ще ти каже онова, което знае, че ще те зарадва.

— Какво тънко бастунче въртяваш ти из ръцете си наместо дряновия кривак, който си длъжен да носиш сега — отговаряха някои от моите съветници, а особено ако се случеше някой странствующи поляк да пътува бос и да е гладен, които твърде начесто пречаха него време из благословената турска империя.

В такъв случай моята радост биваше безгранична, като че всичко се беше изпълнило вече. Кондю от своя страна се възхитяваше от

моите планове, но за да се приведат в изпълнение — казваше той, — трябвало да имам известно количество пари.

— Ще видим за това по-после — свършеше той. — Аз те обичам като брат и ще гледам да ти направя едно добро, за да ме споменуваш.

Чудех се аз и маех като с какво можеше да ми спомогне Кондю, когато с trън да се завъртеше човек наоколо му, нямаше где да се закачи. Калпакът му от много носене беше охлузен като черковен дувар, а дългата му овчарска ферджа, от да се къса из гората, беше останала здрава само до кръста му.

Но измина се вече тежката и студена зима, подаде се минзухарът, а после него и бялото кокиче, захвана тук-там из припеците да се чуват пеенията на птиците; дряновите дървета, които са изобилни по тая страна, отвориха вече своите тъмножълти цветове; а другите дървета, като: чеперастият габър, напуканият цер, брат му храстът, лъскавият гурун и пъстрият осен, едвам-що бяха си издали листовете като миши уши. Всичко се въодушевляваше и се готвеше за борба, готвеше се и моят наставник бай Кондю. Той стана по-весел и често захвана да пее и свири, при всичко че нея зима овцете измряха наполовина. Най-напред той си изтри пищовите и си закърпи паласките. Твърде начесто захванаха да го посещават непознати личности, така също одрани и охлузени като него, с които той се разговаряше настрана.

— И така, ти искаш да вървиш на учение — ми каза той един ден. — То добро, но за това ще трябват пари, които ти с овчарлъка не можеш спечели още подир десят години. Аз зная един занаят, с който в твърде късо време можеш да имаш тия пари — прибави той, като се обръщаше да гледа наляво и надясно, при всичко че нашият разговор ставаше в гората, гдето нямаше никой да слуша. — Но зная ли, вие сте момчета и обичате да се хвалите, а, от друга страна, гледам, че книгата не пада от ръцете ти.

— Всичко съм готов да направя — отговорих аз на благодетеля си.

С едно кратко предисловие, с което описа положението на овчарите и на другите работи, като не забрави да похвали и мене, че съм давал добра надежда, защото куршумът ми не падал на сухо (т.е. знаял съм да меря), моят другар ми предложи да се уловим на лесния занаят, да станем хайдути.

На часа аз извадих *Изповедника*, който носех при себе си в чантата, и прочетох на Кондя онова място, в което се казваше, че който прави хайдутлук, не му се дава свята комка двадесят години.

— То е написано само да плаши простите хора — отговори той иронически. — Когато аз живеех на манастира, един святогорски калугер, който знаеше от тебе сто пъти повече, ми казваше, че каквото зло и да правиш, като купиш едно сребърно кандило на св. Богородица или направиш една икона, всичките ти грехове се прощават.

И действително, Кондю не се шегувал. Скоро той стана невидим, без да го знае някой накъде е отишел и без да чака да си приеме заплатата, която не възлизаше повече от четири шилета, защото, както казах, нея година мряха овцете.

Аз не бях се напуснал от намерението си да отида да се уча, но за това се трябваше средства, поне пътни разноски и тескере, без което него време невъзможно бе да се отиде от тук до там. За всичко това трябваше да ме улесни баща ми, но как да му кажа, отгде да захвана най-напред, когато той беше от ония хора, които не обичат противоречие и често прибягват към дървен господ, гдето трябва и гдето не.

Денят беше първи май 1870 година, когато аз се изправих напреде му разтреперан и му обявих, че съм решил да отида да си търся честта по други места, за което го моля да ми даде за четиригодишно слугуване около стотина гроша, само пътни разноски, като ми извади в същото време и едно тескере.

Помня само, че баща ми изрева като заклан: „И това ли бях жив да чуя!“ — а всичко друго се състоеше от псувни и проклетия, които той изсипваше подиря ми, като ме гонеше през селото с един дълъг прът и удряше, гдето свари.

— *Евах*! Тичайте на помощ, че коджа-гяуринът уби сина си — викаха кадъните по улицата и се отзоваваха не твърде благоприлично за баща ми, а мене канеха да прибягна под тяхна защита.

После няколко часа, същия тоя ден, аз влязвах от една из варненските порти в града с жълт девит на пояса, турен да се вижда; наместо големия калпак — с фес на главата, смачкан като книжен фенер, който си бях приготвил от по-напред, и с цигара в устата, натъкната на дълго цигаре от тръстика, което аз сам бях отсякъл от варненския гьол. С тоя каяфет тръгнах из Варна от дюген на дюген, да

си търся господар, като се отбивах да питам само на големите магазии. Девита турих на пояса си, да ме видят, че зная нещо, а фесът — че не съм дотолкова прост; старият калпак почиваше в ръкава на абата, която носех преметната през едното си рамо.

Гдето попитах за място, навсякъде ми отговаряха: „Няма“ — а някои не ме удостояваха даже с отговора си, като ми посочваха вратата само с кимване на глава. Близо при скелята един човек ми посочи едно голямо здание, на което притежателят сарафин имал нужда от едно момче. Обрадван до ушите, че ще да се удостоя да чета пари, с което немалко ще учудя овчарите, които навярно щяха да се научат, аз се затекох към речената магазия.

— Наистина, ние се нуждаем от такъв човек като тебе — каза старият сарафин, като си местеше очилата да ме изгледа по-добре, — но ти трябва да разбираш малко и от арабаджилък за да можеш да поправяш талигата, когато се счупи. Друга никаква работа няма да имаш освен две-три магарета, които ти ще гледаш.

„От трън, та на глог“ — си помислих аз и излязах из маазата, без да кажа нещо. Бягам от овцете и отивам да ставам търговец, а хората ме удостояват да паса магарета. На друг един дюген, гдето бях отишел така също да питам за място, шеговит един гагаузин ми каза, че по-добре съм щял да направя, ако отида на Балкана и хвана една мечка, която да разигравам по градовете. Между това вече се мръкваше, а аз не бях турил нещо в устата си, защото нямах пукната пара. Късно вечерта подсмърчах на едно кавене; но като наближи да го затварят, притежателят ме покани, не твърде учтиво, разбира се, да си изляза. Тук-там из тъмните улици, а че най-после до студения дувар на варненското кале, под открито небе, намерих прибежище, гдето и прекарах нощта. Който е имал честта да не яде един ден, може да си въобрази как лесно се заспива. Цяла нощ, докато се пукне зора, подплашените кучета не престанаха да ме лаят. Особено пък имаше две, клекнали на задните си крака, като караул следяха всичките мн движения. Щом се мръднех или закашлях, те избаучваха и вземаха нападателно положение.

На другия ден намерих случайно моя наставник и благодетел Кондя Делидимоолу, който се скиташе покрай гьола, да мие черва и шкембе. Аз можах да го позная само по дрехите, защото лицето му беше завито като изгоряло с червен шал, уж че бил болен. Той одобри

моята постъпка, загдето съм се решил най-после да се избавя от робството, и ме поведе подиря си да ми търси място с червата в ръка. Най-напред ние минахме покрай скелята. Там имаше много каици от ония, които се занимават с риболовство и с носение на дърва. Тях питаше Кондю преспокойно: „Няма ли някой от вас да отива наскоро за Ингилишко, за да заведете и тоя копилаш?“ Разбира се, че каикчиите кипваха от смях на тоя глупав въпрос и ни изпращаха с подсвирвание и различни подигравки. Моят почтен другар ме поведе навътре из града и като се спряхме до една висока порта, гдето живеел някой си черкезки бей, каза ми да съм влязъл вътре да питам за място. Аз му отговорих, че предпочитам да се върна при овцете, отколкото да отида да слугувам при черкезин.

— Работата е друга — каза той на ухото ми. — Той черкезин, който е много богат, мислиме да го нападнем, а ти ще способствуваш на това.

Кондю се разсърди и ме остави сред улицата. Без да ми даде някоя пара за хляб, които може би и той да не притежаваше.

Тук съм длъжен да ви кажа, че Кондю и в тоя случай не се шегуваше: после няколко деня тоя черкезки дом се нападна от 20–30 души разбойници, които след упорито сражение както с домашните на нападнатия, така и със заптиите можали да вземат някои неща, от които и Кондю можал да се вреди. На другия ден той бил хванат от правителството около с. Франга с един сандък на гърба. След освобождението му от затвора той отишел в Херцеговина и, според както казват, загинал в редовете на въстаниците. И така аз се лиших от учителя си.

III

Мъчно и лошаво занятие е овчарлъкът, но дваж по-мъчно и по-лошаво е да стоиш гладен. Ако на мое място беше друг някой човек, който да е влязвал повечето между хората, който да не е слушал цели четири хаджийски лекции за Божи гроб и който да не е учил наизуст *Чудесата на пресв. Богородица*, то навярно би си намерил някое място във Варна, поне за насъщния хляб. За мене това бе невъзможно, защото хаджийската практика дотолкова ме беше затъпила, щото две думи свестни не бях в състояние да кажа. Щом аз останах два деня гладен, то реших изново да се повърна при овцете, на с. Инджекьой, находяще се на един час разстояние от Варна, покрай гьола до линията. Беше сутрина, още рано, и за да не ме видят всичките овчари, когато се завърна, които немалко щяха да ми се смеят, че два деня не съм можал да остая без овчарския комат, отбих се в шумата и седнах да чакам, дордето падне росата, след която овчарите заминуват на паша.

Не без борба преминах аз тия минути. От една страна, стоеше гладът, а, от друга — срам, унижение и малодушие. Преди един ден изгонен от селото по най-безчестен начин, днес се връщах, като че нищо да не беше ставало. Тежко и усилно ми беше, но нямаше що да се прави. Натъпках девита вътре в пояса си да се не вижда, скрих дългото цигаре, снех феса от главата си, с който се продавах из Варна, и посегнах да извадя из ръкава на абата стария калпак. Но що за чудо? Ръкавът беше празен, калпакът се изгубил… „Всичко се вече свърши“ — казах аз на ума си и дълго време останах на мястото си неподвижен. Въпросът между мене и овчарлъка беше решен вече окончателно и аз трябваше оттук нататък да вървя, където ми видят очите, освен на кълшата. Причината на всичко това беше — калпакът; защото, ако ме видеха овчарите гологлав, то на часа щяха да разберат в що се състои работата, т.е. че съм си хвърлил вече калпака да стана търговец, а за два деня съм не можал да си намеря хляб. Ако пък се явях при тях с феса, то цели шест месеца трябваше да ми се смеят и да се подиграват, на което са големи майстори.

Славата на Русчук по онова време гърмеше; освен това казваха, че там имало царско училище (Ислахането на Мидхат паша), в което

много момчета имало да се учат. Ето защо аз предпочитах тоя град, а не други и същия още час се отправих на път по линията на железницата, гладен, без тескере и без пет пари в джеба, като си турих за правило да прося кого где срещна и стигна. Докато бях гладен, краката ми се влачеха, като че отивах на бесилката; но щом се нахраних, сила, кураж и надежда се породиха. За нощно прибежище ми служеха по пътя зелените още ниви.

След четиридневно денонощно пътуване по линията на железницата, по пътя, а нейде и из шумата можах да стигна в Русчук с отекли крака и бос.

Не без особени нещастия пропътувах аз едно разстояние от 30–35 часа на Отоманската империя. В една допотопна воденичка между Шумен и Шайтанджик, находяща се от лява страна на линията, в каменливата долчинка, гдето бях се отбил да пренощувам при белобрадатия старец-воденичарин, посред нощ захлопа се на вратата. Старецът, който от вечерта ми се показваше, че е преживял своя век, на часа се намери в домузлука на воденицата, а аз се натъпках в коша. Отпосле обаче се разбра, че гостите не са опасни. Тия бяха турски чапкъни с една развратна кадъна, която бяха откраднали от селото. Когато вече разглезената кадъна се чупеше да играе и се тръшкаше в полите на пиените турчуля, втори път се блъсна вратата още по-силно и два пищова изгърмяха навън. Нападателите бяха така също турски чапкъни, в ръцете на които била по-напред прекрасната Айша. Викове и отчаяни псувни се почнаха и от двете страни, вратата се сечеха с брадви, куршумите запищяха, а гласът на Айшето, която викаше „вай анаджим“, едвам се чуваше. Ние със стария дядо изново се намерихме в домузлука. Подобни сцени не са редкост между турците, в които тия се сечат един другиго като зеле.

На друго едно място, при един кладенец, между селата Турлак и Хесенча, няколко турчета ме сграбиха от пътя и поискаха да ме спуснат в кладенеца. Причината на това бе, че едно от тях си беше изтървало феса в поменатия кладенец, в който искаха да ме спуснат с твърде слабо въже. Няколко пътници, арнаути, ме спасиха. На трето едно място няколко цигани биволари ми взеха абата и цървулите, на четвърто — около село Писанец — други турчета се спуснаха да ме гонят, но хваща ли се бос човек? Прах като вихрушка се вдигна подиря ми. Най-после в русчуксите лозя един заптия ми взе ножчето, защото

било много добро за рязание на дини. И така аз се добрах до цивилизования Русчук на Мидхат паша гол и бос. Ако подир мене бяха минали сто души европейски пътешественици, щяха да обогатят колоните на някой журнал с живописната местност на тия места, а особено с безопасността, която е въдворило султановото правителство. Разбира се, че от повечето учени европейски пътешественици из България само няколко души са пътували с добра цел; а останалите са се подлизвали на турското правителство за султанско *рудбе* и богат бакшиш. Техните описания са били чисти доноси против угнетената рая.

Като всяко овчарско чедо, аз зяпах по улиците, гдето видя нещо по-забележително. В еврейската чаршия, близо до Байраклията джамия, няколко евреи, които седяха отпред дюгените си, при които, като се приближих, започнаха да викат на някого си да слезе, който уж се качил на джамията. Аз, като не подозрявах нищо със своята овчарска невинност, спрях се на мястото си и захванах да гледам по джамията, да видя немирния човек; но от един из ближните дюгени изляха на врата ми едно тенеке вода, а после захванаха да викат и свирят подиря ми като на куче. Това беше като „добре дошел“ в Русчук.

По-нататък, в същата улица, близо до конака, пред едно голямо здание, измазано с жълта боя, видях много момчета, облечени в униформа от синьо сукно с червени гайтани и с къси пискюлчета на фесовете. Това голямо здание беше правителственото училище, а момчетата му — учениците, които играеха на прескочикобила, биеха се с пантофите си и се псуваха помежду си много по-красноречиво, отколкото моите ненавистни овчари.

Бързо аз се отправих към това здание, като разчитах в себе си да можа да свърша работата си още от вечерта и да постъпя в училището, което аз мислех, че е котленска къшла, и така лесно, както ида от пътя, ще отида да се пазаря без никакви по-нататъшни формалности. Жълтият тенекиен девит, който до това време беше натъпкан в пояса ми, пак лъсна от дясна страна, като арнаутски пищов. Изпитах от учениците кой е управителят или директорът на училището. Тоя последният гледаше преспокойно от прозореца на своите питомци, когато тия играеха на прескочикобила, с броеница в ръката, с бяла чалма на главата, човек около на 40-годишна възраст. Аз поисках да

вляза при него, но той махна с ръка на караула да ме не пущат и ме повика да му съм говорел от прозореца.

Изложих му желанието си, че съм дошел от далечна страна и желая да постъпя в училището, за което се молех да ме приеме. Той ми отговори, че това е невъзможно, защото съм бил възрастен и времето ми било вече минало за учение. Без да помисля с какъв човек говоря, спуснах се да си разправям хала на директора по овчарски. Между другото попитах го дали не може той да ми даде някои сведения за Букурещ, т.е. ако отида там, можа ли да постъпя в тяхното училище?

Забележете, че в това време Букурещ беше страшилище за всичките турци, че две години не бяха се изминали още от онова време, когато русчукският затвор се пълнеше с комити, в числото на които беше и Стефан Караджата.

Аз забележих, че на агата не му стана добре, като споменах Букурещ, защото ме изгледа накриво н се обърна на друга страна, но кой да се сети?

— Кой знае?… Но може би и да те приемат, а после ще те направят комита и ще те изпратят в Русчук… — каза той и махна с главата си да отстъпя отпреде му.

— Истина ли е това, ефендим, което ми говорите? — попитах аз радостно. — Как може да сполуча, за да достигна до Букурещ?

— Махвай се отпреде ми бе, керата! Я го виж я! Пък седнал още да ме пита! — извика директорът подиря ми, като си стисна и двата юмруци.

Разбира се, че ако той не отдаваше всичко това на моя овчарски серсемлък, то съвсем другояче щеше да постъпи, за което имаше всевъзможна власт. Аз отстъпих обезкуражен изпод стените на Ислахането, като се мъчех да отгатая с какво именно оскърбих толкова любезния от по-напред ага.

Вечерта, наместо да нощувам в „царското училище“, както си въобразявах глупаво от по-напред, прибрах се с багажа си заедно в един празен каик край Дунава, в който за честта ми имаше и една скъсана рогозчица. Тук аз прекарах първата нощ в Русчук. Кучета нямаше, както във Варна, но тяхното място държат комарите, които, доколко са немилостиви, може да ги знае само оня, който е замръквал покрай великата славянска река.

В няколко деня аз обиколих и руското консулато, и българската община, и народното училище, места, които ми показаха, че може да се достигне учението. На руското консулато мустакатият гавазин, ножът на който беше дълъг колкото едно кросно, скръцна зъби насреща ми и не ме остави да приближа до портите; на народното училище не зная каква дума не можах да произнеса правилно, което даде повод на учениците да кихнат от смях, и аз станах невидим из вратата; а в българската община ме нахукаха като говедо. Това се случи така: когато аз влязох в общинската стая, гдето събравшите се няколко души, повечето свещеници, се препираха нещо живо, седнах на един от столовете, без да ме покани някой и без да обърнат на мене какво-годе внимание, като мислеха може би, че съм някой от обикновените просители, които в турско време твърде често посещаваха българските общини.

Възползуван от тяхното невнимание, аз не останах мирен върху стола си. На една маса имаше няколко книги, които аз преспокойно разгледах една по една, без да искам за това нужното позволение. Моето любопитство беше безгранично. Върху друга една маса, около която седяха общинарите, имаше няколко тютюневи кутии, от които притеглих една полекичка и завъртях цигара, дебела колкото шията на едно шампанско стъкло, която като запалих и опънах няколко пъти с голям ищах по причина, че не бях виждал тютюнец няколко дена, стаята се изпълни с дим и един от присъствующите свещеници със сухо жълтеникаво лице започна да кашля, като че цепеше дъски. Това даде повод на присъствующите да ме сконфузят. Когато аз казвах, че съм дошел да им искам помощта да ме настанят в училището, то тия ми отговориха, че съм бил достоен повечето за селски кехая, отколкото за ученик.

— Тук хората влязват с голямо почитание, а ти си се разположил с цигара в устата и с кривнат настрана фес, като че се намираш в кръчма — прибави едно отче, лицето на което приличаше на пълна месечина.

Всеки може да си въобрази моето положение после тия произшествия. Аз бях разбит и отчаян съвършено. Познах себе си, че не съм достоен за нищо, освен да ме бият татарите по добруджанските голи поляни. Право казваха овчарите, че овчарската боя се не измива, че който е пасъл две-три години овце, от него не може да стане вече

нищо. Нямаше съмнение, че аз теглех от себе си, от собствената си простотия, а не че хората ми бяха криви! Положението ми ставаше още по-лошаво откъм насъщния. Благодарение обаче на щедростта на нашия еснаф, т.е. на овчарите, не умрях гладен; както по пътя, така и тука излязвах деня по полето да си прося хляб от тях, като лъжех, че наскоро ме пуснали от затвора. Цели десет деня прекарах по тоя начин. Колкото за нощуване, не берях грижа; когато вечер хората бързаха да се приберат в къщите си, аз излязвах по краищата на града да търся някой каик или някои опустели развалини, в които преминувах нощта.

Не ми оставаше друго, освен да се върна изново пак при овчарите. Но, боже мой, с какво лице щях да се подам при тях окъсан и одрипан? Имаше и това, че ако и сега се върнех, то до живот вече трябваше да се помиря с дряновата тояга. Но кредит имаше още при овчарите, да ми дават по едно коматче хляб, и аз реших, преди да се отправя обратно, да бутна още тук-там за място не при консули и общини, от които си видях вече честта, а нейде да бъда слуга, само за насъщния. Учението оставаше настрана. Моят петел не пееше твърде между нашите българи, които са много придирчиви, присмехулци и горделиви. Например на никое българско кавене човек като мене, бос и окъсан, не можеше да седне редом с другите посетители; а турците в това отношение не са така. Напротив, тия даже по-голямо предпочитание са готови да окажат на един беден рая, отколкото на добре облечения, когото презират още, че ходи от тях по-салтанатлия. Ето защо аз ударих по турските кавенета да търся прехрана. На едно от тия кавенета един стар турчин ме покани, ако обичам, да отида на лозето му да копая с другите работници. Условихме се да ми плаща по три гроша на ден и яденето от него. Докато трая пазарлъкът ни, аз се запознах няколко пъти с тютюневата му кесия, която можеше да събере до три оки жито.

Както по другите места, отгдето ми показваха вратата по причина на овчарските ми грубости, така и тука аз нямах никакво понятие за правилата на обнасянието, което трябва да съществува между слугата и господаря, между малкия и големия, между ситията и гладния. Това аз не знаех по тая причина, защото, както казах, гдето му беше мястото, помежду овчарите не съществуват класове; тия са равни всички помежду си, живеят си патриархално с много малки изключения.

— Варна ли е по-голям град, ага, или Русчук? — питах аз бъдещия си господар, като че не се пазарях пред малко с него да му копая на лозето, но като че да ми беше стар приятел, равен с мене във всичко.

— Русчук — отговори той с половин уста, без да си дигне главата да ме погледне, която се губеше в гъстия дим, който влечеше от лулата му нагоре като балканска мъгла.

— Ама пък Русчук с Букурещ не може да се удари — продължих аз, за да се покажа поне пред неинтересующия се турчин, че зная повече.

— Това е така — отговори той със същото безучастие и се обърна към другите турци, които седяха с чибуците в ръка на същата пейка.

Но аз не преставах да го подпитвам за това и онова, каквото ми дойдеше на ума. Колкото по-забележителни лица преминаха покрай кавенето, разпитвах подробно за всичките и добродушният турчин отговаряше, без да се сетя, че ставах вече нетърпим.

— Вашият занаят и гечинмекът ви само от лозята ли е, или си имате и други доходи? — следвах аз.

— Махай се оттука бе, чапкън! Какво е това от тебе? Дъра-дъра… Аз за копач ли те взех, или да ми правиш истиндак за това и онова? Като искаш да знаеш много, защо не си отишъл при попа? — извика турчинът вън от себе си и стана, та се премести на друга пейка.

— Както се види, вие не можахте да се съгласите с приятеля си, хаджи ага — попитаха няколко турци от присъствующите.

— Оставете го на дяволите, холам, ще пъхне човек в беля — отговори моят ага.

Всички кихнаха, та се засмяха, а аз станах невидим от кавенето.

IV

Два деня после това произшествие аз целувах покорно ръка на няколко стари майстори в един абаджийски дюген, гдето един майстор абаджия ме прие да се уча на занаят безплатно само за едина хляб.

— Няма да сбъркаш, ако го приемеш — казваше друг един майстор на бъдещия ми господар, докато тоя последният не беше решил още да ме запише в тефтеря. — Кръстът му е якичък, следователно той ще може да си изкарва хляба. Ти имаш доволно лозя.

Много бяха наставленията и уроците от страна на майсторите.

— Ти слушай, синко (чоджум), майстора си и старите калфи, па няма да сбъркаш. Всинца сме били от най-напред като тебе. Събота вечер и в празничен ден, наместо да стоиш в одаята, то отивай в дома на майстора си, гдето може да помогнеш нещо, като да преметеш двора, да донесеш водица, дръвца нацепваш и пр. Това все е файда. Думата ни е, че ти трябва да гледаш да те обикнат един път, па сетне е вече лесно. Ние не оставяме добрия човек да пропадне.

След като ме записаха и в еснафския тефтер, въведоха ме вътре в одаята при калфите и чираците. Тия последните се спогледаха един други, като ме видяха може би, че съм мъж за женене (тогава имах на двайсет години), а съм дошъл да чиракувам за едина хляб. Тая стая, в която бяха калфите, беше от обикновените, да живеят в нея най-много трима-четирма душн, но според абаджийския аршин около десят души калфи и дребни сополиви чирачета се натискаха вътре. При тия последните туриха и мене да седна, разбира се, най на дъното, до стената.

И така намясто дряновия кривак из моите ръце се търкаляше тънката игла и валчестият напръстек. Твърде много си претеглих аз от новите си другари, калфите и чираците, които, възползувани от моята простотия, постъпяха с мене, както им скимне. Скоро се убедих, че тия последните, макар и да бяха уж граждани с фесове на главата и някои с панталони, но не стояха по-горе от моите овчари. Напусто аз отварях дума за *Календара*, *Наустницата* и *Чудесата на пр. Богородица*, за да покажа своето знание, разбира се. Те се не интересуваха от подобни неща, защото повечето измежду тях бяха безграмотни. Вечер, преди да

легнем, аз ставах да се прекръстя като всеки християнин, а тия се смееха и правеха отзаде ми различни безобразия. Овчарите такива и онакива, но във всяка колиба можеха да се намерят по десятина книги, тревненска икона и дървен кръст, когато в абаджийските одаи нямаше нищо подобно. Та кой би се занимавал измежду абаджийския персонал с четение! Всичките киснеха в дебело невежество и разврат. Един от по-младите майстори, не зная по какво внушение, приемаше един от цариградските вестници. Минали се няколко месеца, в разстояние на което време той гълтал пресните новини. Един ден, като се отворило дума за доброто на вестниците между няколко майстори, младият майстор посъветвал другите да не си дават парите за вестници, защото нищо не може да се разбере от тях. Излязва, че младият майстор в разсгояние на няколко месеца четял вестника си не по една колона, но направо от край до край, през просото. „Кой да се сети, че малките пръчици са турени за това“ — говореше той, когато захванеха да му се смеят другите. Най-голямото занимание на калфите беше турските маанета, които тия пееха до пресипване, а в празничен ден пиянствуваха и даваха последната си парица за моабети. За да стане човек калфа, т.е. за да получава заплата и да се отърве от кобилицата, която всеки е длъжен да мъкне в дома на майстора вечер и в празничен ден, трябват му няколко години да слугува за черни очи. След една и половина или две години безплатно слугуване, когато чиракът се научи да шие по пет-шест ката гайтани отведнъж, определят му 150 гроша годишна заплата. Това се казва първи хак и чиракът се нарича вече калфа на първи хак. Ако той се отличи в работата си, идущата година ще бъде произведен в калфа на втори хак, с годишна заплата 200 гроша; но това повишение, във всеки случай, зависи от произвола на майстора. Заплатата на калфа от трети хак е 600 гроша, а баш калфата или оня, който е опекъл вече занаята, както се изразяват абаджиите, получава около хиляда гроша. Тоя последният е началник на одаята, в която работят другите по-долни калфи и чираци. Той стои на първо място в одаята до прозореца, който гледа към пътя, и само нему и на други още по-първи калфи е позволено да си дигат главите и да поглеждат кой минува из пътя. На останалите смъртни тоя плод е забранен, защото оставали от работата, като зяпали надолу-нагоре. Тоя баш калфа има още това право, че може да ударя на подчинените си от

една до три ножици. Когато е за по-много, т.е. когато ще играе железният аршин, оставя на майстора да се разпореди.

Неограничена е властта както на майстора, така и на калфите между абаджийския еснаф. Тия се разполагат, както им скимне, със съдбата на беззащитните чирачета.

— Хлябът ми ядеш, магарски сине, и душманлъка ми мислиш — казва разяреният грубиян майстор и удря колкото си може с железния аршин.

Когато биеха някой нещастник, то обикновено един от по-силните калфи хващаше жертвата с мускулестите си ръце, туряше главата му между краката си и обтягаше с ръцете си потурите му, а майсторът с прехапана уста извиваше се, като че сече дърва.

В еснафската кондика всичко е предвидено, що се отнася до работниците, като например, че тия трябва да бъдат покорни на майсторите си, никога да не им възразяват както на тия последните, така и на майсторицата, да не излязват с цигара пред всеки един майстор от еснафа, да им стават на крака в празничен ден, да ги питат, когато ще излязат в неделя, и пр., и пр. Но нигде не се споменава колко часа трябва да трае работата, до кое време храненият със зелева чорба и тригодишен боб чирак ще си навежда врата над коравата аба. Ето защо лятно време работата се продължава от заран до тъмни вечери, а зимно време до полунощ непрекъснато. Даже и малките чирачета, които не вършат никаква работа, а избадат на парцал или на потурите си, са длъжни да подсмърчат около свещта, защото според абаджийската физиология, когато в една стая, гдето работят, има някое лице да спи, то и на другите им се доспивало. Ако някой от тия последните заспи, т.е. от чирачетата, церът му е готов. На часа няколко иглени бодове ще се забият в месата му и той изревава като заклан. Абаджийската дисциплииа изисква още, щото всеки да седи турски с подгънати крака отдолу си. Тежко и горко на оня, който се осмели да си простре на минута едина крак: ножиците или аршинът на часа ще предрънчат.

Стаята, в която живеят тия нещастни калфи и чираци, се мете и чисти на неделята един път, именно в събота вечер. Боклукът от дребни абени парцалчета и всевъзможни други нечистотии се трупа зад вратата, да го прескачаш с кривак. Горението на миризливите лоени свещи, които са в общо употребление между абаджиите, и честото им секнение с ножиците пълнят и така умирисаната одая с

отвратителна миризма. Космите, които се образуват от рязанието на абата, хвърчат като сняг из стаята. Но иди се опитай да отвориш вратата поне за една минута. Заблуденият калфа на часа ще извика: „На бащината ти къща нямаше ли врата?“

Вечер, когато си легнат да спят и донесат различни парцалаци, от които още по-голям прах се дига, всичките захващат да кашлят наред, като че коват дюлгери. Разбира се, че най-много и силно бухтят простудените малки чирачета, които калфата и бие още да престанели. Няма нужда да ви разказвам, че „юнашкият прах“, или „сиромашката сермия“, както се изразяват гурбетите, е в твърде голямо изобилие из абаджийските одаи.

Храната на тия отритнати от света хора е една от най-долните: бобова чорба, в която зърната плават тук-там по повърхността, и едро нарязан лук като трески; зелева чорба, с кайдисан праз отгоре, лук и пипер, а в неделен ден шаранска риба, която се продава в Русчук грош оката. Не ще дума, че и хлябът съответствува на горните гозби. Майката на нашия майстор, старо отвратително същество, когато отиваше да пазарува брашно, питаше продавачите: „Нямате ли измикярско брашно?“ „Ние не знаеме какво бива измикярското брашно“ — отговаряха тия последните. „Ех, не знаете; такова, което да не се опича и прави дебела кора“ — казваше тя. Удивително е, че тая стара мешина, лицето на която беше чиздосано като стъргалка, за награда на безбожната си икономия снаха й я навикваше като просекиня пред очите на достойния й син и много пъти се случваше да нощува в готварницата, свита на кълбо. Но нейните костеливи ръце пак не преставаха да треперят, когато сипваше гозба или раздаваше хляб на чираците. А за кого тя печелеше, когато се отнасяха с нея като с кучка? Дявол я знае: това и тя самата не можеше да го обясни.

В абаджийския еснаф съществува едно устройство и някои правила, които се почитат и от турското правителство. Тия си имат своя устабашия, който се избира измежду най-старите майстори, и един чаушин като помощник на първия, тоя последният тича надолу-нагоре, когато стане нужда. Длъжността на устабашията е да надзирава за правилното изпълнение и поддържание на някои стари абаджийски обичаи и предания. Ако се докаже например, че някой стипца майстор е отворил дюгена си в празничен ден, да продаде нещо; ако някой е извикал мющериите на съседа си, преди тия да са

тръгнали от дюгена му; ако друг някой е продал по-евтино, отколкото е трябвало, с цел да привлече повече покупатели, ако някой остър калфа е показал непокорство пред майстора и пр., и пр. — устабашията е длъжен да свика *лонджа* (събрание), която ще съди виновния. Страшна е била процедурата на тия абаджийски лонджи в по-старите времена, когато чорбаджилъкът е бил в своето цветущо положение, а гласът на сиромаха не се е слушал от никого. Обвиненият е стоял прав, особено ако е бил от младите майстори, пред фанатиците съдии с кръстосани ръце на пояса, които са произнасяли приговора си, без да му позволят да се обади поне една думица. Обикновено наказанието се състои в глоба от восък, между две до пет оки. Тоя восък се предава в една от черковите в чест на святи Иван Летний, който е покровител на абаджийския еснаф. Те, абаджиите, имат и обща еснафска кутия, с която събират доволно пари, но наместо да ги употребят за някое общополезно дело, пръскат ги по вятъра. На много святци на деня палят свещи от няколко оки на дебелина като колове, или пък правят угощения, наречени *теферичи*. Но в последно време те са изоставили много от тия стари обичаи и са се завзели за по-сериозна работа.

Нашият майстор, на когото и аз ядях хляба, беше от ония чорбаджийски типове, които се намират почти във всеки град из България. Още от младите си години той бил чалъшкън човек, или *ачигьоз*, както се изразяват людете от търговския лагер. Захванал своята кариера от голата игла, но гореспоменатите качества му спомогнали в късо време да изплува над водата, да стане човек *кенди-башина*, да си има едно малко кепенче. Една прекрасна нощ, когато майсторът му се готвел да предаде богу душа, ачигьозлията момче скъсало тефтерите и пренесло чуждата стока в своята къща. Това обаче не му побъркало да отиде на другия ден на майсторовата си смърт, гдето проливал сълзи заедно с другите. Ако това способно момче се е било хванало от правителството, когато краде, то навярно всеки би погледнал на него с отвращение, но простият случай го запазил и старите майстори скоро захванали да му казват „добър вечер“ и да говорят помежду си, че еди-кой си ще стане човек. Всички знаеха отпосле подробно как е станала работата, но никой не казваше на крадеца в очите, че той е калпазанин, че той е извършил безбожно дело, защото било срамотно, не било прилично да се говори така, честта се убивала на един търговец… Но още повече. Моят майстор не

само че имаше добър почит между еснафа, но гласът му се чуваше и в общината, готвеше се да стане и епитроп на една от българските черкви. Всеки го имаше за пример, как той с чалъшмъка си можал да стане „човек“.

И най-малкия случай не пропущаше той да не злоупотреби, излъже било в земание-давание, било в заплащанието на калфите. Дойдат на дюгена простодушни турци да си пазаруват дрехи. Майсторът се върти на пета наоколо им, нарича ги *алар,* черпи ги с горчиво кафе, подлизва им се от всяка страна, докато им изгори душата със стоката си, за която се закълнава сто пъти, че е от първо качество и по-надолу не му отърва да я даде. Това, положим, е обща черта между българските така наречени търговци, с много малки изключения. Тия не въртят честно своята работа, не спечелват от комерчески способности, но от различни хитрости, непростени спекули, лъжи и измами и прости сойгунджилъци. Който е способен най-много да лъже, той само може с време да стане „почитан човек“, да му се слуша гласът навсякъде. Но тия пари били спечелени с кални средства — за това никой не иска да знае.

— Търговец съм аз — казва горделиво благородният крадец, — а не като тебе, голак и прост работник.

Ако попитате вие тоя търговец що е той заслужил със своята търговийка на другите, каква полза има человечеството от неговите везни и аршина му, то той ще да ви отговори просто и ясно, че не е петимен за нищо, почитат го навсякъде, плаща си редовно дълговете и данъка и си живее мирно, в съгласие с всичките, кланя се до земята на по-силните от него, а слабите презира и тъпче. А ако вие не обичате да лъжете, не си продавате съвестта на пазар и сте си издигнали гласа да защитите правдата, да спомогнете на потъпкания, за което ви хвърлят в затвора, всичкият свят е готов да извика. „Той е вагабонтин“, „Няма да стане от него човек“, „Не си гледа работата“ и пр. Идете после и кажете, че на тоя свят има право. Но да продължим да свършим по-скоро своя разказ, защото на читателите омръзна вече да слушат за овчари и абаджии.

Моят майстор беше набожен човек, както са набожни всички ония калпазани, между които кражбата и лъжата минува за чиста монета. Когато отваряше и затваряше дюгена си, когато излязваше заран от къщата си, той се прекръстяше по няколко пъти. Рано сутрина,

в неделен ден, той отиваше най-напред в черкова и когато псалтовете пееха „господи, помилуй“, той пригласяше отстрана. Като минуваше през улицата с големи свещи в ръката, кашляше нависоко, да го слуша всеки.

Моята годишна заплата — триста гроша, — която ми се определи после шестмесечно безплатно слугуване, по причина че в разстояние на това време можах да изпека занаята, прокопсаният ми майстор прави-струва, глътна ми стоте гроша, за които каза, че ми ги броил, според както гласеше шарлатанският му тефтер. Месец юни, в който аз се бях пазарил, той преправи на *юли*, като измени **н** на **л**, така щото и оттам можа да ме подгори.

— Имате грешка, майсторе — казах аз един ден.

— Как смееш да изказваш недоверие към един търговски тефтер? — извика майсторът ми и работата така си остана.

Оплаках се на устабашията, но той не ме остави да си свърша думата, като казваше, че не е истина майсторът ми не бил от тях хора, да направи подобно злоупотребление.

---

[0] Трева, която турят в ушите на карчанлиите овце. ↑

ГЛАВА II. БЪЛГАРСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ

I

„Български революционерни комитет!“, „Панславически комитет!“, „Бунтовни комитет“ и пр. — лаеха него време всичките продадени полицейски и шпионски вестници, заедно с нашите главорези чорбаджии и интриганти гърци, низки поклонници и верни чада на тиранското правителство. Носовете на тия верни копои бяха обърнати към Букурещ и Белград. Там, и нигде другаде, се намира това „страшилище — комитетът“ — казваха тия и турското правителство по примера на другите образовани господарства устрои шпионско отделение, в което се записаха различни вагабонти: поляци, гърци и някои наши продадани българи, които ходеха начесто да дирят „комитата“ в поменатите два града, отгдето се завръщаха с дебели лъжи, отличително свойство на шпионите, че издирили всичките главатари на комитета. Между другите наши българи в Букурещ е бил изпратен от страна на Али паша и някой си Светослав Сапунов. Ето що пише българският списател революционер — Л. Каравелов в своя в. *Свобода*, бр. 26, 10 декември 1871 г., за мисията на тая личност:

„Когато Сапунов дойде в Букурещ, то ни донесе две писма, из които едното беше от С., а другото от Д., в които ни рекомандуваха Сапунова като патриотин и умен човек. После вече ние узнахме, че писмото от Д. е фалшиво. В това писмо Д. (а може би и Арнаудов или сам Сапунов) ни пишеха: «Поговорете със Сапунова и гледайте да приемете неговите предложения»… Сапунов ни предложи и следующето: а) «Свобода» да престане и наместо нея да се издава «Революционер»; б) в «Революционер» да се псува Сърбия и Русия; в) да се говори всичко против Турция, само Али паша да се не закача; г) новият вестник да се издава тогава, когато се споразумееме с Х. Арнаудова. За всичко това Сапунов ни предложи 300 турски лири“…

И така Букурещ и Белград дълго време са плашили турската империя, но тоя страх е бил напусто, защото в тия два града нищо сериозно не се е извършило, нищо революционно не е съществувало. За разпространението на тоя слух както между турците, така и между българите, даже и между ония, които са били в работата, че главата на комитета се намира в Букурещ, имало няколко причини. Първата и най-главната причина е била да се отвлече чрез това вниманието на турското правителство, което, като вярвало, че неговите душмани се намират вън от държавата, там ще да насочи шпионите си, а работниците в България да останат малко свободни. Второ, че когато един апостол каже на новопокръстения бунтовник, че голямото „добрутро“ на комитета се намира не в неговото село или град, но там, в Белград или Букурещ, гдето има православен княз и християнска войска, то естествено е, че ще може да се произведе по-голямо впечатление. Трето, че мнозина емигранти, избягнали от Турция, намираха прием в Румъния и Сърбия, а най-главното, че там живееха много войводи, които, при всичко че не правеха нищо, плашеха Турция. Четвърто, че много българи-градинари, които шетаха из Румъния за кора хляб, щом се срещнеха с някой по-отдавнашен българин в Румъния, който да псува турците и да им се заканва, че напролет ще бъдат изгонени, с цел да изкара някоя пара от простия българин, то тоя последният, като се завърнеше в отечеството си, с поемане на душата си разказваше, че видял еди-кой си войвода, който му казал, че царството на турците е свършено вече.

Зная един сиромах, доволно образован човек, който, след като свършил в Болградската гимназия, тръгнал си за България, но за да стресне малко своите приятели в Турско, купил си за двайсе бана един екземпляр от уставите на Централния революционни български комитет, с който още в парахода се похвалил на едно лице, че той е член на тоя комитет. Това лице се случило от шпионската глутница и на часа предава *страшния* комитаджия, който полежа няколко месеца в русчушкия затвор за ум и разум. На другия ден полицейската газета „Дунав“ извести, че правителството турило ръка на един от размирниците на отоманската държава, когото търсело отдавна.

Пето, че в Букурещ се печатаха всички революционерни, книги под редакцията на Любен Каравелова, който така също беше известен чак в Бабá-алието като главен деятел на комитета. Той проповядваше

постоянно със своя революционерен вестник (от 1870 до 1874), най-напред *Свобода*, а после *Независимост*, че никакво подобрение е невъзможно да се направи на раята, докато българинът не се опълчи с оръжие в ръка против своите угнетители турци и чорбаджии. Но завинаги се пазеше да изкаже, че в България се приготовлявало въстание. Когато Узунов поиска да убие хаджи Ставря в Хасково, когато се хвана Димитър Общият и когато Ангел Кънчев посегна на живота си, то Л. Каравелов писа, че първият е направил това от лична ненавист; вторият бил елински пропагандист; а А. Кънчев се убил просто да не попадне в ръцете на турското правителство („Свобода", брой 39, 1872 г.). Това той правеше с единствена цел да запази народното дело, което се приготовляваше измежду самия народ. Около Л. Каравелова са се групирали няколко български патриоти, като Хр. Ботев, Д. Ценович, К. Цанков и пр., които са били съучастници в движението, съчувствували са на делото, помагали в много случаи с парични средства, събрани от разни лица, но нищо положително не са знаели от онова, що се вършеше оттатък Дунава, освен Л. Каравелов и казаните му другари. Но това е било много по-късно. Българщината в Букурещ, както и в другите румънски градове, е съживена най-напред около 1860–1862 г. от покойния Раковски, който около това време съставил в Букурещ дружество. В това дружество, на което бил изработен, и устав от самия Раковски, взели участие богатите българи като Грудов, Андреолу Атанас, Евлогиевци и пр. Когато Раковски пожелал да вземат участие в това дружество и някои от младите българи, хора сиромаси, но честни, старите богаташи възнегодували, защото не им било приятно да имат съприкосновение с подобни хора, и по тоя начин свръзките между стари и млади били прекъснали веднъж завсякога. Така е и трябвало да бъде. Втора причина за това разделение е била: че младите патриоти почнали своите действия в Сърбия. После това старите устроили комитет (Добродетелната дружина) начело с Христа Георгиев, в който комитет взел участие и руският в Букурещ консул. Останалите в Букурещ младежи съставили нещо като революционен комитет, свърталището на който било читалището „Братска любов". Доколкото ни е извество, в тоя комитет взели участие Д. Ценович, докторите Гръмников, Планински, Попов, Русевич и пр. От 1868 г. Левски станал душата на тоя комитет. Той

начесто дохождал в Букурещ от България и всичките членове гледали в неговото лице истински герой.

Както е известно, младежите, които отишли в Сърбия и в числото на които бил и сам Левски, с разрешението на сръбското правителство съставили българска легия, гдето са учили военно изкуство. Но скоро нашите братя захванали да постъпят с българските патриоти не твърде дружелюбно и легията се развалила. Трябва да кажа и това, че балканските устави, прокламациите и различните други правилници на покойния Раковски били са познати само на няколко души непорумънчени още българи във влашката земя. Българският народ в Турско нямал никакво известие. Васил Левски е първото лице, което започна да работи направо с народа. Ето защо неговият успех бе голям и по тая причина неговите заслуги са неоценими.

Комитетът в Букурещ преди дохожданието на Каравелова, Левски, Ботева, Стамболова и пр. не е бил таен революционен комитет, а нещо в рода на английските клубове. За мода, или за да не стоят празни, няколко безгрижни и пустословни богаташи хрумнали им на ума да обяват себе си, че те съставляват някакъв си комитет. Може би те да са имали събрания редовни с председатели, подпредседатели, касиери и секретари, но това показва още по-добре, че в тия формални събрания нищо положително не се е вършило. Тия са служили само за забава, за прекарване на време на няколко души. Може ли да се счита за таен комитет онова общество, което подава открито мемоар на най-прочутия безсъвестен разбойник на света Наполеона III, който искал да учреди международно шпионство? Подобни общества, комитети, асоциации, интернасионали, клубове, уж революционерни, пълнят и в последно време цяла Европа, които само плашат венценосните богоизбраници, и ги карат да измислят всевъзможни кепазелъци, а всъщност нищо не работят.

За любопитство на читателите давам място на следния привременен закон, написан от покойния Раковски, който никога не се е турял в действие и никому не е бил нужен, както и посетне Уставът на революционния комитет, който читателите ще намерят по-нататък:

ПРИВРЕМЕНЕН ЗАКОН ЗА НАРОДНИТЕ ГОРСКИ ЧЕТИ

Върховното народно Българско тайно гражданско началство, (което се състоя от седем лица: от председателя, подпредседателя и от пет върховни съветника, в събранието си подир едно дълго и зряло размишление решава и издава следният закон:

1. Народните горски чети имат да са предвождат и управляват всяка една от едного предводителя под името „войвода“ и от едного знаменосца (байрактара), който ще бъде под заповед на войводата.

2. Войводите ще се делят на три степени; т.е. тий ще бъдат: първостепенни, второстепенни и третостепенни; тъй също ще са и знаменосците им.

3. Първостепенните и второстепенните войводи ще се назначават от Върховното Народно Началство, а третостепенните, както и знаменосците, ще се назначават от главния войвода, комуто под управлението ще са подложени сичките чети, които ще се отправят в Стара планина и другаде, догдето борави неговата власт.

4. Всеки първостепенен и второстепенен войвода е длъжен да събере и състави своята дружина, като направя един редовен списък: първо, на месторождението им, за възрастта им, за истинното им име и презиме, женени ли са или не, и за сичките телесни черти от личността им; второ, да ги прегледа и предири добре: какви книжа и записки имат отгоре си и по колко пари; трето, да ги съблече и прегледа: има ли болни в тях от световни болести, които тутакси ще изключава, и да не би някой си обрязан (сюнетлия) мохамеданец да се е вмъкнал помежду им, това ще се изпълнява от войводите не само тук, но и навсякъде, когато се съставят четите.

5. Всеки войвода е длъжен да закълне дружината си, като й предложи следните святи обязаности:

„Който има желание да постъпи доброволно в народните българоки горски чети, трябва да се с клства откаже: 1) от пиянство, 2) от лъжа, 3) от кражба между дружината, 4) от курварство, 5) да бъде на всичко послушлив на войводата и на байрактара си, 6) да не

причини никакво си несъгласие чрез раздорни клюки и клевети между дружината, 7) да не може по никакъв начин да се отдели от четата, догдето не ги разпусне войводата, 8) да се задоволи на оная заплата, която ще намери за добро да му даде войводата.“

Който приемни сичките тия условия и се обвързе с прописаната в този закон клетва за пълното им съхранение, само той може да бъде приет в народните чети инак, никой никак не ще се приема!

Забележка. Ако ли же някой си приеме с клетва тия всички обязаности и се съпричисли в народните горски чети, а отпосле престъпи само едната от тия святи обязаности, в такъв случай Войводата заедно със знаменосеца имат пълна власт да го накажат тутакси със смърт, като го обличат и докажат пред всичката дружина. Ако ли той, подир престъплението си, успее да избегне от своята чета ненаказан, тогава Войводата, чрез средствата, с които разполага, длъжен е да извести тутакси на другите чета, които са длъжни да употребят общо всичките всеможни средства да го накажат със смърт. Ако ли же и от всичките тях отбегне ненаказан, тогава остая тая грижа на Върховното Народно Началство да изпълни святата длъжност, гдето и да побегне той.

6. Ни един инородец и иноверец не ще се приема под никакъв начин в народните горски български чети.

7. Първостепенните войводи имат власт и право да съставят нови чети в горите и да им назначават войводи от третостепенен чин, като ги подложат под предписаната клетва и под настоящия закон.

8. Всичките войводи са длъжни да следват направленията и наставленията на главния си Войвода, който е определен от Върховното Народно Началство и комуто под управлението тия всички ще бъдат.

9. Която друга чета българи би се появила в Стара планина и другаде по България, ако тая чета не покаже знакът и не издаде лозинката, които ще раздаде и нареди на народните горски чети Върховното Народно Началство и

главний Войвода, ако тая друга чета не покаже тия и ако като й се предложи на мирен начин да приемни, да се подложи под настоящия закон, не приеме, тогава всяка от народните чети е длъжна да я удари и разбие. Ако ли не сполучат да я разбият, длъжни са да известяват верните български жители, да я преследват тъй, както една ненародна разбойническа чета. А турските чети въобще трябва да се удрят и разбиват до изтребление.

10. Войводите имат пълна власт да казнят със смърт всяко предателско дело, било сторено от дружината на народните горски чети, било сторено въобще от кого и да е други българин.

11. Главния Войвода е длъжен да държи непрекъснати преписки с Върховното Народно Началство и да дава отчет на всичките си движения и дела в похода си; както и във време потреби и нужди да изпровожда незабавно нарочно человеци чрез средствата, които той по особни наставления разполага.

12. В случай смъртта (не дай, боже!) главния Войвода, второстепенния най-опитния Войвода що постъпи на негово място и ще следва сыщия ход на делата, които е следвал той. На място же второстепенния Войвода ще постъпи знаменосеца на главния Войвода; а знаменосеца на втория Войвода ще бъде знаменосец на новия главен Войвода. Ако ли се прилучи смърт на второстепенния Войвода, тогава главния Войвода ще тури на негово мяото своя знаменосец, а знаменосеца на второстепенния Войвода ще постави себе си знаменосец На негово си же място ще нареди най-достойния момък измежду дружината. Ако ли се случи смърт на третостепенния Войвода, главния Войвода ще се разпореди според изложения начин и в такъв случай прописаната клетва трябва да са подновява. Ако ли главния Войвода се намери надалеч, в такъв случай тогава дружината, чрез общо съгласие, т.е. чрез вишегласие, ще си избере временния Войвода от помежу си, догдето се срещнат с главний Войвода и го он одобри.

13. Ако някой си от дружината за каквато и да е причина дигне ръка против Войводата, знаменосеца или кого и да е от дружината, то всички са длъжни съгласно да го накажат тутакси със смърт.

14. Всичките войводи са длъжни на първия призов на главний Войвода да притичат незабавно на онова средоточиие, гдето ги той призове, освен в случай на невъзможност. Ако ли се докаже, че някой си не послушал тойзи позив, имающи възможност, такъв ще се сматря за народен предател и ще се казни със смърт.

15. Никой Войвода не може да се върне назад, догде се не срещне с главния Войвода и догде не се споразумеят с него за обратното минувание.

16. Върховното Народно Началство ще въоръжи всичките тукашни чети и ще им набави всичките нужни потребности за похода им, както и ще им улесни хода и минуванието за в България и обратно. При това ще се старае и грижи не само за тяхното безопасно зимовище, но и за новосъставените оттам чети.

СМЪРТНА КЛЕТВА

Обряда на смъртната клетва, която ще се кълнят постъпающите момци в народните Български горски чети, е следний: Ще се поставя един стол или друго възвишено нещо според мястото и времето, към Изток Слънца пред когото ще стои прав бъдъщий да се кълне, гледащ към изток: на стола ще се полага: от дясна страна кръст, а от лява святото Благовествование (Евангелие); от дясната же и от лява страна кълнящаго се ще стоят двама Войводи или двама знаменосци, или двама избрани момци от заклетите, с голи ножове, сключени над главата му; дясната му ръка ще бъде положена на кръста, а лявата му — на святото Благовествование. Едно трето лице, стояще пред него, ще чете велегласно клетвата; нящия ще я изговаря реч по реч:

„Заклевам са днес пред бога на честния кръст и на святое Благовествование, че ще удържа и изпълня всичките святи обязаности, които ми съобщиха и четоха

в закона. Светлото слънце нека бъди свидетел на моята смъртна клетва; а храбрите юнаци с острите си ножове да бъдат мои казнители в моето престъпление.“

Като се изпълни тойзи свят обряд, заклевший се ще се прекръстн три пъти и ще цалуне честния кръст и святое Благовествование, а свидетелите на клетвата му ще го поздравят братски и ще го причислят в Народните български чети.

1867, Голям Сечку, 1-й

Българският Централен революционерен Комитет се е състоял от няколко бездействени личности, които са били против всяко народно движение, направено без помощта на дядо Ивановия топ и без съгласието на Наполеона Ш. Тоя Централен Комитет, или по-добре Чорбаджийска дружина, състоящ се от Георгиевци, Панаретовци и други, е водел отчаена борба с младата революционна партия начело с Л. Каравелов, Хр. Ботева и др. Тия поддържали полицейски газети: Отечество[1], *Стара планина* (по-късно) и пр., редактирани от продадени личности, П. Кесимов и някой си С. Бежанов, които кадели тамян на гнилото и отживялото, а хулели и правели доноси на младите деятели. По тяхна инициатива се ковели калпави дописки в издаваемите цариградски вестнади *Турция* и Право, в които се говореше, че Каравелов и неговата дружина са подкупенн от сърбите да увлекат българския народ във въстание против отоманското правителство. Но що говорим ние. Възможно ли е човек богат, владетел на няколко мушии, да има человеческо сърце, да мисли за своите угнетени братя! Каса с жълтици и патриотизъм са два заклети врагове един срещу други.

Тия самозвани патриоти не са приемали даже да се срещнат на улицата с българските емигранти, за унизение са считали ръката да си подадат някому от тях. Българският революционер поет Христо Ботев, който е родственик на милионера Евл. Георгиев, предпочитал да яде отвара и мляко помежду 20 до 30 души бедни емигранти, отколкото да влезе в палатите на безчувствения богаташ. Разказват, че тоя последният бягал като плъх по улиците, когато срещал Ботева, от огнення поглед на когото треперал. Букурещкият централен комитет е

бил второ издание на славянофилските комитети, които така също са плашили неприятелите на българския народ, най-много гърците и маджарите, а на дело тия комитети са изпращали в България само черковни книги и попски патрахили.

За доказателство на казаното от нас ние притежаваме следния документ, прошение от българските в Букурещ емигранти, подадено на румънския министър на вътрешните дела след минуванието на Ботевата чета. Ето тава прошение, превод от ромънски:

> Господине министре,
>
> Долуподписаиите български въстаници от разни страни на България бяхме повикани от страната на Българския комитет в Букурещ, чрез Ивана Адженова, с обещание, че тоя комитет ще да ни снабди (достави) всичките потреби и пътни разноски, за да отидем на помощ на нашите братя българи оттатък Дунава. Става обаче почти 20 дни, откогато тоя комитет ни лъже и ни държи с думи чрез своите слуги: Грудов, Кавалджиев, Адженов, че уж ще ни дадат тия средства. Но днес, откогато премина четата на Ботева с *Радецки*, виждаме се отблъснати. Държат ни с лъжа, с други думи, развождат ни ту на Гюргево, ту на Браила, ту в столицата, ту на гарата *Търговище* и обратно. Тоя мним български комитет желае да се подиграва с нас, бедните емигранти, които сме си оставили занятието и търговията. Заради това молим, г. министре, да се разпоредите, щото г. г. Евлогия Георгиев, М. Колони, д-р Протич, Ст. Станкович, д-р Атанасович и П. Кутев, като членове на Комитета, да ни отпуснат от народните български пари нужната сума да си отидем по работата, т.е. да принесем помощ на нашите братя оттатък Балкана, която, според пристигналите известия, колят се от страна на турците. Молим ви още, г. министре, да благоволите и вземете от ръцете на тия потурчени чорбаджии всичките народни капитали, за да се вложат (depunerea) на хранение под надзора на почитаемото румънско правителство, за да може да има полза и

българският народ, в името на който са се оставили от страна на много почивши наши сънародницн и благодетели. Тия членове не са друго нищо, освен такива, които експлоатират в името на народните интереси.

Букурещ, 5 юний 1876 г.

За българските емигранти:
Иван Стефанов
(подп.):
Тома А. Кърджиев

Такива са били букурещките богаташи, които препоръчват себе си за патриоти. Който е имал злочестината да се скита из Румъния, той се е уверил в това.

По-късно, в княжество България, беше се устроил подобен самозван комитет под название „Македонска лига“, която имаше за цел освобождението на Македония. Тя се състоеше само от две-три лица, които издаваха разни брошурки с фигури, поддържаха вестник, имаха си печат, с топове и със смачкан полумесец отдолу, и повече нищо, а бедните македонци, които нямаха никакво известие от тая разкошна лига, следваха да пъшкат под ятагана. Вероятно техните притеснения се увеличаваха още по-много, защото чуждите сили бяха направили дипломатически въпрос, че македонците съставили лига, а турското правителство търсеше предлог да вземе по-енергически мерки в Македония.

Това същото правеше и Букурещкият централен български комитет със своите мемоари до Наполеона и до султана, когото наричаха милостив баща, с която си постъпка още повече раздразняваше турското правителство, което си вадеше гнева на беззащитната рая.

Най-добро доказателство, че така нареченият Централен български комитет и неговите членове, отживели чорбаджии, не са вършили нищо за своя народ, служи и тоя поразителен факт, че четата на Хаджи Димитър в 1868, на Христо Ботев в 1876, планът на апостолите в 1875 г. извършиха своето дело без ни най-малката помощ на тоя Централен комитет. Напротив, тия се пазеха от тях, както от самите турци, защото разликата между Панарета Рашеев и Евлогия Георгиев, от една страна, и Григора Доростоло-Червенски и Стефана

Карагьозов, от друга, беше само тая, че първите живееха в Румъния, а вторите — в Турция. Всъщност тия бяха екземпляри от един катехизис: първите наричаха младите патриоти бозаджии, а вторите — чапкъни и нехранимайковци. Когато четата на Хаджи Димитра премина Дунава при Свищов, на втория ден чорбаджийската дружина се известила за дръзката посгъпка на младите патриоти, които минали при всичките подмамвания и обещания на Панайот Хитова, който така също бил оръдие на благоразумните и захванал да хитри, един от нейните членове, именно Христо Георгиев, се затекъл при руския консул, комуто съобщил неприятната новина за минуванието на четата Какво е станало после това, мъчно е да се узнае, само това е факт, че после няколко часа русчукският валия знаел, че една чета българи минали Дунава Комитетът на старите отишел още по-надалеч, той взел ролята почти на доносчик, защото протестовал от името на българския народ, че четата на Х. Димитра няма нищо общо с народа. Ако Григорий Доростоло-Червенски, който предаде черноводската чета в 1875 г., се извинява, че така бил принуден да постъпи, то с какво ще да се извинят букурещките чорбаджии, когато в благословена Румъния нямаше турски ятаган? Ние съжаляваме, че сме принудени да констатираме подобни факти[2].

Но това не е попречило на мнозина историци, които, без да изследват по-надълго, за което, разбира се, имаше леснина, бръТвят за някакви си централни комитети в Букурещ и Белград, с които били свързани всичките градове в България и които управлявали всичко. Даже и Иречек се е помамил да признае съществуването на тия комитети, на които такава голяма важност отдава, щото, като говори за Тракийското въстание в 1876 г., казва, че това последното не можало да успее само за това, защото водителите му нямали споразумение с Букурещ и Белград. Заблуждение!

Где прочее се намираше гнездото на „Българския раволюционерен комитет“? Шпионите отговаряха на тоя въпрос, както казах: „В Букурещ и Белград“ — а съучастниците и членовете му казваха: „Навсякъде и нигде.“

Аз ще запозная читателите с тоя комитет и ще разкажа подробно по кой начин именно можах да вляза в него. Когато бях още в абаджиите, често слушах да се говори, че в Русчук имало читалище, в което се събирали младежите и в което се приемали много вестници и

книги. Мене ме интересуваха твърде живо тия неща, но не се решавах още да надникна в читалището, защото разказваха, че там се приемали само ония личности, които ходели с европейски дрехи, която имали бради и пр. Тук съм длъжен да ви кажа, че в растояние на две години аз бях напреднал вече достатъчно в моите умствени познания благодаранне на няколко свестни лица, с които се срещах, повечето ученици, а най-повече на собственото си желание. Когато захванах да се срещам с тия последните, т.е. с учениците, повечето в празничен ден, и когато ги запитах учат ли тия в училището *Наустницата* и Псалтира — две известнн за мене книги, — то прясъствующите слушатели, към които се отправях да питам, такъв смях подигаха, щото замръзнах на мястото си от срам.

— Ние учим други книги, като: история, география и пр. — отговориха тия, — а вашите наустници и псалтири ги четат поповете.

Аз запомних имената на горебазаните книги от учениците и щом се сдобих с пари — твърде късно обаче, — не закъснях да си ги купя, за което майсторът ми малко остана да ме изпъди, като разсъждаваше по еснафски, че умният човек и без помощта на книгите може да стане ачигьоз. От по-напред, докато бях още чирак, задоволявах се да чета от неделя на неделя малките парченца от в. „Дунав“, които събирах през цялата седмица из абаджийските одаи, след като ги хвъфляха вече калфите. По него време тютюнът се усукваше не в бандероли, а във в. „Дунав“, който се издаваше специално за подобни потребности. Но не се ограничих аз само с изучаванието на българския язик. Когато бях овчар, често слушах да приказват многознающите хаджии, че синът на еди-кой хаджия знаял седемдесят и седем язика и че който знаял най-много язици, той бил най-ученият, заключаваха тия. „Защо и аз да не науча поне един от тая язици?“ — помислих в себе си и започнах от едина край. Колкото надписа имаше из града по хотелите, по консулатата, на станцията и пр., всичките изписах на книга, на които скоро научих значението и се запознах с латинската азбука. По-късно можах да узная още и това, че язикът, за който се бях заловил, бил францкият и от който знаех вече няколко думи криво-ляво. Наустницата, Псалтира и Чудесата на св. Богородица аз презирах вече от всичкото си сърце и душа.

Моите знания се увеличаваха от ден на ден и аз помислих, че е време вече да посетя читалището, за което немалко ламтях. Няколко

пъти ходих и се връщах от вратата, по причина че беше ме срам да се появя пред толкова хора, като си мислех, че може би и да ме изгонят. Един път обаче, докато се наканя да се върна, един господин ме съгледа отвътре и излезе навън да ме покани да вляза. „Не се срамувай; това заведение е отворено като за вас хора“ — каза той и ми подаде един вестник в ръката. Четах аз час, четах два, без да си подигна главата да погледна наоколо си, защото се боях да не наруша някое правило и мислех, че всичките мене гледат. Едьр пот като роса покриваше челото ми, като че бях повикан да отговарям на някои заплетени въпроси, касающи се до живота ми. Не по-малко впечатление ми правеше и наредбата на читалищната стая, с картини и карти по стените, каквито аз сега за пръв път виждах. По едно време обаче присъствующите започнаха да се препират върху някои предмети и аз намерих сгоден случай да отстъпя с бързи крачки из стълбите надолу.

После това произшествие аз станах вече редовен посетител на русчушкото читалище *Зора*, гдето ден се не минуваше да не отида. Това стана причина да ме изгони един прекрасен ден новият ми господар, който, макар и да не беше абаджия и се считаше за най-богатия и развития между гражданите, не падаше по-долу от абаджиите. Неговата къща беше пълна с всякакви книги, нахвърлени като дърва по разни места, от които аз прибрах няколко в моята стая, и следвах да се занимавам нощно време. Господарят ми обаче скоро узна това мое занятие, от което не се забави да ме лиши по начин твърде груб. Той ставаше нощя, облечен с халят, и дохождаше при мене да ми взема свещта от точка зрение на икономия. „Да му пишете утре на сметката двадесят гроша за свещи“ — казваше той на своите синове.

Когато тоя немилостив господар ме натири от къщата си нощно време, аз отидох в читалището и служащите там момчета, с които се познавах твърде добре, позволиха ми да преспя при тях. Дълго време останах аз на читалището, гдето не само спях, но като си свърших харашлъка, започнаха да ми дават и ядение. „Гледай си работата и не се безпокой — казваше ми единът от двамата мои приятели в читалището. — Няма ще умреш гладен; ще живеем заедно, както можем.“

Това утешение беше твърде благоприятно за мене, защото сега аз имах случай да се ползувам най-много от книги; читалищната

библиотека беше на разположението ми. Тия мои приятели бяха господар и слуга, първият — библиотекар и съдържател на читалището, а вторият държеше кафенето; но помежду им не съществуваше никаква разлика: тия бяха от новите хора и си живееха братски. В късо време можах да забележа, че в това читалище се вършат твърде необикновени неща, значението на които не бях в състояние да си обясня. Така например единът от моите благодетели, съдържателят на читалището, комуто познавах положението и знаех, че освен читалищната работа той не вършеше никаква друга търговия, приемаше всеки ден по две-три писма, които, след като прочиташе, или ги хвърляше в огъня, или пък ги скриваше, без да каже нам нещо, от кого е получил писмо и що му пишат. Аз знаех, че другите младежи, когато получеха писмо веднъж на месеца, туряха го във вънкашния си джеб, за да го види всеки смъртен, и го четяха всекиму като вестник. Нашият приятел обаче съставляваше изключение; няколко пъти се осмелих да го попитам за съдържанието на получените писма и откъде му пишат, но той отговаряше с обикновеното си хладнокръвие: „Не е ваша работа.“ Още по-чудното беше и това, че повечето от тия писма той не получаваше от пощата, но от разни пътници, между които имаше и един турчин.

Освен това при него дохождаха твърде начесто не само някои видни граждани, които по положението си нямаха нищо общо с моя приятел, но и мнозина други странни хора, селяни и граждани, с които той отиваше в другата стая да се разговарят. От всичко това се ясно виждаше, че тия хора вършеха някоя работа твърде тайна, но каква именно, аз не можех да отгатая. Няколко пъти се осмелих да попитам за онова, което се вършеше напреде ми, но нямаше кой да ми удовлетвори любопитството.

II

По това време именно в Русчук се самоуби Ангел Кънчев, един от най-редовните посетители на читалището, с когото моите приятели от читалището имаха тясна дружба. Аз бях очевидец на това убийство, което заслужава да бъде разказано по-наподробно, понеже е съпрежено с комитетските работи. Това се случи на 5 март 1872 г. Тоя ден се очакваше да пристигне от Видин новоизбраният български екзарх Антим, по тая причина на скелята бяха излезли всичките граждани: българи, арменци, много любопитни кадъни, от които беше побелял брегът, и всичките почти евреи, защото тоя ден беше събота. В това време малкото турско параходче *Сейре*, което работеше между Русчук и Гюргево, готвеше се да тръгне за последния град. Часът бе около 10½ по турски. Натрупаната навалица около скелята отваряше път на няколко румънски офицери и дами, които идеха откъм града и отидоха на парахода; с тях заедно вървеше и Ангел Кънчев, може би нарочно, като е искал да се възползува от лъскавата им униформа, за да премине по-свободно. Той изглеждаше така, като че малко искаше да знае кого чакат русчукските жители и кой ще да дойде.

Той премина през стражата, състояща от няколко души арнаути, като подаде своето червено билетче на Али ефенди, и наближаваше вече да влезе в парахода, когато тоя последният го спря да му иска паспорта. Ангел Кънчев започна да търси из джебовете си, но като не намери никакъв паспорт, каза на Али ефенди, че може би да го е забравил у тях или на кавенето, и тръгна да отиде да го търси.

— Хайде да отидем по-напред в писалището на паспортите, да видим дали действително ти си взел паспорт — отговори Али ефанди и подкара напреде си Ангел Кънчев. Той се покори на грубата заповед и тръгна към писалището на паспортите, пожълтял и разтреперан.

Писалището на паспортате се намираше така също на скелята на 100–150 крачки разстояние. Присъствующите там приятели и познайници на Ангел Къичев не обърнаха сериозно внимание на тая случка, която се считаше като нещо обикновено с пътниците, които отиваха в турско време за Румъния. Само пашите — на флотите и

военният, — които надуваха своите наргилета пред хотел *Гюлшен*, попитаха Али ефенди каква е вината на тоя българин.

— Иска да премине без паспорт, ефендим — отговори низкопоклонният чиновник, като направи раболепно темане чак от земята.

— Ако му гледаш кайфета, ще кажеш кой знае какъв банкерин е, а той, чапкънинът, паспорт даже не си взел — отговори един от пашите.

Десят минути обаче не се изминаха, когато очите на цялата публика бяха обърнати към зданието на паспортите от грубия глас на няколко арнаути-заптии, които се деряха да викат, доколкото им стига силата: *„Тутун!“* (Хванете го!) До каква голяма степен беше удивлението на публиката, като видя, че лицето, подир което викаха заптиите: „Хванете го!“, не беше други никой освен Ангел Кънчев. Той бягаше, колкото му държат краката, от писалището на паспортите към скелята, а Али ефенди заедно с двама заптии с голи сабли в ръцете тичаха подиря му да го гонят. Публиката, която се намираше напредя му по пътя, повечето жени, уплашени от това ненадейно произшествие, разделяха се на две колони, наляво и надясно, и отваряха свободен път на героя, който приличаше в това време на разярен лев. Не се уплашиха обаче и турските паши, които бяха насядали пред хотел *Гюлшен* и покрай които трябваше да премине Ангел Кънчев. Щом видяха тия каква е работата, скочиха на крака, кой със сабля, кой със стол в ръцете, и се приготвиха да заградят пътя на приближающата се жертва. Примерът на пашите се последва от мнозина матроси, слуги и пр. Викове: „Хванете го, дръжте!“, „Ще избяга!“, „Не е добър човек“ — се слушаха навсякъде. Страшно смущение последва в средата на грамадната публика, която се притискаше в отстъпванието си между високия бряг и Дунава.

Когато Ангел Кънчев се видя, че е заграден от всяка страна, а именно — от дясна страна — брега на Дунава, от лява — водата, отзадя му — Али ефенди и заптиите с голи сабли, а отпреде му тоже същото, той се спря за минута и с голяма бързина извади изпод връхната си дреха един револвер, с който се обърна срещу заптиите. Тия последните, които наближаваха вече да хванат своята жертва, щом видяха, че лъсна револвера, замръзнаха на местата си, още повече че тия едва ли са очаквали да им попадне човек из русчукските улици,

снабден с револвер. Един изпомежду тях падна по гърба си, изпусна саблята и с издигнати нагоре ръце молеше за пощада разярения юнак; други хукна да бяга към немската скеля така бърже, щото дългият му ямурлук взе положение да четеш отгоре му пари; а третият, Али ефенди, нагази в Дунава до колене. Но не само тримата заптии се разбягаха; всички присъствующи там наоколо, в това число и двамата горепоменати паши, очистиха пътя. Всеки бягаше от страшното лице на героя или, по-добре, от неговото хладно оръжие. Разбира се само по себе си, че турците не побягнаха окончателно; множество заптии заеха позиции с пушките си зад ближните дувари.

Три до четири пъти цъкна с револвера си А. Кънчев подир тримата души заптии, но нито едия път не можа да гръмне. Тогава той пристъпи още няколко крачки напред, тялото му затрепери като есенен лист, големите му огнени очи се задръстиха от сълзи, изгледа жално наоколо си и след като извика с треперящ глас: „Да живей България!“ — хвана с две ръце дръжката на револвера си, студеното желязо на който напъха в пресъхналото си гърло… Глухо изгърмявание, като изпод земята, се раздаде наоколо, револверът, който не хвана против заптиите, отскочи настрана, двете ръце, които преди малко го стискаха, яко се заловиха за космите на разбития череп, като да искаха да прекратят болезнените действия на куршума, който беше се загнездил вече в мозъка — и грациозното тяло, безчувствено и окървавено, претъркули се на земята като клас, прерязан с жетварския сърп!…

Тая дързостна постъпка на А. Кънчева, която на минутата още се разпространи из целия град, като молний порази мало и голямо. Ония, които се занимаваха само с *алъш-вериша* и мислеха изключително за своите собствени черва, наричаха тая постъпка глупава и неразумна; други изказваха своето съжаление към младия патриот; трети не можеха ди си обяснят защо и за какво той се убива и пр. Не погледнаха обаче така косвено на въпроса турските правителствени мъже от Дунавската област и техните раболепни аркадаши — чорбаджиите. Те поклатиха злобно глава и неволно бяха принудени да се замислят малко по-сериозно.

Това бе начало на новото българско движение.

Близо около пет и половина години бяха се изминали вече от оня ден, в който пукна първата българска пушка при с. Върбовка, която обяви по един тържествен начин на целия образован свят, че и

измежду българския народ има хора, които високо ценят свободата и са готови да пролеят кръвта си за нейното придобиване. Близо около пет години бяха се изтекли, откак тая пушка тури в устата на петвековните ни врагове странната и омразна за тях дума „комита“, която породи силна ненавист и злоба между двата елемента на Балканския полуостров — българи и турци. Най-после близо около четири години и осем месеца ставаше вече от деня 6 юли 1868 г., откогато верноподаните чорбаджии бяха пристанали да поднасят на Високата порта благодарителни адреси и всепокорнейши меморандуми, чрез които благодаряха на някои мютесарифи, каймаками и мюдюри и искаха тяхното възвишение, защото били показали извънредна деятелност в преследването на немирниците.

В разстояние обаче на това време турското правителство по уверенията на българските първенци беше се убедило, че действително комитата е изчезнала и че момците, които минаха Дунава в 1867 и 1868 г., са били хайдуци, изгонени от самия народ по Влашко и Сърбия. Но убийството на А. Кънчева поколеба това доверие на турците, които изново повтаряха думата комита и погледнаха с подозрение на българската младеж.

В късо време около трупа на А. Кънчев се събраха голямо множество любопитни, повечето турци и арменци, в числото на които имаше и няколко европейски консули. Но никой не смееше още да се трогне до студените останки на героя, защото се чакаше известие от вали-паша, при всичко че тук беше цялата полиция заедно със своите многобройни алайбеювци и юзбашии. В продължение на това време из средата на събраната тълпа се слушаха разни предположения за постъпката на покойния; твърде често се чуваше, даже и от устата на турците, да изказват съжаление за това грозно убийство. Един от присъствующите там високи чиновници, Делевер паша, обръщаше се към находящите се наоколо българи с въпрос: „Не познава ли някой тоя човек?“, т.е. А. Кънчева; но всеки дигаше рамене, макар и да знаеше кой е той.

Най-после дойде позволение от пашата да дигнат мъртвото тяло, но предварително да претърсят строго всичките дрехи на умрелия и колкото неща се намерят в тях, да се приберат от особен чиновник. Гол-голеничък съблякоха усопшия, да търсят едно-друго; освен множество писма и различни записки, които намериха в него, оказа се

и една сива, широка шапка, запасана на пояса му. В това време бащата на Ангела, дядо Кънчо Дюлгеринът, беше пристигнал да види рожбата си, като ревеше с глас още отдалече. Полицията се разпореди да го задържат, а шпионите като орли налетяха отгоре му, да го разпитват за туй-онуй, а най-много с какво се е занимавал син му и ходил ли е тия дене нанякъде.

На другия ден А. Кънчев се погреба тържествено с музика и певчески хор. На това погребение присъствуваха всичките русчукски младежи, което зачуди още повече турското правителство. Няма съмнение, че А. Кънчев е бил предаден. Различно се говореше него време за това предателство; най-много се подозряваха за предатели двама русчукски граждани, българи, Иван Чорапчиев и П. Златев, на служба при турското правителство, от които първият му беше и благодетел даже. Разказваха още, че тоя същия ден, когато се случи самоубийството, Ангел бил на гости у благодетеля си, който, възползуван от съня на Ангела, започнал да му вади куршумите от револвера. Ангел се събудил и взел револвера си от ръцете му, но само с два куршума, които той и не прегледал. Ето защо, когато той се обърнал да гърми на заптиите, не му хвана револверът. Аз имах случай да видя тоя револвер у покойния наш приятел и патриот Димитра Горов, зет на А. Кънчев; той го е задържал, както е паднал от ръката на героя, в който действително само два картуша са останали, единът — празен, а другият — пълен.

Ангел Кънчев е сиромашки син. Той се е родил в градеца Трявна, Търновска околия, отгдето заедно с баща си преселили се в Русчук около 1860 година. Ангел бил още младо момче и скоро постъпил в русчукското народно училище, гдето бил учител и Драган Цанков. Със своето прилежание той обърнал вниманието на някои русчукски граждани, които му помогнали да постъпи в Болградската гимназия. Тук А. Кънчев свършил за малко време. Идеята за свобода, която тлеела в неговите гърди още докато той бил в Турско, взела по-големи размери вече особено като видял той как щастливо живеят другите народи, гдето турският ятаган не може да се досегне. Нему хрумнало на ума да се посвети в борбата за освобождението на своя поробен народ. С тая цел той заминал за Белград, гдето влязъл в тамошното военно училище, като мислел, че не ще бъде зле, ако той се запознае с военната наука.

Както в Болград, така и в Белград А. Кънчев свършил в късо време с чин артилерийски офицер. От Сърбия той отишъл в Букурещ, гдето тамошните емигранти мислели да преминат в България, за да дигат въстание. Това тяхно намерение било отложено и А. Кънчев се завърнал в Русчук, гдето така също се уверил, че нищо не е още готово за бъдещето народно движение. За да не губи напразно време, той сполучил да си изходатайствува при турското правителство да го изпрати да учи земеделие в Европа, а именно в гр. Табор. След като свършил и земледелческото училище, на връщането си в България А. Кънчев посетил изново Букурещ, гдето нарочно бил поканен от Л. Каравелов. Тук той се запознал с Васил Левски, който го посветил в тайните на революционния комитет, и решили да тръгнат заедно по България, за да проповядват словото на свободата.

Васил Левски, който бил вече уморен от толкова годишно скитание из България, мислел да се оттегли на няколко месеца на почивка, като запознае по-напред младия си другар с патриотите по разни градища. Ангел Кънчев преминал в Русчук да се яви пред турското правителство, че е свършил вече науките си; но за да не бъде задържан на някоя служба от това правителство, той предложил нарочно някакви си условия, само и само да остане на свобода.

След дълги изпитвания в Русчук той открил на няколко млади патриоти своята тежка мисия, които и поканил да се запишат членове на революционния комитет. Тия младежи били: Никола Обретенов, Ради Иванов, Т. Кърджиев, Иванаки Икономов и пр. Тия съставили частен комитет и първо заседание станало в къщата на баба Тонка Обретенова. Това се случило през 1870 година. Изработването на устава на Българския революционен централен комитет, който ще намерят читателите ни по-нататък, е бил съставен във вид на проект от горепоменатите господа, а отпосле се одобрил в едно от главните събрания на комитета в Букурещ, след като се прегледал от другите комитети из България.

От Русчук Ангел заминал за Търново, с апостолска мисия, гдето така също сс явил на тамошните патриоти: Хр. Иванов, Хр. Караминков, Ив. х. Димитров, Гарибалди, Христо Симита и пр., които съставлявали вече комитет, учреден от Левски. В Ловеч той се срещнал с В. Левски, както се били сговорили още от Букурещ, и тръгнали от село на село и от град в град, под вид на търговци, работници и пр[3].

Ангел Кънчев имал фалшив контракт от една виенска къща, че събира уж кожи из България. Когато се уби, той беше се върнал преди два деня от Тракия и бързаше да замине за Букурещ, гдето трябвало да се срещнат с Левски и Каравелова за някои важни работи.

Ангел Кънчев умря твърде млад. Той беше красив момък, с черни големи очи, с черни дълги мустаци и със среден ръст. Той умря няколко крачки настрана от онова място, гдето преди пет години, на 20 август 1867, станаха жертва други двама юнаци — Никола Войводов от Враца и Цветко Павлов, сърбин — в австрийския параход *Германия*. Те тръгнали от Браила за в България по народни работи, като се качили на поменатия параход, но по-напред щели да излязат за Белград, за гдето им били подписани паспортите.

Три-четири часа имало още, докато пристигне параходът в Русчук, когато на австрийската скеля се групирали вече цели табори заптии и войски, заедно с техните командири и много други големци от чиновническата класа. Населението помислило, че има да дойде някое важно лице с парахода, та затова е излязла войската — да представи почетно оръжие.

После обаче излязло съвсем друго. Когато пристигнал поменатият параход на скелята, един юзбашия, който имал на ръка портретите на двамата патриоти, доставени на турското правителство чрез шпионите, влязъл в парахода с няколко заптии да ги хване. На въпрос: „Где ви са паспортите?“ — Никола Войводов показал устата на скрития си револвер. Тия постъпили по тоя начин, като мислили, че паспортите им са подписани за Белград и че се намират под покровителството на австрийското знаме. Тогава турското правителство се разпоредило да хване двамата другари насилствено. Най-напред извадили навън от парахода всичките пътници, заедно с матрозите и служителите. Цветко и Никола, които останали сами в парахода, наместо да се предадат на немилостивия тиранин, затворили се в долнята камера, запушили прозорците с находящите се там възглавници и приготвили се да удрят, доколкото им достигне сила. Военната команда се слушала вече наоколо и устата на старите белгийски шишанета били насочени към парахода.

Капитанинът на парахода, който разбирал своята длъжност, опитал се пред грубата въоръжена сила да спаси злощастните двама другари и да запази честта(!) на австрийското знаме. Той заповядал да

постелят това последното пред входа на парахода и се оттеглил настрана, като казал на турците, че преди да влязат в парахода, то трябва най-напред да стъпят на австрийската чест. Разбира се, че турците са били задържани на минута, но австрийският в Русчук генерален консул, който така също се намирал на скелята и който имал предварително съвещание с вали-паша, а може би и със своето правителство, казал, че всичката отговорносг той взема на себе си и че австрийските параходи не трябва да служат свърталище на различни смутители. Когато се изравнили дипломатическите преговори между цивилизованата държава и варварска Турция, военният командантин изпратил най-напред в празния параход някого си Хюсеин чауш да помоли още един път Цветка и Никола да се предадат с добро на правителството; но докато той си отвори устата да предаде своето поръчение, от камерата се чул гръм, който повалил на земята чаушина. Разбира се по само себе си, че турците не можели да стоят вече хладнокръвно. Заповед била дадена на войската и около стотина пушки изгърмели върху парахода, на който всичките стъкла и тънките направи били потрошени. Гърмежът се продължил няколко часа, но двамата херои постоянствували още, като отговаряли от време на време със своите револвери срещу нападателите. Заптиите насядали на няколко каика по Дунава и заобиколили вапора от всяка една страна, върху който не преставали да гърмят. Страшно вълнение било възбудено в града от това приключение, а особено между българското население.

Турците престанали да гърмят чак тогова, когато престанал гърмежът на парахода и когато чули, че двамата мъченици започнали да пъшкат, което било знак, че те са вече наранени. Тях ги извлекли навън заптиите, облени в кръв, от които единът бил вече мъртъв, а другият — нашарен с куршуми на много места. По начин съвсем варварски били тия завлечени в конака на вали-паша: живия хвърлили в една проста талига, а умрелия вързали за краката от талигата и го влекли през улицата като мърша. На другия ден и двамата бяха погребани в българските гробища.

Както тогава, така и сега мнозина уверяват, че Цветко и Никола били предадени от Величко Симеонов, родом от Шумен. Това се случило така: Величко се намерил в Браила с двамата патриоти, на които се препоръчал за народен българин, избягнал в свободна

Румъния уж от турския ятаган. Цветко и Никола били дотолкова наивни, щото открили своята цел пред поменатия мним патриотин. Той сполучил да им вземе и портретите, които изпратил на турските власти, а когато се качили на парахода, преминал в град Мачин, отгдето по телеграфа уведомил властите в Русчук. Всичко това обаче аз не съм видял с очите си, т.е. предателството, следователно не можа да гарантирам, доколко то е истина. Питах един път самия Величко Симеонов за това; но той не ми даде удовлетворителен отговор. Посмънка, позачерви се и ми каза, че времето щяло да покаже всичко. Няколко месеца след нашия разговор Величко Симеонов полудя, а това показва, че времето засвидетелствувало истината. Аз зная много шпиони, които след Освобождението ни или полудяха, или пък умряха без време, по причина, че тяхната нечиста съвест не ги е оставяла на мира. Така например поп Кръстю из Ловеч, който изпи кръвта на Левски, след Освобождението ни умря без време. Главната причина на неговата безвременна смърт бяха няколко допуски във в. *Славянин*, в които се говореше открито, че неговата свещеническа десница е предала Левски на бесилницата. Стефан поп Гецов из Русчук, на когото така също не беше чист косъмът, като влязоха русите в Русчук, захванаха оттук-оттам да му пошушват, че той е бил шпионин. Стефан мълчал, но вътрешно не бил спокоен — борбата със съвестта вървяла по своя установен ред. Един ден, ден празничен, Стефан отива при берберина. „Обръсни ми брадата, мустаците, веждите и главата“, казва той. Берберинът го послушал, без да се договеди каква е работата, т.е. без да познае, че на Стефана била изхвръкнала вече едната чивия. Хората се връщали от черква, а Стефан отива да ги среща и вика: „Не съм шпионин!“ После малко той умря в един манастир. Такъв е краят на шпионите; но не само на ония, които са шпионствували при турците, но въобще на всичките.

А параходът „Германия“, в който никой българин вече не искаше да влезе и на всекиго възбуждаше неприятно впечатление, скоро престана да се явява по Дунава. После 3–4 години той премина веднъж, но с друго име вече и преобърнат от пасажерски на прост хамалски вапор.

Но да продължим своя разказ, от който се отвлякохме твърде иадалеч. Убийството на А. Кънчев произведе на мене потресающи впечатления; дълго време аз не можах да забравя неговите огнени очи,

думите му: „Да живей България!“ — разбития му череп и пр. Няколко нощи наред той ми се вестяваше насън във всичко свое мъченическо величие. Ангел Къичев! Той бе за мене същински ангел, той ми развали спокойствието, поколеба моите понятия за тоя и оня свят… Щом станеше дума за неговото убийство измежду младежите, които идеха в читалището, като очевидец, не закъснявах да взема участие в разговора и разказвах наподробно всичко, по кой начин именно стана това убийство. Едно аз желаех да зная, което никак не можех да си обясня: какви причини бяха принудили А. Кънчев да посегне на живота си, защото да се убие човек само за това, че нямал паспорт, видеше ми се чудно и странно. Хората ги бият до умирание, затварят ги за по петнадесят години в тъмница или до живот, но пак не се решават да турят край на живота си, а следват да търпят като волове и се молят твърде унизително за пощада. От мнозина слушах да говорят, че той бил човек на Букурещкия комитет, който го изпратил уж в България да донесе плана и събира момчета за на лято, които щял да води в Балкана да се бият с турците за българско царство и пр… И понеже имената на тия момчета А. Кънчев имал записани на книга, което писмо при всичко, че никой не можел да разбира, но като се боял с мъки да го не принудят да изкаже истината, той решил да се убие, отколкото да изгори толкова хора.

Всичко това, когато разказваха тия хора, наистина, че се въодушевляваха от предмета, похваляваха делата на подобни лица; но това беше минутно и служеше им само за забавление, да си прекарват празното време, защото никого от тях не чух да каже, че желае да се запише в тоя комнтет, ползата на който и тия сами не отричаха. Тия се отнасяха така към комитета и неговите деятели, като че тия последните да не бяха като тях хора, но някакви си свръхестествени същества. Разбира се, че както моите сьбеседници, така и аз, имахме твърде тъмни понятия за тоя комитет. Аз особено не можех да си разгатая неговата цел и ползата за съучастниците му, които подлежат на грозно самоубийство, толкова противно на християнските черковни правила, щото тялото на самоубиеца не се опява и душата му на оня свят е осъдена на вечно мъчение.

Чудно и необяснимо! Нима А. Кънчев, който беше се учил в толкова училища, не знаеше тия работи повече от мене? Както и да е, но аз дохождах до заключение, че учреждението „комитет“ трябва да е

нещо свято дело. Ако А. Кънчев, когото почиташе цял град, когото сам вали-паша беше викал да го направи управител на правителствения чифлик, називаем *Номуне*, а българската община го канеше за учител и пр., ако такъв човек, казвам, презира всички тия блаженства и отива да се убие млад и зелен за чуждите хора, то защо аз, беден скиталец в чужд град, без всякаква кариера, не се потрудя и подействувам да се запиша, ако е възможно, в това дружество? От друга страна, немалко се смущавах, като си припомнях *Изповедникът* и Митарствата на блажена Теодора, във верността на които макар и да бях захванал да се съмнявам; но все пак ме смущаваха понякога, а именно, че самоубийците са лишени на оня свят от всякакво блаженство.

За разрешението на тая трудна задача вземах да чета разни книги, дано намеря в тях някакво обяснение, но напразно. В-к *Дунав*, който писа най-много по убийството на А. Кънчев, казваше, че той бил фантазирана глава, нямал добро поведение, не искал да залавя никаква работа и най-после, като останал без пет пари в джеба си, поискал да избегне в Румъния повечето от дългове, за да търси другари, подобни нему; но като не можал да сполучи в предприятието си, намерил за по-добре да се убие. Тия думи на в. *Дунав* ме заплетоха още повече. Сещах се аз, че неговът косъм не е дотам чист, защото, ако хора като А. Кънчев се убиват, че нямали пари, то що остава до нас скиталците и до ония, които заспиват много пъти гладни; освен това не ми се вярваше, че той се е лишавал от пари, защото, когато му разтърси полицията дрехите, намериха се в кесията около десетина златни наполеона. Всичко това добре, но как можеше да повярва човек, че лицата, които пишеха във в. *Дунав* и които бяха така също учени хора като А. Кънчев, ще си позволят да пишат глупости? Аз вярвах, че всичко, което се пише било във вестници, било в книги, трябва да се взема за чиста монета. Така също и ония лица, които са написали *Изповедникът* и Митарствата, може да се каже, че са били най-просветените люде. Е добре тогава, кому да вярвам и как да отгатаеш кой е постъпал право?

Понякога питах моите двама приятели да ми разкажат нещо по тоя въпрос, но тия или нищо не ми отговаряха, или пък казваха да си събирам устата, защото Диарбекир не е далеч. Тежко беше по това време в Турция; гласността и свободното слово бяха погребани и ето защо хората не се поверяват един другиму. Не се поверяваха тия за

това, защото бесилките и вонещите тъмници смущаваха всекиго и убиваха всякоя честна и деятелна натура.

Най-после моите заключения бяха такива: човек, който се решава да погуби себе си само за това, да не предаде своите братя и да не разплаче множество семейства, той никой път не може да бъде нехранимайко и фантазирана глава, защото е последвал примера на спасителя на человеческия род, който така също погуби себе си за доброто на другите. Тия мои предположения се подкрепиха още по-добре, когато наскоро прочетох една малка книжка под заглавие *Отечество и любов*, преведена от г. Славейков, в която видях, че и другите хора по света жертвуват себе си за благоденствието на другите и за някаква си *свобода и отечество*, които така също малко ми бяха познати.

III

Сега повече, отколкото по-напред дохождаха на читалището да се срещат с моите приятели разни чужденци: учители, свещеници, търговци, селяни и пр., с които тия говореха на особено, тайно от мене. Аз се пуках от любопитство, но не смеех да попитам за нищо, защото беше ми се забележило няколко пъти, че ако искам да живея в читалището, то трябва да не питам и щото видя да се върши там, пред никого да не говоря повън. Понякога достигах на улицата някои от тия непознати хора, особено селяните, които питах защо са дохождали в читалището и каква работа имат с моите там приятели? Едни от тях казваха, че дошли да си запишат вестник за селото, други да купуват книги и т.н. Пословицата казва, че между каквито хора живееш, такъв и трябва да станеш. Това същото се случи и с мене; малко по малко можах да се науча да не ставам на всяко гърне мерудия. Понякога обаче, като виждах нещо извънредно, пак се забравях и излязвах из търпение. Тъй например, измежду многото подозрителни личности, които идеха на читалището, имаше един господин, който се мая няколко деня в Русчук и който по облеклото си и обнасянието познаваше се, че не е някой прост и долен човек. Но въобразете си, че после няколко деня срещнах тоя същия господин, облечен по-напред с черни дрехи и очила — сега окъсан, с потури и дълга аба, с цървули на краката и една голяма торба на гърба му. Той беше с обръсната брада, почернял и изгорял от слънцето.

Аз помислих, че той си е изгубил ума, и без да размишлявам по-надълго, изпречих се напреде му и след като му пожелах добре дошел, попитах какво му се е случило, та е навлякъл на себе си тия просешки дрипи. Наместо отговор непознатият ме изгледа кръвнишки и ускори крачките си из улицата, а голямата торба на гърба му отскачаше. Докато аз се наканя да обадя за всичко видено на моя приятел в читалището, той ме извика настрана и с револвер в ръката, който сега за пръв път виждах, заплаши ме, че ще да ме убие, ако не престана да се взирам в неговите работи и ако се осмеля да кажа нещо пред някои лица за непознатия господин. Иди после това и не се пукай от любопитство!

Един ден дойде на читалището един непознат калугер, дотолкова окъсан, щото от появяванието му още на вратата няколко контета, които бяха дошли не да четат, но да се видят едни други, започнаха да се кикотят настрана и да казват: „Що търси лисица на пазар“ Скромният обаче отец не обърна никакво внимание на това. Той поздрави присъствующите и седна до масата при вестниците. Два-три деня после това тоя същият калугерин дойде един път заедно с приятеля ми на читалището, гдето бях само аз. Тия влязоха в библиотеката, като заключиха подиря си вратата. Аз се не стърпях и погледнах през една дупчица в библиотеката: но що да видиш? Скромният дрипав калугер беше съблякъл расото си и запасваше на кръста си една цяла дузина револвери, които моят приятел му подаваше един по един! Моето око се изпълни още повече от това, що видях. Тоя калугер, на когото отпосле научих името, беше отче Матея Преображенски, автор на книгата *Приказки* и един от деятелните членове на революционния комитет. Той беше последовател на Левски и под вид на земеделчески дружества много частни комитети беше успял да устрои в Търновско и Севлиевско, а на Ново село построи едно здание, което и до днес съществува, уж за гостоприемница, а всъщност то щеше да служи за свърталище на апостолите. За неговата светска деятелност всичките му събратя калугери го ненавиждаха и бяха го изключили даже от Преображенский манастир, гдето той се е подстригал най-напред за монах. Той умря в Ново село, 1874 годииа, гдето присъствуваха на смъртта му мнозина търновски патриоти.

Оригинален човечец беше тоя отец Матей. Той не знаеше по-далеч от стените на Преображенския манастир, не беше чел ни Русо, ни Маркса, но би му позавидели и френските комунари, и руските нихилисти. За него нямаше нищо свято на тоя свят освен благоденствието на народа му, макар и да носеше на гърба си тежкото калугерско звание. И той, като Левски, почернил се най-напред от нямание друго по-свободно поприще за работа. Отпосле обаче махнал с ръка на св. Василиевите молитви и на акатиста. Като го изгонили събратята му во Христе из манастира, нощно време, ни в туй, ни в онуй време, той пълзеше по дервентските стръмнини да лепи остри сатири на манастирските порти против своите събратя. Няколко години наред той се е занимавал да прави барут, не зная от какви други елементи, непознати до него време. Нарочно той ходеше скъсан, с

пожълтяла от времето капа, която била едно време черна, с окърпени габровски калеври, а на расото му трябваше да има кал и в най-сухото време. Ако не беше го преварила смъртта, съставил си бе план да гради манастир в Търновско, който да служи за свърталище на апостоли и бунтовници. Планът му се състоеше в следующето: ще закопай една стара икона в земята до някой извор, а после ще обяви на селяните, че му се явила насън св. Богородица и му казала: „Копай, преподобни Матея, на еди-кое място!…“ Тогава той ще подбере селяните и ще отиде при кладенчето. „Ако се освободи България — говореше той, — аз не искам друго нищо, освен да ме турят управител на калугерите, да направя преобразование в живота им.“ Забележителен е и тоя факт, че колкото други лица от нашето черно духовенство са заслужили на народа, всичките са били отстъпници и донякъде безбожници даже. Такива са: Бозвелията, Левски и пр.

Нямаше вече никакво съмнение, че моите двама приятели завеждаха в Русчук българския комитет, а читалището „Зора“ служеше за свърталище на тоя комитет, при всичко че читалищният устав стоеше в златни рамки, който гласеше, че никаква книга или вестник с противно за правителството съдържание не се приемат. Това аз можах да науча и от някои странни работници из другите градове, които доходяха в Русчук и в разговора си, като мислеха и мене, че съм посвятен в дълбоката тайна, изпущаха някои думи. Един от тях например, след като изпразни една-две чаши вино, когато обикновено става човек по-весел и по-съобщителен, между другото каза и тия думи: „Ах, братя, кога ще му дойде времето да поколим турските читаци!“

След като си излезе отче Матея, аз се открих пред приятеля си, че съм видял всичко, какво той даде на калугера, и го молех да ми открие най-после що значат тези работи, като се кълнех напреде му, че никому нищо няма да съобща от онова, което ще ми каже. Той отговори да почакам още малко и всичко ще бъде свършено, стига само аз да си зная устата. Всичко трябваше да стане постепенно. Една вечер намерих върху масата в читалището, между другите вестници, и един сгънат лист, в началото на който стоеше: „Братия българе!“ „Македонската дружина в Цариград пак иска някои помощи“ — си помислих аз. Но щом прочетох няколко реда от тоя лист, уверих се, че работата е съвсем друга. Сега за пръв път виждах да се говори за

такива неща, от които космите на главата ми настръхнаха, и отведнъж пред очите ми се откри онова, за което се съмнявах толкова време. Между другото в тоя лист се говореше и следующето: „Братия българе! Турското правителство е намислило да прибави нови данъци към тия, които вече съществуват и които ние едва ли можем да изплатиме! То е намислило да ни пороби, заедно с жените и децата ни; да ни усвои нивята, лозята и ризите даже от гърба… И с каква цел се налагат тия нови данъци? За купуванието на нови усъвършенствовани пушки, които ще раздаде на своите солдати, за да ги отправят в нашите гърди! За нас не остава нищо, братия българе, освен да въстанем с оръжие в ръка против нашите петвековни мъчители. За по-добро осъществление на нашата свята цел ние тряба да подадем ръка на сичките поробени народи на Балканския полуостров, които очаква същата съдба; а след окончателното ни освобождение ние ще да създадем бъдещето наше управление по образа на швейцарската федерация[4]… На оръжие, братия! Смърт на тиранина“ и пр… На края на листа имаше изображен лев, който тъпчеше в краката си турския полумесец.

Цели два часа може да се изминаха и аз не пущах още от ръцете си тоя чуден лист, който повтарях и потретях да чета. Думите „На оръжие, братия“, „Смърт на тиранина“ силно подействуваха на мене, щото аз си въобразявах, че не на бяла книга гледам всичко това, а в действителност. Онова, което отдавна време слушах да се говори по улиците от лекомислената младеж, сега стоеше вече напреде ми. Да, аз се считах за щастлив, като че бо’зна какво имане бях придобил, защото можах да иамеря най-после разковничето на толкова въпроси, които ме вълнуваха от по-напред. „Ето коя е била причината, гдето нашите овчари, при всичките им денонощни мъки и трудове, не можеха да се видят с пукната пара в джеба си“ — мислех аз. Ден се не минуваше да не бият турците някого до умиране и да не му вземат дрешките от гърба; но никого не чух да се оплаче против своите угнетители, или пък да отворят дума по кой начин би можали да се отърват. Наистина, че някой се земаше да разказва нещо за руско-турските войни в 1828 и 1854 год., но темата биваше обикновено или как крадели казаците, как се кръстели, преди да пият вино, и пр., и че Русия била обявила война да освободи Божигроб от агарянска ръка, а не и българите. За подобни неща кой си отваряше устата, тия мислеха, че турският ятаган е

проводен от провидението и че ако тоя ятаган е захванал да посещава начесто измъчените им членове, вината била пак тяхна, защото станали фармазони(?), не говеели в сряда и петък, а някои млади чапкъни мърсели даже и през Петровите пости, когато старите им прадеди държали и понеделниците. Когато се оплачех на баща си, че турците ми взели цървулите от краката, то той викаше и се караше пак на мене, защото с неблагоприличното си отнасяние може би да съм оскърбил с нещо агите. „Покорната глава сабля я не сечело“ — говореше той.

От друга страна обаче, не можех да повярвам как е възможно да се борят българите с турското царство, когато това последното има топове и пр., а ние сме с голи ръце: „За това да си имат грижата ония, които са написали тоя лист“ — си помислих аз и се залових да вадя копие от тоя последния, за да го науча изуст, тъй щото когато се случи да говори някой, че господ си дигнал вече берекета от земята и че той наказвал ония свои раби, които обичал — да им запуши устата, или пък ако се случи да се завърна при моите овчари, да им отворя очите, че главната причина за техните страдания не са вълчите празници и петъците, но — турският ятаган. Пет реда не бях успял да напиша още от казаното възвание, когато се похлопа на вратата и моят приятел влезе, като каза, че уж забравил нещо, а всъщност идването не беше за друго нищо, освен да вземе от ръцете ми възванието; може би и да ме е гледал през прозореца, когато го четех. Той го взе от мене и каза, че принадлежало на Петраки Златов, името на когото действително беше написано в заглавието на листа.

Пак недоразумение. Аз мислех, че измежду хората като Петракя, който носеше на гърдите си турска петала, който беше чиновник в конака и верен турски човек, и между ония, които викаха против турските зулуми — не може да има нищо общо. Изминаха се още няколко месеца, в разстояние на които видях още много чудни и секретни неща да се вършат в читалището. Единът от приятелите ми отсъствуваше твърде начесто от града; той ходеше из България и Румъния и беше станал по-откровен и съобщителен в някои работи, които служеха като предисловие. Между другото той разказваше за някого си Васил Левски-Дяконът, който отдавна време ходел из България да проповядва бунт против турците, как той във всеки град

си преправял името, на едно място се показвал търговец, на друго — свещеник, на трето — овчар и така нататък.

Благодарение на моето поведение, най-после бях щастлив да ми се открие съществуването на Българския революционен комитет. Късно една вечер в зданието на читалището аз и още двама души бяхме посвятени в тайната. След като се заключиха всичките врата и се спуснаха пердетата на прозорците, приятелят ни с револвер в ръка изложи предварително в кратки думи, че няколко младежи в България, като се уверили, че положението на българския народ никой път не може да се подобри и че всички стремления към образование и просвещение са немислими да станат и да принесат ожидаемата полза дотогава, докато господаруват над нас турците, по примера да другите народи съставили патриотически общества под название „революционерни комитети“, главната задача на които ще бъде да подигнат българския народ на въстание против турците и пр., и пр. После това той прочете множество възвания и правила за целта на тия комитети и длъжностите на членовете, от които считам за неизлишно да поместя само устава, който съдържа най-интересните правила и който е твърде малко познат на читателите.

Ето тоя устав:

УСТАВ НА БЪЛГАРСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОННИ ЦЕНТРАЛНИ КОМИТЕТ

Без свобода няма живот… Смърт на неприятелите.

* * *

ПРОГРАМА НА БЪЛГАРСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОННИ КОМИТЕТ

1) Български революционни централни комитет има цел да освободи България чрез революция, морална и с оръжие. Формата на бъдещето българско управление ще бъде неопределена до онова време, дорде българското освобождение не стане дело свършено.

2) За да бъде изпълнена тая цел, позволява се сяко средство: пропаганда, печат, оръжие, огън, смърт и пр.

3) Ние, българите, желаеме да живеем със сичките наши съседи дружественно, а особено със сърбите и черногорците, които съчувствуват на нашите стремления, и с румъните, с които нашата съдба е тясно свързана, и желаем да съставим с тях федерация из свободни земи.

4) Ние желаеме, щото тая земя, *която е населена с българи*, да се управлява *български*, т.е. съобразно с нравите, обичаите и характера на българския народ; а ония земи, които са населеня с румъни, със сърби, с черногорци и с гърци, да се управляват съобразно с характера на румънския, сръбския, черногорския и гръцкия народи.

5) Нека сяка народност, както и секи човек, уварди своята свобода и да се управлява по своята собствена воля. Ние не желаеме чуждото, т.е. онова, щото не е наше; но не желаеме да дадеме и другимо своето.

6) Ние нямаме претензии за исторически права и затова оставяме на самият народ да реши своята съдба и да яви с кой отдел на съюза желае да се присъедини: със сръбския ли, с българския ли, с румънския ли, или с гръцкия — следователно у нас не могат и да бъдат въпроси за границите.

7) Ние желаем за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна; с една дума, свобода человеческа и затова желаеме такава съща свобода и на нашите приятели и съседи. Ние не желаеме да владееме над другиго и затова не дозволяваме да ни *владеят* и другите.

8) Ние причисляваме в числото на нашите врагове и противници и ония български изроди и *чорбаджии*, които пречат на народната ни цел, и ще ги преследуваме навсякъде и сякога.

9) Ние принимаваме и гърците в числото на нашите приятели и съюзници, ако само тия се откажат от своите досегашни панеллинически цели и от своите исторически претензии.

10) Ние не въставаме против турския народ, а против турското правителство и против ония турци, които го подкрепят и бранят. С една дума, ние считаме за приятели сичките народи и народности, които съчувствуват на нашето свещенно и честно дело, без да гледаме на вяра и на народност.

УСТАВ НА БЪЛГАРСКИЯТ ЦЕНТРАЛНИ РЕВОЛЮЦИОННИ КОМИТЕТ

ГЛАВА I

ЦЕЛ

Чл. 1. Българският революционни централни комитет има в ръцете си такава една власт, каквато и сяко привременно правителсгво. Той трябва *да приготви и да довърши революцията* със сичките нравствени и материални средства; да кажеме накратко, той има следующите задачи: а) да разпространява между нашия народ идеи за бунт чрез пропаганда; а тая пропаганда ще да става чрез частните комитети и чрез печата, т.е. чрез вестници, манифести, прокламации, брошури и пр.; б) да доставлява сичките нужни потребици за извършванието на революцията и да приготовлява бунта материално, т.е. да скрои нужния военен план, да назначи военни водители (войводи), да улесни със сяко средство въоружаванието, да дава на народа нужните наставления за бой и пр.

Чл. 2. Българският революционни централни комитет ще прави споразумение с другите народи, съседни и отдалечени, които имат същите цели.

ГЛАВА II

УСТРОЙСТВО НА КОМИТЕТСКОТО УПРАВЛЕНИЕ

Чл. 1. Както Българският революционни централни комитет, така и секи частен Български рвволюционни комитет се съставят от некомпрометирани пред българския

народ българе, т.е. от родолюбци и от решителни, тайни и постоянни лица.

Чл. 2. Местопребиванието на централния комитет е неизвестно: то е насякъде и никъде — затова и секи член, дето и да бъде, може да представлява сичкия централен комитет, ако само той има в ръцете си пълномощно писмо.

Чл. 3. За изпълнение на предначертаната си цел централният комитет съставлява и *частни революционни български комитети*, които щат да се устрояват и управляват така също, както и централния.

Чл. 4. За наказание на престъпленията и за нагледвание на работите на частните комитети централният комитет има и *една тайна полиция* от избрани, юнаци, решителни, верни и постоянни люде.

Чл. 5. За улеснение на сношенията между централния и частните комитети са съставени *тайни пощи*, из които сяка една зависи от онзи комитет, който я съставлява. Броят на пощенските членове е неопределен.

ГЛАВА III

ПРАВИТЕЛСТВО

Чл. 1. Както централният, така и секи частен комитет се съставлява от следующите лица: а) председател, б) подпредседател, в) касиерин, и г) неопределено число членове, които ще разделят длъжностите помежду си, съобразно със способностите на секи един.

Чл. 2. Първото лице на централния комитет ще да се избира по вишегласие от упълномощените лица на частните комитети. Това лице ще да избира другите членове за централния комитет.

Чл. 3. Частните комитети ще да съставляват комисия, която ще нагледва работите на централния комитет. Ако стане нужда, то тая комисия или упълномощените лица от частните комитети ще избират и назначават ново лице, което ще застъпи работата на първото лице.

Чл. 4. Членовете на тайната полиция ще да се избират само от централния комитет. Числото на тия членове е неопределено.

Чл. 5. Секи частен комитет ще да си има нужното число членове за тайната поща, според чл. 5, гл. II.

ГЛАВА IV

ДЛЪЖНОСТИТЕ НА ПРАВИТЕЛСТВОТО И НА СЕКИ РЕВОЛЮЦИОНАРЕН РАБОТНИК ВЪОБЩЕ

Чл. I. Централният комитет ще стъпя в сношение с дейци и от други народности относително за народната ни цел: той ще да заключава заеми в името на българския народ; той ще да прави споразумения за съюзи; с една дума, той ще да върши сичко, което изисква сполуката на нашето народно освобождение.

Чл. 2. Централният комитет подир освобождението на България ще да дава най-точна сметка за сичките приети помощи и за тяхното употребление. Секи член от тоя комитет е отговорен не само за себе си, но и за другите членове, негови другари; а най-много е отговорно първото лице, на което се дава преимуществено правото да избира другите членове, според гл. III, чл. 2.

Чл. 3. Председателите на централния и на частните комитети имат право да свикат извънредни събрания, когато и да стане нуждно.

Чл. 4. Председателят е длъжен да нагледва изпълняват ли длъжностите си подпредседателят, касиеринът и другите членове.

Чл. 5. Подпредседателите са помощници на председателите.

Чл. 6. Касиеринът на централния комитет ще да приема пари от частните комитети или от други кои и да е места и ще да дава разписка под номер; той ще да ги записва в касиерската книга и ще явява за тях и на комитета, за да се записват и в главната комитетска книга.

Чл. 7. Касиеринът на централния комитет ще дава пари насякаде и за сичко, но само с разрешението на комитета. Сяко едно решение, за да се дадат пари, трябва да е приемено.

Чл. 8. Касиеринът на секи частен комитет ще събира пари от комитетските членове и от други родолюбиви лица, на които ще да дава разписки за приетото количество. Тия пари ще да се дават на главния касиерин само по заповедта на централния комитет.

Чл. 9. Секи частен комитет ще да се старае да приготовлява хора за бой, според чл. 1, гл. I, като полага особени грижи за събирание пари, които са потребни за поддържанието на комитетските нужди и преди, и подир захващанието на революцията.

Чл. 10. Частните комитети са длъжни да съобщават на централния комитет: а) от колко села се състои околността им; б) в кое село колко жители има, от каква са народност и по колко; в) колко има българи юнаци, способни да носят оръжие, и колко са готови на пръв позив; г) колко оръжие има и какво е; д) има ли в околността им хора, способни за войводи, и на кое място се намират; е) колко може да се събере в нужно време жито, ечимик, сено, слама и сичко, щото е потребно за хората и за животните; ж) колко може да има волове, овце, крави, коне, кози и др.; з) колко яхъри има и за по колко животни.

Чл. 11. Никой от частните комитети не може да стъпя в сношение с дейци от други народности относително за народната ни цел, освен с позволението на централния комитет, който има това право, според чл. 4, гл. I.

Чл. 12. Секи член — от който и от какъвто и да е комитет, — ако бъде принуден да се отдалечи от града или от селото, гдето живее, той е длъжен да каже на комитета, от които зависи.

Чл. 13. Секи член от революционарните работници трябва да знае сам и да таи на сърцето си онова, което му е поверено. Той не тряба да казва — не тряба даже ни да загатва за такива работи — ни на любовници, ни на жена,

ни на деца, нито другиму, който може да издаде тайната. Само на ония, които могат да пазят тайната, той може да позагатне нещо и когато вече се увери, че и тия желаят заедно с него да делят щастие и нещастае на бойното поле, то може да гн приеме като членове, със съизволението на частния комитет, под който и той зависи.

Чл. 14. Ако някой от революционерите падне в беда, то секи от другарите му, т.е. секи революционарен член, е длъжен да му помогне, като види известния знак.

Чл. 15. Ако се появи някой непознат човек и ако поиска в името на централния комитет да буни иарода или да прави други подобни неща, то ако би той имал даже и нужния знак (може би откраднат или земен със силата на оръжието) — в такъв случай, който член и да е, щом види това, е длъжен да яви на централния комитет; а пък човекът ще се преследва и убива от тайната полиция.

Чл. 16. Ако се случи да падне лозинката в неприятелски ръце, то в такъв случай, който из членовете и да се научи за това, длъжен е изведнаж да яви работата на своя комитет.

Чл. 17. Ако някой революционарен член се научи, че неприятелите кроят нещо тайно, той тряба изведнаж да яви работата на централния комитет; а ако може, то и на другите частни комитети.

Чл. 18. Тайната полиция е длъжна: а) да нагледва тайно делата на революционарните работници в града си и да ги сьобщава на централния комитет: б) да изпитва и да се уверява в точността и във верността на тайната поща; в) да шпионира турските шпиони, да следува стъпка в стъпка делата на турската полиция и сичко да съобщава на централния комитет; г) да гледа, щото заповедите на централния комитет да се извършват, т.е. да наказва престъпниците на закона; д) споразуменията на полицията с централния комитет ще да стават само с едно лице, което централният комитет е назначил и което е в същото време управител на другите членове.

Чл. 19. Членовете на тайната поща тряба да са хора тайни и юнаци. Тия са длъжни да пренасят писмата и писмените или устните решения и заповеди на комитетите вярно и буквално, без да притурят нещо от себе си и без да заборавят нещо от поръченията, които им са направени.

Чл. 20. Войводите са длъжни: а) да прегледат позициите по Българско; б) да избират и определят бранителни точки и да направят нужните фортификациални планове за укреплението им; в) да назначат операционните и комуникационните линии; г) да направат план за революцията; д) да приготвят нужния военен закон; и е) най-после, *да дигнат народните байраци и да провозгласат народната свобода*.

Чл. 21. Секи член, който приима участие в работата за освобождението на България, е длъжен да разумее и да изучи добре съдържанието на тоя устав.

ГЛАВА V

СРЕДСТВА ЗА РЕВОЛЮЦИЯТА

Чл. 1. Централният комитет ще се снабдява с пари: а) като прави заеми, дето и да намери, в името на българския народ; б) като приема събраните помощи от частните комитети; и в) като употреби, със съгласието на частните комитети, каквито начини и да намери за най-добри.

ГЛАВА VI

ХОРА

Чл. 1. С хора (било за войводи, било за полицейски членове, било за действующи на пръв път войници) централният комитет ще да се снабдява или направо сам, или чрез частните комитети, според наредбата, която ще той да им даде.

ГЛАВА VII

ОРЪЖИЯ И ДРУГИ БОЙНИ ПОТРЕБИ

Чл. 1. Централният комитет зема на себе длъжност да въоружава постъпенно ония членове из частните комитети, които са способни да носят оръжие.

Чл. 2. Оръжията, които централният комитет ще да набавлява, тряба да се прегледват от такива хора, които разумяват от оръжие.

ГЛАВА VIII

ЗА ПРИЕМАНИЕТО НА НОВИ РЕВОЛЮЦИОННИ РАБОТНИЦИ И ВОЙВОДИ

Чл. 1. Секи член от централния или от частните комитети, като влезе в работата, ще да полага клетва.

Чл. 2. Който иска да земе участие в работата ни, той тряба да има препоръка от някого из познайните вече революционни работници.

Чл. 3. Когато на някого от работниците са препоръчи някой вънкашен човек, то той тряба по-напред да го изпита кой е той, отде иде, какво иска, какви му са мислите и пр. После сичко това, той е длъжен да яви за сичко на централния комитет, като прибави още и добър опис на физиономията му и въобще на сичките му характеристически свойства; а пък него да го задържи дотогава, додето приеме отговор от комитета.

Чл. 4. Когато на комитета са обади, че някой си — изпроводен от някого или от някое дружество — иска да влезе в споразумение, то той (комитетът) е длъжен да яви на тайната полиция, за да го изпита; а пък в същото време да се увери и сам писменно или устно от човека, когото нарочно тряба да проводи до ония, които са препоръчали най-напред работника или пък направо до оногова, от когото той казва, че е бил изпроводен. Когато комитетът са увери, че проводеният или препоръчаният човек е чист, то влазя с него в споразумение, и то посредством едного човека, когото е той сам отредил.

Чл. 5. Войводите се приемат според чл. 2, 3, гл. VIII, със следующето само прибавление: когато някой войвода се яви на централния комитет и иска да бъде приет, то той по-напред тряба да положи изпит от нужните военни познания пред комисията, която е наредил централният комитет. Тогава, според знанията си, той ще да заеме приличното си място. Без изпит не е приет ни един войвода.

ГЛАВА IX

ЗА НАКАЗАНИЯТА

Чл 1. Смъртните наказания щат да се извършват тайно; а в случай на нужда и на явни места, посред пладне.

Чл. 2. Наказанията щат да извършват ония от членовете на тайната полиция, на които се падне жребие.

Чл. 3. Осъжданията и смъртните наказания ще стават само по заповед на централния комитет.

Чл. 4. Ако някой, бил войвода, бил член на комитета, централен или частен; с една дума, бил кой бил, дързне да издаде нещо на неприятеля, ще да се накаже със *смърт*.

Чл. 5. Ако някой от влиятелните българе или войводи — подкупен от чуждо правителство или от друго частно лице — поиска да пречи в работата, под какъвто начин и да е, то такъв ще се счита за неприятел на отечеството ни и ще да се накаже със *смърт*.

Чл. 6. Ако някой очерни народната ни свобода, т.е. ако наруши правото и на други народности, като нас страждущи, то и такъв ще да се счита за неприятел на отечеството ни и ще се наказва със смърт.

Чл. 7. Ако някой не припознае централния комитет и поиска да се опита да вдигне бунт на своя глава, то за първи път само ще да му се напомни да се спре от предприятието си; а ако това напомнюване не помогне, то той ще да се накаже със *смърт*.

Чл. 8. Ако някой от членовете на тайната полиция се откаже да извърши заповедта, която му е наложена от

централния комитет, то ще да се накаже със *смърт*.

Чл. 9. Ако някой от служителите, като например председателя или друг някой, поиска да злоупотреби служебната си власт, то за пръв път само ще да се лиши от службата си; повтором ще да се изключи из числото на работниците, като се накара най-напред писмено да припознае погрешката си и да я поднесе на комитета; а ако и след това са покаже обиден и отмъстителен, то ще да се накаже със *смърт*.

Чл. 10. Ако някой от членовете на тайната поща или други някой дръзне да отвори или да унищожи някое служебно писмо, то ще да се накаже със *смърт*.

Чл. 11. Ако някой от касиерите издаде за нещо пари без знанието на централния комитет или ако земе и да усвои и най-малката част от поверените му суми, то ще да се накаже *смърт*.

НУЖНО ПРОГЛАШЕНИЕ

Централният революционен български комитет, в името на сичките ония, които са го избрали, упълномощили, увластили, уверен в своята тайна полиция и в *силата на нейното оръжие*, поглашава:

I. Само Централният революционни комитет има длъжност да даде знак за общонародно въстание; а други никой няма никакво право да издава революционарни прокламации и да буни народа без знанието на Българския централни революционни комитет.

II. Никой от българските войводи или чорбаджии няма право да представлява българския народ пред другите народности или да прави уговори с тях без знанието на централния комитет.

III. Никой няма право да съставлява какъвто и да е революционарен комитет без знанието на централния комитет.

ЗАБЕЛЕЖКА

Настоящият устав са нареди, одобри и потвърди с общото съгласие на упълномощените представители от частните български революционни комитети и ще трае до захващанието на революцията, когато с общото съгласие на централния и на частните комитети ще да се измени по обстоятелствата. Когато се захване революцията, то Българският централен комитет ще да свика депутати от сичките частни комитети, за да се нареди друго устройство. С една дума, тогава силата на тоя устав пада и се замеща с други военен закон, когото войводите, със съгласието на централния комитет, ще да наредят според обстоятелствата.

Нека ни помага бог и нашата мишница! Напред!

IV

Дордето трая прочитанието на тоя устав, както и прокламации и правила, аз не си дигах очите да погледна настрана да не би да изгубя някоя дума. „Честото повтаряние думите — «привременно правителство», «тайни полиции», «пощи» и пр. — си мислех аз — показва най-добре, че тая работа не е шега.“ Получих клетва, че ще работя от всичката си душа и сърце за доброто и преуспяванието на революционния комитет, доколкото ми стигат силите; радвах се безпримерно и се гордеях, че съм се сподобил да се приема в него.

Приятелят в читалището, който завеждаше комитетските работи в Русчук, беше Никола Обретенов, момък не от богатите и знатни фамилии, скромен слуга на читалището и несвършил никъде високо образование. Той беше се посвятил всецяло на святото дело, заедно с всичката си фамилия. Двамата му по-големи братя, които минали с Хаджи Димитровата чета — единът беше осъден на вечно заточение в Акия, а на другия донесли главата в Търново. Той щял да придружи братята си в тая чета още в 1868 г., но Стефан Караджата го изпъдил в Гюргево, по причина че бил още малък. Благодарение нему и на огненото перо на Л. Каравелова, със съчиненията на когото твърде наскоро се запознах, искрата на патриотизма, която досега беше непонятна за мене, пламна вече с всичката ярост. Тия съчинения на българския патриот и списател бяха: в. „Свобода“ и „Независимост“, повестите „Неда“, „Стоян войвода“, „На чужд гроб без сълзи плачат“, „Хаджи Ничо“ и пр. Освен това от тях аз започнах своята деятелност, които ходех да продавам из града.

Сега ми разясни Н. Обретенов на подробно, че още за пръв път като се видял с мене, имал намерение да ми открие работите на комитета, но отложил това, за да ме изпита по-добре, за което и ме приел да живея на читалището. В това време, когато аз влязох в комитета, той беше в пълната си деятелност; във всичките почти градове из България и Тракия имаше основани комитети, с много или малко членове. Тия последните се приемаха след дълги изпитвания най-много между учителите, свещениците и еснафите. От чорбаджиите, по-първите търговци, дипломираните учени комитетът

се вардеше като от турците, защото на тия хора гечинмекът беше добър, следователно малко ги тях интересуваше съдбата на България[5]. За по-добро доказателство на това служи и тоя факт, че в Русчук комитетът се управляваше от скромни слуги, в Шумен от кундураджии: Кръстю Кичюкът, Рахаил Мощето и пр.; в Търново — от един сиромах книговезец, Христо Иванов, Христо Караминков, халачин, Иван хаджи Димитров, бакърджия; в Чирпан — от Стою Филипов, куюмджия, Георги Данчев, фотографин; в Хасково — от Мирчо Попов и П. Берковски — учители; в Панагюрище — Найден Дринов, ханджия; в Коприщица — Петко Кундураджията; село Царацово — Иван Арабаджията и Божил Георгев — прости селяни; в Стара Загора — тоже кундураджии, Кольо Ганчев и Господин Михайловски, Никола Райнов — ханджия; в Търново-Сеймен — Стефан Георгиев, хлебар, Гано Атанасов и Койчо Георгиев, ханджии; в Ловеч — братя поп Луканови и пр., и пр. Видните богаташи, тежките търговци, учените и пр. не са вземали участие в революционния комитет с твърде малки изключения. Който се съмнява в моите думи, то нека разпита и изучи: има ли някъде по гората гроб на богаташ, на тежък търговец и на учен из Францня или другаде? Има ли да е обесен някой от тях? Може би някъде, но кой казва, че има правило без изключение? Напротив, гдето има мерзости, калпазанлък, хищничество, там учените ще да ги намериш повече. Черковният въпрос, въстанието, превратът в България и пр. са ясни доказателства. Никой селски учител, колкото и да е той безсъвестен, не е съветвал своите събратя да си променят языка и да го заместят с руския. Никой не е хулил своя народ дипломатически, че е без патриотизъм: а българският екзарх Йосиф направи това. Идете после това и уверявайте, че учението създава характери! Поразителен е още и тоя факт, че ни един роберткolежки възпитаник не взе участие в редовете на борците за българската свобода. Заведение на свободолюбива държава изкарва роби!… Освен Васил Левски и Ангел Кънчев имаше и други апостоли по това време (1870–1873 г.), измежду които по-главни бяха: Димитър Общият, обесен в София, Христо Иванов, книговезецът, Атанас Узунов, който поиска да убие хаджи Ставря в Хасково, гдето и биде хванат, отче Матея Преображенски, Н. Обретенов, Ст. Стамболов и пр. Тоя последният, който застъпи мястото на Левски, Кънчева и Узунова, в късо време можа да развие гореща

деятелност между патриотическите общества, които бяха отслабнали малко после софийското приключение, благодарение на убедителното му слово.

Комитети в България се съобщаваха един с друг чрез тайни пощи. Любопитни бяха тайните писма, които, макар и да попаднеха в неприятелски ръце, твърде мъчно можеше да се разбира нещо от тях, защото съдържанието им беше алегорическо. Ето съдържанието на едно от тия писма, изпратено из Търново, от Иван хаджи Димитров до Н. Обретенов в Русе:

> „До Братия Кубратове,
>
> … Получих честното Ви от 17-й того, заедно с 9 № девет турски лири срещу дълга Ви. Много малко сте ми изпратили от мострите на житото, затова моля ви, щом са представи случай, прати ми още. Тук житото засега има добра цена. Не получавам редовно на Дяда Блъсков «Училището»; кажи му за това. Нека ми изпрати той, или ти сам земи грижата отгоре си, тридесят до четиреси тела от книжката «Градинка», която да проводя по селата с моя таксидар. Той се намира засега в Ловченските села, по вересии[6].
>
> 13 Януарий 1872 г.
>
> Бъди здрав. Твой Асен“

Трябва да ви кажа и това, че всичките градове из България бяха прекръстени от комитета с други имена, взети из българската история, които употребяваха в писмата. Така например Търново се именуваше *Асен*; Русчук — *Кубрат*; Сливен — *Славомир*, Стара Загора — *Атил*; Лясковец — *Аспарух*; Котел — *Софрония*; Варна — *Еремия*; Шумен — *Крум*; Разград — *Мирослав*; Плевен — *Любомир*; Ловеч — *Иван Шишман*; Троян — *Боян*; Сопот — *Самуил*; Пловдив — *Делиян*; Т. Пазарджик — *Докум*; Карлово — Стамаш(?); Хасково — *Цоко*; Одрин — *Гръмник*; Свищов — *Алцеко*; Габрово — *Перун*; Тетевен — *Кардан*; Орхане — *Сарсаул*; София — *Роман*; Враца — *Борис*; Етрополе —

Драко; Тулча — *Рашумир*; Никопол — *Ситом ир*; Лом-паланка — *Амасия*; Ряхово — *Нотов*; Видин…

В останалите градове из България, като Силистра, Хаджиолу-Пазарджик, Берковица, Кюстендил, Джумая, па даже и Казанлък, не е имало основани комитети, та затова и не се споменават в горния списък. Така също и лицата, до които адресираха писмата по разни градове, наместо техните собствени имена, надписваха се до ония личности, които малко-много бяха познати на турците за верни хора на султана; а тайният куриер, който беше длъжен да носи тия писма, знаеше кому да ги даде. Тъй например комитетските писма, които се получаваха в Русчук, носеха надпис: „До господин Петраки Златов, Иванчо ефенди Чорапчиев или Селвели Чорбаджиев“; в Търново — до „Стефана Карагьозов и Тодор Шишков“; във Видин — до „Севастаки ефенди“; в Стара Загора — до „Хаджи Господина“; в Сливен — до „Иван Сароолу“; в Шумен — до „Димча Чорбаджи“, и пр.

По-късно, а именно в 1874 год., съобщението между тайните комитети стана по-лесно, защото много писма с революционно съдържание се изпращаха чрез самата турска поща. Тоя кураж придобиха комитетите тогава, когато се въведе в кореспонденцията им да пишат писмата си с химическо мастило[7]. Употреблението на това последното имаше тая добрина, че колкото и да се взираше човек, не можеше да познае писаното с просто око. После, като се намокреше книгата с друга една жидкост, всичко излязваше наяве. За да не бъде само бяла книга в плика, пишеха от едната страна на писмото или просто „много здраве от мене до тебе“, или пък „приех честното ви от 5-й того“, както захващат търговците своите писма.

И така, аз бях вече член на революционния комитет. При всичко, че отведнъж не ми се откриха тайните на тоя комитет, но пак можах да узная много неща. Освен дома на Н. Обретенов, който служеше като убежище на разни апостоли, куриери и пр., така също и народното читалище „Зора“ беше преобърнато на скривалище за различни комитетски принадлежности. В залата която служеше за занимание, над голямата маса горе на тавана, дъската на която се закачаше лампата, беше откъртена изкуствено и при всичко че се виждаха на нея много гвоздеи, но тия бяха прерязани отвътре, тъй щото тя се държеше само на дългата кука, на която висеше лампата денонощно. Тук на това място, т.е. отвътре дъската в тавана, стоеше скрит печатът на комитета.

Той имаше големина колкото една бяла меджедия с надпис „Български революционен комитет“ и посред изобразен лев. На това същото място се държаха още и други разни фалшиви печати на турски език, направени от восък и калай, на които бяха написани по-главните градове на България. Тия служеха за подправянието на турски тескерета, които така също, както и други разни паспорти, бяха в разположението на Русчукския революционен комитет. На друго място, а именно под стълбите, гдето така също бяха извадени гвоздеите, имаше цяла библиотека книги, всичките от съчиненията на Л. Каравелов, единствения по него време революционен списател, които книги, както и вестниците на същия списател „Свобода“ и „Независимост“ комитетът разпространяваше между народа.

Долу в избата под зданието на същото читалище имаше изкопана дупка, в която стоеше едно газено тенеке, пълно с различни отрови, които бяха доставени от българските ученици в Букурещкото медицинско лице. Тия бяха предназначени за враговете на българския народ. Главното обаче място, гдето се сьхрняваха всичките комитетски принадлежности в Русчук, не беше читалището. То се намираше в къщата на Н. Обретенов, под строгия надзор на старата му майка, баба Тонка. Нейната скромна къщица беше подкопана под основата и преобърната на скривалище, в което не само оръжия и други неща се държаха, но имаше място да се скрият и няколко души апостоли. Оръжията, запретените книги и вестници те пренасяха от Гюргево повечето от жени, на които полицията по-малко внимание обръщаше. Тия жени бяха сама баба Тонка, дъщеря й Петрана, съпругата на покойния Л. Каравелов — Наталия — и Тодорка Казанджиева от Гюргево. Бях свидетел един път, когато Наталия Каравелова пристигна от Румъния с оръжия, които носеше на себе си, отдолу под дрехите. Двете сабли, които бяха окачени на раменете й с дебели сиджимени върви, бяха се впили в месата й, докато дойде от Букурещ до Русчук. Разбира се, че когато гледаше човек как тия слаби жени рискуваха живота си за общото дело, то искрата на патриотизма се увеличаваше още повече. Много пъти тия същите патриотки са пренасяли и някои комитетски писма с по-важно съдържание. В по-главните градове комитетът си имаше определени къщи, в които отиваха апостолите и куриерите. В Търново бе къщата на Ив. хаджи Димитров; в Русчук — къщата на баба Тонка; в Гюргево — у Димитра Ив. Горов; в Пловдив

— у Христаки Търнев; в Ловеч — у братя Луканови; в Карлово — у Ганя Маджереца; в Царацово — у Ивана Арабаджията и пр. По-късно комитетът в Русчук разполагаше с няколко каика по Дунава, между Русчук и Гюргево, които пренасяха оръжия, хора и пр. Когато се случеше да носят пушки, тия ги спущаха във водата, вързани с върва, от каика и спираха пред дома на баба Тонка, който се намира покрай самия бряг на Дунава. Нощно време отиваше някой да ги извади и ги донасяше у бабини Тонкини. Всичките каичкии бяха власи, с изключение на управителя им бай Димитър, който беше българин и човек на комитета.

---

[0] Страшни са гоненията, които е претърпяла честната българска емиграция в Румъния от тоя чокойско-чорбаджийски вестник. Той ги е клеветил наляво и надясно, че тия били с поляците и сърбите, мразели Русия и пр. Неговите патрони са били седемте букурещски нотабили, а именно: Хр. Георгиев, д-р Протич, д-р Атанасович, П. Рашеев, Адженов и Станкович. ↑

[0] За по добро доказателство на казаното от мене аз ще приведа тука думите на Л. Каравелова, казани в 52 брой на в. *Независимост* (1874), в отговор на една статия, поместена във в. Obzor: „…Ако писателят на горeказаната статия е българин, то той трябва да знае, че четите от 1867 и от 1868 година бяха испроводени не от букурещките чорбаджии и не с тяхното съдействие — говори той. — Четата на Ф. Тотя е била въоръжена и испроводена от младите емигранти, от които и мнозина са приели и сами участие; а Х. Димитър се е въоръжил със събрани между самите хъшове пари и отишел по своята собствена воля. (Ние знаеме от достоверно място, че въоружаванието на последната тая чета се дължи на две момчета, едното на име Никола Търновчето, които открадналн от своята господарка кокона около 1000 жълтици. Вижда се работата, че покойният не е посмеял да изнесе на пазар тоя факт. Разбира се, че имало и други някои помощи.) Всичкото това се е скривало от така наречените нотабили (чорбаджии). Известно е така също, че когато намеренията на Х. Д. били открити от нотабилите, то един от тях (Хр. Георгиев) известил на руския консул барон Офенберга, който е имал съвсем криви понятия за Х.

Димитровата чета. Той е явил на френския консул, че около стотина души български *разбойници* се приготовляват да минат в Турция да обират селата, да убиват работниците и да нападат на селените. Ето как са били препоръчани българските юнаци от своите братя нотабили. Френският консул телеграфирал в Русчук, че около стотина души разбойници ще минат в империята да правят обири и различни злодейства. Из всичко това вие видите ясно, че турските власти са били известени от самите нотабили, ако това предателство и да е извършено чрез другиго. Разбира се, че всичко това е такъв красноречив факт, които не търпи никакви обяснения"… Тия думи на Л. Каравелова, изказани публично в Букурещ, в гнездото на нотабилнте, за нас са едва ли не евангелска истина. А относително постъпката на двамата цивилизовани консули ще прибавиме от себе си само това, че на много техни събратя в канцеларията съществува и особен регистър за шпионство, което не им прави чест. Разбира се, че и букурещкиге нотабили имат своите заслуги за българщината в Румъния, но моят предмет не е да описвам на пространно Възраждането. ↑

[0] Ето едно писмо от А. Кънчев, с което той известява на Обретенова в Русе за своето пристигание в Ловеч и което е единствено негово писмо от онова време, когато той ходел из България. Ние го поместяме с неговото правописание, без да изменим една буква от съдържанието му:

„Бай Колйо, на 29. IX. аз пристигнах в Ловеч, видях се с няколко души: но с оногова още не съм срещнал, за когото знаеш че дойдох, защото го няма тук#. Тия дни го чакам да дойде Каквото свърша, ще ти явя. Ако е дошло някое писмо за мене в Русе, проводи ми го на тоя адрес:

Danail Poppov in Turno-Magorele за Ангел Кънчев.

Поздрави нашите башибозуци## в Табор, Лайпциг, Мюнхен и Прага и им кажи да ми пишат на същия адрес: но недей им казва определено в кой град съм. Поздрави Тома, Радя, Ганча и пр.

Твой А. Кънчев."

(# Левски)

(## Българи, ученици в поименованите градове.)

↑

[0] Любен Каравелов цели четири години е проповядвал със своя вестник балканска федерация между българи, сърби, румъни, па даже и гърци. Следователно думата федерация не беше така само случайност. Само в братски съюз между тия малки държавици е виждал той и неговите другари гаранция за истинска саобода. А към руското могущество ни той, ни Левски, ни пък друг наш патриот е апелирал. „Защо ни е нам Русия, когато и в нея бият така също, както и в Турция?“ — говореше той постоянно. ↑

[5] Наистина, че В. Левски е ходил при някои богати, най-много в Пловдив, но те са го приемали повечето от любопитство, а след смъртта му, когато се готвеше голямото въстание, ние виждаме, че тия хора не фигурират между работниците. ↑

[6] Деветтях турски лири, които се споменават в горното писмо, не са друго нищо, освен револвери, *мострите* от житото са картуши, Дядо Блъсков е Любен Каравелов, а „Училището“ е в. „Независимост“, „Градинка“ е драмата „Хаджи Димитър“, а таксидаринът е някой от апостолите.

Такива писма аз притежавам до триста, писма от по-първите български бунтовници, на които ще да дам гласност в особена книга. ↑

[7] Понеже има още съмнение, че България може да има занапред нужда от тая тайна кореспонденция, то аз се задържам да дам гласност на това мастило. ↑

ГЛАВА III. БАБА ТОНКА

I

Мисля, че не безинтересно ще бъде за читателите, ако ги запозная горе-долу с живота на тая българска майка, която е приемала живо участие във всичките наши народни приготовления за освобождението ни. Важността на баба Тонка е още и тая, че доколкото ни е известно, тя е едва ли не единствената жена между българския народ, която е спомогнала най-много в бунтовническите ни движения.

Баба Тонка Тиховица Обретенова, майката на Никола Обретанов, който водеше комитетските работи в Русчук, се е родила в с. Червен, Русчукска околия, в 1812 год., от прости родители овчари. Според тогавашните понятия и обичаи, понеже не било още на мода да се пращат в училище и момичетата, нейните родители се трудели само да приготвят от нея добра ступанка и трудолюбива къщовниица. Тя била една у майка и родителите й, които били доволно богати хора, оставили селото Червен и дошли да живеят в Русчук. Други человечески обязаности, като например какво тя дължи на себе си, на родителите си, на бога, на ближните си или въобще на отечеството си, не е била честита да чуе от никого, да й се говори във вид на наставление; а просто така си е останала с онова, което е слушала и запомнила, когато говорят стари хора. Майка й била доволно умна жена, често й говорела, че трябва да внимава да се научи да се отсрамва пред гости, според както го изисква българският обичай, защото не се знае, може да отиде снаха в богата къща, гдето ще бъде принудена да излязва пред големци хора и гдето гостите не са рядкост.

И действително, нейните родители имали право в това отношение. В 1831 год. баба Тонка се оженила за Тихо Обретенов, който минувал по него време в Русчук за един от първите търговци. С него тя преживяла съпружески живот повече от четиридесят години и родила седем деца, от които петтях били момчета, а двете — момичета.

Понеже той, съпругът й, бил от ония развити хора, които принимавали участие в разни опитвания в обществени работи, било с турци или българи, които са се случвали по онова време, и според обстоятелствата и условията някои от тях са се вършили не открито и всеизвестно, баба Тонка се приучила още от млади години да почита и уважава тайната, на което от своя страна научила и децата си.

Около 1862 год., когато българският списател и бунтовник Раковски започнал да мисли за освобождението на отечеството си и по негова инициатива захванали да се организират патриотически чети тук-там из Румъния и Сърбия, то тая благородна, но за твърде малцина понятна идея скоро дошла до ушите и на остарялата вече жена. Всички буйни патриотически натури, които него време се намирали в Русчук, намерили свърталище в къщата на баба Тонка, гдето заедно със синовете й Ангел и Петър Обретенови упражнявали се в употребление на оръжие и се готвели да вземат участие в патриотическите чети, които щели да навлязат в България от Румъния и Сърбия. Преди да минат обаче тия чети, в Белград се образувала българска легия със съизволението на сръбското правителство, в която наскоро бил изпратен и Петър Обретенов, един от синовете на баба Тонка, със съгласието на майка си и на другарите си, за да се научи на военния ред и след завръщанието си да научи и тия последните. Същата година големият й син Ангел, заедно със Стефан Мешо, наречен Попът, заобиколили цяла България и Тракия, за да се запознаят с разни местности на отечеството си, да видят теглилата на братята си, да посеят, доколкото им е било възможно, идеята за свобода между тия последните и въобще да изучат духа и настроението на народа.

В 1868 г. Хаджи Димитър и Стефан Караджа, както е известно, сполучили да съберат из Румъния около 124 души юнаци, които били решени да преминат в началото на месец юний в България. Когато това известие дошло до Русчук, разбира се, само до баба Тонкината къща, която била известна вече в хъшовския лагер, то двамата й синове заедно с другарите си през същата още нощ се намерили на влашкия бряг. В това време в градеца Гюргево се намирал сам Стефан Караджа с много още момчета. После два дена и сама баба Тонка отишла в Гюргево, за да види за последен път двамата си синове и да се порадва въобще на българските юнаци. За да не се яви с празни ръце пред тия последните, което според българския обичай не е добро, тя взела със

себе си няколко китки цвете и един бинлик с ракия, от който почерпила всичките със своята собствена ръка, като им пожелала в същото време и добър успех в Балкана. Разбира се, че присъствието на една стара жена, дошла от Турско в тая важна минута, и нейните приветствия вдъхнали кураж и надежда измежду борците на свободата, които, като виждали, че тяхното свято дело се оценява и от старите баби, помислили, че това същото става и с българските синове в Турско в много по-голям размер.

Връща се баба Тонка в Русчук, стои по цял ден на дунавския бряг (понеже нейната къща е близо до Дунава, на самия бряг) и изглежда с внимание на проходящите параходи и кораби, дано познае в някои от тях четата на Хаджи Димитра или да види за последен път синовете си, които, естествено е, че ще метнат простителен поглед към къщата, в която са се родили и в която оставят стара майка; но всичко напразно, нищо се не види. Минали няколко дни още и тя престанала да гледа вече към тихия бял Дунав. Любопитството обаче, безпокойствието и материнската любов не преставали; на душата й ставало тежко, сънят бягал от нея и някакви тъмни предчувствия не я оставяли на мира.

Не е шега това, двама сина, двама млади соколи отиват срещу куршумите. Нощно време тя излязвала по няколко пъти навън в двора и сядала измежду гъстите салкъми в градината, отгдето слушала по няколко часа няма ли да се чуе някакъв шум из града, защото, когато била в Гюргево, един от хъшовете й казал, че като минат в България, най-напред ще почнат от Русчук, а в нейната къща ще побият байряка… Деня тя обикаляла из града, най-много около конака, да види не се ли забележва някакво движение и приготовление помежду турците. И тия предосторожни наблюдения на баба Тонка не се увенчали с успех, защото всякой си гледал работата, никой не искал да знае, че ще се превзема турското царство. Заптиите арнаути, които са най-доброто мерило за публичната тишина, продължавали да се излягат лениво около зданието на пашовия конак и подсуквали своите мустаци във вид на пречупени гевреци. Било още късно.

Не се минало обаче много време, и в Русчук се получило известие, че до с. Вардин излезли от един чам (каик по Дунава) непознати хора, с байряк и тръба, въоръжени от главата до краката, които избили пограничната стража и се отправили навътре към

Търново. Това известие се разнесло като молний не само по градовете, гдето имало телеграфически жици, но и в най-затънтените места из България. Правителството, като всяко правителство, изпратило войска и заптии да преследват немирниците, които малко по малко узнало се вече навсякъде, че са българи; турското население псувало и въставало против мирната рая; българските младежи започнали да се събират на групи и тайно с възхищение разисквали и говорели за участта на юнаците; чорбаджиите от своя страна добили мрачно настроение, свикали няколко извънредни събрания в общините, с младежите захванали да се обръщат по-строго и по-деспотически, а към правителството станали твърде учтиви и услужливи; с една реч, движението било общо, измежду всичките народности и класи; но твърде малцина — тия се четели на пръсти — знаели същността на работата и състава на четата.

Както е знайно, скоро тая чета биде разбита, от която повечето юнаци паднаха убити на бойното поле, а малцина само влязаха в ръцете на правителството.

В Русчук най-напред била занесена главата на Стефан Меша, другар на бабините Тонкини синове, която изведнъж познали турците, познала я и баба Тонка, познала я най-после и майка му. Тая последната, като не знаела до него време накъде е отишъл синът й, нито пък била в състояние да оцени делото, за което той станал жертва, а, от друга страна, като знаела, че той, синът й, от няколко години живеел постоянно при баба Тонка, с глас и ридание, което втревожило цялата махала, отива при тая последната, опустосва й къщата, кълне синовете й, а на нея същата говори лоши и неприлични думи, защото с магиите си сполучила да омая чедото й и така да го тикне в кривия път. Отпосле баба Тонка била честита да слуша подобни думи и от други майки, синовете на които така също били втикнати в *кривия път*.

Минало се още няколко дена, а в Русчук продължавали да донасят окървавени бунтовнически глави; докарали и няколко юнаци от четата на Хаджи Димитра, ранени и опетлани в синджири, които захванали да бесят из русчукските улици. Баба Тонка познала мнозина от тях, но нищо не можала да научи за двамата си синове. Кого да попита? Заптийските щикове и мускулестите юмруци на турското население не щадели никого от ония, които би се осмелили не само да се доближат до осъдените жертви, но и с очи да ги погледнат. Не

говоря за кадъните, на които фанатизмът в подобни случаи не отстъпва по-долу от оня на мъжете им. Тя била благодарна хиляди пъти да чуе, че са разкъсани от балканските орли, нежели да ги види в Русчук живи хванати, от което още повече щели да се въоръжат против нея както турците, така и българите; тя била убедена вече, че непременно от двете ще да се случи едното, т.е. че синовете й или ще паднат убити, или ще бъдат хванати живи, заради това отрано още приготвила себе си да противостои на всичко.

Късно една вечер, когато щяла да си ляга вече, потънала в дълбоки мисли и грижи, чула из двора шумотевица от хора и дрънкание на сабли, които се приближили до вратата и хлопат да им се отвори. През главата на баба Тонка минали хиляди лоши размишления. Например, тя си въобразила, да не би с първо отваряние да види главите на синовете си, натъкнати на нож, или пък тях самите да ги карат вързани и др. т. Но всичко това тя можала да скрие чудесно и хладнокръвно, без ни най-малко смущение отворила вратата. Пред нея стоели русчукският табор-агасъ с няколко мютефиши и заптии.

— А, вие ли сте били, ефендим? Пък аз се уплаших да не бъдат някои непознати хора — казала тя радостно и засмяно, като да е видяла някои стари приятели, отсъствували дълго време. — Заповядайте, седнете — продължила тя, — като за вас скъпи гости къщата ми е завинаги отворена. Ще ми простите само, че малко попрехвърлих тая вечер, и няма да се разсърдите, ако кажа някоя безсолна дума.

Табор-агасъ бил смутен от тоя прием; колкото да се мъчил той да поддържа своето официално положение и да пази приличната сериозност и строгост, пак не можал да се стърпи да се не засмее, когато баба Тонка се отпуснала да говори разни анекдоти и приказнички, от ония, които се нравят на турците. Малко по малко той изгубил ревността си относително целта на това нощно посещение, което, по всяка вероятност, било предприето да се направи обиск на бабината Тонкина къща. Табор-агасъ се задоволил само с това да я попита колко синове имала, при нея ли са живели, или в друг някой град и понастоящем где се намират.

След заминуванието на тоя чиновник, при всичко че не се случило нищо извънредно, но това негово нощно посещение не предсказвало нищо добро, баба Тонка се тръшнала на леглото си и през цялата нощ не можала да затвори очи. На другия ден по целия

град се говорело вече, че измежду другите нехранимайковци, които докарали в Търново, намирали се и синовете на Тонка Тиховица, които наскоро щели да докарат в Русчук, за да ги обесят пред портата на бащината им къща. Разбира се, че подобна новина е в състояние да парализира и най-твърдите натури; следователно и баба Тонка, като всяка майка, за пръв път не отстъпила от това общо правило. Разбита повечето от онова глупо съждение, което се нарича общо мнение и което обича да критикува делата на другите, при всичко че тия са домашни и никого не повреждат, тя не излязла от къщи навън в продължение на няколко дена; но и тук не била спокойна, защото от махалата се събирали жени на пътя, близо до прозорците на къщата ѝ, и на висок глас разисквали нарочно, за да чуе тя по кой начин ще бъдат обесени синовете ѝ заедно с майка си. Не ще дума, че ако баба Тонка беше някоя развита жена, ако не беше убита в нея всякаква гражданска доблест и ако тя най-после знаеше как се почитат по другите страни борците за народно право и свобода, наместо срам щеше да се гордее още и с две думи можеше да запуши устата на тия глупи жени.

После няколко дена в Русчук били докарани от Търново цял един синджир юнаци, измежду които бил и големият ѝ син Ангел Обретенов, а малкият, Петър, го нямало. Тия били почти всичките ранени и непреоблечени още от кървавите дрехи, които издавали отвратителна миризма. За всички тия подробности тя се известила още на часа от малката си дъщеря, която провождала всеки ден да се навърта около търновския път. Изтекли още няколко деня, а злочестата майка продължавала да не излязва от къщи навън; слушала само, че синът ѝ заедно с другите бунтовници всеки ден ги вадели пред вали-паша и наскоро щели да ги бесят, според думите на любопитните жени от махалата. Най-сетне тя била принудена да излезе. Коя майка би останала затворена в къщи да не види, като бесят сина ѝ? От една страна, това, а, от друга, жадното любопитство да узнае що е станало с другия ѝ син, тя се отправила един ден към русчукската тъмница, за да проси позволение от началника на затвора, ако е възможно, да се види със *затворниците*, които наскоро докарали от Търново. Като било рядкост по него време да има някой земание-давание с царските душмани, които всеки наравно презирал, тъмничарят немалко се удивил от смелата постъпка на една жена и без да отговори на въпроса ѝ, заповядал на заптиите да я изтласкат навън. Но баба Товка не се

отчаяла: тя отива втори и трети път, пак същите поругания и псувни; един чаушин си позволил даже да я удари няколко пъти с дряновата си тояга, защото било известно вече, че тя имала не един, но двама синове, които хвърляли куршум срещу царската войска.

Баба Тонка не била от ония хора, които да не познават слабата страна на турските чиновници. Тя събрала разни подаръци и пари, които имала прикътани за черни дни, и като захваща от табор-агасъ, свършила до най-долния заптия при затвора. Тогава тя била допусната да се види лично както със сина си, така и с другите му другари. Заптиите и другите затворници, които били се натрупали наоколо да видят как една майка ще прегърне своя син, приготвен за бесило и потънал в кърви, принудени били да се спогледат един други и да си съставят съвсем странно понятие за старата баба. Наместо отчаян плач и изобилни сълзи, с първото си още виждание тя започнала да се подиграва както със сина си, така и с неговите другари бунтовници.

— Честито ви българско царство — казала тя на турски език. — Я кажете ми вие, кой от вас щеше да бъде български крал, кой вали-паша и пр., когато изгонехте турците?

После тя се обърнала към сина си, когото питала пиян ли е бил, когато са го излъгали да тръгне на тоя крив път, защо не се е допитал до майка си по-напред, за да му кажела, че турското царство е благословено от бога и че българите са осъдени да бъдат довека рая на османското царство. Разбира се, че по това време така трябвало да се говори. Присъствующите там турци извикали „машала, бабо“ и потупкали баба Тонка по гърба.

Вратата на тъмницата били отворени вече за баба Тонка, която ходела всеки ден да носи ядение и дрехи не само на сина си и на неговите другари, но и на няколко още баш бабаити турски затворници, на които властта била неограничена в затвора и от които твърде много зависело щастието или нещастието на бунтовниците-затворници. Колкото за малкия син на баба Тонка, Петър Обретенов, лъжа било, че го докарали жив в Търново. Той паднал убит на бойното поле още на втората битка, която четата на Хаджи Димитра направи около Севлиево, а главата му била донесена в Търново.

II

След един месец русчукощто турско съдилище смекчило наказанието на горепоменатите осем души бунтовници[1], които наместо бесение осъдило на вечно заточение в окови в Сен-Жан-д’Акърската крепост, гдето и наскоро били изпратени. Баба Тонка се постарала, според силите си, да снабди тия мъченици с някоя пара и други нужни неща в това им трудно пътуване. И така, тя дала двама синове, двама млади соколи, в това първо българско движение, в което немалко се прослави нашият народ.

Както е знайно, от 1868–1870 г. в България не се случи никакво движение, навсякъде духовете бяха заспали. В това време положението на баба Тонка е било твърде лошаво. Мъжът й, който бил съдружник в търговията с един от русчукските изедници-чорбаджии, когато отишел един ден в дома на тоя последния да си разгледват сметките, върнал се вечерта болен и умрял през нощта. Той бил отровен със злоумишлена цел от тоя чорбаджия, за да може да му вземе недвижимите имущества, като сполучил най-напред да му усвои търговските книги. При всичко това обаче баба Тонка пак не забравила да направи нещо за паметта на своите любими хъшове, избесени в Русчук, като например Стефан Караджата, двамата херои от парахода *Германия*, за които споменах по-горе, и други мнозина още от четата на Хаджи Димитра. Тия последните бяха погребани на отделно място в българските гробища, отвън града, без присъствието на свещеник и без всякакви християнски обряди. Това безпокояло баба Тонка, безпокояло я още повече и това, че гробовете на юнаците били обрасли в бурен и се забравили от всекиго в няколко години, защото никакъв знак не им се доставил и никой не се интересувал от тях.

Рано сутринта, в съботен ден, докато нямало още други мироносници по гробовете, стара жена, облечена в черни дрехи, се слагала предпазливо из тревата, с малка тесличка в ръката разчистяла гробовете на юнаците, садила по тях разни цветя, дървенца и палила им свещи. Пазачите на гробищата, двама старци, скоро забележили това. Разбира се, че и тия, като всички человеци, от просто любопитство, поискали да узнаят коя е тая жена и какво тя има с

гробовете на хора хайдути, презрени и оставени от всекиго; но разискванията по тоя предмет не отишли за дълго време, защото друг, по-важен субект се появил, изпомежду които затъкнал първия. Черно стъкълце, напълнено с бистра жидкост, било подадено от страна на старата жена, която била сама баба Тонка, на тия любопитни хора, които скоро му обърнали дъното към ясното небе, и в хлътналите им червени очи изведнъж станало морски прилив. Тия били още повече поразени, когато им казала тя, че като им пресъхне гърлото, тия свободно можат да заповядат на къщата й, гдето се намирало и червен Петко и Рада. Няма съмнение, че после това произшествие двамата гробари от русчукските гробища били под командата на баба Тонка. Тия последните не само че не й бъркали да изпълнява своята длъжност към гробовете на българските патриоти, но взели още на себе си грижата да запалват по една свещ на тия гробове и ги нагледват.

Чрез подобни средства баба Тонка сполучила да убеди един свещеник, на име поп Христо, който жертвувал скъпото си време много пъти, да чете на гробовете на избесените.

Не се минало много време, и над всички гробове стърчали вече бели красенски камъци, на които било написано името на юнака, годината и целта, за която бил умрял. Тия камъци били поръчани нарочно от баба Тонка на един българин от с. Красен, комуто дала за труда един револвер, оставен на къщата й от един хъш като го уверила в същото време, че неговото дело е за похвала както на тоя свят, така и на задгробния. Разбира се, че ако тая невинна постъпка на баба Тонка се узнаеше от турското правителство, то голямо наказание й предстоеше по него време.

Старата патриотка имала отдавна време намерение да извади главата на Стефан Караджата, но, от страна, било още рано, т.е. не били се изминали още три години от смъртта му, а, от друга страна, като не била съвсем свободна от съществующото суеверие, чакала да осъществи целта си чрез законен християнски път, който наскоро й се представил. В градската болнаца умрял един сиромах, странен българин, за когото баба Тонка се известила, и преди да отидат да му копаят гроба, тя се намерила в гробищата, гдето, като дошли копачите, понеже започнали да се питат един други на кое място да копаят, тя намерила сгоден случай и им показала гроба на Караджата. Правила, струвала, от една страна, със сладкия си език, а, от друга — с помощта

на бяла Рада докарала работата до тоя ред, щото главата на Караджата била взета съвсем незабележено.

С такива дребни работи се е занимавала тя до 1871 година, защото нямало приготвена почва за по-важни предприятия. Всичко, дотука казано, свидетелствува доколко тя е обичала презрените по онова време от всекиго почти български хъшове.

Но да се върнем на думата си и да оставим да говорят самите дела. Както казах по-горе, Васил Левски-Дяконът отдавна време желаел да основе комитет в някой от крайдунавските градове, а именно в Русчук, което много щяло да улесни пренасянето от Румъния на оръжия и други бунтовнически принадлежности. Неговата цел се осъществява чак тогава, когато Ангел Кънчев успя да състави русчукския частен комитет, първото заседание на който станало в дома на баба Тонка.

Очевидци, които са присъствували на това заседание, разказват, че старата жена била отвън себе си него вечер. Често тя влязвала при младите патриоти да слуша що си говорят, насърчавала ги в святото, им предприятие, излязвала навън да заобикаля покрай плетищата, да няма някой да слуша; цялата нощ не затворила очи. Наместо малодушие, женска отчаяност и скръб за двамата си синове, от които единьт бил разкъсан в севлиевските полета, а другият отдавна време гниел вече в Акийската крепост, тя се радвала и веселяла, като гледала, че „семето не е отишло напразно“.

Да, баба Тонка била необикновена жена. Оттук нататък тя взела вече решително участие в народните движения, заедно с всичките си останали синове и дъщери, които, както ще да се види по-долу, били се разпределили кой за каквато работа е достоен, такава да върши.

Понеже новосъставеният бунтовнически комитет съобщил на баба Тонка, че в къщата й ще се носят някой неща, за които се изискова особено строго пазение, най-напред тя се завзела да приготви тайно място в дома си, което да бъде известно само на къщните. За такова място тя избрала една от стаите на бедната си къща, на която изкопала отдолу под дъските на пода една голяма подземница, измазана и направена също като стаичка, гдето освен много неща, като оръжие, книги и други, свободно можело да се поместят и няколко души.

Изработването на това скривалище се вършело нощно време от домашните на баба Тонка, които влязвали един по един да вадят

пръстта, като пазели в същото време и стража, да не би да дойде някой странен човек. На двора й били направени няколко малки портички, на разни страни, тъй щото в случай на нападване от страна на полицията да можат да избягат изходящите се там бунтовници.

Втората длъжност на баба Тонка била да привлече на своя страна няколко румънски каикчи, чрез които да може да пренася едно-друго от Румъния в България. Скоро тя сполучила в това си предприятие благодарение на много обстоятелства, а най-повече на пълните й с вино бъчови, не само с разпасаните власи, начело на които стоял някой си българин на име Димитър, но турила на ръка и един анадолец, машинист от турското вапорче *Сейре*, другар и приятел на Али ефенди, най-жестокия гонител на комитата.

Оттук нататък къщата на баба Тонка станала вече систематическо свърталище на патриотите, а тя самата — майка и защитница на тия последните. Като от по-напред, във време на Хаджи Димитровата чета, така и сега най-малкият й син, Георги Обретенов, бил изпратен в Одеса да следва военното училище, за бъдещата революция, по-големият, Никола, станал апостол, а другият, Танас, бил длъжен да се навърта из къщи, да пази едно-друго, да посреща каикчиите и да приема от тях, каквото носят. Голямата й дъщеря, Петрана, освен гдето водила много комитетски работи, в случай на извънредна нужда ходела с писма до Търново и Румъния. От нейните ръце са излезли няколко български знамена в 1875–76 година.

Освен че всичките апостоли са намирали прибежище в къщата на баба Тонка, тя не е оставяла без помощ и ония работници, които турското правителство е затваряло в Русчук по подозрение. Пазачите на затвора не й са казвали нищо, защото я научили вече и защото тя им давала някакви си подарки. На всичките заптии беше известна под името *коджа комита*; а жените от махалата й казвали *вещица*, защото, като не можели да си обяснят по коя причина дохождат на къщата й толкова много хора, предполагали, че тя знае да прави магии, с които ги привлича.

През есента на 1875 година, когато избухна Старозагорското въстание, в цяла България се готвеше да стане по него време всеобщо въстание, което по разни причини не успя. В дома на баба Тонка се работело деятелно, като в арсенал. Синът й Георги, комуто се известило, на часа оставил училището в Одеса и се намерил в Русчук,

отгдето набързо заминава за в Търново. От тоя последния град се приготовляваше да излезе най-голямата чета.

Това въстание обаче, както е знайно, не можа да стане, освен в Стара Загора, Шумен и Червена вода (при Русчук), отгдето сполучиха да излязат по една чета, състояща се от няколко младежи. Турците се усетиха твърде наскоро, взеха най-строги мерки, от което естествено излязва, че къщата на баба Тонка трябваше да пострадае най-напред. Действително, тя била бастисана наскоро от полицията, но благодарение на многото порти, от които син й Никола с още други свои другари можали да избягат, и на скривалището, в което се съхранявали всичките бунтовни принадлежности, полицията не можала да намери нищо положително. Никола сполучил да се затвори в дома на Карамихайлова, чиновник в руското русчукско консулато и съучастник в комитета, след няколко деня се изгубил от града, за когото нищо не се знаело.

По-малкият син на баба Тонка, Георги, който, както казах, бил отишъл в Търново, така също се изгубил неизвестно накъде, изгубила се и дъщеря й Петрана, която така също имала сериозни причини да се бои от правителството, защото тя приготвила байряка на четата. Баба Тонка останала пак сама. Можете да си въобразите нейното положение, като какво е било то, когато ужасната мисъл, че четирима нейни синове стават вече жертва за едно и също дело, се въртяла из главата й — жертва, за която и тя била спомогнала до известна степен. От полицията дохождали няколко пъти да я питат къде са отишли синовете й, но тя знаела що да говори и по такъв начин омайвала чиновника, щото всяко подозрение, „че и майката е съучастница“, трябвало да изчезне. „После избягванието на Никола, цял един месец наред заптиите заобикаляха къщата ми и налягали из тревата, вардеха всичката нощ — разказва баба Тонка. — Най-много ме беше страх не за мене, но за тях — да не би да се излъжат някак да си дойдат нощно време.“

Повече от един месец баба Тонка нямала никакви известия за синовете си, което немалко я безпокояло. Един ден обаче, по пладне, когато тя стояла на обикновеното си място на дунавския бряг, съгледала няколко души на румънския бряг върху пясъка, които правили някакви си знакове, а после се заловили да играят на хоро. Баба Тонка взела телескопа и след разглеждание можала да познае, че

измежду другите събрали на пясъка всичките иейни познайници били и двамата й синове — Никола и Георги, — които поздравлявали своята майка през мътния Дунав с махането на бели кърпи. След няколко деня тя получила писмо от Гюргево, в което синовете й известявали по кой начин можали да избягнат турската бесилница. Единият от тях пишел, че се преоблякъл в кюмюрджийски дрехи, с които можал да премине през турската стража и да влезе в немския параход; а другият разказвал, че цели двадесят деня пътувал по крака, докато достигне сръбската граница.

Въстанието през 1875 стана в месец септември, 16–18 число, а в края на месец октомври русчукският затвор беше изпълнен с млади българчета, замесени в това въстание, иай-много от шуменската чета. Също по това време в румънския градец Гюргево стояха около 15–20 души емигранти, всичките голи и боси, които едвам бяха сполучили да избягнат от турските власти в България. Между тия последните бяха: Ст. Стамболов, Панайот Волов, Георги Апостолов, Стоян Заимов, Христо Караминков, Иван хаджи Димитров, Иларион Драгостинов, двамата синове на баба Тонка и пр., за които ще говоря по-нататък. За тая последната се отворило сега голямо поприще за работа. Тя трябвало да помага и на избягналите в Гюргево, и на затворените в русчукската тъмница младежи. Но нейната сиромашка черга се била изтощила вече, тя не била в състояние да удовлетвори патриотическата си постъпка, без да прибегне до чуждата лепта.

Времената не били вече такива, както в 1868 г., когато мина четата на Хаджи Димитра. Онова, което се осъждало по онова време, на което плюел всеки така наречен благоразумен базиргянин, сега, после седем години, захванало да намира тук-таме поклонници и последователи между честната младеж. Заради това баба Тонка тръгнала от дюген на дюген, разбира се, по познатите приятели, да събира помощи от всякакви неща за затворените в русчукската тъмница и за емигрантите в Гюргево. Тя станала вече много повече известна между турците за „коджа комита“, но можела да ги върти така, щото оставали я свободно да се вижда с всекиго. Често тя ходела и в Гюргево при момчетата, за да им носи едно-друго и да им прибира ризите, които перяла и кърпела в Русе и пак ги изпращала обратно.

Понеже емигрантите в Гюргево решили да минат изново в България, между Русчук и Гюргево била устроена поща за писма и

друга разни потребности. Всяка вечер в къщата на баба Тонка пруенощували по трима-четирма души власи каикчии, които бедната жена била длъжна да храми и пои. Тия разбирали значението на своята мисия, та затова не се отнасяли твърде скромно и не се задоволявали с онова, което им се давало. Много пъти до сутрин осъмвали да пият и се веселят, а баба Тонка им слугувала от почит и уважение не към тях самите, но за святото дело, на което служели.

В това време в дома на баба Тонка дошел да живей един турски големец с многочислен харем. Той бил изпратен нарочно, за да надзирава що се върши в къщата на старата жена. Минало се Рождество Христово и емигрантите от Гюргево започнали да минуват Дунава за в България. Мнозина от тях, т.е. всички, които минали през Русчук, трябвало да се отбият при баба Тонка. През нощта тя им опирала ризите, преобличала ги в други дрехи и пр. Една нощ дошли е къщата й трима души от тия апостоли: войводата Стоил, Георги Икономов и Христо Караминков; докато им се намери кола за Търново, тия трябвало да преседят един ден затворени в една стая. Работата била твърде опасна от страна на турците, които живеели в същия двор. За да отстрани всяко съмнение, баба Тонка прибягнала към хитрост. Тя взема две стъкла в ръцете си и започнала да играе из двора, като се и провиквала в същото време. Ветрените кадъни излезли да я гледат и заедно с мъжете си примирали от смях; тия били уверени, че бабата се е напила; но не знаяли какъв огън е горял в това време на нейната глава, когато тримата апостоли, които правителството търсело и под земята, готвели се да посрещнат всякоя опасност със запрегнати револвери в ръката.

Трябва да ви кажа и това, че баба Тонка е жена с весел и шеговит характер. Обстоятелствата я научили и на тая проста истина, че ако човек знае и умее, то много може да спечели пред простодушните турци, които не бяха престанали още от да не уважават пиените и да благоговеят пред лудите, били те от каквато и да е народност. Ако някой строг забитин, който я виждал за пръв път, започвал да я ругае и да я заплашва, че ще да я покачи на въжето, защото проводила четирима души синове в комитета, то тя му казвала, че е намислила наскоро да се жени, а нему, на забитина, ще да купи жълти ботуши от сватбата.

Правителственият човек не можел да разбере що за човек е тая жена, правел сравнение между шестдесятгодишната бабичка и жълтите ботуши и най-после се засмивал.

— Тия мои синове не излязоха от сой — казвала баба Тонка обикновено пред големците; — но сега, като се оженя, ще гледам да не раждам вече царски душмани.

III

Както 1868, така и 1876 година била злополучна за баба Тонка. Синовете й, които станали апостоли, Никола — във Врачанския окръг, а Георги — в Сливенския, тоя последният бил заклан от турците на 8 май около с. Нейково, главата на когото занесли в Сливен с едно писмо в устата[2]. Никола бил хванат жив и доведен в Русчук с цял синджир други юнаци. Него изпратили на вечно заточение; но изпровожданието му не станало така студено, както това било в 1868 година, когато баба Тонка не смеела да се подаде по улицата от критиките на глупавото обществено мнение. Сега нея придружаваха около стотина мъже, жени и момичета с китки цвете в ръцете, с които трупали осъдените юнаци заедно със сина й и техните ръждиви синджири. Баба Тонка вървяла гордо-гордо подир сина си и викала нависоко, че четирима синове има вече в гроба, двама умрели и двама полуживи; но още четирима ако би имала, то пак няма да й стане жално да ги види, че носят байряка. Турците бълвали гущери.

След шест месеца тя се известила, че двамата братя — Ангел и Никола — се намерили в Акърската крепост. Това било за нея нечакана радост. Сега тя останала окончателно сама в къщата си, като кукувица, без никакви средства за съществувание.

Подир Св. Стефанския договор между Русия и Турция, в 1878 год., двамата синове на баба Танка се освободиха от вечното заточение. Никола по-напред, а Ангел по-после, когото турското правителство отказвало да освободи заедно с другите му другари от Хаджи Димитровата чета, на брой седем души, на това основание, че тая чета нямала политически характер, а била разбойническа.

Когато баба Тонка се извести, че и големият син е пристигнал вече на Варна, то цяла нощ тя не можа да затвори очи, кажи го, от радост, кажи го, от скръб. Никога не бях я виждал аз в подобно положение. След като дойде да ни извести в стаята за приетата новина, понеже беше нощно време и ние спяхме, тя си скръсти ръцете отзад и тръгна из широкия си двор покрай Дунава. На минути тя въздишаше от сърце и душа и говореше на себе си, влязваше в къщи и захващаше

да приготовлява едно друго за посрещание, а после захващаше да плаче и да пъшка.

На другия ден тя тръгна да отиде да посреща, придружена от голямо множество, с голям букет цвете в ръка; при всичкото одумвание от страна на това множество да си хвърли черните дрехи, които беше облякла преди десят години, тя не се съгласи. На русчукската станция, гдето трябваше да излязат седемте герои от Хаджи Димитровата чета, беше се събрал много народ от разни нации, най-много да види как една майка ще посрещне своя син след десят години, който като да се връщаше от оня свят. Всичките там присъствующи бяха поразени от хладнокръвието на доблестната жена. Наместо изобилни сълзи, различни преструвки и припадание, свойствени на всяка жена, а особено жалкото положение на сина й, облечен в арабски дрехи, с фес на главата и побелял съвършено от мъки и неволи, баба Тонка засмяно и весело го посрещна, като му говореше отдалеч: „Познах го, магарето; той от мене повече е остарял!“…

Всичките другари на бабина Тонкин син влязоха в нейната къща. Цели три дена стояха тия, без да се подадат навън из града, защото арабските им шалове трябваше да възбудят смях и в душата на най-последния просяк. На четвъртия ден обаче, рано сутринта, влашкото параходче *Durabansului* зацапа по Дунава откъм Гюргево. Когато то наближи до къщата на баба Танка, румънската музикална банда, която се намираше вътре, засвири марша на Хаджи Димитра. Какво беше удивлението на всички, когато тая банда бутна портата на бабината Тонкина къща и влезе вътре, като следваше да свири още същия марш. Пред музиката вървяха много души с черни шапки. Тия бяха познайници на Хаджията и на Караджата и другари на седемте страдалци, начело с Иван Стоянова, отличен наш патриот. Баба Тонка, която ие можеше да си обясни още що значи това — да влезе музика под нейната стряха, — отведнъж се усети, щом видя Ив. Стоянов, или Ванката, както го тя нарича. Скоро тя се затече и отвори своята ракла, от която извади главата на Караджата, и поведе седемте души страдалци, с които посрещна гостите. Картината бе ако не трогателна, то поне жална. Музиката без особена заповед засвири траурен марш и другарите с черните шапки и с арабските шалове се прегърнаха като братя. Освен това Ив. Стоянов спусна още в ръката на всеки едного от тях по пет златни наполеона, с които пари страдалците можаха да си

покрият голите плещи и да си отидат по местата. После половин час баба Тонка водеше хорото из двора си като млада булка.

Баба Тонка живее и до днешен ден, забравена я оставена от всичките, заедно с двамата си синове, дошли от заточение, които всеки ден карат на полицията, следят ги шпионите, както и в турското време, не им се позволява от страна на правителството никаква работа и пр., че не били благонадеждни[3]! Нейното богатство е само миналото и възпоминанието, което тя разказва на всеки любопитен, който би й направил чест да я посети. Особено тя се гордее с главата на Ст. Караджата, която държи заключена в сандъка си!…

Една година след моето приемване в революционния комитет аз пътувах за село Х… в околността на Бяла, гдето бях се условил за учител. Всеки може да си въобрази доколко трябваше да се гордея с това свято звание, когато преди няколко години проливах сълзи над Изповедника и малко остана да стана хайдутин. Целта на моето учителство не беше друга никоя, освен пропаганда по българските села, за което нарочно бях изпроводен. Когато стигнахме с другаря си, който така също беше учител, в селото, спряхме се на черковната кръчма и казахме, че носим писма от града до селския свещеник, то святиня му не закъсня да дойде в кръчмата, с отворени гърди, с мазна калимявка като пестил и с нечесана коса бог знае откога. Той си поднесе най-напред десницата да я цалуваме, благослови ни и обяви за всеобщо знание, че оттук нататък ние сме негови чеда. Святата му десница, която подаде да цалуваме, миришеше на лук.

На другия ден аз стигнах в моето село, гдето щях да бъда учител. Беше неделен ден и сред селото отпред чорбаджийската къща играеше хоро. Млад, тридесят годишен момък, с фес и със зелен чембер (кърпа), превързан на главата, сиви колчаклии потури, с широк ален пояс, със *силяхлък* на кръста си и сирмена паласка отзадя му, свиреше с гайда сред хорото и скачаше в същото време. Гайдата му беше от ония рядкости, които само малцина са в състояние да притежават. Ручилото й, което ревеше като мечка, беше дълго като същински кавал; а около пискуна висяха много пискюли, в краищата на които имаше множество пъстри мониста от всякаква боя и големи орлови нокти, за украшение. Тоалетът му се допълняше още от една харбия, втикната на пояса му, с

жълт ремик вързана на края, и капсулия пищовче с червена дръжка. На въпрос от моя страна, кой е негова милост, свещеникът и няколко още селяни, от по-първа ръка хора, с гордост отговориха: „Нашият селски учител“ — т.е. моят предшественик.

— Еспидепсан човек беше той, но не иска да остане за дълго време в селото ни — прибави един от присъствующите селски първенци не без съжаление.

— Освен даскаллъка той ни помагаше и в много други работи — допълни други един селянин. — Нощно време обикаляше из село със стражата; като не можеше да се намери кехаята, изпълняваше длъжността му; по време на вършитба, когато жените биваха заняти, месеше хляб, подквасваше млякото и пр. Няма да забравим неговото добро.

— Много ще да го търсим ние — прибави трети един селянин.

— Аз се надявам, че и новият ни даскал няма да падне от него по-долу — потвърди святиня му, като ме гледаше в очите що ще кажа в отговор на думите му.

Оригинален попец беше тоя последният и аз мисля, че няма да направя зле, ако запозная читателите с неговата персона, най-повече в отношение на богослужебниите му обязаности. Вънкашното му отличие бе и това, че наместо човешки нос над мустаките му отгоре зееше една дупка във вид на мастилница. Според разказа на лица, които го познаваха от по-напред, той се е лишил от носа си, преди да бъде свещеник, вследствие на стари мирянски грехове, направени в младите му години.

Не зная от точка зрение на самосъхранение ли, или по други неизвестни причини той беше поклонник на силяха си, т.е. на оръжието. И в черкова, когато служеше литургия, демир-тепелията пищов не падаше от кръста му. Една нощ, когато пътувах заедно с него към едно село, той разигра коня си, препусна го назад и напред, провикна се няколко пъти и куршумът, който той изпразни от скрития си пищов, свирна над главата ми.

— Трябва да знаеш, че освен „Господа помилуй“ аз отбирам и от други занаяти — каза той, като се приближи до мен и спущаше нов фишек в пищова си.

Един път в заминуването ни през друго едно село, което така също се намираше в неговата енория, случайно бяхме повикани да

святим вода в една къща, в която имаше две булки, дотолкова болни, щото стана нужда и да се комкат.

— Аз съм яла чесън, дядо попе — каза една от страдающите с пресъхнало гърло, — заради това не зная дали бива да се комкам.

— Не зная аз най-после где ще да ми отиде душата с тия ваши грехове — възрази святиня му твърде сърдито и някак печално. — Но хайде, нека се притури още един грях на душата ми — прибави той, като се обръщаше към смутения стопанин на къщата: — Само ще трябва да се плати на черквата още 60 пари за това нарушение на святите тайнства…

Когато той прочете евангелието във време на водосвята и ми подаде отворената книга в ръцете му, на която четеше до това време, за да кажа апостола, в качеството си на учител, то аз се намерих в недоумение, защото наместо Требника или друга някоя черковна книга в ръцете ми се намираше аритметиката на Г. Данова, а отвореното място беше за тройното правило.

— Слава тебе, господи (Глаголи, каквото ти дойде на устата!)… Господи помилуй!… — отговори с пение дядо поп на моето недоумение.

Като останахме сами, той ми обясни, че понеже забравил да си вземе черковните книги, а трябвало да направи водосвят, за да не произведе лошо впечатление на селяните, като служи без никаква книга, принуден бил да си послужи с аритметиката на Г. Данова, която взел със себе си, за да я занесе на момчето си в Бяла.

— Тия са дребни работи — прибави той. — Ти си гражданин, аз съм селски човек, следователно ти знаеш много повече за градските работи, отколкото за селско-черковните. Аз, напротив, зная тия последните, за които съм си посвятил всичкия живот. За да си живеем братски и да служим като образец тука по околните села, трябва да се слушаме и да си показваме един на други погрешките, разбира се, скрито от другите. Аз ще те уча на черковните работи, а ти мене на гражданския ред.

Друг един път — през великата неделя — той дойде в селото, гдето учителствувах аз, да причастява. Понеже в селото нямаше черкова, то всичките селяни трябваше да се комкат в един ден, събрани в къщата, гдето се помещаваше училището и гдето висеше черковното дървено клепало.

Няколко пъти един пръстен гювеч, от който се даваше святата комка, се пълни с вино, цветясало отгоре. Аз пишех литургия малко настрана.

— Я се поогледай, даскале, наоколо дали няма някой да иде, за да се комкаме и ние двама с тебе.

Това каза светиня му и забради големия гювеч с комката, от който смучеше с такъв вкус, щото зад ушите му се образуваха две изпъкналости във вид на яйца.

— Бре, че реже пък пущината, като да е хардалъма — каза дядо поп, като подаваше и на мене гювеча да последвам примера му.

Възползуван от поведението на тоя свещеник, за когото мислех, че ако той се отнася така към своята служба, то може да бъде добър работник на комитета, не закъснях да му подметна отдалеч, например, че му прилича да върви пред стотина български юнаци с кръста и саблята в ръка. Той се възхищаваше от моите думи, но когато му казах малко по-откровено, че онова за което говоря, не е гола приказка, но дело съществующо — попската кола се обърна на часа.

— Втори път да не съм те чувал да ми говориш за подобни неща — отговори той и малко по малко захвана да ме гледа с подозрение.

Аз имах вече на страната си и покровителството на турското правителство, което можах да спечеля по следующия начин, за във всеки случай. Турският кърсердар-агасъ, който обикаляше постоянно по селата и който биваше втори султан, дойде един път и в нашето село с десятина души заптии. Като селски учител, трябваше да му се представя по длъжност. Той ме прие по обикновено с ония почести, които се дават на селските кехаи: не ме прикани даже да седна в реда на подчинените му заптии. Тоя ден беше разпетият петък, когато православното християнство не яде хляб — случай, твърде сгоден да се препоръчам в очите на османлиите и да направя една крачка напред в моите пропагандически цели.

Агите се приготовляваха да обядват; а около огъня се топлеха до десятина разнообразии съблазнителни ястиета за всяко гърло. Тук не липсуваха нито препечените кокошки, нито каймаклията баница, нито пържените яйца, посипани отгоре с червен пипер, ни пък тестените чорби и разни сууклуци.

— Ефендим, ако е възможно, то заповядайте на селския кехая да не влязва в стаята, защото имам да ви кажа нещо — казах аз на

всесилния кър-агасъ.

Когато тоя последният излезе вече навън и аз обявих на любопитните аги, че желая да ям с тях заедно от блажните ястиета, то дълго време няколко очи гледаха на мене с безпримерно зачудване. Тия фанатици не можеха да си въобразят как един християнин, и още повече даскал, ще да се реши на подобно престъпление.

— Да си жив, даскале, за много години — каза кър-агасъ, като ме тупкаше по гърба. — Твоята постъпка е такава, щото заслужава да се знае даже от вали-паша, комуто аз ще да съобща, че в еди-кое село живее един истински даскал, който, макар и да е гяурин, но заслужава да се почита на равна степен с правоверните. Не бой се; докато аз ходя из тая околия, считай ме за един от своите покровители.

— Браво, даскале! — измърмориха присъствующите там заптии, между които имаше и няколко селски чалми.

После ядене тоя същият кърсердарин извика селските първенци, на които държа реч, правят-струват, да ме не изпущат от селото си, защото втори даскал с моите способности мъчно можело да се намери. „Доколко той е горещ последовател на вашата вяра — заключи агата, — можете да си съставите понятие по това, че той отказа да ми пие кафето, с което го послужих, само затова, че ние сме били турци и сме можели да го смърсиме с кафената чаша…“

И простодушните невинни селяни се радваха от тая похвала, за което немалко ми домъчня.

При всичко че победих най-силния неприятел на святото дело, аз не можах решително да отида нанапред. Не можах по тия прости причини, че нямаше почва за семето, което бях определил да сея. Омразното робство, тоя общ бич на народите, и катадневните зулумджулуци на необузданите турци бяха убили всичко свято и человеческо измежду българското население по тая страна. Освен това бъркаше ми още и свещеникът, на когото по-горе дадох портрета и който немалко можеше да ми спомогне, ако беше свестен човек. Друг един негов събрат, който проповядваше словото божие в ближните села, стоеше много по-горе върху стълбата на народното затъпяване и нравствено деморализиране. Всичката околност го знаеше, че неговата десница беше потопена в кръвта на четири-пет жертви, които той беше убил с грабителска цел по разни пътища. Знаяха го още, че деня той ходеше с калимявка и с дълга подрясница, а нощно време с

гъжва на глават и с колчаклии потури съпровождаше другаря си Ферада, прочут главорез покрай Дунава, с когото обираха пътниците.

Не твърде отдавна — в 1873 год. — на дните на българските владици той извърши такова поличе, което никой не беше запомнил до него време. В селото умира един стар циганин от собствената си смърт. После няколко деня синовете на тоя последния се оплакали, че баща им се връщал от гроба, влязвал през ключовата дупка в къщата им, свивал се горе на полицата, отгдето ги замирал с комачки, а после си отивал (разбира се, като пропеят първи петли), след като задигал със себе си по една-две оки брашно.

— Той е станал вапир, заради това, докато не ви е удушил още, дайте ми двеста гроша за труда, да го хвана и изгоря — казал благоговейният пастир.

Няколко дена после тоя разговор в черковния двор, сред гробищата, деня по пладне, горял буен огън. Освен двамата нещастни цигани, синове на вапира, които треперели близо до бащиния си гроб, там били още селските епитропи, няколко стари хора и много любопитни жени и деца, които стоели по-надалеч да гледат по кой начин ще да хванат вапира. Дошел и святиня му, облечен в черковната си одежда и с икона в ръката. На всичките присъствующи погледите били обърнати към него. Най-напред той се разходил из гробищата да търси дупката, из която излязвал злият дух, и след като намерил една миша дупка, там наоколо, заповядал да я затъкнат и да вардят добре.

Когато всичко било готово вече, когато грозният гроб зеел вече отворен, в който четиридесятдневният мъртвец лежал чер като изгорял чукан и надут като бъчва, извършила се отгоре му следующата операция: най-напред го пробили в сърцето с един подострен кол, излели вътре в дупката възвряло на огъня вино и напълнили гроба с жарава и дърва. Страшна миризма се надигнала от тая варварска операция, от която избягали жителите от селото заедно с кучетата; а главорезът свещеник продължавал да чете молитви. Името на тоя свещеник е поп Марин, от с. Пиргос, при Русчук.

Поклонниците на мрачната рутина и на робството твърде начесто утвърдяват, че духовенството е единственият фактор, който крепи народите да не пропаднат нравствено. В други страни това може да бъде така, но колкото се отнася до нашия българин, това правило трябва да се приеме с предпазвание. По селата на свещеника гледат

като на човек, който няма нищо общо с останалото човечество и комуто е позволено да прави всякакви кепазелъци. С него се подиграват навсякъде освен в черкова, както това става със селския кехая. „Попе, да дойдеш утре у дома да святиш лой“ — казват тия наместо „масло“. „Попе, тая нощ сънувах, че баба попадия хвърчеше по небото; изтълкувай какво значи тоя сън“ — мина други някой и се подсмива под мустак.

Разбира се, че аз говоря тук само за ония свещеници, които стоят повече в кръчмата, отколкото в черкова и които не знаят да запишат своето име; а образованите от тях, които са впрочем голяма рядкост, както всички образовани хора, никога няма да слязат дотолкова низко, щото да се подиграва с тях мало и голямо. И така, аз бях принуден да напусна твърде скоро учителството в село, гдето не можах да основа никакъв комитет, което ми беше главната ми цел.

---

[0] Те били: Ангел Обретенов из Русчук, Дончо Стоянов — Заара, Сава Кънчев — Търново, Марин Нейков — Свищов, Тодор Симеонов — Оряхово, Кръстю Минков — Казанлък, Иван Пеев — също, и Божил Димитров от Куманово (Скопийско). ↑

[2] Турците са направили това, за да дадат по-голямо значение на убития, защото писмото означавало, че той не е току-така прост комита, но граматик на комитите, който ходел да ги записва. Когато да тръгва синът й Георги от Гюргево, баба Тонка употребила всичките си сили да го възвърне от апостолската мисия, защото оставала вече сама, но младото пъргаво момче захванало да се подиграва на старата си майка. ↑

[3] Писано в 1882 год. ↑

ГЛАВА IV. ВЪСТАНИЕТО В 1875 ГОДИНА

I

Българският революционни комитет броеше вече пет години от своето съществувание. В разстояние на това време много нещастия достигнаха неговите главни деятели, от които някои избесиха, а повечето изпратиха на заточение из Азия. Освен А. Кънчев, Васил Левски, Д. Общият, с участта на които читателите са вече запознати, в разни времена, после това в много градове, турското правителство сполучаше чрез своите шпиони и със съдействието на верноподаните си чорбаджии да открива гнездата да революционните комитети.

Така например, малко пред хващанието на Левски, правителството беше успяло да открие в Софийско съществуванието на тайните комитети в Тетевен, Етрополе, Орхание, от които места се хванаха мнозина работници, които по-после бяха изпратени на заточение. Тия се обвиняваха още в ограбванието на царската поща, което нападение се направи ако и със знанието на Левски, който гледаше да събира средства за покупванието на оръжие, но и не напълно с неговото съгласие.

Атанас Узунов, който беше заел мястото на В. Левски и работеше повече с Тракия, а най-много със Стара Загора, така също се хвана в къщата на някой си изедник хаджи Ставри в Хасково, когото той отишъл да убива, като сполучил от най-напред да влезе в къщата му с измама. Хаджи Ставри си остана жив, само с една лека рана от куршум, но Узунов биде хванат още на мястото от собствените слуги на първия. Комитетът не одобри неговата постъпка, защото като апостол, той трябваше да не приема подобна роля на себе си, която е длъжност на местната тайна полиция.

Узунов беше от ония, които обичаха да правят работата въпрос, т.е. да изказват своите последователи по всичките градове, да говорят, че всичкият народ е в съзаклятие против Отоманската империя, с което да уплашат уж турското правителство и да обърнат вниманието на

Европа върху страданията на българския народ. Разбира се, че нито турското правителство се стресна, нито Европа обърна внимание на това, а само затворите в Пловдив, Стара Загора и Хасково се изпълниха с български интелигенти, наказани от самия Узунов. Между другите пострадали от това приключение, наречено Хасковско, бяха: Стефан Сливков и Георги х. Дечев из Стара Загора; из окръжието — поп Минчо Кънчев от Арабаджиево, поп Яню Димитров от Гюнейлийската махала, Дойчо Димов от Сеймен, Станчо Петров от Джамбазоглу и Бойчо Русев от Гюреджий; от Пловдив — Христо Илич и Константин Доганов; из Чирпан — х. поп Димитър Иванов, Георги Данчев, Янко Т. Ковачев, учител, Стоян Заимов и Кирияк В. Сербезов, тоже учители; из Хасково — Коста Т. Симидчиев, Яню Тонев, Георги и Михаил х. Минчеви, Петър Берковски и Мирчо Попов, учители, и Димитър Н. Стефанов от Одрин. Всичките поменати патриоти се осъдиха на заточение на разни степени.

Атанас Узунов щял да изказва и други още работници, за което поискал и позволение с писмо от Търновския комитет, отгдето му се отговорило отрицателно[1]. Мнозина обвиняват Ат. Узунова в нарочно предателство; но, според нас, той работил добросъвестно. Онова, което може да се каже за него, е това, че той е действувал нетактично.

Освен опитванието да се убие хаджи Ставри Българският революционен изпълнителен комитет, от своето съществувание до Заарското въстание, е извършил и следующите наказателни разпоряжения върху лица, за които е имало верни факти, че са принадлежали към шпионското отделение и се готвели да почнат мръсния си занаят — предателството: Стоян Пенев из Русчук, наказан със смърт чрез кама; един владишки дякон на име Дионисий в Орхание, наказан тоже от смърт чрез куршум от Димитър Общия; един чорбаджия, Козлов из Лясковец, убит на леглото си през прозореца с револювер. Първият от тия осъдени, Стоян Пенев, млад и развит момък, служеше в печатницата на Л. Каравелов в Букурещ, на когото знаеше всичките тайни, както и кореспондентите му на вестника из България. Той беше дошел в Русчук на разходка за няколко деня, в разстояние на което време тайната полиция в Русчук се извести от вярно място, че Стоян Пенев прави вече условия с арменеца Ернест ефенди да започне предателството си. Страх и трепет облада всичките съзаклятници в

Русчук. Същия ден още стана извънредно събрание, което реши да се накаже шпионинът.

Ето решението на заседанието, в което е решено да се убие Стоян Пенев:

> Февруарий 15, 1872.
>
> 1-о. Решава се: по причина на препятствията, които са предвидени от дохождането в градът ни на *познато едно лице*, което по подлото си поведение туря в опасност народното дело, да се изтреби час по-скоро това лице, ако и без знанието на Ц. Б. Р. К.
>
> 2-о. По необходима нужда дозволява се за секи[2], и за изпреварвание на сяко зло, да се разнесат от касата около 500 гроша.
>
> (Подп.) За 80–54, 59, 41 и 104.

При всичките заточения обаче и строги преследвания от страна на правителството революционний комитет, наместо да скъса своите действия, от ден на ден по-енергично захващаше да работи, повече последователи придобиваше между честната интелигенция и по-гордо и презрително гледаше на строгите преследвания. Комитетът дотолкова се наблягаше на народа, щото няколко пъти е искал да повдигне знамето за въстание. Така например, когато се откри комитетът в Софийско, Л. Каравелов е писал на Левски и на Н. Обретенов да дигат бунт, както можат; но по това време В. Левски се намирал в Тракия, гдето отишел да приготовлява чета около Пловдив, която да нападне на конвоя, който придружавал софийските съзаклятници, за да ги освободи. Писмото било задържано в Ловеч[3].

Когато всичко това ставаше, докато въздухът не миришеше на барут, докато на Балканския полуостров не беше пукнала още ни една пушка, то може да си въобразите като какво влияние е имало на Българския революционен комитет известието, че храбрите херцеговци са побили вече байрака и отдавна мерят своите сили с общия враг на бойното поле.

Всичко младо и честно, всичко живо и незаразено от турското кално блато, поздравляваше от сърце и душа борците на свободата. От най-напред работата се ограничаваше само в пламенни възхищения, но щом турските табори започнаха да вървят към възбунтованата страна по-често и вестниците известяваха числото на убитите, то главатарите на комитета погледнаха по-сериозно на работата.

„Ако стотина-двесте хиляди голи херцоговци поддържаха въстание толкова време и унищожаваха по цели батальони турска войска — размишляваха те, — ако турският кредит падна отведнъж от 40 на 15, то какво ще бъде положението на османската държава, ако седмомилионният народ подигне глава и каже тържествено: не съм вече рая!“

„Подобни въпроси си са задавали само буйните и неразбрани глави“ — ще да възразят благоразумните бухали. Да, и ние сме съгласни с тях да потвърдим това, но чак сега, после сръбската и руската война, когато се видя, че Турция не е била нито „болен човек“, нито „обанкрутена държава“. По онова време, когато съдбата на тая стара държава се решаваше от българския комитет, събранията на който ставаха из мрачните изби, т.е. в 1875 г., не само главатарите на комитета, хора без никакви военни познания, мислеха така, но цели държави, военни знаменитости и хитросплетници-дипломати брояха на пръсти дните на босфорския скелет, който бил уж на издъхване… Който иска да се увери в казаното, от нас, то нека вземе за пример Сърбия в 1876 г., самонадеяността на генерал Чернаева и Гурко, па и на самия руски генерален щаб, който мислеше да пропъди турските войски само с помощта на казашките нагайки.

Трябва да ви кажа и това, че по време на Херцеговското въстание работите се вършеха повечето с лъжи. От една страда, турците лъжат, а, от друга — болните мозъци на горещите славянофили (измисляха всевъзможни небивалици. Така например, от двадесят сражения, станали в Босна, петтях са били само истински, а останалите — плод на сръбско-славянски патриотизъм!

И така, Българският революционни комитет пристъпи към дело, като извика извънредно събрание. В това време най-деятелният революционни апостол беше Стефан Н. Стамболов, родом от Търново, който застъпваше мястото на Левски, на Узунов и на други още пострадали мъченици. Наистина, че Стамболов беше още дете,

двадесятгодишен школник, както го наричаха мнозина поклонници на ястъклиите мустаци и на косматите гърди, но неговото пламенно слово, неговата безпримерна решителност и обаятелните му патриотически песни бяха в състояние да трогнат и най-заспалите му слушатели. После Левски и Бенковски той е имал най-голямо влияние между народа. Бил изпратен да се учи в една от руските семинарии, но като буйна и необикновена натура, която не можела да подлизничи и да прави шпионлък на дипломираните професори, от една страна, а, от друга, че сухите, изтъркани правила и рабската училищна дисциплина, които нямат нищо общо с хора като Стамболова, който не се учил само за диплома, чрез която да изкарва своя *гечинмек* — скоро се простил с катехизиса на Филарета и с догматиката. Тия няколко думи аз казах за Стамболова за това, защото той беше главният виновник на Заарското въстание и въобще един от хероите в 1876 година.

II

По това време, в надвечерието на Заарското въстание, аз бях се преселил да живея в Сеймен, по причина, че в Русчук турското правителство или по-добре чорбаджиите бяха захванали да заподозират нашето свърталище — читалището „Зора“. Служех на станцията на железницата в горепоменатото село, колкото да не стоя без работа. И в селото Сеймен съществуваше революционен комитет, състоящ се от местни жители и от живущите там старозагорчени: Стефан Гергюв-Чифутина, Стойчо Петков, Гено Атанасов, Койчо Георгев и пр. Имаше така също работници и по железницата: Георги Икономов, Р. Иванов, Д. Цанков, П. Иванов, учител в Мустафа паша, Никола Табаков и други.

На 15 август пристигна пратеник от Стара Загора, Андрей Момчев, който разнасяше следующата прокламация по всичките села, издадена от комитета, а съчинена от Хр. Ботева и Стамболова:

> „Милий народе Български!
>
> Всичките около тебе народи се наслаждават от доброчест живот във всяко едно отношение. Само ти и твоите съжители, които сте имали злочестината да се управлявате от турското правителство, сте лишени от неоспоримите права за всеки човек и тежко стенете под едно *варварско иго*.
>
> Особено ти, милий народе, никак не можеш да помислиш, че *живееш като народ*: само тебе е най-строго под жестоки наказания запретено най-законното нещо — *народното ти просвещение*; само твоите занаяти се намират в първобитното си състояние; твоето земледелие и търговия са съвършено убити; честта, имотът и животът на твоите деца са всякога изложени на произволът, на подигравка; само ти не намираш отеческо правосъдие там, гдето го търсиш.

И всичко това произлиза само и само от досегашното ти неспособно и безчеловечно правителство. Това нетърпимо вече състояние ти наложи света длъжност; да се дигнеш с оръжие в ръка и да премахнеш злото. Ти изпомежду себе изваждаш засега нас и ни изпроваждаш на бойното поле, за да се борим за светата цел.

Ние те послушахме и сега ето ни вече на бойното поле, гдето ще пролеем и последната си капка кръв за твоето освобождение. Молиме те само да земеш във внимание долните наши предложения във вид на *закон*, който ще приведеш в точно изпълнение:

1-о. Всеки Българин, от най-малкия и до най-големия, длъжен е да постоянствува в народното решение и да не дава *никаква* поддръжка и помощ на досегашното правителство и на неговите привърженици, виновниците на нашите злочестини. Напротив, това правителство и неговите привърженици от всекиго трябва да се гонят и наказват най-безмилостно.

2-о. Всеки от Вас, и които остаяте в къщите си, и които зимате оръжието в ръка, не трябва да бива ни най-малко ожесточен против мирните турци, наши съжители и състрадалци. Напротив, длъжни сте да им дадете братска ръка, помощ и покровителство, ако бъдат преследвани от правителството, защото са съчувствували на народното ни движение. Честта, имотът и животът на мирните турци трябва и за Вас да бъдат толкова мили и свети, колкото са и за тяхна.

3-о. Додето не се освободим от това правителство и не наредим друго, способно да ни направи доброчестни, паричният имот на всяко частно лице трябва да е на разположение за нуждите на светата ни цел. Но обществените имоти — за поддържание училища и църкви, които сме си набавили с кървав пот, които сме отделяли от залъкът си — трябва да останат ненарушими до втора заповед.

Милий народе, ти си страдал много, но това страдание в тоя честит час, вместо да те услаби, напротив,

ще те раздражава като лев и в твоите мишци ще влее юнашка кръв, като си сметнеш за какво се бориш и какви ще са следствията на твоята борба… Освен това, ти, народе, си многоброен, ти си в своята къща помежду стените на твоят крепки Балкан, ти си обиколен от имота си. А всичките тия неща са твои най-здрави и непобедими съюзници. Дързост, прочее, и напред с уверение, че победата ще бъде на твоя страна, защото и правдата е твоя. Дързост, защото твоето въстание е благословено от бога и трябва да бъде одобрено от всяка държава, народ и община, у които правдата и человеколюбието не са угаснали!

Издадено от хиляди български въстаници в Балкана.

На 8-ий Септемврия 1875 год.“

Разбира се, че всичките членове и съзаклятници на революционния комитет, които досега се хранеха само с голи въображения, след прочитанието на това възвание бяха препълнени с радост. Подир десятина дена дойде и Стамболов през Цариград, из Румъния, облечен в турски дрехи, с бръснат врат и с толумбаджийски калеври на краката. Той разказа, че мнозина апостоли са минали в България да дигат въстание, че големи приготовления стават навсякъде да се дигне всичкият народ против своите угнетители. Стамболов беше така също апостол и скоро замина за Стара Загора, която беше избрал за свой център.

Скоро служащите по железницата и в Сеймен получиха известие да заминуват за Заара, гдето според казванието на куриерите всичко било наредено, турците треперели, българите се окуражавали от час на час и други още новини, които бяха в състояние да съблазнят всяка чувствителна душа. Много призвани, малко избрани; от многото съзаклятници, които си сучеха мустаките на кръв и които пееха „Стани, юнак балкански“ със сълзи на очите, само няколко тръгнаха за Стара Загора, а именно: Георги Икономов, Ст. Гергюв-Чифутина, Койчо Гергев, Стойчо Петков и Никола Станчев. В числото на тия последните беше и наша скромност. Щом получих радостното известие, същата вечер още се разпоредих да раздам дрехите си по разни лица, съвсем безплатно. За да се вземе във внимание просбата за

оставката от железницата, съчиних фалшиво писмо, че майка ми била уж болна, което представих на началника на станцията.

През цялата нощ, колкото другари бяхме събрани да вървим за Стара Загора, не затворихме очи. Та можеше ли да се заспи в такава минута!

На другия ден аз заминах сам за Стара Загора. Докато намеря Стамболова в тоя последния град, два дена се минаха. Той се криеше не от турците и тяхната полиция, но от ония калпави българи, които има във всеки град и които се наричат чорбаджии. Представителите на това ниско съсловие в Стара Загора, които успели да подушат от уста в уста, че в града се крие бунтовник, бяха викали Коля Ганчев, познат и на турците по своите патриотически дела, когото бяха заплашили с предаване на правителството, ако в разстояние на 24 часа не изгони из града опасния човек. Най-после, късно една вечер, Михал Жеков ме заведе в къщата на друг един стар патриотин, Колю Райнов, гдето квартируваше Стамболов, и гдето ние се промъкнахме с голямо предпазване. Бъдещият двигател на въстанието седеше в една тясна миризлива стаичка, без свещ и без всякакви постилки, сам-саминичък, като че да беше затворник. В едната си ръка държеше револвер за всеки случай, а малко по-настрана върху едно столче лежаха писмените му принадлежности, състоящи от един попски девит, няколко листа бяла книга, една карта на Балканския полуостров, телескоп и компас. От много ходение пешком краката му бяха затекли, които той киснеше в прясол.

Тая нощ дойдоха при нас много селяни из околността, между които бяха и двама войводи от с. Хаинето, дядо Никола Веранчето и Иван Сетирелията, дошли нарочно за споразумение. Тия бяха въоръжени от краката до главата и така самоуверено говореха за приготовленията в своите села, щото две минути маене беше напусто.

— Числото на моите момчета сега засега — казваше дядо Никола с достойнството си на войвода, без да погледне даже наоколо си — възлиза на 700 души. В това число влизат и 80 души турци, мои подчинени хора, готови да грабнат пушките на първи позив. Аз мисля, че с тая смесена дружина ще да можа да завзема Хаинския боаз, щом стане въстанието.

Неговият другар Сетирелията, който не снемаше ръката си от своя бялочиренен нож, при всичко че в стаята нямаше нито турци,

нито други някои неприятели, потвърдяваше думите на първия с клюмването на главата си.

— Що нещо поганска вяра съм изклал — продължаваше тоя последният, — ио никога не можаха да ме усетят, защото знаех как да постъпя. Щом убиех някого, затрупвах го със сухи дърва и малко барутец на челото му, който запалвах — пламваше тялото като кибритена клечка.

Всички присъствующи, най-много любопитният Стамболов, зяпаха в устата на страшния разказвач, който лъжеше безобразно.

— А ти, дядо Никола, до колко души има да си заклал? — попита Михал Жеков.

— Господ ги знае, синко! Мъчно е да се преброят — отговори той след няколкоминутно мълчание.

Това е обща характеристика на всички лъжевойводи в по-новите врмена. Тия никога не са се одушевлявали от патриотически вдъхновения, както това е било с младите работници[4]. Наистина, че тия са излязвали няколко пъти по Балкана, като например Тотювото и Панайотово минувание в 1887 г., но това беше тогава, когато турците гледаха на българските чети като на разбойници и целта им още не беше определена. По-после обаче, когато нуждата от войводи започна да се усеща от година на година повече, поведението на тия някогашни юнаци беше неудовлетворително, ако не и скандальозно. По време на Заарското въстание много момчета се събраха из румънските градове, които нямаше кой да поведе.

Когато предложили на хвърковатия войвода да развее байряка, той противопоставил условия, че преди да изтегли саблята, трябвало да му отпусне комитетът една значителна сума пари, с която да гарантира своето семейство, в случай, че ще падне на бойното поле. Нашите войводи бяха станали цели барони. Панайот Хитов се отнесе, все по това време, още по-унизително. Той докопчил от комитета около 250 жълтици, уж да събира чета, с които избяга в Сърбия, като си купи от Румъния лозови пръчки, да си сади лозе в Белград!

Това същото се случи и в 1876 година. Когато патриотите си блъскаха главите по кой начин да минат тихия бял Дунав, Тотю войвода подкопаваше стената на една кръчмарница с грабителска цел; а Панайот Хитов, след като накара комитета да му купи оръжие, първо качество, скъпи бииокли, тасче с изкуствена машинка, да пие на

Балкана вода и пр., стана невидим из Румъния. Колкото за действията му в сръбската и руската война, аз не можа да кажа нищо определително. За дяда Панайота нека кажат сливенци. Старите войводи имаха значение и кураж дотогава, докогато минуваха за *хайдути* и докогато турските аени ги имаха за бабаити на равна степен с турците. Щом думата *комита* доби право на гражданство, щом бесилките се устроиха из България, мисията на старите войводи престана вече. Нови идеи — нови хора!

Аз съм бил много пъти очевидец, че когато ястъклиите мустаци обират паяжината, младите момчета са се сражавали с левска решителност. Причината на това е твърде проста. Хора, които са спечелили веднъж името войвода или друго някое прилагателно от юнашкия катехизис, по само себе си се разбира, че не им се умира твърде лесно, защото ги блазни бъдещето. Помня, когато Панайот пишеше от Белград до русчукския комитет, във всяко писмо загатваше: „Нужно е да се поразмисли за избиранието на един народен главатар.“ Същото това се случва и с дипломиранит. Сгъната диплома и турена в пазвата, се равни с един добър чифлик и с няколко воденици. „Защо я аз имам, когато не можа да й усетя добрината“ — разсъждава нейният притежател и стиска очи пред всякакъв позор.

III

В Стара Загора не беше само чорбаджийското тяло, което препятствуваше за диганието на бунт. При тия последните се присъединиха и представителите на ученото съсловие в града, т.е. тия, които не желаят да си развалят гечинмека и които обичат свободата, но да им я извоюва други, а тия да викат само *ура*. Тия убеждаваха младежите да си налягат парцалите, защото не е настанало още време за въстание, понеже руският топ не е гръмнал още, а Ристач се бил приел на аудиенция от султана, което било знак на приятелски отношения между господаря и васалния княз. Това мнение се поддържало и от вестниците „Narodni Listy“ и „Politike“, говореха двама учители, П. Иванов и Г. Бенев.

По тая причина младежите в Стара Загора се разделиха на две партии: за и против дигание на бунт. Начело на ония, които искаха да въстанат, стояха Стамболов, Георги Икономов от Сливен, Георги Димитров от Одрин и аз. Ние се поддържахме още от местните граждани братя Михал и Георги Жекови, Стефан Чифутина, Колю Ганчев и др. Така също и селяните от околните села дохождаха на групи при и нас да просят, щото колкото е възможно по-скоро да стане бунтът.

— Ако денят, в който трябва да въстанем, се продължи още няколко недели, то ние сме принудени да се избием един други — говореха те. Невъзможно е вече да останем за дълго време под турците. Тия ни съблякоха и ризите от гърба. Ние искаме бунт.

Разбира се, че всеки човек, който не е имал случая да дига друг път въстание, трябваше да вземе за чиста монета народната воля и желание.

За да се уверят приятелите по-добре, че не е само Стара Загора, която се готви за въстание на 7 септември, се изпрати за Търново Андрей Момчев, с писмо до тамошния комитет, за да ни явят положението на работите и да определят деня, в който трябваше да се дигне знамето на революцията. Пратеникът трябваше да пътува през гори и планини из непознати пътеки, да стигне по-скоро и да не се хване от правителството. Но той се забави твърде много, по причина

на което сериозно захванахме да се боим да не би да се е случило нещо. Съзаклятниците, членове на комитета, дотолкова се интересуваха и безпокояха, щото три дена след заминуванието на пратеника всичките почти, разделени двама по двама, излязваха из града, по лозята и насядали тук-таме покрай казанлъшкия път, чакаха неговото появявание. За да не би да дадат знак за съмнение, че разискват нещо тайно, завинаги напредя им се намираше стъкло с ракия и няколко чаши. Пъдаринът от лозята, който обикновено биваше турчин, не закъсняваше да се яви с дълъг ятаган на кръста и тънка филинтра през рамото. По занятие пъдарин, положение твърде унизително; но като турчин, комуто трябваше да се клати глава, а особено по онова време, всичките в един глас го канеха да седне, на което той не си отваряше устата даже да поблагодари, като че това право му се даваше от другиго.

Михал Жеков подаде телеграма в Търново с търговско съдържание: „Защо не изпратите още стоката?“ — на която се получи отговор, че „тя е в добро състояние и скоро ще да се експедира.“ Най-после Момчев пристигна в неделя на 14 септември. Ние го посрещнахме на половин час разстояние от града навън. Докато се приготвят потребните химически съединения, които носехме със себе си и без които писмото не можеше да се прочете, куриерът Момчев разказа от уста, че във Великото Търново комитетските работи били дотолкова наредени, щото без да пукне една пушка, Асеновата столица ще премине в ръцете на българите. Тайното писмо, което беше подписано от Иван хаджи Димитров, гласеше така: „Братия! Това вече не е лъжа, както е бивало досега. Ние решихме единогласно да дигнем байряка на въстанието идущия вторник, 16-й септември… Така също и вие, мили братия, трябва да последвате нашия пример да въстанете същия ден. Ако не можете да се удържите в Стара Загора, трябва да отстъпите в Шипка, а оттам в Габрово, гдето ще бъде главният въстанически пункт… Вярвайте това сичко, както вярвате и самого мене, че съм ваш брат. Копие от настоящето ми проводете за Сливен и Чирпан“…

Докато трая прочитанието на това писмо, което се извърши под едно кестеново дърво в лозята, всичките слушатели трепереха от радост, а Петко Поясът, един от най-добрите работници, падна в изступление. Без никакви по-нататъшни размишления, още на часа, в

лозето единогласно бе прието да въстанем на 16 септември, макар и с пет души. Късно вечерта ние се завърнахме в града и влязахме в къщата на Михал Жеков на Акарджа. Събранието трая през цялата нощ, в което се размисли по кой начин ще въстанем, и се начърта планът на действията ни. Най-напред се реши да се изпратят нарочно опитни хора по селата, които да приготвят селяните и да ги доведат въоружени в града във вторник вечер, на 16 септември. Два пункта около града бяха избрани, гдето трябваше да се съсредоточат селските въстаници. Тия пунктове бяха *Латинските гробища* и Чадър могила. Изпратените по селата агенти бяха: Стефан Г. Чифутов — за Сеймен, отгдето, преди да поведе бунтовниците за Заара, трябваше да разсипе моста на Марица, по който минува железницата за Ямбол; Петко Стоянов Поясът — за Чирпан; Колю Ганчев — за Мъглиж и Енина; Димчо — за Хамзаларе; Андрей Момчев — за Обруклий и пр. Тия се снабдиха с по няколко екземпляра от написаните прокламации, които трябваше да прочитат в черковата пред събрания народ при удрянието на клепалото. Съобщи им се така също и знакът или паролата, по която щяха да се разпознават бунтовниците. Тя беше *орел* за ония, които питат, а *лев* — за които ще да отговарят. Часът на 5 вечерта по турски всички, живи или умрели, бяха длъжни да се намерят в горепоменатите два пункта. Същата нощ още те заминаха всеки за определеното си място. Замина така също и за Сливен Газибарев, който преди няколко дена беше дошел в Заара, изпратен от тамошния комитет. От Чирпан бяха изпратили за свой представител Ив. П. Андонов. Той съобщи, че пловдивският представител Д. Свещаров, който дошел само до Чирпан, разказал, че и Пловдив е готов да подаде ръка на въстаналите братя.

На следующата още нощ пристигнаха от селата куриери, които според дадените наставления от по-напред донесоха статистиката на селата си. В тия статистики се изчисляваше числото на работниците, оръжията и пр.

Работата отиваше по-напред, отколкото трябваше да се чака в действителност.

В къщата на братя Жекови имаше събрани постоянно до двадесят души готови бунтовници. Всеки от тях работеше с усърдие онова, за каквото беше достоен. Едни преписваха прокламации и пишеха писма; втори правеха фишеци и лееха куршуми; трети редяха знамето, което

не беше още доизкарано, и пр. Братя Жекови, 5–6 души братя, които живееха в един двор и които възлизаха на 25 души мъже, жени и деца, всичките работеха с нас заедно.

Мнозина измежду събравшите се хъшове, готови да надигнат пушката и да излязат на всяко място и време като всички хъшове, от които златото бяга, нямаха средства да се въоръжат. Благодарение на Михал Жеков, патриотизмът на когото нямаше граници и който по своето положение и честна деятелност имаше кредит на всеки дюген, можа да въоръжи всичките несъстоятелни братя.

Отведнъж цените на оръжията се дигнаха твърде нависоко. Една проста ловджийска пушка, която от по-напред се продаваше за 150–200 гроша, намери цена 300-400; но и тя мъчно се намираше. Колкото и да се пазехме да не излезе работата ни наяве, не беше възможно за дълго време да не възбудим вниманието на гражданите, а най-повече на съседите българи. Та и другояче не можеше да бъде; къщата на братя Жекови приличаше на кадийница. Едни влязваха, други излязваха и всеки носеше нещо със себе си. Турската полиция или се преструваше, че не вижда нищо, или пък гледаше на предстоящето движение с точка зрения на турско равнодушие. По за вярване е последното предположение, защото шпионството, което цъфти повечето в християнските държави и което върви наред с философията, не беше още усъвършенствувано в полуварварската Турция — не отговаряше още напълно на своето „благородно“ назначение.

По тая причина много души, а най-повече жени, които не трябваше да знаят нищо от нашите приготовления, свободно се разговаряха, тук-там събрани по улиците, за следствията на бунта. Движението беше голямо из целия град и между турци, и между българи, но никой не знаеше още същността на работата.

— Сеч, обир и грабителство ще стане — казваха мнозина стари хора не без въздишка.

— Ще дойдат московци — казваха други.

Когато остана един ден до определеното време, т.е. до въстанието, и нямаше никаква причини за съмнение, че няма да се случи противното, плашливите и калпави натури поискаха да офейкат от града под разни предложения. Така например Георги Димитров от Одрин каза, че имал приготвени хора около Димотика, които с една

дума само ще може да повдигне на въстание, и най-напред ще прекъса железницата на Баба-Ески или Кулели-Бургас. Честните хора, които вярваха всекиго като себе си, не само че одобриха мисълта на Георги Димитров, но му дадоха още и парични средства, кой колкото имаше отгоре си, понеже всеки казваше, че човек бунтовник, който отива да мре, няма нужда от злато. А направи ли Г. Димитров нещо в Димотика? Изпълни ли той своето обещание, което даваше пред хора, заклети да мрат? Аз вярвам, че той не е ходил даже на мястото, гдето живееха приготвените му хора. За свое оправдание той ми говори по-после, че турското правителство подушило неговата мисия и по тая причина нищо не можал да направи. Може би и да е и така.

Но не беше само Георги Димитров, който постъпи така. Подобни нему имаше твърде много. Стойчо Петков, който пристигна от Нова Загора, след като задигнал от по-напред оръжието на господаря си турчин, донесе ни известие, че срещнал по пътя мнозина юнаци, съучастници в комитета, които казвали, че отиват по селата да вдигат уж въстание; а всъщност те бягаха позорно от града, като мислеха, че ще бъдат безопасни, когато правителството най-напред тях изпозатвори.

Най-после това беше малка загуба, че няколко малодушни хорица избягали; важното беше това, че селските статистики не бяха никак удовлетворителни. Отгдето се надеяхме най-много за помощ, т.е. отгдето ни носеха по-преди известие, че ако закъснее въстанието няколко деня, то непокорната рая ще се избие един други, нямаше никакво известие.

В подобно положение ние се намирахме в същия ден, 16 септември, а вечерта часа на два по турски трябваше да преминем през града с отворено знаме. Думата ни беше, че ако се съберем най-малко до 300 души, ще се наемем да ударим на града.

Слънцето се преви вече на пладне, движението из града се увеличаваше от минута на минута, няколко души изпомежду ни, по-нетърпеливите, хвърлиха вече червените фесове и кундурите, които заместиха с калпаци и бели навуща, и въоръжени, както се следва, переха се срещу огледалото с гол нож или сабля в ръката. В това време именно, когато всички бяха заняти всеки със своето собствено организиране, когато из стаята бяха разхвърляни пушки, пищови, ножове, паласки и разнообразни униформи, и по причина, че още

няколко часа оставаше до определеното време, та затова и стражата беше занята с приготовление — едно турче на име Сюлейман, което стоеше при К. Жекова на дюгена, изведнъж отвори вратата на стаята, в която се обличахме. То си отвори устата от удивление, но докато се наготви да пита що сме за хора, буля Славовица довтаса и го дръпна за ръката, като му се караше, че той няма право да влезе в чужда къща, без да поиска за това дозволение.

Както и да е, но ние рискувахме да бъдем издадени в надвечерието на въстанието. Никой не може да гарантира, че тоя турчин няма да разкаже що е видял, ако не направо на полицията, поне на своите аркадаши. Михал Жеков, който отсъствуваше, когато се случи горното произшествие, не можеше да се побере в кожата си, като се извести за тая случка. Бързо той отиде на дюгена при Сюлеймана с намерение, ако не може да заливоса работата пред турчина, то да го изведе по лозята и там да го убие. После малко обаче той се завърна и разказа, че турчинът не можал да ни разбере що сме за хора, а казал само, че сме готвели нещо, мъглата на което отпосле щяла да излезе. Михал го уверил, че ще отидем на баните, гдето ще стане голям моабет, на който ще да викаме и него.

Градският час удари единадесят, а числото на нашите бунтовници — 20 души, — наместо да се увеличи, от час на час се смаляваше. Всички вече бяха на крак, облечени по хъшовски и въоръжени, а собствените ни дрехи бяха разхвърляни небрежно по земята, които всеки тъпчеше из краката си, като че в тях да се заключаваше робството. Нямаше вече „твое“, „мое“, всеки беше свободен да вземе онова, което му се харесваше, без да смее да му каже някой „нямаш право“. Стамболов, като главатар на въстанието, който трябваше да се отличава уж по всичко от другите, малко внимание обръщаше на формите и скъпите оръжия. Той се облече най-после и по причина, че дрехите и добрите оръжия бяха разграбени вече измежду бунтовниците, задоволи се само с една стара кремъклийка и с един селски калпак без никакви украшения.

Забележително бе и това, че главните деятели на революционния комитет стояха най-хладнокръвно. Господин Михайловски например, председателят на комитета, от два деня не беше се явявал в нашите събрания, при всичко че всеки ден провеждахме да го викат. Той казваше, че понеже къщата му била по-близко до *Чадър могила*, гдето

трябваше да излязат заарските бунтовници, то направо щял да отиде там вечерта на 16 септемврий. Това същото оправдание приехме ние и от учителя Петър Иванов.

IV

Отдавна часът беше ударил един по турски, отдавна момчетата се разхождаха из двора, стегнати за път и накачени с разнообразни оръжия, отдавна златогривестият лъв се развяваше сред двора, пазен от няколко души юнаци, който беше привлякъл вниманието и на съседите, които се качеха по плетищата да ни гледат; а отвън, от старозагорските съзаклятници, никой не се явяваше. Разбира се, че ако работата ни беше само с града, то твърде лесно можехме да решим въпроса, т.е. като видяхме, че нашите собствени другари ни лъжат, никой не ни спираше да оставим града и да потърсим спасение другаде. Но ние имахме най-голяма надежда на селските съзаклятници, за които бяхме уверени, че ще дойдат, според както се бяха обещали, следователно нечестно беше от наша страна да ги оставим сами в такава критическа минута.

По тая причина решихме да излезем, макар и десят души, на Чадър могила, гдето вярвахме, че ще да намерим събрани поне 300 души, с които ще можем да ударим на града и ще принудим насилствено страхливите патриоти да ни придружат. В противен случай оставаше ни още едно средство: да отидем на Хаинето при дядо Никола и да се присъединим към неговите 700 души ратници…

Преди да излезем обаче из града и да тръгнем към бойното поле, гдето всеки имаше право да предполага, че на първия още ден може да стане жертва, за да изпълним един християнски дълг — проводихме да викат поп Ивана из града, да ни комка за последен път и да ни закълне. Божият служител обаче намерил за благосклонно да се откаже само по тая проста причина, че като било негов ред да служи литургия идущата неделя, не можел да извърши подобно престъпление, т.е. да ни закълне и комка. Фанатическата постъпка на тоя свещеник не ни отчая никак. Ние се закълнахме сами помежду си; Стамболов застана по средата и произнесе клетвата, която ние повтаряхме подиря му всички в един глас. Когато ставаше всичко това, вътре в стаята, на вратата и вън в двора бяха се събрали мъже и жени, които свободно гледаха на нашите въодушевления. Мъжете се разговаряха за следствието на нашето дело, а жените ронеха дребни сълзи и се молеха богу да ни дойде на помощ.

След клетвата последва братско целуване и прегръщание. За ядение и пиение имаше много, но кое беше онова сърце, което да се разпусне и да изпълни тая естествена обязаност в подобна тържествена минута. Мисълта, че скоро ще да настане часът, в който ще разделяме мегдана с народния враг, дотолкова ни бе отвлякла вниманието, щото никой изпомежду ни не се погрижи, за да вземе със себе си поне една кора хляб, като че отивахме на угощение. „Кой знае? Докато изляза из града, може да ме убият“ — казваха някои от дружината и хвърляха настрана всякаква провизия, която ни се доставяше от по-старите хора. Младини!

За войвода на малката ни четица бе избран единодушно Георги Икономов, който от иай-напред се противеше да приеме тая гръмогласна титла, но после склони, защото помежду ни нямаше други по-достоен от него. За байрактар се избра Койчо Георгев, който отдавна чакаше навън с байряка, заобиколен от любопитните.

Часът удари два — уреченото време за нашето излязване, — мелодичните гласове на ходжите екнаха от викалата на градските джамии и ние се простихме за последен път с къщата на братя Жекови в Акарджа… Наредени двама по двама, с пушки на рамо, с отворено знаме, на число около двадесят души всичко, хванахме една от улиците, които водеха към Чадър могила. Портите на къщата се затвориха подире ни, но дълго време се слушаха благославяния, охкания и тънки гласове.

Ние вървехме мълчешката, да не дигаме още врявата, но махленските кучета не се забавиха да ни подушат, които лавнаха гръмогласно из близо съседните дворове, като се изправяха на краката си по стените. По пътя, докато не бяхме излезли още из града, срещнахме мнозина българи и турци, които ни отваряха път мълчешката, но уверен съм, че никой от тях не можа да ни познае. Тия ни поглеждаха само с голямо любопитство.

Когато излязохме на края и прегазихме Бидечка, запяхме бунтовническия марш на Стамболова:

Не щеме ний богатство,
не щеме ний жени —
но искаме свобода,

човешки правдини!

— И пр.

Скоро ние се озовахме на Чадър могила, гдето бързахме да пристигнем с голямо нетърпение, като мислехме, че навярно ще бъдем честити да се прегърнем там с други нови братя както от града, така и от селата. Уви! Напусто подсвирвахме на хайдушки маниер, напусто паролата *орел* се повтаряше от мнозина, напусто лягахме на земята да гледаме не иде ли някой — жива душа нямаше!

Но надеждата не беше изчезнала от нас съвършено. Побихме байрака навръх на могилата, поставихме стража по всичките пътеки и налягахме из тревата да чакаме вярна дружина. После един час една от стражите захвана да разменява думите „лев“ и „орел“. Убийственото нетърпение и любопитство, от което страдаеше всичката дружина, нещо твърде обяснимо в такива минути, когато всеки иска да се покаже и да срещне своя приятел или познайник с пушката на рамо, събра цялата дружина към онова място, отгдето се чуваха гласовете. Напредя ни стоеше дядо Колю Райнов, заедно с по-малкия си син и други още 2–3 момчета, на които той едвам преди няколко часа бе открил, че в Заара има комитет, който ще дига тая вечер въстание. Тия нови другари, с изключение на дяда Коля, млади момчета, като че отиваха на сватба: бяха обути на прябош, с калеври на краката, по риза и тънко елече отгоре, с габровски нож и малко евзалия пищовче на кръста! При всичко това обаче нашата радост пак нямаше граница, че числото ни се увеличава с няколко души още. Дядо Колю Райнов, стар, 60-годишен старец, ронеше сълзи като малко дете.

Тая наша радост обаче не отиде за дълго време. Неприиждането на нови другари, от една страна, а, от друга — ехтението на тъпаните, зурлите, цигулките и песните в града, с които турците като че напук, нарочно правеха това, за да покажат, че малко ги е грижа от 20–30 души хлапета, не бяха от естество да ни веселят. Тук съм длъжен да ви кажа, че тая вечер турците влязоха в рамазан, та затова именно се веселяха с тъпани и зурли, за което свидетелствуваха и осветлените им джамии. Чакахме час, чакахме два, а числото на „незадоволните“ се колебаеше между 20–25 души. Нямаше ни Петър Иванов, ни Господин Михайловски, които обещаваха да ни намерят на Чадър могила.

Оставаше още малко време до определения час, т.е. часа 5, когато трябваше да ударим на града. За да направим това, само с 25 души бе невъзможно. Да се върнем преспокойно назад, така също не беше удобно, именно за нас странните, защото всеки от останалите щеше да си отиде на къщата, а ние оставахме сред пътя. Освен това не беше бунтовническа доблест да сложим дигнатите вече един път пушки и като жени да се върнем на местата си. Това начало се поддържа и от някои местни въстаници: Георги Апостолов, братя Жекови, Стойчо Петков и др. Ние решихме, както казах по-горе, да отидем при дядо Никола на Хаинето. Но за да не остане някое средство неизпитано, докато удари часът 5, изпратиха се двама души — Георги Жеков и Георги Кюмюра — да отидат да видят на другите пунктове дали не са дошли някои от селските въстаници. Тия последните се завърнаха след малко заедно с Петка Пояса, който беше поставен от по-напред да пази на определеното място, за да доведе при нас селските бунтовници.

Той ни разказа, че преди малко дошли 40–50 души селяни, но щом видели, че няма никой, върнали се още на часа, без да го слушат, като ги уверявал, че хората са събрани на друго място.

Чак сега ние бяхме уверени наздраво, че сме излъгани от заарските патриоти и от отчаяните си братя селяни[5]. Не ни оставаше друго нищо, освен да отстъпиме, докато е още рано, за Хаинето, което е далеч от Заара около 6–7 часа. Когато стана разпоряжение да се върне един изпомежду ни, за да извести в града за нашето намерение, то мнозина охотници се намериха готови да изпълнят тая поръчка. Един казваше, че къщата му била край града и по тая причина никой не щял да го усети, като се вмъкне в града; други възразяваше, че ще да отиде да преспи през нощта на лозето си и заранта ще да влезе в града, без да го сапикаса и полицията. От всичките конкуренти предпочете се Руси Клепалото; нему се каза още да съобщи на приятелите в града, че ако ние получим подкрепление от Хаинето, ще да се върнем на другата вечер да нападнем на града.

V

Мнозина от останалите ни другари не скланяха да вървят за Балкана, т.е. за Хаинето, като казваха, че не били приготвени за дълъг път и други още извинения. Но повечето гласове бяха на наша страна и незадоволните се престориха, че няма да упорстватуват.

Когато байрактарят сне знамето от Чадър могила и ние се отправихме за към Хаинето през заарските лозя без път, така щото на много места бяхме принудени да обикаляме по причина на хендеците и други огради, градският часовник удари не пет, а седем (по турски), като да искаше с това да ни каже сбогом. Времето бе тихо, но нощта тъмна, защото месецът беше побягнал да се затули вече на запад.

Тая четица, която тръгна към Хаинето, се състоеше от: братя Михал и Георги Жекови, най-решителните момчета; Георги Апостолов, интелигентен момък, който говореше няколко европейски езици; Петко Стоянов-Поясът, фанатик бунтовник и страшен поклонник на своята двуцевна пушка и лафоше револвер, които чистеше по няколко пъти на ден и никога не позволяваше да се досегне някой до тях; Колю Райнов, старец на 60 години, който водеше със себе си и малкия си син; Койчо Георгиев-байрактаря; Георги Кюмюра, влюбен бунтовник, който преди два деня беше говорил на либето си, че е принуден да го остави, защото обича повече тънката филинтра; Стойчо Петков, отчаян човек, който се смееше, като че отива на сватба, и казваше, че за него няма друга кариера по-сгодна освен шумата; Христаки Генчев, двадесятгодишно момче, едно на майка, която от любов към рожбата си беше го снабдила с много потребности, които другите нямаха. После тях идеха Никола Станчев, Бойчо Атанасов, който не преставаше да говори като какво ще да кажат съседите му турци в чаршията, като видят на другия ден, че дюгенът му е затворен, и други още, на които имената не можа да си припомня. Всичките гореказани бяха жители от Стара Загора, хора от еснафска ръка. А чужденци бяха само Стамболов, Георги Икономов и аз.

Не иска дума, че без никакви почти изключения всичките поменати младежи имаха горе-долу своето състояние и никак не бяха принудени от глад да тръгнат по гората, както искат да кажат някои

богати гюбрета. Единствената тяхна цел бе пламенната идея да отхвърлят турското иго.

Щом извървехме едно разстояние от 2½ часа, хоризонтът на изток почервеня и есенната зора не се забави да се покаже. До това време ние бяхме достигнали в една малка кория, именуема *Глуханската*, за която бачо Колю Райнов казваше, че е единственото място, в което можем да се закриеме от малко-малко. Тя се намира от Стара Загора на три часа разстояние, заобиколена с турски села. Тук наблизо е и Новата махала, българско селце.

В тая малка кория, заобиколена отвсякъде с поле като остров, влезе нашата четица, състояща се от 18–20 души. Като се изключи една малка долина, в която можеше да се изскрие човек за късо време, из останалото пространство на корията заекът можеше да се види. Положението ни не беше от завидните; нямаше съмнение, че в града знаеха вече за нашето излязване, защото, докато преминем през лозята, много души ни видяха: потерята бе неизбежна него ден. В Глуханската кория ние щяхме да престоим само тоя ден, а вечерта, като притъмней, мислехме да се отправим за Хаинето. Изморени от трудното пътуване през нощта, мнозина усетиха нуждата от хляб и вода, но где да ги намериш? Измежду дружината се намери по една-две пити хляб за закуска, но вода нямаше там наоколо или, по-добре, имаше, а ние не знаехме на коя страна се намираше. По пладне хванахме един българин, който беше дошел да си сече дърва в корията, той се опита да бяга, когато го повикахме, но стражата излезе насреща му и го хвана. Бедният! Дълго време не можа той да проговоря, като го доведоха при четата, при всичкото ни уверение, че ние сме българи като него и само за доброто на неговите събратя българи сме излезли из шумата. Като се поокопити малко, проводихме го да ни донесе вода още с други двама души от четата, от близния там извор, който той ни показа. Понеже нямахме нито кратуна, нито стомна за вода, изпразнихме няколко мешинени паласки, които той ходи да пълни до десятина пъти.

От всичките най-много беше незадоволен Стамболов. Той не се свърташе на едно място, обикаляше корията, разглеждаше с телескоп близките села и пътища, да види няма ли някое движение. Той говореше на всичките, че ако падне убит, да гледат да му вземат портфела с писмата, в който имало някои важни документи; а за себе

си, за своя живот малко искаше да знае. Най-после той се не стърпя да стои така бездейственo и да чака нощта. Поиска позволение от дружината да го остави да заобиколи из ближните български села около корията, които да види защо не са дошли в града според обещанието си. Разбира се, че никой не си издигна гласа да противоречи на Стамболова, защото той не караше никого да ходи, а сам се решаваше да направи това трудно пътешествие, което можеше да има твърде неприятни последствия.

Стамболов се преоблече в чисто селски дрехи, остави си *тефтерчето с важните документи* и придружен още от едного, излезе из корията. Той се задължи да отиде чак до Хаинето, ако му остане време.

— Ако се не върна, не ме чакайте дълго време — казваше той. — Две неща само може да се случат в това пътуване: ако се не случи нищо, аз ще да ви намеря пак; в противен случай бъдете уверени, че съм убит, защото няма да се оставя да ме хванат жив.

След заминуванието на Стамболов ние бидохме видени от няколко български деца, които пасяха волове из корията и на които бащите бяха дошли да берат грозде в ближните там лозя. Тия плашливи деца оставиха воловете си и хукнаха да бягат към бащите си, като ревяха колкото им е силата: „Мамо, лошави хора има в корията.“

Всичко живо, което пъплеше из лозята, турци и българи, мъже и жени, впуснаха се да бягат, накъдето им видят очите, като оставиха и волове, и кола. Ако подплашените работници бягаха към една страна, ние отстъпвахме на противоположната. Около един час се въртяхме като орли из корията, но на която страна и да се отправехме, все на поляна излязвахме, нямаше място, което да отговаря на нашето положение. С това си движение ние бяхме видени още от множина селяни, които така също бягаха един през други като от чума… Заседнахме на едно място между едни канари и тук чакахме да измрем, понеже бяхме уверени, че скоро ще се дигне върху ни тежка потеря. Излезе обаче противното на нашето не без основание предположение, за което трябва да се благодари само на тая проста причина, че турците не бяха иачъртали още плана на своите действия.

Приближаванието на нощта беше единственото наше спасение, но мръква ли се така скоро в подобни критически минути!

Часът към 11½ по турски съгледахме отдалеч, че Стамболов се връща здрав и читав. Гробната тишина и унинието, което до тоя час царуваше в нашата среда, отведнъж бе нарушено. „Не бойте се, момчета! Щом Стамболов се завръща живо и здраво, наред ни е работата“ — викаха мнозина измежду дружината. Това минутно възхищение, което се произвеждаше само от появяванието на един човек, може да се види чудно за някои кабинетни труженици, но който е бивал български въстаник, който пред един ден е мислил, че неговата постъпка да вземе пушката на рамо е желанието на всичкия народ, а после две минути е бил предаван от своите собствени братя, от тоя същия народ, който е имал злочестината да мисли, че само пушката и ножът са единственото спасение на България, най-после, който е пасал киселец и букова шума наместо хляб, ще да се съгласи с нас, че лековерието играе твърде важна рол между хора, които са излезли да мрат за известна цел. Само между коварните дипломати и немилостивите богаташи съществува хладнокръвие, когато тия решават своите действия в мрачния кабинет.

Стамболов не отишел до Хаинето. Той се върнал от Новата махала (българско село на 3½ часа от Стара Загора), гдето се известил, че миналата нощ цялото село било на крак, готово да се отправи за града, щом види, че пламнат огньовете. Селяните, с които говорил Стамболов, обещавали му се, че се съгласяват да ни дадат 40–50 души момчета, с които да се върнем през нощта да нападнем Заара, стига само да видят с очите си, че самите граждани са дали вече повод към въстание. Заради това цялата чета трябвало да отиде в Новата махала с байряка, за да вдъхне кураж на братята селяни. Тоя план се хареса на всичките, още повече когато Стамболов прибави, че най-напред ще направи дружината една *кавалтия* на един от селските хармани, за което той се разпоредил вече, докато бил още в селото.

Часът нямаше още 12 по турски, т.е. не беше още притъмняло добре, когато ние се извлякохме из Глуханската кория на поляната и хванахме пътя към Новата махала, която е далеч от корията на половин час разстояние. Преди да влезем в селото, изпратихме най-напред двама души, от които пак единът беше Стамболов, в селото да разгледат да не би да се крие някое предателство. Условието беше такова, че ако усетят тия пратеници, че работата не е чиста, ще изсвирят сигнала до три пъти, за да ни предизвестят да вземем мерки,

а ако няма нищо — само един път ще свирнат. Ние чакахме около пътя, разпоредени един по един.

После няколко минути гласът на свирката се чу да изсвири само един път и ние, наредени двама по двама, влязохме в селото, като пеехме бунтовния марш, който бяхме забравили от миналата вечер. Цялото село гръмна от нашето влизание. Мало и голямо се трупаше напредя ни да ни гледа що сме за хора, а кучетата бухтяха в един глас отчаяно, като че против тях да бяхме въстанали. Заведоха ни на един харман сред селото, гдето действително беше приготвено ядене за дружината. Тук ние побихме байряка и насядахме наоколо да вечеряме. Мнозина селяни със свещи в ръка ни носеха едно-друго и с голямо благоговение, гологлави, извървяха се един по един да целуват знамето, като че да беше то икона Божа матер. Тия ни изглеждаха с любопитство и се чудеха как сме си прежалили младината и сме тръгнали да си търсим смъртта.

Дядо поп, като лице по-вещо във всяка работа, следваше да разказва на своето стадо какво значение имат нашите черни калпаци, които той наричаше руски, и защо на байряка има лев изписан, а не друго някое животно. Друг един шестдесят и пет годишен старец, който беше живял дълго време в Гърция и земал участие в тамошните движения, не преставаше, докато вечеряме, да декламира стихове на гръцки език, в които твърде начесто се споменаваше думата *патрида*. Той беше възхитен от нашето присъствие, възхитяваше се дядо поп, възхитяваха се и другите селяни, но докато работата се въртеше само е честитяване и поздравления.

Щом ние се наядахме и поискахме да ни приготвят 40-те души, които бяха обещали да ни дадат като помощ, за да се върнем и нападнем на града, дядо поп се зачеса зад врата, старчето, което декламираше стихове, стана невидимо и веселите пред малко селяни захванаха да се събират по хармана по няколко души на едно място, за да си шушукат тайно. „Не можем да ви дадем никаква помощ от селото си по две причини — беше отговорът на селяните. — Първо, че ние оставаме сами между толкова турски села, а, второ, че от никое друго село няма да ви са дали ни един човек.“

Новомахаленчани имаха право.

В това същото време ние се известихме, че всичките турци в Заара са се въоръжили и преследванията са почнали. Градът бил

заобиколен със силна стража, която не оставяла никой българин нито да излезе, нито да влезе вътре и отвън. Селяни, пристигнали откъм Хаинето, казаха, че и там така също нямало нищо. Напразно ние питахме: познават ли някого си дядо Никола, т.е. страшния войвода, който имаше на разположението си 700 души.

Изново се отчая дружината; отчаяха се още повече и селяните, от думите на които твърде лесно можеше да се познае, че тия се готвеха да ни кажат: *махнете се!* Михал Жеков, който, както казах по-горе, беше едно от най-решителните момчета и за успеха на делото бе продал всичкото си имущество, припадна му от тия неприятни известия и се търкулна на земята безчувствен. Ние решихме помежду си да бягаме към Балкана, т.е. към Хаинето, и ако навярно видим, че дядо Никола не е свършил нищо, то да търсим спасение в Търновско, което мислехме, че е минало вече под ръката на Иван хаджи Димитров. Това наше решение обаче не знаеше други никой с изключение на трима-четирима души, защото разговорът ставаше на френски. Михала Жекова натоварихме на един кон, който взехме от селото. На селяните казахме, че се връщаме обратно за в Заара.

Часът на 1 и половина по турски излязохме из Новата махала, но не с песни, както бяхме влезли пред малко, а умислени и полуубити, като че да бяхме престъпници. Впрочем, имаше някои от по-младите бунтовници, които се радваха, че след толкова мъки и трудове в разстояние на 24 часа връщат се най-после на къщята си. Действително ние пътувахме из старозагорския път, което беше един вид стратегема. Не като изминахме едно малко разстояние от селото, от което никой не можеше да ни види вече, хванахме пътя за село Елхово. Дружината усети в що се състои работата и на часа възнегодуваха мнозина.

— По-добре да умрем в родното си място, нежели да ходим да се скитаме гладни и жадни по селата без никаква полза и цел — говореха тия.

Разбира се, че правото беше на тяхна страна. Не беше мъчна работата за всекиго да отгатае, че както в Заара, така и другаде нямаше никакво въстание. По тая причина желаещите да се върнат в града не посрещнаха никакво съпротивление от страна на *началството*: всеки беше свободен да отиде, накъдето иска. Колкото за нас, странните, не оставаше никъде спасение освен в Балкана, в Търново или най-после в

Румъния. На наша страна преминаха още и някои заралии, а именно: братя Жекови, Георги Кюмюра, Стойчо Петков, Георги Апосотолов, Бойчо Атанасов и Колю Райнов. Байрактарят влизаше в числото на ония, които щяха да вървят за града; затова разковахме знамето от дървото, което взехме със себе си да не би да пропадне в неприятелски ръце. Взехме така също и по-добрите пушки от тия момчета, които щяха да вървят за Стара Загора, и като се опростихме един други, всеки тръгна за определеното си място — едни за Хаинето, а други за Стара Загора[6]. После няколко минути изгубихме се един от други в тъмнината.

Нашето намерение бе да осъмнем заранта в Хаинето при дяда Никола. На пътя ни стоеше село Елхово, през гдето трябваше да минем. Беше ни страх да пътуваме из обработения път, за да не връхлетиме върху някоя пусия от потеря, заради това тръгнахме направо през гората, без никакъв път и пътека. Всеки час падахме и ставахме по колената си върху сипеите и урвите. Болният ни другар Михал Жеков, който яздеше на кон и който от минута на минута ставаше по-зле, до такава степен, щото не можеше да се стърпи да не издава болезнени стенания — падна от коня на земята, който хукна да бяга през гората, а бунтовническите ни потребности, като знаме, телескоп, кореспонденция и прочее, които бяха турени в дисаги, сипеха се по земята тук-там. После бяхме принудени да ги търсиме със запалени клечки кибрит.

Криво-ляво посред нощ надвесихме се над с. Елхово, кучетата на което ни поздравиха още отдалеч. Щяхме да го подминем отстрана, но понеже другарят ни М. Жеков не можеше вече да се крепи и на коня, при всичко, че го поддържаха двама души отстрани, по негова молба влязохме в селото, за да го оставим на някоя българска къща.

— Простете ме, братя, загдето ви оставям — говореше той на всяка стъпка, при всичко че никой го не обвиняваше.

На много хармани още в с. Елхово жителите турци и българи стояха да прибират храната си, със свещи и фенери. От ужасното лаение на кучетата те усетиха, че странни хора минуват из улицата, но като не знаеха още що става в Стара Загора, никой си не мръдна крака да ни наближи и разгледа що сме за хора. Ние търсихме къщата на някого си Андроника, когото Колю Райнов познаваше и при когото мислехме да оставим болния юнак, понеже бил добър човек. Тоя

последният не ни остави дълго време да хлопаме на пътната врата; кучетата от цялото село, които ни бяха заобиколили, разбудиха не само приятеля Андроника, но всичката махала. Уплашен, от една страна, а, от друга, сънлив, Андроник не отговаряше прямо на нашите въпроси, когато го питахме ще приеме ли под своя защита М. Жекова.

— Че какво има; нали сме християни — брътвеше той безсъзнателно.

Заедно с Михал Жеков остана брат му Георги и Георги Кюмюра, по собствено тяхно желание, за да бъдат другари на болния. Ние излязохме набързо из селото, като взехме един човек, показан от Андроника, който щеше да ни покаже някое плитко място да прегазим Тунджа, понеже се бояхме да минем през моста, да не би да е заварден от някоя потеря. Когато излязахме накрай селото, месецът надникна през средногорските ниски върхове и разкошното легло на р. Тунджа, която се извиваше като змия по казанлъшкото *текне*, лъсна напреде ни.

Мостът на реката, кой е на отворено място и който можахме да разгледаме така също отдалеч, нямаше да се пази от никого. След като го преминахме, водачът, когото бяхме взели от Елхово, се върна назад, а ние се отправихме през нивята, без път, за Хаинето. Колкото и да бързахме да стигнем по скоро, бяхме принудени да почиваме твърде начесто, понеже не оставаше вече сила; бяхме убъхтани и заморени. Когато възлязохме на един бял сипей, отгдето трябваше да се навалим вече към Хаинето, хоризонтът на изток почервеня, което предизвестяваше скорошното съмване; а до селото оставаше още един час път, ако не и повече, който ние не можехме да извървим и за два.

Ние имахме пълна възможност да се отбием в гората, гдето щяхме да бъдем по-безопасни и отгдето само един можеше да влезе в селото, за да вземе хляб и да види какво станаха 700-те души на дядо Никола; но по съображения, които не можа да си обясня сега, защото полуубитият и преследваният човек съвсем по друг начин разсъждава, отколкото оня, който стои на масата — решихме да влезехме в селото всички изедно.

Докато стигнем до хаинската река, която тече отдолу под селото, селяни — турци и българи — ни срещнаха на пътя. Тия излязваха из селото си, кой с кола, кой с брадва, по своята полска работа; а ние, въоръжени, подминвахме ги отстрана. Тия ни изглеждаха с

любопитство, а някои по-дързостни, разбира се, турците, осмеляваха се да ни попитат що сме за хора и къде отиваме. Ние отговаряхме разнообразно: на едни казахме, че сме ловджии, на други — инженери[7] и пр. Като влязахме в селото, беше се вече развидело добре: говедарите, телчарите и много жени, които изкарваха добитъка си, пречеха по пътя. Лошето беше още и това, че водачът Колю Райнов не можа да налучи от един път дядовата Николова къща. Но не стига и това: на края на селото изгубихме двама души от другарите си, Икономов и Ст. Петков, които ударили през друга улица, понеже бяха останали малко назад. Не говоря за будните селски стражари — кучетата. Те ни съпровождаха и от двете страни на улицата, като прескачаха и надничаха през плетищата, да не би да ни изгубят. Положение, както виждате, не твърде завидно.

След като се скитахме няколко минути из улиците, случайно сме излезли пред къщицата на дядо Никола, която Колю Райнов можа да познае най-напред. Похлопахме на къщната врата. Войводата на седемстотин юнаци българи и турци не беше се събудил още; той си отспиваше на хладината. Похлопахме втори път още по-силио, на което ни се отговори с леко покашлюване.

Забута се дървената заключалка отвътре на вратата и след малко войводата стоеше напреде ни, отвътре, като държеше с едната си ръка вратата. Той беше по бели гащи, със син месал на главата и бос.

— Бре, къщата ми изгорихте!… — извика дядо Никола, щом ни позна кои сме, и натисна да затвори вратата.

Беше късно. Краищата на нашите пушки отдавна бяха препречени на вратата, дядо Никола натиска, ние натискахме отвън и като петима против един — надвихме.

— Махвайте се от къщата ми; по това време като вас хора влизат ли в село! — викаше той.

Дядо Никола имаше уважителни причини да говори така, но и ние от своя страна бяхме в пълното си право да го дириме: който е искал да му не боли никой главата, то да е стоял мирен и да не е ходил да се хвали, че има под командата си 700 души, с които ще да захване прохода. Само войводите в Румъния и Сърбия можеха да лъжат така безнаказано; с други думи, калпазанлъците и хвалбите само в поменатите страни минуваха за чиста монета. В България или

бунтовник трябваше да бъдеш в пълна смисъл на думата, или продаден чорбаджия, за да те знае всеки.

От нашето не твърде прилично влизание, от което се полюля цялата къща чак в основата си, всичките домашни на дяда Никола се събудиха и втревожиха. Ступанката му плачеше на една страна, а дядо Никола ни гледаше омаян и не знаеше накъде да ни експедитира.

Той отвори друга една врата, в същата стая, гдето бяхме влезли, и ни покани да влезем вътре; а после заедно с Коля Райнов излязаха из селото да търсят изгубените ни другари и да подслушат: не се ли говори иещо за нашето идвание.

Стаята или мястото, в което ни покани дядо Никола да влезем, не беше ни стая, ни килер, ни хамбар, но прост курник за хвъркovати домашни гадове, със следите и миризмата на които се запознахме още с първо влязвание. Това място служеше на дяда Никола още, като сиромах човек, за държение на тютюн, чесън, лук и пр., които бяха окачени по стените. Както къщицата на дядо Никола, така и това помещение нямаше прозорец. През друга една врата се излязваше в градината, обрасла в буйна трева, което беше добре за нас.

Никой от нас не си отвори устата да забележи тия неудобства. С първо влизание още ние се изтъркаляхме един въз други в тая нечистотия и заспахме като умрели, па става, щото ще. Две нощи и един ден се изминуваха вече, откакто не бяхме затваряли очи; от друга страна, немалко бяхме убити. Баба Николица разтовари коня ни, който бяхме взели от Новата махала, и го пусна да пасе из градината, разбира се, на скрито място. После тя обиколи и нас и ни заповяда никакъв шум да не дигаме, а да си налягаме парцалите. От всичко това се виждаше, че тя е опитна жена, слугувала е и друг път на такива хора с по-определена цел, с които ступанинът й е имал работа през целия си живот.

Подир пладне, когато ни разбудиха да хапнем, двамата старци, бачо Кольо и дядо Никола, стояха край огъня, коляно до коляно, заключени вътре в стаята. Напреде им имаше калаено жебениче с ракийка, а на огъня къкреше черно котелче с гозба — прясна тунджeнска пъстърва. Тия изглеждаха много по-весело, отколкото по-напред, а особено дядо Никола. Причината на всичко това беше, че според събраните из селото сведения за нашето идвание се говорело, че сме дошли и заминали, никой не видял, когато сме хлътнали в

къщата на дядо Никола. А двамата ни изгубени приятели не можели да ги намерят: научили се само, че тия заминали нагоре към лозята.

По наше предложение късно вечерта в къщата на дяда Никола се събраха по-първите съучастници в революционния комитет из селото, заедно с които трябваше да размислим какво да се прави, когато стана вече известно, че никъде не се е вдигнало въстание с изключение на Търново, гдето се имаше още съмнение, че Иванчо х. Димитров е извел своята шарена чета, състояща от моми и момци. Тук, в това събрание, присъствуваше страшният Иван Сетерилията, който ни разказваше пред малко, в Стара Загора, че горял турците като кибрит. Сега той не говореше нищо, подсмърчаше напреде ни и дългият нож, който носеше в мирно време, липсуваше от кръста му. На тоя последния предложи Стамболов, понеже знаеше скритите балкански пътеки, да го придружи да отидат до Търново, за да видят каква е работата; а ние до това време, дардето се завърнат, да чакаме в някоя балканска дупка, гдето да ни се донася хляб от селото. Сетерилията отказа на това основание, че бил заподозрян от турците, които, щом видели, че той липсува, щели да се усъмнят. Разбира се, че всичко това бяха бабини деветини от страна на Сетерилията, само да не отиде. Колко ли е кълнал той на ума си оня час, в който се хвалеше, че всяка година убивал по няколко души турци!

След дълги препирни и убеждения събранието склони най-после да определи други двама души водачи, от които един щеше да заведе Стамболова до в Търново, а другият да изведе нас на някое затънтено място из Хаинския балкан, гдето да чакаме Стамболова. Последният водач, който беше отишел да се приготовлява за път, завърна се подир малко, готов вече, и каза, че като се отбил в къщата на другия водач за Търново, който така също беше отишъл да се приготовлява, не го намерил у дома му. На въпроса, къде е отишел, стопанката му, която не знаела в що се състои работата, отговорила невинно, че мъжът ѝ се качил на тавана пред малко, може би да нарежда тютюна.

Това значеше, че той избягал.

Както виждате, ние срещахме на всяка стъпка препятствия и хладно приемание, но все не се отчайвахме още, не изгубвахме надежда така скоро за успеха на делото. Пъргавият Стамболов беше готов да отиде не само в Търново, но и на оня свят, стига само да може да се направи нещо. Труд, мъки, неволи, глад, смърт и пр. бяха за него

море до колене. Той изля своя яд на събравшите се в дома на дядо Никола мустакати юнаци, които наричаше страхливи баби, малодушни, нерешителни и пр.

— Засрамете се поне от нас, вчерашни деца, които имаме възможност да живеем от вас по-богато и по-охолно, но за общо добро презрели сме всичко и ходим да се скитаме гладни и жадни.

Всичките присъствуващи мълчаха с наведени глави.

VI

Двамата ни изгубени другари, Икономов и Стойчо Петков, отдавна бяха помежду ни. Тия се крили през целия ден в лозята и надвечер, като се стъмни, доведе ги при нас един пъдарин, комуто тия се изказали и който се случило да бъде от нашите хора. Беше вече близо среднощ, часът минуваше пет по турски, когато ние се изготвихме вече да тръгваме само с един водач, защото стоението ни в село не обещаваше добро. Нужно бе да се махнем от село, па става, щото ще. В това време именно, когато да излязваме навън, загърмя, затрещя, небето се покри с тъмни облаци, притъмня като в рог и дъждът, размесен със ситна дребна лапавица, рукна да вали като из ръкав. Дъжд, град, но ние трябваше да вървиме. Нещастния ни конец, който бяхме взели от Новата махала, мислеше вече пред вратата с изведена глава, вързан от плета и натоварен с едно-друго, повечето хляб. За да ускорим тръгването си, хитрият дядо Никола, на когото нашето присъствие в къщата му сериозно трябваше да го безпокои, уверяваше ни да тръгнем, сега само с дяда Стояна (така се казваше водачът), а отпосле ще да ни изпратят друг човек, който ще заведе Стамболова до Търново. Разбира се, че всичко това бяха празни думи.

Из двора на дяда Никола не бяхме още излезли, когато се изгубихме един от други по причина на дълбоката тъмнина; благодарение на ярката светкавица, която бляскаше твърде начесто, ние се събирахме. Но и тя имаше своите лоши страни, а именно, че после светлината, не можехме да гледаме нормално. Дъждът беше до такава степен изобилен, щото после няколко минути по телата ии нямаше сухо място. Барут, пушки, книжени фишеци — станаха на чисто тесто. Пътят ни за определеното място — Балкана — беше през турската махала. Кучетата лаяха отчаяно подиря ни, но не беше време да се боим от хорска опасност: всеки натискаше парцалите си под своята стряха освен ние, неблагонадеждните. „Накъде сте, братя?“, „Чакайте, че ви изгубих!“, „Обадете се!“, „Не ви виждам!“ — се чуваха гласове назад и напред из улицата от нашите другари, които се лутаха като зашеметени из тъмнината. Практичният бай Стоян се спря сред

улицата; той ни прибра наоколо си като пилета и строго ни заповяда да мълчим.

— Знаете ли вие где се намираме? — питаше той на нисък глас. — Всички сме изклани като ярета, ако подушат турците. Хайде аз ще вървя нанапред и ще издавам глас, като кога се мамят кози; а вие ще следвате подир гласа.

Но не беше само това; бай Стоян захвана да си преправя гласа после малко, като че врещеше съща коза. Ние тичахме подиря му. Като излязахме отвън селото, отправихме се към боаза (Хаинския), направо през нивята.

Из тесния Хаински боаз тече река: пътят, който върви из боаза към Трявна и през който трябваше да минем ние, минува покрай самата река, като лъкатуши успоредно с нейната не дотолкова права линия. Тоя път, или тая сляпа пътека, беше по него време дотолкова тясна, щото двама души ако дойдеха наспоред, един от тях трябваше да падне долу в реката. Пътеката се намираше на самия бряг; из нея течеше порой вода. Падания и подхлъзвания бяха наред; един от другарите ни, Георги Апостолов, се капична чак долу в реката; ние щяхме да го заминем преспокойно, защото не го видяхме, когато падна, по причина на убийствената тъмнина, ако да не го чухме отпосле, като издаваше от реката болезнени степания. С големи мъки едвам можахме да го изтеглим двама с Икономова; мястото беше много стръмно. Той беше паднал на края в реката, гдето му се изгуби и револверът.

Страшна картина представляваше напреде ни разяреният Балкан, а най-много боазът! Шум и трясък се слушаше там надалеч, реката и другите многобройни долини, дошли от пороя, ехтяха ужасно, гласът на свирепия вълк се чуваше от дясна страна в урвата, небесната гръмотевица следваше и само когато се светнеше, можехме да съгледаме тук-там напредя си някои от високите върхове, които се издигаха над боаза.

Помолихме бай Стояна да се отбиеме малко в някоя от находящите се из боаза воденици, дордето попрестане дъждът, но старецът бе неумолим; той беше самовластен, господар сам на себе си, узнал бе в малко време, че между него и между нас нищо общо не може да има сред Хаинския боаз. Той не ни удостояваше даже с

отговора си, а следваше да крачи напред, като че вървеше по тротоар, без да се стрепне даже.

— Вие уж се считате н'ам какви си; но доколкото можах да разбера, работата ви била много проста — говореше бай Стоян с назидателен тон, когато се бяхме спрели под един кичест бук да си починем на минута.

Старият ни водач искаше да каже с това, че сме били малко мекушави, не можем да вървим и пр. Той ни обясни, че три часа и половина имаме да вървим път, което място трябваше да вземем колкото е възможно по-скоро, защото реката, която има да газим на 4–5 места, щяла да дойде голяма, по причина на дъждовете. По негово предложение заловихме се един от друг изотзад, най-напред той, а най-подир Стамболов, който водеше коня, за да ие падаме уж, но и тая система на пътуване скоро ни показа, че има своите горчивини. Лошето беше това, че един като се подхлъзнеше да падне, цялата върволица изгубваше равновесие и политаше на земята.

Бай Стоян действително имал право да се бои от реката. Скоро тя дойде твърде голяма, щото едвам можахме да я прегазиме. Водата не ни хващаше и до колене, но по причина на силното течение мъчно се газеше.

След два часа вървене из боаза отбихме се на дясна страна в Балкана, гдето се падаше определеното ни място да отидем. Тук пътеката беше още по-лоша, която после малко съвсем се изгуби вече.

Докато бяхме още в реката, изпомежду ни само Стамболов не се покоряваше на бай Стояна; неговите уста не млъкваха.

— Когато един народ не обича свободата, то можеш ли да го принудиш за това насилствено? Лъжи, хвалби, голи обещания и нищо повече! Ходи, та се скитай сега по тия пустини, като Хамовото семе — говореше той не на нас, но така, сам на себе си, да си разпилей тъгите.

— Кажете на това хлапе да му не мели толкова устата — казваше бай Стоян, като се обръщаше наназад, понеже Стамболов, както казах, вървеше най-наподир с коня. — Не е сега време да се четат молитви.

След като превалихме вече една стръмна ътлина и се навалихме из една урва, гдето решително нищо не можеше вече да се види, по причина, че гъстите букове увеличаваха още повече тъмнината, бай Стоян ни каза да насядаме около един дънер, който представляваше величината на една манастирска бъчва.

— Успокойте се вече, момчета! Тук на това място и дяволът да дойде, не ще може да ни намери — прибави той и без да седне на минута поне да си почине, защото неговото изпечено по Балкана тяло нямаше нужда от подобни нежности, въздрасна нагоре по урвата като дива котка.

Покорни на заповедта му и петимни за отпочивка, ние попадахме на земята като полуубити и се свихме един до други. Трябва да знаете, че на това място, което беше върхът на планината, студът се увеличаваше още повече и че дъждът престана, а небето се изясни тук-там.

Дядо Стоян заплющя по урвата; скоро той домъкна около един конски товар дърва, покачи се на сухата хралупа, извади отвътре сушинка, насипа отгоре й малко барутец, запали най-напред прахан с голямото си огниво, което приличаше на совалка, и огънят пламна.

— Аз зная, че вие скоро ще изпозаспите, като напече огънят, но вардете се поне да не изгорите — каза дядо Стоян, като че да беше учил физиологията на съня.

И наистина той говореше право, не се измина половин час, и всичката дружина онемя около огъня, с изключение на бодрото старче, което, подпряно до дъба, надуваше своето късо чибуче. Тук, на това място, ние осъмнахме на другия ден; сега имахме възможност да разгледаме местността. Ние се намирахме между селата Хаинето и Дрента от северната страна на Балкана. Мястото се наричаше *Татарската пътека*. Ние бяхме в една урва, отгдето можехме да гледаме само противоположната урва, а друго нищо се не виждаше по причина на ниското място и на високите дървета, които стърчеха над главите ни. Измежду двете урви течеше река, на която слушахме само шума, а друго нищо се не виждаше.

Според разказванието на дяда Стояна, по тия места твърде начесто забикалял хайдушкият войвода Димитър Калъчлията. По онова време (преди 25 години) разходката по Балкана на независими хора дотолкова невинна се представлявала на турците, щото сам Димитър Калъчлията слизал в селата по големите празници на веселба и много пъти водел хорото сред село. Веднъж били изпратили да го преследват седем бюлюкбашии от разни градове, които навлезли донейда в Балкана, гдето бяхме ние, но после ги дострашало и се

върнали. В това време прочутият Калъчлия пиел кафе с няколко души българи от потерята.

Смъкнахме се по-надолу до една канара, гдето трябваше да чакаме човека от селото. Конецът ни, който не можеше да върви вече оттука нататък по причина на местността, оставихме го вързан от едно дърво, по-горе, без никаква храна. Тук ние престояхме цял един ден, с надежда, че ще дойде човек от селото, който да остане при нас, а дядо Стоян да отиде със Стамболова за Търново. Напразно! И в тоя случай ние бяхме подиграни, както си предполагахме и от по-налред: хаинчени гледали само да се отърват от нас. От 700 души юнаци сега един не можеше да се намери, за да ни бъде водач само!

От стечението на такивато обстоятелства, т.е. лъжи, голи обещания, непостоянство и пр., които срещахме на всяка стъпка, куражът и пламенните въодушевления започваха да изчезват и у нас; а на тяхно място се появиха: униние, разочарование и малодушие. Не остана вече и що да се говори; никой не си отваряше устата да каже поне една думица за насърчение, понеже знаеше и усещаше, че никой няма да го повярва. Ако Велико Търново беше въстанало със своите смесени херои, то Хаинето, слава богу, не се намираше зад морето, следователно трябваше да чуеме досега. От Заара нямаше що да очакваме, защото не бе мъчно да си въобрази човек като какво щеше да бъде положението в тоя град после нашето излязване: затваряние на младите, интриги на чорбаджиите, бой, претърсване на къщи и пр.

По тая причина наместо въображаеми планове за нападение, палениe и н’ам що си още, ставаха помежду ни предложения, накъде трябва да вървим, за да избегнем строгостта на правителството. Първият бе Стамболов, който предложи, че ще си вземе очите към Търново, отгдето ще си търси лесницата да се вмъкне в благословената Румъния. Георги Икономов поиска да отиде с него, но Стамболов не го прие, защото първият от тях беше с европейска шапка, а последният, Стамболов, с потури и скъсан калпак. Той беше се приготвил още от село с тая форма, понеже се готвеше да пътува за Търново, както казах.

После малко Стамболов замина за Търново с бай Стояна, който щеше да го изведе само до пътя, който води в с. Дрента. Липсуванието на Стамболова изпомежду ни в такава критическа минута още повече увеличи нашето отчайвание. Бай Стоян се забави много повече, отколкото трябваше, в изпращанието на пътника; наближаваше да се

мръкне, а него нямаше още. Ние започнахме да се безпокоим, че може би и той да ни остави, защото в такъв случай трябваше да се считаме вече за изгубени, не че щяха да ни избият турците, а така просто щяхме да измрем из Балкана от глад, понеже невъзможно бе да намерим изхода. Но верният дядо Стоян едва ли помисляше подобно нещо. Ние чухме ангелския му глас още отдалеч, когато той се кашляше през гората, знак хайдушки, за да ни предизвести да не би да стане някой сакатлък. Неговото появяване ни посъживи малко нещо. В знак на признателност за неговата честност ние му подарихме един нож и една пушка, които той горделиво накачи по себе си.

VII

Маенето ни из Балкана нямаше никаква цел; затова решихме да се върнем пак в с. Хаине, да се преоблечем в селски дрехи и докато не са се разшавали още турците, да си търси всеки селямета на главата, накъдето му видят очите. Когато на тръгване отидохме да си вземем сиромашкия кон, който не беше ял от три дена, видяхме, че дървото, от което го бяхме вързали, беше обелено цяло-целеничко в корена, докъдето можал да досегне със зъбите си! Горкото животно, и нему било писано да пострада за българската свобода!…

След четири часа, в полунощ, ние се свивахме до един плет край селото Хаине, гдето беше ни оставил бай Стоян да го чакаме, докато той отиде в селото да ни донесе селски дрехи или да доведе при нас дяда Никола, за да ни даде някои наставления, като стар и патил хайдутин. Върховете на Балкана изново се покриха в мъгла, притъмня, както и в по-предната нощ, и дъждът се оправи да вали. Чакахме час, чакахме два, ни бай Стоян се връща, ни дядо Никола се явява. Твърде възможно бе да са хванали турците и двамата, едина още през деня, а другия, като си е влязвал в селото. Сега оставаше ред само за нас… Всяко лайвание на селското куче пробуждаше у нас хиляди предчувствия, съпрежени повечето със съществуванието на душицата…

— А бе, момчета, какво е това от вас? Вие сте намислили и нас да погубите, и селото ни да изгорите, с децата заедно — викаше запъхтяно дядо Никола още отдалеч, щом се приближи до нас, придружен от бай Стояна. — Знаете ли вие, че селото гори на огън? Откакто сте заминали за Балкана, два пъти ми бастисваха къщата селският мухтарин и няколко турци, за да търсят вас.

Дядо Никола ни обвиняваше, че не сме почакали още един-два дена на Балкана, гдето нямало никаква опасност както за нас, така и за селото. Сега той се чудеше накъде да ни скрие, понеже нямаше там наблизо, освен пак Балкана, друго геристо място, гдето да можем да се крием. В село бе невъзможно да влезем втори път, според както уверяваше той. Хляб даже не посмеял да ни вземе от къщата си, защото турците на всичко обръщали внимание. По съветите на същия

дядо Никола тая нощ ние трябваше да отидем в една малка корийка, изходяща се на един и половина час разстояние от селото надолу, оттатък р. Тунджа, гдето на другия ден той щял да заобиколи с няколко души, уж че дошли да ловят риба, и по тоя начин, ако успеят, ще донесат селски дрехи за тримата ни другари, за Икономова и за мене по един чифт обуща, понеже дрехите ни бяха униформа от железницата, позната по тия места от всичките турци за неприкосновена, и по малко хляб. На това място, по причина на ослепителната тъмнина, един от другарите ме удари толкова силно с устата на пушката си, без да ще, щото кръвта рукна на часа и едната ми вежда повисна като конска устна.

Тръгнахме за гореказаната корийка, заедно с дядо Никола и бай Стояна. Пушките си оставихме до плета, пак по съветите на опитните хора, които тия щяха да приберат на връщане; останахме само с револверите. Пътят ни за корийката предстоеше през нивята и угарите. От силните дъждове те бяха се разкаляли до такава степен, щото краката ни потъваха до кичиците и чернопръстната кал, размесена с трева, лепеше се на големи топачи по краката ни. Мъките бяха от естество на ония, които не можат да се опишат.

Къде среднощ стигнахме левия бряг на р. Тунджа, която трябваше да прегазим; тя не беше такава бистра и скромна, каквато я видяхме преди два деня между Хаинето и Елхово. Силните порои бяха изменили и цвета, и величината й; мътна като боза, тя буйствуваше из своето легло и носеше по гладката си повърхност различни вещества: дървета, тръне и коренаци, които определяха бързината й. Не отведнъж се решихме ние да турим крак в тая дебела маса вода, която ни се показваше още по-страшна по причина на тъмната нощ. И как да не бъде страшна? Чуваш напреде си нещо, че хучи и клокочи, виждаш само на две-три крачки разстояние, че нещо се движи като черно валмо, и нищо повече. Дали напредя ни на това място, гдето щяхме да газиме, нямаше някой завой, някой дълбок вир или други лошави места, съществующи и в най-малките речички — за нас бе положително неизвестно.

— Няма време за маение, в селото огън гори; хайде по-скоро нагазвайте, да се върнеме и ние — викаше дядо Никола с повелителен тон и с по-голям кураж, отколкото като бяхме на къщата му.

Ние се колебаехме; някои от другарите нагазиха докъде колене, но пак се връщаха назад, като казваха: „Силно влече.“

— Ех, момчета, а че пак момчета! — каза сърдито бай Стоян и след като се прекръсти, което показваше, че и той не е свободен от нашата болест — страха, — защото българинът се кръсти и се моли само кога загърми, нагази с дрехите си е буйната и мътна Тунджа.

Ние го последвахме така също неразсъблечени. Най-дълбоките места на реката ни хванаха до пояса. И това беше доволно в една балканска река с бързо течение и камъци, но мястото, т.е. *гечитът*, беше много добър. Не даром имахме за преводачи двама хайдути, които по своята опитност знаеха мястото из околността на всяко камъче. Дядо Никола, който остана на другия бряг с коня ни, не се виждаше вече. Като наближихме края на реката, бай Стоян се завърна пак назад, а ние излязохме на десния тунджански бряг здраво и читаво, изтегнали от вода, която шуркаше от дрехите ни.

Оттук нататък се захващаше вече корията, за която се бяхме отправили. Най-напред се погрижихме да намерим някое възвишено място в тая местност, за да прекараме ужасната нощ, защото в равните места по причини на силния дъжд течеше вода. Погрижихме се да си стъкнем огнец, за да си свестим кочанясалите членове, но това бе невъзможно, по причина, че тук не се намираше сушинка, както това става в Балкана, гдето големите букови хралупи са неизчерпаемо съкровище.

Никой път няма да забравя аз тая страшна есенна нощ. Тя ни се стори, че не е 12–13 часа, но цяла година. През всичката нощ никой изпомежду ни не затвори очи. Свихме се под един сипей, впити един до други, уж за по-топло, но скоро краката ни се вдървиха от студ; всички треперехме еднообразно, като по правила, а студената лапавица продължаваше да шиба по храстовите листи. Ако се спирахме на едно място, още повече измръзнахме, а ако станехме да ходим, удряше ни на сън. В нищо нямаше спокойствие!

Съмна се по едно време и ние полюбопитствахме да разгледаме своето привременно жилище, защото божият ден беше за нас по-страшен и от нощта. Местността обаче не представляваше ония условия, каквито нам трябваха. Освен че корията беше много рядка, така също както *Глуханската*, съществуваха още извътре много пътища и пътеки, всичките наши неприятели; нямаше ни буйна папрат,

ни съборени от бурята дървета, ни зъбести канари, нямаше място, гдето да не бе стъпил човечески крак. Тия несгодности отчаяха още повече дружината; опасността ставаше очевидна, тя се виждаше напредя ни във всичката своя голота.

По следствие на това, ние се съгласихме двама с Икономова да се откажем от съмнителната защита на тая кория и от помощта на дяда Никола, която той се обеща да принесе тоя същия ден, което така също беше още въпрос. Нашият план се състоеше в това: да тръгнем още на часа за Нова Загора (5½ часа), гдето началникът на станцията при железницата беше българин, Ив. Цанков, познат по своята честност и патриотизъм, за когото вярвахме, че ще да ни приеме и изпрати с трена към Одрин или Цариград, още повече, че той ни познаваше кои сме и каква работа вършехме. За това трудно пътуване до Нова Загора се облягахме само на една гаранция, а именно на компанската униформа, с изключение само на цървулите и белите навуща, които не подхождаха на сините жакети от Хиршовата компания.

Казвам трудно пътуване, защото гнетът на тескеретата, чрез който османската държава се мъчеше да запази своето съществувание, както правят това същото и много други тирански държави с християнски господари, беше в своята цветуща сила. Между две села от два-три часа разстояние невъзможно бе да се пропътува без пъстрото тескере; освен беклемите, тия разбойнически учреждения, освен необузданите заптиета, всяка друга краста, която носеше шарена чалма, имаше право да пита за тескере.

Това свое решение ние не забавихме да съобщим още на часа и на останалите си окаяни другари, като им казахме в същото време, че можем да вземем със себе си един-двама души, за които ще казваме, ако би да ни попита някой по пътя, че са наши работници, т.е. от железницата. Тия не одобриха нашия план, който намериха твърде смел — по тая причина никой не пожела да ни придружи.

— Ние ще да се върнем пак на своето родно място и ако има да се мре, то там желаем да измреме, при своите деца — отговори Никола Райнов, след като изпусна от шестдесятгодишните си гърди силна въздишка.

— Аз виждам своето спасение само при някой европейски консул, преимуществено при руския, затова ще тегля към Бургас — прибави Георги Апостолов.

— А ние желаем да измрем по-добре на бесилницата в някой град, отколкото да ни избият мърцина[8] тука в това пусто място — отговори Икономов и след като се опростихме за последен път с всичките си другари, тръгнахме само двама с Икономова. Най-напред ни предстоеше да прегазим втори път р. Тунджа. Тя беше дошла, но не значително, така щото преминахме свободно, разбира се, пак непреоблечени. Важното бе, че към коя страна трябваше ние сега да вървиме, когато наоколо не само че нямаше никакви следи от път или пътека, но не знаехме и накъде се намира изток или запад, защото гъста мъгла бе се спуснала още заранта, като се съмна. За най-благоразумно намерихме да тръгнеме по течението на Тунджа, която има посока към Нова Загора. Мястото, през което пътувахме, беше нивя и угари; тия се бяха разкиснали по причина на дъждовете като масло, затова, колкото и да вървяхме бързо, не ни спореше.

Подир един час вървене изпречи се напреде ни един път, доволно работен; ние го хванахме безсъзнателно, с надежда, че ще да срещнем някои пътници, които ще да ни насочат на правия ни път. И действително, не след дълго време примерджиха се насреща ни в мъглата три-четири предмета, които идеха насреща ни. Можахме да ги познаем, докато бяха още на далечно разстояние, че са турци.

Другарят ми поиска да кривнем от пътя, за да не се срещнем с тях, но аз са не съгласих, защото в такъв случай давахме им сериозни причини да ни заподозрат още повече.

След обикновеното *урола* (на добър час) един от тях ни попита кои сме и отгде идем.

— Отиваме на Ени-Заара, гдето служим на станцията, но като се връщахме от Казанлък, счупи ни се колата и ние тръгнахме по крака, па изгубихме пътя, като отивахме на едно село, и най-после решихме да си отидем по крака — казахме ние.

— Но вие и сега не сте в правия път, защото наместо в Н. Загора отивате в Сливен — отговори един от тях, а другарите му не снемаха очи от нас, понеже не изглеждахме твърде благоприлично.

— Стига си ги зяпал бе, хей, диване с диване — възрази сърдито един от четиримата души турци спрямо другаря си, който ни обясняваше на коя страна се намира н.-загорският път. — Не се ли усещаш, че тия ни лъжат? — прибави той. — Потъналите им в кал дрехи показват, че тия са пътували цяла нощ кой знае откъде.

Всяко оправдание беше излишно. Благодарение на Хиршовата униформа тия турци, които бяха въоръжени от краката до главата, не си позволиха да ни закачат. Като се затулихме вече от тях, такъв вървеж ударихме, щото с кон да ни гонеше някой, мъчно можеше да ни достигне. Ние се бояхме, че щом турците стигнат в Хаинето, ще се отвори дума за нас. Докато пристигнем до турското село Чанакчий, жива душа не срещнахме по пътя по причина на лошото време. Понеже 24 часа се изминуваха вече, откакто не бяхме турили в устата си хляб, принудихме се да се отбием на голямата воденица, която е близо до селото от долна страна, за да си изискаме малко ядение.

Повече от петдесят души селяни, турци и българи, имаше на тая воденица, дошли да си мелят брашното. Тия ни заобиколиха, като влязахме вътре, и с голямо любопитство започнаха да ни заничат. Ние им разправяхме хала си, т.е. че ни се счупила талигата и сме изгубили пътя, за което и те съжаляваха. Няколко души турци се завзеха даже да ни правят цигари, понеже ръцете ни бяха измокрени до костите; повечето чест се отдаваше за униформата; може би и на съмнителната ни народност, защото, като следвахме да говорим само на турски, мислеха ни, че не сме българи, което предположение, за да усилим още повече, заплатихме щедро на ония лица, които ни даваха по малко тютюн. Името българин нищо не чинеше по това време.

Хляб обаче не можаха да ни намерят, за което ни се извиниха твърде учтиво. Беше рамазан, както казах по-горе, а турците говеят през тоя месец. Млад един българин, който стоеше наред с турците и мълчешката гледаше повечето на белите ни навуща, отколкото на сините ни шапки, направи ни знак с очите си да излезем навън. Повече обяснения не бяха нужни. Като се отдалечихме на 20–30 крачки разстояние от воденицата, същият тоя млад българин ни изпревари от долня страна и след като ни каза да се не боим, защото никой не можал да ни разбере що сме за хора, извади изпод абата си една топла пята, която ми подаде в ръцете.

— Бързайте само колкото е възможно по-скоро и нищо повече — прибави той.

Тоя ангел-хранител, постъпката на когото не можахме да си обясним, поискахме да го възнаградим с един бешлик; но той се отказа благородно от тая не твърде малка награда в турско време, като каза, че нам трябвало повече пари.

Не топла пита хляб, не бо’зна какви си почести, не праведни оценения на трудовете, но две само думици, изказани съчувствено от другиго, са в състояние да оживят полуубитото същество и дълго време да подкрепят неговото съществувание. Постъпката на тоя благороден селянин до такава степен ни насърчи, щото ние крачехме бодро, упоени от радост, като да беше настанал конецът на всичките по-нататъшни опасности…

Ние бързахме да достигнем полите на Средня гора, защото само под нейните ниски дървенца можехме да се считаме за безопасни. Вечерта мислехме да пренощуваме в с. Кортен у някого си Стоянчо Георгев, роднина на другаря ми Икономова, когото щяхме и да задължим да ни снабди с някои потребности, а най-повече с обуща, защото в Нова Загора бе невъзможно да стъпим с белите навуща.

Като навлизахме в Средня гора, оставихме правия път и тръгнахме из слепите хайдушки пътеки, които Икономов познаваше много добре, както линията на Хиршовата железница. Дъждът не преставаше още да вали.

На пътя се срещнахме с един габровченин, който ни разказа, че миналата нощ в с. Елхово нападнали 300 души комити, които правили бой с турците.[9] Ние се спогледахме с Икономова и помислихме, че тия 300 души не са други никои освен нашата четица, състояща се от девят души, която премина през това село вечерта на 17 септември. Така или инак, но хитрият габровченин не можа да се стърпи от да не покаже, че ни познава що сме за хора. „Бог да ви е на помощ!“ — каза той и бутна коня си.

VIII

Видело беше още, когато ние потеглихме да влезем в Кортен, голямо българско село, на един и половина час разстояние от Н. Загора. Ако беше останало на нас, щяхме да се бавим из треволигата, докато се мръкне добре, но пъдаринът на лозята, който така също излезе другар на Икономова по „стария занаят“, посочи ни един път през нивята, отгдето свободно можехме да влезем в селото, без да ни види някой. Колкото и да се прахме и измивахме на чешмата, все пак можеше да се познае по дрехите ни, че не сме чисти хора.

В къщата на Стоянча намерихме само майка му, баба Георгевица, стара жена на 50-55-годишна възраст. Тя стоеше навън в сайвана и спокойно си предеше на фурката. С първо виждание още можа тя да познае своя роднина, когото изглеждаше внимателно от краката до главата и като че се боеше да му отговори, преди да го разгледа.

— Хем, Георги, да ти кажа ли аз тебе правото? Махвайте се от къщата ми, докато е още рано — извика сърдито баба Георгевица наместо „добри дошли“ и челото й стана по-бръчкаво.

— Ние идем от железницата, гдето сме на служба, лельо, бъди спокойна — отговори Икономов.

— Казвам ви с добро: излезте от къщата ми, която е горяла вече един път — бъбреше още по-сърдито старата жена. — Знам аз каква е твоята железница — прибави тя, като се обърна към Георгия, — шумата!

Тук съм длъжен да ви кажа, че баба Георгевица беше опитна жена, затуй можа да ни познае от един път по каква работа сме ходили. Балканските юнаци тя ги познаваше само от песни и приказнички, но много пъти беше ги приемала на къщата си ни в туй, ни в онуй време, прала им е кирливите ризи, крила ги е и пр. А гдето казваше, че „къщата й изгоряла един път“, беше в пълното си право: мъжът й, за давание прибежище на хитовци и други още юнаци, гниеше от 14 години в Одринския затвор.

Синът й Стоенчо, който отсъствуваше от по-напред, дойде и ни свари, като се карахме с майка му. Той ни прие по-учтиво, каза на майка си да млъкне, защото не тя, а той заповяда в къщи, покани ни

вътре в една стая; но ръцете му не преставаха да треперят, беше явно като ясния ден, че и той се безпокои вътрешно, а мъжкото му самолюбие не му позволяваше да ни каже правото.

Доволно беше, че ние се сещахме каква е работата. Затова побързахме да ни сложат да ядеме, а Стоенча задължихме да намери два чифта обуща, кундури или калеври, за да тръгнем още нея вечер за Нова Загора.

Стоенчо отиде да търси обуща при селския учител, а ние седнахме да ядеме. Баба Георгевица не преставаше отвън да чете молитви; ние слушахме свободно, когато тя нареждаше: „Изгоряхме, боже, отидохме!… Само една рожба си имах, но и нея ще ми отнемат тия капасъзи!… Из цялото село се говори вече, че двама непознати вървели към нашата къща…“ Колкото и да нямаше човек апетит за ядение, горните думл бяха в състояние да го накарат да му се разяде.

Обущата, които Стоенчо ни донесе после малко, приличаха повечето на суха пастърма, отколкото на калеври. Те бяха смазани и спитени, сухи и окърпени, яма върху яма. Посчукахме ги оттук-оттам, понамокрихме ги и где се закачили на пръстите ни, где не, колкото да се не каже, че сме боси — излязахме из селото часа към 11½ по турски вечерта, като казахме на Стоенча, че отиваме не за Нова Загора, но за Сливен.

Казах, че разстоянието от Кортен до града е един час и половина, най-много два; но ние едвам можахме да го вземем за четири и половина часа. Причините на това бяха много. Първо, че Новозагорското поле е прочуто със своята лепкава кал и, второ, че нашите прокопсани пантофи стояха на краката ни като букаи. Докато влезем в града, гьонът на единия Икономов пантоф се отпра съвсем, а на моите носовете зяпнаха като на ахтопод устата. Ние влязахме боси в града и макар часът да беше минал двата (до него време турците позволяваха да се ходи без фенер), по причина на европейското ни облекло никой не ни закачи.

Между града и станцията срещнахме случайно на пътя бъдещия си благодетел Цанкова. Той ни отрупа със стотина въпроси за новини от Заара и Сливен, каза ни, че според достоверни слухове всичките младежи от първия град били затворени от правителството, и пр. Ние се престорихме, че не знаем нищо, защото с него заедно вървеше един

странен; казахме само, че желаеме да се срещнем с него после на станцията, гдето и отидохме да го чакаме.

Служащите на станцията, от които мнозина имаше да ни познават, не бяха си легнали още. Разбира се, че нашето появяване при тях с хубавите пантофи не щеше да им произведе добро впечатление, а най-важното бе и това, че при тях имаше и няколко жандарми, пазители на станцията. По тая причина ние се примъкнахме полекичка, поотминахме станцията и отидохме измежду вагоните да чакаме, дордето се завърне Цанков. Злочестият човек нигде не може да се скрие от преследванието на горчивата съдба. Една жена, която, вижда се работата, че е стояла на прозорците, можала да ни съгледа и като помислила, че не сме добри хора, вдигна врявата:

— Василе! Заптии! Вижте що са за хора навън, които обикалят покрай мазата и хамбарите…

И Васил, и заптиите, и други още работници на минутата изхвръкнаха навън.

После няколко минути ние вече бяхме в осветената стая за пасажерите, заобиколени от любопитните.

— А защо не влязохте при нас? — попита един от тях. — Дава не сте някои чужденци: хора от същата железница?

Ние мигахме напредя им като куче във воденица. Докато постоим няколко минути, водата от дрехите ни потече по дъските и образува вадички; от друга страна, кралимарковските калеври ни придаваха по-голям блясък; благодарение обаче на калта, тяхната форма не можеше да се види дотолкова. Заптиите само мълчаха; те ни изглеждаха под вежди и преспокойно надуваха своите пъстри чибуци. Турска работа!

Завърна се по едно време Цанков и ни повика да отидем при него на горния етаж. Когато другарят ми се качеше нагоре ло стълбите, върху които пантофите му правеха продълговати дъмги от кал, жената на Цанкова го размерваше изподир, а после се обърна към слугата, когото питаше: „Кои са тия цигани, които ми омискиниха къщата?“

Както си мислехме, така и се случи. Цанков се намеси в участието на нашата съдба. Той ни снабди с по някоя пара, даде ни по един чифт прилични пантофи и се обеща да ни качи на трена на другия ден, без да позволи на заптиите да ни питат за тескерета.

Икономов замина благополучно за Цариград, а аз останах най-напред на Търново-Сеймен, като мислех, че ще сполуча пак да си взема службата. Освен това не ми се искаше да отида в Румъния, за която бях си съставил понятие, че е кюп, в който твърде лесно се претопяват народностите. Благополучното преминување на Икономова за Одрин се дължи на двама наши приятели, К. Теодоров, кондуктор на трена, и Утини, макинистът, родом славянин. Тия туриха Икономова в *тентата* (място, гдето стои водата за машината) и той бе длъжен да престои във водата цял-целеничък чак до Одрин, само с главата навън. Между другите българи по железницата, които спасиха мнозина въстаници, първо място завземаше К. Теодоров, който е спасил мнозина от въжето. Зная още едно лице, Манол, с една ръка, служащ на одринската станция, така също приятел на въстаниците.

Но това бе невъзможно, т.е. да остана на Сеймен, защото всичките бяха се изучили накъде съм отсъствувал; и приятели, и неприятели бягаха от мен като от чумата. На втория ден от пристиганието ми на Сеймен получих записка от Стефан Чифутина, с която ме викаше да отида да се видим в селото. Тоя сиромах, който беше от мене повече компрометиран, защото имаше работа със селяните, на които се считаше като главатар, намерих го в дюгена на Господина, скрит долу в мазата между бъчовите заедно с Димча (тоже из Заара). Той потвърди слуха, че като не можал да развали моста на Сеймен, отправил се със 105 души въстаници към Заара, гдето, като не можал да ни намери, тръгнал към Хаинето да ни търси, заедно с четата си. На с. Елхово, гдето турците се усетили, че е излязла тая чета, направили засада близо до селото, която четата видяла от по-напред и взела нужните мерки. Според уверяванието на Стефана и на Димча, от българската чета се наранил само един поборник, а от турците, които излезли от засадата си, паднали убити няколко души. После това произшествие гладната чета се отказала да върви вече напред. Момчетата се разпръснали кой накъдето види по Средня гора; едни от тях избили многобройните турски потери, други се хванали живи, а трети успели да избягат, които наскоро щели да се хванат, защото правителството пипало деятелно.

— С големи молби приятелят Господин склони да ни отстъпи мазата си за два-три деня, но тая заран той ни каза да си търсим вече

лесницата, защото селяните захванали да му подмятат думи — прибави Стефан. — Не зная какво ще да се прави.

Аз отговорих на двамата си едномисленици, че не можа им помогна в нищо, и ги оставих на съдбата им в тъмната миризлива маза.

Стефан Гергюв Чифутинът е родом от Стара Загора. Той беше на възраст около на 28 години, синеок, с малки руси мустачки, коса и брада тоже руси, по занаятие хлебарин, с което се занимаваше в селото Сеймен, гдето държеше и фурна. Чифутин го наричаха, защото свободно говореше еврейския язик. Стефан беше един от честните и предадени хора на революционерний комитет. Често той дохождаше от Сеймен на станцията и в селото Търново, с кош на гърба, пълен с хляб, а между хлябовете в. „Независимост“ или друга някоя брошура от Л. Каравелов, които той раздаваше по другите работници, „да учат словото божие“, според както се изразяваше той сам.

С тия няколко думи поисках аз да запозная читателите със скромния хлебарин Стефан Чифутов, защото той не е вече между живите. Той издъхна на въжето пролетта през 1876 година, когато се дигна Панагюрското въстание, в град Одрин върху моста, а тялото му се хвърлило в Марица!…

Слухът, че в Стара Загора за затворени всички млади и развити хора, всеки ден се потвърждаваше. Според едни числото на затворниците излизало 800 — 1000 души, според други — 2000, а според турския източник, който никак се не церемони с нулите — 5000 души. На основание на тия слухове аз отидох в Одрин, за да се отдалеча от Заара и да забавя за няколко деня хващанието си, понеже там не ме познаваха дотолкова. Навсякъде турците бяха наежени от заарското събитие; преглежданието на тескеретата се извършваше с най-голяма строгост; ония пътници, които се кажеха, че са от Заара, нищо не можеше да ги гарантира, от да не посетят затвора.

Очевидци разказват, че когато се получило известие в Узунджовския панаир, че в Заара станали комитетите, всичките дюгени се затворили всеки бързал и се приготовлявал да бяга, а мнозина от заарските търговци били арестувани още там. Факт е и това, че тоя прочут панаир, който е събирал търговци от четиритех страни на Отоманската империя, па даже от Немско, Сърбия и Румъния, комерческата му звезда угасна безвъзвратно същата тая година (1875),

по Заарското въстание, който факт като да предизвестяваше с това паданието на турското царство.

Както в Сеймен, така и в Одрин, между приятелите, някогашни едномисленици, и мене беше минала черна котка. Ходих ден, ходих два — никой не ти подава братска ръка, всеки бърза, всеки има работа, бил подозрян и нам що си още, като че да имаше на челото ми написано „Съучастник в Заарското въстание“. Деня се присламчах тук-таме, гдето завърна, а нощно време гълтах богато чистия въздух върху сланата под черниците покрай Марица; братското съчувствие и святото дело в Стара Загора бяха нанесли последен удар на скромната ми кесийка, щото не бе останало и за насъщния. Срещнах се с един приятел на станцията, от категорията на „учените“ и многоглаголствующи, на име Петър Станчев (из Търново), който беше по едно време учител в Одрин и когото Стамболов ми препоръчваше за отчаян патриот. Та и аз се бях срещал с него по-напред. Той не жалеше ни думи, ни високи фрази, ни възклицания, когато говорехме за бъдещото движение. „Огън и меч! Ето где е нашето спасение.“ — казваше тоя симпатичен момък.

„Ето човек, който ще да ме чуе и ще да вземе живо участие в моето положение“ — си помислих аз и гордо, като неотдавнашен бунтовник, застанах напредя му.

— Поздравява те приятелят ви Стамболов, когото виждах в Стара Загора — казах аз най-напред, което беше като предисловие на последующето: „Дай ми някоя пара“, „Помогни ми да се скрия“.

— Засега сбогом… Човек ме чака — отговори някогашният горещ патриот и си подаде ръката, в която като да държеше лед.

После няколко минути само шумът на колата се чуваше, с която той отстъпи към града.

Трябваше да се потърси някой от неблагоразумните, от ония, които не знаят *каймета* ни на парата, ни на живота, ни на златното бъдеще. За такъв аз намерих Петър Стайков, родом от Карлово, службаш на железницата и обесен на Пловдивския мост по-после, нещо, което показва неговата непрактичност. Петър държеше квартира на Караагач при Одрин, гдето се завръщаше само през деня. В тая нова квартира, гдето имаше само една стара баба, гъркиня, той ме заведе да стоя с такова условие, че ще да се престоря на болен и ще лежа постоянно, без да се подавам вън из вратата, а хляб ще да ми доставя

той скрито, по няколко пити, които ще крия под дрехите си. Три деня прекарах аз в къщата на тая баба, която никога не можа да ме види като ям, и напълно вярваше, че действително съм болен. Един път ме свари, като се боря със стомната за вода.

— Чакай, синко, ти какво направи! — извика тя и се впусна да вземе от ръцете ми зеления бърдук. — Три деня става, как не си турил нищо в устата си, а пиеш вода!

Между това работите, наместо да се оправят, от ден на ден вземаха по-страшни размери. Българите изгубиха всякакво доверие към правителството, т.е. изгубиха и оная лицемерна преданост, която до това време се крепеше криво-ляво. Затваряния и преследвания се почнаха навсякъде; обири, нападения и всякакъв род хищничества от страна на турското население се подигаха против ненавистната рая, „комита“, пред които турското правителство затваряше очи. От Стара Загора пристигнаха обезпокоителни слухове от заптийски източник, че жива душа няма свободна в тоя немирен град: всички били затворени. За няколко дена съобщенията с тоя град бяха прекъсани, защото никой не смееше да отиде за там освен заптиите.

Полицията в Одрин правеше и нощта на ден. На станцията бяха докарани около стотина жандарми с разни ефендета и кетипи, които прецеждаха пътниците през ключова дупка, идели тия откъдето и да е. Разбира се, че в тоя случай най-голямото предпочитание се отдаваше на българина. Така или инак, но, от една страна, цензът на българщината растеше значително в това време; тия бяха хероите на деня.

Пред вид на тая опасност аз намислих да изляза от Одрин и да потърся другаде спасение. Понеже в други отдалечени градове, гдето нямаше железница, невъзможно бе да се отиде без тескере, реших да си опитам щастието при друг един приятел. Ради Иванов, началник на харманлийската станция, която е втора станция на железницата от Одрин към Пловдив. Него аз щех да моля или да ме скрие в станцията, или пък да ме снабди с някое тескере.

За тая цел излязах една заран на одринската станция, докато не беше тръгнал още тренът за Харманлий. Едно, че нямах дребосък да си купя билет, друго препятствие беше и това, че който влезеше в салона, гдето се продават билетите, искаше му се тескере. Докато се оглеждах наоколо си, като заек, кой ще посегне да ме хване, кой ще ме

попита за името ми, обади се отзаде ми един ангелски глас: „Не желаеш ли да пътуваш за някъде, да те препоръчам на приятелите от трена безплатно и без да ти се случи нещо?“…

Човекът, който ми говореше това, бе кондукторът К. Теодоров, българин, служащ на железницата, който знаеше положението ми. Предварително аз не бях му говорил нищо, но за човек благороден, който желае да помогне на своя брат, не е нужно дълго и широко обяснение: страждающият се познава по много външни признаци.

— А ако дойдат да те хващат оттука, то няма да допуснем да стане работата въпрос — говореше ми после два часа приятелят Ради Иванов, на Харманлий, който ме прие по начин съвсем рицарски. — В такъв случай ние ще вземем по един револвер, ще да се прегърнем и ще се убием един други, като всички съзаклетници… Можеш да останеш при мене в станцията не за няколко деня, но за цяла година, ако обичаш — прибави той.

IX

И така Заарското въстание се свърши, без да замирише на барут. Това аз казвам само за нашата чета, т.е. четата, която се състоеше от главатарите на въстанието и от по-първите заарски интелигенти. Дотука, може да се каже, аз разказах, доколкото ми беше това възможно, най-важните събития от това въстание. Хайдете сега да се повърнем в Стара Загора и да видим що там става после 16 септември, когато ние се простихме с тоя град от *Чадър могила*.

Най-напред съм длъжен да кажа това, че старозагорският затвор дошел тесен за заподозрените и набедени комити. Когато се изпълнил вече затворът, правителството разпоредило да натъпчат останалите затворници в старото здание, наречено *Безистенът*. Тия последните възлизаха на брой около 800–900 души; в тяхното число влизаха и истинските бунтовници, и благоразумните, и учените, селяни, граждани и пр. Правителството не правеше разлика между поп Ивана, който не искаше да ни причасти, и между Господин Михайловски, който ни излъга, преди да излезем.

Лицето, което най-много способствувало да се увеличи числото на затворниците, беше Андрей Момчев, един от съзаклетниците, когото бяхме изпратили още от Заара да дигне селяните от Обруклий. Когато той дошел с тях край града вечерта на 16 септември и не намерил никого, събул се бос и влязъл в града, за да разбере каква е работата, като се отправил да ни търси в къщата на Михал Жеков. По улиците обаче турската патраула сполучила да го хване. Андрей Момчев излезе човек със слаба натура. Два-три шамара и няколко заплашвания от страна на ефендетата предразположили го да изкаже всичко онова, за което е бил влязъл в града и което е знаел от по-напред. Той предаде всички ония работници, не само ония, които познаваше лично, но и други странни лица из други градове, за които беше слушал да се приказва. Така например Тома Кърджиев, когото той не беше виждал в лицето, но беше чувал само името му от Стамболова и мене, предаде го, без да го пита някой познава ли той Кърджиева. Тоя последният, вързан, от Русчук биде докаран по крака в Стара Загора. Ако някой от затворниците се помъчеше да откаже нещо

пред изпитателната комисия, то Андрей Момчев се намираше напредя му и говореше противното. За своите предателски заслуги Андрей Момчев се изпрати в Цариград, гдето по милостта на валиде-султан биде поместен в едно училище, заедно с другаря си, така също предател, Димитър хаджи Генчев.

Тук му е мястото да спомена, че в качеството си на предатели на Заарското въстание послужиха още хаджи Господин Славов, Сава хаджи Тодоров, хаджи Андон Митов и др. Щом ние излязохме из града на 16 септември, тия верноподани мъже се отправили при каймакамина, комуто, като направили ниско темане, съобщили му работата от игла до конец.

Всичките момчета, които излязоха с нас на Чадър могила и които се върнаха пак в града от Новата махала и от другаде, така също бяха хванати, с изключение на няколко други, за които ще говоря по-надолу.

Най-трагически свършиха своя живот братя Михал и Георги, които оставихме в с. Елхово в дома на Андроника, когато на 17 септември отивахме в Хаинето, заедно с Георги Кюмюра. След нашето заминувание стопанинът Андроник по разни съображения преместил тримата ни другари от къщата в плевницата си, отгдето Георги Кюмюрът избягал, а двамата братя останали там. На втория или на третия ден, не ми е известно добре, турската потеря подушила, че в плевницата на Андроника има скрити комити. Дали за това турците са се известили направо от Андроника, или от друго някое лице, така също остава тъмно. Във всеки случай работата не се е свършила без предателство и, по общо начало, предателят не е бил никой друг освен българин, защото турчинът, който е турил на кръста си нож и пищови, никой път няма да отиде да подслушва и подлизнича, неща, необходими в зачатието на всяко предателство. Така или инак, но около плевнята скоро се струпирали около стотина-двеста въоръжени башибозуци, които предложили на двете едноутробни жертви да се предадат. По-големият брат, Михал Жеков, отговорил от плевницата, че той е благодарен хиляди пъти да плюят на леша му, отколкото на лицето му. После тоя отговор насочените към плевницата пушки изгърмели, а плевницата била запалена на часа. Когато жаравата захванала да пада по главите на затворените, то по-малкият брат, Георги, поискал да направи това, което би направил всеки един на неговото място. Той поискал да излезе навън и да се предаде на

потерята, наместо да изгори като червей в плевницата. Михал се престорил, че е съгласен на братовото си желание, но когато тоя последният посегнал да отвори вратата, Михал подигнал братски ръката си, надвесил револвера над братовата си глава и брат на брата се търколил в краката, потънал в кръв!…

Подир няколко минути след това страшно престъпление — брат брата убил, — понеже ставало невъзможно вече да се стои в пламналата плевница, която рискувала да се строполи, Михал се решил да излезе. Той прекрачил горещия още труп на брата си, отворил вратата и изскочил навън с револвер в едната ръка, а в другата с нож. Разбира се, че щом башибозуците го видели в това положение, изпразнили пушките си в гърдите му.

Братя Михал и Георги Жекови са родом от Стара Загора, както казах по-горе. И двамата са учили в родното си място. Първият от тях беше на възраст около на 28–30 години, ръст висок, с черни като смола мустаци, лице дълговато, очи черносветли и с доволно правилни черти на лицето. Той се занимаваше с търговия — с кожи и други местни произведения, — за която цел често ходеше в Одеса и Цариград.

Георги беше по-млад — на 22–23 години, — ръст среден, живо и пъргаво момче, грабово в лицето, с малки тънки мустачки, едвам наперили. Неговото занаятие беше скромен кундураджилък.

Останалите жертви на Заарското въстание са Стефан Чифутов, обесен в Одрин, както казах по-горе; бачо Колю Райнов, 60-годишен старец — обесен в Пловдив; Колю Ганчев, първият деятел на революционния комитет, и Господин Михайловски — обесени в родния си град Стара Загора, а Руси Клепалото (Аргоолу) — в Т. Пазарджик. Обесванието на тия *мъченици*, които бяха затворени от по-напред в Одрин, се извърши пролетта през 1876 год., когато се дигна Панагюрското въстание. Обесиха така също в Чирпан и Христа Бабата, който приготовляваше въстание в той град същата година.

Колю Райнов, когото ние оставихме в корията под с. Хаинето, хванали го още на втория ден заедно с другите му двама другари, Стойчо Петков и Бойчо Атанасов; а Г. Апостолов избягал в Румъния, заедно с дядо Никола из Хаинето. Избягаха така също Стамболов и Икономов в Румъния. Комисията, която беше изпратена от Цариград в Заара да съди въстаниците, въобще твърде снизходително погледна на работата. Това бе политиката на тогавашния велик везир Махмуд

Недим паша. Повечето затворници се освободиха още в Стара Загора, а само до 50–60 души се изпратиха до Одрин, отгдето след няколко месеца освободиха повечето, в числото на които беше и нашият байрактар Койчо Георгев. Оставиха само главните подбудители, които и избесиха на пролетта.

X

ШУМЕН. В същата тая нощ, когато нашият байряк се развяваше над Стара Загора, шумненската младеж поздравляваше Преславския балкан с бунтовническа песен. Както казах по-горе, революционерния комитет в Шумен, основан в 1873 година, беше един от най-добрите и деятелни, в лицето на Панайот Волов и Енчева (учители), а по-после на Кръстя Кючюка, на Ат. Стойкова и др. Тоя комитет броеше до 360 души членове, които си имаха вътрешен правилник, според който всеки член е бил длъжен да плаща веднъж в седмицата определено количество пари. Тия млади съзаклетници от знатния и историческия във военно отношение град Шумен дотолкова са били въодушевени и самоуверени в своето бъдеще значение, щото през 1874 година опитаха се да покажат и на дело своето политическо съществуване в работи, които не влизаха в кръга на тежите действия. Аз говоря тука за приключението, което шумненските младежи направиха с живущите там европейци, по причина че един френец поиска да се ожени за едно българско момиче от горня ръка, приключение, за което мнозина бидоха затворени от турското правителство в Русчук, което погледна на работата, както се следваше.

По време на Заарското въстание, т.е. през 1875 година, когато се реши да стане въстание по цяла България, в Шумен отидоха като апостоли Н. Обретенов и Иларион Драгостинов, за да приготвят въстание. Те направили събрание в дома на Ат. Стойков, гдето предложението се приело единодушно. Както навсякъде, така и тука, знатните войводи, на които буйната младеж гледала като на господ, не се стърпели от да не направят калпазанлък. Тия поискали от Иларионa Драгосетинов да им издействува от комитета 1000 наполеона за разни обезпечения, без които пари казали, че никъде няма да си побутнат крака да отидат. Имената на тия войводи са: Димитър Николов, Спиридон Танев, Стоян Вичюв и Панчо Македонецът, от които само последният изпълнил местно своята дума, т.е. излязъл в гората, а другите се разсърдили, че не им се изпратили хилядата наполеона, които тия поискали от комитета за възнаграждение и не знаем що си още. Войводска шарлатания!

Между това приготовлението на честната младеж се продължавало енергично. Тия влезли в споразумение с мнозина турски солдати, които ги снабдявали с барут и готови фишеци; а един прокопсан турски офицер им продал от един път цели 300 оки барут. Много събрани, по-малко избрани. От толкова души излези от града навън повечето млади момчета по на 17–20 години. Войводите не само че не придружили неопитните хлапета, но тръгнали още из града да разубеждават ония, които се стягали да вървят, да не излязат, че не било още време, Сърбия и Русия нямали хабер.

Малката четица чакала до среднощ около града на определеното място, но като помислили, че останалите им другари може би да са ударили из други път, упътили се същата още нощ за с. Драгоево, гдето мислели да се съберат. Тук те се научили, че другарите им Иванчо Стефов и Захария Андреев, които излезли от по-напред, били хванати от правителството.

Втория ден тия прекарали в гората между Драгоево и Преслав; знамето покачили да се развява върху едно дърво, та дано можат да ги видят другарите им, но напусто. На другия ден се отправили през планината за едничкото в Герлово българско село Върбица.

Целта на четицата е била да може да се събере със Сливенската чета (?!) към Котленския балкан.

По причина на нямание водач, докато стигнат до Върбица, тия се скитали гладни без път по турските села из Герлово, а оръжията им и муницията били намокрени от дъжда. Скитали се по Върбица, ходили в Котел по Садовския балкан, губили се тук-там по планината и най-после в разстояние на няколко деня правителството усетило и изпратило потери, които успели да изловят по разни места нашите борци за свободата, които така също не успели, както и ние в Стара Загора, да изпразнят по една пушка. Както и да е, но и това беше един протест срещу турското правителство, много по-силен и на мястото си, отколкото стотина верноподанически махзари и адреси.

Последствие на това в Шумен турското правителство изпозатвори не само ония, които са били с пушка по гората, но и ония благоразумни крави, които се побоели да излязат.

От шумненските бунтовници турското правителство изпрати на вечно заточение в Азия следующите лица: Атанас Стойков, Атанас

Жечев, Рафаил Мощев, Васил С. Далаков, Георги Николов, Тодор Маринов и Савулаки Петров.

ЧЕРВЕНА ВОДА. Това българско село, изходящо се на 2 ½ часа от Русчук, така също даде една четица или, по-добре, изпрати за голямото въстание уж във Велико Търново, все по това време (1875). Село Червена вода, на което жителите са пришълци откъм Търновско и Тревненско, бяха доста развити хора. За по-голямо тяхно щастие, преди две години беше се условил в селото им за учител нашият другар и член на тайния комитет Тома Кърджиев, на когото има да се дължи най-много за съставянието на тая четица. С встъпванието му още в това село той успя в късо време да състави комитет с помощта на двама патриоти-свещеници поп Кръстю и поп Стоян.

Понеже от гр. Русе не можеше да излезе самостоятелна чета, то колкото патриоти имаше готови от града, трябваше да отидат в Червена вода под разни предлози и хитрини. Тия последните организираше Н. Обретенов. Русенските патриоти били посрещнати с голяма радост от своите червеноводски братя-бунтовници. Тия последните, като видели, от една страна, че числото им се увеличава, а, от друга, че и мекушавите граждани били решени да набият из гората, още повече се въодушевили. Както в Стара Загора, така и тука всичките ръждясали железа, които имали каква-годе форма на оръжие, се изтрили и пречистили внимателно.

Между другите младежи из Русчук тук дошли още: Антон Данев, Велко Абаджиев, хаджи Петър Драгнев, Стоян Маджаров, Стати Попов, Атанас Узунов и пр. Тия донесли със себе си и знамето, което се приготовляваше в дома на баба Тонка от нейната дъщеря Петрана Обретенова.

Когато пристигнал и войводата на четата Върбан Юрданов, родом от Шумен, готовите юнаци трябвало да принесат клетва, че ще бъдат верни на своята мила родина. За чудо, тия се закълнали в черкова, по начин твърде тържествен. Доколкото ми е позната историята на новите български движения, не зная почти никъде, щото чета с байряк, с войвода и пр. да се е клела в черкова в село, в което не само че всички жители не бяха съгласни, но в което имаше и три враждебни елемента: турци, черкези и миролюбиви татари; а това не е малка дързост.

Байрякът бил внесен в божия храм; той бил предварително осветен от двамата патриоти-свещеници, на които споменах по-горе имената. Юнаците застанали под него гологлави, направили по три поклона и дали обещание, че ще да го пазят. Това било вечер. Навън, около черковните дувари, пазела стража.

Докато четицата целувала байряка, докато всичките млади юнаци плачели като деца, не от страх или от скръб, че им е мило за живота, но просто ей така, че всичките те били идеални и благородни души, не били умирисани и осквернени от калното блато, което се нарича „благоразумие“, „верноподанически чувства“, „гечинмек“ и пр., ненадейно и нечакано тия били прободени, не от турския ятаган, не от черкезката кама, но от архиерейския златокован жезъл на негово високопреосвещенство святи Доростоло-Червенеки митрополит Григорий, който взел ролята на гнусен шпионин спрямо червеноводските юнаци.

Работата била така:

В навечерието, когато се тъкмяла да излезе червено-водската четица, един стар българин от същото село, като бил в града, отбил се и в дома на отца Арнаудова, иконом в гр. Русе. От дума на дума дошло ред и до работите на въстанието.

— Не зная, дядо, но тая работа, с която сте задължили нашите момчета да я вършат, май не ми мяза на добра, няма да има добри сетнини — казал селянинът, който бил от ония божи хорица, които имали злочестината да мислят, че бунтовническите работи се вършат от черните капи.

— Не те разбирам — отговорил дядо иконом, който така също от своя страна не можел да предположи ни за секунда, че и в неговата богоспасаема епархия, в Червена вода, има комитет.

— Санким за нашия даскал Тома искам да кажа, който ще води момчетата в Балкана после няколко деня — отговорил простодушният селянин, който така също бил известен за комитетските работи.

Това било доволно.

Дебелият дядо иконом повел селянина из улицата, с когото влязъл в българската митрополия, в конаците на дяда Григория. Какво са си говорили двамата пастири, архиерей и иконом, мъчно е да се знае. Знае се само това, че след малко пайтонът на първия, върху

капрата на който стоял мустакатият гавазин Янко, търкалял се към конаците на вали-паша.

Дядо Григор станал предател. Вижда се работата, че между него и вали-паша е имало някакъв си компромис, защото на Червена вода не били изпратени заптии, но владишкият гавазин, поменатият Янко. Той грабнал от селото Тома Кърджиева и двамата свещеници, които отвел в Русе.

Червеноводската четица не искала да окървява своите ножове най-напред с българска кръв, па и не било време да пролива кръв в подобна критическа минута, та затова не закачила Янка. Тоя последният уверил Томата и свещениците, че тях вика *Старецът* съвсем по обикновени работи.

Тримата организатори били затворени в митрополията, щом пристигнали. Тук тия се подложили на строг калугерски изпит, който траял няколко деня.

— Прибери си едно-друго, чедо, да отидеш до конака с Тонча[10], отгдето ще да те освободят — казал една вечер лукавият митрополит на Тома.

Тома тръгнал към конака, но лоши предчувствия обладали душата му… Щом той се явил пред очите на русчукския алай-бей, трима души голи арнаути го грабнали и оковали в синджири. Ни приятелите, ни родителите, ни друг някой русчукски гражданин знаял нещо за тайнственото изчезване на Томата.

После четири дни в Русчук се приело известие, че червеноводският даскал Т. Кърджиев преминал през Търново, по крака, полуубит и опетлан в синджири, когото откарали в Стара Загора!

На идущата неделя същият тоя дядо Григор, на когото думата предател се изобразявала на мрачното му чело, четял проповед в черквата „Св. Троица“; а православното стадо го зяпало… Ех, дядо, дядо, кална е твоята душа!

И така, червеноводската четица била лишена от своите любими водители. При всичко това на 21 септември, в неделя вечерта, тя се упътила към беленската гора, към историческата Трапезица, за да се съедини с голямата търновска чета. От Червена вода излезли следующите момчета: братя Петко и Стоян Иванови, Продан Николов, Никола Мартинов, Мирчо Милев, Тодор Петков, Христо Юрданов,

Тодор Пенчев, Юрдан Тодоров и пр. Началството на четата, състояща се от около 25–30 души, взел Върбан Юрданов.

Борците за свобода осъмнали в лозята на с. Табачка, като преминали покрай селата Щръклево, Кушов и Червен. При първото им съприкосновение още с *народа* малко останало да бъдат предадени на турците. Двама души, Ст. Маджаров и хаджи Петър, които влезли в селото да искат хляб, били предадени от попския син Симеон, но сполучили да избягат. Попът, от друга страна, който бил честен човек, така също заливосал работата. На другия ден той излязъл да ръси по къщята, като говорел на всяка къща, че кой каквото е видял, нищо да не говори пред турските власти. Тоя горски попец, който не е знаял по-надалеч от своя славянски псалтир, сто пъти повече честно постъпил, отколкото неговият безхарактерен началник!

Цели пет деня и пет нощи вървели нашите млади поборници из гъстата беленска гора, през селата Баницка, Лехеджиите, Бей-Върбовка и пр., в които населението е повечето турско и отчасти черкезко, а гората е черно море. Губили се тия и гладували, вървели безсъзнателно и най-после постигнала ги същата оная горчива участ, която сполетя четите заарска и шумненска. Та другояче можеше ли да бъде! Четата решила да се разпръсне, когато допряла близо до левия бряг на р. Янтра, която бухтяла и се пенела — невъзможно било да се прегази. А турската потеря, която подушила вече комитите, пречала надолу-нагоре.

След разпръсванието на четата момчетата си взели очите кой накъдето види. Нещастният войвода Върбан изпаднал в с. Широково в кръчмата или сапунджийницата на някого си Кара Ивана, родом от Арбанасето, ако се не лъжа. На тоя черен Иван и душата му била черна. Той издал на турците разбития нравствено юнак, които го свързали на мястото му и го предали на няколко килави татари, да го карат за Русе. Върбан имал скрит револвер, който турците не можали да намерят в пояса му. Когато конвоят дошел до чешмичката, която е отвън селото, вързаният поискал да пие вода, което му се позволило. След него се навежда и един от калмуците стражари да пие вода от същата чешма. Върбан намерил леснина да изтегли револвера си, с който строшва келявата глава на татарина. Други турци пристигнали на помощ от селото, които довтасали нещастния Върбана, който се борел с железата си, В последующата борба обаче той бил съшибан с

няколко куршума, а после насечен, но сполучил да нарани още един от турците.

В 1880 г. аз отидох нарочно да се покланя на мястото, гдето си е излял кръвта тоя забравен поборник. Както е обикновено у нас да викаме „ура!“ пред грамадните паметници само на чуждите, а нашите юнаци не смисляме даже, така я оттук аз бях поражен от народното ни нехайство. Гробът на Върбан войвода се отличаваше само с едно огризено паметниче, турено от някоя набожна бабичка за душата й. От останалите момчета никой не пострада тежко; повечето избягаха в Румъния.

А знамето можа да оцелее у един селянин. После то се пренесе в Румъния и биде честито да се закълнят под него храбрите герои на *Радецки*, заедно с дързостния им войвода Хр. Ботев.

ПЛАНЪТ ДА СЕ ЗАПАЛИ ЦАРИГРАД. Революционерният комитет беше разпоредил, щото едновременно когато се вдигне въстанието из България, да пламне и Стамбул на няколко места. Това мнение е било изказано най-напред от Стоян Заимов и Тодор Пеев. Първият от тях бил натоварен да намери достойно лице, което да се натовари с организирането на четата за Цариград, която нарекли *палачи*. За такова лице Заимов избрал Георги Бенковски (Гавраил Хлътюв), способностите на когото били познати само нему, защото през зимата още той се е запознал с него и забележил извънредната му решителност. Тук Георги Бенковски за пръв път взема участие е общите работи. Нему било поръчано да събере лица, способни за палачи, за която цел успял да намери до 35–40 души емигранти из Румъния, в числото на които бил и Иваница Данчев. С тая дружина Бенковски се отправя за Цариград по море; под негова команда ставало всичко, той бил длъжен да направи плана за пожара и да избере точките за запалванието, да изучи топографически местността и да наеме къщи и магазин за момчетата, с лъжлива цел, от които къщи трябвало да избухне пожарът едновременно в определения ден, според както гласял планът. Средствата за пътувание и за други разни потребности, около стотина наполеона, били поверени на Бенковски. Всичките пътници се снабдили с различни фалшиви паспорти.

Около един месец (септември 1875 г.) нашите *палачи* са се бавили в разкошната отоманска столица да изучават условията за

предначъртаната си цел. Условието им било, че само тогава ще да пристъпят към действия, когато получат лозинка от Стамболова из Заара, че въстанието е избухнало вече по всичките пунктове. Бенковски бил изпратен обратно в Букурещ, за да получи обещаната сума от комитета, още 200 жълтици. Ако получел пари, той щял да даде до дружината условна телеграма с адрес Ясен Ив. Роселиев: „Купих двеста кила жито, които изпращам за Цариград“ — т.е. взех двестата жълтици, които ви изпращам; а в противен случай, ако няма пари, така: „Тук се намира нужното количество кожи, ако желаете, елате сами да се уверите“ — т.е. върнете се.

Два деня след заминуванието на Бенковски получила се депеша от Заара със следующето съдържание: „Не купувайте гьонове; търговията е слаба“ — т.е. въстанието не успява.[11] На другия ден четата се качила на един английски параход, натоварен с желязо, и излязла за Галац на святата румънска земя, живо и здраво. Но и Цариград останал така също жив и здрав, без да изпита *опустошителното* действие на пожара.

В ТРОЯН по същото това време намираше Панайот Волов, който беше отишел да дига въстание, т.е. и тоя градец беше един от революционните пунктове в 1875 г. Но троянчени са дълбоки дипломати и философствующи братя.

— Докато не видим в манастира поне пет души войводи из Влашко с ястъклии мустаки, не се побутваме от мястото си — казали тия велики мъже на Волова, когато той им предложил да въстанат.

Вижда се работата, че троянчени са склонили и за един влашки войвода да им дойде на помощ, защото, поред лъжливи слухове, разпръснало се, че Панайот Хитов минал Дунава с десятина момчета, и от Троян се изпратило депутация да отиде да посрещне българския идол (по него време) в планината. Цели пет деня ходила тая депутация из гората да чака Месия, който в това време си купувал лозови пръчки из Влашко с 200 жълтици комитетски пари!

Апостолът Волов се въртял надолу-нагоре и най-после бил принуден да бяга в Тракия през Балкана, гдето намерил спасение в *столицата на апостолите* при Ивана Арабаджията и Божила Гергев, които му намерили леснина да избяга за в Румъния.

По другите градове из България не стана и това, което направиха в Троян, при всичко че се готвеше нещо. На няколко места се задоволили само да изпеят по *една народна* песен гръмогласно, поахкали и поохкали за майка България и нищо повече. Във Велико Търново намерили войводата с обръсната глава, скрит в кюмюрлука; а в хайдушкия Сливен, гдето според казването на Газибарева, че шишанетата отдавна били изтрити, юнаците направили един гювеч и се оттеглили на Бармукбаир, гдето се сражили с черната папаска…

ЧИРПАН. Най-после и тоя градец искаше да подаде ръка на Стара Загара. Той беше най-ближният революционен пункт до тоя град, с работниците, на който имаше всекидневни сношения. Главни деятели на тоя град бяха: Стою Филипов, Иван П. Андонов и пр. Преди 16 септември последният от тях заминал за Пловдив нощно време, да даде инструкции на тамошните работници Д. Свещаров и Анд. Балтов. В Пловдив нощно време той щял да се срещне още с няколко затворници, турци и българи, които едновременно щели да произведат смут в затвора.

Стою Филипов и Христо Бабата отишли по селата със същата цел. От с. Кара Терзелий тия са сполучили да подигнат на оръжие около 200 души селяни, с които на 16 септември тръгнали за града. Таню Пеев и Анастас Тянкев заминали за с. Мурсалково, но кметът, който бил от верноподаните, щом ги чул какво говорят, вързал ги с помощта на пъдарите и ги експедирал за града. Но това не било достатъчно. Друга една черна душа, именуем Ради Качула, рано-раяо се разпоредил да предаде съзаклятието на турците, които овреме взели нужните мерки, за да предварят бунта. Стою Филипов и Андонов едновременно сполучили да пристигнат около града, първият — с 200 души селяни, а вторият — с трима-четирима затворници, които били освободени из Пловдив под поръчителство. Тия не знаели един другиго. Чакали тия час, чакали два, както ние в Заара, но като видели, че всичко е тихо, понеже турците пълнели вече затвора с хванатите работници, не се мръднали от мястото си. Селяните, които водел Стою, един по един очистили към селото си и казали на войводата си „лека нощ“. На другия ден в Чирпан богатите давали ниски теманета около конашките стълби и псували младите, а тия последните не смеели да се подадат по улиците. Стою и Ив. Андонов, след като постояли

няколко дена по плевниците, взели си очите към Стамбул, понеже главите били вече оценени…

XI

И така, аз намерих вече прибежище на харманлийската станция при истинския си приятел и патриот не само в пеението на народни песни, но и в нужно време. За няколко деня не намерих за нужно да се крия, защото, едно, че не ме познаваха, а, второ, че като ме гледаха заптиите, другите там служащи и търговци, че ходя с *челебията*, т.е., с началника на станцията, Иванова, не ме подозряваха за лош човек. За всеки случай турих лъжовно име — Симеон, — с което ме знаеха всичките.

Един ден, когато пристигна тренът от Пловдив, донесоха ми едно писмо от Търново-Сеймен, в което ми се известяваше, че заптии от Стара Загора ме търсели.

Различни бяха средствата, които намислихме с Иванова да употребим за скриването ми в станцията, понеже вътре в стаите не можех да остана, защото, като всяко общо място, всеки от компанията имаше право да влезе. Освен това вътре в същото здание живееше със семейството си и един немец на име Албрехт, който така също служеше на железницата. Най-напред решихме да изкопаем една гробница в най-долния кат на станцията, с капак, гдето да се затварям, когато дойдат да ме търсят; но тоя план не можа да се осъществува, защото немецът Албрехт, който имаше на това място много вещи, не склони да ги извади навън по никакъв начин, а в противен случай, като влязва на ден по няколко пъти вътре, ще да има възможност да види скривалището. Нагласихме и друго средство. В една от стаите на станцията приятелят ми имаше дълъг сандък за дрехи, с капак отгоре, в който така също можех да се скрия в случай на претърсване. Изпразнихме го и аз влязох да се премеря, но и тука ударихме на камък, защото краката ми оставаха навън от сандъка няколко педи.

Трудно положение. Трудно именно затова, защото харманлийската станция е кацнала на голото поле, като орел отдолу под селото, а наоколо й равно и гладко, да гониш бълхи, както се изражават нашите селяни. Па като всяка станция, европейско построявание, нямаше като нашите български къщи ни таван, ни дзлап, а само голи и светли стаи.

— *Торното* ще да те спаси тебе — каза моят приятел.

Торното е място, находяще се само в по-главните станции, на което обръщат тежките локомотиви само няколко души, посредством железни лостове. То е един вид желязно колело, закрепено върху самата линия, вдадено в земята около един метър и повече, и покрито отгоре с дъски, на които е отворена и малка вратица за влизание.

Рано сутринта на другия ден, докато спяха още всичките служащи и заптии, ние излязохме полекичка с приятеля си из станцията и се отправихме към торното, което е настрана около 400 крачки. Аз си носех едно-друго за ядение, вода, един револвер, книги за четение и пр. Съвсем не така излезе това помещение, както си въобразявахме от по-напред. Там беше тъмно като в биволски рог, дъждовната вода покриваше всичката повърхност, нямаше една педя сушинка да се подслони човек, хладната атмосфера проникваше до в костите на човека. Цял дан прекарах аз върху две препречени железа, превесен като лукова плетеница. Приятелят, или благодетелят ми по-добре, дохождаше по няколко пъти на ден да ме забикаля, като се преструваше, че се разхожда по линията.

Само два-три деня престоях в тая мъртвилница, защото ми се намери по-добра квартира — вагоните за пренасяние на стока, които се намираха празни пред станцията и които са покрити от всяка страна, с изключение на едно малко прозорче. И в това много по-удобно помещение, отколкото първото аз влязвах сутрина рано, докато спи господ, както се казва; а благодетелят ми заключаше и двете врати на вагона и вземаше неговия нумер, за да знае в кой именно вагон се намирам, тъй щото като дойдат търговци да му искат вагон за натоварване на стоката си, да има пред вид занятия от мене нумер. Вечер, пак като заспеше господ, благодетелят ми пристъпваше полекичка и отивахме двама в станцията. Понякога, когато при него нападнеха някои пияни немци, то аз четях минутите в мрачината чак до полунощ.

Един неделен ден, после пладне, когато преминаха всичките тренове, приятелят ми отишел в селото Харманлий на разходка, без да каже на магазинера, че вагон №1417 е ангажиран. Щом заминал той, ето че няколко одрински гърци, между които бил и някой си Димитраки, турско ухо, дохождат при магазинера, комуто искат един вагон G (така се наричат вагоните за стока), за да товарят сусам. Чувам

аз гласовете: Тоя не е добър, че му се отваря капакът мъчно; тоя е оставен от трена, защото наближавало да се запали (от триение); а пък тоя нам що ир; но не се безпокоя от никого, защото зная, че съм осигурен, чета си свободно.

— Вагонът №1417 ще бъде добър — каза един от търговците и след малко моят вагон, на който стоеше горният нумер, тръгна към мястото, отгдето се товареха стоките, тикан от трима-четирма души.

Аз не можех да си въобразя що значеше това. Най-вярното ми предположение се въртеше около това обстоятелство: че всичко се върши без знанието на Иванова, който ще спре работата, като отидат да му поискат ключа от вагона. Тоя последният беше спрян вече върху скелята и около 10–15 души работници и други стояха пред вратата му. Въобразих си за минута като какво ще да бъде впечатлението, което ще произведа на тия последните, когато се отвори вратата и аз се представя напредя им… Благодарение обаче на скъсаните ми кундури и на една подвързана книга вагонът не можа да се отвори.

Големите несгодности — да се затварям във вагона, от една страна, а, от друга — студеният климат, пръснатият слух, че сме се били удавили двама с Икономова в морето, което говорили и заптиите в Търново-Сеймен, обстоятелството, че станцията не може да бъде насилена от властта без позволението на инспекцията, за което Иванов беше питал нарочно; а в такъв случай, макар и да бъда в станцията, докато се направят нужните формалности, може да избягам — всичко това ми даде кураж, както на мене, така и на благодетеля ми, да не ходя вече във вагона, но да стоя затворен в една малка стаичка вътре в станцията, без да се показвам на някого.

Тази малка стаичка се намираше до самия вход на отделението, гдето живееше немецът Албрехт, та затова не смеех и да се покашля.

На магазинера от станцията, който беше българин от Харманлий на име Гочо, бях принуден да се изкажа, защото, като лице вътрешно, невъзможно бе да се укрия от него. Преди да стане това, Иванов го викна при себе си и му чете дълга молитва, заключението на която беше следующето: „Ако най-после ти направиш нещо да го изгориш (т.е. да ме предаде), от което ще последва и моето опропастяване, бъди уверен, че най-напред тебе ще промуша с камата.“ Гочо се кръстеше с разтреперана ръка и говореше, че той е чист българин, никога няма да изгори брата си.

Да ви разкажа що за човек беше тоя Гочо. Той беше родом от Харманлий, на възраст 35–40 години, безкнижен, без мустаки и брада, обичаше да посръбва и от червен Петка и от бяла Рада, влязъл на служба на железницата, откак се направила станцията. Беше безкнижен, но постоянното чукание на телеграфния апарат дотолкова се беше вкълпило в паметта му, щото той можеше да познае, като се намира и отвън станцията, не само кога викат Харманлий, но и всичките други станции, от Цариград до Белово, нещо, което, не познаваха мнозина телеграфисти. Можеше да разбира още кога викат бързо, кога депешата е *окръжно*, кога телеграфистът е сърдит, кога двама души се разговарят частно и пр. Знаеше да дава отговори: *разбрах*, *чакай*, *благодаря*, познаваше оскърбителните знакове, с които си служат по телеграфа, като *магаре* и пр. Много пъти се случваше, когато той се занимава с нещо вън от станцията, да чисти ламбите или да скубе пиле за челебията, тича бърже-бърже към апарата с пилето в ръка.

— Що има, Гочо? — пита специалният телеграфист, който се захортувал с друго някое лице и малко обръща внимание на телеграфа.

— Известяват, че ще се дава *окръжно* — отговаря Гочо и се приготовлява да приеме депешата.

Сега Гочо си имаше вече грижата да ми носи едио-друго за ядене; но когато се понапиеше, аз трябваше да постя.

XII

Цели пет месеца живях аз в тая малка стаичка; на 9 октомври 1875 год. се затворих, а на 1 март 1876 год. се освободих по начин, който ще разкажа в следующата глава. В разстояние на това време моята скромна стаичка не видя ни свещ, ни огън. Свещ бе невъзможно да запаля, защото тая стая не беше за живеение на хора и по тая причина всеки щеше да полюбопитствува и узнае кой е запалил свещ там; а за огън нямаше нужните потребности, соба или мангал, нямаше и нашенски материал за горение — дърва или кюмюр, — а само каменни въглища. Покривката ми се състоеше от един голям зеблов чувал, в който се пъхах цял. Ако малкото кученце на Иванова, което бях научил да дохожда при мене, останеше вечер в стаята ми, то аз се считах за щастлив, защото лягаше при мен и краката ми не кочанясваха нея нощ.

Два месеца и повече време се преминаха, откакто се бях затворил, а немците, с които ни делеше само една стена, не можаха да ме видят, на ума им не идеше даже да заподозрят, че имат съсед-престъпник. Една вечер, на Нова година по техния стил, когато виното се лееше изобилно, когато от игри и веселби се люлееше цялото здание на станцията, гдето присъствуваше и Иванов, дошло случай да мине наред и моята особа.

— Знаете ли, господа, че в малката стаичка, в тая същата минута, когато ние се веселим пред светлината на няколко ламби, там стои в мрачината един нещастник — казал Иванов, след като се уверил от по-напред, че немците никой път няма да се опозорят с шпионство.

Разбира се, че на думите на Иванова никой не обръщал внимание, от най-напред всеки помислил, че той се шегува.

— Не от вчера, не от оня ден, но цели три месеца ще стане, как той живее там — повторил Иванов.

Уверили се най-после, полюбопитствували да ме видят и Иванов с ламбата в ръка доведе ги пред вратата.

Аз не знаех нищо за горния разговор, та затова свивах се по обикновено на кълбо в студената стая и четях дългите часове и минути. Слушам по едно време шум и смях пред вратата, светна

ламба, а после малко похлопа се. Познах гласа на Иванова, но като виждах, че не е сам, минаха ми през ума лошите страни на въпроса, забавих се да отворя.

— Отваряй, аз съм! Няма нищо — викаше той на вратата.

Нямаше що да се прави, покорих се. Когато отворих вече вратата и стоях лице срещу лице с посетителите, дълго време тия последните гледаха състрадателно на моята изнурена физиономия, на дългите ми дяконски коси и на единствената ми мебел — чувалът. Караха се на Иванова защо той не им известил от по-напред да ме преглеждат с туй-онуй, каквото можат, и да прекарвам по няколко часа в тяхната топла стая, когато няма никой. Оттук нататък моето положение се подобри отчасти, защото съпругата на немеца Албрехт — мадам Мария, честна и набожна протестантка — не ме забравяше. Било ястице, било винце или чай, тя сколасваше да ми подаде; когато стаяше много студено, проваждаше ми по малко огън на желязната лопатка, викаше ме сегиз-тогиз в тяхната стая, показваше ме на децата си, да ме имат за пример в страданията и постоянството за доброто на своето отечество, казваше ми да призовавам на помощ Исуса Христа, па да се не боя от нищо.

Железницата захвана да пренася заарските бунтовници за Одрин; видях аз през прозорците всичките мои другари, навързани и пазени от по няколко заптии, Стефан Чифутинът беше намерил време да каже на кондуктора К. Теодорова да ми каже, ако знае где се намирам, защото изпитателната комисия го питала за мене няколко пъти. Минаха по едно време и предателите по Заарското въстание, Андрей Момчев и Димитър х. Генчов. Тия стояха свободно в железницата при юзбашията, смееха се, веселяха се, като че отиваха на сватба. Андрей Момчев казал на Иванов да ме поздрави и да ми обади да се не боя, защото той никога няма да ме издаде. Тоя последният го уверил, че аз съм вече във Влашко, но предателят си завъртял главата съмнително и железницата тръгнала.

Това беше достатъчно да наруши нашето спокойствие в станцията. Що трябваше да ме знае други, когато бях известен на Андрей Момчев! Той ми беше добър приятел, докато не беше станал шпионин, видял е от мене добро; но можеше ли човек да има вяра на предателя, че ще удържи той своята дума?

Последствие на това същия ден решихме още да излязвам сутрина рано от станцията, дордето спят всичките, с пушка и с

всичките ловджийски принадлежности, тъй щото, ако и да ме види някой, ще да помисли, че съм *френк-гяуру*, а тия последните в турско време всеки знае, че имаха неограничени права. В станцията трябваше да се връщам така също по мръкнало. Нощно време нямаше опасност, защото, който ще да дойде да ме търси, трябваше да пристигне с железницата, която дохождаше деня по пладне.

И така, буря, виелица, студено, сняг до пояс, аз трябваше да не оставам от програмата си. Зъбестите канари на десния бряг на река Марица ми служеха за прибежище около 10–15 деня, гдето чаках приближаванието на нощта. Ако и да се случеше да ме видят някои турци или българи, широката ми шапка, ловджийските торби и чифтето, р. Марица и плаващите по нейната повърхност заедно с леда сиви и пъстри диви патки заличаваха по-нататъшното подозрение и предположение.

Докато се оплаквах от това незавидно положение, стана нужда да отсъствува приятелят ми Иванов за няколко дни, а на негово място дойде Н. Стойчев, по като българин и той се отнесе към мене съчувствено. Само верният Гочо, в отсъствие на Иванова, захвана да пие по-много и по тая причина забравяше си длъжностите, т.е. не ми донасяше ядене. Напразно го чаках по няколко часа горе на стълбите, да го извикам, като минува.

— А-а-а! Да те забрави злото — казваше той. — Почакай малко, ей-сега отивам в дюгена да ти купя едно-друго.

Вляза Гочо в дюгена, който се намираше зад станцията, срещу моя прозорец, но няма излязване. „Надписал си половина ока, пезевенк! Аз не зная четмо, но умът ми е много по-сигур от твоя тефтер… Да те кажа ли на челебията? За два деня ще ти изсъхнат оттука цървулите… Хем и виното ти от няколко деня захвана да се кръщава“…

Тия изобличения на кръчмарина се правеха от Гочо, който беше най-близкото лице до челебията, а съществуванието на кръчмарина зависеше напълно от тоя последния.

— Немой бе, кардашчим Гочо, сиромаси хора сме — се слушаха оправдания от страна на кръчмарина.

— Тогава почерпи — изново се обаждаше Гочо и моята надежда, че ще вечерям, изчезваше окончателно.

Но всичко това не пречеше на Гоча да си остане честен и верен на думата. За това си пиянство той биде изпъден от службата твърде позорно, но не само че не ме предаде, за да си отмъсти на Иванова, който го беше изпъдил, а следваше още да ме забикаля и да ми оказва разни услуги.

В разстояние на пет месеца заптията Мустафа, който стоеше на станцията, три пъти можа да ме види; но той беше глупав човек, заради това далеч стоеше от всяко подозрение.

— О, добре дошел — казваше той, защото ме познаваше от по-напред, докато не бях се скрил още. — Кога дойде, та не можах да те видя, като слязваше от трена? — питаше любопитно глупавото заптие.

— По сухо дойдох от Сеймен — отговарях аз и намирах причина да избягна всякакви по-нататъшни запитвания.

После това Гочо отиваше да го сондира не е ли подушил нещо.

Виждаха ме така също и останалите работници от станцията, които, като живи хора, неведнъж си задавали въпроса: „Защо тоя човек бяга от хората и никъде не излязва?“ Но като знаеха, че челебията не търпеше твърде да удовлетворява подобни любопитства, не се простираха по-нататък. За останалата част съмнение Гочо се разпореждаше. Знаеше ме така също и един приятел от Харманлий, на име Милковски, който ми донасяше книги за четение чрез Иванова.

Захвана се годината 1876, настъпи пролетта. Ех че пролет ли беше пък тая година! Не ми се стоеше мене вече в станцията, искаше ми се да поизляза нанякъде. Това мое желание се увеличи още повече, когато получих от Гюргево, от Н. Обретенов, такова едно писмо: „Търси средства да дойдеш тука при нас, защото те очаква твърде голяма работа; а ако не успееш да тръгнеш до 15 февруари, то ще да дойда или аз, или друг някой да те изведе…“ Писмото беше писано химически и изпратено до Иванова.

---

[0] Записки на Христо Иванов, един от най-старите български апостоли. ↑

[0] Т.е. всеки може да извърши наказанието. Георги Икономов, родом от Сливен, за когото ще да говоря по-нататък, извърши това убийство с помощта на други още лица сред улицата в Русчук.

Убийството бе така дързостно, щото и сам вали-паша заедно с руския консул отидоха да го видят. ↑

[0] Виж „Биографията на Левски“. ↑

[0] Следующето писмо, писано от Т. Филипов за двама български емигранти в Гюргево една неделя преди преминуванието на Ботевата чета, красноречиво потвърдява нашите думи, че старите войводи са играли на въже, лъгали са наляво и надясно.

> „Господа Тома Кърджиев и Аврам Павурджиев, в Гюргево! Ще приемете мое писмо чрез Г. И. Банкова, в което ви е казано да излезете на Бекет. Това писмо е подпечатало и подписано от мене; но нито на Банкова, нито на писмото ми, нито на неговите печати ще давате някаква вяра. Вие ще отговорите, че с *приятеля* сте говорили и сте се съгласили, от Турно-Могурели надолу, да минем, гдето той избере място (тук думите *приятелят* и *той* се разбира сам Тотю войвода) — за нас, ний вървиме подиря му. Но ако това предначъртание не се осъществува, то от Видин нагоре ще да минем, но пак се не делим от него. Ако му е омръзнало да живее и иска да иде на касапница (тук се разбира, че страшният войвода упреква Ботева и неговия план, да премине с параходът в България, за което и учи двамата си приятели да говорят на И. Банкова, т.е. да препятствуват на храбрия Ботева), ние не сме полудели да минем залудо. Той ни е казал, че ще ни телеграфира: ако телеграфът му е съгласен с нашите нареждания, то добре; другояче ще си търсим цяр на главата. Обяснения, защо ви се изпраща това писмо и тоя човек, не искайте. Нуждата го искаше така да бъде, че имате уж някакво известие от мене или че нещо ви съм писал. Съвременно ще запишете сичко. Кажете на Ценовича, че дордето не дойде Сидер сам или изпрати нарочно писмо, поръчано ми е никому да не давам писмо…
>
> (подп.) Ф. Тотю“
>
> Букурещ, 11-й Май 1876 г.

↑

[0] Същата тая нощ, т.е. 16 септември 1875, около града Стара Загора е имало селски бунтовници близо до 1500 души, доведени от изпратените наши агенти Чифутов, Момчев и други, в числото на които се намирали мнозина чак от с. Обруклий. Тия били скрити по разни точки край града и, не зная по какви внушения, чакали да пламне градът, па тогава да изскочат от своите засади и да нападнат! Нашият план обаче не беше да палим от по-напред града, но да се събереме. ↑

[0] Ни един бунтовник нямаше въоръжен с оръжие от новата система. Повечето пушки бяха кърджалийки, а нарядко имаше чифтета; старо шишине нямаше ни у едного, понеже тоя род оръжие няма цена в Заара, гдето няма мечки. Револвери имаше повече, но от простата система. ↑

[0] Това обстоятелство много се съвпадаше, понеже по него време се правеше шосе в ближния Твърдишки боаз и различни инженери и кондуктори пречеха по околните села; а между нас имаше двама-трима с мушами и капели. ↑

[0] При всичко че имахме още по един револвер при себе си, но от два дена мокри, тия бяха ръждясали до такава степен, щото не можеха да се въргят. ↑

[0] Това беше вярно. Стефан Чифутов, който беше проводен в Сеймен да дига въстание, като пристигнал покрай Стара Загора и се научил, че ние сме заминали към Хаинето, потеглил да ни търси с една чета, състояща се от 105 души, а не от 300, което число беше увеличено, както това става в подобни случаи. Тая четица била завардена в с. Елхово от силна потеря, но след из-гърмяването на няколко пушки и от двете страни всичко се свършило. ↑

[0] Слуга в святата митрополия. ↑

[0] Действителността на тая депеша от Заара, която носила подпис *Таню* и за която едно лице от главните палачи уверява, че била изпратена в Цариград на негово име, аз не можа да потвърдя. Съмнението си оставам на това, че доколкото зная, никой от Заара не е давал подобна депеша, па не беше и възможно, от друга страна, да се кореспондира така свободно него време, когато турците знаеха вече всичко. Вярното е, че когато Бенковски заминал за Румъния, палачите са се разстроили, нямали са кураж да запалят столицата. ↑

ГЛАВА V. АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ В 1876 ГОДИНА. АПОСТОЛИТЕ В ГЮРГЕВО И ТЕХНИТЕ ДЕЙСТВИЯ

I

Ако бъдещият историк се залови с изучаването на историята на българската журналистика във време на турското владичество, то той, без всяко съмнение, ще да съсредоточи своето внимание на българските политически вестници, издаваеми през 1875 и 76 г. в Цариград. Ако ония, които не са били очевидци на священото и велико движение за свобода и независимост от страна на нашия народ по онова време; ако бъдещото поколение поиска да узнае предшествуващите вълнения на духовете и причините на Априлското въстание; най-носле, ако всички ония, които се отнасят недоверчиво към разказите на съвременниците и искат да видят нещо печатно, публично изказано, то непременно трябва да имат на ръка българските вестници от Цариград: „Напредък“, „Век“, „Източно време“, па даже и безцветния „Ден“, излезли откъде началото на месец ноември 1875 г. до деня на въстанието, както казахме по-горе.

Геройски е подвигът на тия вестници! Аз не зная друга епоха, било във време на робството ни, било след освобождението ни, в която българската журналистика[1] да е воювала така смело, така честно и безбоязнено в полза на народните интереси и желания, които тя защищаваше добросъвестно и стана истински виразител на народната воля.

Фактът става още по-поразителен, още по-благороден, като се вземат пред вид, от една страна, тежките условия на турската цензура, а, от друга — че в много градове из България затворите бяха препълнени с младежи, заптиите и всички турци въобще, които върлуваха по пътищата, селата, па даже и из градовете и които, така да се каже, правеха предварителни опити за бъдещата катастрофа, караха всекиго да трепери пред неизвестното положение.

После септемврийските опитвания за въстание българският цариградски печат, наместо лакейство пред правителството, наместо верноподанически съвети да се вземат строги мерки и да се накажат виновниците на смущението, едногласно извика: „Трябват се реформи в пространната Отоманска държава, народът е бил притиснат по провинциите, та затова се бунтува; милост, пълна амнистия за неопитните младежи и пр., ако царското правителство иска занапред да има верни поданици.“

Така постъпи българският печат не че беше подкупен, нещо немислимо по него време, но от желание да изрази общото негодувание на народа, да предскаже бъдещите кървави сцени и да предупреди турското правителство да предвари злото, от което щеше да си попати и самата обширна империя. С други думи, зад гърба на печата стоеше народът, който живо протестираше чрез своите органи срещу отживялата турска рутина и заплашваше даже правителството, че ако то не отстъпи някои правдини на народа, лоши ще следствия да настанат. Но имаше ли между турските държавни мъже хора, които да предвидят опасността, да отстъпят нещо от своите завоевателни права? Когато гласът на журналистиката не е придобил право на гражданство и измежду съотечествениците на Гьоте, на Миля, на Волтера, на Пушкина и пр.; когато в тия просветени държави, люлката на цивилизацията, се чува още до днешен ден гръмливият глас на обвинителната власт, че *еди-кое смущение или демонстрация е произведена умишлено от нелегалното поведение на тоя или оня вестник, отговорният редактор на който трябва да се накаже със затвор и вестникът му да спре довека*; най-после, когато хора с просветен ум, които са изтривали чиновете на университета до тридесятата си година, мислят денонощно над проекта за закона на печата, по кой начин да го убият по-чувствително, то мислимо ли е да изискваме противното от ятаганската държава? Ако оня мастити тиранин, когото наричат велик, е договорил пред своите образовани поданици: Si je lâche la bride à la presse, ie ne resterai pas trois mois au pouvoir — то що ни трябва повече? Удивително е, че най-големите душмани на свободата на пресата са учените глави. Колко фалшиви закони, колко железни клапи са се ковали от тиранските правителства против свободата на словото! Брой нямат благородните жертви, рухнали пред краката на тиранина, че тия уж подпалили главите на

верните поданици. Педантите владетели не могат да разберат или пък разбират, а не им се ще да признаят, че пресата не създава никакви мнения и направления, а само ги изказва като тълкувателница. В тия случаи вълнуващата се маса само се ползува от вестниците, както би се възползувала от собствения свой язик или писмо. Ако няма журналистика, то масата знае и други средства: кръчмите, пазарите или безграмотните възвания. Напротив, пресата може да бъде даже донякъде полезна в народните пориви, защото, като изважда наяве много факти, които инак би минували за грамадни, ослабва донякъде разпалените страсти. Доказателство за това е революционна Франция.

Но да продължим своя разказ; нека пак учените решават тоя въпрос. Българското вестникарство в Цариград, основаващо се на своите дописки, съдържанието на които ще да разкажем по-долу, дигаше още по-високо своето свещено знаме. То отпусна печатното слово с такава нечута до него време свобода по Балканския полуостров, щото всеки си прехапа языка; мнозина погледваха заглавието на цариградския *Напредък* с подозрение да не би да четат букурещката *Независимост* на Л. Каравелова; други подскачаха от радост, че турското правителство се е уплашило или пък е намислило най-после да ощастливи своята рая с някои правдини; трети отиваха още по-нататък в своите съждения; а поривът на духовете растеше от ден на ден все повече и повече. Това ратуване на нашата сиромашка преса ни напомня неволно надвечерието на Великата френска революция, когато само Париж броеше няколко стотина вестници, когато вестниците се продаваха и нощно време. Колко народните събития си приличат! „Докато нашият българин не чуе ревът на топа и звънтението на саблята, докато той не се сражава на бойното поле за отбрана на общото отечество, заедно със своите съотечественици, мусулмани, до него време всеки ще има право да го бъхти като съдран чувал“ — пишеше в. *Напредък* в една статия, в която изказваше мнение да се вземе войска и от българите. Това писа той и след малко заваляха прошения от всичко българско до великия везир в Цариград, прошения с буквално почти еднообразно съдържание, с които се молеше верноподанически султановото правителство да повика под отоманското знаме за войници и синовете на своята рая. Ако се не лъжем, най-напред габровските жители подадоха подобно прошение. Преписи от всичките прошения се обнародваха във вестниците.

Най-много в. *Напредък* се бореше да се вземат войници и от българите. *Век* настояваше да се опростят всичките, без изключение, затворени младежи. „Бъдете уверени, всемилостиви господарю — пишеше той, — че вие ще зарадвате хиляди семейства, които ще въздават горещи молитви за вашето благоденствие, които ще да ви станат отпосле най-верните и предани поданици.“ А тая дързост от страна на един български вестник не беше малка по него време. *Източно време* съветваше султановото правителство с много надменен тон да приеме българския език за официален наравно с турския, да предостави на българите да могат да занимават високи служби по военна и гражданска част, да се печатат правителствените заповеди и на двата езика. „Ние съжаляваме от сърце и душа — пишеше тоя вестник — сички ония наши заблудени младежи, които си губят скъпоценното време с изучаванието на турския язик, язик мъртъв, без никаква литература и полза. Единствената полза от този язик се състои само в това, ако тия българи, които го изучват, се приемаха на служба наравно с мусулманите.“

Всеки може да си въобрази доколко духовете трябваше да се развълнуват още повече, когато турското правителство, наместо да употреби своята неограничена и законна власт, ако щете, отстъпи няколко крачки назад, показа се снизходително по много въпроси, гдето, напротив, както се очакваше, трябваше да бъде строго.

„Турция е уплашена!“ — шепнеха тук-там много разпалени патриоти и си триеха ръцете от радост, че може би да е наближил най-после часът на нашето робство. Първият плод на септемврийските движения през 1875 година не закъсня да се яви. Той беше султанският ферман от 3 декемврий същата година, с който се даваха на българите някои изтъркани и прецедени правдини със съмнително правоподобие, както това е бивало завинаги. Не се измина много време, и захвана да се брътви за някакви си Андрашови ноти, с които се давали правдини на Босна, Херцеговина и България; затворените бунтовници се освободиха, с изключение на няколко души, никъде ни един не се обеси, турците омекваха малко по малко, българите вземаха връх, открито се говореше вече, че има да *стане нещо*.

Тогава загърмяха дописки из цариградските вестници от четирите краища на всичко българско, дописки с остро съдържание и със заплашителен тон за държавата.[2] Не само от градовете, но и от

много малки български селца, съществуването на които едва ли беше известно, се пуснаха дописки в поменатите вестници. Всички тия дописки бяха еднакви по съдържание и план, всичките биеха върху една точка. В тях се описваха надълго и широко зулумлуците на разни мюдюри, чиновници и заптии с най-тънките подробности, теглилата на българина и невъзможността да се търпи по-дълго време тоя ред на работите. „Господине редакторе! — пишеше от Герлово един българин до в. *Напредък*. — Аз, долуподписаний Дончо Бебровченинът, който ходя да продавам едно-друго по селата, за да си прехраня децата и да платя тежкия данък на царя, и пр., и пр… Снощи ме нападнаха царските заптии, биха ме до умиране и ми взеха всичките парици… Не зная, господине редакторе, какво ще да се правим; мъчно се живее! Хората са на мнение напролет да си земат очите из гората…“ „Бог високо, цар далеко, г. редакторе — пишеха от Новозагорско. — Завчера двама души заптии срещнаха на пътя няколко селяни и на въпрос, къде са ходиле, един от тия последните отговорил: «Бях кумец на една сватба.» Царските хора разбрали, че селяните са комити, ударили им по един бой и ги откарали в затвора, гдето се намират и досега. Тежко и горко, г. редакторе, на нас българите! Секи се е отчаял и не знае що да прави! Ако до напролет не ни се подобри положението, страшно е да не стане преселение… Господине редакторе, тая година нашето селце не е засявало нищо, па няма и да засее, защото никой не може да се подаде из селото навън; обират ни крайвци, грабят ни заптии, хукат ни на конака, не знаем накъде да си земем очите. Няма вече за нас живот в Отоманската империя…“

Такова беше горе-долу съдържанието на всички дописки, които пристигаха от България и с които се пълнеха вестниците. Тия изражаваха общото вълнение между народа, предсказваха скорошното избухване на вулкана, застрашаваха, така да се каже, турското правителство, защото само по тоя начин можеше да се чуе гласът на народа.

Ако ние се отвлякохме от предмета си, това направихме с единствена цел, за да дадем по-пълна картина на онова велико общонародно въодушевление за независимост, което предшествува Априлското въстание и неговата организация, а за нас това е много повече важно, отколкото самото въстание и сраженията на бойното поле. Ние искаме да покажем фактично, че българското въстание не се

е управлявало ни от въображаеми букурещки и белградски централни комитети, както мнозина уверяват, ни от сръбски подкупени агенти, ни от славянски комитети, ни от несмислени младежи, нито пък българският народ е стоял със сгърнати ръце като стадо и ненадейно бил нападнат от башибозушюите тълпи, както иска да каже достауважаемият Мак Гахан в своите кореспонденции до „Daily News“.

Главната цел на тоя последния е била не да издирва истинските причини на нашето въстание, не да препоръча народа ни пред своите съотечественици, че и той е оценил вече свободата, но да ни представи като хора мирни земеделци, верноподаническа рая, невинно изклана от башибозуците, за да може да въоръжи общественото мнение против тогавашния английски кабинет Дизраели — Дерби. Както видите, неговата цел е била чисто агитационна.

И така, българските въстания в 1875 и 1876 година бяха чисти народни движения, възникнали от средата на самия народ, без никакво външно влияние.

Тук му е мястото да кажем предшествующите исторически причини, които приготвиха това въстание. Нека читателите ни простят още един път за това отстъпване.

Като говорим за причините на българското въстание в 1876 година, ние няма да се изразим официално, т.е. не сме намерени да погъделичкаме каприза на някоя неприкосновена особа от полицейска точка зрение, че уж факторите на това въстание били няколко недобре възпитани младежи според логиката на лицемерите, а според чорбаджиите и рапорта на Едиб ефенди — „нехранимайковци, минали от Влашко и Сърбия, които нямали хляб за ядение и по тая причина неволно дигнали глава“. Няма да повтаряме думите на Мак Гахана и другите му събратя, че тоя народ, който не знае друго нищо освен ралото, бил нападнат ненадейно; ще игнорираме и източниците на надутите педанти, които уверяват, че „тук е имало интригантски пръст на сръбската гнила политика“, няма да възразяваме на чалманосните европейски вестници, че панславизмът е заседавал в Пловдив; най-после ще да помолим иякои историци да си оттеглят думите, че няколко неразбрани младежи прибързали да увлекат народа в неравна борба.

Според нашето мнение, най-главната и осязателна причина е тиранското правителство на султана, което в последно време беше станало нетърпимо вече. Казваме в последно време, защото допреди руските войни българският народ е живял под турското владичество сравнително много по-добре, отколкото когато се захванали да се грижат за неговите съдбини различни християнски държави. Убит и нравствено, и политически, нашият народ, докаран до най-последната ниска степен на позорен рая, той не е възбуждал никаква вражда, никакво подозрение и страх за въстание в очите на своите владетели. Това се доказва още по-добре, като се вземе пред вид, че на бълтарите се е дозволявало да носят оръжие открито, наедно с турците, че във време на кърджалийските времена тия са били свободни да се бранят от нападателите с оръжие в ръка, убивали са ги, събирали са чети, мнозина са били предводители на тия чети, съставени от турци и българи, нещо, което се е считало за престъпление у последните в по-новите времена. Когато обаче руските войски преминали Дунава, когато турците узнали, че презрените техни раи имат защитник — московеца, — когато мнозина български юнаци се присъединили в редовете на руските войски и безпощадно захващали да колят и убиват турци и кадъни, когато най-после освободителната християнска войска се оттегляла преспокойно оттатък Дунава и оставяла братушките да си живеят по старому, то за тия последните наставала нова епоха, епоха мрачна и сърцераздирателна. Враждата била разпалена между двата елемента. Господствующето племе гледало в лицето на българина не покорна рая, но кръвни братя на московците. Разбира се, че в сключените трактати после войната върху бялата книга били предвидени някакви си правдини за балканските християни; но това било ироническа подигравка в отношение на тях времена, а в действителност, на практика, теглото на раята се увеличило деветдесят на стотях, защото, ако Турция не се боеше в по-новите времена от буквата на мъртвите трактати и задължения, то всеки може да си въобрази какво е било във времето на еничерите.

И така, руските войни до 1854 г. са принесли най-голямо зло на българския народ под турското иго, защото са възбуждали само фанатизма на турците и нищо повече[3]. Следователно тия войни са втората предшествующа причина на българското въстание, защото, от

една страна, ожесточавали турците, а, от друга, вдъхвали на българите кураж и свята надежда за в бъдеще.

Третя по-сериозна причина за тия въстания са били въстанията в разни времена за независимост на околните християнски народи — гърци, сърби и черногорци, — които са разваляли рахатлъка на агата, напомняли му, че и мирната българска рая може би един ден да направя това същото, имал благосклонни причини да мрази и ненавижда тия последните, защото мнозина българи, които ламтели за священо отмъщение и за християнска война, вземали живо участие в борбата на гръцките и сръбските въстаници. Освен това когато яничерските табори се възвръщали от Мора и Сърбия, не твърде удовлетворени, вадели си гнева от мирната рая, която доплащала греховете и на гърци, и на сърби. Според разказванията на съвременници от тая покрита с неизвестност епоха, които разкази са най-верните доказателства във времето на гръцката буна, всеобщото клание на българите било задържано на иглен връх, а оръжието им било събрано и цели седем години не се дозволявало да го носят.

От друга страна обаче, и тия въстания немалко стреснали българина. На много места по градовете по-развитичките хорица, ако можем да ги наречем така, посъбрали се на тайни места тук-там и жертвували по няколко часа да разискват за целта и намерението на въстаналите си съседи. Това било начало.

Като преминем с мълчание много други косвени второстепенни и третьостепенни причини, ние ще да се спрем на българския черковен въпрос, т.е. на борбата ни с нашите духовни тирани — гърците. Когато българският народ видял с очите си как позорно се рита по улиците златната митра на фенерския горделив деспот ефенде, когато святата му разкошна митрополия била нападната от народа и той побягвал из прозореца като плъх заедно със своите парамани и улани и търсел спасение в конака, събития на които са били свидетели много градове; когато най-после въоръжени младежи с ками и ножове сутрина рано вземали с пристъп своя божи храм, усвоен с хитрости и лукавщина от фенерския грък, в който тоя последният канервал през носа си, то естествено и твърде логически излязва, че българинът си е задал следующия въпрос: „Не можем ли да направим ние това същото и с недуховните си тирани, т.е. не можем ли да вирнем глава и против турците?“ Малкото събитие влече след себе си голямото. В

продължителната борба с гърците българският народ се е научил на много неща, имал случай да вдигне ръка на много места не само против своите духовни наставници и учители, но и против неприкосновените турски заптии, а това значеше твърде много. На много обичаи и правила, изработени и освящени от века на невежеството и заблуждението, които бяха спечелили помежду ни право на непогрешимост и неприкосновеност, той настъпи с решителност и дълбоко презрение.

И така, черковният въпрос е първият фактор, който е побутнал българския народ да направи една крачка към гражданско и политическо самосъзнание, да захване да мисли, че като се освободи от своя духовен тиранин, то ще дойде ред да свали един ден от гърба си и политическото иго. Черковният въпрос послужи най-напред да съедини българския народ в едно цяло, той тури най-здравата основа на нашата народност, той разбърка на мнозина закоренелите понятия и ги накара да правят разлика между думите българин и християнин. Със захващанието на черковния въпрос ние виждаме, че българската интелигенция почва тук-там да си издава гласа, да размисля за доброто на своята собствена черга. От най-напред, докато нямало още читалищата, млади момци се събирали по няколко души после божествената литургия в празнични дни и ходили от къща в къща на посещение, гдето изпявали по няколко нови народни песни, от които присъствующите били във възхищение. Песента *Гордий Никифор*, която е ставала причина да се пукнат много глави между българи и гърци, е принесла много по-големи добрини, отколкото различни блудкави и осакатени преводи. Когато събравшите се младежи преминували през гръцките махали и пеели тая песен с *народната гайда* начело, то Сократовите горделиви потомци бълвали гущери, а заспалото сърце на българина трептяло като есенен лист. Камите и ножовете били готови на пояса да се пуснат в действие при най-малкия повод от страна на обидените. Любопитно е, че в подобни скандали турските власти са се отнасяли твърде снизходително. „Оставете ги: тия са от *даживейлерден*“ (т.е. от ония, които викат: „да живей“) — казвали бедните турци, без да подозряват, че тия *даживейлерден* после няколко години ще да побутнат и престола на халифовите наследници. Народният общински учител го считаше за гордост, ако учениците му в празничен ден са се били няколко пъти с гръцките ученици, т.е. ние

искаме да констатираме, че идеята за народност се бе проявила и между учащите се.

После черковния въпрос, като предшествующа причина на българското въстание иде нашата литература. В това мерило на умствената деятелност на всеки един народ ние ще да турим, макар и не дотолкова уместно, училищата, читалищата, различни дружества, театрални представления, журналистиката, празника на св. равноапостоли Кирил и Методий, песните и пр.; литература в тесния смисъл на тая дума, каквото значение има тя в Европа, ние, току-речи, не сме имали, при всичко че един наш събрат ни уверява, че сме притежавали доволно заякналичка книжнина. Журналистиката ни, начело с в. *Македония* по време на черковния въпрос, чисто революционните вестници *Свобода* и Независимост на Л. Каравелов, както и неговите огнени съчинения, които се четяха по тъмните кьошета из отечеството ни, са имали най-силно влияние. За читалищата няма що да говоря; всеки знае, че тия бяха второстепенно свърталище на революционните комитети, под техния покрив се виждаха младежите един път в неделята, в тях интелигентният учител говореше реч, наречена *сказка*, и пр. Силен подтик са били така също в нашето самосъзнание театралните представления из отечеството ни, които възникнаха, ако помним добре, в 1868 г., и най-напред се даде на сцената *Многострадална Геновева*. Бедната Геновева! Колко невинни сълзи е проляла тя, колко нощи е бивала наред след представлението предмет на домашни разговори. После *Многострадална Геновева* идат драмите на покойния Д. Войникова, на В. Друмева, *Изгубена Станка* на Блъскова и пр. Първите — такива и онакива, но ние смело можем да кажем, че тия възпитаха бъдещите наши борци за свобода, тия им вдъхнаха идеята за юначни подвизи. Ние познаваме лично мнозина, в числото на които влязва и перущенският герой Кочо Чистеменски, които станаха патриоти от сцената на представлението.[4] А *Изгубена Станка*! Тая народна драгоценност, скромен труд на заслужившия Блъсков? Нейните герои Желю и Кольо, с дългите ножове и колчаклии потури, тяхната отчаяна битка не с въображаеми печенеги и гърци, но с голи татари и турци, живи угнетители на народа, тия живи и действителни типове от новия български живот, техните съвети и планове да *спасят една млада християнска душа* от зверски ръце са трогвали твърде дълбоко простата младеж; мнозина знаеха наизуст тая

народна драма; който играеше ролята на Желя и Никола, така му оставаше името, той се сочеше с пръст и от младо, и от старо. Народният ни празник Кирил и Методий, който се празнуваше твърде тържествено из цялото ни отечество, можа да въодушеви и да събуди убития народни дух толкова много, особено в простолюдието, щото с него не може да се равни друго никое средство. Като се зададеше Кирил и Методия — сякаш че идеше нещо необикновено, по-тържествено и от Възкресение. Божествената служба, която се вършеше обикновено в училищния двор, не беше се още преполвила, когато „народната гайда“ с дългото ручило писваше малко по-настрана и грамадното хоро се залюляваше под наблюдението на турския жандармски юзбашия, който се хилеше и веселеше наравно с другите.

Четите на Тотю войвода, на Панайот Хитов в 1867 и на Хаджи Димитър в 1868 г. измениха хода на работите. Ние тук ги туряме като предшествующа причина на Априлското въстание, защото тия само по себе си не могат да се вземат за чисто народно движение, изникнало от средата на самия народ. Тия чети се образуваха от ония български синове, които бяха предварили своите съотечественици по понятия и взглядове и които не можеха да търпят поведението на турското правителство, което се подиграваше с решението на черковния ни въпрос. Че българският народ не е бил приготвен още да посрещне тия патриотически чети, служи и тоя поразителен факт, че никой от местните жители не се е присъединил с борците, а, напротив, може да се каже, че тия последните са били преследвани и от своите братя.

Но минуванието на тия чети Дунава, първото пукване на пушката при Върбовка и Вардин, бесилките на Митхат паша, заточенията така развълнуваха младите умове, щото просвещението и борбата ни по черковния въпрос подир петдесят години не можеха да достигнат това. Песента „Гордий Никифор“ се замести от „Стани, стани, юнак балкански“, сраженията на Хаджи Димитровата чета вървяха из уста в уста, последните прощавания на осъдения юнак върху бесилницата се повтаряха с благоговение, събраните млади от всяка ръка хора на угощение, както по него време бе на мода, из лозята и отвън града, слушаха с отворени уста запретената юнашка песен, която развълнувано пееха няколко души не твърде на висок глас; вестникът на Каравелова и брошурите му загърмяха от Букурещ, пъргавият Дякон не закъсня да се яви, думата *комита* придоби право

на гражданство; а бесните черкези и необуздани заптии следваха да поливат масло върху димящия се още огън.

Най-после ние сме длъжни да споменем още една предшествующа причина на българското въстание, която, според частното ни мнение, струва ни се да има известна част от правдоподобие. Думата ни е за участта на българската интелигенция пред въстанието. Ако турското правителство наместо да преследва младите сили на България, беше им отворило път към различни граждански и военни служби, т.е. ако ние имахме по-голямо число Иванчо и Юрданчо ефендювци, както другите християнски народности на Балканския полуостров имаха своите киркоровци, гарабедовци и аристидовци — да не ни обвинят, че ще кажем голяма дума, но Турция и до днешен ден щеше да си съществува, и досега още полумесецът щеше да се развява в София и Пловдив. Интелигенцията на всеки един народ, която руските сла-ванофили, макар и да равнят по отношение на народния успех с нула — имала е и ще даима решающи глас в съдбините на простата маса; без нейното участие нищо е невъзможно да стане. Ако турското правителство искаше да убие българската интелигенция със заточение в Диарбекир, то много по-добре щеше да сполучи в целта си, ако направеше от тая интелигенция ефендета, защото ние знаеме от пример, че колкото българи имаше на турска служба, почетени с нишани, всичките до един бяха лица с развалени характери и много по-предани на Османовия престол, отколкото самите турци. Ние щяхме да имаме по образ и подобие арменска интелигенция, която да се грижи само за доброто на бадемлията мастика и на турския чиновнически разврат…

Тия са горе-долу по-главните причини и фактори на нашето въстание, според частното ни мнение; а на бъдещия историк остава да се произнесе за тяхното правдоподобие.

II

В това време, когато всичко гореизложено в началото на предидущата глава се вършеше в България през 1875 година, по-главните български революционерни деятели от Старозагорското въстание и от другите революционерни пунктове бяха сполучили да избягат през Дунава в святата и благословена свободна Румъния, люлка на нашето политическо възраждание. По-главните измежду тия емигранти бяха: познатият вече на читателите Стефан Николов Стамболов (прекръщен Стойко Мъглата), родом из Търново; Панайот Волов (прекръщен Петър Банков), родом из Шумен, момък на 28-годишна възраст, ръст висок, лице смугло, весел и засмян завинаги, учил се в Русия, в Николаевската гимназия (едничкото лице между апостолите в 1876 г. със систематично малко-много образование), бивши учител в родния си град, а после бунтовник, племенник на прочутия български богаташ Маринчо Бенли; Христо Иванов Книговезеца, наречен Големият (за да се отличава от Христа Караминков, тоже апостол), родом от с. Къкрина, Ловченско, другар на Левски, най-старият български апостол, на 35-годишна възраст; Христо Караминков (Малкият), родом из Търново, бивш халач, на 28-годишна възраст, человек с начално образование, както и Големият Христо; Иларион Ив. Драгостинов, родом от Търновско Арбанаси[5], момък на 26 години, хубавец и деликат, който беше предмет в Русчук и Търново на много нежни въздишки, учил се в Търново само, но говореше и пишеше на всичките почти европейски язици, в това число и турския язик, чиновник на железницата, отгдето беше избягал по Заарското въстание; Георги поп Тодоров (Икономов), родом от Сливен, на 28-годишна възраст, учил се в родното си място, запознат от млади години с хайдушкия живот, момък с буен характер, който беше готов да изтегли ножа си от най-малкото докачение; двамата синове на познатата вече баба Тонка, братя Никола и Георги Обретенови, родом от Русчук, първият на 28-годишна възраст, учил се в родното си място, а вторият на 26 години, учил се в Одеса в юнкерското училище и нарочно напуснал училището, да вземе участие в българското въстание; Стоян Заимов, родом от с. Тюркемишово, Чирпанска околия,

на 30-годишна възраст, учител, тоже с местно образование и заточен в Диарбекир по хасковското приключение, но избягал от затвора и дошел в Румъния, за да стане изново бунтовник; Георги Бенковски (Гавраил Хлътев), родом от Копривщица, учил се в родното си село, скитник от дълго време по Мала Азия и Египет, а после прибягнал в Румъния, неизвестен до него време на никого; Георги Апостолов, родом от Заа-ра, на 29-годишна възраст, тоже с местно образование, избягнал от Заарското въстание; Никола Славков, родом от Търново, на 28–30 години, мъж с грамаден ръст, учил се в Русия, гдето и бил на военна служба (унтерофицер), така също неизвестен до него време на старите емигранти; Георги Измирлиев, родом из Македония (прекръщен Русеще), учил се в Русия в юнкерското училище, младо момче на, 22–25 години; Иваница Данчев, из, Свищов, с местно образование, на възраст 29–30 години; Тодор Кирков из Ловеч и други още младежи.

Още в началото около месец ноемврий 1875 горе-поменатите емигранти и бъдещи апостоли за Априлското въстание допаднали един по един в историческия румънски градец Гюргево, гдето с помощта на редкия патриот Димитра Горов[6] тия успели да си наемат една отделна къщица, която отпосле нарекоха *казарма*. Като видели въодушевлението на народа, от една страна, после Заарското въстание, а, от друга, че приели частни писма, в които им извеетявали от България, че народът е много повече готов да въстане на оръжие идущата пролет, отколкото минплата есен, то тия се събрали втори път под председателството на Стамболова и размислили що трябва да се прави.

Първите въпроси, които се предложили в това събрание, биле: „Ако турското правителство се уплаши от едно нищо и никакво Заарско въстание и издаде ферман, с който отстъпва уж на българите някои правдини; ако това същото въстание даде такъв подтик на свободата на печата; ако българският народ се разшава и придоби такъв кураж, щото се осмели да поиска да има равни права с турчина, нещо нечуто до него време; ако най-после народът е до такава степен готов, то що ще да стане с турската държава, когато се приготви на пролетта всеобщо въстание, когато се възбунтуват 7 милиона[7] българи?“ Разбира се, че тия въпроси били решени по начин твърде удовлетворителен.

Първите приготовителни събрания станали съвсем тайно. В тях участвували лица с изпитана честност и твърд характер, а именно: Стефан Стамболов, Волов, Г. Икономов, Заимов, Г. Апостолов, Обретенов (големият), Драгостинов, Караминков и Христо Големият.

Георги Обретенов и Георги Измирлиев били докачени твърде много от своите събратя, че се съмнили в тяхната честност и патриотизъм, като им затворили вратата на събранието. Тия тръгнали отчаяни по пор-гевоките улици, поплакали, повъздишали и решили да се самоубият него ден, отколкото да живеят вече на тоя свят. Преди да свършат обаче това решение, те влезли в една влашка кръчма, изпили около една ока ракия, цалунали се и се разделили един от други. Измирлиев потеглил към Дунава, гдето мислил да нахрани рибите, но изходящите се там риболовци го спасили. Г. Обретенов, преди да свърши със себе си, решил да убие по-напред брата си Никола, който, според неговото мнение, бил единствената причина за неприеманието му. Взели се мерки и разяреният Обретенов не можал да направи нищо на брата си; от яд той преспал през студената януарска нощ на двора без никаква завивка и сутринта го намерили, че се вдървил; с големи мъки едвам можли да му възвърнат живота.

Вижда се работата, че тия момци не са знаяли каймета на своя живот. Где ги сега да видят как живеят благоразумните хора, не се сърдят от нищо, не се докачат не само от изказване па едно съмнително недоверие, но и да ги плюш, пак ще ти благодарят — ще кажат, че божа росица паднала на лицето им.

Между това събранията на бъдещите виновници на Априлското въстание следвали непрекивно деня и нощя. Гия изработили различни правилници, наставления, ророми за клетва, начина за агитацията, съобщенията лежду разните пунктове, тайните пощи и полиции, плана ла въстанието и пр. В тия приготовителни събрания за ло-добро действуване и разделяне на деятелността България се раздели на четири главни революционерни окръзи, както следва: Търново — I окръг; Сливен — II; Враца — III; и Панагюрище — IV. За създаванието на последния тоя окръг имало много препирни между организаторите. Мнозина от тях не вярваха, че в Панагюрище и неговата околност ще може да се направи нещо. Няма съмнение, че на Великото Търново се даваше най-голямата надежда, та затова именно то се е нарекло I окръг,

гдето отидоха най-деятелните апостоли. После него идеше хайдушкият Сливен.

Бенковски играл второстепенна, па даже и по-долня рол между апостолите; той се свивал там настрана, гласът му нямал никаква тежест, всекиму бил послушен, вероятно като е слушал, че организаторите говорят по на няколко язици, благоговеял е напредя им.

Един прост случай повдигнал неговия авторитет на няколко степени. Румънската тайна полиция, нодбудена от турския в Гюргево агентин, Димитраки, първо качество шпионин, по народност грък, при когото се въртеше и някой си Михал Чокоев, българин от Русчук, че много българи имало събрани в Гюргево, които мислели да компрометират Румъния — полицмейстерът изпратил една заран един от градските комисари в дома на апостолите да се увери що са тия за хора. Тоя последният, като мислел, че има работа с градинари-българи, без да поиска дозволение, т.е. без да потрака на вратата, влязъл от един път в стаята и захванал да пита: „Що сте за хора?“ Докато апостолите се готвели да налучат подходящ отговор, Бенковски се вдигнал от мястото си, прилепил една плесница на пазителя на тишината, хванал го за ръката и го изтласкал като боклук из вратата, като му показал мандалото, гдето той бил длъжен от по-напред да се обърне.

Тая постъпка на Бенковски зачудила всички присъч ствующи.

Когато станало нужда да се намерят още апостоли, Заимов, който познавал най-добре Бенковски, както казах по-горе, препоръчал го на апостолския комитет, заедно с Никола Славков, под лична своя отговорност, че ако не удовлетворят изискуемите обязаности, той ще да отговаря. Бенковски се приел с два противни гласа; а като дошло ред за Славкова, повечето се възпротивили, начело със Стамболова. „Човек като Славкова — с грамаден ръст — говорел тоя последният, — не само във Врачанско и Орханийоко ще възбуди вниманието на хората, но и в Лондон да отиде, пак ще прибере подиря си децата.“[8]

По вишегласие и Славков бил приет за апостол, но под друга команда, помощник на Обретенова.

В началото на месец януарий всичките апостоли се разпределиха из окръзите, както следва: Стамболов, Караминков, Измирлиев, Хр. Иванов и Тодор Кирков — в I окръг (последните двама бяха помощници); освен тях тук дойдоха още, кажи го за апостоли, кажи го за войводи: Христо Донев, познатият на читателите дядо Никола от

Хаинето, Пармаков, родом от Градец, руски юнкер, Семерджиев (Панов), родом от Търново, прочутият оряховски патриот Сидер и пр.; във II окръг — Ил, Драгостинов, Георги Икономов (последният се премести в IV окръг през месец април на 10 число), Георги Обретенов и Стоил войвода, родом от с. Инджекьой, Новозагорско, който щеше да бъде като предводител; в III окръг — Заимов, Обретенов, Апостолов, Данчев, Славков, Ф. Симидов и Спас Сулчалията, от който четиримата бяха помощници; и в IV окръг — Волов, Бенковски, Каблешков и аз, помощници.

В последния окръг за главен апостол беше определен Волов, а Бенковски щеше да бъде съвършено подчинен нему. Всичките окръзи имаха равни права помежду си, но отпосле за много разни въпроси се отнасяха да питат до I окръг, който беше като главна квартира, там беше *щабът*.

Всичките утвърдени вече апостоли приеха пълномощни от апостолския комитет, в които се определяха техните права и обязаности. Тия се заклеха пред кръст и оръжие, че ще служат вярно на отечеството си и че като дойде определеният ден за въстание, с пет души юнаци макар, трябва да развият байряка и под него да умрат.

По ходатайството на Стамболова и на Волова сръбският тогавашен агентин в Букурещ, мъж интелигентен, снабди всичките апостоли със сръбски паспорти, в които се казваше, че носителите са сръбски поданици, пътуват из Турско по своята търговия. Благородният човек не питал по-надалеч апостолите с каква цел отиват в Турско: всяко разяснение било излишно там, гдето говорят самите действия.

От действията на апостолския комитет в Гюргево, т.е. за тяхното преминувавие в България, не е знаел почти никой. Съдбата на Хаджи Димитровата чета и на други още предприятия, които били узнавани в Турско много по-рано, преди да бъдат извършени, научили апостолите на ум и на разум. Освен това между тях нямало претенциозни войводи, юнаци от кръчмарския стол, и *ястъклии мустаки*, които да искат осигуряването на своите семейства, които да разказват на своите другари и любовници, че *отиват вече* и пр. Апостолите за бъдещото Априлско въстание бяха истински патриоти, хора с известни убеждения и характер. Ето защо техният план не можа да се узнае и от най-тънките шпиони. Само Каравелов, Ботев и други малцина в

Букурещ знаели, че неколцина ще минуват в Турско, но кои именно били тия, какъв им бил планът — и на тях не било известно.[9]

Касите на *Добродетелната дружина*, т.е. обществото на старите безчувствени богаташи, плющели от злато, но никой се не обърнал да попроси помощ от тия последните, защото всеки знаел, че техните пари са зъмска кост, тия чакали да жертвуват, когато се освободи България. Още повече: ако новината, че смутители се готвят да нарушат дълбокия сън на агата без знанието на Русия, щяла да разтревожи немалко и богаташите, за които не било вярно, че ще да се стърпят от да не се похвалят на някой консул, че младите пак развалиха, както това стана с Хаджи Димитровата чета.

Апостолите се отнесли до Иван Стоянов, горещ български патриот в Гюргево, който ги онабдил парично за пътни разноски и да си купят револвери.

III

Била тъмна студена нощ, на втория ден после Ивановден, когато ледът добива най-твърда форма, когато падналият сняг се скована като дъска. Тихият бял Дунав отдавна бил посребрен с прозрачен лед, което увеличавало още повече нетърпимия мраз; на двата му бряга имало струполено ледени планини, по които тук-там се влечала тънка мъглица, която кристализирала и замразявала още повече и така умрялата природа. Всичко било тихо и спокойно и на двата бряга на славянската река, всяка жива душа се намирала в своето жилище, дебелото чувство — в своите разкошни палати, а сиромахът — в окаденото си скромно, но запазено поне жилище от лютия карпатски вятър; никой не искал да се наслаждава от януарската нощ, с изключение на прочутите влашки вълци, които крачели по леда без паспорти, без да ги съгледа даже и наблюдателното око на влашкия *граничар* и на турския *колджия*, които така също топлели своите дебели кожуси…

В тая грозна нощ сто гладката повърхност на замръзналия Дунав вървели един подир друг двама другари, които се държали за ръцете, за да пазят равновесие по хлъзгавата равнина. Тия били облечени в черни мушами и носели в по едната си ръка малки чанти, в които се съдържало всичкото им богатство.

Тия двама души били бъдещите двигатели на Панагюрското въстание, те били Волов и Бенковски, които първи потеглиха от Гюргево за България и минаха Дунава на Ряхово. Другите апостоли минаха малко по-после, кой отгдето му прилегне. Стамболов, Караминков, Икономов и други минаха отдолу под Русчук, на мястото, називаемо *Сърбче*; втори — през Свищов, трети — на Лом и пр. — без да ги подуши ни най-малко турското правителство. Това преминувание се извърши от 15 януарий до 1 февруарий.

На мястото, гдето минали Волов и Бенковски, сред Дунава зеела незамръзнала ивица, широка няколко стъпки. С цел да я избиколят, т.е. да намерят здраво място, покрито с лед, тия обикаляли надолу и нагоре, но напусто. Най-после били принудени да вземат други мерки. Там наблизо на влашкия бряг имало струпани дъски, от които тия

взели една-две, турили пи върху леда и преминали отгоре им незамръзналото пространство на бездънния Дунав, след като се умокрили до колене от разляната наоколо вода.

От Дунава до Балкана през къде са минали нашите гости, засега ми е невъзможно да определя точно. Около 10 февруарий тия слязват в Сопот, оттам в Карлово се спрели при Ганча Гайтанджията, който ги препоръчал до с. Каратопрак на братя Петка и Петра Атанасови.

Било работен ден, часът окол единадесят и половина по турски вечерта, село Царацово изпращало демя с обикновена апатия. Бачо Иван Арабаджията, верният другар на Левски, дялал пред скромната си къщица букова обцида и тежко-тежко си поемал душата, защото само за вечерта имало брашно. Той съгледал, че откъм северна страна на селото се показали двама души на коне, но никак не обърнал внимание да ги разгледа коя са; монотонните удари на теслата му следвали да падат едновременно върху сухата обцида. На дните на Левски той наблюдавал пътищата постоянно, но откак издъхна героят, тъжно събитие за бай Ивана, което броеше вече цели три години, той беше се отчаял, не вярваше, че ще да се роди втори Левски, забравил беше думите на Дякона: „Ако аз умра, на мястото ми ще да се явят стотина души.“ „Хора дойдоха; тебе търсят“ — казала стопанката на бача Ивана, който не забележил, когато двамата пътници го подминали и хлътнали под скромната му стряха.

Бай Иван запъхнал теслата в пояса си и влязъл вътре. Той казал обикновеното „добре дошли“ и не повторил друго.

— Живо-здраво, бай Иване! Не ме ли познаваш? — казал един от пътниците — който бил Волов[10] а другарят му — Бенковски — и прегърнал бай Ивана, когото целунал в устата.

„Кому минаваше през ума, че ще да посрещна тоя ден такива скъпи гости — говореше по-после бай Иван. — Аз ме досрамя, като гледах, че двамата апостоли на свободата, които господ беше надарил с висок ръст, не можаха да стоят прави в ниската ми къщица.“

Рано на другия ден бай Иван осъмнал до голямата могила зад Каршияка. Той отишел до Пловдив, проводен нарочно от Волова, за да извести тамошните патриоти за дохождането на гостите.

---

[0] От това правило се изключва в. „Свобода“, а после „Независимост“, издаван в Букурещ от незабравимия Л. Каравелов (1869–1874), които вестници ще служат завинаги като корона на българската журналистика. ↑

[0] Много от тия дописки се пишеха от самите апостоли, които бяха минали вече в България, пъплеха от село на село, от град в град и отиваха, така да се каже, с лопата на пожара. ↑

[0] Освен устните сведения на очевидци за състоянието на раята след оттеглянието на руските войски от България, ние притежаваме още и скъпоценен писмен документ — жалбата на котленските жители до Дибич Забалкански, поместена в *Горский пътник* на Раковски, стр. 234, в действителността на която ни най-малко се не съмняваме… „А най-паче сме страдали — пише жалбата — във време рата Руссія с Турция; понеже, от една страна, земя наша се тъпче от Руссийския войски, добитък губим, жятва, лозія, все са разорява и разграбва, от друга же страна, хранрми небройни войски турци и тяглими най-голямая свирепства в това растояние, когда най-много беснее турско зверство, разярено, что има рат с наши единоверни Русси братя. А пощо побеждения са завращат за Азія е голям страх и ужас за бедни българи. Отгде поминат, колят, бият, горят, грабят и робят! Тии зверове от нас бедни българи искат да си извадят гняв и да си отмъстят за изгубвание бойно поле в сражение с Русси…“ „Важно дело, бедни българи! — отговорил Дибич Забалкански на депутацията, която му поднесла прошението. — Но седете си мирни във ваше отечество! До ще време и за вас! Сега се говори за Влашко, Богданско и Сърбия… Не бойте се. Сега веки ще да се издаде ферман за амнистия (?).“ „Каква амнистия, казвате, Господарю? — отговорили пълномощниците. — Турци не слушат своего Господаря Султана, они ни щът нищо от това да знаят. Ми молими да ни уставите свободни да вършими и ми що знайми.“ „Българи! Стоете си мирни, че ше обърна топове да ви избия аз!…“ — отговорил строгият генерал.

От всичко това се види, че войната в 1828 г. е била подигната *только для уничтоженіи неверных поган*, а братушките са теглили запартата за „бог да прости“. Та и другояче не е можало да бъде. Него време самите ни освободители, които са газили Дунава уж да ни освободят, са били роби, десет пъти по-мъчени и по-угнетявани, отколкото ние, раята. Разликата е била само в това, че на Балканския

полуостров тираните са били с чалми, а в Русия — с шапки. Солдатинът — роб, който е умирал по крайдунавските брегове, без да знае защо, брат му е умирал в това същото време в своето отечество на бесилото. В Турция по онова време биеха само селяните, а в Русия — наред. Достатъчно е да ви припомня горчивата участ само на нещастния малорусийски поет Тараса Шевченка, когото хищният негов господар помешчик биел по лицето, докато страните на поета станат червени като на рак! А Щепкин? А Тропинин? Сибиряков? Тях са ги биели така също само затова, защото са били талантливи. В Турция отнемаха само имуществото на раята, добитъка и пр. А в света Русия помешчикът имаше право да отнеме и любезното чедо на милозливата майка и го продаваше на пазар. А знаете ли каква продажба? Трампа за две ловджийски кучета! Най-после мислимо ли е било да се чака по онова време освобождение от такова едно правителство, което забранявало да се произнесе думата *свобода и народ* (наместо народ туряло се население), което забранявало на 21 000 000 същества, свои братя малоруси, да пишат и четат на майчиния си език? Русия дигала война повече да освободи Божигроб, „Света София“ и разкошната Византия и да побие поганците турки, както казах. ↑

[0] Кочо Чистеменски, както ще да се види по-натагък, си е оставял работата по няклко дена, да учи роли. С ролята Велизарий той е трогнал дотолкова публиката, че английският консул, който гледал много пъти Шекспира, пожелал да се запознае с Кочо и му подарил две лири. Питал го той, где се е учил, без да знае, че сиромах Кочо бе безграмотен. Друг му четеше, а той учеше ролята си наизуст. Колко е горяло неговото сърце! ↑

[0] Приятелите и познайниците на Драгостинова уверяват, че той не искал да учи в училището българска история, защото като арбанасченин не бил се отърсил още от заразителния по него време елинизъм. ↑

[0] Димитър Иванов Горов е родом от с. Пещера, Т. Пазарджишка околия. Дошел от малък в Гюргево, с българската си икономия и със занаята си — свещарство — той сполучил да стане гюргевски гражданин, с капитал от няколко хиляди жълтици и с фабрика за правене свещи и сапун. Всичко това богатство Горов пръсна по народни работи. Той е едничкото лице, което изпроводи четата на

Хаджи Димитра до Вардин и четата на Ботева до Бекет. Апостолите в Гюргево цялата зима преминаха на негови разноски, той отиваше всеки ден да им става гарантин на полицията, неговата къща беше отворена за всеки бунтовник. Когато се освободи България, Горов имал слабостта да мисли, че хора като него, които са си прахосали и последната парица по народни работи, ще да им бъде отворена вратата навсякъде. С тая мисъл той продаде всичко, щото му беше останало, и тръгна с Л. Каравелов да следи освободителните войски. След дълги преследвания и търкаляние по ханищата из България без пара, без половина, от страна на министерството Бурмов — Начевич, което преследваше всичките бивши поборници, най-после на Горов се даде една службица; но докачен и ядосан, горещият патриот скоро заболя от неизлечимата гръдна болест и се помина в Трявна, в голяма бедност, през 1882. година. Горов водеше сестрата на А. Кънчев, която така също умря, по-напред от своя съпруг. ↑

[0] Трябва да знаете, че българският народ него време минуваше за 7 милиона, и учено, и официално. Градовете Русчук, Пловдив, Търново и пр. се брояха, че имат по 50 000 души жители, повечето българи. Както виждате, патриотическите тенденции не са били чужди и на положителната наука. ↑

[0] Стамболовите думи се оправдаха твърде скоро. Малко след минуването на Славкова в България правителството го хвана около Орхание и това стана причина да възпре агитацията, а другите апостоли започнаха да се пазят. ↑

[0] По това време между апостолите и двамата деятели, Каравелов и Ботев, съществуваше известна студенина и несъгласие. ↑

[10] Волов се познаваше с бай Иван още от есента, както казах по-горе. Когато той дошел в Царацово от Троян, отекъл му целият врат от една пъпка до такава степен, щото не можал вече да говори. Бай Иван ходил по двора умислен и се чудил що трябва да се прави. „Да го закопаеме в нашите гробища — говорил той на верния си съсед Божила, — то ще да ни попита: кой лежи в новия гроб? Да го хвърлим в Марица, водата ще да го изхвърли.“ Волов, който недочул тия въпроси и отговори не твърде от приятно естество, но разбрал каква е работа, поискал перо и книга, върху която написал: „Заведете ме при доктор Рашка в Пловдив. Ако умра, да знаете, че името ми е Панайот Волов от Шумен.“ На другия ден Колю градинарят карал покрита кола

за Пловдив в която се намирал Волов, облечен със селски потури. Направената операция от доктора била сполучлива. ↑

ГЛАВА VI. АГИТАЦИЯТА В IV ОКРЪГ

I[1]

На харманлийската станция аз имах обичай, като пристигнат треновете, да минувам в спалнята на Иванова, която беше откъм линията, за да гледам през прозорците със спуснато перде какви лица носи железницата. Един ден — това беше на 26 февруарий — затекох се по обикновеното правило в поменатата стая, като чух, че свири тренът. За да премина по-бързо салона, който разделяше моята стая от оная на Иванова, от стах да не ме съгледа някой, аз блъснах твърде силно вратата, като да ме гонеше някой или аз да гонех другиго.

Чудо! Аз бях принуден да се отстъпя към вратата, защото завесите на прозорците бяха спуснати от по-напред и близо до масата стоеше висок човек, чъртите на когото не можах да позная от един път. Аз сбърках конците, но и непознатият не чувствуваше себе си добре особено като влязох тъй лудешката и като гледаше напредя си фигура, не по правилата на благоприличието облечена.

— Ти кой си? — попитах аз, като нямаше друго що да кажа.

— А ти кой си? — отговори непознатият и ръката му се помръдна към лява страна, т.е. гдето стои револверът.

Докато се готвех да последвам примера на непознатия, т.е. да му покажа, че и аз съм от ония хора, които носят револвер, той се спусна да се здрависаме.

— Ти ли си бил? Уплаши ме — каза той.

Напредя ми стоеше Волов, с когото само един път бяхме се виждали в 1874, в Русе, когато той се връщаше от Букурещ, гдето беше ходил на събрание, изпратен да представлява шуменския комитет. Той дошел с трена от Пловдив и за да не го гледат хората из станцията, казал му Иванов да отиде горе.

Волов беше дошел нарочно за мене, да ме вземе от станцията за апостол. Благородният Волов беше поразен от радост, че святото дело отива напред. Той разказа с възхищение, че дните на турската държава

се броят вече, народът бил готов да въстане в една минута, като един човек, че отгдето минали, били посрещани като Христа, не можели да надпреварят да отидат навсякъде, депутации от по няколко души ходели да ги търсят по селата, имало досега готови около 5000 души да въстанат на първи позив и пр., и пр.

Само едната част от казаното от Волова беше достатъчна да произведе у мене възхищение. Аз пламнах цял-целнаничек от неговия разказ, цялата нощ не затворих очи да си въображавам разни планове и всякакви предположения. Стари другари по идеи и оръжие, Икономов, Обретенов, Апостолов и пр. минали вече, а аз продължавам да спя в зебловия чувал!… Ех, младини, младини!

На другия ден Волов замина за Едрене да се срещне с Георги Димитров (книжарин), за да узнае не може ли да направи нещо в Кърклисийско, в Малко Търново, в Баба-Ески и пр., по които места Георги Димитров познаваше много българи.

След завръщанието на Волов дълго време ние размишлявахме по кой начин именно трябваше да отида аз до Пловдив, когато подобно пътувание без тескере представляваше известна мъчнотия и за най-покорния рая. Освен това мене ме познаваха по всичките станции до Пловдив. Аз измислих следующия план: имах шапка от ония, които носят по железницата чиновниците. С тая шапка на главата и с едно стъкло в ръката, като се спре трена на пловдивската станция, ще се затека към ближната там гостилница, уж да си пълня стъклото — нещо обикновено на всичкия персонал от железницата, следователно, никому не щеше да се види странно, от страна на заптиите, за да ме възпрат.

Моят план се одобри и от Волова, и от Иванова. Сутринта на 28 февруарий, като остана няколко минути до пристиганието на трена от Одрин, аз излязох вече на отворено, стъпих наред с хората, видяха ме всичките и заптието Мустафа не закъсня да ме поздрави с „добре дошел“. Волов, за да предразположи тоя последният да ни погледне с по-добро око, помоли му се да му развали една лира между изходящите се там търговци и когато му повърна дребосъка, една меджидия, т.е. цялата му заплата, която получаваше от царщината подир 5–6 месеца, заклещи се между пръстите му. Иди ти после тая щедрост на Волова уверявай Мустафата, че лицето, което му даде бялата меджидия, е комита! Той направи признателно *темане* и сивия

ямурлук, с който бе наметнат, облече го, което се считаше от негова страна едно почитание.

Като се простих с моята благодетелка, мадам Мария, със спасителя си Иванова, която прошка може би да беше последната, затворих се във вагона на железницата, дето след малко влезе и Волов, съпровождан от Мустафата, който затвори подиря му вратата. Мен ставаше жално, от една страна, че се разделях с оная местност и среда, която ми беше скъпа, пълна с възпоминания — и скръбни, и радостни; а, от друга, може би че тръгвах на път, който не беше постлан с цветя.

После три четвърти от часа тренът влизаше на търново-сейменската станция, моето старо свърталище. Покрих си очите с дрехата и се престорих на заспал, а Волов се изпречи на прозореца откъм станцията, уж че гледа нещо, така щото никой нямаше възможност да погледне в нашето отделение, за което Иванов беше се разпоредил още на Харманлий да бъде отделено, само на наше разположение.

Тук тренът се бави тридесят минути, които ми се сториха, че са по-дълги от часовете. Гласовете на разни познайници — и добри, и лошави, които тичаха надолу-нагоре — достигаха до моя слух. Колко мъчно ми беше, че не можах да се обадя на някои от тях, даже и на Добря, който ми служеше като агентин оттука, да ми явява що се говори за мене.

Всичките станции до Катуница преминахме благополучно; оставаше само пловдивската, най-страшната. Наговорихме се с Волова, че като дойде време да слязваме на Пловдив, ще тръгнем към разни посоки, за да покажем, че не се познаваме, така щото, ако пострада някой от нас, то сам да си изплаща греховете, както види за по-добро, без да апелира към другаря си. А в противен случай, ако хванат и двамата ни, то ще да се защищаваме братски, т.е. ще прибегнем към револверите, защото, ако ни хванеха живи, по-голямо зло ни очакваше.

Тоя ден беше неделя, та затова голямо число граждани, заедно с гръцки и български ученици, бяха излезли на станцията, единственото място пролетно време за разходка.

— Не бой се; ако се случи нещо, то пред очите на толкова народ човек не усеща как ще да умре — каза Волов.

Като минахме покрай публиката, която се беше наредила покрай линията, мнозина се посбутаха и видях, като поздравиха другаря ми с кимването на едното си око, което ме караше да повярвам на думите на Волова, че действително съучастниците са многобройни.

— Мнозина има тука, които са *лизнати* (т.е. работници) — каза Волов.

Работата ни на пловдивската станция се свърши много по-добре, отколкото си мислехме. Волов отиде с другите пътници да си показва тескерето на определеното място, а аз се изхлузих покрай самите заптии със стъклото в ръката и право в хотела. Публика беше пълно и повън, и вътре в хотела, а това обстоятелство беше благоприятно. Щом сложих стъклото на масата и казах да го напълнят, излязох през другата врата и се намерих отзад станцията при пайтоните.

И в самата пловдивска станция апостолите имаха свой агентин, някой си Стоян Панагюреца, в стаята на когото влязох да си оставя шапката и турих на главата си нарочно приготвения фес, с който заличих всяко подозрение.

Из пътя за града тръгнахме един по един: Волов вървеше напред, а аз подир, на разстояние колкото да можа да го виждам. Определеното ни място, гдето щяхме да се съберем, беше ханът на братя Търневи, находящ се в Каршияка, на самия край на махалата, до карловския път. Тоя хан служеше въобще за прибежище на всичките апостоли от IV окръг, които там слязваха с конете си, и стаята, която е над портите отгоре, стоеше завинаги празна, запазена за тях.

Като наближихме до къщата на Такелата, която е отвън града, към станцията, Воловата чанта, с която той се представляваше, че е тежък базиргянин, пристигнал от Цариград, се скъса, тупна на земята и картушите от револвера му се разпиляха по пътя. Тоя прост случай бе достатъчен повод за по-нататъшни разпоряжения от страна на бдителното правителство; но благодарение, че лицата, които бяха свидетели на това произшествие, се случиха твърде невинни същества. Тия бяха ученички от гръцкия пансион на Зарифи, от името на когото носеха началната буква (Z) на дясната си ръка. Приятелят събра набързо страшните зърна, поогледа се надолу-нагоре като отърван престъпник и крачките му се увеличиха към града.

В хана на Търнева не намерихме Бенковски, който според думите на Волова трябвало да го чака тука. Съдържателят на хана, който беше

така също съзаклетник, даде на Волова една записка, оставена от Бенковски, в която той известяваше, че по нетърпима нужда заминал за Самоков, гдето от по-напред се предполагаше да отида аз.

II

Работниците от Пловдив не закъсняха да ни посетят вечерта. По желанието на един измежду тях, на име Кочо Чистеменски (Кундураджията), страшният герой от старата перущенска черкова, оставихме хана вечерта и се пренесохме на къщата му, находяща се в махалата Капти Християн. С първо влизание още в стаята, напредя ни се представи наредбата или обстановката на един български патриот. Стените бяха украсени с картините на Павловича, между които на първо място стоеше влизанието на българский цар Симеона в Цариград. Над масата между портретите стоеше закачен револвер, с хубав червен гайтан и с чер калъф, който според тогавашния вкус съставляваше част от мебелите. По-нататък висеха друг род оръжия, отрити и наредени, като че тия бяха първата необходима нужда на една къща.

— Нямам си още пушчица, но от ония, за които моето сърце се топи денонощно — каза Кочо. — А на жената е мило да жертвува своите венчални украшения.

Тук бяха още Димитър Златанов, Хр. Търнев и други разпалени работници, дошли да поговорят нещо върху работите. В Пловдив бяха още по-първи работници Хр. Благоев, К. Калчев, син на богати родители, нещо твърде рядко, и учителят Наботков, който се срещаше само с апостолите. Шумни и самонадеяни бяха тия разговори. Един залагаше всичкото свое бащино имущество, движимо и недвижимо, за да въоръжи бедните си другари; други предполагаше да направи фалшив заем от базиргяните фаисчии със задължение, че ще им наплати сумата после два месеца, т.е. когато се развие байракът; трети казваше, че от няколко дена търси сгоден случай да отвори раклата на старата си майка и да тури ръка на различни възелци, съдържащи нейната мъка; четвърти отиваше още по-надалеч против нравствения правилник; пети заключаваше, че като му причерней на очите, т.е. като види, че остава с голи ръце, без оръжие, ще да нападне някому със сила, да вземе средства.

— Аз мисля, бай Ванков, че нашето свято дело оправдава средствата, позволено е и да поизлъгваме на места — питаше

чистосърдечно Кочо Кундураджията.

От всичко това аз се убеждавах малко по малко, че работите не са, както по Заарското въстание, че тука се готви нещо по-сериозно. В отсъствието на Волов и Бенковски за няколко дена бяха пристигнали в Пловдив разни писма и куриери; от много места дохождали депутации да викат апостолите в своето село или град. Няколко от тия депутации бяха из селата, находящи се в Рупченската околия.

— Недейте ни забравя, и ние правим част от българския народ — казали тия пред Димитра Златанов. — Нека заобиколи някой от руските хора местата ни, и ще се увери с очите си.

Населението мислеше, че апостолите не са тръгнали само по себе си, че тях ги е проводила някоя царщина, например Русия, Сърбия или Румъния. По тая причина мнозина от тях не намираха за нужно да се обясняват пред простолюдието, че тия са бедни, изгонени и компрометирани младежи, тръгнали по собствена своя воля, без знанието на някоя царщина; защото, ако кажеше човек истината, то щеше да изгуби мисията му пред очите на масата.

И така, същата тая вечер събранието намери за добро да замина за рупченските села, гдето не беше ходил още никой и гдето имаше голяма нужда да се съставят комитети.

Границите на пропагандата в IV окръг бяха следующите: от града Пловдив към северна страна границата беше карловското шосе, което нарядко преминуваха апостолите за към Абрашларска околия; в селата Каратопрак и Чукурлий имаше комитети. В Аджар само едии път беше ходил Волов, но дали можа да състави нещо, не зная. Тая северна линия опираше до Калофер, а оттам се връщаше покрай полите на Балкана през Карлово, Сопот, Клисура и се спущаше надолу по течението на р. Тополница, между Коприщица и Златица, като прибираше в района на IV окръг и селото Смолоко, над Петрич отгоре. Северозападната линия се спущаше през селата Поибрене, Мухово, Церово и пр. и слязваше на другото шосе, Т. Пазарджик-София до селото Ветрен. От с. Ветрен се обръщаше към запад чак до Белово (в Самоков Бенковски ходи един път, но след няколкоминутно бавене беше принуден да бяга обратно, защото щяха да го предадат[2]), а оттам през Банско слязваше в Батак, Пещера и тръгваше към изток, по полите на Доспат, през селата Брацигово, Перущица, нагазваше в Рупчос при селото Сотир, повличаше нагоре към селата Дядово,

Бойково и оттам пак се връщаше към Пловдив през селата Яворово и Карагач. Като изключим Банско, гдето линията в IV окръг се изкривяваше малко към южна страна, ни на едно село вън от теглената по-горе линия не излязоха апостолите.

При всичко че IV окръг не беше разпределен между четиримата апостоли, но пак може да се тегли линия и измежду районите на ония местности, гдето всеки от тях действуваше най-много. Така например Волов обикаляше най-повече по селата между Карлово, Конаре и Коприщица (Старо Ново село, Синджирлий, Паничери и пр. бяха негово притежание); Бенковски имаше селата около Тополница: Петрич, Мухово, Мечка, Поибрене, Церово, Лесичево, Ветрен и пр.; Каблешков — Коприщица, Сопот и някои околни села; а аз — Рупча. Останалите по-главни пунктове: Пловдив, Панагюрище, Т. Пазарджик и пр., бяха размесени между двамата от Гюргево минали апостоли. Няма съмнение, че там, гдето беше стъпил кракът на Бенковски, огънят бе разпален най-много. В Батак само Волов беше ходил.

Вечерта ние останахме да нощуваме в дома на Коча Кундураджията заедно с Волова, а на другия ден трябваше да потеглим всеки въз противоположна страна — Волов за Карлово, а аз за Рупча. Само Волов, като главен апостол на IV окръг, имаше право да поверява апостолска длъжност на други лица. След като ме закле с револвера си в ръката, че ще да бъда верен на своето отечество до последна минута на живота си, той ми написа едно пълномощно, каквото беше дал и на Каблешкова, подписано само от него и подпечатано с частния му печат, в което пълномощно се казваше, че аз съм негов помощник и имам право да съставям комитети в IV окръг. Волов се подписа на пълномощното ми с псевдоним — *Петър Ванков*, главен двигател на Западна Тракия, 1 март 1876 год.

Даде ми той още и няколко инструкции, съставени още в Гюргево от апостолския комитет, в които се означаваше горе-долу целта и длъжностите както на самите апостоли, така и на новосъставените комитети.

Първото нещо, което всеки апостол трябваше да каже най-напред в селата, се захващаше от въпроса за самосъхранението.

— Известно ви е вече, братя, че турският комитет в Цариград, който се състои изключително от фанатици-софти, е решил всеобщо клание на българите!… Това клание ще да се започне идущата пролет.

Цял рой от ходжи и софти пъпли вече из турските села да разгласяват своето решение. Джепанетата във всеки град са отворени вече за турското население, на мало и голямо се раздават оръжие и фишеци; джамиите са се преобърнали на дебои; страшни ще времена да настанат за нашия народ, дете в майка ще да заплаче и пр. — бяха стъпателните проповеди на апостолите в ония села, гдето нямаше още комитет, гдето кракът на Дякона не беше стъпил, защото в такъв случай нямаше нужда да се разправя надълго и широко за деятелността на турските комитети.

Разбира се, че в истинността на горните думи по него време нямаше човек, който да се усъмни. На часа още измежду присъствующите ое почваше разговор, кой какво видял и научил било в града, като ходил на пазар, било в ближното турско село и пр.; а апостолът, който беше пуснал вече мухата, радваше се в душата си, че стрелата му е ударила на място.

Според горeказаните правила тайното общество трябваше да се състои: от свещеника и учителя (ако ги има) и от по-първа ръка хора, с доказана честност и с влияние в местността, на число до десят души най-много. Всеки един от тия членове ще има за длъжност да убеждава и записва второстепенни или прости членове, на които няма да се открива друго нищо, освен: да бъдат готови на всяка минута, за да грабнат пушката, щом се издигне знамето на българската свобода. Тия не щяха да знаят други никого, освен онова лице, което ги е записало от най-напред, тъй щото, ако последва предателство, да не може да пострада цялото общество. На сиромасите работници, които са достойни да употребяват оръжие, но се лишават от средства да си го набавят, обществото се задължаваше да ги въоръжи; а по тая причина това последното трябваше да се погрижи и със събиранието на парични суми било чрез внасянето на определени или едновременни помощи, било чрез вътрешни и външни заеми, по какъвто и да е начин. А на ония свои съселяни, които са хора юначни, но по разни причини: или че не можат да държат тайна, или че са пияници, или че имат тесни съприкосновения с турците, нямаше да им се открие целта от по-рано — членовете на обществото трябваше да им загатват твърде отдалеч, като например: „Лоши времена ще да настанат; всеки трябва да си има поне един пищов или нож, ако иска да остане жив“…

Въобще обществото беше длъжно да приготви оръжия и други по-нужни потребности за цялото село.

Ето по-главните неща, с които трябваше да бъде снабден всеки бунтовник[3]:

Пушка.
Нож, кама или сабля.
Пищове или револвер.
Фишеци за пушката — 300.
Фишеци за пищовите — 150.
50 грама суров барут.[4]
Паласка за фишеците.
50 драма сладък мехлем.
Тифтик (от ленено платно).
50 драма восък.[5]
2 оки сухари.
Съсъд за вода (кратунка или тенеке).
2 чифта цървули.
2 чифта навуща.
Котки за цървулите.[6]
Риза и гащи по два чифта.
Ямурлук или мушама.
Конци, игли и игленик.

На всяка къща да има по една ока барут и куршуми.

За по-големи работи, като например убийство на предатели и на други вредни членове, обществото трябваше да известява на надлежния апостол. За деня на въстанието, за който всеки искаше да узнае, се казваше, че той ще да бъде известен във всяко село с особен човек, след като се реши вече в главното събрание.[7]

Апостолите бяха още длъжни да правят статистика на всяко село, гдето съставят комитет, за да можат да дадат отчет за делата си в голямото събрание. В тия статистики се обемаха следующите предмети: числото на работниците, на способните да носят оръжие; на

старците, жените и децата; има ли в селото турци или наоколо; числото им; местоположението на всичките села въобще; има ли наблизо река, мост, гора, главен път; колко едър и дребен добитък има: храна, оръжие и барут; има ли някой достоен човек, който да познава местността добре, да е бил хайдутин, в казашкия алай и пр., за да може да поведе своите въстанали съселяни; има ли някой шпионин в селото, т.е. турско ухо, как му е името и пр., и пр.

На апостолите се строго забраняваше: да пият вино и ракия, да ядат блажно пред селяните през постите, да отварят излишни лекомислени разговори и да се лъжат един други. За всичко това едничкото наказание щеше да бъде смърт.

III

Рано сутринта на другия ден Волов замина за Карлово, след като ме снабди с няколко зърна отрова за всеки случай и с принадлежности за писание на тайни писма; а аз останах да чакам в къщата на Кочо Кундураджията до вечерта. Като всеки сиромах, той нямаше къща на два ката, а само една или две стаици, в които, като беше опасно да стоя, за да не ме свари някой, отстъпих в една малка стаичка, или хаят, без прозорци, в която се намираше едно-друго, като брашно, нощви, бъчевки и пр., гдето вярната и патриотка стопанка на Коча ми донесе и цялата библиотека на тоя последния, състояща от драмите *Иванко Хаджи Димитър Ясенов*, приказката *От трън, та на глог* и други още повестчици със съдържание, каквото обичаше разпаленият Кочо. Тоя последният отиде на дюгена си.

Тук аз престоях целия ден. Подир пладне дойдоха на гости няколко жени без работа от махалата, които насядаха навън в двора[8] пред моята стая и отвориха уста за това, за онова, каквото им дойде на ума, докато дойдоха най-после до тогавашното натегнато положение.

— Страшно ще стане, Кочовице, сеч се приготовлява против християните, както едно време в *Завярата* — говореше една от гостенките.

— Господ и св. Богородица да чуват — въздъхна друга една, като че с нейното затриване щеше да се свърши светът. — Не само мъжете, което е тяхна работа, но и децата вече вечер късно остават по пътя, насядали смирено на търкало, разказват, че ще да дойде български цар, учат се да му пеят песента…

— А не казваш, че по цял ден се учат да играят на талим (военно упражнение) — повтори първата дипломатка.

— Кажи ни нещо, Кочовице, ако знаеш — каза една от гостенките. — Кочо се меси в тия работи — прибави тя.

— Кочо си гледа сиромашлъка и мисли само за къщата си — отговори умната стопанка, като искаше да прекъсне празните приказки, едно, да освободи моята врата от тия неканени стражари, а, от друга страна, да се покаже, че малко се интересува от безпокойните слухове.

Та можеше ли другояче! Така й бе поръчано да постъпва от страна на строгия Кочо; тя разбираше напълно важността на поверената й тайна.

Вечерта, часът къде 12, Кочо си дойде от дюгена и ме изведе през разни криви улици в турските гробища под Бунарджика. Тук ние намерихме още Д. Златанов, Петко Машев и Атанас Семерджията, от Гюлбахча, дошли през други път да ме изпратят.

После малко тия се завърнаха в града, освен Атанас, с когото се отправих за с. Сотир, гдето беше известно вече, че отивам в селото им. Атанас ми служеше като проводач.

Името си от Симеон измених на Драган — за всеки случай.

Ходжата викаше, когато ние влязохме в Дермендере. Бай Атанас беше принуден да ме причаква тук-там, защото каменният път между града и селото не благоприятствуваше на кундурите. В селото блещукаха още няколко кръчми отворени, гдето редовните посетители от тия заведения допиваха последната си аспра. Бай Атанас поиска да си подкрепим силите с по 100 драма, на което се съгласих безпрекословно, при всичко че помнех още всичките точки и запетаи на дадената си клетва, че в качеството си на апостол няма да турям в устата си ни бяла Рада, ни червен Петко. В кръчмата влязохме незаметно, свършихме си работата и излязохме, без да обърне някой внимание на нас.

Изгубихме се из мрачината, между гъсти дървета, нагоре въз реката, която шумеше и се пенеше по причина на многото воденици. Напреде ни се изпречи бяло голямо здание с грамадни порти, за което преводачът ми разказа, че тая е фабриката за сукно и пр. на прочутия Гюмюшгердан, грък от Пловдив и неограничен деребей в страната. За успеха на своята фабрика той наложил тежка ангария по цялата Рупча и на турци, и на българи, които били длъжни да му работят денонощно с възнаграждение, дадено като милост. Разбира се, че богатият човек — като всеки богат човек бил ортак с паши и бейовци, които делели помежду си узурпирания труд на сиромашта. За да бъде по-любим на силните, той присвоил всичките характерически прищевки на развалената турска аристокрация. Имал си чибукчия, млад лангера, с червена фанела и с пъстри моралийски чорапи, имал си кьочеци и пр., които, след като отживявали своя век, преминавали в числото на пловдивската гръцка аристокрация.

Ако попитате селяните българи, то нарядко ще намерите помежду им човек, който да каже лошава дума за Гюмюшгердана. „Бог да прости майка му и баща му — казват тия. — Ако не беше той да каже на пашата, че съм бил луд и постоянен негов роб във фабриката, то досега гробът ми не щеше да се познава.“

Това се обяснява твърде просто. Практичният грък, който е имал авторитет да разваля всяко кадийско решение, на когото думата не е ставала две, гдето и да отиде, незначителна работа е била за него да каже на бинбашията: „Освободете тоя пезевенгин, че имам голяма нужда от кюмюр.“ Справедливостта го изисква обаче да признаеме и това, че въобще Гюмюшгердашж е направил и много добрини на българите. Така например във време на въстанието той е запазил много български села по Рупча от хищните башибозуци. Ако неговите богатства да ги притежаваше някой българин, то едва ли и той щеше да бъде по-добър.

Турското население обаче, което не е обръгнало да прави темане пред никакви *потомствени и стълбови* дворяни; което я е знае какво ще да каже лорд, барон, помешчик, чокой и пр. и което е навикнало да гледа, че довчерашният паша и аенин е слязвал от своето величие само с един махзар, подписан от няколко души, скоро решило по кой начин да се отърве от дермендерейския фабрикантин, въпроси, които в Европа се решават подир сто години в камарите, след като се изпишат хиляди оки книги за различни проекти.[9] В Турция всичко това можеше да се извърши с едно парче, книга, от което може да се направи книжен фишек. Жителите от Дермендере отдавна били забележили, че младо помаче със скъсана абичка и с пищовец на кръста иде и отива във фабриката на Гюмюша и се помайва по пътя тук-там. Един ден ехото на една пушка се раздало из Дермендере и няколко души, уплашени, тичали от фабриката към селото, като викали: „Убиха челебията!“

Поменатото помаче, родом от с. Пашмаклий, нарочно било изпратено от своите съотечественици помаци да убие оногова, който убил тяхната допотопна индустрия — правението аби. Той не можал обаче да сполучи да убие същия Гюмюшгердана, но убил брата му Димитракя деня по пладне, пред портите на фабриката. После бил хванат по гората и наказан смъртно в Пловдив.

Пътят от Дермендере за Сотир върви по десния бряг на Сотирската и Тъмрашката река, които се събират под селото отдолу. Всичко беше тихо; само блъсканието на реката от камъците и тупанието на тепавиците нарушаваше тая тишина. Проводачът ми бай Атанас ме запитваше за това и онова по въпроса за въстанието, така щото не усетихме кога се покачихме на рътлината, в подножието на която се намира селото Сотир. Всичко тъмнееше вътре, с изключение на две-три места, гдето се виждаше още да блещука слаба светлина; хората си бяха легнали вече, защото наближаваше полунощ, а селото оставаше в разположението не немирните кучета, които се обаждаха оттук-оттам из селото, като нощна стража.

Като се навалихме надолу из стръмнината към реката, ето че двама души, които ние от по-напред не можахме да съзрем, изправиха се на крака от дънера на едно дърво. Аз се сепнах настрана и турих ръка на оръжието си. „Кой е?“ — попита преводачът ми. „Ти ли си, бай Атанасе?“ — отговори един от непознатите. Докато бай Атанас си направи устата да каже: „Закъсняхме“ — двамата непознати ни наближиха с думите: „Хайде, добре дошли! Чакат ви.“

Тия хора бяха турени накрай само нас да чакат, за да ни отведат на определеното място. Поведоха ни през плетища и дворове из селото, за да не минем през турската махала; влязохме в селото само четирима, но докато стигнем на определеното място, съпровождахме се от други двайсетина другари, които се мятаха през плетищата и бахукаха отчаяно. Аз говоря за кучетата.

Отвътре вратника на един двор друго непознато лице ми стисна ръката в мрачината и ме поведе по тесните стълби на една бяла къщица. Това лице бе Рангел Тепавичарят, на къщата на когото слязох. Стаята, в която влязохме, гдето аз си въображавах от по-напред да намерим при огъня само трудолюбивата ступаница, че преде конопи или кърпи дрешките на своите деца, а тия последните хъркат настрана под една черга — видях съвсем друго. Около десятина мъже, стари и млади, стояха с кръстосани ръце, наредени на две отделения в стаята. Аз преминах помежду им развълнуван и ги поздравих с разтреперен глас. Човек забравя и мъки, и страдания, и всичко, когато вижда, че делото, на което се е посветил, така също се разбира и цени от другите. Благоговението на присъствуващите тия сиромаси, които ме гледаха с

четири очи какво ще да кажа, като че да бях господ, даваше ми кураж и сила, караше ме да презря и бесилка, и живот.

Напред всекиго от тях имаше саханче, гаванка или тепсия, пълни с барут, куршуми, книга и други принадлежности за фишеци, които тия правеха на седянка в затворената стая. В едното кьоше от стаята имаше възправени до двадесят шишинета, а на края до огъня беше поставен тюфекчийоки тезгях, на който работеше стопанинът на къщата, бай Рангел, счупените пушки; той разбираше от тоя занаят. С една реч, работата кипеше. Когато в с. Сотир, гдето не беше стъпал още апостолски крак, приготовлението ое вършеше така деятелно, то всеки може да си въобрази като какво е било в по-големите чисто български села, гдето Бенковски и Волов стояха по няколко дене.

Разбира се, че по длъжност аз трябваше да полея масло в огъня, т.е. описах положението на българския народ, ако не въстане на уреченото време, с такива мрачни красни, щото още вечерта няколко души туриха намерение да вземат е заем пари от Пловдив, с каква и да е тежка лихва, с които пари да си доставят подобри пушки.

— Хора като вас, бай Драгане, непременно трябва да ги знае руският цар? — попита един от присъствующите след няколко часа, когато се разбрахме вече един други, че сме си българи.

— Питане ли иска още — отговори друг един, като че той сам да беше се виждал няколко пъти с руския цар.

Цялата нощ тия добри хора не се отделиха от мене, да ме слушат. Обществото не можа да се състави през нощта, защото отсъствуваха от събранието няколко души, между които беше и дядо поп.

На заранта тоя последният дойде. Той беше от ония свещеници, които се занимават повечето с чистотата на своето оръжие, отколкото с требника. Заедно със свещеника по сами себе си се разбираше, че първо място трябваше да държи учителят. Обществото се състави твърде благополучно. Членовете му ое задължаваха да работят с всичката си сила за неговия успех, като принесоха и клетва, че ще да бъдат верни на народа си. Свещеникът Тодор Георгиев и учителят Еню Йотов, щяха да водят всичките работи.

Тоя ден аз останах в Сотир. В това село, от горна страна, в реката има фабрика за барут, която аз желаех да видя. Дядо поп ме увери, че ако се покажа из селото, няма никаква опасност, защото в селото им всеки дан дохождали граждани по своята работа. Помещението, гдето

се работеше барутът, злоупотребяваше думата фабрика, защото всъщност то не беше нищо друго, освен една колиба с каменни стени, гдето се чукаше гюверджилето, и още едно подобно здание малко по-настрана, гдето работеха и пресяваха барута. Гюверджилето и другите разни смесове бяха насипани в дървени чутури (стъпи, хавани), закрепени в земята, в които удряха дървени токмаци, както в тепавиците за аби, движими посредством едно колело, карано от водата. Останалото приготовление на барута се вършеше с ръце. Наоколо имаше до десятина тезгяха, големи колкото обикновена врата, върху които беше насипан барутът да съхне на слънце. По-настрана имаше няколко чувала с направен вече барут.

Работниците, които са в същото време и притежателите, всичките, разбира се, турци, бяха се иаизтягали наоколо да спят. Когато ние се явихме при тях, тия погледнаха на мене с подозрение и не се забавиха да извикат иастрана дядо попа, когото питаха нещо тайно.

Тая фабрика била обща на турците от Сотир. Събраните приходи от продадения барут се делели наравно помежду всичките; трудът така също бил разделен между същите. Тия плащали пари само за гюверджилето (селитрата) и нищо повече, така щото барутът им ставал по 5–6 гроша оката, а се продаваше повън 20–30 гроша. Една година по неосторожност подпалил се един чувал с барут и всичките находящи се там работници, на брой около 5–6 души, намерили ги опърлени като кютюци. Тях погребали преспокойно без знанието на правителството, защото, ако известели, освен че щяло да запрети правението на барута, падало им се още и наказание, тъй като правението на барут не е позволено на частни лица. Ето защо, когато аз отидох на фабриката, турците се съмнили да не съм шпионин от страна на правителството, за което и питали дяда попа.

Няма съмнение, че турското правителство е знаело най-добре тая фабрика, която съществувала от няколко години, но преструвало се е, че не я знае.

От тая същата фабрика нея пролет се купи много барут от селата, които се готвеха за въстание. От най-напред търговията беше добросъвестна, но отпосле, когато турците помирисаха нещо, захванаха да правят злоупотребление със стоката си.

Местоположението на с. Сотир е очарователно. Посред селото протича бистрата Дядовска река, която приспива обаятелно със своето приятно шумтение неговите жители. Сред селото се намира студена чешма, водата на която се слави по цялата околност. Цели осем години едно време, то ще да се рече преди 20–25 години, българите са били длъжни всеки ден да носят на пловдивския аенин по две бурета вода, натоварени на едно муле. Тая ангария е била като едно редовно даждие за селяните, които са ходили поред да карат водата. Който си е свършил реда, стоварял е буретата пред портата на своя съсед, комуто е следвала, чредата да отиде на другия ден. Лятно, време, иде-доде, но зимно време, когато се пукало дърво и камък от студ и когато буретата се сковавали на лед, докато се напълнят, сотирчани пак са били длъжни да поят ефендетата с балканска вода. „Щом се подадяхме от портите на конака, цяла глутница ефендета, кятипи, чибукчии и пр., с ибрици в ръка, заобикаляха мулето да си точат вода“ — разказваха селяните.

Тая ангария се прекратила от някого си Хайредин паша, за когото разказват, че бил реформатор. Веднъж, когато чибукчиите се трупали около мулето с буретата, пашата гледал от прозорците. Той се усъмнил да не би в буретата да има вино или ракия, та затова захванал да крещи. „Това е балканска вода, ефендим“ — казали нископоклонно конашките слуги. Пашата повикал българина и след като разбрал в що се състои работата, дал му един *юзлук* и му залретил да го не вижда втори път в конака, а водата от буретата му заповядал да източи сред двора.

IV

На мръкване аз оставих Сотир и придружен от дяда попа, отправих се за с. Извор, гдето ми препоръчаха учителя още от Пловдив, че бил интелигентно момче, а дядо поп, който държеше това село, обеща ми, че може и там да се направи нещо. Като нямах препоръчано друго лице от по-вярно място, то казах на дяда попа да теглиме право в училището. Учителят Пею Близнаков, 23-годишен момък, ме прие твърде учтиво, а дядо поп се върна обратно в селото си.

Вечерта се събраха по-първите хора в училището, на които аз разправих положението на работите и се казах защо съм дошел. Младите бяха възхитени от моите думи, а старите поклатиха глава съмнително и в отговор на моите думи гледаха на въпроса само от една страна, т.е. от лошавата. По тая причина, когато поисках да се състави общество и участвующите в него да се закълнат, породи се несъгласие между самите селяни за и против.

— Всички ония села, които не въстанат в определений ден заедно с всичкия народ — ще да бъдат оставени на турския произвол — казах аз. — Още повече: тия ще се считат за неприятели, както самите турци.

— Ние от своя страна ще да направим всичко, но само клетва не даваме, защото, ако се научат турците, със земята заедно ще ни изтребят — казаха старите.

В това село имаше мнозина българи с турски дух, от които най-много се бояха честните работници, та затова действуваха толкова предпазливо. Когато Отон Иванов на 22 априлий отишел в това село да го дига на въстание, то благоразумното население поискало да го вържe и предаде.

— Ще дойде време, господинчо, когато ще да ходим да забикаляме в Пловдив на Джумая джамиси, за да видим зелено парцалче, за което ще бъдем петимни — говореше един от присъствующите, който си личеше по лицето, че господ му е дал от всичко.

Зеленото парцалче означаваше, че ще ходим да търсим турците.

Събранието се разотиде, а аз останах да нощувам при учителя. Не зная защо, тоя последният започна да се безпокои, при всичко че на масата му стоеше руският в. *Мир*, от който той превеждаше на български възванието на генерал Гарибалди към поробените народи на Балканския полуостров. Аз си легнах, а той се разхождаше из стаята, вдигаше час по час пердето на прозореца и отваряше вратата. Разбира се, че неговото безпокойствие влияеше и на мене, не че ще да ме предаде, което не вярвах, защото момъкът беше скромна и интелигентна душа, свършил в Пловдивското училище; но просто тъй, ставаше ми съвестно, като си посмислих, че аз съм причината за това справедливо безпокойствие. Преструвах се, уж че спя, но всъщност следях всичките движения на гостоприемника си, който се боеше да загаси и ламбата. Може би да си е въобразил той поне на минута, т.е. да си е предположил следующето естествено в подобни случаи питание: „Ами ако тоя, който ни се препоръча за такъв и онакъв и пред когото си изказах сърцето, излезе шпионин?“

Креснаха първи петли, повториха и потретиха, кучешкият лай престана, сипна се зора, а проводачът, когото ми бяха обещали още от вечерта да ме води за с. Дядово, не се явяваше. Безпокойствието на приятеля се увеличаваше, думата *върви си* стоеше на устните му, но той не смееше да я произнесе. Проводих го да види що стана обещания човек. Нямало го у тях! Казала ступаницата му, че отишел отрано за дърва, т.е. избягал, да се не намеря в селото. Що да се чини? Да тръгна сам за Дядово, имаше десятина пречки: незнаението на пътя, непознаванието никого по тия села и пр. Да чакам да ми пратят друг проводач? Близнаков не даваше никаква надежда, от една страна, а, от друга — наближаваше да съмне.

Похванах студената ръка на гостоприемника си и хванах пътя пак за с. Сотир, за да взема водач, без който ми бе невъзможно да нагазя рупченските балкани. По пътя ме срещнаха няколко турци, но никой не пожела да се усъмни, па и отговорът бе готов в противен случай: търся си място за учител, или пък излязъл съм по алъш-вериш.

Рано сутринта, докато отче Тодор от Сотир спеше още, аз похлопах на вратата. Той се уплаши от най-напред, като ме видя ни в туй, ни в онуй време, помисли да не съм предаден. Като му разправих работата как е станала, той се успокои и склони да ми стане сам водач досред пътя на с. Дядово, гдето се намирал някой си Григор Аргиров

да гори кюмюр, родом от последното село и един от най-добрите родолюбци в това село според думите на отца Тодора.

— Изворци са турци; между тях няма народни хора — викаше отчаяно светиня му.

Преди обед ние потеглихме за с. Дядово из тясната каменлива пътечка, дядо поп с муле, а аз — апостолски. Трудно беше пътуването. Моите кундури, с които не бях решил още да се простя, при всичко че ги влачех по камъците като букаи, бяха се охлузили и побелели като липова кора.

На половин пътя между двете села, в едно завряно място над реката, намерихме речения Григора, заедно с брата си, който къртеше кютюци от една нива, да гори кюмюр. После „добре дошли", „живо-здраво", „какво има, какво няма" и пр. дядо поп Тодор, т.е. проводачът ми, прегази през просото.

— На сладкия разговор няма насищание — каза той, — па и празните думи се не свършат. Негова милост не е ни даскал, ни търговец, а апостол, изпратен от дяда Ивана (от Русия) — продължи той, като сочеше на мене, — дошел е и по нашите села да ни каже какво да правим; та затова заведи го в селото тая вечер да се разговорите, както ние направихме в Сотир.

Това каза дядо поп и си възседна мулето, с което се изгуби из шумата, към селото си.

Ние останахме с новия си другар лице срещу лице в краището на ближната гора. Той бе момък около 30-32-годишен, с черни мустаки и засмяно лице, на име Григор Аргиров. При всичко че думите на поп Тодора звънтяха още в ушите ни, но Григор продължаваше да изглежда смутено; виждаше се, че иска да ме пита за много неща, но не смееше още. Между моя морав фес и черното ми палто, от една страна, и неговото почерняло от кюмюр лице и охлузения му калпак не можеше да бъде така скоро сближавание. И действително, колкото аз отивах по-навътре из Рупча, толкова повече захванах сам себе си да не харесвам, облечен с палто и панталони. И да не искаше някой да ме почете с погледа си, и да си заминеше, без да му мине нещо през ума, щом ме видеше в тия дрехи, не в правия път, възседнал на кон или в талига, насред гората при кюмюрджиите — отведнъж щеше да си помисли: „Работата на тоя човек не е чиста." Следователно явяваше се нужда да

нахлузя наместо панталоните черни рупалански чешири, което не можах да извърша на часа.

Григор не можеше да си остави запалените вече кютюци за кюмюр, за да ме води към селото, което се намираше от нас нагоре около 1½ час; па не бе и време още да тръгнем, защото ако в Сотир по нужда се явях сред пладне в селото, то в Дядово благоразумието го изискваше да вляза нощно време.

Колкото и да беше топло времето тая пролет, то Рупчанският балкан, гдето жетвата узрява едва по Голяма св. Богородица, когато в полето вършеят вече, правеше изключение, а моите памучни чорапи и късото палто не бяха в състояние да ме запазят от строгия климат. Там наблизо, както казах, тече Дядовската река, върху левия бряг на която новият приятел приготовляваше кюмюр. Коритото на реката на това място е ужасно. Два непроходими бряга от зъбести червени скали, високи до 30–40 метра, пазят леглото на своята царица, на която едвам се слуша от брега лудото шумене. Скалите и от двете страни са покрити със зелен здравец и ракитина. Над левия бряг на тия скали аз трябваше да престоя около 4–5 часа, докато наближи да се сдрезгави, а Григор ми носеше от време на време жарава върху една тикла, за да се грея.

Надвечер ние пъплехме вече с приятеля си през стръмните долини и урви за селото. Най-напред трябваше да отидем на саята при някого си Димо Аргиров, стар учител в селото и влиятелно лице, който щеше да ни каже в селото ли ще бъде по-добре да вляза, или да остана на саята, гдето и да направим събранието. Даскал Димо, най-старият учител по цялата Рупча, който пръв път захванал да предава български, прие ме много добре. След като ми прегледа пълномощните писма, той каза, че мога да вляза в селото, но нощно време трябва да стане това. Остави ни двама с Григора да се помаеме още в шумата, а той отиде напред да приготви места и да изпрати хора да ни введат.

Студът ставаше нетърпим вече по тия високи върхове. Едвам часът къде двата ние влязохме в селото, придружени от двама-трима души, които ме заведоха право на училището. Събранието беше почти пълно; до 10–15 души, въоръжени с пъстри кърджаляйки, 60-годишии старци и 20-годишни момчета начело с дяда попа чакаха моето присъствие. Тук хората бяха по-свободни, защото в селото им нямаше турци.

Това патриотическо събрание отново пробуди моите сили и надежди. Аз не можах да остана хладнокръвен, като гледах, че и белобрадати старци са потърсили нов живот, просълзих се и ги поздравих с няколко думи още с първото си влизание.

Моята встъпителна реч за приготовлението на българския народ падаше като мехлем на трогнатите слушатели. Всяка дума, всеки пример и заключение се потвърдяваха и одобряваха от тях.

— Ще да умрем за вяра Христова, господинчо — каза един старец, като се удряше в гърдите и стискаше в ръка любимата си кърджалийка, на която имаше нанизани около десят жълти белезици. [10]

После малко всичките събравши се бяха наредени гологлави, начело със свещеника Иван, който държеше в ръцете си евангелието, а аз застанах посред с револвера в ръка и произнесох клетвата. Всяка моя дума се повтаряше от новите съзаклятници. От сърце и душа произнасяха те думите: „Ще бъда верен на отечеството си и нищо няма да открия на християнските душмани.“ След свършванието на клетвата съзаклятниците се изреждаха един по един да целуват устата на моя револвер и св. Евангелие.

— Да ти е честито! — казваха тия един другиму.

Същата още вечер стана разпоряжение да изпратят хора за барут и куршуми.

След свършванието на официалната част идеше вече ред да се опознаем един други, да се разговорим чисто по нашенски.

— Ти, бае Драгане, нищо не ни каза за себе си, но ние ще те попитаме: от кой град си родом и колко години става как тичаш по тая работа? — питаше един от съзаклятниците.

— Защо бързаш като теле напред майка си, джанъм — пресече думата на първия любопитен дядо Тодор, но и той не по-малко ме гледаше в устата какво ще да отговоря на зададения въпрос.

Разбира се, че хора, които си повериха съдбата в ръцете ми и на които животът от мене зависеше, вече трябваше да знаят що съм за човек.

— Българин съм, и нищо повече — отговорих аз. — Ако сме живи да се видим, когато се издигне байрякът, тогава ще да се опознаем.

— Видите ли? Аз кому говорих — каза едии от съзаклятниците, от думите ма когото заключих, че от по-напред са се готвели да ме питат за родното ми място.

— Прости ни, господине; ние сме хора селяни, па и малко помаци още, ако искаш. Кажем дума, без да размислим накъде ще отиде.

— Туй, учението, чувал ли си го поне през плет, бае Драгане? — подкачиха пак любопитните селяни.

С тия думи „чувал ли си го поне през плет“ тия искаха да кажат, че аз съм най-ученият между учените.

— Колкото да си записва името, може да знае — пое думата друг един съзаклятник, като мислеше, че с това ще ме предизвика да говоря.

— Да остане при нашия даскал да се понаучи — обади се друг един от кьошето.

— Петнадесят годинки най-малко може да си изгубил подир книгата — обърна се, та каза дядо поп.

Посред нощ събранието се разиде; съзаклятниците, преди да си излязат и отидат по къщята си, сториха втора клетва помежду си, че всичко онова, за което са чули и видели тая нощ, ще да си остане там, няма да го научат жените.

— За жена работа ли е това бе, брате! — говореше един старец до вратата.

При мене останаха само няколко души, като стражари. Някои от тях се занимаваха около огъня да ми правят цървули, с които реших вече да заменя кундурите в понататъшните си пътувания.

На другия ден, щом се пукна зората, докато нямаше още жива душа из селото, аз потеглих за с. Бойково, придружен от Григор Аргиров, това същото лице, което по-първия ден гореше кюмюр при Сотирската река. Тоя момък се прилепи в мене от един път. Той остави и жена, и деца, остави работата си и кюмюря, несъбран в гората, само и само да послужи на делото.

— Гдето и да отидеш, бае Драгане, аз съм решен да дойда с тебе — говореше той.

От Дядово до Бойково е един час разстояние към южна страна. Ние хванахме през гората направо, че е по-безопасно и по-близо. Нощта беше тиха, небето ясно, та затова дебела слана покриваше земната повърхност. Сух балкански студ пронизваше костите ни по

високите родопски върхове; но в замяна на това ясният дядо месечко осветляваше и най-тъмните кьошета между бориките, под които вървяхме. От върха, който се намира между двете села, можеше да се види, макар и на месечината, една голяма част от грамадния Доспат. Григор ми нареди имената на всичките по-високи върхове, между които първо място завзема *Персенкът*, близо до голямото помашко с. Тъмръш, покрит със сняг.

На разсъмване ние издебнахме да се вмъкнем в селото, без да ни усетят даже и селските стражари — кучетата. Спряхме се в двора на училището, което беше затворено. Аз останах да чакам на стълбите, а водачът ми отиде да търси учителя в къщата му.

Според думите на учителя (Илия Георгев), който дойде на училището след няколко минута, по това време трудно било да се намери къща из селото, та затова трябвало да остана на училището. Аз прегледах зданието и намерих една стая, отделна, в която можеше да остана него ден. Учителят се потруди да накладе малко огнец, донесе ми една чергица да си постеля и отиде да си гледа работата. Излезе така също и водачът ми, който като познат в това село и съсед нямаше нужда да се крие.

Цял ден престоях в тая стая сам-самниничек. Поисках от учителя да ми даде някоя книга да се занимая, който не закъсня да ми удовлетвори желанието: напредя ми се намираше *Наустницата*, вънкашните листи на която бяха окапани с разни материи, като бакалска престилка. „Корите й ги откъснали момчетата, като духали огъня“ — каза той и си излезе преспокойно.

Часът по два вечерта училището беше пълно с хора, млади и стари. Разбира се, че на първо място стоеше селският свещеник. Всичките мои предложения се приеха на драго сърце от присъствующите, с изключение на свещеника, който упорствуваше малко. Като дойде въпросът за клетвата, той отказа съвършено, заедно още с няколко души стари и имотни хора, според думите на които много щяло да стане, ако се и закълнат.

— Тъмръш е от нас на една педя място — говореха тия за подкрепление на отказванието си. — Какво ще да отговаряме пред Ахмед аа, когато той се научи, че бойковци сторили клетва против царщината?

Подигна се препирня между стари и млади. Първите казваха на последните, че тия още не знаят как се печели и гледа къща, а младите отговаряха, че който се бои от Ахмед аа, нека се премести да живее в селото му.

Аз скочих на крака и скимнах на Григора да вървиме, защото не съм дошел да слушам карание и лични нападения. Младите взеха по-нападателно положение против старите, които най-после бяха принудени да отстъпят победени. Двама-трима души ме достигнаха на двора и ме молеха да се върна, като се обещаваха, че всички са готови да направят, каквото им кажа. Сега събранието беше повече въодушевено, отколкото с присъствието на свещеника и първенците, които стесняваха младите от по-напред да се изкажат свободно. Можах да съставя обществото криво-ляво. Когато дойде време да си взема някои статистически бележки, изново забележих, че присъствующите започнаха да си шушнат помежду, че само това не е добро, гдето съм писал, т.е., тия се бояха да не би, като ме хванат, да намерят и техните имена в комитаджийската книга.

От обстоятелствата бях принуден да замажа очите на присъствующите с нещо тайнствено, което повече щеше да им подействува, отколкото сухите примери на слова. Написах едно писмо химически и им го зададох да се произнесат има ли нещо написано на това парче книга, или не.

— Няма, защото нищо не е писано отгоре му — отговориха тия и ме заобиколиха да видят по-добре какво ще да правя.

— Гледайте добре, да не кажете отпосле, че съм направил гъозбояджилък — казах аз; а после си натопих двата пръста в приготвената жидкост и като ги прокарах върху бялата книга, на която се явиха черни слова само на онова място, отгдето минуваха пръстите ми, присъствующите прехапаха език.

— Хайде, бае Иване, да си вървим; тя се свърши вече. И ние сме си отворили устата да учим на ум тия хора? Ех, че сме умни глави! — говореше с ентусиазъм един от присъствующите към своите съселяни после моите тайнствени за тях действия. Всичките бяха поразени от мастилото.

Аз се подсмихвах под мустак. Нямаше нужда да говоря по тая част надълго и широко, която беше от компетентността на адютантина

ми Григора. Той се намираше ни на небето, ни на земята, хвалеше ме до облаците.

— Къде ви ходи вас умът бе, джанъм? Ако той беше прост човек, проваждаха ли го да върши тая работа, оставях ли си аз работата да тръгна подиря му? — говореше той.

Моето намерение беше да заобиколя българските села от Бойково нагоре: Ситово, Лилково, Широка лъка и пр. Според сведения обаче, събрани от жителите е тия села, невъзможно било да сполуча, защото били удавени с турци; а освен това и пътуването било мъчно по причина на дебелите снегове по тях места. Аз продължавах да говоря, че ще отида по тия села, а в себе си реших да забиколя по-напред селата, изходящи се в полите на Балкана, около Станимака. Скрих своите дири от бойковчени, защото по причина на несъгласията, които се породиха помежду им, боях се да не последва нещо.

После полунощ, без да заспиме, щом се подаде месецът, аз оставих Бойково. Като се затулихме от очите на селяните, които бяха дошли да ни изпровождат, пречупихме си линията. Казах на водача си Григора да ме заведе в тяхната сая, в гората, гдето, след като си починем, да преминем оттатък реката по другите села. В казаната сая, гдето пристигнахме на разсъмваяие, нямаше жива душа; но в замяна на това имаше плява, ръженица, която топли превъзходно. Аз се зарових вътре да спя, а Григор отиде в село да донесе нещо за ядение. Той щеше да ми донесе още и един кат дрехи, рупалански, защото от час на час се уверявах, че панталоните и късото палто освен вреда друго нищо не ми принасяха.

Пладне се беше превило, когато Григор заедно с брата си даскал Димо дойдоха на саята с нужните неща. Кисел пиперец, вързан в бяла кърпица, солчица и калаено жебениче с ракийка съставляваха моя обяд. След ядение аз се облякох с новите си дрехи, донесени от село. Тия бяха черни отрити потури, синя аба с владишки ръкави, гевезено поясче и кирляв фес без пискюл, тъй щото повечето заприличах на станимаклийски лангера, отколкото на рупаланец. Другите си дрехи натъпках в крачолите на панталоните, които оставих на даскала, да ги изпрати с верен човек до Димитра Златанов, мумджията, в Пловдив. Той разрови в едно кьоше плявата и ги тикна там, до второ разпоряжение.

V

Като се прибраха всичките хора от нивите и само тук-там се слушаха звънци на кози и овци, ние излязахме от саята с Григора и направо през ниви и гори смъкнахме се в стръмната Сотирска река, шумът на която се чуваше още отдалеч. Левият ѝ бряг на това място е равен с водата, но десният, откъм Извор, е страшна страхотия. Голи канари, наслагани една във друга, като полици, които са достъпни само на тамошните кози, с твърде малки изключения, образуват десния бряг на реката. На няколко места бяхме принудени да почиваме, повечето, разбира се, аз, отколкото водачът ми, докато се подадем на равнината. Тия канари са почти покрити като с мъх от зелен здравчец, който мирише и не от по-напред, но като го разбъркахме с краката си и започнахме да се хващаме от крехките му коренци с ръце, напълни се атмосферата с благоухание.

От саята до с. Яворово има около 3½-4 часа, а ние замръкнахме посред пътя; то нощта като за нас хора нищо страшно не представляваше. Само грозното бучение на балкана, по причина на силния вятър, неволно караше човека да се безпокои от нещо, да се огледва наоколо си. Пловдивските тепета *Небет* и Джамбаз, които се виждат от това място, светеха разкошно, като че жителите на тоя град, център на бунтовническите движения, не искаха даже да знаят, че след няколко деня жилищата им ще да се преобърнат на прах и пепел!

Право в къщата на дяда попа теглихме в с. Яворово, понеже даскалът не ни беше известен, а свещеникът Анастас беше ми препоръчан; освен това познаваше го лично и водачът ми Григор. Не щеш ли, в къщата на дяда попа, през една стена от неговата стая, бяха кондисали четирима-петима души турци, които ни видяха, като влязохме.

— Пак имало сърдчени българи на тоя свят, като се наемат да пътуват това време — каза един от турците, който беше излязъл напред вратата да си мие устата с ибрика.

— На вашите дни, ага, от никого не се боим — отговорих аз, които думи са като меден пръст през устата на всеки турчин, заразен от бабаитлъка.

Втъркулнахме се при светиня му. Той четеше вестници. Какво беше моето удивление, като видях напреде му гръцкия вестник *Неологос*, което ми даде причини за съмнение да не би отец Анастас да е ренегат, да не е заразен от станимаклийски патриотизъм. Смушках Григора, тайно да го предупредя, да не би да захване работата по комшийски.

На въпроса: „Откъде е другарят ти?“ Григор каза, че съм от Ахъчелеби, ходя да събирам кожи.

— Какво се учите от вестниците, дядо попе? — казах аз. — По нас се говори, че ще да стане страшно.

— И тук се чуват подобни неща, а че бог знае — отговори той, както щеше да отговори всеки един на негово място по това време.

От една страна, питах аз дядо попа издалеч, а, от друга, прегледвах крадешката вътрешните нареди на неговата къща дали няма да срещне окото ми някои предмети, от които да се извадят заключения за душевните, нравствени и умствени даже негови качества. Аз бях поразен не на шега. Първото нещо, което ми направи впечатление, бе скромната инак — но случай нечут и невидан до него време поне за мене, в къщата на един селски поп — библиотека, турена в нарочно приготвено долапче. Още повече: дядо поп беше абонатин на френския в. „Courier d’Orient!“.

Правих-струвах, констатирах нужния за мене факт, че макар дядо поп и да четеше *Неологос*, известно му бе съдържанието или по-добре направлението на всичките български вестници, не се забави той да извади от джеба си един брой от в. *Век*. Седнахме да вечеряме, а аз не бях намислил още „отгде да захвана най-напред“, т.е. да се изповядам пред човека, в къщата на когото се намирах, да туря край на притворността. Не че се съмнявах в светостта на мисията си, но така пред човек малко-много образован, на когото не действуваше ни химическо писмо, ни баснословното уж приготовление на турския елемент и пр., трябваше да се излезе с по-съществени факти и причини.

А между това ръцете на дяда поп захванаха да треперят; често си наливаше той да пие вино, за да има по-голяма възможност, като си дига главата, да ме изгледва и изучи по вънкашноет. Съмни се светиня му, разговорът ни ставаше натегнат, блудкав и безсъдържателен.

Ужасно положение.

— Да обърнем листа на друга страна, дядо попе; недей го върза за кусур; такова време дошло… — казах аз най-после, след като се дигна софрата.

Нетърпеливият Григор, когото нямах причини да уча и на дисциплина, избухна като вулкан, щом вадя, че направих начало за обяснение.

— С първо виждание още, гости ни в туй, ни в онуй време, прияде ме нещо на сърцето; но казах на ума си „отгде-накъде“ и така си остана — говореше дядо поп, вън от себе си. — После, гледам, и по поглед, и по движения, и по думи не приличаш на човек да купуваш кожи. Уплаших се; какво не ми мина през ума!

Това каза дядо поп и рипна нанавън из вратата така бързо, щото полите на дългата му антеряя се дигаха, като да ги опипаше някой нарочно.

— Извинете, алар, загдето не можах да дойда да се поразговорим — говореше той на гостите си турци в другата стая. — Дошли ми са други гости, да не бъдат от вас по-добри[11], с които имам малко земане-даване… Знаете, попски работи.

— Гледай си рахата, попе — чуха се отговорите на продадените за зелен хайвер турци.

— Пуста простотия ви бърка вас: а то както сте иедници, да знаехте още по малко, не можеше се живя с вас — каза дядо поп, като се завърна пак при нас.

„Амая, аман бадатлъ“, любимата песен на всички турски бабаити, се раздаде в другата стая после сполучливата стратегема на светиня му.

Поп Анастас прие на драго сърце всичките условия за организирането на тайно общество, но не склони да викам никого от селяните, за които той, добросъвестно или не, не гарантираше, че ще да приемат; а най-главното, боеше се да не издадат страшната тайна. Той се обзалагаше, че ще да ги събере сам, ще им загатне да си набавят нужните припаси и ако види, че са узрели, щял да ме извести. Нямаше що да се прави. Така също по негови съвети аз се отказах да посетя Лесково, Станимака и други села. В с. Карагач ми препоръча той попа, за когото казваше, че се надявал, ако и да не приеме активно, то поне бил уверен, че няма да каже онова, което чуе и види.

Тръгнах за последното това село, като се съмна, без никакви предпазвания, защото поп Анастас ме увери, че и сам Мидхат паша да ме срещне, няма да обърне внимание на кирлявия ми фес.

Два и половин часа е разстоянието от Яворово до Карагач. Първото от тия села се намира в един трап над Станимака, а второто е долу в полето, три часа надалеч от Пловдив. По пътя се събрахме с няколко помаци, с които от дума на дума дойдохме до политиката. Някои от тях имаха синове и братя на бойното поле в Херцеговина и Босна. Според тях оръжието на християните и тяхното юначество не чинело нищо, но имало една мома черногорка, която хвърчела по облаците и оттам сипела камъци и други убийствени оръдия върху главите на отоманската войска.

— Това проклето момиче е сторило много зянлък — говореше един от тях — на нашите момчета.

Според думите на помаците и тия бяха се отчаяли вече, боеха се от нещо и изказваха мнение, че който и да завладее страната, тия са готови да му се подчинят (?).

По пладне стигнахме в Карагач. Изпитахме къщата на дяда попа и седнахме да го чакаме до плета, понеже беше излязъл из селото, а в дома му нямаше никой. Мъже и жени заминуваха покрай нас, но никой не обръщаше внимание, никой се не заинтересува да ни попита откъде сме. Дойде по едно време дядо поп. Той беше млад човек, около на 25–27 години, както се видеше, от новите хора, защото бе облечен чистичко, както се следва на един свещеник.

На въпрос от страна на светиня му, кои сме и по каква работа ходим, отговорих, че сме хора пътници, искаме малко хляб, че не сме обядвали още, търсим да купуваме и кожи, които може да се намират и у него, прибрани от курбани. Той ни покани вътре и, забележително, в най-чистата си стаичка, която притежава всеки свещеник, гдето си държи новата калимявка, турена на калъп, завита отгоре с бяло платънце, а джюбето — закачено на стената.

Докато се свършат обикновените „живо и здраво“, „тая година пролетта захвана рано“, „алъш-веришът слаб“ и пр., аз констатирах в стаичката на дяда попа следующото: първо, на възглавницата стоеше най-новият брой от в. *Напредък*; второ, наспоред с иконата Божа матер висеха два пищова отрити и изгладени, и револвер, турен в ново мешинено калъфче; и, третьо, най-забележително и характерично,

върху постилката съгледах една евза (капсула), изтървана, разбира се, по невнимание, което беше поразително доказателство, че дядо поп не спи. Всичко това беше доволно за мене да зная с какъв човек имам работа. Револвер, *Напредък*, пищови и посипани евзи в една попска килия — бяха единствените признаци, които характеризираха нея пролет честните и народни българи. Следователно нямаше какво да се маем.

Григор, комуто беше чуждо и недостъпно всичко гореизложено, напъваше се още да лъже дяда попа по въпроса на нашето пътуване; а тоя последният се въртеше из стаята си на пергел, да ни принася за ядение.

— Нима ти мислиш, че аз се не усетих каква е работата, щом те видях още? Нима ти вярваш, че като бяхте седнали на пътя в пепелта и аз ви поканих в къщата си, направих това от гостоприемство, без да зная с какви хора имам работа? — говореше дядо поп, когато му се вече открих. — Аз отдавна чакам подобни гости.

Думите на светиня му имаха голямо правдоподобие. Съществованието на български апостоли измежду населението беше известно не само на свещениците, но и на самите турци, и на правителството. Кракът на апостолите не беше стъпил още на българска земя, когато в. *Напредък* писа (от друг цариградски вестник, мисля, и зае), че разни агенти на революционния комитет (?) напълнили България; а по-после, около началото на месец марта, в. *Век* пишеше в една уводна статия, че злоумишленици на Отоманската империя пъплят между невинното българско население, които, възползувани от неговото несносно положение, внушават му убийствени идеи. Разбира се, че с тия мухи в. *Век* искаше да плаши Високата порта, да даде някои правдини на раята.

Думата ми е, че по него време не беше мъчно да се помиришат хората, които мислеха и чувствуваха едно и също. Знаменита е тая епоха от българския живот; блазе на оногова съвременник, който може да я възпроизведе във всичкото й величие!

Подир малко в къщата да дяда попа стояха вече четирма-петима селяни, повикани и избрани нарочно от свещеника, да съставят обществото.

— Очите ни се изгледаха да чакаме да дойде в селотото ни човек като ваша милост — говореше един от тях. — Чуваме, че по другите

села ходили по няколко пъти, а в нашето село ни веднъж, като че не сме българи.

Те уверяваха, че имали в селото си още мнозина народни хора, но отишли от сутринта кой по работа, кой в града и пр.

След като се състави обществото, същия още ден аз тръгнах за с. Марково, резиденция на прочутия хаджи Исмаил, личност историческа. Както в това село, така и в Дермендере, където властвуваше друг християнски бей — Гюмюшгерданът, за когото говорих вече по-горе, — аз ми се не искаше да отида да съставям общества по тая проста причина, че в кое и да е село, гдето е живял бей, богат чорбаджия, владика, или е имало чифлик, манастир и пр., там населението въобще е деморализирано до в костите, та затова напусто ще бъде трудът ми.

В Дермендере ми препоръчаха от много места някого си поп Стояна Семенов, а в Марково — Нася Ханджията. Вечерта преспахме в къщата на тоя последния който с големи мъки и убеждения прие да работи, и криво-ляво сполучих да съставя общество от няколко души. [12]

На другия ден, Св. неделя, когато богобоязливитв християни от Дермендере пречаха по улиците да отиват на черкова, ние влязахме с верния си Григора в селото из марковския път. Теглихме право в българското училище, гдето заседаваше и общината и гдето ни казаха, че после божествена литургия дохождал и препоръчаният приятел поп Стоян. Около един час чакахме ние върху стълбите на училището, в което нямаше никой освен десятина души ученици, които се бореха и гонеха из класовете. Мнозина от тях дохождаха да ни питат по няколко пъти какво продаваме.

— Бягайте, бягайте! Даскалът иде — превикаха някои от тия ученици и отидоха, та се не видяха из отделенията.

Действително из пътните врата се подаде една висока фигура, облечена с палто и панталони, с морав фес и дълъг пискюл, който биеше чак на гърба му, а кундурите му скърцаха като вятърничева воденица.

Той премина покрай нас, като тананикаше черковна песен, без да ни се обади нещо. Кръстоса надолу-нагоре из училището, засука си мустаките на един отворен джам, който му служеше за огледало, поизкашля се и излезе пак при нас с в. *Век* в ръка, който четеше с глас

като псалтир. Виждаше се работата, че препинателните знакове нямаха никакво значение за господство му. Аз се престорих, че слушам с напрегнато внимание, същото направи и Григор, а на учителя се хареса тая наша любознателност, попита ни разбираме ли какво той чете, знаем ли книга.

— Просто четмо шат-пат попрочитваме, господин учителю — казах аз с изискуемото благоговение на един селянин. — Бащите ни едно време не ии оставиха да се учим; останахме си кьоравп.

Господин учителят ни почете още малко от в. *Век*, а после влезе в стаята си, отгдето ни извади един вестник и ни го даде да четем и ние, като казваше, че в него имало *много новини*. Вестникът, който съдържал много новини, беше *Македония*, от 1870 година. Взе го Григор в ръцете си, захвана да гази в една колона с глас, а аз в друга, четехме и двама, всеки за себе си, разбира се, криво и полека, а който слушаше отстрана, нищо не можеше да разбере.

Черква пусна и първенците на селото, т.е. горнята ръка хора, захванаха да капят един по един в училището, като общо място, гдето можеха свободно да разменят някои думи, да си поговорят за дневни текущи въпроси, а най-после да се коснат и до политиката, разбира се, в границите на цариградските вестници, които бяха единственият политически катехизис. Влезе и нашият приятел поп Стоян, комуто Григор каза, че него сме дошли да търсим, понеже се познаваха, а за мене каза, че съм от тяхното село, негов роднина. Дядо поп каза да го почакаме, защото имал малко работа в общината, без да подозре нещо.

Всичките присъствующи навлязоха в училището и насядаха в края на класовете около една маса. Ние с Григора подсмрачахме на другата страна до вратата; стана дума и за нас, „що сме за хора?“ Но всичките се успокоиха, когато поп Стоян каза, че сме от Дядово.

— Прегледа ли вестниците, даскале? — попита един от първенците. — Кажи някоя новина.

Даскалът захвана да изчислява някои назначения на сановници в Цариград, посещения на посланици, награди с нишани, табакери и пр.

— В телеграмите какво има? — попита друго едно лице, което като да не се задоволяваше от цариградската хроника.

— В телеграмите, не знаете ли, пак същото. Все тия отгоре, като масло над водата[13]…

— Снощи чух, като четеха *Неологос*, който на по-широко разправя. Баня Лука ли го казваха, или друго някое име, не помня добре, хвръкнало от ръцете им.

— Що ми сравняваш ти мене елинска ефемерида с българската; тя пише във всеки случай по-сербез — каза един православен, който, се виждаше работата, да е вярвал до скоро време, че господ знае само еленика, защото, като говореше за преимуществото на гръцките ефемериди, едва ли не въздъхна.

— Бисмарк беше понастинал малко, според както описваха миналите вестници. Не зная дали се е поправел.

— Болестта на такива хора е нашето здравие — каза дядо поп и събранието почна да разисква някои селски работи.

Докато траеха обаче политическите дебати, никой си не отвори устата да попита: „Ами колко българи има бити и ограбени от една неделя насам?“[14]

Ние с Григора не дочакахме да тръгне дядо поп, но излязохме навън и отидохме в къщата на брата му Илия, отгдето известихме после и дяда попа да дойде там. Чакахме час, чакахме два, три, а той не иде.

— Кажете им, че ей сега тръгвам — казвал той на пратениците, а това „ей сега“ нямаше край.

Чак часът къде девят вечерта по турски дойде той. С него заедно влезе и друг непознат господин, с тесни панталони, които го оприличаваха на дилаф, с малки черни мустачки, на които постоянно стоеше едната му ръка, с малко червено цветице, забодено на най-горнята петелка на палтото му, с една реч — той беше прищъпнат и наконтен по последната филибешка мода от Джамбазтепе. Той миришеше още и на ливанто.

Аз изгледах тоя млад момък, кажи с любопитство, кажи с подозрение; а поп Стоян, който усети работата, че се стеснявам, прибърза да ме изведе от заблуждение.

— Негова милост е наш един приятел, даскал в Брестовица, на име С. К., родом откъм Ловеч — каза той.

А поп Стоян беше човек доволно развит.

Бързах да вървя нея вечер за Брестовица, та затова, без предисловия и много забикалки, казах се кой съм и каква ми е мисията.

От тия мои думи присъствующите се спогледаха един други. Тия бяха смутени немалко.

— Ние нямаме известие от такива работи — отговори поп Стоян; — сега за пръв път чуваме такова нещо.

— Аз знаех, че нямате, та и затова дойдох, да ви известя, за да не кажете, че не сте знаели за приготовлението на българския народ, когато тоя иарод дигне глава против своите угнетители — бе моят отговор.

Последва мълчание. Попът си чупеше пръстите и гледаше надолу. Наконтеният учител измерваше с очите си просешките ми дрехи, а стопанинът на къщата чакаше какво ще да каже свещеникът, готов да се присъедини на неговото мнение.

— Кого познаваш в Пловдив? — попита поп Стоян.

— Всички честни родолюбци, имената на които ще да научите, когато се закълнете върху кръста и моя револвер — отговорих аз.

— Познаваш ли някого от Гешоолар, Данова, Груева и други видни хора? — попита учителят, който, се виждаше работата, че мереше хората по тяхното богатство, макар и да не познаваше лично никого от своите идоли.

Аз отговорих, че никога не съм бил търговец, за да се запозная с тия хора, и че смешно би било да работи, човек с тях бунтовни работи.

— Тогава как ще ни увериш, че си такъв, за какъвто ни се представяш? — каза поп Стоян, малко с по-голям кураж.

— С моите писмени документи и с честното си българско слово — отговорих аз.

— Писмени документи може да даде и великият везир; а за честно слово говорят най-много шпионите — каза свещеникът. — Ние сме верни поданици на султана.

— И като такива, длъжност ни е да те предадем на царското правителство — прибави изконтеният учител, като си намести в същото време и червеното цветице.

Григор опули очи; смути се той от думите на благонадеждния учител, които едва ли бяха минали през ума му в разстояние на толкова време, когато ме водеше през гори и планини.

— Грехота е, дядо попе; недейте си криви душата за тоя човек, който ми е препоръчан от вярно място и с когото седем деня ще стане, как другарувам, разбрал съм защо ходи, чул съм какво говори.

— Излъгал си се — казаха двамата благоразумни патриоти.

Аз, в качеството си на апостол, не оставих тия резоньори да се глумят над моето незавидно положение. Подигнах скъсаната си абичка и турих ръка на револвера си.

— Виждате ли то! Шест куршума съдържа той! Единът задържам за себе си, а петте за приятели. Всеки, който шавне от мястото си, ще да се умие в своята собствена кръв!…

После аз им обърнах вниманието да се взрат добре в моята изнурена физиономия, показах си изприщените и убити от ходение крака и ги попитах вярват ли тия искрено, че под тия характерически белези се крие султанов шпионин!…

— Нашият народ има нужда от просвещение и нищо повече — възрази учителят.[15]

Нямаше нужда да уверявам и доказвам на тия верни поданици, че не съм шпионин. Тия знаеха от всекиго по-добре, че не съм такъв, но срам ги беше пък от друга страна, да ми кажат, че им е добър гечинмекът, та затова нямат нужда да въстават против султана, и за своя защита тия измислиха да ми прикачат позорното име шпионин, за да се махна по-скоро от селото им, както ми го и казаха по-после. Колкото за предаването ми на турските власти, то и аз сам не вярвах, че противниците ми ще да дойдат до подобна мярка, защото, както казах, познаваха ме много добре що съм за човек, следователно, ако ме оставеха да си ида свободно, оттдето съм дошъл, никакво зло не ще бъда в състояние да им причиня. Опитах се да им предложа, че или трябваше да ме предадат на турското правителство, защото, като агентин на това последното, според техните думи, можах да им направя пакост — или пък да ме припознаят за български революционерен апостол; но като се боят да вземат участие, да си кажат правото, като всички честни хора.

Така или инак, но на моя верен Григор се порази куражът, убиха му предаността към мене двамата политици. Той стоеше като гръмнат, изглеждаше ме с недоумение, не знаеше кому да вярва; а между това, когато станах да си отивам и поисках сухо коматче хлебец от стопанина на къщата за всеки случай, неговите очи се премрежиха от сълзи. Бедният, той покърти и мене.

— Смили се поне за мене, бае Драгане… Човек съм с жена и деца… Никакво зло не съм ти направил. Хляб и сол сме яли на едно

място — говореше той с умолителен глас.

— Ще да се видим и втори път, ако сме живи — му отговорих и излязох на улицата, без да се опростя даже със светиня му и неговия другар учител, които не се мръднаха от местата си. И на тях стана съвестно.

От Дермендере до Пловдив е почти два часа, както казах вече, а часът можеше да има единадесят по турски, когато се отправих за последния тоя град, разбира се, апостолски. Другаде не можах да отида, защото ми беше прекъсана комуникацията. Отстъпах аз бързо от това село, поразен и оскърблен, като че да бяха ме хванали с някоя кражба. Докато стигна до с. Коматево, обръщах се начесто да погледвам подиря си, да не би да ме следва от селото някоя врява, при всичко че си давах кураж да вярвам в противното.

Времето в полето беше прекрасно; прах се дигаше по пътя като през месец май, а чучулигите трептяха и пееха по въздуха. Колкото и да бързах да се затуля от Дермендере, колкото и да се обръщах да го поглеждам, то и приближаванието на пловдивските бели минарета не ме радваше особено, защото си мислех да не излезе някоя краста на пътя да ме пита за тескере, нещо твърде възможно особено като за хора от моята категория с бедно облекло.

Под върбите край село Коматево застигнах една група весели младежи, които си допиваха под сянката с цигулки и зурли, а няколко души от тях с широки каравани и с чорапи по модата на тепалтъ играеха на ръченици. За да не покажа хладнокръвие към тоя род увеселение, от една страна, а, от друга, да ги почакам да тръгнат, за да вляза заедно с тях в града, аз поседнах там наблизо да им се порадвам отстрана. Но пиени глави оставят ли човека свободен? Един от тях се заспусна при мене, хвана ме за ръката и ме потегли да съм играял хоро по селски. Аз отстъпих по-настрана.

В Пловдив щях да тегля право на апостолското писалище на Търнювия хан, гдето слязохме най-напред с Волова. Тоя хан обаче аз не можах да сполуча вечерта, понеже в краткото си пребивание в Пловдив не бях запомнил добре ни мястото, ни името на неговия притежател, а чаршията се беше затворила вече, рядко се виждаха хора по улиците. Питах тук, питах там, обиколих няколко пъти из Кършияка, а часът от Сахаттеле отдавна бе ударил един. Като не можах

да намеря хана, то немислимо беше да търся къщата на Коча, две места, които познавах в тоя град.

Минах покрай един отворен хан (Кемерлията), в който се слушаха смехове и песни и в който аз влязох да пренощувам, като мислех, че никой няма да обърне внимание на рупченските ми дрехи, за да ме пита за тескере. Щях да излязa да спя край града до някой плет, но дребен дъждец бе почнал да роси, а абичката ми не се спущаше по-надолу от пояса.

Ханът беше пълен с посетители, от разни ръце хора. Тук имаше и софийски шопи, и македонци, и цинцари, и разни други типове, насядали по голите рогозки на търкало, едни от други разделени. Едни се разговаряха по алъш-вериша, други си мислеха как ще да си подпишат тескеретата, когато не ги каитили, през гдето минали; трети се караха с ханджията, че снел на конете им торбите, преди да си изядат ячмика; а четвърти, на които само гласът се чуваше и до които слабата светлина на лоената свещ едвам достигаше, бяха се прегърнали един други през рамо и пееха жално-жално: „Пий, братко, пий, двама да пием.“

Хитрият слуга на хана най-много се въртеше около последната група, която по всяка вероятност допиваше сетната си парица, а на шопите се караше, че само за по десят пари оцет си купили и нищо друго.

Аз се сложих мълчешката при македонците и не се забавих да си дам заповедта за половина ока, дано да придобия благоволението на съдържателя, да не бъде взискателен към мене по въпроса за тескеретата. Но момчето, което ми донесе поръчаната половница, не забрави да ме попита кой съм. Тука ли ще да пренощувам? Имам ли тескере?

— Какво тескере те е наело, моето село е една крачка от Пловдив — отговорих аз. — От Бойково съм.

Готвачът, който в това време чистеше своите тенджери на огъня, обърна се към нас.

— Кой е от Бойково? — попита той.

— Ей тоя аратлик — отговори момчето.

Готвачът ми каза да стана и да се доближа до свещта, за да ме види по-добре.

— На кого продаваш ти тия краставици? — каза той. — Аз съм бойковченин, познавам на хората му и зъбите, гдето се е казало.

Казах, че отдавна съм излязъл от селото, не се отдадох от един път, наредих на няколко хора от селото имената, които бях запомнил, нарекох едного и баща, но нищо не струваше пари, защото проклетият готвач започна да ме изпитва изтънко, като викаше и нависоко, с което обърна вниманието и на присъствующите.

Аз обърках конците; доволно беше да надникне някое заптие в това време из вратата, и |работата бе свършена.

— Простете ме, аджамалък направих. Не от Бойково съм, а от Сеймен — казах аз.

— Гледай, гледай, дебела глава, как ще да си спечели беля — каза ханджията и ми поиска тескере, тъй като Сеймен е от друга кааза.

— Ти не знаеш ли кои са времена сега бе, серсем? — прибави той.

Нямаше що да се прави. Вих, трих, извадих тескерето на приятеля си Никола, което носех от Харманлий, като си казах и името Никола, работник по железницата.

Ханджията се успокои, като ми взе тескерето и го тури в долапчето при тефтерите си. Според тогавашните полицейски правила, един съдържател на хан можеше да се каже, че е полицейски агентин. От него зависеше много; той имаше най-голямата възможност да хване всички празноскитающи се личности, особено зимно време. Всяка заран отиваше на конака да подписва тескеретата на пътниците под своя гаранция.

Нямаше съмнение, че в числото на другите тескерета заранта и моето тескере щеше да влезе, а то не чинеше нищо, от Хасково беше *каитено* за Русчук, следователно реших да не дочакам в хана това време, когато ще отиде ханджийският човек на конака.

През нощта, по нямание друго място, туриха ме да спя при едни мечкари от Карнобатско Сеймен, българи, двете мечки на които бяха вързани в същата стая. Тая стая само името й бе стая, а всъщност тя се не различаваше от чирпанския затвор. Светлина проникваше вътре само през едно допотопно прозорче, а отдолу беше гола и мокра земя, подаваше се зелена трева тук-там измежду стените. Покритият с паяжини таван беше нашарен цял-целиничек, със собствени имена на пътниците, написани посредством пламъка на лоената свещ. Съвсем не

беше в мой интерес да претендирам за по-добро жилище, та затова се примирих с мократа земя, като постлах абата си, а цървулите турих за възглавница.

Другарите ми мечкари, като всеки мечкар, бяха забравили кахъри и мъчни гечинмеци. Пълният с вино пукал, който не падаше от ръцете им, от минута на минута придаваше по-голяма живост на техния разговор. От тоя свят тия преминаха на оня, оставиха живите и наумиха си за съдбата на своите умрели родители и роднини. Един от тях го удари на плач; хълцаше той и се подземваше като годиначе дете, а сълзите се спущаха по загорялото му лице като капчук.

— Не си късай сърцето, братко! Стига толкова; всички ще отидем там; бог да ги прости, гдето са легнали… — говореше другарят на своя нажален приятел, когото се мъчеше да умири, като го прегръщаше с ръката си.

— Ох, как да млъкна, клето сираче, нигде никого си нямам!… Помня я горката като днес, когато береше душа и си превиваше очите мене да търси… Ох, бог да я прости!

Трябва да знаете, че това клето сираче носеше на гърба си около петдесят лазарника; а *горката*, под което име разбираше той майка си, била умряла на дните на султан Махмуда!

Щом се съмнеше на другия ден, разбира се, че аз трябваше да бягам от кемерлията хан, което не беше някоя голяма мъчнотия, но мене се искаше още да си взема и тескерето, което, ако минеше в ръцете на тескерджията, едно, че щяха да ме потърсят, а, друго, че приятелят ми Никола трябваше да пострадае. Благодарение обаче на това просто обстоятелство, че много полицейски тънкости в Турция не са съблюдани, както казах, аз можах да си измъкна тескерето от долапчето на заранта и станах невидим из пловдивските криви улици.

Минах през моста на Марица и отидох на Кочова дюген, близо при Гаваз хан, който знаех от по-напред. Разправих му хала си и той побърза да ми даде едно момче, което ме заведе на метоха на манастира „Св. Врач“, находящ се в махалата Мараш. Тоя метох, в който имаше само една стара бабичка и един ученик от пловдивското училище, Петко Машев, на разположение на който се намираше, беше избран така също като сгодно място за пребивание на апостолите.

Тук аз престоях един-два деня. Старата бабичка попита няколко пъти Петка що съм за човек, но той й каза, че съм катърджия от

манастира. Тя повярва и се услови даже с мене да съм й наберял някакви билки трева, от които щяла да прави церове.

VII

На втория ден аз заминах за Царацово, с водач Найден Прасето от същото това село, защото, според неговите думи, там, около тяхното село, искали да им отиде апостол.

Няколко думи за с. Царацово. То е селце чисто българско от 50–60 къщи, на 1-1½ час далеч от Пловдив към северна страна. Най-напред ще предупредя читателите да не би да помисли някой, че аз съм отишел в това село да пропагандирам, да съставлявам общество, както в другите села. Боже съхрани! Тук в това село живее бай Иван Атанасов, наречен Арабаджията, който се занимава с правение на кола, т.е. това му е занаятът, който е ходил само до Букурещ два пъти по крака, който е бил на Левски дясната ръка[16] още от 1864 година, при когото са дохождали за съвети Димитър Общият, Ангел Кънчев, Ст. Стамболов, Бенковски, Волов и пр. Бай Иван Арабаджията! Дали има събитие, извършено в Тракия от 1862 година за нашето освобождение, в което той да не е вземал участие. Бае Иван е едничкият селянин по цяла България и Тракия, който е работил най-деятелно и усърдно, който е стълб на българските движения. Село Царацово е *столицата* на българските революционерни апостоли, бай Иван Арабаджията им е баща или съветник, а скромната му къщица е тяхно прибежище! Цели пет години, през месец, през два, Левски ни в туй, ни а онуй време е посещавал Царацово, преседявал е при бай Ивана илн у верния му съсед Божила по няколко деня, а много пъти и по неделя. Щом е имало да се върши нещо сериозно, Левски е вземал за себе си ако не бай Ивана, то поне неговите съвети. Ако някое заптие или шпионин са подозирали преоблечения апостол в Пловдив, то той е имал лесно средство; да отиде при бай Ивана на Царацово, а оттам ще да му се търси вече леснината. Ако някой апостол после Левски се явеше на селяните в епархията на бай Ивана, то най-напред му се предлагаше следующият въпрос: „Беше ли в Царацово? Познаваш ли Иван Арабаджията?“

Ето защо аз не отидох в Царацово да агитирам, но да видя бай Ивана, за когото бях слушал невероятни анекдоти, отидох да се посъветвам с него, да му взема благословията, така да се каже.

Вечер беше, когато аз се изправих пред къщата му заедно с преводача си Найден Прасето. Бай Иван бръснеше цървули пред вратата на къщата си, седнал на една изтрита рогозчица. Ние го поздравихме, той си дигна главата да ни погледне, но следваше да си стърже, защото върху мене нямаше нищо, което да ме показва, че съм проповедник на свободата. Когато Найден Прасето му каза: „Тоя *аманет* ми е предаден от Пловдив, от страна на нашите, за да го сторя теслим на тебе“ — чак тогава той ме погледна втори път, остави си работата и ме заповядa вътре.

Скромното жилище на бай Ивана, състояще само от една ниска стаица, лишено от най-обикновените селски мобили, страшно ме порази. Нима тук в тая мрачна дупка са се събирали по трима апостоли от един път, нима в тая колиба се е решавала съдбата на България, питах аз сам себе си и поглеждах крадешком на бай Ивана, за да се уверя дали и той подсещаше онова, което аз си мислех. Тихото и спокойно лице обаче на стария патриотин, на което всяко виражение показваше смелост и твърдо убеждение в делото, на минута се не изменяваше.

Няма ония лекомислени питания, както това се случваше с много развити хора, да те питат отгде си, какъв ще да станеш след освобождението, какво мисли Русия, ще да изпрати ли помощ Сърбия, Румъния, дали няма да станат зян селата и добитъкът, жално ще да бъде, ако се пролее много кръв, и пр., и пр. Бай Иван не се вълнуваше и стряскаше от нищо. За да му се препоръчам, аз говорех умерено и сериозно, разказвах му как простият народ слуша апостолите, как се бои, радва и вълнува, продава мило и драго, за да се приготви по-добре за уречения ден, с една реч, исках да го уверя, че катастрофата ще да бъде страшна, надеждата е голяма. Ни чудение, ни прехласване, ни пък нещо необикновено се не сториха моите разкази в очите на бай Ивана.

— Да, като тая година друг път народът не е вземал дотолкова участие в приготовлението; но ние не трябва да мислиме, че всичко е свършено, че това вдъхновение ще да стане вечно — забележи бай Иван твърде хладнокръвно.

Напразно аз чаках да заговори той: „Така каза Левски, който дохождаше всеки месец на къщата ми; тъй мислеше Димитър Общият, с когото ходех по селата да проповядваме заедно; много ми хареса

Ангел Кънчев; не пада по-долу и Стамболов; Волов е по-учен от Бенковски“ — и пр., и пр., думи, с които той трябваше да препоръча себе си чрез другите, за да позная с какъв човек имам работа. Напразно, казвам; бай Иван не беше от ония самохвалци, нищо не говореше той за себе си, не обичаше да казва: „Аз направих това и онова, ние мислехме тъй или инак.“

— Ех, тия са минали работи; да гледаме ние настоящите — отговаряше той на моите въпроси, като го запитах нещо за Левски и за неговия план. — Слушам — прибави той, — че вие, апостолите, сте говорили по селата, че сте проведени от руския цар, казвали сте, че Сърбия и Румъния щели да ни изпратят по няколко топове, щом сме дигнели въстанието. Това според мене не е честно; няма успех там, гдето има лъжа, употребена тя с каквато и да е цел; развращава се населението, като слуша, че други ще да се грижи за неговата съдбина, малко надежда ще да захване да възлага той на собствените свои мишци.

Бай Иван Атанасов Арабаджията е роден в с. Каратопрак, Пловдивска околия, а отпосле се е преселил в Царацово. Той беше на възраст по него време около на 45–47 години, среден ръст, със сини очи, коса и мустаки русожълтеникави, с черти доволно правилни, чело изпъкнало, под което се редяха дебели вежди; говори малко, рядко се засмива, повечето мисли, не го е срам да пита за онова, което не знае. Дрехите му бяха обикновени селски дрехи, аба и потури и български калпак от сива кожа. На книга бай Иван се учил твърде малко в своето родно село при някого си поп. Отпосле, крадешката, оттук-оттам той притурил нещо повечко на своите знания. Слушал и внимавал какво говорят по-развитичките хора и с помощта на силната си памят усвоявал всичко.

Арабаджийският занаят (да прави прости кола), който той изучил специално, захванал да му натегва в тия именно времена, когато той слушал да се говори в Пловдив и Карлово, че по Влашко и Богданско има много българи, които живеят добре, които се готвят да превземат турското царство. Това било в епохата на Раковски, когато той противопостави в събранието на богатите български чокои за пръв път, че и ония сиромаси българи, които не се познават с Росети и които нямат мошия, така също са хора, не е унижение, ако им се подаде ръка.

Минал бай Иван Дунава, преживял няколко месеца в Одеса, бил в Бесарабията, посетил Галац и Браила, поскитал се из калния тогава Букурещ, видял много добри и зли хора, запознал се с разни дьонмета-българи и след като разбрал, че в България, макар и да колят турците, но пак се срещат хора, на които може да се изплаче човек и които, при всичко че няма да кажат: „Животът на турците е до напролет“, както казват влашките българи, — ще да разбират болката ти много по-добре и без големи думи.

Бай Иван не се завърнал от свободните страни бос, както отишел оттука.

— Там аз можах да видя защо човек се ражда на тоя свят — говореше той.

Наскоро, като се върнал той в България, срещнал се с В. Левски, в Карлово, който не бил още заподозрян от турското правителство, и започнали да работят из България по организирането на революционерните комитети…

Подир малко в къщицата на бай Иван дойде друг, селянин, по-млад на възраст от бай Ивана, който с влязванието си заедно подаде ми ръка да ме поздрави. Освен че селяните в турско време си подаваха ръка за здрависване твърде нарядко, моите дрехи, които, макар и да бяха селски, не заслужваха подобна почит следователно аз разбрах, че непознатият селянин, който дойде при нас, беше вътрешен човек на бай Ивана, имал случай и други път да види в къщата на тоя последния съмнителни като мене личности.

Тоя непознат беше Божил Георгев от същото село, верен съсед и другар на бай Ивана в народните работи, комуто къщата, като по-голяма, станала е по-после прибежище на апостолите.

— Бабо, виж, ако се намира още сланинка, претърси и полозите на кокошките, за да приготвим нещо за хапвание — каза бай Иван, като наближи време за вечеря.

Трябва да знаете, че това беше през великите пости, на средопостната неделя, когато не само селяните, но и мнозина граждани не ядат даже и хляб[17]. Ступаницата на бай Ивана не възрази нищо; тя изслуша хладнокръвно поръчката, без учудване. От всичко това се виждаше, че домовладиката не пръв път нарушаваше постановленията на вселенските събори. При всичката своя вярност и преданост бабичката на бай Ивана била осъдена на смърт по следующите

причини: като всяка сиромахкиня с няколко дребни деца, тя си позволявала да казва на бай Ивана, че той трябва да си гледа работата, децата му заспиват гладни. Казала тя и на Левски, че той трябва да си търси другар без жена и деца. „Да я очистим“ — казал Левски. „Съгласен съм“ — отговорил бай Иван. Работата била нагласена, че Левски ще да дойде една заран да се *разпореди*, а бай Иван ще нададе вик: „Тичайте, комшии, избиха ни!…“ Страшното решение било отложено.

Бай Иван живее и до днешен ден в с. Царацово. Аз го посетих след 3–4 години, когато България беше свободна вече. Сварих го пак на това същото място, потънал в трески, с теслата в ръка, с която дълбаеше главина за колело, а насреща му бе седнал верният му другар Божил. Мъчениците! Тия бяха дрипави много повече, отколкото в турско време, набръчканите им и почернели лица показваха, че гечинмекът им е станал по-труден; къщицата на бай Ивана, която е била свидетел на толкова пламенни надежди, в която се е криела някога славата на България, тая историческа къщица беше опустяла, буен пелин и черно бъзе закриваха ниските ѝ стеници, всичко наоколо показваше, че тук владее отчаяние, няма вече живот, никой се не интересува вече да знае кой е Иван Арабаджията.

Дълго време гледах аз на тая картина, помислих от най-напред да не се лъжа, т.е. да не се намирам на друго място, повърнах се четири години назад, въобразих си 1876 година, припомних си бае Ивана в пловдивския затвор, с четиридесетте оки синджир на врата, когато го удряха с юмруци заптиите, напълниха ми се очите със сълзи и като се обърнах към Пловдив, за да ме не съгледат двамата другари, които не бяха си дигнали още очите да ме погледнат — представи ми се на очите кривият Пловдив със своите нови къщи, направени после Освобождението, на различни стилове и вкусове, притежателите на които в турско време бесеха българите и си бяха пак така добре, както и днес!…

Тия някогашни пламени патриоти малко се интересуваха сега от хода на българските работи, равнодушно гледаха на всичко, като че да бяха гости в страната, а България им беше чужда. Много се аз трудих да възбудя у тях старото патриотическо чувство, казвах им, че българският народ и сега, и в бъдеще ще да оцени техните трудове, припомних им Левски, Кънчев, Волов, Бенковски и пр., давах им

обещания, да не мислят, че честността и сиромашията са станали вече порок, а блюдолизството и шпионството тържествуват; но всичко това са празни думи, не държи сито пустата риторика, не вярва гладният на ситият.

— Ти чиновник ли си? — попита ме бай Иван и като получи утвърдителния отговор, още по-голямо внимание започна да не обръща на моята риторика.

Никой от тях не чух да говори обаче, както това вършат мнозина днешни поборници и комити с червени калпаци, че българският народ трябвало да ги носи на ръцете си, хазната трябвало да бъде на тяхното патриотическо разположение, тия свършили всичко, мало и голямо трябвало да падне напредя им на колене. Онова, което чух да говорят тия забравени патриоти, бе това, че във време на „зеленото парцалче“, когато върлували в Пловдив хаджи Щабан аа и Ариф аа, техният гечинмек бил по-добър, защото тия капасъзи, при всичката своя необузданост, пак не се осмелили да турят ръка на техните ниви, както това направили в днешно време някои пловдивски, бивши в турско време еветчии, а днес „уважаеми“, „достойни“, ако щете, и патриоти даже.

— Мина се вече нашето време; днес голият патриотизъм не чини лула тютюн; трябва се най-напред, за да бъдеш патриот, да имаш няколко нови къщи, да си притежател на чифлик, да имаш поне триста дюлюма турски ниви — говореха забравените.

Не ми оставаше що да говоря; фактите и действителността запушваха устата ми; простих се и си тръгнах с убит кураж…

Да се върнем пак назад, преди четири години, в епохата на идеализацията и въодушевлението. Преспах в къщата на бай Ивана и на другия ден, когато се сипваше зората, заминах за селата Мързян, Карамфоля и пр., придружен от нарочен преводач, който ми намери бай Иван. В с. Карамфоля осъмнахме, похлопахме в къщата на някого си дядо Лазар, който ни и прие. Водачът ми се върна, а мене поканиха в тъмната изба, гдето прекарах деня между винените бъчови и зелени каци.

Тук, по тия села, твърде лесно можах да съставя, или по-добре, да подновя старите революционни общества, защото преди мене

кракът на Дякона е посещавал тия села, той най-мапред е наелектрязирал тукашното население.

— Ти само им напомни клетвата, която са дали преди четири години, покажи им новите приготовления и нищо повече — говореше бай Иван, на изпровождание от Царацово.

Тук съм длъжен да кажа и това, че апостолите после Левски не срещаха големи затруднения в пропагандата, с твърде малки изключения, защото тоя знаменит агитатор беше отворил навсякъде път в по-главните градове и села. Ние вървяхме из неговите пътеки. Щом се опознаеш с работниците в някое село или град, наготви се вече да слушаш анекдоти из неговия бурен живот.

— Весел човек беше, бог да го прости; как не го видях един път да се замисли и той! Все засмян, все радостен, като че ходеше да калесва за сватба.

— Пъргава гадина беше той. Цяла нощ стоеше, а гледаш го заран, станал и се разхожда — казва втори.

— А знаете ли как милваше и целуваше децата, като казваше: „Тия ще да ни умият лицето, ние не чиниме нищо“ — разказваше трети.

— Не зная защо мразеше той дотолкова имотните хора, а особено гражданите. „Тия са празни толуми, кърлежи, десят пъти по-лошави от турците“ — говореше той.

— На учението не беше дотолкова силен. Зная един път, като се препираха с А. Кънчева за ветровете и за влажния въздух, тоя последният излезе отгоря му.

— Като беше по-учен, защо говореше по-малко и за всичко питаше Василя? — казваше друг.

Подобни хиляди възпоминания още приказват селяните по ония села за Левски, гдето се е скитал тоя достоен син на България. Покрай своята апостолска мисия той е изпълнявал и други много обязаности в отношение на селяните, като: да живеят по-човешки, да си дават децата в училището и пр. Нямах тогава намерение да пиша биографията на В. Дякона, та затова и не се разпространявах надълго да събирам сведения.

— Ти ни говориш да се въоръжаваме против турците: а ще дойде ли един ден да се отървем и от чорбаджиите? — питаха те.

После 5–6 деня аз се завърнах изново в Пловдив, за да науча решението на голямото събрание в Панагюрище от Димитра Златанов, който беше изпратен там за представител от Пловдив. Най-напред се срещнах в града с Хр. Търнев, който изтръпна на мястото си, като ме видя, защото от два-три деня полицията обикаляла по ханищата да лови странни лица, без тескерета и занятие. Причината на тая бдителност беше хващанието на Славкова, апостол от III окръг, от когото турците бяха узнали, че България е пълна с други ката него апостоли.

Това беше около 20 март, ако помня добре.

Върнах се обратно в с. Царацово, без да се срещна с Д. Златанова, от когото получих на другия ден известие, че трябва да се отправя към Панагюрище, гдето ще да се събират после няколко деня апостолите, за да планират въстанието по-скоро, докато не се е открила още работата и тука; а в такъв случай всичко пропада. Агитацията по селата трябваше да се прекъсне вече, или пък, гдето е необходимо, да става предпазливо.

На другия ден от Пловдив пристигна нарочно човек, който ми извести да вървя на с. Цалапица, два часа далеч от с. Царацово, на панагюрския път, отгдето щяла да мине една талига за Панагюрище, с която да съм заминел и аз. Определеното място беше кръчмата в Цалапица, при черновата, съдържателят на която беше наш човек.

Дадоха ми от Царацово нужния проводач и един гол кон, с който се отправих за Цалапица, гдето стигнахме надвечер. Кръчмаринът ни извести, че талигата, която щяхме да чакаме, не беше минала още. Тоя последният ни прие, както обикновено се приемаха него време *народните хора*. Не се стърпя той от да не ни покаже своето оръжие и паласката си, идеал най-више по това време за всеки българин, както съм казал досега на стотина места. По тия села, гдето оръжието не е било твърде в употребление по-старо време по причина на полето, мнозина българи бяха употребили наместо ножове, сабли и ками — косите и кръклигите, на които бяха направили приличните дръжки.

Часа по 12 вечерта (турски) из пловдивския път се зачу дрънканието на талига. Кръчмарят излезе на пътя да погледне и каза: „Тя е.“

Талигата застана пред кръчмата; освен талигаджията от нея излязоха още двама души *кабадаита* със засукани мустаии, с кривнати

до ухото калпаци, с писани колчаклии потури и с къси ментани, под които се подаваха жълтите калъфи на револверите. Всичките техни движения, жестове и обръщения показваха, че в тия хора тлее нещо високо и идеално. Ако бяха млади, щях да кажа, че са годени, една неделя е останало до сватбата им, дошли са в града да пазаруват едно-друго и мисълта, че ще да зарадват своята бъдеща стопанка, караше ги да бъдат весели. Това обаче бе немислимо, защото поменатите двама имаха възраст около на 35–40 години.

Тия обърнаха по сто драма вино, тръшнаха чашите на тезгяха, подиграха кръчмарина, че се пипал, като налива вино, казаха няколко шеги на събравшите се там двама-трима други селяни освен нас, но в това същото време изглеждаха всичките присъствующи няма ли да познаят оногова, за когото им беше поръчано от града.

Аз не можех да се нагледам на тия разпалени юнаци, каквито не бях виждал досега; въобразявах си, ако хиляда души като тях се събереха на едно място, що биха направили… Два-три пъти извикаха тия нависоко: „Хайде да вървим“ — за да ги чуя и тръгна. Кръчмаринът ми смигна с око да ставам, смигна и на талигаджията, като показваше мене.

Тия двама юнаци бяха Павел хаджи Симеонов и Дончо, а талигаджията не бе други никой, но познатият бачо Райно, тайната поща от Панагюрище до Пазарджик и Пловдив. Всичките бяха родом от Панагюрище. Аз седнах мълчешката в талигата, мълчаха и другарите ми и чак когато излязахме вън от село, поздравихме се един други.

Двамата ми другари, както и бачо Райно, бяха от панагюрските съзаклятници, ходили в Пловдив да купуват пушки и куршум. Отдолу под сеното в скромната талига на бача Райна бяха наредени тия пушки, на чис ло тридесят.

Ние пътувахме цялата нощ, благодарение на хубавото време и на сухия път. Темата на разговора ни не можеше да бъде друга, освен приготовлението, бъдещото въстание, неговото следствие и пр., но дума не ставаше, че няма да сполучим, издадник трябваше да си спечели име оня, който се осмелеше да противопоставя несполука. Големи бяха надеждите него време!

По първи петли стигнахме на село Черногорово, на хана на дядо Королея. И тоя стар белобрадат човек, съзаклятник, член на тайното

общество, който подскачаше от радост, че е доживял деня на отмъщението! И тук предметът на разговора ни беше въстанието. Цялата нощ другарите ми играха с ножове, а най-послему търтиха едно хоро, което водеше дядо Королея. Всички радостни, всички весели, пеят и играят, като малките деца срещу Великден. Ех, епоха, славна епоха!!…

Другарите ми по пътя за Панагюрище не можаха да се стърпят от да не дуят гласа на своите нови пушки, да се уверят на какво разстояние караха куршум. Поставиха нишан на едно място в гората и куршумите запищяха по въздуха; но не можаха да достигнат определената точка, защото бяха от калпавата система. Тях продаваха братя Дренски в Пловдив, за които мнозина говореха по онова време, че нарочно изписвали подобни калпави пушки. Като наближихме Панагюрище, колкото лица срещнахме по пътя, за всички другарите ми казаха, че били *лизнати*, т.е. покръстени или съзаклятници, както наричаха по онова време всичките работници; а на апостолите думаха *един от дванайсетте*.

---

[0] Панагюрското въстание (IV окръг), както и приготовлението е описано в следующите книги: *Автобиографията* на Райна поп Георгева (на руски), в която тя говори повече за своите страдания; *Судьба села Панагюрища* в 1876 году, написано от някого си Бугарин и поместено във втора книга на *Родное племя* (1877 г.), твърде накъсо и повърхностно, и най-после *Десетдневното царувание* от А. Шопова. Тоя последният, високоучен мъж, при всичко че е имал най-грамадните факти за Панагюрското въстание, побоял се е да го опише, както си е то всъщност, засрамил се е да извади пред света истината. Той оставил настрана своите храбри комшии и ги заместил с едно кречетало, някой си охтичав Л… и, за голямо удивление, тоя Л… е бесарабец (sic). За да направи евоята книга още по-чужда за българския народ, той го докарва от Русия (инак може ли я? На посредствените автори героите трябва да бъдат учени, да цитират: Гетя, Байрона и пр., трябва те да са живели в Европа, другояче е невъзможно), една идиотка, именуема *Олга*, която аха и оха на всяка страница за потайностите на

платоническата любов и за други още глупости, с които е изпълнена цялата книга. ↑

[0] Според думите на Бенковски това се случило така: В пловдивската гимназия имаше по него време един ученик от Самоков на име Никола Антикаров, който вземаше участие в приготовленията. Когато Бенковски поискал препоръка за в Самоков, то Антикаров го препоръчва до баща си в Самоков, който, ако се не лъжа, бил нещо в турска служба. Късно една нощ Бенковски пристигнал в Самоков с телохранителите си и се явил на Антикарова, който, като го видял, извадил едно писмо от джеба си и след като го прочел, обърнал се към Бенковски със следующите думи: „Чертите на човека (т.е. на Бенковски) са същите; а конят е променен…“ Действително Бенковски не бил с тоя кон, с който потеглил от Пловдив. На часа още, след като изслушал той странните думи на Антикарова, скимнал на другарите си, които се намятали на конете си и станали невидими из тъмнината. Докато съмне, те взели път около 12 часа към Панагюрище, конете им се били вече уморили, вследствие на което по съветите на Бенковски, киснали ги няколко часа в една река, която мярка била спасителна за добитъка.

От кого е било изпроводено писмото до Антикарова, дали той е имал действително злонамерени цели, това остава неопределено. Синът на Антикарова, Никола, когото аз питах по-после не е ли писал той писмо на баща си, така също не знаеше нищо. Според уверенията на мнозина, в това число и Хр. Благоев, тук е играл твърде съмнителна род и М. Векилски, за което така също не може да се докаже с положителни факти. ↑

[0] Тоя списък за бунтовническите потребности е съставен в Гюргево от апостолския комитет. ↑

[0] Като нямахме други запалителни вещества, то барут трябваше да се употреблява за събарянието на мостове и пр. ↑

[0] Восъкът щеше да се употребява в случай на нужда наместо хляб. Доколко това е практично, не зная. ↑

[0] Железни халки, които се вържат на краката отдолу във време на пътуване из планината, за да не се хлъзгат гладките цървули по тревата. Това особено е нужно в припеците, гдето тревата е по-суха и по-гъста, тъй щото без котки е невъзможно да се пристъпи две крачки от да не падне човек по гърба си или да се стъркули из урвата. ↑

[0] Народното въображение по селата в IV окръг беше си измислило вече по кой начин ще да бъде известен денят на общото въстание. „На първия ден срещу Великден или Гергьовден, през нощта — говореха по селата и старо и младо, — ще да хвръкне от пловдивското тепе огнено кълбо, което, като се изкачи до в облаците, ще да стане на човек, който ще държи в ръката си кръст и гола сабля, а това ще бъде знакът да се дигнеме против турците.“ Едни уверяваха, че това кълбо щяло да се спусне от небето, а други — от земята. Разбира се, че мнозина не вярваха в това свръхестествено чудо, при всичко че го говореха. ↑

[0] Пролетта през 1876 г. ще яз остане забележителна не само К отношение на въстанието и на кървавите сцени, но и в своята естествена оригиналност. Чудна беше наистина тая пролет! В началото на месец февруарий жълтият минзухар и гиздавото бяло кокиче процъфтяваха вече и работниците оряха по бели ръкави; около Св. четиридесет мъченици припеците миришеха на млада зеленина, нивите се бяха покрили с клас, листето на гората надминуваха величината на едно мише ухо, птиченцата следваха своя концерт, слънцето приличаше като по Гергьовден, всичко заспало се пробудило, а юнаците се радваха… А на 8-ий май същата тая година снегът бе до колене, дърветата хванаха до два пръста лед! ↑

[0] Турското правителство при всичката си деморализация, завинаги е държало страната на народа против тиранията на различни забити, аени, чорбаджии, па даже и подвластни князове. Много паши и каймаками са биле изгонвани и сваляни от своите постове вследствие на най-малкото оплакване от страна на населението, без разлика на вяра и народност. Достатъчно е било един махзар, и забитинът отивал да се не види. Чумата на търновските кадии са били няколко бебровски мюзюхири, които са си играели е тях, както искат. В Сопот, Калофер и Панагюрище мюдюрите не са смеели да доведат и своя любим харем, от страх да не разсърдят населението. Когато някой от подвластните, сръбският например или румънският княз, са поисквали да покажат зъб на народа, ние виждаме, че Турция взема страната на слабите. И така, турските халифи с белите чалми са се съобразявали много по-добре с евангелието, отколкото християнските господари, на които скиптърът и короната са били покрити с кръстове и с изречения от

същото това евангелие! Право казва покойният Макушев, че Турция е развратена от християнските владетели. ↑

[0] Дядо Тодор — така се казваше този старец — дотолкова обичал пушката си, щото я носил със себе си и когато ходел да оре на нивата. Тая пушка била прочута по всичкия помаклък из Рупча по причина, че куршумът й не падал на сухо. После въстанието, когато башибозуците дошли да горят селото, най-напред попитали за дяда Тодора и за неговата пушка. „Аз в гроба, а тя на търга“ (турска пословица: „Бен мезарда, о мезатта“), т.е. като ме убият, тогава да я вземат — казал дядо Тодор и търтил да бяга с нея към гората. Около десятина башибозуци се впуснали подиря му да го гонят. Неколцина селяни, които гледали отстрана, викали на стареца: „Дай пушката, за нея те гонят“ — но той не обръщал внимание. Като го наближили, изгърмял един път насреща им и паднал на земята, пронизан от няколко куршума. Това се е случило, когато селото сложило вече оръжие, та затова дядо Тодор не поискал да се бори. ↑

[0] Турско изречение: *Сизден и олмасънлар*. ↑

[0] В надвечерието на въстанието обаче Наси изказал всичко, каквото чул и видял, как сме дохождали при него и пр., на хаджи Исмаил бея. ↑

[0] Т.е. че херцеговците са надвити от турците. ↑

[0] Светила от тая категория съществуват и сега. Тия обичат най-много ония вестници, които описват тържествата, златни пагони, каварджик мустаки, угощения на царьовете, топовни гърмежи, дълбоката политика и пр. Най-много се сърдят тия на ония вестници, които описват мрачната страна било на народа въобще, било на някое частно, но авторитетно лице. Твърде ги е страх тях ог прямите изражения, от голата истина и от партизанствата. „Махвай го такъв вестник, холам! — говорят тия благоразумни бръмбари. — Седнал да се занимава с нашите работи, черни най-богатите ни хора; а нищо не казва дали ще има война, какво са си говорили ингилиската царица Виктория и персийският шах.“ ↑

[0] Българските патриоти в турско време можат да се разделят на няколко фракции, както следва: първо, *отчаяни*, които виждаха спасението на България в огън и меч; в тоя разред влязваха всички буйни и честни натури, които си играеха с живота; тия се състояха повечето измежду учителите (недипломираните обаче), еснафски

момчета, от бивши хайдушки възпитаници и няколко единици от бялото духовенство. Тях именно титулираха братята им чорбаджии и официалните кръгове: чапкъни, нехранимайковци, келеши и пр. Втори раздел: *симпатизирующи* патриоти. В тая група фигурираха такива личности, конто спомагаха с по някоя пара активните работници, радваха им се, казваха им: „Да сте живи, момчета“ — целуваха с благоговение левчето „Свобода или смърт“; но никога не питаха: „Кога ще да замирише на барут?“ — хиляди пъти бяха по-благодарни да не доживеят до деня, когато ще зазвънтят ножовете. Тия бяха мирни главици. Трети отдел патриоти идеха *граматиците*, т.е. ония, които викаха: „*Наука и просвещение* са нужни на нашия народ.“ Начело на тия *мъченици*, които не бяха в състояние да почувствуват отблизо що значи черкезка кама и турски ятаган, стояха повечето някои чехски и роберткolежки възпитаници и въобще всички малодушни хорица. Първите от тях казваха: „Гледайте що са направили чехите, без да изгърмят една пушка“ — а вторите проповядваха, че Маколей и Бокъл не одобрявали въстанията. Четвърти отдел бяха *патриотите по мода*. Под това знаме се групираха всичките лекомислени младежи, които пееха „Стани, стани, юнак балкански“… с ръкодвижения, ходеха нарочно в Румъния да се фотографират с гол нож в устата, купуваха си (за беля) по една-две книжки с левче на коричката, без да ги четат, разбира се, и пр. От тях най-много се пълнеше Диарбекир. Най-после дохождат петий сорт патриоти, за които не знаем какво име да турим. Думата ни е за ония щастливи същества, които носеха на гърдите си султански петала, които клюмаха в някой *мезлиш* за по 500 гроша да казват само *евети* да носят огън и въобще, които бяха удостоени поне с късо пискюлче. „Трайте и търпете — казваха тия, — никой баща не мисли злото на чедата си.“

В днешно време последните три категории патриоти дигат най-много гюрултия, че всичко тия направили. Не ги слушайте! ↑

[16] Вж. „Биографията на Левски“, написана от мене. ↑

[17] Бай Иван, както и други много бунтовници, не беше чист християнин, строг последовател на вселенските събори, искам да кажа. Освен сряда и петък, той мърсеше още заедно с Божил Георгев и великите пости, а тая дързост не беше малка по него време от страна на един селянин. Много пъти депутации от околните села са ходили в Пловдив да ковладят на българския владика бай Иван, че не ходел на

черква и не постел. „Ние не можем да го търпим вече“ — говорели лицемерните селски капзамали, които всеки ден биели турските заптии. Думанлийчени, българско село в околността на Царацово, още не можат да забравят една постъпка на бай Ивана, която той извършил в селото им в надвечерието на Априлското въстание. Тая негова постъпка се заключавала в това, че той ял яйца през великата неделя на селския дюген. „Май с челяк, как го стърпя господ“ — говорят тия. После поражението на въстанието на бай Ивана му се родило дете. Никой от свещениците из околните села не искал да го кръсти, по причина че баща му бил неверник и царски душманин. ↑

ПЪРВА СРЕЩА С БЕНКОВСКИ

VIII

Щом стигнах в Панагюрище и се спряхме в къщата на Павел Симеонов, дойде при мене Найден Дринов, един от по-първите организатори в това село. От него се известих, че ни един от апостолите не се намира в селото. Волов отдавна не бил се явявал, а Бенковски излязъл за няколко деня по околните села, гдето присъствието му било необходимо, като поръчал, че докато не се видя с него, наникъде да не заминувам. В кое и именно село се намираше той, Дринов не можа да ми определи, но каза, че скоро ще да се научи, като събере куриерите, пристигнали него ден от окръга.

Едно аз не можах да разбера, а именно, че по думите на Дринова, „така каза Бенковски“, „тъй заповяда да стане еди-коя си работа“ и пр., без да се спомене името на Волова, излизаше, че не тоя последният управлява приготовлението, а неговият подчинен Бенковски.

— Ние него познаваме за такъв; той ни пробуди и съедини наедно — отговори Дринов на моя въпрос относително първенството на апостолите.

Дринов не стоя при мене дълго време. „Цял ден не съм се запирал — говореше той, — на десят части да се разделя, пак не ще се свърши работа. За да тичам нагоре-надолу, нищо не съм приготвил още за себе си, десят фишека нямам готови; а въстанието е вече на прага.“

От всичко това читателят ще бъде в състояние да разбере като каква деятелност е кипяла в Панагюрище още в първите числа на месец априлий. После малко Дринов ме извести, че тая нощ Бенковски ще пристигне в с. Баня, на час и половина далеч от Панагюрище, към югозападна страна. Той ми изпрати един човек за проводач, с когото на часа заминах за казаното село.

Тук аз си прекръстих името от Драган на Юрданчо.

Водачът ми се казваше дядо Стоян, един от куриерите на панагюрския комитет. Преди два часа време той беше пристигнал от I

окръг (Търново), гдето бе ходил с писма.

— Там е страшна работа; а тука ние сме нищо — говореше той, когато аз го запитах какво има на Велико Търново. — В Горна Оряховица (седалището на апостолите) введоха ме при големците, които, като видях, замръзнах на мястото си. Около седем-осем души брадати момци, насядали около една маса, размишляваха дълбоко. Всичките говореха на руски език.[18] Вътре в стаята имаше окачени много револвери и пушки и два зелени байрака, а вън до вратата вардеше многобройна стража. Царски работи! — прибави той.

Докато излезем от селото, ние вървяхме по сянката покрай панагюрската река Луда Яна, а после, когато излязохме на края, прекосахме през заградените плетища, за да излезем на банския път.

— Кой живее? — извика непознат човек там наблизо зад едно дърво и тетиците на пушката му изплющяха.

Според хайдушките правила иие се стоварихме на земята с водача си, с очите надолу, и наместо отговор, изплющяха тетиците и на нашите револвери. Положението ни не беше опасно, при всичко че не знаехме силата на противника си. Който е запознат малко-много с подобни нощни срещи, той знае, че щом се обади противникът, работата е лесна вече, стига и двете страни да имат оръжие. Пространството, което разделя жертвата от нападателя, и обратно, става неприкосновено повече от жилището на английския свободен гражданин. Който наруши това нощно правило, т.е. който се осмели да пристъпи, без да се обади, трябва да изпита действието на горещия куршум. Изключват се от тоя случай страхливите натури, които обърнат на бяг.

Като нов, аз не знаех още организацията на Панагюрище, та затова прекарах през ума си разни предположения, а най-повече помислих, че сме връхлетели на някоя разбойническа дружина.

— Да не бъдат някои от нашите момчета? — пошепна водачът ми.

Непознатият глас повтори своето питание, отговори му и моят водач, размениха си няколко думи и от двете страни, които разясниха най-после работата.

Ето кои са били непознатите: Панагюрище и околните чисто български села Мечка, Поибрене, Мухово, Петрич и пр. отдавна бяха престанали да съществуват de facto за славната Отоманска империя.

Полицейските наредби, събиранието на данокът, раздаванието на правосъдието, градските разпоряжения и пр., и пр. бяха напълно преминали под ведомството на революционерний комитет. Аз държа парола, че него време по-добре можеше да пропътува човек из района на IV окръг, особено в западната част, със свободен билет, издаден от някоя приготовителна комисия, отколкото ако той беше снабден с *туралия* тескере, издадено в името на н. в. султана. Навсякъде, по села, по пътища, имаше поставени комитетски караули за всеки случай.

Полицейското отделение на панагюрския комитет беше наредило, щото нощно време да излязва въоръжена стража край селото, за да завардва всичките главни пътища, да гледа кой влязва и кой излязва от селото, разбира се — от хората на противната страна. Тия стражи имаха още за цел да посрещат нощно време апостолите, тайните пощи и други различни пратеници на комитетите, които да отвождат на назначеното място в селото и да им оказват нужните потребности. Тия имаха заповед да спират всекиго, който влязва и излязва нощно време. Куриерите от ближните села имаха парола. Ония пътници, които не бяха съзаклятници, те ги само питаха що са за хора и като разумяваха от отговорите им, че не са опасни, казваха им да си вървят, като препоръчаха себе си за общи селски караул. Една нощ тая стража извикала да спрат няколко души непознати человеци, които идели из пазарджикския път към Панагюрище. Наместо отговор непознатите хукнали да бягат назад, а стражата изпразнила няколко пушки подиря им, без да удари някого. Отпосле говореха, че пропъдените по тоя начин били турци от Пазарджик, проводени да произведат някаква си тревога. По-после аз придружих една нощ Иван Попова, с когото ходихме да ревизираме тия стражи. Всичките намерихме на крака, с шишинетата в ръце, усещаха ни още отдалеч, че се приближаваме, изпълняха всичките правила, като че бяха редовна войска.

Стражата, при която се бяхме спрели ма банския път, или по-добре, която ни спря, се състоеше от четирима души черномустакати панагюрци, с къси шишинета е ръце и с дълги ятагани. С първо срещание още тия отвориха уста да ни питат, понеже и двама бяхме дошли от ябана, какво правят другите братя, готвят ли се и тия да развият байряка напролет, имат ли опитни войводи и пр. Всяка наша

дума, всяка наша новинка за състоянието и приготовлението на другите градове и села се гълташе с ентусиазъм от разпалените юнаци.

— Ох, боже, кога ще дойде определеният ден, за да тръснем от гърба си тежкото бреме и да турим в действие шишинетата, които сме бактисали да триеме и чистиме вече — говореха те.

Според думите на стражата, малко по към Баня имало едно отделение други юнаци, които, като не им се спяло, възползувани от хубавото време и ясната месечина, излезли на обучение със своя бъдещи стотник. За да не стане някой сакатлък, стражата ни обади паролата, която беше *петел* и която ние трябваше да дадем на поменатите юнаци, понеже аз изявих желание, че искам да ги погледам. Подир няколко минути ние разменявахме паролата помежду си с казаното отделение, стояхме един срещу други на двадесят крачки разстояние.

Буйните разпалени глави бяха се установили в една долина, разделени на няколко малки отделения — едни приятели, други неприятели, — всеки с гол нож в ръката, кой коленичел, кой прав, нападаха един другиго с голите железа в ръце, а ясната месечника им се радваше от небесните сводове! Казах, гдето му беше мястото, пак го казвам и сега — няма кусур, — подобни картини са в състояние да възвишат и най-слабата натура, да вдъхнат кураж и на беззъбите бабички. Натура малко-много необикновена, надарена с повечко вдъхновение, отколкото простите смъртни, в една подобна среда ето ти че станала херой! Аз не зная що биха сторили ония надути педанти, които се осмеляват да дращат в своите истории, разкази и възпоминания, че българското въстание било възбудено от чужди агенти и неразбрани младежи — ако тяхна високоучена милост попаднеше през м. март и априлий в Панагюрския окръг! Питам ги аз тях, дали биха се наели тия да възпрат течението на времето, да вдъхнат умереност, благоразумие в населението да захвърли на една страна шишинето и да почне своята полска и домашна работа? Идиоти! От всичко това се разбира, че тия хора мерят народните понятия и стремления с аршина на своята собствена рутина. Въобразяват си тия, че историческите течения, приготвени от много стотини години, биха се спрели или подтикнали от няколко изтъркани фрази.

Въобще ретроградистите, които изучават народите по правилото и формата на професорската лекция и из богатите библиотеки, не им се иска да признаят, че историческите увлечения не можат да бъдат победени в самото си начало със своите отвлечени разсъждения. Само тогава се отхвърлят тия от обществото, когато плодовете им излязат вече наяве, по които се узнава тяхното вредно и погрешно направление. С други думи, неизбежни са увлеченията и погрешките в историческите развития.

Всеки обскурантин със закоренели понятия, който се би опитал да спре тия течения, спрял би с тях заедно всяко по-натагъшно развитие, убил би и самия живот.

Оставихме юнаците да въртят своите остри ножове, които звънтяха и тракаха още по-живо по причина, че им съобщихме няколко благоприятни новини, и заминахме с бай Стояна по пътя си за Баня. Среднощ се преполовяваше вече, когато ние се покачихме на един от величествените средньогорски клонове, който дели Панагюрище от Баня. Тих прохладен ветрец ни посрещна откъм южната страна, който ни напомняше още следи от зимата. Като слизахме в малката долчинка, от която до селото остава няколко крачки място, от дясна страна в шумата изрева гърлестият юнак: „Кои сте?“ „Ваши братя българи из Панагюрище“ — отговорихме ние, понеже знаехме вече с какви хора имаме работа.

Още няколко обяснения, и при нас се изтърсиха трима души горски пилета, по които оръжието трепереше като телледисана китка. И при тях трябваше да се опреме за няколко минути, за да отговорим на хилядите въпроси, които тия ни задаваха, за да им кажем, че денят не е вече далеч. На росясалата моравка, там близо до една шумка ние петима единомисленици образувахме колело и си срещнахме главите една до друга, за да не би да остане някоя дума нечута и неразбрана.

— Не беше тая вечер наш ред да излезем на стража, но що да правим затворени в къщи? — каза един от банските стражари. — Нито сън те хваща, иито работа ти се върши; излязохме да се порадваме на гората, да й се научим отсега.

От Панагюрище ни казаха, че свърталището на апостолите в с. Баня е къщата на някого си поп Грую, която водачът ми казваше, че знае в коя махала се намира.

Нека читателите забележат това име — поп Грую, който ще да бъде предмет на разказа ми оттук нататък няколко пъти.

Прегазихме банската река, понеже не можахме да улучим дървеното мостче, и влязохме в селото. Селската будна стража ни поздрави единогласно от всичките плетища, като че водехме със себе си няколко мечки. Аз говоря пак за кучетата. Тук бутнахме, там опряхме, докато най-после старичкият ми водач си призна чистосърдечно, че като не бил дохождал отдавна в селото, в разстояние на което време станали много променения, не му е възможно да налучи къщата на поп Грую, а селските улици бяха пусти.

Похлопахме на една голяма къща, за която водачът беше полууверен, че тя е попската къща, и в която светеше още свещ. Наместо да ни се отвори вратата, отвори се едно малко прозорче над главите ни, отгдето се подаде половин глава, която ни попита кои сме и кого търсим. Ние не отговорихме удовлетворително, което даде повод за съмнение на стопанина.

— Угасете свещта и ми подайте шишинето — каза главата на своите домашни, след като полузатвори прозорчето.

Ние от своя страна се понаведохме покрай плета и захванахме да тъпчем земята на дължина, т.е. отстъпихме от спорната точка, за да не би да ни натовари неразбраният стопанин с някой куршум по гърба; а селската стража ни съпровождаше и от двете страни на улицата. По това време, когато ходеха обезпокоителни слухове, че днес-утре ще да нападнат турците, че Великден или Гергьовден ще да бъде определеният ден за развиването на байряка, окото на българина не мигаше вече, малко щеше да му мисли дали да дръпне, или не, когато насочи един път изтритото шишине.

Докато се питахме пред една голяма порта, над която се издигаха две клонести върби, дали тя е оная, която ние търси ме: „Тук е“ — обади се непознат женски глас от вътрешната страна на двора. Портата се отвори, колкото да се пропъхнеме, без да се види лицето, което ни отваряше, и след като влязохме вече в двора, пак се затръшна изподиря ни. Младият *капуджия*, който беше наметнат с бозов ямурлук, не бе някой мустакат юнак, но 18-годишната дъщеря на поп Груя, която от вечерта още чакала при портите да посрещне високия гост — Бенковски, — за идването на когото бе известена.

Според разказванието на баба попадия и на други иякои лица тая доблестна мома, от дохожданието още на апостолите нея зима, престанала да се занимава със своята моминска работа. Главното й занимание е било да приготовлява на баща си книжни фишеци, а нощно време обикаляла по двора, за да отваря портите на апостолите и другите посланици, които често посещаваха къщата на баща й. Ето защо нам се отвориха портите на поп Груювата къща, преди да похлопаме.

Две пъстри кучета вътре в двора се изправяха на задните си крака, готови да ни издерат очите; но рево-юционерката беше разпоредила още от вечерта да тури на вратовете им приготвените синджири, понеже, както казах, чакаше гости.

Влязохме вътре в къщи. Освен баба попадия, която кърпеше при огъня някакви си дрешки, нямаше ни Бенковски, ни поп Груя, който така също заминал с първия по околните села. Разбира се, че баба попадия не можеше да знае движенията на Бенковски, но според думите на стопанина й, който й казал, че тая нощ ще да се завърне, и тя се надееше да дойдат наскоро.

Кажи-речи това и онова, аз започнах да задрямвам около огъня, понеже няколко деня ставаше вече как бъхтя път и не можа никак да си доспя. Щом залаеха кучетата, момичето на баба попадия изхвръкваше из вратата да отвори на гостите, но все само се връщаше.

— Баща й ще да я прави байрактарка — говореше майката на дъщерята не без ирония.

— Аз ще да хвана Ахмед аа[19] — каза българската амазонка причервена и кихна да се смее, като си затуляше в същото време лицето с ръката.

Аз, в качеството си на 25-годишен ергенин, разбира се, че не останах хладнокръвен пред яростната конкурентка, казах няколко благи думи вън от програмата си, потрудих се да докажа, доколкото го изискваше мисията ми, че от немай-къде съм навлякъл на себе си дрипавите рупалански дрехи, подсуках си едното мустаче и захванах да си кривя окото към дядовата попова дъщеря… Младини!

Заспал съм по едно време, без да искам; усетих само баба попадия, като метна отгоре ми едно пъстро чердже и говореше сама на себе си: „Потен е; да не настине.“ Колко време съм спал; какво е

станало после, около ми, аз не зная. Онова, което се представи на очите ми след тоя кратък сън, бе следующото:

— Ей, я ставай да те видя що си за човек, та си се разположил така господарски в чуждата къща! — чух аз непознат глас в съня си и докато сваля от гърба си пъстрата чергица, тя подхвъркна настрана, като да я вдигна вихрушка.

Ужас! Аз скочих на крака в съня си като луд, вследствие на това грубо събуждание; станах още по-омаян и зашеметен от онова, що гледах напреде си. Висок непознат човек с морав фес на главата, наметнат с черна мушама на гърба си, с високи ботуши на краката, опетлан по гърдите с много ремъци, на които висеха два револвера, кама, чанта, телескоп, с една реч — човек страшен стоеше напредя ми. Но само той ли беше! Имаше нещо повече. Зад гърба на страшния човек към вратата слабата светлина на ламбичката осветляваше мустакатите фигури още на множина непознати — аз да ги кажа, читателю, десят души, а ти кажи — двайсет, пак няма да сбъркаш. Тия последните бяха облечени с черни колчаклии потури, с чифте пищови и дълги ятагани на пояса, с шишинета в ръце, едни от тях бяха влезли в стаята, а други надничаха от вратата, на които се подаваше само единът мустак и дръжките на ножовете им, широки на края като просорник.

— Кой си? Говори! — извика още по-строго първият непознат и тропна с крака си.

Аз не можах да се усетя още кой е тоя човек, който води подиря си толкова души; замаян още отначало, не знаех какъв язик да му говоря, т.е. по кой начин; дали не е дошло време да се мре, казах в себе си и похванах се на кръста да опитам стои ли револверът ми, който бях забравил.

— Пътник съм!… Работа търся… — изкривих аз устата си да отговоря.

— Какво викате на човека? Вас е дошел да търси — каза баба попадия, която най-напред разбра моето положение.

Слава тебе, господи! Чак сега дойдох аз на себе си и наименувах своето име.

— Ти ли си? Тогава можеш да седнеш — отговори по-меко познатият. — На караул около къщата! — каза той, като се обърна към своите мустакати другари. — Кафе, бабо! — извика на попадията, като

че тая последната му беше деветгодишна слугиня. — Ячмик на коня, момне! Стига си зяпала — заповяда той на поп Груювата дъщеря. — Излез навън! — извика на моя водач, като че беше солдатин, и чак тогава седна насреща ми при огъня.

Няма нужда да обяснявам на читателите, които и така са разбрали вече, че тоя непознат с феса и наметната мушама не беше друг никой освен сам Георги Бенковски; а ония, които стояха на вратата и на които той извика: „На караул“ — негови телопазители, верни другари, събрани от селата: Панагюрище, Мечка и Петрич.

Бенковски дошел, когато аз съм заспал. Той се научил още на двора, че го чакат двама души, които, макар и да не познаваше поименно, бил уверен, че не са лоши хора. Аз бях заръчал на моя водач да ме събуди, когато се зададе Бенковски, но и водачът ми, който беше пътувал цели десят дена, не можал да противостои на сладкия сън.

Докато Бенковски даваше заповеди на четири страни, аз успях да го разгледам от краката до главата. Той можеше да има възраст приблизително 28–30 години, ръст тънък, висок, гърди изпъкнали нанапред, глава вирната наназад, с дълъг врат, лице прилично, малко сухо, усмивка сдържана и увлекателна, руси мустаки, тънки и доволно дълги, закривени от само себе си нагоре към очите, които придаваха особена представителност на лицето му; очи ясносини, поглед проницателен, коса и вежди руси, както и мустаките му, въобще човек личен и представителен, човек, който беше в състояние да привлече всекиго смъртен само с външните си качества. При това, като се прибавят още неговите движения, пъргавината му, строгата му реч, разправянието с ръкомахание, обръщенията му с хората, които не оставаше да се почесват и да излагат своите мнения напространно и да го учат на ум, което е взаимна отстъпка, и пр., вие ще да имате горе-долу повърхностно понятие за портрета на Бенковски.

Преди да го видя още лично, аз го знаех кой е, видях писмата му в Пловдив, в които на всяко *и* се мъдреше кратката, знаех го, че е взет апостол по мллости, туран под личното наблюдение на Волова; но не зная защо, по вътрешно някакое настроение, аз благоговеех напредя му, чаках да ме попита, та тогава да се обадя, доброволно признавах, че той е велик, с една реч — изповядвам се чистосърдечно, — аз бях омаян от Георги Бенковски.

„И ние сме били апостоли; ако захванеха да бесят тия последните, то наша скромност щеше да отиде на вересия“ — казах аз на ума си, като гледах с колко души пътува той, как е силен и самонадеян.

Не само в нашия, IV окръг, но по всичките друга окръзи из България не е имало апостол, който да се държи като Бенковски, да се явява по селата, намичан с оръжие и заобиколен от 10–15 души адютанти; а всеки е в състояние да разбере като какво впечатление е произвеждал той и на така въодушевеното население. Ето едно главно условие за неговия успех.

След като направи Бенковски горните разпоряжения и след като се разпореди със своя тоалет, от който само мушамата остави настрана, а тежките железа, револвери, кама и патрони не сне от себе си — нещо обикновено у него, — той се обърна към мене.

— Е, казвай да видим що си направил, накъдето си ходил — каза той, след като допи първата чашка кафе и заповяда да направят още по едно.

Аз му разказах всичко, где какво съм направил, което е известно вече на читателите, показах му статистиките си, не зная как стана реч и за пълномощното писмо, което ми даде Волов в Пловдив и което Бенковски поиска да види.

— Тия хора не искат да разберат, че с граматика не се освобождава отечество — каза той разсърден и след като сви в ръката си моето пълномощно, което аз пазех като очите си, хвърли го в огъня.

— Учил ли си се в Европа? — прибави той, като ме изглеждаше със съмнителен поглед.

Според неговите думи нямало нужда да се дават пълномощни от апостолите, защото това право имал само апостолският комитет. Всъщност обаче работата не бе така, не само по тая причина предаде той на огъня моето пълномощие. Най-много го ядоса него, че Волов се подписал *главен двигател на Западна Тракия*, която титла, се виждаше работата, да гъделичка неговото честолюбие, както ще стане явно в понататъшния ми разказ. Аз можах да заключа, че отношенията между тия двама братя-другари, които бяха минали Дунава не да делят първенство, но да си проливат кръвта, бяха твърде обтегнати, още повече че когато Бенковски чу, че не съм се учил в Европа, захвана да

се оплаква от Волова и да го напада в неизпълнение на своите апостолски обязаности.

Останалите въпроси по приготовлението Бенковски ги разискваше и критикуваше с дълбоко знание на делото. Той отвори уста и не искаше вече да млъкне, като че четеше по книга всичко онова, което говореше.

— Пет хиляди чакмака[20] да видя напредя си един път, ще да се успокоя — казваше той.

На всяка минута казваше, че го болят гърдите от много говорение, уверяваше, че в разстояние на десят деня надали щяло да се наберат да е спал десят часа; а черното кафе вървеше чаша подир чаша.

— Ако да не е и то, не зная какво ще да правя — прибави той.

Съгласихме се да се върна аз пак обратно в Панагюрище, отгдето да замина за Пирдоп, да се помъча да основа комитет, защото според неговите думи в това село не бил ходил още никой от апостолите; а той щеше да заминува за Ветрен и оттам ще да се завърне в Панагюрище, за да се свика голямото събрание. Хващането на Славков действително ускори въстанието. Бенковски се боеше да не би да ни превари някое предателство неприготвени още, та затова бързаше да се прибираме вече. Волов се намираше по това време из гьопсенските села, който така също бил известен да побърза.

Преди да се отправя за Панагюрище, отидохме е Бенковски да се окъпем на минералните бани, находящи се край това село, отгдето той се върна пак в къщата на поп Груя, а аз и водачът ми хванахме панагюрския път.

— Аз се радвам, че ти поне не си ходил в Европа, а в такъв случай, вярвам, че в главата ти няма никакви граматики и запетаи, които най-много бъркат нашите работници — каза той на прощавание.

IX

Петлите два пъти бяха пели, месецът поздравляваше Стара планина от величествените върхове на историческия Доспат, когато ние се покачихме на средньогорската рътлина и седнахме да запушим по една цигара при малката чешмичка, находяща се на това място, до пътя, над която се издигат няколко бели тополи.

— Да се не маеме, че ще да осъмнем — каза водачът ми, който познаваше времето по звездите.

В Панагюрище пристигнахме капнали за сън, когато се разсъмваше. Решението да замина за Пирдоп се изостави него ден, защото според думите на лица, които познаваха отблизо това село, малко надежда имало да се направи там нещо добро. Аз не щях да се поколебая от тия неприятни известия, ако да не бях се срещнал на другия вечер с игумена от калугеровския манастир „Св. Никола“ — отец Кирил, съзаклятник в комитета, — който ми обади, че в околните на манастира села Славовица, Съртхарман и пр. трябвало да отиде един апостол, защото той сам не можал да ги убеди.

И така, аз предпочетох да отида на Калугерово, гдето ме викаха, отколкото в Пирдоп, гдето не бях убеден дали ще можа да направя нещо. Вечерта, преди да тръгнем, преспах на метоха в Панагюрище, принадлежащ на поменатия манастир. И в това общо богоугодно заведение, гдето служат най-безцветните личности, сварихме в една стая няколко души, които се занимаваха с правенето на фишеци.

Като влязохме вътре, отец Кирил се изгуби по едно време. После малко той се подаде в стаята, с препасала сабля през кръста, с два пищова отстрани, с левче на калимявката, със спуснати коси по раменете, мешинено толумче за вода, провесено отзадя му, с кръст в ръка, с една реч — цял бунтовник. Подиря му вървеше целият персонал на метоха.

С това той искаше да ми се покаже, че е в сърце и душа бунтовник, приготвил си е всичко нужно за в Балкана.

— Цървулите ми, както и други някои принадлежности, се намират на манастира — каза той.

На другия ден пак трябваше да се бъхти път към село Баня, отдето е пътят за калугеровския манастир, 4¾ час далеч от Панагюрище. Един час докато имаше да се съмне, ние излязохме от последното село, възседнали на мулета. Според уверението на отец Кирила не трябвало да се боя от нищо, защото той често пътувал с хора като мене, всеки щял да си помисли, че съм слуга от неговия манастир. Преди да тръпнем от къщата, в която бяхме влезли, дойде един българин да се изповяда. О. Кирил го викна в стаята, гдето бях и аз, и почна своите свещенически обязаности в мое присъствие. „Доколко турци мислиш да заколиш? — беше първият въпрос, който зададе на грешника о. Кирил в качеството си на изповедник. — Колко фишека си направил? Ако нямаш 300, то за тебе няма комка. Ножът ти намазан ли е с масло? Ами пушка и пищови имаш ли? Сухари приготви ли си?“ Българинът преглъщаше от най-напред, не че го смущаваха зададените въпроси, но че не очакваше да ги чуе във време на изповядването. „Ако всички тия неща не си приготвил, повтарям, за тебе няма комка — свърши той. — От два месеца насам аз така си изповядвам“ — каза той на мене.

Оттатък Баня се намира висок средньогорски рът, покрит с гъста церова гора, отгдето е пътят за Калугерово. По-нататък, от другата страна на планината, са турските махали, на брой три-четири, наречени Юруци. Мнозина от тия последните ни срещнаха, които познаваха отец Кирила, като познат съсед, и си заминуваха из пътя. Един даже се смеси с нас, с когото пътувахме доста време. Той не се забави да отвори страшния въпрос: „Какво ново се чува“ — въпрос, който занимаваше по него време и турци, и българи.

— Не зная, папаз ефенди, какво ще да ни дойде на главите? — говореше той. — Орем, копаем, както и други път, но ръцете ни са пребити. Едни казват, московец ще да дойде, други — сърбин, трети — не знам кой си; а сиромашта се безпокои не на шега. Отидеш в града (Пазарджик), и там същото безпокойствие, и там агите шепнат нещо.

И действително, аз констатирам, че по това време българите тържествуваха, а турският елемент въздишаше. Клокочението на вулкана, който от ден на ден все повече се увеличаваше, не можеше да не смущава мусулманските ни братя. Пролет като рай, всичко живо, въодушевено и невъодушевено се размърдало, а нивите на българина

обрасли в бурен, никой се от тях не интересува, ръката, която ги е плевяла и чистила, сега виеше туплест фишек.

— Всичко това го е рекъл господ, господинчо, с неговата воля става това — говореше въодушевеният селянин. — Ние, старите, да кажем, че знаем и разбираме, но кой кара малките деца да играят по улиците на талим, да си правят пушки от пищелки, ножове от дърво и пр.? Защо тия оставиха своите заветни игри: челика, топката, кимпенди и др.? Всичко показва, че е дошло преме да се превземе изгубено царство, да се прогонва погански народ, отгдето е дошел.

Въпросът не беше от трудните. Доволно бе за наблюдателния баща да попита сам себе си с какво се той занимава, и работата ставаше ясна, т.е. искам да кажа, че ако той със ступаницата си заедно правеха фишеци от светогорските икони по цяла нощ, то и малкият Иванчо или Колчо трябваше да прави същото.

Така или инак, но турците и тяхното правителство не си доспиваха. Когато ходжата излазяше да вика на джамията, гласът му трепереше като лист, викаше той жално-жално, призоваваше от това високо място божията благодат върху мусулманския свят. Силното султаново правителство беше събрало цяла банда босоноги циганки, които под вид на просякини бе изпроводило по българските села да шпионират. Около средата на месец марта излезе заповед никои търговец да не донася от Цариград и отдругаде куршум (на дъски). Има примери, че по това време железницата Одрин-Сарамбей отиваше и се връщаше празна, като кола сламеница, само с няколко души окъсани ходжи и турски чиновници. Наближи времето Джума — славен панаир в турската комерческа хронология, — а железницата на Хирша скрибуца към Ямбол и Керменли само с няколко коша турски емении и сандъци с одринска халва; комарджии гърци и ерменци бяха търговците, които бързаха към прочутата Джума, да представляват мелодрамата *Хаджи Айват*. Няма българи-търговци, няма денкове от коприщенски и панагюрски шаяци. И се събраха тогава всичките инспектори, шефове и съветници на това еврейско експлоататорско дружество, Chemines de fer de la Turque d’Europe, да размишляват и търсят истинските причини на това упадване.

Наскоро тия издадоха на български език, понеже познаха, че тоя елемент се радва на най-голямо болшинство при всичките уверения на елинските патриоти и на описанието на пловдивския географ Цукала,

по-главните правилници и циркуляри, напечатани с едри букви, които налепиха по станциите, дано удовлетворят уж разсърдените българи. От друга страна, същата тая компания постави свои агенти по главните пътища и покрай Марица, да наблюдават да не би по сухо и вода да изпровождат българите своите стоки; но всичко напусто! И тия спекулативни мерки не доведоха компанията до желаемата цел, при всичко че тя намали най-после цените на транспорта твърде ниско.

Но не беше само това. През цялата зима (1875–76 г.) едва ли можат да се наброят до десятина сватби, станали между българите. Общото патриотическо течение беше турило ръка на всичко. Само в един Русчук избягаха нея зима до 7–8 момчета от търговската класа, като завлякоха на своите господари кой по стотина, кой по 200–500 лири и минаха с тях в светата Румъния да помагат на братята хъшове. Митю Цветков, търговец из Враца, взел на кредит лойта на някого си турчин и преминал във Влашко да я продава. В Гюргево той залага тая лой на хъшовете, които й прибраха парите и купиха с тях пушки за Ботевата чета.

Съпътникът ни турчин се отби в една от казаните турски махали, а ние последвахме пътя си с отец Кирила към манастира. Минахме р. Тополница, над левия бряг на която се намира тоя манастир, срещу селото Калугерово. Пладне беше минало, когато ние влязохме във високите порти на „Св. Никола“. Там заварихме един гост, мисля от Т. Пазарджик, учител по селата, млад момък, с фес и панталони и с броеница в ръката, познат на отец Кирила. С първо виждане още той запита тоя последния какво ново се чува в Панагюрище, без да обърне внимание на моето присъствие, понеже, както казах, дрехите ми не ме препоръчаха за интересуващ се човек от подобни работи.

— Време е, отче! Ти трябва да станеш български поп Жарко[21], ти трябва да поведеш своето стадо *яко пастир добрий* — говореше разпаленият младеж, като беше се обърнал с гърба към мене.

Както се виждаше, милостта му не беше се срещал още с някой революционерен апостол, но само така, по общо настроение на населението, изразяваше онова, което въодушевяваше всеки малко-много развитичък българин в надвечерието на избухването.

— Трябва, отче, трябва! Минутата е една от най-сгодните — продължаваше учителят. — Сън не ме хваща вече, иска ми се и мен… разбираш я? Да я препаша…

Отец Кирил ми смигна, т.е. даде ми знак да въведем заблудения в кошарата, да го кръщаваме помежду си, за която цел той стана и затвори вратата. Учителят не подозряваше още нищо; той се разхождаше по стаята и тананикаше гласа на една юнашка песен с вирната глава.

— Байно, приближи се до масата да засвидетелствуваш с клетва и с подпис ония огнени думи, които ти изказа пред малко! Напредя ти стои български апостол — казах аз и извадих револвера си, а отец Кирил разпусна червения патрахил по гърдите си и запя „Крещается роб божий!“

Сбъркахме конците на часа още! Вирнатата глава на разпаления учител клюмна надолу, като отсечена; той се сбърка от онова, що гледаше напредя си, парализира му се и кураж, и идея, забрави и поп Жарка, и всичко друго.

— Ама чакайте. Аз не мислех за това! Аз не съм още приготвен… Аз трябва да се допитам… — говореше той, а долнята част на устата му играеше като цигански лък.

Надве-натри закълнахме тоя обожател на поп Жарка. Докато седяхме в стаята, той не стана вече да се разхожда из вътре, не си подигна главата нагоре, а свит на една страна в кюшенцето, очакваше да не го подложим на други нови изтезания.

В това време в широкия манастирски двор влезе въоръжен конник, който с първото си влнзание още попита за игумена. Непознатият бе гавазин или друго нещо при българската община в Т. Пазарджик; той донесе писмо от архиерейския наместник в тоя град, който му предписваше, че щом приеме това писмо, незабавно да тръгне за града заедно с гавазина. От подобна бърза заповед, така ненадейно, отец Кирил се уплаши. „Има нещо“ — каза той и се метна на уморения си добитък, който не бяха вкарали още в яхъра. На тръгване аз му казах да ме препоръча на своите верни хора от манастира, че не съм работник, дошел да търси работа, както беше казал, когато дойдохме най-напред пред някои от манастирските хора, понеже предвиждах, че с тая рекомандация ще да изпатя нещо; но той ми отговори, че не е нужно, ще да се завърне на другия ден. Учителят, новопокръстеният, на когото тая случка беше най-благоприятна, намери сгоден случай да отстъпи, без да се обади някому: видях гърба му, като излезе из портите и взе пътя към Калугерово. Че ще да

предаде онова, което пати в манастирската килия, аз не вярвах: отец Кирил поне гарантираше.

Малко подир учителя замина и отец Кирил, заедно с гавазина от пазарджикската община; а аз останах в богоугодното заведение, под вид на работник, само под защитата на свети Никола. Не беше се затулил игуменът, когато някой от манастирските работници и слуги предложиха обикновеното питане: „Откъде беше бе, аратлик?“

В манастира „Св. Никола“, старо грамадно здание, несъществующе сега — опозорено и унищожено от немилостива башибозушка ръка в Априлското въстание, — освен игумена отец Кирил, имаше още двама калугери, Софроний, родом от Сопот, жилав калугер с рядка брада, на която космите можеха да се прочетат от пет разкрача, с окъсани дрехи, като че да беше минувал през пожар, и още един брат, преподобний Хараламбия от ближното село Калугерово, който беше се затворил в манастира преди няколко години, ядеше, когато му, дадат, и излязваше по двора в дълбока нощ, когато заспят всичките, само един или два пъти в неделята. Случи ми се да го видя само един път на месечината, когато се молеше богу върху голите камъци. Той приличаше повечето на страшилище, отколкото на човек. Според разказванието на слугите косата му била дълга до плещите, никога не се миел и чешел, два-три пъти се преобличал в няколко години, бягал от подобните си, никой не знаел какво има в стаята му, която стоеше завинаги заключена. Казваха още, че една гладна година, когато имало много мишки, манастирските паткани (плъхове) му били изгризали ушите като пастърма. Когато нападнали башибозуците манастира и го запалили, нещастникът отец Хараламбий изгорял жив в килийката си!

Манастирът „Св. Никола“ беше здание на два ката, с около 50–70 стаи, стените на които, описани с въглища и мастило, свидетелствуваха, че той е бил посещаван в епохата на набожността от многобройно число гости, христолюбиви българи. „Да се знае, че на сами ден Св. Никола, 1843 г., кожуфарският еснаф от Татар Пазарджик, като беше дошел да се весели, нападна се от 15–20 души турци. Стана страшен *дженк* (сражение), в който еснафът надви, турските чапкъни избягаха, като оставиха три ножа и два чифта емении. От еснафа на един калфа само пукнаха главата.“ Това събитие бе написано в голямата стая срещу Калугерово, над портите. Всичките други стаи

стените им бяха изпълнени с надписи, написани повечето от страна на царствующите тогава неприкосновени еснафи; абаджийски, кожухарски, терзийски, сапунджийски и пр., събитията на които бяха или че някой се произвел от калфа на майстор, та се изпило толкова и толкова оки вино, или пък че угощението (моабетът) траял цели три дена и три нощи. Но по онова време, когато аз посетих тоя стар манастир, стаите, които са били свидетели на тогавашното еснафско могъщество, някои бяха пълни със сено, други нямаха врати и прозорци, на трети бе се продънил таванът, по който люпеха кресливите гарги и жълтооки кукумявки.

Малката манастирска черковица, скромно и старичко здание, почти равно със земята, се намираше сред двора, срещу вратата на която е буйната студена чушма. Само вънкашните стени на манастира, които приличаха на съща крепост, бяха запазили своето първобитно положение. Освен другите домашни хвъркровати гадове тук имаше до петдесят и повече пауни, които украсяваха със своите златни пера опустялото здание.

Останалите манастирски хора бяха: работници, вътрешни слуги, пазачи, овчари, козари и пр. Имаше и един-двама мустакати ученици, кандидати за свещеници от околните села, които бяха дошли в манастира да изучават черковния ред.

Калугеринът отец Софрония завеждаше стопанската част на манастира. От сутрина до вечер тичаше той по нивята и лозята, между които имаше няколко парчета негово собствено притежание. Щом се свършеше полската работа, той нарамваше дисагите и тръгваше от село на село да събира за „бог да прости“ и за подновяване храма „Св. Никола“; а всъщност, според думите на старите слуги, сиромашката лепта изчезвала в бездънните джебове на отче Софрониевото расо, когото оценяваха да е човек от стотина опашки. Един негов роден брат на име Франи, родом от Сопот, беше дошел по това време при богатия си брат калугер за помощ, заедно със стопанката си и с полуголите си дечица. Тоя последният имал злочестината да мисли, по старо предание, вижда се, че и от калугер може да бъде човек; но като постоя десетина деня в манастира, като пояде черния суров като кал хляб заедно с аргатите, замина си една заран със сълзи на очите, като викаше нависоко: „Брат! Брадва главата ти да отсече!“

Според своето положение, като човек дошел да търси работа — както беше ме препоръчал о. Кирил, — дадоха ми вечерта място за спане, по милости, не при аргатите, което щеше да бъде за мене гордост, но при други божи създания, много по-долни същества: един 65-годишен старец, от 15 години свинар на манастира, който бил дошел да слугува на св. Никола за душата си без никакво възнаграждение, само за хляба и за по три-четири оки тютюн в годината. Скъперникът калугер не се погрижил в разстояние на толкова време да даде на тоя серсем старец, слуга на св. Никола, ако не друга дрешка, то поне една ризица. Наместо риза той носеше една окъсана аба, а горните му дрехи се състояха от кози кожи, с които се тътреше и зимно, и лятно време.

Да не помислите, че тоя св. Николов човек беше неблагодарен от скотското си положение? Боже съхрани! По цели нощи той ми се оплакваше не против калугерската неблагодарност, а срещу немирното человечество, което изсякло гората и по тая причина лишило любезните му другари — свинете — от едновремешния едър жълъд.

— Горките хайванчета! Всичкия ден тичат, сковичат, ровят, и пак гладни! — говореше това кречетало от сърце и душа. — Сърцето ми се къса, като гледам, но що да чиниш!

Нашето общество се допълняше още от две сополиви козарчета, които приличаха на орангутани и които се разговаряха около огъня за шутата коза и пъстрото чепихче, че и тая година останали ялови. Стаята беше една от най-окадените и нечистите, неметена, откак се е направил манастирът; а ядение даваха онова, що беше останало от ратаите и гостите: боб, леща и зеле, изсипано в един чебур, едно въз друго, отгдето го подаваха изново.

Заранта на другия ден не бях станал още, когато дойде да ме извика един слуга, да съм отишел при отче Софрония.

— Брациговчени (аз се казах, че съм от това село) са майстори — каза тоя последният и ми подаде една букова цепеница да съм направил топоришки на няколко мотики, защото на другия ден се стягаха да копаят лозята.

Аз казах, че не разбирам от тоя занаят.

— А какъв занаят знаеш? — попита втренчено Софроний, като да бе изгубил всичкото си богатство.

— Никакъв — отговорих аз, като се надявах, че до вечерта ще да пристигне игуменът от Пазарджик; а, от друга страна, ако кажех, че съм овчар, щяха да ме накарат да подстригвам похабени шилета.

— Да копаш на лозе поне не знаеш ли? — Тук е манастир, грехота е да се яде хляба току-тъй — говореше убедително Софроний.

Вих, трих — нямаше що да се прави. На другия ден в числото на работниците, момчета и момичета от селото Калугерово, които отиваха да копаят и режат, начело със Софрония, и аз правех част, с търнокоп на рамото. Като незнающи, туриха ме да копая дълбоки дупки на дължина, да заравят вътре лозови пръчки, което се казва далдърми.

— И това работа ли го считаш, бай Хараламбе (името ми)? Това е играчка — говореше скъперникът калугер. — Ей такива малки дупчици ще да правиш, колкото да не стоиш без работа. Всичко това (т.е. трудът) няма да отиде напусто, св. Никола е чудотворец; той ще ти помогне.

Малки, големи дупчиците, но после два-три часа на моите ръце имаше пришки, на големина колкото един лешник; а кръстът ми се пребиваше от навождание. Три пъти копвах и два поглеждах към слънцето, няма ли да клюмне то към сините върхове на Доспатдага, за да тури край на моите мъки, за да ме отърве от ноктите на отвратителния калугер. Останалите ми другари-копачи, широкоплещести селяни и здрави селянки, червените крака на които мятаха жълтата пръст по гърба си като кобили, пееха и се смееха помежду си. Скоро тия обърнаха внимание на моята изнеженост и некадърност да извивам мотиката и така станах им добър предмет за забавление.

— Ей че калпав свят имало, брей! — говореше един селянин и плюеше на ръцете си, за да не се хлъзга гладкият сап на мотиката.

— Ти кокали нямаш ли по тялото си бе, аратлик? — питаше друг един, който копаеше наред с една мома, вероятно негова любовница, пред която искаше да покаже своето остроумие.

— Не ми закачайте любовника, аз ще да се оженя за него — каза на присмех една остаряла мома, задната част на която приличаше на кундураджийски тезгях.

Това каза тя и кихна да се смее, кихнаха и другите присъствующи, а аз се потях с мотиката в ръка. Никога няма да забравя тоя ден. За всичко имаше да благодаря на о. Кирила, който не ме

препоръча, преди да тръгне за Пазарджик. Впрочем, имаше и това, че той бе много смутен, кога да тръгне. На калугера Софрони, който беше единственото самостоятелно лице в манастира, аз не смеех да се изкажа. На втория ден се отказах да отида на лозята, избягах още заранта в ближната гора над манастира. Разбира се, че вечерта ми дадоха хляб след дълги мърмрения, Всичките викаха отгоре ми.

Един неделен ден кандидатите за свещеници бяха събрали около си всичките слуги от манастира да им четат нещо. Тия четоха наред всичко, каквото им се попаднеше подръка. Сега единът от тях четеше с глас книжката на А. Цанова „Напредък“, в отдела за образованието в Германия. Между слушателите държах място и аз. Не можах да се стърпя от да не се подиграя с многознающия кандидат, за когото бях уверен, че нищо положително не разбира от онова, което четеше на другите. В поменатия отдел на книжката „Напредък“ често се срещаше думата Германия.

— Да ми бъде простено, отче, ще те попитам какво е това *Германия*? — казах аз с подобающа смиреност и напрегнато любопитство.

Пред бъдещия пастир се изпречи дълбокият океан. Спря той четението и гордо подигна глава към тавана, гдето погледнаха всичките слушатели, манастирски слуги, като че Германия се намираше на тавана.

— Германия… то ще се рече… такова… санким хора го кажи като нас… По-просто, германи ще каже разбойници — избухна най-после кандидатът и почна да си чете преспокойно, още с по-висок глас.

— Храни, боже, като нашите черкези — отговориха няколко от слушателите.

— Също! — потвърди кандидатът, без да си дигне главата.

Тук се приемаше и полицейският вестник *Едирне*, събрат на в. *Дунав*, който стоеше свързан на полицата и с който Турция просветяваше населението. Аз го развързах, но що да видиш? Всичките листове бяха от един брой. Според събраните ми сведения редакцията на това гюбре чакала да се изтече годината, па тогава изпращала вестника изцяло, който брой се попадне. На манастира „Св. Никола“ се случило да изпращат 50–60 листа само от един брой. Кой си криви устата да казва, че султановото правителство не разпространявало просвещение!…

Отец Кирила го нямаше още никакъв. Тук в манастира се научих за една негова постъпка, която характеризираше твърде нагледно началника на богоугодното заведение. Между манастирските слуги имаше един, който едвам си влечеше крака. На въпрос, от какво е болен, разказаха ми следующето: Една нощ отец Кирил проваждал болния субект да извърши някаква си работа, която била съпрежена с очевиден риск.

— Не отивам, дядо — отговорил слугата. — И аз нося душа.

— Върви! Няма да патиш добре — продължавал решително дядо Кирил.

— Убий ме! — твърдял якоглавият подчинен.

Отец Кирил снел от стената дългата филинтра, кондакът на която се скрил под гъстата му брада.

— Върви, ще да те опаря! — следвал той да убеждава за последен път якоглавия.

Тоя последният мислел, че работата е шега, и по тая причина не мърдал от мястото си.

Пушката се запалила и слугата се сгърчил на два ката, започнал той да си къса парцалите.

— Олеле, дядо попе — изгори ме! Скоро давайте вода, запалих се цял! — викал отчаяно нещастникът, а дядо поп гледал спокойно на дима, който влечал от брадата му като мъгла след изгърмяванието.

— Няма ли да се тъжиш на конака? — попитах аз пострадалия.

— Той си е наш; вчера ме ударил, днес ме обича — отговори той.

Цели пет деня стоях аз на манастира да чакам о. Кирила, от когото нямаше още никакво известие. Чаках аз затова, защото без препоръка на местни хора никъде не можех да се мръдна. Това е поразителен факт, че без участието на населението апостолите не чинеха нищо.

Покрай другите неудобства най-осезателно беше това, че като бягах от работата, не ми даваха храна манастирските слуги да си доядам. Бях съзрял един път, че в една стая зад вратата имаше грамаден сноп със сухи свински суджуци. Оттогава търсех сгоден случай как да си доближа ръката до тях, за да подкрепя гладния си стомах. Тоя случай ми се представи една вечер, срещу някакъв си празник, когато всичките находящи се в манастира влязоха в черкова на бдение. Когато си пълнех със сухите суджуци джебовете, пояса и

пазвите, в тая именно критическа минута, която, ако се откриеше, снемаше вече маската на моята тайнственост, друга една компрометирана личност, Петко Радев от Пазарджик, убиецът на един бей пред няколко месеца, който се търсеше и под земята, следял с бодро око всичките мои действия около вързопа на суджуците. Той се намирал в същата стая, затворен в долапите, отгдето ме и гледал. Разбира се, че всичко това от игла до конец било изказано още същия ден от Петка на калугера Софрония. „Човек, който яде свински суджуци през великите пости, не му е чиста работата“ — казали тия. Петко, на когото въжето стоеше намазано в Пазарджик, дръпнал огъня откъм себе си, т.е. той помислил, че съм турски шпионин, дошел съм да издирвам неговото прибежище.[22] Гледам аз о. Софрония, върти се около ми и ми говори съвсем на друг язик, но кой знаеше, че припознаванието ми за шпионин обърнало най-после неговото внимание върху ми.

През същата нощ, ни в туй, ни в онуй време, когато всеки почиваше в обятията на сладкия сън, жален женски глас, който се отражаваше още по-жалко из порутените манастирски развалини, разбуди мало и голямо. Това бе гласът на баба хаджийка, старата майка на о. Кирила. Тя беше седнала на колене вън в манастирския коридор, гдето се заливаше в сълзи. Всичките слуги бяха се събрали около й да я питат защо плаче, но тя не отговаряше никому. „Майка, майка, мила рожбо! Защо ме не послуша и тръгна в тоя път? Кой ще сега да ти помогне!“ — нареждаше тя и нищо повече. Макар да нямаше по-точни сведения какво се е случило с рожбата, но и това беше достатъчно за мене, за да взема мерки овреме, защото ако отец Кирил беше затворен, то претърсванието на манастира ставаше неизбежно.

X

После това произшествие с баба хаджийка аз не можах да затворя вече очи; ослушвах се от минута на минута кога ще да се похлопат пътните врата, за да си търся лесницата. Аз се боях от бастисване на манастира. Щом обаче се съмна и синджирите на портата предрънчаха, първи аз изхвръкнах от това опасно гнездо и хванах през гората към Панагюрище, без да се обадя някому от манастирските хора. Само пред мътната Тополница се спрях малко, за да измеря с очи нейния брод, която отпосле прегазих с дрехите си, и хванах пътя към турските махали. В една от тия последните гърмяха тъпани, а край селото се виждаше много събран народ, повечето с коне. Полюбопитствувах и узнах, че имало турска сватба, най-сгоден момент да се нахраня и да премина безопасно.

Агите бяха излезли да правят кушия (надпрепускване с коне), при звуковете на техните любими тъпани и зурли. По-старите и богатите от тях бяха насядали на постлани рогозки с дълги чибуци в ръка, за да инспектират кушията и да се произнесат кому именно трябваше да се падне най-скъпоценният бакшиш. В качеството си на прост зрител на отоманското величие аз не само че не бях заподозрян, но станах даже и вътрешно лице; докато ме накарат да взема уморените коне да ги разхождам, аз се спуснах раболепно и поех два попотени ата от ръцете на едного. За да представя същи покорен рая, свирех с устата си, както това се прави обикновено, кога се разхождат уморени коне, и гладех тия последните с ръката си по главите и гривите.

Нахраних се на гостолюбивата турска софра, пих един-два пъти от сладкия *шербет*, който заместя руйното вино между турците, и си заминах по пътя, задоволен и благодарен. Докато бях още в селото, един стар турчин, който пушеше с лула с цигара и теглеше емфие в същото време едно подир друго, опита се да ме хване за слуга, да му паса овцете. Пазарлъкът ни не можа да стане, защото аз поисках освен годишната заплата, да бъдат от него още цървулите и тютюнът.

На върха на планината, която е между турските махали и с. Баня, аз се изгубих по причина, че беше паднала гъста пролетна мъгла.

Благодарение обаче на един говедар турчин, който хокаше там наблизо подир говедата, можах да се оправя пак из правия път за към Панагюрище.

В последното това село, кратерът на димящия се вулкан, аз пристигнах същия ден, щом се притъмня. Отидох право при Ивана П. Луков на Гешенова хан. Вечерта, когато се опразни вече кавенето и когато се борех със скромната си вечеря, млад 25-годишен момък влезе при мене. Без да ме поздрави даже, което не заслужавах, като всеки простак, той се намести напредя ми, сякаш че да беше определен да ми чете хапките, и почна да ме запитва за това и онова, като например: орем ли по селата, скъпо ли е житото, има ли алъш-вериш и пр. Виждаше се, че милостта му е *лизнат*, т.е. работник, защото и нему се пощя най-после да си продаде гроша, „Ами страшно чува ли се по вашите села? Бият ли ви турците“ — питаше той отдалеч-отдалеч.

Аз го изгледах няколко пъти под вежди, отговарях му нарядко; каза му и Иван Луков: „Остави сиромаха да си дояде“ — но разбира ли дебела глава подобна неща!

По едно време той се усети; стана като попарен от мястото си, приближи се до Ивана, когото попита нещо, обърна се да ме изгледа още един път, тръпна към вратата, а после се върна да поиска извинение.

— Прости ме, господине! Много сбърках — говореше той с прекалено благоговение.

В Панагюрище не бяха се завърнали още ни Волов, ни Бенковски. Па нямаше и нужда от тях в тава село — огънят гореше и така, без пламъка на чуждо раздухване.

Чаках аз тяхното пристигание няколко деня. В разстояние на това време бях честит да се сподобия да копая дупка в Гешеновия хан за туряние на вар и да варя ракия, разбира се, не наистина, както на манастира, но само да се намирам на работа. Когато копаехме дупката за вара, имах за другар някого си Иван Кобилата, който беше се условил с Гешенова векилин по него време в конака, че по наступающите празници, Възкресение, щял да му даде нож, сребърни пищови и арнаутска риза, за да вземе участие в селската стража, която се приготовляваше да пази тишината около хорото.

Наближаваше Възкресение. Едва ли панагюрци бяха посрещали така тържествено и така весело тоя християнски празник от

съществованието на селото им и досега. Още от разпетия петък въоружена стража, на брой до 20–25 души, всичките горещи съзаклятници в революционерния комитет, въоръжени, както се следва, със светли като огледало оръжия, с подсукани мустаки и кривнати калпаци, пречеха тържествено из улиците; мало и голямо се трупаше по портите да изгледва пазителите уж на тишината не като селски стражари, а бъдещи бунтовници, понеже всеки ги знаеше на кой господ слугуват. Мина се Възкресение, дойде ред да се отпразнува великият петък, в който ден става сбор на Панагюрище, на мястото на „Св. Петка“, малък параклисец, находящ се над селото отгоре, на едно високо място. То не бе сбор в пълна смисъл на тая дума, но нещо много по-велико, много по-тържествено. После пладне писнаха около 20–30 гайди, загърмяха циганските тъпани, като че всесилният султан отиваше на лов; народът от Панагюрище и околията, мало и голямо, старо н младо на тумби, тумби, пъплеше възбаира над селото отгоре към горереказания храм. Всяко отделение, всяка избрана дружина приятели и едномисленици се предвождаше от една-две гайди или поне от един тъпан. Подир тях вървяха малки момчета или цигани, които носеха големите бъклици и едно-друго за ядение. Друго едно отделение идеше, състоящо се от разгърдени цигани с червени антерии и лисичи опашки на главите, които предвождаха няколко ясногласи зурли. Тоя отдел съставляваше пехливанското тяло, т.е. гладиаторите, казано учено, които нарочно бяха дошли от околните села да увеличат удоволствието на панагюрци с трошението на собствените свои кости. Това отделение дигаше най-големия шум, като че се състоеше от хиляди души.

Най-после се зададоха и наместниците на панагюрския мюдюр или селските векили, заедно с всичките останали панагюрски първенци, до един членове на приготвителната комисия за бъдещето въстание. Тия пристъпяха като същи български велможи, тях съпровождаше най-голямо число въоръжени стражари, които под звуковете на разнообразните свирни стъпаха като същински солдати. Облечен в по-чистички местни дрехи, изтрити колчаклии потури, панагюрска гугла и пр., присъствувах и аз на това общо веселие, придружен от няколко другари.

След божествената литургия постлаха се няколко килима върху зелената морава, върху които насядаха първенците, във вид на

полукръг, за да можат да гледат всичките на различните увеселения. Най-напред се изстъпиха пред лицето на панагюрските слънца пехливаните цигани, почти полуголи. Техните вратове, ръцете им до раменатa, опърлените им като чукани крака и пр. бяха намазани с дървено масло, което, нагряно от слънчевите лучи, придаваше на кожата им цвета на лустросана кожа. Бързо и отчаяно заплющяха тия ръце, гордо и наперено деляха мегдана със своите противници, изкусно поклякваха и се движеха; а тъпаните и зурлите гърмяха непрестанно. Зурладжиите-цигани надуваха своите пискуни с такава охота, щото големите им очи бяха ударили навън, като че да бяха притиснати между воденичарски камъци, а зад ушите им се издигаха две изпъкналости, като яйца, които се дигаха и слагаха. Когато вече се срещаха двама борци гърди срещу гърди, тия удряха един другиго немилостиво, най-повече по отворените космати гърди и по потените вратове. Когато един от двамата паднеше, тъпаните и зурлите засвирваха особен марш, победителят си издигаше гордо дясната ръка, под която победеният трябваше да мине, като произнасяше в същото време и думата *еваллаха*, и двамата се отправяха към първенците с ниски теманета, целуваха им скутовете, които им даваха от своя страна по някоя пара бакшиш.

По-нататък на същата поляна бе ое залюляло пъстро хоро — ред колчаклии потури и черни скромни фистани от шаячен плат. Тропаха младите от всичкото си сърце и душа, охкаше младата тревица под техните крака; а наежената стража, с една ръка турена върху ножа и с друга на черното мустаче, което се пропъхваше и увиваше между двата пръста, обикаляха извътре и вън. Угодливите фараонови синове, които имаха злочестината да мислят, че тяхната циганска мелодия е главната причина на въодушевленото хоро, напрягаха още по-силно своите гърди. Но панагюрският момък не скачаше ни за кахъра на св. Петка, ни за черните очи на своята любовница. Него въодушевляваше съвсем друго нещо, пленеше се той от мисълта, че определеният ден наближава; въображаваше си той, ако днес скача на хорото под изпитателния поглед на Даут онбаши, мирен и скромен като жена, то какво ще да бъде, когато байрактарят поведе това хоро и ако аккапзалиите ножове дойдат на една линия? Каква минута!

— Ако се дигне прахът откъм „Св. Никола“, ей сега в тая минута, ако чуем, че два пищова изгърмят и двама души на коне довтасат да ни

известят, че Пловдив или други някой град е въстанал, то как ще да постъпи населението? — политах аз един от съзаклятниците.

— Най-напред ще се причастим с кръвта на ония, които са насядали там под дървото; а после ще да се обявим още тук, на това място, за независими — отговори моят приятел.

Ония, които той показваше под дървото, бяха конашките хора от Панагюрище, т.е. турските заптиета, които бяха се свили настрана не като господствующа полиция в страната, а като някои пленници. Никой се не боеше от тях, никой ги не питаше колко пари им струват късите пискюлчета.

По това време именно беше разгласено измежду всичките съзаклятници онова остроумно откритие, което немалко обърна някои скептически умове и даде поразителен подтик на пропагандата в 1876 год. Аз говоря за математическата истина, която се срещаше с думите: „Турция ке падне“.

Ето това философско откритие, в което, като се обърнат буквите на идеалното изречение в черковни цифри, излязва годината 1876.

```
т = 300
у = 200
р = 100
ц = 900
і = 10
а = 1
к = 20
е = 5
п = 80
а = 1
д = 4
н = 50
е = 5
───────────────────────
1711 + 25 + 140 = 1876
```

И така, *Турция ке падне*! Ке падне тя именно през 1876 година. При всичките ми питания и издирвания както тогава, така и по-после, аз не можах да се добия до името на гениалния автор на това знаменито откритие. Ако това лице, което и да е било то, живо или умряло — беше написало хилядо дебели томове, не щеше да подпали

толкова огъня в сърцата на българския народ, отколкото можа да достигне това само с три думи.

Аз предполагам обаче, че авторът на *Турциа ке падне* не е само едно лице, но целият български народ, на който божественото огнено въодушевление по това време откри едновременно това съвпадение. Всеки знаещи да чете и пише съзаклятник е писал това изречение по онова време със собствената си ръка, за да се увери по-нагледно в неговата истинност.

По това време Бенковски се завърна е Панагюрище на 3 априлий и слезе в къщата на баба Стойковица Сапунджийката. Колкото работите отиваха по-добре от ден на ден, толкова той ставаше по-силен и по-неограничен в своите действия. Който се приемаше от него на аудиенция, считаше го това за особна милост. Нищо не одобряваше той, всичките бяха лошави пред очите му. Едни обвиняваше в нерешителност, други в скъперничество, трети не били горещи патриоти и т.н. Една нощ, когато влязваше в Панагюрище с другари, излезли напредя му случайно турските заптии, които, като видели непознат човек, поискали да го спрат. Той се бе разсърдил на панагюрци, че не са разпоредили да предупредят тая среща, като че и заптиите да бяха длъжни да се покоряват на революционеркия комитет; поиска да се осъди на смърт един от заптиите на име Хасан, мисля, който най-много постоянствувал да се хване непознатият.

Освен че работите отиваха много добре в IV окръг, апостолските писма от останалите три окръга говореха неща невероятни, които раздражаваха Бенковски още повече. Според надутото съдържание на тия писма наистина човек се би отчаял, като гледа колко напред са отишли нашите братя от другите краища на отечеството ни. „Вие, байновци, следвате да броите още вашите работници със *стотини* — пишеха от I окръг в едно писмо, — а ние отдавна време ги имаме готови с хиляди. Само кавалерията ни, която е определена да обикаля по търновските полета (?!), надминува числото хиляда, ако не и повече…“ От хайдушкия Сливен, гнездото на юнаците, към който бяха обърнати очите на останалите окръзи, пишеха, че всичките въстанически потребности били изнесени в планината още през месец март; войводите им били назначени кой на коя страна ще да действува и една чета нетърпеливи юнаци обикаляла вече из Коджа балкан. „Както ни се види, братия, вие ще останите, заедно с окръга си, да

дигате въстание идущата пролет“ — явяваше първият апостол Стоян Заимов, от III окръг; а когато се яви Ботев при Враца, когато пушките загърмяха не на шега, то благоразумният Заимов се намери на тавана, облечен в женски сукман.

Кой кого чака, колко души търновска кавалерия излезе, где потънаха сливенските нетърпеливи юнаци, читателят вече знае и без нашите сведения, поместени във втората част на настоящата ни книга, относително действията на апостолите в I, II и III окръг. Апостолският комитет в Гюргево беше забранил уж твърде строго да няма преувеличение в работите, поне между апостолите, но малцина съблюдаваха това важно обстоятелство.

Естествено бе, че след подобни бомбардирания на незначителния Панагюрски окръг от места като Велико Търново и юнашки Сливен на апостолите от нашия окръг не оставаше друго нищо, освен да се обвиняват един други в недеятелност, да се карат помежду си и да бързат доколкото е възможно по-скоро да вдигнат байряка заедно с другите.

— Всичко Волов сбърка със своята граматика — викаше Бенковски вън от себе си след получаванието на иякое писмо, изпълнено с поезия.

Затова по едно време той се отказа да дава писмата, пристигнали от другите окръзи, на панагюрските комисари, като мотивираше своята постъпка с това, че тия писма са частна кореспонденция само между апостолите, следователно тия трябва да останат дълбока тайна за всяко друго лице. Всъщност обаче той не искаше да знаят комисарите какво се вършеше в другите окръзи; а най-главното — ревнеше му се да диктаторствува.

Комисарите от своя страна немалко се бяха докачили. За да си отвърнат на апостолите, тия бяха задържали пристигналите наскоро от Европа карти на Европейска Турция, телескопи и компаси.

Бенковски, който ненавиждаше всички малко-много развити хора начело с Волова, на когото беше узурпирал правдините като пръв апостол в IV окръг, за да има повече хора на своя страна, под разни предлози писа на Георги Икономов от Сливен, така също апостол, да дойде в Панагюрище, уж за войвода в Старо Ново село. Икономов така също бе гонител на учените авторитети.

Тук съм длъжен да ви кажа, че всички тия неспоразумения бяха дребнави, от второстепенна важност. Главната цел, приготовлението, се вършеше гигантски от страната на всичките, независимо от различните неспоразумения и несъгласия. Приготовителната комисия в Панагюрище, състояща от панагюрските граждани: двамата селски векили, Ф. Щърбанов и К. Гешенов, Н. Дринов, Г. Нейчев, Симеон х. Кирилов, З. Койчев, И. Мачев, Т. Влайков, П. Мачев и Марин Шишков, заседаваше катадневно. От друга страна, апостолите правеха деня на нощ и нощта — на ден, Бенковски не лягаше да спи. Той задрямваше по няколко минути на стола, против волята си, и щом се събудеше, викаше на стопанката на къщата да прави кафе. Според разказванията на баба Стойковица в една нощ той изпил около 20–23 кафета и цялата нощ се разхождал из стаята.

По няколко писари постоянно работеха в апостолския кабинет. Замечателно бе и това, че Бенковски от един път диктуваше на двама-трима души да пишат писма с разнообразно съдържание. Когато писарят свършваше писмото, Бенковски го накарваше да го прочете. Ако имаше нещо притурено или изоставено, той познаваше на часа и се втренчеше да пита защо е станало това.

— Имаше повторение или неясна смисъл — отговаряше *виновният*.

— В такъв случай ти скъсай това писмо и напиши друго — казваше Бенковски. — Граматически можеш да пишеш, когато си у вас.

В това време той крачеше назад и напред из стаята, а писачите си извиваха главите да го запитват що да пишат. Най-верният му секретар бе Тома Георгиев, още от началото на приготовлението. Много пъти обаче в извънредни случаи хора с редовно образование и стари учители, като Волов, Бобешв, М. П. Стоянов и пр., навеждаха врат да пишат под негова диктовка. За да им се подиграе, да ги сконфузи пред хората, той се взираше най-много в техните писма, късаше ги понякога, а тия червяха лице.

Други второстепенни писари, по заповед на тоя последния, бяха се завзели с преписване на книжката Четование[23], единствено ръководство за бунтовническите правила, което имахме на ръка само в един екземпляр. На всеки от по-главните пунктове, Коприщица, Клисура, Батак, Перущица и пр., се изпрати по един препис.

Въстаниците в Панагюрище бяха организирани по следующия начин: Бобеков — хилядник; Ив. Ворчо, Крайчо Самоходов, Стоян Пъков, Рад Клисарят, Илия Илиев, Никола х. Георгиев, Кръстю Томов, Стоян Тропчев, Павел Симеонов и Рад Джунов — стотници. Тия последните имаха всеки по десят души свои десятници, а останалите бяха прости ратници. Тая същата организация съществуваше и по селата в IV окръг. Всеки стотник и десятник беше длъжен да изважда на обучение, когато му прилепне и когато намери за добре, своите подчинени другари и приятели. Тия обучения ставаха повечето нощно време, както имах вече случай да запозная читателите с техния лагер, когато отивахме на с. Баня.

Приготовлението на панагюрските въстаници обаче не се ограничаваше само между апостолите, комисията, стотниците и пр. То бе общо измежду всичките, не само между достойните да носят шишинета, но и в средата на килавите бабички. Всеки вършеше онова, което му идеше отръки. Буйните натури се държаха най-много от любимото шишине, ножа и пищовите; младите моми и булки тъчаха навуща, предяха черни върви, някои от тях правеха даже фишеци и лееха куршуми; старите баби месеха и печеха сухари, с една реч — деятелност кипеше навсякъде. Ботушарският еснаф отдавна бе престанал да работи кундури с високи токове, мода по него време, и широки като дикани турски калеври. Майсторите съзаклятници, заедно с чирачетата и калфите, приготовляваха чанти, цървули, паласки и други бунтовнически принадлежности. Освен многобройните поръчки те работеха и *готово*, резерва за нуж дающите се бедни братя. Та кой еснаф не работеше за бъдещото движение? Аз утвърждавам, че в Панагюрище, като изключим Даут онбаши, всички останали, богати и сиромаси, стари и млади, знаеха, ако не навярно, то по слух поне, че в селото има апостоли и съществува комитет. Даже и кръстеният турчин, именуем Сараф Чира, от шпионството на когото се бояха всички честни работници, беше говорил пред едного от съзаклятниците: „Не в добър път са тръгнали нашите панагюрци, па да видим где ще да му излезе краят.“

Аз казвам, че Даут онбаши правеше изключение, но и това не е вярно, защото и той подушваше нещо, усещаше, според както се говореше по него време, че не мирише на добро: но не бе в състояние да отгатае где именно се въртеше шишът. Горепоменатите двама

векили в селото, Щърбанов и Гешенов, които представляваха султанската власт във войнишкото Панагюрище, както казах, не само че бяха съучастници в приготовлението на въстанието, но бяха едни от първите деятели на комитета, членове в комисията.

Тоя факт и други още много са достатъчни да потвърдят общото настроение и ревностното участие на народа в святото дело. Старият Симеон хаджи Кирилов, човек с почтена възраст, с многобройно семейство и незавидно положение, който през целия си живот едва ли беше отворил уста да напсува някой турчин — избран бе да завежда касата на комитета.

Голямото знаме, което щеше да представлява Панагюрския окръг, бе поръчано да се работи от учителката Райна поп Георгиева, толкова злощастна впоследствие. Това знаме костисваше на Панагюрския окръг около 15–20 лири, защото беше от чисто копринено кадифе, от едната страна зелено, а от другата червено, с български лев по средата, ушит със сърма. Освен обикновеното *Свобода или смърт* отдолу под лева имаше написано и тия слова: „IV Панагюрский окръг.“ Друго едно знаме имаше вече готово, направено от калугерките в Карлово, което беше поръчал Волов: то бе от зелен атлаз, така също изработено със сърма. На банския живопис Стоенче бяха поръчани други дванадесят подзнамена.

Барут, куршуми, оръжия и други потребности се набавяха с голяма деятелност. Няколко души турци пренасяха барут не с торбички, картуни или тагарчуци, но с брашнени чували. Тия правоверни мохамедани, защитници на ибрика, бяха се побратимили с Георги Стойков, който приемаше барута, че червата си да видят на земята, пак нищо няма да изкажат. Тия опазиха клетвата си, както ще да се види във втората част на настоящата книга. В едно отношение постъпиха само те безсъвестно, че отпосле захванаха да донасят калпав барут, който не чинеше нищо.

---

[0] Освен Стамболов, Георги Измирлиев в I окръг бяха още Пармаков, Хр. Донев и др., руски възпитаници, които моят водач е чул, като говорили руски. Да живеят руските възпитаници! Най-голяма пропорция от тях взеха участие във въстанията. Но за това на особно. ↑

[0] Прочут забитин по своята строгост, който обикаляше в него време из околията. ↑

[0] Любима дума на Бенковски. Той никога не казваше хора, юнаци, хъшове, въстаници и пр., но чакмаци, което значи пушки. ↑

[0] Лице, за което се слушаше по него време, че води бунтовниците в Херцеговина с кръст в ръката. ↑

[0] Разбира се, че от всичко това аз не знаех нищо. Но когато се дигна въстанието, на първия още ден като срещнахме калугеровските въстаници, гледам млад момък, когото за пръв път виждах, върти коня си около ми и иска да ме прегръща. „Сладки ли бяха суджуците?“ — питаше той и умира да се смее. Това лице бе Петко Радев, който следваше в редовете на въстаниците. ↑

[23] Написана на сръбски от Любомир Ивановича, а преведена от Л. Каравелова. ↑

ВЕЛИКОТО НАРОДНО СЪБРАНИЕ В ОБОРИЩЕ

XI

Пред вид на гореизложените благоприятни известия от революционерните окръзи, че всичко там е готово, IV Панагюрски окръг, който се считаше за най-долен и неприготвен, не искаше да претърпи това унижение, намираше за опасно, ако не се приготви, за да въстане в определения ден. Ето защо стана бързо разпоряжение да се свика Велико събрание в Панагюрище от всичките села, на което щеше да се предложи да реши: време ли е да въстане българският народ против султановото правителство и дали това въстание е единствената мярка за освобождението на поробена България. Написа се окръжно до всичките села в IV окръг, гдето съществуваше вече устроен комитет, в което се известяваше целта на събранието, означаваше се денят, в който ще да се отвори това събрание, и начинът как да се избират представители. Около стотина и повече писма с еднообразно съдържание се написаха. Многобройно число тайни куриери се изпратиха по четирите страни на окръга, за да съобщят тия писма. Мястото, в което щеше да заседава събранието, както казах, бе избрано Панагюрище; а ден за отваряне се назначаваше 13 априлий.

Особени инструкции се дадоха още за избраните депутати, че тия трябва да влязат в Панагюрище един по един, всеки да се нарече, че е дошел уж да върши някоя частна работа, тъй щото да не привличат вниманието на дяволития Даут онбаши, който, макар и да беше положителна нула в селото, но все можеше пак да направи някоя беля. По тая причина, когато започнаха да капят депутатите след няколко деня, любопитно бе да слуша човек техните официални отговори, защо са дошли в Панагюрище.

Един носеше на гърба си кожи, други няколко топа шаяк, трети си беше вързал главата, че го боли уж зъбът, четвърти продаваше нещо и т.н. Тяхното свърталище беше ханът на братя Дринови, близо до селския мост.

Мнозина от представителите или по тяхно собствено желание, или че нарочно ги викаше Бенковски за някои сведения, явяваха се при него, които той запитваше за разни неща. Двама от тия последните, доволно развити хора, много по-горе от селяните, когато бяха се представили, той ги попита между другото има ли в селото им тайна полиция.

— Имаме си — отговориха двамата представители, които стояха на крака, като че да бяха дошли да си подписват тескеретата.

— А каква е най-голямата длъжност на тая ваша тайна полиция? — запита Бенковски втори път, понеже от отговора на представителите се виждаше, че те казаха „имаме си“ само да удовлетворят строгия запитвач.

— Полека-лека, сега се учим — отговориха представителите заедно с подигание на рамената си.

— Каква е длъжността на тайната ви полиция, питам аз! — извика Бенковски не вече с приятелски тон.

Двамата гости започнаха да се гледат един други, като да искаха да се обвиняват взаимно.

— Прости ни, господине. Ние не знаем що ще да каже тайна полиция — отговориха те с умоляющи глас.

Това бе в характера на Бенковски — да конфузи своите посетители, били те богати, или сиромаси, учени или прости. Помня един ден, когато бяха дошли двама души богаташи от джелепския еснаф, нарочно изпратени от Панагюрския комитет, за да им се вземе някоя пара, за което беше известен и Бенковски.

Тия влязоха в стаята и се спряха до вратата.

— Защо сте дошли? — попита Бенковски, който в това време крачеше из стаята назад-напред, въоръжен с два револвера и с аджемска кама.

— Ех, да ви се порадваме — отговори единът от джелепите с нелицемерна наивност.

— Как да ни се порадвате? Нима ние сме писани яйца? Гледайте ме де! — питаше той диктаторски невинните хорица и със скръстени ръце застана напредя им да го гледат. Тия се смутиха; чупеха ръце неволно и не знаеха що да отговарят на тоя български деребей.

— Като чухме, че сте дошли да освобождавате народа и искате щото всеки българин да нарами пушката, за което ние не сме

достойни, то дойдохме да ви питаме не е ли възможно да спомогнем за тая работа с някоя пара — каза най-после един от двамата.

— Само това ли е било? — отговори Бенковски, като се преструваше, че нищо не знае. — Вие можехте да се отнесете за тая цел и до Кирила хаджи Симеонов (касиера на Панагюрския комитет); но като сте дошли, казвайте, какво ще дадете?

— Знаете, че засега алъш-веришът не върви добре — започна другият джелепин, малко по-свободно.

— Аз те не питам тебе що си ял вчера! — извика Бенковски и тропна с крака си. — Казвайте колко пари ще дадете!…

Пожертвованието на джелепите надминуваше сумата сто турски лири, с прибавление и на два ата, които един от тях обеща да подари на комитета.

— Трябва да знаете, господа, че ние не сме дошли да просим за черкова или за поправянието на някой съборен манастир, но царство ще да освобождаваме — говореше той. — Всичко, щото дадете, ще да ви се върне двойно и тройно от бъдещото българско съкровище.

В продължение на това време двамата първенци, които са имали известно уважение и пред турския мютесарифин, не само че не бяха поканени да седнат, но стояха прави до вратата, а Бенковски висеше отгоре им, като орел. На много души е развалял той още куража. Първия секретар, Т. Георгев, той изпъди един път навън само за това, че като си лягахме, тоя последният поиска да се разблече.

— Срам и позор е за бунтовник човек да спи по бели гащи — казваше той.

Други едного измежду апостолите той нарече „халваджи“ за това тежко престъпление, защото се обръщал към стопаните на къщата, в която се намирахме, учтиво и им казвал „моля ви“…

— Ако ти казваш на роба „моля ви“ и не знам що си още, то той ще да ти каже утре хайдутин и нехранимайко, а може би и почтено да те изтика из селото си. Има време да се говорят и подобни комплименти, но това време не е дошло още — говореше той.

Най-много нападаше Бенковски Волова и Бобекова — първият се учил в Николаев, както казах, а вторият — в цариградското медицинско училище. Тях той наричаше граматици и философи и открито им говореше, че тия ще да докарат някое препятствие на въстанието, защото, според него, между граматиката и барута не

можело да има нищо общо и че философите вършили работа само с думи; а щом замиришело на барут, то тия трябвало да се запрат при старите бабички.

За да покаже по-голямо презрение към тоя клас хора, т.е. граматиците, той не обръщаше никакво внимание на всички ония писма, дошли отвън, които бяха написани калиграфически.

— Главната цел на техния автор е била — говореше той — не да изкаже истината, но как по-добре да съчини и нареди писмото с точки и запетаи, според правилата на граматиката. — Тоя род писма той предаваше на писарите да ги имат за сведение, които отпосле му докладваха съдържанието им. Другите писма обаче, които бяха писани с попски слова, той ги целуваше най-напред, отваряше ги с благоговение и ги четеше на всеуслишание.

— Я гледайте бе, брате! Как вразумително, как чистичко и скромно пишат сиромасите селяни! Как да не отиваш да мреш за тия хорица? Ето на, ясно се вижда, че тоя народ желае да се отърве. Вярва в тебе като в бога, открива ти сърцето си, стига само да му помогнеш. Колко пушчици имат сиромасите, куршуми, барутец, храна, добитък; имат ли си войвода — всичко ти го изложили така, като че го гледаш напреде си. Мили братя! — възклицаваше най-после Бенковски и сгъваше писмото.

До тоя фетишизъм прибягваше той най-много, ако присъствуваха и други в стаята, а Волов, Бобеков и други червяха се и преглътваха. Нямаше що да чинят: Бенковски ставаше малко по малко самодържавен! Волов бил главен апостол, а Бенковски му изпратен за помощник — кой пита? Това било, докато тия били в Гюргево, докато способностите и достойнствата се ценили по диплома и атестат. Практиката изменила всичко; съприкосновението с действителността определило верни граници кой какъв трябва да бъде.

Аз питах Волова на особено, защо той мълчи и оставя всичко на Бенковски, когато нему е поръчано да организира IV окръг, той е отговорен за всичко и пред лицето на народа, и пред своите другари.

— Аз му отстъпих доброволно, защото е по-достоен от мене — отговори добродушният Волов.

И действително, това бе така. Волов, при всичките свои знания, беше слаб между народа, не бе го надарила природата с оня божествен огън, който се изискваше тогава от проповедниците на свободата. Най-

главно, че той не можеше да се изразява на чисто народния говор. Той не беше в състояние да заплашва, да заповядва и пр. Две думи кажеше и се причервяваше като мома. Всеки ще да признае, че не беше негова вина, загдето, от учител и кабинетен човек, той се увлече от силно желание да спомогне на народа си и стана бунтовник. По тая причина Бенковски узурпира неговите правдини, възползуван от тихия му характер, той искаше да го смаже окончателно, за да може да блесне по-тържествено; защото, колкото и да беше силен, в много случаи Волов го обуздаваше.

Каква е била целта на Бенковски в строгите му отношения с Волова, може да се констатира най-добре от следующия факт. В един правилник, съставен само от него, без знанието на другите апостоли, в който се означаваха длъжностите на стотниците, десятниците, икономите, куриерите и пр. във време на въстанието, той беше изложил в няколко параграфа и дисциплината. В един от тия параграфи се говореше по кой начин трябва да стават поздравленията между високите и ниските чинове. Помня добре да се казваше на едно място кой има право да си подава ръката на войводата и кой не. В друг един параграф се говореше, че той, войводата, като види за прилично, свободен е от своя страна да си подаде ръката комуто пожелае. Бяха означени така също титлите и думите, с която трябваше да се назовават и поздравяват по-първите лица.[24]

Кой беше вдъхнал на Бенковски тия стесмителня мерки, отгде беше ги заел той и какво желаеше да постигне с тях, аз не мога да се произнеса. По всяка вероятност, той искаше да диктаторствува. Повечето съм уверен, че това го правеше от добро намерение за успеха на делото, което ще да се види по-нататък от самите му действия, отколкото със злонамерена цел. Той беше убеден, че волност и лични права трябва да бъдат ограничени във време на въстанието.

Между това пристигналите отвън представители захванаха да се забелязват тук-там из Панагюрище. Даут онбаши не можа да се стърпи вече:

— Аз не зная каква е тая работа. Толкова години ще стане как живея в това село, досега не съм виждал такова число странни хора — беше се изразил той пред един панагюрец.

Но това беше още нищо; взеха се овреме мерки и мнозина депутати се изпратиха чак по гората и околните села до определения

ден. Работата излезе съвсем наяве, когато пристигна Волов. Облечен с турски дрехи, с цигански шал на главата и конят му с рязана опашка, той дохтаса по пладне в Панагюрище и право на Найденова хан теглеше. Подиря му вървяха около 15 души депутати, повечето попове откъм Гьопската околия. Щом Найден вижда, че ханът му се изпълнил с коне и хора, които познал какви са, примъкнал се през другите врата и избягнал; а нашите приятели останали да се разполагат сами из хана му.

Той съобщи за всичко това на Бенковски и казваше, че работата е опасна, да не би да извести Даут онбаши в Пазарджик. Бенковски намери случай да излее своя яд против Волова и поиска наказанието му. Последствие на това направиха се нови разпоряжения, че всичките представители, които бяха дошли отвън, трябва да се отправят за меченската гора до второ разпоряжение, понеже в Панагюрище не бе възможно вече да заседава събранието. На комитета в с. Мечка се писа да изпрати хора, които да намерят сгодно място в гората за заседаване на събранието.

Много депутати имаше, които Бенковски върна още от Панагюрище и Баня, понеже пълномощията им не бяха законни. Разбира се, че тук той най-много се придиряше на ония депутати, които представляваха градовете и които бяха от *учените*.

— На селските си братя можем да направим някои отстъпки в неизпълнението на формалностите; но на градските никак — говореше той.

Карловският депутат В. Платнарева той не само повърна по причина, че ие му бяха пълни статистиките, но така грубо го нападна, щото бедният момък потъна в земята и малко остана да заплаче. А Карлово се лиши от свой представител в Оборище.

На втория ден после новите разпоряжения да стане събранието в гората, тайните пощи от Меченския комитет известиха, че мястото е вече избрано и всичките представители са събрани там. Това място се наричало *Оборище*.

Късно вечерта на 14 априлий тръгна и Бенковски из Панагюрище, от къщата на Георги Нейчов за меченската гора, заедно с панагюрските представители Георги Нейчов и П. Мачев, в числото на които бях и аз. С нас заедно дойде и банският представител свещеник Груйо, когото читателите познават вече. Придружаваше ни и Крайчо

войвода с пет-шестина избрани юнаци, готови на всичко. На края на селото ни чакаха около 15–20 души момци, всичките конници, които трябваше да увеличат свитата на бъдещия войвода. Разбира се, че тия последните блещяха от оръжие, блещяхме всинца, но свещеник Грую надминуваше всички. Той влечеше дълга сабля, останала от времето на султан Селима, която час по час вадеше да я върти над главата си, като свиваше в същото време и своя кон назад и напред. Два пищова с жълти тапанджи, на големина като турски часовник, подигаха от двете страни пастирското джубе. Кръстът му бе пристегнат с мешинен силяхлък, на който имаше нанизани различни паласки, арнаутски пиринчени кутии, съдържающи всякакви потребности за оръжията. Над силяхлъка отгоре се подаваше червеният патрахил, който държеше мястото на сърмалията джевре, което се употребява от бабаитите за украшение. Между пищова и харбията гордо завземаше мястото черковният требник, дървените кори на който бяха охлузени като лопата.

Весел човек бе свещеник Грую, не се той стесняваше в израженията си от своята натрапена калимявка, духом и телом се беше предал на светото дело, не обичаше твърде дълбокото учение, та затова именно го уважаваше Бенковски твърде много. Откогато се бяха явили апостолите в IV окръг, оттогава светиня му беше се опростил окончателно със своите пастирски обязаности. Много той обичаше да съпровожда Бенковски в пропагандата и аз предполагам, че неговият патрахил е бил едно от условията за успеха на последния.

— Когато се освободи България, тебе ще да направим български екзарх в разбунтуваната област, с титла „Поп Грую Бански, II екзарх български“ — казваше му Бенковски на смях.

— Две слънца не можат да греят под едно небе — отговаряше нашият свещеник, а после прибавяше: — Който ме е направил поп, грях да му е на душата… — Това изражение той казваше в друга форма, но аз го облагородих.

Твърде драго биваше на поп Грую да кръщава нововведени членове на революционерния комитет. Щом станеше дума, че има да се кълнат нови работници, той изтегляше патрахила из паласката, смачкан и огърчен, обесваше го на врата си, дръпваше и дългата си сабля, ако това ставаше нощно време, и заставаше пред мустакатия кръщелник.

— Хубаво си опичай ума, че клетвата е страшна или не, но — виждаш ли я тая? — говореше той после обреда, като показваше широкото острило на саблята си на оногова, когото кръщаваше.

Разказваха, че един път, когато той причестявал благословени християни в черкова, през великите пости, научава се, че има няколко души, които искат да се кълнат. На минутата той слага светата комка настрана, вика просителите в олтара и скоро-скоро ги привежда под клетва.

По-нататък аз се задължавам да позапознавам сегаз-тогаз читателите със свещеник Груя; а сега ще да продължа своя разказ.

Докато отминем от Панагюрище, ние мълчехме, но щом настъпихме в раззелененната вече гора, дружината се провикна да пее, като че да бяхме не бунтовници, а привилегировани бегликчии, Бенковски, който се беше карал с панагюрци до тръгването ни от селото за различни неспоразумения, при величествения вид на гората, осветена от ясната месечника — всичко бе забравил. Нощта беше една от най-прелестните; радвахме се ние, драго ставаше и на конете, които пръхтяха, понавеждаха глава надолу и отскачаха напред. Тих ветрец, изпълнен с благоуханна миризма, който пристигаше до нас, след като препътуваше през средньогорските разкошни полени, играеше си с гривите на нашите коне; а хитрият кос — черна птица — свиреше като хайдутин татък нейде из тъмното усое.

Според разказванието на нашите водачи, които нарочно бяха изпратени да ни отведат на *Оборище*, само през една-две хайдушки пътеки можело да се достигне до това чудно място. Тия пътеки били завардени от силна стража на няколко места. Тук съм длъжен да ви кажа, че освен депутатите, стражарите и пр. тая нощ можеше да има из гората в околността на Оборище до 500 души хора, надошли от околните села. Пътеката, през която трябваше да минем ние, се пазеше от три стражи, поставени на различни точки, на които бяха дадени особени пароли. Другояче бе невъзможно да се премине, ставаше човек на решето от мечкарските шишинета.

Щом се отбихме от големия път и нагазихме в гората из една малка пътечка, която действително беше хайдушка, защото шумките ни закачаха и от двете страни, чу се глас из краището, без да се види човекът, който ни питаше: „Кой живей?“ (Това беше първата стража.) Ние дадохме съответствующата парола и около 25–30 души въоръжени

момци изскочиха от пусиите си, които представиха почетно оръжие на войводата, когото познаваха, като си държаха пушките не по солдашки, а на рамо. Тия ни поздравиха с думите: „Да живее България!“ (тогава нямаше *ура*) — и се върнаха пак на първото си място — гъстата шума. Това същото се случи и на останалите две стражи, които бяха поставени в едно разстояние от половин час място. Колкото потъвахме по-надълбоко в усоето, толкова гората ставаше по-гъста и пътеката тясна. Когато преминахме и третата стража, ние трябваше да оставим вече равнината и да тръгнем без никакъв път от лявата страна на една стръмна долина, из която шумтеше монотонно малка балканска речичка. Тук, на това място, всички трябваше да слезем от конете, защото ездението ставаше решително невъзможно. Освен че гората беше достатъчно гъста, имаше и много дървета, нападали по земята от времето и вятъра, които ми задръстяха пътя със своите сухи клони, вирнати нагоре. Лучите на нощната месечина не можеха да проникнат в това затънтено място и по тая причина пътуването ни ставаше още по-трудно, защото не можехме да видим где стъпаме и какво има напредя ни.

После малко обаче съгледахме напредя си слаба светлина, която едвам можеше да се зърне през листето на гората. Мнозина помислиха, че сме вече стигнали на мястото на събранието, но водачите отговориха, че има още около половина час място; а светлината, която гледахме, не беше друго нищо освен фенери, покачени по дърветата, за да ни показват пътя и лошите места, гдето трябва да бъдем предпазливи. И действително, тук имаше такива стръмнини, в които твърде лесно можеше да се сгромоляса човек, а особено конете. Преди да минем ние, един от депутатите паднал по тия места, на когото главата се пукна на две половини; мисля, че той почина на втория ден още, преди да види нещастникът развяванието на българския байряк! Имаше и много коне, които станаха жертва на това място.

Скоро ние достигнахме до зеленото буково дърво, на което беше окачено малко книжно фенерче. Гореше то преспокойно между другите колосални букове, на които слабата му светлина придаваше фантастически вид. Оттук нататък се виждаха напред ни ред други фенери по левия бряг на долината, които образуваха крива линия и представляваха една градска улица, само с тая разлика, че наместо къщи тук имаше дебели букове с бяла кора, като че да бяха мряморни

колони. Ние се провирахме измежду гъстите шумки, които ни шибаха по лицата.

До дървото на първия фенер стояха трима-четирма души, нарочно изпратени да ни посрещнат, понеже в Оборище знаеха вече за нашето идване. Тия последните не ни попитаха кои сме, понеже знаеха, че ако бяхме лошави хора, по никой начин не можехме да достигнем до дървото на първия фенер. След като ни поздравиха с обикновеното „да живей!“, на което ехото се отражи в кичестите клонове на буковете, тия се изгубиха отпредя ни като вихрушка. Бенковски и тук не можа да се въздържи от своето буйство, без да гледа на поздравленията, които се правеха повечето за него. Той забележи със свойствения нему диктаторски тон на тримата нови водачи, че само на мечки се вика с такъв висок глас и че тия трябва да знаят, че султанът е още господар на тия места. Водачите отговориха, че тия се намират на такова място, гдето и умрелите султани да дойдат, пак не ще можат да ги намерят. Тия последните носеха със себе си друг един фенер, който въртяха във вид на колело, за да ни показват где са.

Всинца горехме от любопитство да стигнем по-скоро на това чудно Оборище, което вместяваше върховната власт на половината от Пловдивския санджак.

— Ето Оборище! Гледайте там долу в трапа, гдето светят огньовете — каза един от тримата водачи, които се бяха спрели на едно високо място.

Напредя ни се представи такава очарователна картина, на която дълго време не можахме да се нагледаме. Посред гъстата шума на високите букови дървета, находяще се между две високи бърда, в най-ниското място, там, гдето тъмнееше като в рог, издигаше се между двете теснини на бърдата голямо светливо кълбо, като че долу на земята да имаше да гори някое здание, на което се отражаваха сами лучите.

— Тая светлина е от фенерите и от накладепите огньове — прибавиха водачите.

Колкото се доближавахме до светлото кълбо, толкова то ни се виждаше по-голямо и величествено. След малко, когато се навалихме вече къмречичката, захванаха да достигат до нас гласовете на

депутатите, като се разговаряха помежду си. Един от тримата ни водачи се затече напред да извести в събранието за пристиганието ни.

Когато се доближихме вече до същото Оборище, което стоеше напредя ни във всичкото свое величие, осветено с много огньове и фенери, закачени по дърветата, като че да беше театър, и когато видяхме, че депутатите се строят в ред, за да отдадат приличните почести на войводата (т.е. на Бенковски), то и той заповяда на своята свита да тръгне в ред, двама по двама. Както виждате, случаят бе твърде сгоден за свещеник Груя, за да продаде един чалъм, а особено като знаеше, че измежду депутатите имаше мнозина негови събратя-свещеници. Бързо той извади патрахила си, постъкми своите жълтоглави пищови, извади си косата навън, която разпусна по плещите си, изтегли саблята си навън и с кръст в едната ръка смахмузи коня си към Оборище, гдето чакаха около стотина развълнувани сърца. Дружината запя бунтовен марш и последва поп Груя, който стъпи най-напред в Оборище с кръста в ръка… Блажени минути!…

Щом нашата дружина прегази малката речичка, за която споменах по-горе, и стъпи вече в землището на Оборище, оглушително „да живей!“, което се даде от всичките депутати, разтрепера гората. Това „да живей!“ се придружи с изгърмяването на няколко пушки, куршумите на която, подплеснати от клонищата на някое дърво, грозно пищяха над главите ни. Ние преминахме тържествено покрай два реда депутати, с голи ножове в ръка, всеобщо целување и „добре дошли“ приехме от всичките. И в тая минута, когато здравият разум мълчеше пред самодържавието на чувствата, Бенковски не закъсня да забележи на депутатите, че те не правят добре, като си хабят куршумите на вятъра, които ще дойде време да струват по една жълтица единът.

И всичко това се вършеше в турско време, когато числото на шпионската глутница беше увеличено, а правителството бдеше много повече за поведението на своята рая, отколкото други път! По всяка вероятност, читателите може би да се заинтересуват да узнаят нещо повече за местоположението на *Оборище*; а колкото за духовете на населението, то вярвам, че съм ги запознал вече. Аз не можа обаче да кажа повече от онова, което съм можал да видя и което е останало в паметта ми от него време — отпреди шест години. Желаех да направя нещо по-обширно и по-пълно; но сиромашията не ми позволи да видя втори път Оборище.[25] Това място се намира в Средня гора на

северозапад от Панагюрище, на разстояние 2½ часа. Наоколо са селата Мечка, Поибрене и Петрич. Самото място Оборище е между две високи бърда в долината, от дясна страна на малката речичка, която го мие от едната страна със своята бистро-студена водица. То представлява един трап, голям колкото един обикновен харман, като че нарочно да беше копано в брега за нашата цел. Наоколо е заобиколено с гора, повечето гъсти букови шубраки, а посред е поляна, с три-четири високи бука. Освен върха на противоположното бърдо, което се съзираше тук-там измежду шумата, и една малка част от небосклона нищо друго не можеше да се види от Оборище, като че да беше то гробница.

Според свидетелствуването на Димитра Гайдарджията от с. Мечка Оборище било познато на околните люде само на някои хайдути и ловджии.

Да кажа няколко думи и за изкуствената декорация на Оборище или по-добре залата на *Великото народно събрание*, гдето после няколко часа щеше да се реши съдбата на стотина хиляди хора. По разпоряжението на Волова и със старанията на някои от депутатите треволигата и попадалите букови листи бяха очистени извътре, а посред Оборище беше построена четвъроъгълна маса за писване, направена на самото място от доволно гладки букови дъски. Около масата и от четиритях страни бяха направени канапета, така също от букови дървета, отгоре на които беше постлана зелена шума от същото дърво. Върху масата отгоре бяха кръстосани сабля и револвер, между които завзе първо място и кръстът на свещеник Грую. На канапетата насядаха апостолите и някои от по-първите интелигентни депутати, заедно с поп Груя. Вътрешността на тъмното Оборище се осветляваше от 10–15 фенера, покачени по зелените дървета, които даваха най-привлекателната грандиозност на картината. Малко по-настрана, близо до речичката, горяха пет-шест огньове, върху които се въртяха млади ягънца и които със своята топлина движеха постоянно дребните още листовце на дърветата. Скромната речица, която беше единственият приходящ свидетел на нашите действия, и която бе известила вече баба си Марица за всичко чуто и видено в Оборище, шуртеше си по обикновено. Студен ветрец, който идеше откъм нейните източници, там далеч от непроходимите тъмни усои, напомняше ни, че трябва да

правим разлика между полето и влажната долина, между белия бук и деликатните череши.

Но да оставям историческото Оборище, което си е все Оборище и което всеки интвресующи се може да посети, когато пожелае. Нека продължим своя разказ за ония събития и лица, които днес не съществуват на белия свят вече, отдавна са се преобърнали на черна пръст, на малцина са известни.

Може би след време, когато Оборище стане известно, да полюбопитствува някой по-даровит изследовател, който ще опише това священо място с подобающите му се подробности, ще измери неговата височина, ширина и дължина; а сега нека читателите се задоволят и с моите скромни сведения.

XII

Нека захванем най-напред от ония личности, които бяха най-главните виновници на това събрание. Освен много познатите вече на читателите апостоли Георги Бенковски и Панайот Волов, тук беше пристигнал преди два деня нещо и един от сливенските апостоли, Георги Икономов, който беше викан нарочно от Бенковски за войвода в Ново село (старо), както казах вече по-горе. После апостолите идеха депутатите на около шестдесет села на IV окръг. Аз ще дам на някои от тях имената, защото се лаская да вярвам, че историята ще да приеме ако не всичките, то поне една незначителна част от тях. Тия депутати, избрани и назначени по кьошетата и плевниците, аз ги обожавам сто пъти повече, отколкото днешните белоръкавични депутати, които, докато се изберат, продават ги, и майка и баща, и чест и съвест; които не народът избира, както тия обичат да казват, но техните пиени агитатори, безсъвестните лъжи и подкупвания. Моите оборищки депутати са ангели, най-честните, идеални личности измежду народа, единствените възнаграждения — искам да кажа, прогонни и дневни пари — на които бяха: грозната бесилка и заптийският камчик. Подобни депутати българският народ няма да види вече, докато свят пребъде.

Ето имената на народните представители в Оборище:

Панагюрище — Георги Нейчев (умрял в заточение), Искрю Мачев

Батак — Петър Горанов

Перущица — Д-р Васил Соколски[26] (обесен)

Брацигово — Д-р Васил Петлешков (опечен на огъня)

Клисура — Никола Караджов (убит), Антон Стоянов[27]

Копривщица — Найден П. Стоянов (умрял от бой), Тодор Душанцалията (обесен)

Поибрине — Делчо Ливр, Влад Пашев

Петрич — Нено Лулчев Гугов

Мечка — Димитър Павлов (Гайдарджията)

Старо Ново село — Ненчо Искрев, Михо Мишков (обесен)

Синджирлий — Андон Стоилов

Пещера — Стоян И. Попов

Пловдив — Христо В. Търнев

Т. Пазарджик — Иван Соколов

Радилово — Георги Петров

Калугерово — Теофил Бойков (обесен)

Бошуля — Митар Стоянов, Пеню Митров

Ерелий — Иван П. Христов

Душанца — Теодор

Церово — Гено Ангелов Теллията (заклан)

Каратопрак — Петър Атанасов

Ръжево Конаре — Васил Пенюв

Елешница — Генчо Димчев

Паничери — Колю Генчов

Крастово — Стоян Литов

Демирджилери — Танчо Стоянов

Сопот — Ганчо П. Николов

Геренето — Атанас Георгиев

Чардаклий — Златан Узунов

Славовица — Георги Станчев

Карамусал — Стоян Пенчев

Горна махала — Митю Минков

Ветрен — Георги Цвятков

Буново — Митю Пранов

Попинци — Петър Тодоров

Балдьово — Ненко[28]

Кавакдере — Ангел Лулчев

Каразлий — Тодор Найденов, Пеню Борчев, К. Пенчев

Стрелча — Иван Ангелов, Сава П. Евстатев

Саръгьол — Иваи Нейков

Калаглари — Иван Петров

Карабунар — Атанас Георгев

Г. Конаре — Атанас П. Пенюв, Спас Попов

Дудин — Стойчо Дамянов
Думанлий — Георги Петков

Радиново
Строюво
Черпелий — Иван Атанасов Арабаджията, упълномощени от петте села.
Царацово
Мързян

Както виждате, числото на депутатите е достатъчно много по-голямо, отколкото съставът на различни европейски камари в малките държавици. Четвъртият апостол от Панагюрския окръг, Тодор Каблешков, който по право трябваше да присъствува в Оборище, не дойде. Прочете се едно негово писмо, в което той известяваше, че по причина на болест не ще може да присъствува.

Но не бяха само апостолите и поименуваните представители, които присъствуваха на Оборище. Тук имаше два пъти повече странни лица, разбира се, работници, но не и представители, които изпълняваха разни обязаности. Едни от тях бяха куриери както за главните пунктове в Панагюрския окръг, така и за другите окръзи; други — водачи, трети — стражари, четвърти — готвачи, пети — любопитни, повечето свещеници, така също работници и пр. Не зная доколко ще да бъде вярно, но според събраните ми отпосле сведения само в Оборище е имало около 300–350 души, без да се смятат отдалечените из гората караули.

В разстояние на три деня[29], откогато се бяха събрали представителите, Волов се беше разпоредил да запази редът и тишината в Оборище, които, разбира се, само по себе си твърде лесно можеха да се нарушат между толкова хора, които един с един се не познаваха, с някои малки изключения. Той беше устроил полиция под началството на Васил Соколски, който имаше и своите *квестори*, или заптии по тогавашната терминология. Всички пътеки, долчини и проходи бяха завзети и запазени така строго, щото птичка да прехвръкнеше, трябваше да се усети. Ония, които се изпровождаха от събранието навън с някои наставления, куриерите и проводачите,

даваха им се особени билети с печата и подписа на Волов, в които билети се пишеше: „Свободен да излезе.“ А вънкашните пощи, т.е. ония, които пристигаха от други градове, спираха се от стражата, гдето особен пълномощник от събранието отиваше да приеме кореспонденцията и устните поръчки.

Имаше определени хора да вършат и стопанската част около огньовете, гдето се въртяха ягнетата, както казах, и вряха на огъня няколко казана, донесени от Панагюрище и Мечка. Ония, които изпълняваха тая длъжност, т.е. готвачите, за да покажат, че не са прости слуги, но така също бъдещи борци за освобождението на своето отечество, не хвърляха от кръста си дългия нож и любимото шишине от гърба си, при всичко че им пречеха твърде много. По-нататък, около допотопния дънер на един бук беше струпана провизията, под надзора на особено лице както за нас, така и за конете: хляб, ячмик, тютюн и пр. бяха в изобилие. Нямаше само вино и ракия, без които българинът не може да се развесели, както трябва, но никой не смееше да спомене за тоя недостатък, понеже казах вече, че питието беше забранено. Боже мой, как двама-трима несвестни младежи (според мнението на учените) можаха да привлекат толкова народ!

Беше късно вече — сред нощ, — по тая причина никаква работа не можеше да се почне, докато не се захванеше идущий ден. Около апостолите и другите по-интелигентни депутати се събраха останалите присъствующи, за да се нагледат на своите бъдещи освободители. Най-много гърмеше гласът на Бенковски. Неговите скъпи оръжия и представителната му физиономия привличаше най-много погледите на зрителите. Разговорът се въртеше около слабите страни на Турция, как нейните солдати ходели боси, как тия били победени в Херцеговина и други такива агитационни факти, които действуваха изумително на депутатите. Ако един критик по военната част на Турция млъкваше, то друг поемаше речта и пламенно описваше сраженията на Хаджи Димитровата чета, хитростите на Левски, страха на днешното турско правителство и въобще на населението и най-после сключваше своята реч с пълна самоувереност, че победата е наша още в начало.

— Амин! — отговаряха присъствующите с възхитен поглед.

— До нашите братя-апостоли в I окръг се е получило писмо от генерал Киселски, българин на руска служба, който иска да прави съюз

с апостолите за взаимно действие против общия неприятел — прибави Г. Икономов.[30]

— Колко такива генерали ще да се явят още; но ние трябва да бъдем осторожни с тяхното приемание — забележи Бенковски, който се виждаше явно, че не храни особена симпатия към генералите. — Ние трябва да се надяваме най-много на нашите *чакмаци*, а генералите авантюристи да туряме на заден план. Може би, като лица вещи във военното изкуство, да ги приемеме да ни служат с определена заплата и нищо повече — допълни той.

И всичко това, боже мой, се говореше сериозно, всеки беше уверен в думата си, че правото и победата принадлежат нам! Уверен щеше да бъде — утвърждавам аз — и най-новият скептик.

Да, във въстанията няма благоразумие. Способността да се различава доброто от злото и полезното от неполезното, разумното от неразумното може да си има мястото само при пълнейшето спокойствие на духовете. В противен случай — при възбуждението на чувствата и енергията — здравият разсъдък слабее и се подчинява на господствующето чувство. Само надутият пълководец, когото принуждават против волята му да се бие и който смята да остане жив, за да получи награда и пенсия, мисли надълбоко и разсъждава; а народите, които ламтят за свобода и на които програмата на действия е начъртана от самата история, щяха да противоречат на една велика истина, ако бяха седнали да смятат това и онова…

Никому не идеше сън в тая тържествена минута, в тая независима държава, гдето соколите пишеха закони, гдето нямаше ни турски заптии, ни коварен фанариотин, ни пък изедник чорбаджия. Изказаха се желания от няколко любители на юнашки песни — няма ли кой да развесели събранието с някой бунтовен марш.

Това чакаше и Георги Икономов, познат песнопоец измежду своите другари и прочут актьор да играе ролята на Желя в *Изгубена Станка*, с която той беше запалил русчушките младежи. Поизкашля се Икономов, подпря се с едната си ръка на пушката и викна, та запя: „Горо льо, горо зелена, и ти, водо льо студена“… Всичките депутати, които бяха образували колело около певеца, заедно с апостолите, малко по малко, от най-напред само с тананикание, а отпосле запяха с висок, глас да пригласят на Икономова, понеже песента им бе известна, тъй щото нагласи се цял един хор от 150 гърла! Тихата нощ, стръмните

непроходими околности на Оборище повтаряха и потретяха ехото на хайдушката песен, която гърмеше и страшно се отражаваше из гората. Три-четири чакмаклии шишинета изреваха между депутатите и едно „да живей!“ се изтръгна от гърдите на всичките. Иди после това и недей става бунтовник!

После Икономов, придружен от другите апостоли, изпя ред нови бунтовнически песни, които се възприемаха от слушателите като небесна манна. Най им се хареса на тях новата песен на Стамболова:

… Паши, чорбаджии,
заптии, кадии, келави султани
кръвта ти пият — ха! ха! ха! — и пр.

Когато свърши Икономов, около двадесят души го наобиколиха да им изпише тая чудна песен. Така весело прекарахме ние първата нощ на Оборище.

Сега, после седем месеца скитание, тук на Оборище се срещнахме ние с Георги Икономов, с когото не можехме да изкажем един на други своите мъки и неволи след Заарското въстание. Ние се оттеглихме с приятеля си настрана да разказваме свои работи, оттегли се и Волов при своите синджирлийци; но Бенковски не се мръдна от мястото си, докато изгря слънцето на другия ден. Той беше събрал около си панагюрските и т. пазарджикските депутати, които съдеше и навикваше за разни въпроси. На панагюрските депутати говореше той, че няма да ги пусне да заседават, докато не му се представят в Оборище всичките комисари от Панагюрище, да ги предаде на съд на народните представители, за което беше съчинил цял обвинителен акт; а пазарджикскил депутат, Соколов, провеждаше да отиде чак в Пазарджик, за да си донесе статистиките, понеже ония, които представи, не бяха удовлетворителни.

Първите изпратиха Крайча байрактаря да извести в Панагюрище на комисарите да се явят в Оборище в качеството на *подсъдими*, комуто те отговориха, че си имат свои депутати, да отговарят за тях, а Соколов заплати една лира на един куриер, когото проводи в Пазарджик да иска статистики. Думата на самозвания диктатор трябваше да се изпълни. Разбира се, че ако Соколов и панагюрските

депутати бяха селяни, то Бенковски не щеше да бъде към тях толкова взискателен.

XIII

Съмна се. Пролетното слънце отдавна бе позлатило с лучите си източната страна на бърдото и горните клонове на някои високи букове. Нетърпеливите представители, всичките хора къщовници, всичките тръгнали от селото си под предлог на разни измислици само за два деня уж, а тия ставаха четири, бяха се разшавали около бистрата речичка, на която се миеха, след като се прекръстяха по няколко пъти, обърнати към изток. Те бързаха да свършат по-скоро, за да се върнат в селото си; но Бенковски не предприемаше още нищо. Няколко депутати напомниха, че е време да се пристъпи към отварянието на събранието. Наместо отговор Бенковски извика другите апостоли настрана в гората, да им говори нещо тайно, некасающе се до депутатите. Някои от тия последните поискаха да дойдат подиря ни, но той ги отстрани, като им казваше, че не е тяхна работа да знаят тайните на апостолите.

Тук Бенковски пое най-напред думата и с едно дълго предисловие очърта действията на апостолите от стъпванието им в България и до днес, отношенията на народа към тях, разните трудности и страдания, настоящето положение на работите и бъдещите следствия.

— Когато ние минахме по замръзналия Дунав — продължи той — и стъпихме в своето царство, то без да ни познава народът дали ние бяхме истински негова доброжелатели, или турски шпиони, той ни прие с отворени обятия, повери си съдбата в нашите ръце.

Ние не знаехме какво иска да каже Бенковски с това, затуй потвърждавахме думите му.

— Въобразете си сега — продължи той, — когато нас; бедни и компрометирани емигранти, посрещнаха така гостолюбиво, то какви почести ще да окаже тоя същият народ на ония авантюристи и философи, българи, руси, сърби и други славяни, които, като чуят за успеха на нашето дело, с баталиони ще да нахлуят в България и ще да вземат всичко от ръцете ни, което ще опропастят. Заради това, преди да се отвори заседанието, трябва да вземем от депутатите едно пълномощно, в което да се говори, че само апостолите имат право да

дигат въстание, когато намерят за добре, от тях да зависи да избират войводи, с една реч — тия да разполагат със съдбата на населението… Ако ние не направим това, тия, които са се събрали тук по наша заповед, при най-малката несполука ще да ни натирят и ще да си поверят съдбата другиму. Наистина, че русите, сърбите и пр. са наши братя-славяни, но твърде е възможно да дадат друг характер на чисто народното дело; а особено, като знаеме, че нашият българин е наклонен да отдава по-голямо предпочитание на чужденеца и лъскавата форма. Аз, от своя страна, обичам всичките славяни, славянин съм в сърце и душа, но никой път няма да се съглася и предателство ще да бъде от наша страна, ако допуснем да се развее преяпорецът на някоя от горепоменатите народности над историческото Търново или по върховете на стария Балкан. Ние сме славяни, но по-напред трябва да бъдем българи, да изкърпим своята съдрана черга, па тогава да мислим за великата идея!…

Много говори още Бенковски, с всевъзможни факти и доводи доказа той, че пълномощното за апостолите е необходимо.

От останалите трима апостоли само Георги Икономов се съгласи с Бенковски, което и трябваше да се чака; а ние двама с Волова се възпротивихме, че с подобни работи ще да развълнуваме представителите и населението.

— Няма нужда да искаме подобно пълномощие от народа — говореше Волов. — Нашата апостолска длъжност е само да организираме въстанието и да подигнем знамето на бунта: а после нека народът си избира за предводители такива лица, на които той доверява.

— А защо ние да нямаме право да избираме тия водачи и да контролираме всичко? — извика Бенковски малко разсърден. — Наистина, ние не сме някои прочути войводи, малко познаваме правилата на четуването; но и от нас по-добри засега няма между българите. Ако и да има някои честни и способни хора да вземат командата на действията, тях пак ние ще да познаем. Народът е неопитен.

След малки препирни и възражения съгласихме се най-после с упоритися Бенковски да вземем пълномощно от депутатите в смисъл на горните негови думи, т.е. че апостолите само от IV окръг имат право да се разполагат с работите на въстанието. Пълномощното се съчини от Волова, което Бенковски допълни тук-там.

Когато се свърши всичко това, ние слязохме пак в Оборище и любопитните представители ни заобиколиха. Привременният секретар на събранието, Н. П. Стоянов, преписа на чисто съставеното вече пълномощно. Бенковски обяви на представителите, че преди да се отвори събранието, най-напред трябва представителите да се подпишат на едно писмо, та тогава ще се почнат разглежданията на други въпроси. Мнозина, които отдавна бяха поверили своята съдба в ръцете на апостолите, малко внимание обърнаха на това ничтожно *писмо*, което, според думите на Бенковски, е нещо обикновено. По-развитите обаче представители, или „философите“, както ги наричаше той, поискаха да чуят съдържанието на това писмо, па тогава да го подписват. Волов го прочете и всеки можа да чуе какво гласеше това писмо; но пак имаше мнозина, конто не разбраха неговата цел и пристъпиха да го подпишат, само работа да се върши. Време ли беше да се взират хората в такива дребни работи, писани на книга от апостолите, когато бесилката се мяркаше на всекиго в очите! Представителите, пловдивски и перущенски, подписаха най-напред пълномощното.

Не погледнаха обаче с подобно хладнокръвие на това пълномощно по-интелигентните депутати от Панагюрище и Пазарджик. Първият бе Иван Соколов, който си издигна гласа и живо протестира против исканията на каквото и да било пълномощие от страна на апостолите. Той описа твърде мрачно лошите следствия, които може да има едно подобно пълномощие.

— Българският народ ламти да се освободи от един тиранин, а ще налети на други — каза той.

Соколов се поддържа от депутатите Нейчов и Мачев, които говориха в същия смисъл, викаха, доколкото им стига сила, че постъпката на апостолите е произвол и похищение на святите народни правдини. Около ораторите се събраха всичките селски представители, да разберат по-изтънко в що се състои работата; а ония, които бяха подписали вече пълномощното, наприбраха се около масата, за да искат своите подписи, понеже ораторите бяха поклатили тяхното доверие.

Бенковски пое думата и даде второ разяснение на пълномощното, за което каза, че се иска пак за доброто на угнетените братя.

— Може би на някои философи да не е на волята; но аз не съм дошел да работя за тяхна полза — прибави той.

Опозицията викаше още по-силно. Страшна размирица се повдигна в средата на депутатите; викове и незадоволствия се слушаха отвсякъде; мнозина представители поискаха да си отидат по селата, а някои започнаха да гледат апостолите с подозрение.

— Ние не искаме тиранин, бил той турчин или християнин — разлика не съществува — се чуваха гласове.

Волов, който макар и да се бе съгласил да се иска пълномощно, което направи повечето от точка зрение да се вършат работите по-скоро, не можеше да гледа хладнокръвно на тия раздори и несъгласия, които се пораждаха между патриотите още в началото на действията. Нажален от всичко това, той се оттегли настрана в шумата и продължаваше да плаче като малко дете. Бедният Волов! Благородна душа беше той; но не бе роден за бунтовник. Около му се събраха неговите верни новоселци и синджирлийци, които го гледаха със страхопочитание, пихата го с развълнуван глас, да им обясни от какво се появи несъгласието.

Само Бенковски стоеше на своето място, подпрян на саблята си, равнодушен и спокоен, като че да се вършеха напредя му твърде обикновени неща. Едно от двете: или той малко искаше да знае за онова, което ставаше напреде му или пък не беше измислил още достатъчно мотиви, за да защищава своето пълномощно. Сам от време на време казваше той на представителите да се съгласят по-скоро какво ще правят, защото многоглаголението и философските фрази се позволяват само в гръцката камара, а бунтовническите събрания често се затварят и прекъсват с пуканието на пушките и със звънтението на ножовете.

— Вишегласие, вишегласие! Въпросът само по тоя начин ще може да се разреши — тогава ще да се познае кой е за и против пълномощното — викаше опозицията, която начело със своите оратори приближи се до масата, гдето стоеше Бенковски.

— По-добре е да стоим под турския ятаган още петстотин години, отколкото да приемем това пълномощно, което ни върже ръцете и ни прави прости оръдия във време на въстанието — ораторствуваше Соколов.

Друг един депутат — Георги Нейчов, — от гняв или от жалост, така също оплакваше с глас лошите съдбини на България, на която не стигало петвековните теглила, а и сега трябвало да тегли още от своите синове.

Коравото сърце на Бенковски не отстъпяше ни йота. Той изслуша съвсем обикновено желанията на депутата, после се отстъпи няколко крачки настрана и помоли противниците да му позволят да направи той по-напред своето „вишегласие“, което нямало да трае дълго време — па тогава тека върши кой що ще.

Множеството, което не знаеше какво ще да бъде това негово вишегласие, наново захвана да роптае и да негодува против произволната мярка; но след малко пак утихна, разбира се, не за дълго време. На всичките ръцете бяха турени на ножовете, кръвопролитието ставаше неизбежно. Тогава Бенковски се покачи на едно възвишено място, изтегли саблята си, което той правеше завинаги, щом има да се решават някои трудни въпроси, и извика колкото му е силата:

— Петричени! Мечени, и вие, муховци с мечкарските шишинета! Тук ли сте, братия? Дойдете ми, ако не на помощ, то поне да се простим за последен път!… Аз отивам!

Тия думи на Бенковсми, които той произнесе с такъв тържествен и състрадателен тон, на минутата още произведоха своето действие. Той трепереше цял-целиничек, гърдите му се подигаха и слагаха, а лицето му прие необикновено виражение. От всичко това се виждаше, че той беше решен да дойде до крайности.

— Тук сме! Тук сме! — се чуваха гласове наоколо из гората и всички като вихрушка тичаха да се приближат около Бенковски.

Гробна тишина настана отведнъж измежду всичките представители и на всекиго очите бяха обърнати към разярения оратор, който приличаше в това време на свръхестествена сила. И готвачите даже, с една ръка на ножа отгоре, а в друга с лъжицата, взеха ред най-отзад.

— Братия! — захвана Бенковски отново. — Около три месеца се изминават вече, откогато аз ви дойдох на гости, откогато се запознахме един други. Тежки времена бяха тогава, братия. Когато чухте най-напред да излезе от моята уста ужасното слово: „да въстанем против душманина“, вие имахте пълно право да ме предадете на тоя последния още тогава, защото не ме познавахте що съм за човек!…

Хиляди пъти щях да бъда по-благодарен, братия, ако бяхте ме предали тогава на турците, отколкото да слушам сега, да бъда свидетел, да гледам, че нямате на мене и на моите другари апостоли за пара доверие. Сега именно, когато дойде време да ви се отплатим и ние, да познаете дали от сърце и душа сме били ваши братия и доброжелатели, да ви помогнем в тая критическа минута, когато имате най-много нужда от помощ, аз съм принуден за кефа на няколко тук присъствуващи братия *философи* да ви напусна против волята си, заедно със своите другари! Сбогом, мили братия! Благодаря ви за гостоприемството, което показахте към мене! Простете ме, ако съм оскърбил някого, което е твърде възможно. Аз отивам в Батак да вдигам въстание, а вие правете, щото знаете. Нека господ ви помогне. Сбогом!…

Това каза Бенковски и тури крак да се преметне на коня си, който беше приготвен от по-напред и който държаха двама души малко настрана. Силно вълнение се повдигна изново между депутатите, но не против пълномощието, а за това, че Бенковски си отива. Мнозина, заобиколиха коня му, за да не може да потегли, и отвсякъде се чуваха гласове: „На кого ни оставяш, войводо? Ние без тебе не чиним нищо!“

— Право да ви кажа, братия, аз не можа да си обясня що сте за хора вие — каза Бенковски, след като изгледа по-напред всичките. — Предложих ви да подпишете едно невинно парче книга, което е пак за вашето добро и без което е нищо невъзможно да стане, вие повдигнахте врява до небесата и поискахте даже да си отидете. Сега аз сам искам да си отида, вие казвате: „на кого ни оставяш?“ С подобни хора аз се ненаемам да дигам бунт, заради това пуснете ме да вървя.

— Кой не иска да подпише? — се чуха гласове.

— Вие и вашите учени граматици — отговори Бенковски.

— Ние сме готови да подпишем всичко, което се предлага от тебе — отговориха гласовете.

Бенковски мина изново на първото си място и пак изтегли саблята.

— Аз искам да ми отговорите право, искате ли вие бунт, или желаете да останете мирна рая на султана? — питаше той.

— Бунт, бунт! Бунт и свобода желаеме ние! — извикаха всичките представители, с изключение на опозицията, от гласа на които екна цялата околия.

— Който иска да върви с мене и да изпълнява всичките ми заповеди безпрекословно — каза втори път Бенковски, — то нека си извади ножа.

Около стотина и повече изтрити и намазани с дървено масло ножове лъснаха на въздуха. Лицата, които ги държаха, гледаха в очите Бенковски, тия бяха готови във всичко, каквото им той кажеше.

— Но аз искам най-напред да подпишете пълномощието — каза той не толкова настойчиво, понеже знаеше, че всичко е вече в ръката му.

— Всички сме готови да го подпишем — отговориха представителите. — От по-напред ние се колебаехме, понеже ни увериха, че с неговото съдържание се връзват нашите ръце, без наше съгласие щяло да се върши всичко. Сега сме готови да подпишем не едно, но десят; а който е против, то нека излезе напредя ни, да се разговаря с нас.

Лицето на Бенковски светна от радост. Той изгледа диктаторски на послушните представители: хвърли тържествующ поглед към опозицията, която и така беше вече поражена, защото едно махвание на Бенковски можеше да ги погуби; на първите каза „благодаря ви за предаността“, а вторите (опозицията) покани иронически да пристъпят вече към *вишегласието си*, защото било време.

— Свободни сте, господа учени — каза той, — да подложите въпроса на вишегласие.

Разбира се, че тия последните напълно бяха разбрали вече, че е невъзможно да се борят с влиянието на Бенковски и с грубата сила. Там, гдето звънтят ножовете, слабото слово си няма мястото. При всичко това обаче, хвала на оборищките депутати; макар измежду тях да нямаше юристи, дипломирани правоведци и пр., макар събранието да заседаваше между букака, тия пак не приеха *пълномощията* с френетически ура, както това направиха по-после няколко учени лакеи, за срам и позор на човещината!…

Пълномощното, което от по-напред се оказа дотолкова страшно, сега вървеше от ръка на ръка между представителите за подписване.

— Между нас, които сме синове на едно отечество, които имаме едни и същи цели, не трябва да има такива недоверия — говореше Бенковски с много по-мек тон.

Но не само селските представители подписаха това пълномощно. То се подписа и от противниците, начело със Соколова. Тоя последният го подписа и държа реч твърде трогателна, в която поиска извинение от апостолите за своето упорство и доказа, че действително тия последните имали нужда да имат на ръката си едно подобно пълномощие. За да докаже, че е чистосърдечен, той се приближи до Бенковски, когото цалуна по устата. Може би възхищението на представителите към всяко нещо, което имаше за цел да спомогне на святото дело, подействува на Соколовите взглядове. Така или инак, но неспоразуменията в оборищкото събрание се изравниха вече. Бенковски тури в пазвата си пълномощното; той се увери още един път, че действително е силен измежду населението, доказа това на дело и на ония, които се още съмняваха в това.

XIV

Два часа преди пладне, до което време слънцето не беше ни удостоило още със своите лучи по причина на местоположението, поканиха се представителите да се събират за отваряние на събранието. Тия се наредиха двама по двама около масата във вид на колело, начело с апостолите. Двама души упълномощени прегледаха втори път пълномощните писма на всеки представител, да не би да се е вмъкнал някой шпионин. По предложението на Волова отварянието на събранието трябвало да се предшествува от един водосвет или литургия, за да призовем божията благодат в своите действия. Поп Грую, придружен от много други свещеници, облечени в своите черковни одежди, с кръстове и евангелия в ръцете, не закъсня да завземе място в средата на депутатите, гордо и величествено. Опита се той да изтегли и широката си сабля, да се уравновеси с кръста; но не можа, защото отвореният требник запразни ръцете му. Останалите свещеници следваха по негова команда; той завземаше мястото, ако не на български екзарх, то поне на архиерей.

Щом се появиха емблемите на християнското величие пред лицето на депутатите, Бенковски и другите апостоли наведоха саблите си надолу в земята и клюмнаха глави в знак на благоговение и страхопочитание към божествената служба. Колкото и да бях уверен, че измежду апостолите нямаше хора със строга набожност, в тоя случай обаче съм готов да засвидетелствувам, че те благоговееха с чисто сърце, без никакво лицемерие и фарисейство.

Представителите, всичките гологлави, със запалени свещи в ръцете, посред белия ден, стояха неподвижни около свещениците, няколко крачки настрана. Гробна тишина настана; само гръмливият глас на свещеник Груя ехтеше из букака. Той четеше, както му скимне; във всичките молитви, гдето имаше да се казва „наши врази“, той прибавяше от себе си на висок глас: „Наши врази неверни агаряни да разточат ся.“ Най-оригинално четеше той „Верую во единаго“, което беше преправено твърде масторски, но не от поп Груя, а от друга някоя по-талантлива глава. Помня само, че то се захваща така: „Верую во единаго хъша балканскаго, яко той есть твой бог и спасител.“ Жал ми

е, че нямам на ръка тоя документ, който не можах да намеря при всичките ми търсения. Справих се и при дядо поп Груя, но и той каза, че го забравил. Това „верую“ дотолкова се хареса на депутатите, щото мнозина пожелаха да го изучат наизуст.

Останалите свещеници, които служеха заедно с поп Грую и които стояха отзадя му, като чуха, че тоя техен духовен началник употребява „наши врази агарянци“, започнаха да надничат през рамената му в требника, за да се уверят с очите си дали действително така се пишеше в книгата.

— Вие тая книга не сте чели още — каза той на своите събратя гордо и строго.

Когато захвана да се чете евангелието, апостолите паднаха на земята да направят поклон; техният пример се последва от всичките. След свършванието на божествената служба, щом поп Грую затвори требника, тури ръка на двата си арнаутски пищова, които изпразни на въздуха. Това служеше като знак, че службата се е свършила и че време е вече да се отвори събранието.

Бенковски предостави на Волов да отвори събранието с едно слово, в което той изложи иакратце целта на това патриотическо събрание и въпросите, които трябваше да разгледа то.

— Аз предлагам най-напред — каза Волов, — щото апостолите, както и представителите, преди да почнат работата, да се закълнат, че ще бъдат верни на своето отечество.

Предложението на Волова се прие от всичките. Депутатите и свещениците пак станаха на крака и заеха първото си положение. Апостолите произнесоха своята клетва един по един с револвер в ръка, обърнат срещу гърдите им; всеки каза по няколко думи, които се изискваха в тоя случай. Георги Икономов поиска да се разпространи по-надълго; но отведнъж се засече и нищо не можа да каже.

Бенковски му дойде на помощ от противната страна, с единствена цел да не даде материал на *учените* да се гордеят, че без образование нищо не става.

— Доволно, братко! — каза той. — Нож и граматика са невместими на едно място! Ти си човек бунтовник…

Клетвата на Бенковски обаче не беше проста клетва. Той държа цяла реч, която се продължи около един час. Във всяка фраза от тая негова реч, в която се описваха страданията и теглилата на българския

народ, той се удряше в гърдите, охкаше и ахаше, пламък и огън хвърчеха от очите му. Когато извика с просълзени очи и с болезнен глас: „Многострадални брания! Земята, която ние тъпчем, е напоена с невинна българска кръв, проляна от нашите петстотйнгодишни душмани“… — всичките представители паднаха на колене и очите им се премрежиха от сълзи…

— Как да не отидеш да умреш за такъв човек? Я го погледнете как той се удря в гърдите, как се мъчи да вика по-високо, за да го чуем всички; устата му са вече изсъхнали, а той не спира още — говореха мнозина от представителите и ронеха сълзи…

Аз вярвам, че ако Бенковски в тая минута се покачеше на коня си и извикаше: „Напред!“ — то всичките присъствуващи щяха да го придружат, макар той да ги поведеше вдън земя!

След клетвата всеки зае своето място. Разбира се, че както апостолите, така и другите депутати принесоха клетва, че ще да служат вярно на своето отечество. Писарите Караджов и Н. П. Стоянов държаха перата, потопени в мастило; но Бенковски им уби куража, като изказа мнение, че най-добре би било да се не държат никакви протоколи, защото, според неговото казвание, там, гдето имало много формалности, нищо се не вършело. При всичко това много неща ставаха писмено. Разгледаха се най-напред статистиките на всяко село отделно, които се вписваха в нарочно определена книга. В тоя случай най-много ни спомогна безсмъртното съчинение на Ст. Захариева от Т. Пазарджик „Описание на Татар Пазарджишката кааза“. Броят на въстаниците според тия статистики от IV окръг възлизаше на 73 532 души.

В разискванията за въстанието, по кой начин да стане, две мнения се породиха в средата на депутатите (по-добре делегатите можат да се кажат). Едни от тях изказаха желание, че много по-добре ще да бъде, ако се образуват юнашки чети, които да набият из планината, а населението да си остане мирно, да спомага само доколкото му е възможно. На това мнение бяха и някои от апостолите. Но болшинството мислеше другояче. То не можеше да допусне, щото мъжете да тръгнат по гората, а семействата да останат беззащитни в селата, изложени на ятаганския произвол. И едните, и другите имаха право; но първото предложение беше по-практично.

Болшинството, т.е. ония, които желаеха щото да въстане мало и голямо, говореха, че ако се допуснат чети в Балкана, турското правителство ще се възползува да нарече тия последните разбойници и по тоя начин ще да има по-голяма възможност да ги преследва с многобройна войска; ще да ги избие и излови — и нищо повече. А когато въстане цялото население, села и градове, вниманието на человеколюбива Европа ще да се възбуди. Нашите невинни депутати вярваха по него време в искреността на Бисмарка и в добросъвестността на Дизраели; тия не знаеха, че ръцете на тия европейски светила са потънали в кръв, че между тях и Тосун бея съществува само една разлика: че тоя последният се бори кавалерски, с нож в ръката, а европейските башибозуци действуват чрез перо, но перо, натопено в алена кръв.

Всички тия неща, обаче, бяха подробности; а въпросът, дали трябва да въстане българският народ, или не, прие се единогласно от всички депутати.

Дълги и широки разяснения се дадоха на представителите по кой начин трябва да стане въстанието и на всяко село наотделно се състави план, где трябва да отиде населението, след като стане въстанието. На всеки депутат се вземаше на особно мнението, ще може ли селото, което той представляваше, да се запази само, или ще да стане нужда да му се отиде на помощ от друго място. За център на въстанието се избра Панагюрище, гдето ще заседава главният военен съвет, който ще да ръководи движението. Коприщенските депутати предложиха да се избира за средоточие тяхното село; но това предложение се отхвърли както от другите представители, така и от Бенковски. Тоя последният, при всичко че беше коприщенец, хранеше голяма ненавист към жителите на тоя градец. В разстояние на три месеца той отиде в Коприщица само един път, и то нощно време, без да го види друг някой освен Каблешков и други още двама-трима души.[31]

Но, боже мой, дали имаше поне пет души измежду депутатите, които да слушат с внимание наставленията, давани от апостолите и другите по-опитни представители? Аз не вярвам. Народът дотолкова бе убеден в своето божествено могущество, в паданието на Турция, щото нямаше нужда да готви някакви предварителни мерки, „Ще да победим“, се слушаха навсякъде гласове. Едно желаеха да чуят представителите, а именно, кой ден ще да се развеят народните

байряци, кога ще да се свършат нашите теглила? Тук апостолите се затрудняваха да отговарят положително. Затрудняваха се тия само затова, защото се бояха да изкажат тая страшна тайна пред 200 души, между които невъзможно бе да се не намери някой лековерен, ако не чист шпионин, който ще да я разнесе предварително. Преди един месец апостолите от другите окръзи предлагаха деня 1 май, който се беше приел и от панагюрските апостоли; но депутатите не го знаеха още, с изключение на няколко души по-верни хора.

Надвечер, дордето траеше още заседанието, отведнъж черни облаци покриха небесното пространство, които пъплеха по средньогорското бърдо, откъм западната страна; загърмя, затрещя, силна буря забуча, която превиваше буковите клони към земята. Притъмня като нощ и силен дъжд, който се изливаше като из ведро, почна да вали. В това време една черна като катран змия се подаде откъм източната страна из гората и преспокойно излезе на поляната сред самото Оборище, гдето заседаваше събранието.

Волов, който обичаше да превожда науката в практика, спусна се и хвана змията с ръката си и пред очите на представителите остави се да го клъвне студената усойница за пръста.

— Гледайте как нас апостолите не ни повреждат и зъмите — каза той, когато игленото язиче беше лизнало големия му пръст.

После той отпусна на земята черната усойница и захвана да си смучи пръста. Тя биде убита. Тая решителност на Волова обаче не възпря някои от суеверните представители от да не изтълкуват появяването на тая змия: като недобро следствие за бъдещето движение.

— Това никак не ме радва — казваше един белобрад депутат на някои свои другари, като си люлееше в същото време и главата.

А небесният гръм се увеличаваше още повече и дъждът се изливаше непрестанно. Големите огньове, върху които вряха казаните и се печеха ягнетата, не само че угаснаха като цигара, но и пепелта им се завлече от бързия порой. Всичките представители се изпокриха около дънерите на кичестите букове, С една реч, невъзможно ставаше вече да се заседава в Оборище. Заради, това стана предложение да се избере една комисия, която същия ден да замине за Панагюрище и там да се занимае с изработванието устава и програмата на въстанието, както и да определи деня, в който ще избухне бунтът.

Селските депутати, понеже знаеха, че никой няма да попадне в тая комисия, възпротивиха се за нейното избирание, като казваха, че без тяхно знание ще да стане всичко; но Волов успя да ги убеди, че целта на комисията ще бъде съвсем друга, тя ще да работи за общо добро. За членове на тая комисия се избраха: В. Петлешков, Найден поп Стоянов, Тодор Душанченинът, Васил Соколски, Никола Караджов, Георги Нейчев, Искрю Мачев, поп Грую, Нено Манев и апостолите.

При затварянието на събранието пристигна куриерът от Враца. Той донесе писмо от тамошните апостоли, в което се говореше между другото и следньото: „Ние сме вече готови, братия. Ако днес ни се представи случай, т.е. че и другите окръзи са така също готови, то ние ще да развеем знамето за свободата.“ (!?)

Това писмо се прочете на висок глас от самия Бенковски, съдържанието на което всичките представители изслушаха с възхищение. Виждаше се, че те бяха забравили вече появяването на черната змия. Последствие на това писмо, подписано от славния Заимов, което раздуха още повече огъня, апостолите мислеха, че е излишно вече да се държат работите толкова строго. Ето защо Бенковски обяви на представителите, че денят, в който ще да се развие байракът в IV окръг, не е твърде далеч. А в противен случай, прибави той, ако турското правителство подуши работата и посегне да хване някого от работниците, то селото, в което се случи това нещастие, трябва да въстане, за да отърве своя брат, и бързо да извести за това *главната квартира* (Панагюрище), отгдето ще да се провъзгласи бунтът.

Тая мярка апостолите мотивираха така: ако правителството открие съзаклятието и хване някое лице от работниците, то твърде е възможно да се случат между тия последните някои малодушни хора, които от мъки ще да бъдат принудени да изповядат тайната, и в разстояние на няколко дена всичко ще да бъде потушено, тъй щото ще трябва изново, след няколко години вече, да се приготовлява ново въстание. По тая причина да се вдига знамето, па каквото бог помогне. Така се и случи, както ще видят читателите от по-нататъшните ми разкази.

XV

Щом комисията се избра и депутатите получиха горните удовлетворителни инструкции, всеки от тях на часа още замина за селото си; замина и комисията за Панагюрище да продължава своята работа, заедно с апостолите. Късно вечерта ние пристигнахме и слязохме в дома на Стоян Пъков. На другия ден комисията почна вече да гласува въстанието, но и турското правителство знаеше вече всичко, имаше всичките подробности за станалото в Оборище. То се известило по следующия начин.

Балдевският представител Ненко, от Оборище, наместо да отиде да даде отчет на своите избиратели, отива право в Пазарджик при Али бея, комуто съобщава всичко чуто и видено в Оборище. Вижда се работата, че тая черна душа още в първите дни на събранието е мислела да стане Юда предател, да заеме ролята на гнусен шпионин. Той се е борил с мръсната си съвест дълго време, защото според разказванието на очевидци (Иван Арабаджията и Крайчо Самоходов), една нощ в Оборище той ставал три пъти да пита другите находяще се там наоколо депутати: „Ами ако някой измежду нас отиде да предаде на турците, че българите се готвят да въстанат, то какво има да стане? Голяма награда ще да даде правителството на тоя човек — говорил предателят, — но и той не може живя вече между българите“ (т.е. предателят).

Когато Ненко изнизал всичко на Али бея, разбира се по само себе си, че в същата още минута телеграфът е пребръмчал в Пловдив, Одрин, па даже и в Стамбул. Вижда се работата, че турското правителство не се е решило от един път на строги мерки, па и не е повярвало даже на предателя. В това същото време, малко по-напред, в Пловдив се е намирал и Черню из Коприщица, когото мало и голямо обвинява, че и той е отишел да предава не Оборище, но Коприщица, гдето така също движението беше захванало да се усеща.

За да констатирам по-добре на кой предател са се взели най-много думите във внимание от страна на турското правителство, което наскоро после оборищкото събрание изпрати двама свои агенти, пазарджишкия юзбашия Ахмед аа — в Панагюрище, а Неджиб ага в

Коприщица, за да узнаят работата по-отблизо, питах същия Черня, говорих е Яковаки Пападопуло, таен агентин при пловдивското правителство, срещнах се и със самия Неджиб ага, който можа да избяга от Коприщица на 20 априлий без сабля.

Според думите на Черня той дошел в Пловдив само да избегне опасността на бъдещето движение. По-напред в Коприщица се били събрали няколко мрачни бухали: Хеким Спас, хаджи Рали Каравелов, хаджи Иванчо, Тодор Каблешков, Петко и хаджи Лало Кесякови, Царвулджията и пр., които, като гледали, че младите са вирнали глава, помислили да предадат работата на правителството, за която цел и поканили Черня да отиде в Пловдив; но така си и останали само с думите си. Като пристигнал в Пловдив Черню, повикали го нощно време от Панаир хан в конака, гдето го държали цяла нощ под изпит, т.е. да каже какво се приготовлява в Коприщица. Упорствувал Черню няколко време, но най-после бил принуден (това са негови думи) да каже, че село без чапкъни не бива, следователно и в Коприщица имало няколко такива, сиреч *комити*. Своето хващание от Панаир хан Черню отдава на това, че в Златица имало хванати двама овчари, изпратени в София, които го предали уж като бунтовник. Чудното е защо тия овчари да предадат именно Черня, който не беше бунтовник? Че той е показал няколко лица в Коприщица като опасни за Отоманската империя, няма никакво съмнение. Но че и турското правителство не го е повярвало, така също е факт неопровержим, защото Черню не само че не беше награден като Ненка Балдьовченина, но биде още затворен и пратен на заточение заедно с другите бунтовници. Черню е излязъл от Коприщица на 13 априлий, придружен от 5 души цигани. Съзаклетниците, които узнали неговата цел, изпратили няколко души да го пребият. Той избягал, като си и строшил крака. Но за това наподробно ще да говоря аз в отдела за Коприщица.

Яковаки Пападолуло и Неджиб ага казват, че турското правителство се е уверило най-добре за съществуването на българското движение от Ненка Балдьовченина.[32] Тия за Черня не знаят почти нищо. Неджиб аа казва, че когато го изпратили в Коприщица, поръчали му да действува, доколкото е възможно, повече осторожно. Името на Каблешкова той знаел вече преди да тръпне от Пловдив; а това име по предположение, може да се каже, че е показано

от Черня, защото и Ненко Балдьовченинът от своя страна никога ие беше виждал Каблешкова и неговите другари в Коприщица.

Както и да е, но когато избраната комисия почна да заседава в Панагюрище, турското правителство е вземало вече мерки, знаело е имената на апостолите и плана на въстанието. И така Ненко излязва предателят на Оборище.[33]

Когато панагюрските комисари се научили от своите депутати в Оборище, че денят 1 май се е определил да стане въстанието и че Бенковски е взел някакво си пълномощно, възнегодуваха твърде много. Особено се възмущаваха тия от онова необикновено решение, че селяните трябвало да въстанат, ако се случи да се хване някой от тях. Тия решили да не дават вече прибежище на апостолите в Панагюрище. Още повече: по предложението на Бобекова станало дума не може ли да се убие Бенковски, който е вирнал глава и никого не иска да слуша.

Вижда се работата, че това решение не се е одобрило от всички комисари, защото на 17 април, когато бяхме отишли в дома на Коля Венков, дойдоха при нас няколко души от тия последните с особена мисия. Те бяха сърдити и умислени.

— Като се научихме от нашите за решението, което е станало на Оборище, относително IV окръг, от който и ние правиме част, дойдохме да ви попитаме дали са се взели във внимание някои важни неща, без които ние се не решаваме да въстанем — каза един от панагюрските пратеници.

— Разбира се, че за всичко това вие имате пълно право — отговори Бенковски. — Мен е твърде драго, като виждам, че нашите братя се интересуват от всяко едно решение по общите ни работи — прибави той и се приготви да отговаря на зададените въпроси, които и така знаеше от какво естество ще да бъдат тия.

Захария Койчев, един от поменатите комисари, извади една хартия и започна да чете следующата интерпелация:

— Питаме господа апостолите да ни кажат: а) като се е решило да дигат въстание на 1 май в IV окръг, знаят ли за това тяхно решение и по другите градове из България и Тракия и съгласни ли са тия последните да въстанат именно в тоя ден?, б) искаме обяснение от г-да апостолите да ни кажат на какво са се основали, когато казали на селяните, че ако дойдат в кое и да е село турците да хващат някого, то да се дига знамето на въстанието?, и в) дали се е взело във внимание

нуждата, че като се дигне въстанието, трябва да изпратим един или двама делегати в Европа, които да представят нашите праведни желания пред тамошните дворове и да действуват за по-скорошното ни освобождение?

Това питаха панагюрските граждани; питаха тия по тая проста причина, защото не можеха така слепешката от един път да се хвърлят в огъня и да се доверят в ръцете на няколко непознати искатели на приключения. Но апостолите, към които се отправяха горните питания, а особено Бенковски, които пак техните пламенни желания и ламтения за свобода бяха способствували да станат силни и не твърде покорни, отговориха на горните въпроси не толкова удовлетворително, па даже и иронически, ако щете.

— Не се грижете, господа; ние направихме всичко, което се изисква, в тоя случай — отговори Волов.

— Колкото за третия въпрос, т.е. да се изпратят хора в подлата Европа — повторя Бенковски, — това не може да стане отсега, докато не опитаме щастието на нашите шишинета. Освен това аз съм наздраво уверен, че тая идея е дошла най-напред в многоучената глава на г. Бобекова, който, като запознат с френски език, навярно той ще да се удостои с тая мисия и по тоя начин ще има възможност да се отстрани, за да не помирише грозния барут. Кажете му да вазгечтиса от тая севда.

И тук комисарите удариха в камък, при всичко че от най-напред като влязаха, виждаше се, че ще дойдат до крайности. Малко по малко тия захванаха да стават отстъпчиви. Тия бяха докачени както сега, така и в други много случаи от дързкото поведение на Бенковски, но вътрешно тия не можеха да го мразят.

— Няма що да се каже; виждам го, че е човек достоен, роден да бъде бунтовник — казваше комисарят Щърбанов. — Трябва да коленичим пред неговия талант, той ще да ни умие очите.

Разбира се, че за панагюрци беше твърде лесно да се отърват от Бенковски, и от всичките други апостоли. Тия последните бяха само четирма души, а в Панагюрище се брояха работниците, единодушни граждани, със стотини. Освен това там имаше още и няколко души турски заптии с ястъклии мустаки; там беше, ако щете, и ревностният Даут онбаши, който помирисваше нещо в селото, но като не можеше да

открие нищо, както казах, питаше децата по края из улиците, правят ли бащите им нощно време *някакви си книжни игралца*.

— Ей такива — казваше той, като посочваше своята паласка, пълна с книжни фишеци.

Достатъчно, казвам, да се пошушне яздалеч на поменатия строг забитин, и работата беше свършена. Но защо да смесваме тук Даут онбаши? Панагюрци можеха да се разпоредят и без него. Ако тия се наемаха да се борят с една царщина, то колко отръки им беше да противостоят на четирма изгнаници! Работата е, че кой би се решил да направи подобно нещо. Да се погуби Бенковски или поне някой от другарите му, значеше да се убие свободата, стремлението към която беше в своята апогея през пролетта на 1876 година. Бенковски сам по себе си не беше друго нищо, освен въплъщение или по-добре оръдие на тая идея — общо стремление на всички българи по него време. Не той създаде въстанието, но духовете и общото историческо течение създаде него. Разбира се, че и неговата буйна натура е имала решаващ глас в много важни случаи; но ако той се беше явил преди две години или по-после в България, той не щеше да бъде вече Бенковски, а прост копривщенски караабаджия. Видях го аз и след поражението на въстанието в Тетювенската планина; но кой можеше да каже, че е той същият упорит и постоянен Бенковски, какъвто беше преди един месец? Сега той мълчеше, въздишаше, слушаше всекиго, а понякога даже и плачеше, когато се отваряше дума за панагюрското въстание.

Всеки признава, че покойният Раковски е притежавал по-големи агитатореки способности (което ние не можем да потвърдим); но като се явил за пръв път между своите съотечественици и казал, че османлияте не са проводели от бога да ни мъчат, бил принуден да избяга в планината с женски дрехи, гдето малко останало да умре гладен. Не било още време; повечето българи него време мислели още, че господ знае само староелински.

Въобразете си, че Бенковски се явява в днешно време между панагюрци, окачан с оръжие, и иска да състави революционерни комитети, да се бори срещу тиранина. Освен смях и съжаление за умствените му способности той не щеше да произведе друго нищо. Поклонниците на мрачната рутина, тиранствующите деспоти и всички ония доктринери глупци, които лаят непрестанно и обвиняват отделни личности, че уж тия последните вълнували народите и ги цепели на

партии — нещо нежелателно за всички паразити и готовановци, — трябва да млъкнат веднъж завсякога, защото народите не са говеда, не са стадо, нищо не става без тяхното участие.

Недоразуменията между апостолите и Панагюрския комитет обаче скоро се изравниха, нещо, което и трябваше да се чака. Избраната комисия от Оборище и апостолите работеха деятелно. Два вечера не оставахме ние в една къща да пренощуваме, което се правеше от точка зрение на предпазливост. Секретар на тая комисия се избра Тома Георгев.

Ето един протокол от заседанията на тая комисия, написан според правописанието на същия Бенковски, който диктуваше по кой начин да се пише всеки параграф, след като се гласуваше вече той от всичките. Няма съмнение, че повечето предложения се правеха пак от него.

ПРОТОКОЛ

НА

ЗАСЕДАНИЕТО ОТ 17 АПРИЛИЙ, СТАНАЛО В ПАНАГЮРИЩЕ

ПОД ПРЕДСЕДАТЕЛСТВОТО НА ГЕОРГИ БЕНКОВСКИ

1. Питат апостолите: съгласни ли сте да се дигне знамето на въстанието на 1-й Маий?

О. Да; съгласни сме, но предварително трябва да се извести за това на 25 Априлий.

2. П. Нужно ли е да са изгорят градовете: Одрин, Пловдив и Т. Пазарджик?

О. Да, трябва да са изгорят.

3. П. Нужно ли е да са развалят железниците и телеграфическите жици?

О. Да, нужно е.

4. П. Трябва ли да са съсипят градовете: Карлово, Златица и Ихтиман?

О. Да.

5. П. Трябва ли, или не, да са горят селата?

О. Да, трябва.

6. П. Но сичките ли села трябва да са горят?

О. Не сичките.

7. П. Кои са прочее селата, които трябва да са изгорят?

О. Сички ония села, съществуванието на които пречи и може да принесе вреда на нашето дело, непременно трябва да са изгорят.

8. П. Как трябва да постъпим с ония българе, които не въстанат на първ позив?

О. Тряба да ги принудим да направят това чрез различни средства.

9. П. Какво действие тряба да държим към смесените села, т.е. ония, които са населени с българи и мусулмани? Тряба ли българите от тие села да въстанат на оръжие, или да са оставят на турското благоволение?

О. Организирани въстанически чети от изключително българските села, находяще са наблизо около смесените села, трябва да отидат незабавно в тия последните да освободят българите от турските ръце; а после ще да ги отведат на определените места.

10. П. Какво поведение трябва да държим към ония турци от смесените села, които са съпротивят на нашите желания?

О. Клане и съвършено разоряване на техните жилища.

11. П. Как трябва да са отнесем с турското население в селата?

О. Въстаниците, без да губят време, тряба да ги нападнат и чрез огън и меч да ти накарат да стоят мирни.

12. П. Какво тряба да правим с ония мусулмани, които са покорят?

О. На часът ще тряба да им са събират оръжията, мунициите и имуществата, срещу които ще да им са дава по една разписка, подписана от главатарът на въстанието. Тие техни имущества ще да са пазят в българските

съкровища и по никакъв случай не можят да са злоупотребят, защото принадлежат на мирното население.

13. П. Где тряба да държим покорните мусулмани?

О. Тие ще да са поверят на нашите стареи най-напред, които ще ги отведат във въстаническите пунктове. Оттам ще да са изпроводят, заедно с фамилиите си, децата си и старците, към ония избрани места, които служят за прибежище на собствените наши семейства; тие трябва да живеят заедно, като същи братия. Наша свята длъжност е да надзираваме за тяхното благоденствие, за честта и живота им така също, както и за нашите фамилии. Ако някой са осмели да закачи на честта жена или момиче, биле тие от коя и да е народност и вяра, ще бъде застрелен с шест куршума.[34] Ония млади мусулмани, които са способни да носят оръжие, ще са държят под българска стража.

14. П. Какво тряба да правим с къщите, които принадлежат на покорните турци?

О. Тряба да се съобразим в тоя случай с онова, което е казано в 7-и член от настоящият протокол.

15. II. Кои са градовете, които тряба да бъдат изгорени? Нужно ли е да са постъпи, според както е казано в член 2-й?

О. Тряба да се съобразим с това, но ако ни позволява местоположението и ако наистина се докаже, че чрез това ще може да са помогни на жителите.

16. П. Как тряба да са постъпи с ония българи, които живеят в градищата?

О. Трябва да им са помогне.

17. П. След като са изгори Пловдив, как трябва да са направи, щото да можем да спасим българското население?

О. Ще им са отиде на помощ от две страни с толкова сила, колкото разполагаме него време.

18. П. Какво ще да са направи с Одрин?

О. Апостолите: понеже нямаме свои хора в тоя град, засега е невъзможно да вземеме някакво решение по тоя въпрос.

19. П. След като изгорим Татар Пазарджик, чрез какъв начин ще можем да спомогним на българското население в тоя град?

О. Трябва да им проводим подкрепление и да ги защитим.

20. П. По кой начин може да му са помогне и отгде именно ще да може да са проводи въоръжена сила?

О. Наша свята длъжност е да съберем и усилим колкото е възможно повече чети от околните села, които ще да са присъединят на Панагюрската чета, която ще да тръгне от последното това място за Пазарджик под предводителството на Бенковски войвода. Четиридесят пожара[35], произведени вътре в града, трябва да предшествуват влизанието на четата в градът. Населението само трябва да подпали градът. Двадесят души са определят от събранието, за да запалят Пловдив, и други десят, за да запалят Одрин. Пазарджикският депутат, Соколов, са задължава да изпрати тие тридесят души, назначени за горепоменатите места; никакво ново решение не ще да са предприеме, докато не са изпълни това постановление.

21. П. По кой начин трябва да изгорим Ихтиман, ако не можем да изпратим свои агенти в тоя град?

О. Половината жители от селата Мухово, Василица и Декрал (?) трябва да нападнат на черкезките села, находяще са между Мухово и Василица; а другата половина трябва да нападне на Ихтиман, който ще да са предаде на огън и грабеж. После това казаните жители ще отидат на Ветрен, за да прекъснат телеграфическите жици, а оттам на Маркова врата с цел да завардят проходът. Едно отделение от 50 души ще потегли за Ветрен да го запали заедно със сичките други села, които са намират към Т. Пазарджик; а след това реченото отделение ще да са отправи към с. Калугерово, за да заварди панагюрския път, който води за Пазарджик.

22. В случай че не можем да изпратим свои хора в Златица, що трябва да се направи с тоя град?

О. 100 души бунтовници от Коприщица под предводителството на войвода Илю (?); 200 души панагюрци под началството на Стоян Тропчев; други 100 души петричени под началството на Нено Гогов и Крайчо войвода трябва незабавно да потеглят предварително за Пирдоп, гдето ще да оставят до 50 души от четата, които ще имат за длъжност да подигнат на въстание околните български села; друго едно отделение от тая чета ще тръгне към София. Четата, която ще да са управлява от странни войводи, ще да заварди прохода Таш-Кесен. Останалата част от четата ще бъде разделена на малки банди, които ще обикалят по турските села и ще подигнат златишките българи, които отпосле ще отведат в Петрич.

23. П. Какво значение трябва да имат Коприщица и Панагюрище?

О. Тие трябва да са поставят в отбранително положение, тъй щото да можат да послужат за прибежище на околните села.

24. П. А с Клисура какво трябва да са направи?

О. Жителите от тоя градец трябва да са съберат с въстаниците от Слатина, а после ще са разделят на две части. Едната от тях ще да са натовари да пази Златишкият проход откъм югозападна страна; а другата част ще да отиде на помощ със 100 души работници, снабдени с мотики и лопати, за да затулят пътя откъм Слатина. Тие последните ще да са управляват от Икономова, а Пешо (?) ще предвожда първото отделение на запад и ако поиска помощ, ще да му са изпрати, както и оръжие за 100 души.

25. П. Какво трябва да са направи, особено за Балканът? (Средногорският.)

О. Нужно и неизбежно е да са защитят неговите три прохода на селата Чукурлий, Калофер и Крушеджии, 300 души бунтовници, след като изгорят селата: Паничери, Демирджилери, Хисар-Каселери, Каратопрак, Горня и Долня махала и пр., трябва да завардят проходът на Чукурлий; 500 души с мотики и лопати ще отидат на последното място: тие ще да са управляват от Вълка из с.

Кеселери; така също трябва да са запазят селата: Соболжелии, Кочмарлари и Бераджик. Жителите от селата Маджари и Богазлари са длъжни да отидат в Калофер, за да запазят проходът. Жителите от Медресе Ова и Арапово, след като покорят околните села, ще отидат със своите фамилии в Калофер. Войводите Стоян и Андон, които ще имат под началството си 500 души юнаци, ще наблюдават за балканските проходи. Селените от Заарско и Чирпанско така също да са съсредоточат към Балканът…

26. П. Как ще да са гарантира безопасността на фамилиите и тяхното отиване в определените пунктове?

О. Селените са длъжни да натоварят своите семейства на кола или на коние, които в продължение на това време, дордето пристигнат на определените места, ще са пазят от четире отделения вардачи. Тие, които ще да са намират напред или отзад, ще са придружават от избрана конница, а средата ще да са пази от въоръжени пешаци. Така също и керванът с провизиите ще да са пази от въоръжена сила. Една малка чета ще бъде определена, за да обикаля по селата, които не са са още изпразнили и принесле. Сичките села, след като са изпразнят, ще са предават на огън.

27. П. Где именно тряба да са поставят жените, децата и провизиите?

О. Жителите, които са намират от с. Сотир нагоре, ще отидат към Ахъ-Челиби из планината.

28. Сичките жители от югозападната страна на р. Марица от Перущица до Костенец трябва да отидат в Доспат чрез Батак; в средоточието на Батак ще да са намират още други 12 села, находящи са в Разлошкия окръг.

29. Сичките села около Коюнтепе, заедно с ония, които са намират от Пловдив на един час разстояние, трябва да отидат в Коприщица.

30. А селата, които са намират от другата страна на Марица до Панагюрище, Мечка, Поибрене и Петрич,

трябва да са изпразнят и жителите им ще да отидат в Балканът.

31. Изпразванието ще да стане, както е казано в чл. 26.

32. П. Нужно ли е, или не, да са изгори София?

О. Да.

33. П. Как трябва да стане това?

О. 10 души панагюрци, 5 души перущени, 5 души брацнговчени и 10 души от селата Петрич, Мечка и Поибрене, сички 30 души, снабдени с фитили, газ и други запалителни вещества, ще бъдат натоварени да предадат на огън тоя град.

34. П. Нужно ли е да се прекъсат телеграфите?

О. Да.

35. П. Как трябва да са развалят железниците между Белово и Катуница?

О. Трябва да са сасипат сичките мостове, тулумбите и ония локомотиви, които са намират в резерва на сарамбейската станция. Захария са задължава да бди за изпълнението на тая мярка.

36. П. Трябва ли да са чака условният ден за въстанието?

О. Тряба да са чака, доколкото обстоятелствата ни позволяват.

Горните параграфи са одобриха от болшинството, от апостолите, от избраните коммиссари и от централното събрание на Западна Тракия.

(Подписани)

В. Петлешков

Н. П. Стоянов

Ив. Соколов

В. Соколски

Н. Караджов — Коммиссари

Хр. В. Търнев

Г. Нейчов

И. Мачев

П. Грую

Г. Бенковски
П. Волов — Апостоли
Г. Икономов

XVI

Тоя протокол, или по-добре катехизис, не можа да се тури в действие във всичките параграфи, понеже въстанието го превари десят деня по-напред. Щом се реши вече, че байряците на въстанието в IV окръг ще да се дигнат на 1 май, изпратиха се бързи куриери до останалите три окръзи с писма, с които им се известяваше нашето решение. Ние бързахме да се похвалим на другите апостоли, че сме сколасали да наредим работите криво-ляво.

Тая същата комисия съчини и други още правилници, които, за жалост, не съществуват вече. Тя написа и прокламацията към българския народ, с която тоя последният се призоваваше на въстание и която трябваше да бъде изпратена на 25 априлий. Когато дойде ред да се пише тая прокламация, големи препирни се породиха между апостолите за нейната редакция. И в тоя случай Бенковски не остана долу, т.е. искам да кажа, не се стърпя от да не наложи своята воля. Понеже всеки от по-грамотните апостоли и комисари бяха написали по един проект за възванието, то Бенковски настояваше, щото да се приеме неговата редакция без никакво изменение и употребление на омразните точки и запетаи. Тая прокламация на Бенковски захващаше така: „Братия българе! Христос възкръсна и в нашата земя после 500 години…“

Волов, Соколов и други възразиха, че образованият свят ще съди за нас само по възванието ни, заради това то трябва да бъде написано твърде внимателно.

— Аз нямам нищо общо с евреите и с коварните дипломации — каза Бенковски. — Българин съм, апостол съм на свободата, искам да ме разбират само ония, на които съм дошел да помагам; а какво щели да кажат редакторите на „Най Фрай Пресс“, малко ма е грижа.

Ето съдържанието на това възвание:

> *Братия българе!* Дойде вече краят на зверските злодеяния, които от пет века насам търпи нашият народ под омразната турска власт! Секи от нас с нетърпение

очакваше тоя момент. На… Маий започва вече денят на българското народно въстание — в България, Тракия и Македония. Секи честен българин, в жилите на който тече чиста българска кръв, както е текла тя и в жилите на нашите български кралие Крум, Борис, Симеон и Ясен, трябва да грабни оръжието в ръце, за да въстанем като един човек, и по тоя начин с първият още удар да смутим неприятелят.

Нашите юнаци българи не трябва да са боят от смъртта и разните други опасности. Тие трябва да са не страхуват от това само по себе си изгнило турско правителство, което отдавна очаква своето опропастяване. Напред, братия! Дигайте пушките в ръце, да са срещнем един други против неприятелят, да запазим своето отечество, да предобием свободата си!

О, българино! Докажи, че живееш и ти, покажи как знаеш да цениш скъпата свобода.

Чрез днешното си въстание ти ще да добиеш свобода, с бой и със собствената своя кръв. Счюпи хомотът, който сече твоят врат като с трион!

Ти, който търсиш свобода, чест и човешко право за себе са, пази така също свободата, честта и правото на оногова, който ги потърси при тебе. Защити го!

Бъди юнак неустрашим срещу неприятелят, сражавай са, боювай геройски, но не отказвай благоволението си и към робът!

От днес в името на българският народ ние обявяваме пред целия свят, че желаеме: или свобода, или смърт на сичкото население.

Напред, напред, братия! Бог е с нас!

Забележка: Въстанието ненадейно се дигна.

Издадена от страна на българските апостоли в Западна Тракия. Отправена за Батак.

(Подп.) Василю.

(Отдолу на прокаламацията е написано кръст с кръв.) [36]

Тая прокламация се състави в къщата на Ивана Ликова. Пет-шест души бързописци бяха повикани да изготвят преписи за всяко село в IV окръг. Датата 1 май не се пишеше, уж да не научат писарите тоя страшен ден; но може ли да вярва някой в това? Не само писарите, но всичките работници знаеха вече 1 май, който тия произнасяха на ухото на своя приятел, уж да не чуе някой, с радост и тържество.

Между това заседанията на приготвителната комисия и на апостолите следваха непрекъснато, деня и нощя. До определения ден оставаше още десятина деня, а в цялото село едва ли имаше някоя свястна пушка, като изключим винчестера на Бенковски, шаспото на Волова, купени от Цариград за по 15 лири, 3–4 други пушки, няколко лафошета и 150–200 револвера от много проста система, които продават евреите по дюгените си, заедно с кибритени кутийки. По тая причина в едно заседание реши се единогласно да се пратят двама души за оръжие в Цариград, за което им се отпуснаха и 950–1000 турски лири. За такива се избраха Иван Джуджов и Андон Батолов. Тия заминаха още на другия ден за Цариград, но нито Панагюрище видя тяхното оръжие, нито пък те видяха панагюрското въстание.

Страст беше това време за оръжия; за да се купи едно шишине, и то пак от някой старец или килав мъж, трябваше да стане източен въпрос. Мнозина жедни, но сдромаси юнаци имаше, които не бяха се снабдили още ни с един пищовец.

Писарят Белопитова го сварих един път, че плаче и съчинява стихове, в които той изливаше своите тъги. На въпрос, защо той плаче, когато целият български народ се смее и весели, отговори, че е намислил да се самоубие. Щеше да се самоубие той затова само, защото останал без оръжие, никой не го зачел да му подари или заеме поне едно капсулия пищовче. Той продаваше мило и драго, задължаваше се да робува само да се намери някой майчин и бащин, който да го въоръжи. Бедният момък! Неговите сълзи не бяха крокодилски, не плачеше той от фарисейско лицемерие…

В къщата на същия Иван Личев бяха повикани: терзията (Деян), да скрои на апостолите униформа, берберин да ги обръсне за последен път, фотографинът Станчо, да ни фотографира за спомен, защото никой не вярваше, че ще да останем живи.

Най-после и апостолите разпределиха IV окръг на пунктове, в които щеше да отиде по един, както следва: Бенковски щеше да остане

в Панагюрище; Волов ще отиде в Клисура; Икономов — в Старо Ново село; Каблешков — в Коприщица, а аз — в г. Белово, гдето щях да имам за помощник отец Кирила от Калугеровския манастир. Всеки беше длъжен да вдигне байряка на 1 май сутринта, подир черкова.

Отец Кирил чак сега, на 19 априлий, се завърна от Пазарджик. Бенковски го нападна твърде грубо, загдето беше постъпил така с мене, когато бях в манастира. Той се извиняваше, че и нему дошла беля на главата, като отишел в Пазарджик. Там той бил арестуван от своето духовно началство, загдето бил преобърнал манастира на бунтовно свърталище, т.е. обвинили го, че приемал под стряхата на „Св. Никола“ царските душмани. Един от тия духовни началници — името му замълчавам, да не би да пострада авторитетът на православието, както се виражават набожните пасквили — предложил на отца Кирила, че ако не му даде 30 лири, ще го предаде в името на Христа на турското правителство.[37] С молби и обещания о. Кирил сполучил да се освободи от своя во Христе брат.

По особено разпоряжение на Панагюрския комитет бяха довели при нас и прочутия радиловски хайдутин дядо Тодор, който беше станал анекдотичен със своето юначество. Когато му се предложи може ли той да изгори Пазарджик с 600 души юнаци, отговори, че 300 души му стигат, но да си избере той такива хора, каквито знае, и че не е нужно да прави това нощно време, а по пладне се наема да влезе вътре в града.

Дядо Тодор говореше така самоуверено, щото не оставаше никакво съмнение да мисли човек, че Пазарджик може да остане за турците. Той не си дигаше даже главата да погледне на присъствующите, а само надуваше своето късо чибуче. Беше излязъл вече да си върви, след като му се дадоха нужните инструкции; но гледаме го, че пак се връща.

— Като вляза в Пазарджик, има ли дозволение да коля и кадъни? — питаше той невинно.

Всички кихнаха да се смеят, а дядо Тодор изглежда сериозно и чака отговор на питанието си. Волов му обясни, че не само кадъни няма той право да коли; но и всеки един човек, бил той турчин или евреин, щом изяви желание, че е покорен, трябва да бъде защитен. Че дядо Тодор е говорил всичко от сърце и душа, че той е нямал нищо театрално, за това служи най-поразителен пример неговото нечуто

херойство, което той показа в Панагюрище и което ще да бъде разказано във втората част.

Няма нужда да ви разказвам надълго и широко, че духовете от ден на ден се вълнуваха все повече и повече. Няма вече оная предпазливост, която съществуваше от по-напред. Всеки се ослушваше да чуе няма ли да припукат пушките отнякъде, няма ли да пристигне известие, че байрякът се е дигнал в някое село или град. Сънят бягаше от нас; много нощи се преминаха, без да затвори някой очи. Особено се безпокоеше Бенковски, той спеше върху стола; гласът му бе пресипнал вече от викание и убеждавание. Освен нуждата за оръжие, муниции и пр., комисията нареждаше вече и въпроса за провизията, укреплението на Панагюрище и пр.

Вечерта на 19 априлий ние се преместихме в дома на Иван Тотюв. Тоя последният, предизвестен за нашето дохождание, посрещна ни още на портите със засмяно лице и неизказана радост, заедно с цялото си семейство.

За гордост го считаха всички ония панагюрци, в къщата на когото отидеха апостолите. В нарочно определената за нас стая, накитена и наредена, зае място и бай Иван Тотюв със съпругата си, при всичко че Бенковски не беше доволен от тая визита. Бай Иван беше възхитен; той се въртеше на пета, чудеше се какво да ни почерпи, с що да ни задоволи, колкото е възможно повече.

— Живи бяхме най-после, високи господиновци, да видим с очите си тоя светъл ден, тая обща за всеки християнин сватба, за която сме чакали толкова време — говореше той. — Малко дете бях още — продължи той, — когато тая божествена искра пламна в моите гърди. Ходих по Цариград, турих настрана някоя пара, ожених се, подари ми бог дечица, станах къщовен човек, както се е казало; но аз съм си пак аз. Пусто сърце не остарява: едното ми око все в шумата гледа; не ми се върши работа.

— Ох, малко съм брала страха с тия твои луди работи, да не ме оставиш накрай време и да вземеш гората — каза съпругата на нашия бай Ивана, която искаше да потвърди с това думите на стопанина си.

— Страшното се измина вече, жена — отговори домовладиката и погледна горделиво към нас. — Сега няма вече от що да се боим, като имаме в къщата си тия високи гости.

После това бай Иван ни показа своето приготвено оръжие, фишеците, турени в две конски торби, цървулите, пиксеметата и пр.

— А тая малката пушчица съм приготвил за жената — продължаваше той, като показваше една ловджийска пушка.

Бедният бай Иван! Той не знаеше какво ще да му дойде до главата на другия ден.

След богатата вечеря, с която ни нагости добродушният бай Иван Тотюв, понеже нямаше някоя бърза работа, ние излязохме навън сред двора, за да погълтаме чистия средногорски въздух и да се понагледаме на хубавата пролетна нощ, която ни служеше за ден. Небето беше ясно, милиони звездици красяха неговия свод, които трепереха пред простото око, като че угасваха и пак се запалваха. Прохладен ветрец вееше откъм побелелите върхове на Рила и сладко-сладко приспиваше за последен път жителите на Панагюрище, които кой знае дали поне сънуваха, че на другия ден ще да се започне кървавата тракийска драма, че тая нощ е последната вече от техния мирен и апатичен живот! Наистина, тия знаеха, че един ден, рано или късно, ще да се обявят за непокорни *итаатсъзи* на пестотингодишния свой баща-цар; но никой нямаше да знае, че тоя дан ще бъде следующият — *20 априлий*. Пуста тишина царуваше по всичкото село; няма отчаяни пиеници в чисто българското село Панагюрище, не съществуват тук мрачни вертепи-кръчми, не е родило още трудолюбивото Панагюрище херои за последните тия заведения. Може би мнозина още въодушевлени юнаци и разпалени патриоти да бдяха, първите да стягат своите паласки, а вторите да леят куршуми или да пекат пексемет; но те вършеха мълчаливо своята работа.

Бай Иван подскачаше около плета на двора си като 16-годишно момче, за да запушва малките дупчици, нас да запази от любопитното око на своите подозрителни съседи. На четири места из двора лазеше бодра стража с дебели шишанета в ръце, под началството на храбрия стотник Ив. Ворчо, който обикаляше мълчаливо ту едната, ту другата. Нему беше поръчамо никого да не пропуща ни отвън, ни отвътре, даже и домашните на бай Ивана.

Тая вечер при нас се намираше и Петко Королев, който беше дошел да ни помага в някои работи. Нему се искаше да си отиде на къщата при децата тая вечер, за което отдавна си правеше устата да поиска позволение — не от всичките апостоли, а само от Бенковски,

като че тоя последният да му заплащаше. Въртя се той нагоре, сука надолу, триеше си ръцете една от друга, реши се най-после да изкаже своето желание.

— А че аз ще да си поотида, бае Георги, а утре пак ще ви заобиколя — каза той, като си подаваше и ръката.

— Можеш да си отидеш, но можеш и да не дохождаш, защото не ми си потрябвал твърде — отговори Бенковски по своему, без да си подаде ръката.

Королев остана като гръмнат. Трябва да знаете, че той беше един от първите интелигенти в Панагюрище, човек с образование.

Започна се денят 20 априлий, ден вторник, три деня преди Гергьовден. Рано още сутринта, докато не беше изгряло слънцето. Бенковски се разхождаше из широкия двор на бай Ивана, а стражата му държеше почетно оръжие. Времето си беше така също тихо, небето ясно като огледало. Много работници и овчари пъплеха вече въз околните голи бърда, които бъдещият войвода измерваше с дългия си телескоп.

— Аз се чудя, как можете вие да спите в такова време, когато всичко живо се е събудило — говореше той на другите апостоли.

Тоя ден нямаше заседание; то беше се отложило да стане за вечерта. До обед се написаха няколко писма за разни лица, участвуващи в съзаклятието. На П. Наботков се писа, учител в Пловдив, да побърза с приготовлението на динамита, който той беше обещал да прави още отдавна; на Р. Иванова и на Ив. Цанкова, чиновници на Хиршовата железница, първият — в Харманлий, а вторият — в Ямбол, да скъсат линията в данния момент, и на Иларионa Драгостинов, апостол във II окръг, комуто се препоръчваше Хр. Търнев.

Но стига вече толкова; доволно е за приготовлението. Наближава време да препукат пушките, да зазвънят камбаните, да се развият байраците, та затова трябва да свърша… Прощавайте!

---

[0] Тоя важен документ, който се изпрати в препис по всички села, запазил се е един екземпляр у многострадалния свещеник Михаил в г. Белово. Аз го не видях с очите си, но според разказването на тоя последния и на други лица, които го чели, излязва същият.

Писах няколко пъти на светиня му, молих го лично да ми даде едно копие от тоя документ, обещах му се, че ще да пиша от кого ми е даден той; но нищо не спомогна да го убеди. Единствената причина, за която дядо поп не ми изпълни желанието, бе тая, че като дам гласност на тоя документ, щяло да му се намали значението. Много още собственоръчни писма на разни деятели са се запазили у някои лица, които отказват да ги дадат. ↑

[0] Казват, че имало още много следи, останали от онова време. ↑

[0] От Перущица беше изпратен за депутат и Спас Гинев, но го върнаха по причина, че нямаше добро пълномощно. ↑

[0] А. Стоянов беше упълномощен и от В. Андонова. ↑

[0] Тоя списък на оборищките представители попадна в турски ръце след убийството на писаря от четата Тодор Белопитов над Златица, който носеше на коня си всичките кореспонденции. Изпитателната комисия в Пловдив уверяваше, че той бил хванат у Бенковски; но това не е истина. Както и да е, но чудното е това, че балдьовският представител *Ненко*, който предаде на турците оборищкото събрание, в списъка е поименуван *Петър Стоянов*. Дали това той е направил нарочно, т.е. да си запише името другояче, като се е готвил още отрано да прави гнъсно предателство — аз не зная. В рапорта на турската комисия е казано, че лицето, което е направило предателството, е някой си Petko, което по всяка вероятност е *Ненко*; но побъркано в преводите (от български на турски, френски и най-после английски). ↑

[0] Събранието на Оборище трая, докато се събере и разтури, от 12–16 апрнли, т.е. четири дена пред въстанието. ↑

[0] Това е истина. ↑

[0] Трябва да ви кажа, че Бенковски криеше своето произхождение и родното си място. Във време на агитацията едва ли имаше няколко души, които го знаеха, че той е от Копривщица. Това той правеше нарочно, за да има по-голяма тежест, защото неизвестното и мистериозното завинаги повече се уважава. Зная, че той се обади само на Н. поп Стоянов. После, когато останахме в Тетевенската планина само двама, той се изказа пред мене напространно кой е и що е. ↑

[0] Това същото се говори и в рапорта на Пловдивското извънредно съдилище. A ce conseil (т.е. на Оборище), казва реченият

рапорт, assistait le nomme Petko (побъркано от Ненко в превода), rapporteur fidèle, qui pour se soustraire aux dagers d'une situation périlleuse avait signé de sa main l'acte précité, mais qui ce hâte, une fois le conseil terminé d'accourir à Bazardjik, où il rapporta les choses telles qu'elles s'étaient passés. L'autorité, prévenue par cet homme, s'empressa d'envoyer à Otlouk-Keuy (Панагюрище) l'officier de police Ahmed Agha, accompagné de quelques hommesq et ordonna en même temps à Nejibe Agha, autre officier de gendarmerie, de se rendre à Avrat-Alan (Копривщица). Ces deux officiers étaient chargés de s'enquérir minutieusement de ce qui se passait dans ces localités et de surveiller les faits, des gestes des habitants… ↑

[0] Народното предание е успяло вече да притури и нещо поетическо при действителността относително предателя Ненка. По всичките разорени села през 1876 г. се разказва като истина, че черната змия, която излязла на Оборище, отивала направо към Ненка Балдьовченина, когото искала да клъвне… ↑

[0] В копието от настоящия протокол, който е даден до европейските вестници от турски източник, предложението, турено в курсив, е изхвърлено. Трябва да знаете, че и тоя протокол, който беше написан на един голям тефтер, падна в ръцете на турците след поражението на въстанието и след убийството на Тодора Белопитов, който носеше всичката кореспонденция. Турците и за него казват, че го намерили у Бенковски. После това той се публикува на много европейски языци, но с твърде големи погрешки. Доколкото ми бе възможно, аз се помъчих да го поправя. Погрешени са най-много собствените имена и селата. Читателите можат да го намерят в английската Синя книга от 1876 год., стр. 183–186. ↑

[0] Това беше условие, направено между Бенковски и т. пазарджишкия депутат, Соколова, след дълги препирни. Последният се задължаваше да запали града, а Бенковски ще отиде на помощ; но само тогава ще нападне, като види с очите си, че пламнат огньовете. Бенковски не вярваше, че пазарджичени ще да можат да направят нещо, защото и между тях имаше много учени и доктринари. ↑

[36] Аз съм длъжен да кажа няколко думи за историята на тая прокламация, как тя попадна в моите ръце после поражението на въстанието. Това аз правя с единствена цел да докажа на читателите, че тая е същата наша прокламация, която издадохме в Панагюрище. Като

се вдигна въстанието в Панагюрище преждевременно, на 20 априлий, както ще видят читателите, по само себе си се разбира, че гласът на пушките беше най-доброто възвание, та затова мъртвите екземпляри си останаха така, без обозначение на датата, за което свидетелствува и настоящето копие. После вече някои се сетиха за тия възвания; и Васил Петлешков бе упълномощен да ги разпрати по селата без подписа на апостолите, като им удари по един кръст отдолу с кръв от труповете на убитите турци, а може да подписва и своето име: за *апостолите*.

Същата вечер В. Петлешков се отправи за селото си Брацигово, като взе със себе си и няколко екземпляра от възванието. В Т. Пазарджик той оставил едно, друго задържал за себе си, а две изпратил в Пещера до Стояна Попов, когото задължил да прати едното до Батак. Стоян Попов го дал на баща си поп Ивана, тоя последният — на пещереца Георги Вълчанов, който от своя страна го поверил на слугата си — Митю Тумбев от Батак, — за да го занесе в селото си. Тумбев тръгнал за Батак, но като минувал покрай турското кавене, някой си Махмуд Щърбият му хванал коня и като го разтърсил, намерил кървавото зъзвание. Той бе докаран в Пловдив, а възванието предадено в турската комисия, гдето било преведено от български на турски неизвестно от кого. На Як. Груев това същото възвание било показано само да го прочете; но нему се не доверили да го преведе. Някои любопитни ерменци, кетипи в комисията, снели си по един препис от турския превод. С един от тия преписи именно аз можах да се снабдя, за което има да благодаря на г. Петър Попов. Оказа се, че тоя препис е преписан с ръката на Ованес Шишманиян, писец в него време в комисията. Както той, така Яковаки Пападопуло, преводчик в комисията, потвърдяват подлинността на превода и знаят, че кървавото писмо било хванато в Пещера. Последният казва, че видял с очите си българския оригинал, който бил занесен от Исмаил ефенди в Цариград. На турския превод се намира следващата забележка: „Копие от кървавото писмо (канла мерекеп мектюбю), издадено от българските апостоли в Турско към българския народ.“ Подписът *Василю* е на Петлешкова по всяка вероятност. Неизвестно защо, той не си е подписал и фамилията, а може би м турците да не са можали да я прочетат. ↑

[37] Това същото отец Кирил е изповядал в цариградския затвор пред Заимова, К. Ботева и Н. Обретенова. ↑

ТОМ ВТОРИ 1870–1876

ПРЕДИСЛОВИЕ

Няма никакво съмнение, че от всички български въстания и движения за политическа свобода против Турция най-голямо и най-прочуто е Априлското през 1876 година, станало в Пловдивски и Татарпазарджишки окръзи. В настоящия том на нашите *Записки* е описано една част от това въстание, най-важното и най-общото — действията на главният негов деятел — Бенковски войвода.

Националната гордост на нашите български читатели няма да бъде напълно удовлетворена от хода и края на това народно движение, което по всички линии се свърши с пълно тържество на неприятеля, а с окончателно поражение за нас. Така също и чуждите читатели, които познават въстанията на съседна Сърбия и Гърция, техните многогодишни борби и истински геройства, недобри понятия и заключения ще да си съставят за достойнствата и способностите на българския народ под турско.

Две думи искаме за оправдания, не като лице заинтересувано, а като изразител на истината. Между Сърбия и Гърция, от една страна, й България, от друга, в началото на тоя век и в края съществува пропаст, никакво сравнение е невъзможно. Първо, че първите две бяха на края на турската империя и по тая причина самото им географическо положение ги улесняваше в народните им стремления, не подлежеха толкова на контрола и на наблюденията на централните власти. Оръжия, припаси, съобщения с цяла Европа, отивания и дохождалия на различни главатари и агитатори едва ли не ставаше без всякакви препятствия. Не говорим за съобщенията по онова време в турската държава административната централизация, низама, военните етапи и гарнизони, пътищата и други изкуства, в които Турция начало не бе направила още. Всичко това заменяваха и изпълняваха бунтовниците паши, аени, спахии, бегове, еничер-агаларъ и техните баснословни орти, на които днес виждаме развалините по пътя между Цариград и Белград. Всеки почти град по онова време в Турция е съставлявал нещо отделно и независимо от централното правителство. Редовно войска е имало всичко около 10–15 000 души.

По тоя начин, когато се приели първите известия на В. порта за въстанията на раите в Сърбия и в Гърция, то омаломощеното повече от вътрешни раздори турско правителство твърде сънливо погледнало на тия обикновени бъркотии. Въпрос е дали по онова време в Цариград е имало такава глава, която да подозира даже, че ничтожните раи от Сава и от Пелопонес ще да се въздигнат в степен на независими княжества. Нямало е още по онова време сериозни причини да се бои горделивата Отоманска империя от забравените вече раи. Ако Пазвантоолу във Видин, Али паша — в Янина, в Египет — Мехмет Али, в Акия — Джезар паша и др. са дигали глава срещу империята все по това време, то какво станало, че подобни на тях двама души: Кара Георги в Сърбия, а Калокотрони в Мората направили същото? Трябва да забележим и това важно обстоятелство, че на въстаналите в Сърбия и Гърция девизът не е бил дотолкова ясен и определен, както на българските въстаници по-после. Техните първи движения са имали чисто местен и ограничен характер, против известни паши, беювци и други зулумджии, които са били в немилост и пред самата Порта. Нямало е *свобода или смърт*, *долу султанът и тиранското правителство*, както това беше в нашите въстания. Кореспонденцията, разменена между В. порта и Кара Георгевича, състояща от фермани и верноподанически уж изложения, най-добре свидетелствува за това. А с Гърция е било още по-чудно, даже и смешно. Янинският Али паша дълго време е помагал на гръцките въстаници срещу войските на султана, т.е. бил е съюзник на въстаналите против османлиите християни! После той се е сетил вече, когато пратениците му видели с очите си в Гърция, че емблемата на борците е кръст, че тия убиват немилостиво всеки османлия, който им се попадне в ръцете.

Така ли беше и в България? Где пукнали още пушките, где не на българските въстаници, освен тръгването на редовните войски от няколко пункта от един път, известени по телеграф, а не с татарин сюреджия, както е било в 1805–1825 г., самото турско население тичаше срещу въстаниците с кучетата си заедно. В разстояние на няколко деня само в едно Панагюрище се събраха от двадесят каази беювците, султаните и агите, всеки с отделен байряк, всеки със своята тайфа. Кьоравото време е било за нашите братя сърби и гърци, на които ни най-малко не завиждаме. Веднаж яла Турция тяхната попара,

не можеше да се церемони с българите, които сто пъти бяха по-важни за нейното съществуване.

Гърция имаше още оръжие, топове и флота, богати и влиятелни хора, като Каподистрия и други, които й помагаха отвън. В 1805 и 1825 г. и на турците, и на сърбите, и на гърците пушките бяха: шишинета, филинтри, кърджелийки, геги, кавали и пр. В българските въстания българите имаха на десят души по една такава стара пушка, а турците притежаваха шнайдери, винчестери по 16 огъня и белгийки, които удряха на 1000 крачки! На Гърция отвътре й помагаше още икономическото състояние на населението. Голите майнати и клефтета, които се биеха най-много, нямаха педя земя и забит кол. За тях беше все едно било мирно или разбъркано, защото тия се скитаха по планините, за нищо не жалеха. Може ли да бъде сравнения между тях и между нашите заможни българи, господари на ниви, лозя, къщи, покъщнини и пр. Човек, който има, който владее, който не е петимен, мъчно се решава да грабне пушката. Читателите ще да видят това обстоятелство от нашите разкази.

Настоящата книга е написана в най-тежките минути за България, когато нейното съществуване и онова на всеки *българин* се четеше не на години, а на часове. Ние написвахме по няколко реда и излязвахме да се ослушваме не се ли чува песента „Казак загулялся в турецкой земле“. Прочее, читателите ще да ни опростят всичките неволни погрешки и недостатъци. Доколко ние сме били добросъвестни, безпристрастни и изразители на истината в нашето изложение, оставаме да съдят и се произнесат живите съвременници на събитията и другарите ни, които са няколко стотини. Там, гдето срещнат някои събития и факти криво предадени или неспоменати, нека бъдат уверени, че това е сторено неволно.

Русе, октомврий 1887

ГЛАВА I. ВЪСТАНИЕТО В 1876 Г. ПАНАГЮРИЩЕ

I

Помнят читателите, че ние ги оставихме в дома на бае Ивана Тотюв, всред Панагюрище; помнят още тия, че тоя български патриот нямаше где да ни тури от радост. Радваше се той само за това, защото скромната му стряха се удостоила да приеме за 24 часа революционерните апостоли, носителите на свободата, които по онова време бяха предмет на разговор във всяко семейство.

Денят бе, както казах, 20 априлий.

Нищо необикновено. Часът по 6 на турски обядвахме; после захванахме да разискваме нещо по специалният си предмет, бае Иван си намираше работа да надникне в стаята ни; началникът на стражата, Ворчо войвода, си сучеше мустака по войводски около портата; писарите за преписвание прокламациите се надпреваряха кой повече екземпляри да свърши: денят беше един от най-прекрасните, дълбока тишина владееше из селото.

Часът към 8½ обаче, пак на турски, портите на бае Ивановата къща, т.е. вънкашните, се отвориха. Ворчо почака малко да види кой хлопа, но като се увери, че гостите му са хора познати, отвори им. Удивително! Когато всичките работници знаеха, че в тая къща, гдето се намират апостолите, двама души заедно не трябва да влизат деня, за да не се турят в подозрение хората и да не научат где живеят страшните хора, можете да си въобразите до каква степен бяхме зачудени ние, когато видяхме, че не един или двама души влязват в нашето неприкосновено жилище, но всичките почти панагюрски комисари, на брой около 10–12 души. В числото на тия последните се мяркаше млад 25-годишен момък, непознат нам, на когото от почернялото и опрашено лице и от покритото му с пот чело твърде лесно можаше да се види, че той ще иде от дълъг път и твърде много е бързал.[1] Комисарите вървяха с наведени глави; тия бяха умислени и от лицата

им ясно можаше да се констатира, че работата не е чиста, има да се е случило нещо *важно*.

— Готови револверите! — извика Икономов и всинца, скочили на крака, посрещнахме комисарите още на вратата.

— Какво се е случило, господа? Какво е това от вас? Защо сте се събрали толкова? — питахме ние с един глас. — Да няма предателство?…

— Такова нещо няма… Но работата се е свършила вече… — отговориха комисарите след няколкоминутно мълчание.

— Не ме мъчете! Казвайте скоро — викаше Бенковски гръмогласно.

Комисарите се споглеждаха един други, като да бяха виновати в нещо. Тия мълчаха, лицата им вземаха различни виражения и бои; а това беше знак, че действително работата не е чиста. Ние помислихме, че се е случило предателство.[2]

— Три часа става вече, откак в Коприщица гърмят пушките!…

— Въстанието е дигнато — отговори Бобеков с развълнуван глас.

— Кой е видял това?… Казвайте, братя, ако сте истински българи! — викаха апостолите.

— Писмо носим от Каблешкова, подписано с кръв — отговориха няколко души от комисарите.

Едри сълзи като дъжд потекоха от очите на всинца ни: всички в един глас извикахме: „Бунт! На оръжие!“ После Бенковски се хвърли върху П. Бобекова, който произнесе най-напред думата *въстание*, целуна го по устата и без да каже дума, което му бе невъзможно, обърна се да прегърне и своите другари, които така също се заливаха със сълзи… Трагическа беше минутата! Панагюрските комисари гледаха със страхопочитание на сцената, никой не смееше да шавне; всички мълчаха! За говорение имаше много, но чувствата не позволяваха, тия тържествуваха и над благоразумието, и над куражът.

Аз не съм в състояние да предам всичкото величие на тая картина.

— Писмото на Каблешкова! Скоро писмото! — викахме ние в един глас и всеки си протягаше ръката да грабне това писмо.

То се попадна е ръката на Волова; но той не можа да го разпечати, защото ръцете му се разтреперaха. От неговите ръце го пое Икономов и захвана да го чете, но щом произнесе думата „Мили

братия“ езикът му се преплете и нищо не можа да се разумее от онова, което той четеше.

Съдържанието на това писмо, което най-после Бенковски прочете с висок глас, гласеше следующето:

„Братия!

Вчера пристигна в село Неджеб ага, из Пловдив, който поиска да затвори няколко души заедно с мене. Като бях известен за вашето решение, станало в Оборищкото събрание, повиках няколко души юнаци и след като се въоръжихме, отправихме се към конака, който нападнахме и убихме мюдюра, с няколко заптии… Сега, когато ви пиша това писмо, знамето се развява пред конака, пушките гърмят, придружени от екът на черковните камбани, и юнаците се целуват един други по улиците!… Ако вие, братия, сте били истински патриоти и апостоли на свободата, то последвайте нашия пример и в Панагюрище…[3]

Коприщица, 20 априлий 1876 г.

Т. Каблешков.“

Отдолу на писмото стоеше следующата забележка:

„Бях очевидец, когато са извърши сичко горереказано в писмото на Тодора. Тръгвам за Клисура, за да направя същото.

Н. Караджов.“

— Бунт! Въстание! Скоро, Бобеков, свикай стотиците, удряйте камбаните! Изгърмете няколко пушки да се обяви вече въстанието! На оръжие! Какво чакате? Нашите братя се бият вече — ревеше Бенковски, колкото му стига силата, ревяхме всинца…

— Да почакаме малко!… Да разберем по-добре работата… Не му е още времето, нямаме нищо приготвено — опитаха се да възразят комисарите, т.е. панагюрските граждани.

Техният слаб, но справедлив глас не можа да подейсгвува. Той остана глас, вопиещ в пустиня, между грозното изгърмявание на няколко пушки сред двора на бае Ивана, куршумите на които грозно цепеха въздуха. Любопитно бе и това, че първата пушка, ловджийско чифте, с което аз излязах най-напред да гръмна сред двора — не хвана и с двата масура. После мене излезе Волов, с пушка шаспо, която изпразни два пъти един подир други и която наруши вече тишината със своя рев в мирното до тоя час село.[4]

Комисарите не упорствуваха вече; жребието бе хвърлено; те излязоха набързо из къщата на бае Ивана, като казаха, че отиват да се приготвят и въоръжат. Излязоха тия не така смирено и боязливо, както дойдоха преди няколко минути. Виждаше се работата, че гърмежът на пушките и нашето горещо въодушевление беше ги насърчило. С тях заедно излезе и стражата, излязаха и секретарите Белопитов и Т. Георгев, които така също отидоха да се приготвят, да хвърлят омразните фесове и да турят на тяхното място народната гугла. В дома на бае Ивана останахме само ние, четирмата апостоли и перущенският представител — В. Соколски.

Впуснахме се и ние от своя страна да се приготовляваме, да се пременим в апостолска форма, но где да я намерим, когато никой нямаше още нищо наредено? По тая причина ние се лутахме из стаята, из цялата къща на бае Ивана да търсим едно-друго. Само Бенковски измежду ни имаше калпак, а ние всинца бяхме още с фесове; но да излезеш на улицата да дигаш бунт против турците, разбира се само по себе си, че късото пискюлче не щеше да произведе добро впечатление. Прочие, решихме да излезем гологлави, отколкото с червени фесове. За щастие, карловското знаме се намираше при нас, но без дръжка. Намерихме набързо едно неокастрено дърво, на което Икономов го превърза надве-натри, понеже нямаше и гвоздеи да го заковем.

Ние тичахме като вихрушка из стая в стая в бае Ивановата къща, викахме, дори и плачехме, че няма нищо готово, хвърляхме и блъскахме врати и долапи, като че къщата гореше на огън!

Не беше прилично така също за един бунтовник да излезе на улицата с кундури на краката. Но где да се намерят в нея минути меки

приготвени цървули. Освен това кое сърце щеше да търпи да се привързват цървули, навои и ремъчки? Който свари да намери цървули из къщата на бае Ивана, в която, както казах, бяхме станали пълни стопани, навлече ги на краката си сухи-корави, а някои останаха да излязат по калцуни и чорапи.

И сабли се дрънкаха, и револвери се опасваха, и пушки се тракаха, а знамето стоеше вече подпряно на сундурмата.

Нашето приготовление не трая повече от десятина минути, откак заминаха комисарите.

Икономов държеше вече байряка посред двора и ние, с голи сабли в ръката, скоро се намерихме при него, като оставихме къщата на бае Ивана разхвърлена извътре, сякаш че беше претърпяла обир. Прокламациите, които се пишеха от няколко деня, хвърчеха из стаите и из двора като халваджийска книга. Когато говорят делата, когато гърмят пушките, то каква нужда от мъртвото, от сухото и безжизненото?

Всинца треперехме като лист. Бенковски беше се изменил в лицето; той ревеше в своите заповеди като същи лев; едър пот покриваше високото му чело, хвръкнал би той като орел из двора на бае Ивана, ако да имаше възможност за това; а благородната душа Волов проливаше сълзи и викаше: „Скоро братия! Отваряйте портите да излезем! Ние да станем най-напред жертва…“

Малко хора из Панагюрище знаеха още нашето приготовление. Двете пушки, с които провозгласихме въстанието, едва ли бяха достатъчни да събудят петстотингодишния роб. Но тия са малки работи; готови-неготовя панагюрци, ние трябваше да излезем на улицата с байряка в ръка, трябваше да изпълниме свята клетва и тържествени думи.

А где беше бае Иван, когото видяхме миналата вечер как горещо се отзовава за въстанието? Как ли трепереше в тая минута негово юнашко сърце, гладно за шумата? — може да попита някой от читателите по любопитство. Почакайте малко и ще да видите, отговаряме ние.

Бае Иван беше от ония хора, които се срещат твърде много из България и които са бунтовници само дотогава, докато не е замирисало на барут, дордето работата се върши на бяла книга. Ако той говореше преди няколко часа, че едното му око гледа все в шумата, той

изпълняваше една обязаност, обща по него време за всекиго българина, като си мислеше, че една вечер ще постоим само в къщата му, а после ще да си отидем, както всеки гости. Той не сънуваше даже, че първата пушка на панагюрското въстание ще да припука от неговата къща.

Далеч от мене всяка мисъл да обвинявам бае Ивана в нерешителност. Както той, така и панагюрските граждани, които искаха да *почакаме още малко*, хора еснафлии, с тежки семейства и известен имот — не им беше така лесно да презрат всичко това и да грабнат пушката заедно с отчаяните и компрометирани апостоли, за които отдавна нямаше прибежище в България. Не така бе лесно за един довчерашен мирен гражданин да стане от един път бунтовник.

Тая обща характеристика, както са видели читателите и още има да видят по-нататък, не се отнася само за панагюрци. Но какво говоря аз за панагюрци? Възможно ли е да ги сравняваме тях с цинцарохарактерните котленци, с търновските аристократи, с *хайдушкото* Сливен и с коприщенските дипломати? В горните градове ние уважаваме само отделни личности, а в Панагюрище, както и в Батак, Перущица, Брацигово, Петрич, Клисура и пр. — цялото население, което въстана за своите човешки права като един човек.[5] Разбира се, че това предпочитание ние отдаваме само за 1876 г., т.е. не казваме, че Котел и Търново не са в състояние да направят нещо по-велико.

Но да продължим своя оставен разказ. Ние бяхме вече готови криво-ляво да излезем навън из града. Когато Бенковски извика: „Отваряйте портите, до назад, за да излезем по-тържествено на улицата“ — в къщата на бае Ивана се зачу женски плач, който не приличаше да е вследствие на радост. Скоро застана напредя ни и бае Иван, не в твърде завидно положение. Виждаше се работата, че той искаше да ни говори нещо, но стечението на разни обстоятелства отдавна бяха завързали языка му.

— Къщата ми!… Къщата ми запалихте! Моля, поне за децата ми се смилете — бърбореше той.

Време ли беше да се вземат във внимание подобни невинни желания! Икономов, на когото хайдушката натура бе пламнала вече, тури ръка на револвера си, да промуши бае Ивана не на шега, и тоя последният беше принуден да отвори своите големи порти, през които свободно можеше да мине Хиршовата железница.[6]

II

Слънцето бележеше на запад икиндия, когато ние изхвръкнахме на улицата като вихрушка, с голи сабли в ръце, със зелен байряк, боси и гологлави, само четирма души (апостолите). Щом стъпихме на улицата, и запяхме бунтовната песен:

Ха, народ поробен,
Що си тъй заспал,
Ил живот свободен
Теб не ти е мил! —

и пр.

Всеки може да си въобрази като какво впечатление трябваше да произведе нашето появлявание на улицата не само на жените, на децата, на ония, които не бяха ни виждали, но и на някои от ближните ни познайници. Улицата, през която вървехме, беше пуста; тук-там се чуваше силното затваряние на портите; напредя ни се виждаха да препречват по улицата някои жени, които потъваха в дворовете, а после си подаваха главите през стените, за да ни гледат.

Ние крачехме, като че носехме глава, гдето се е рекло, и на всеки две минути песента ни се прекъсваше, за да викаме всинца с един глас: „Бунт! Бунт! На оръжие всички!“… Първото лице, което се осмели да излезе насреща ни, за да ни поздрави и да пожелае добър успех на святото дело, бе съпругата на Ф. Щърбанов. Тая доблестна жена беше сварила да откъсне и няколко стръка здравчец, от който подаде на всекиго от нас по един, и бързо се върна пак в къщата си.

Ние отивахме към чаршията. След няколко минути бяхме вече до моста на Луда Яна, отдето се вижда конакът на 200–300 крачки разстояние, през реката. Пазителите на тишината или по-добре представителите на султановата власт се обтягаха преспокойно отпред конака, легнали на припек по гърбовете си върху канапетата, с вирнати нагоре крака. И тях така също гърмежите в дома на бае Ивана не бяха

ги стреснали още. Сега, когато ние стоехме вече напредя им, лице срещу лице, разбудени от песните ни и от вика, тия гледаха втренчено към нас, не можеха да си обяснят що сме за хора ние. Вероятно тия са си помислили, че ние не сме друго нищо, освен комедаджии, които заобикалят из селата по празниците и ходят из улиците с байряк и тъпан да събират публика. Това се обяснява още и по това обстоятелство, че тие, заптиите, от най-напред, за да не си нарушат рахатлъка като всеки ага, не приеха даже и да станат на крака, но подпрени на двете си ръце, издигаха си само половината част от тялото и ни гледаха презглава.

Волов поклекна на коляно и изпразни своето шаспо към заптиите, изпразнихме и ние своите. Когато припукаха нашите пушки и куршумите дигнаха праха около налягалите заптии, ние не виждахме вече напредя си хора, а някакви си сенки, които пълзяха по високите конашки дувари, а късите сини ментани държаха поза на орлово крило, върху които свободно можеше да се брои всякаква монета. Искам да кажа, че тия не бягаха, но хвърчаха. По-нагоре из реката, към която страна бягаше един от уплашените заптии, изгърмя и друга пушка, която още повече смути клетите заптии. Тая пушка бе хвърлена от нашия секретар Т. Георгев, който се връщаше вече от дома си, приготвен, както трябва. Заптиите падаха и ставаха; тия бягаха без никакво оръжие, само с ръждивите си касатури, които затрудняваха още повече отстъпванието им, защото се преплитаха из краката им. Разбира се, че ние твърде лесно можехме да избием тия заптии; но кое беше онова сърце, което щеше да чака по-дълго време? Казах, че благоразумието липсува в подобни минути.

На дясна страна се простираше чаршията на Панагюрище; пълна с хора, българи и турци; последните бяха дошли от селата. Щом изгърмяха нашите пушки на заптиите и ние взехме направление към чаршията, цяла маса народ търти да бяга към пазарджикския път, повечето калпаци, а само тук-таме се виждаха бели чалми като лебеди, които отстъпяха твърде сърдечно, като оставиха сред улицата и кола, и добитък. Вратите и кюпенците на дюгените заплющяха ужасно, като че всичката чаршия да беше изпълнена с ковачи, и в две или три минути всичко опустя напредя ни. Няколко души от съзаклетниците, които минуваха покрай нас като вятър, казваха ни само: „Отивам да си взема оръжието.“

— Бунт, бунт! Хайде излязвайте! Пет часа става, как се бият коприщени! — викахме ние и разделени двама по двама, навлязахме в махалата, Бенковски и Волов от една страна, а ние двама с Икономова от друга из пазарджикския път.

Напусто си деряхме гърлата да викаме „бунт“ и „на оръжие!“ Ни един мъж се не виждаше по улиците; само любопитни жени и деца се трупаха по стените, които ни изглеждаха с голямо внимание. Всичко живо беше успяло вече да се прибере на къщата си, всеки бягаше от гласа ни, като че да бяхме зли духове. Женски викове: „Иванчо, Марийке, ела си, рожбо, че лошаво стана“ — се слушаха навсякъде. Къде края на града срещнахме двама души гърци, на коне, с накривени фесове и чадъри, които влязваха в селото горделиво, като тананикаха в същото време и една песен. Тия ни видяха още отдалеч, но не можаха да си обяснят що сме за хора, що значеше нашето тичание гологлави и с голи сабли в ръце. Като хванахме обаче конете им за юздите и ги поканихме да ни ги отстъпят, тия разбраха твърде добре в що се състои работата и останаха сред пътя само с чадърите в ръка. Един от тях поиска да се съпротиви, но докато се усети, фесът му дигна праха на пътя, т.е. искам да кажа, че не твърде деликатно постъпихме в своите земания-давания.

Дълго време ние тичахме из панагюрските улици и следвахме да викаме „бунт“ и „на оръжие“, но освен пресипналите гласове на Волова и на Бенковски, които така също повтаряха нашите думи малко по-настрана, нищо друго не се чуваше.

— Възможно ли е да излезе и тук заарска работа? — питаше ме Икономов, а после ми предложи, че ако до един чао време не стане нещо, т.е. не ни се обадят панагюрци да въстанат, то да набием из шумата, докато е рано.

Но юначните панагюрци не мислеха така. Тия не бяха се окопитили още, не бяха се приготвили, не знаеха кой път да хванат. След половин час ходение из опустелите улици ние бяхме честити да чуем тук-там из селото няколко гърмежи, които идеха откъде горнята махала; но каква беше целта на тия гърмежи, за нас бе положително неизвестно. Подир няколко минути ние се срещнахме на улицата с Иван Попов, един от първите работници в Панагюрище, въоръжен от петите до зъбите, с влашки калпак на главата и със зелен здравец до ухото.

— Да живей България! — извика той и изтегли дългия си нож.

Ние му отговорихме с приличните поздравления. Иван Попов беше излязъл да търси другари; той уверяваше, че мнозина има да излязат, но не били още приготвени. Ние от своя страна взехме малко кураж и почнахме да викаме още по-нависоко, като изпразнихме и няколко пушки на въздуха. По-нататък, в същата улица, излезе насреща ни пазарджикският депутатин Соколов, който не беше си отишел още, разпъхтян и потънал в пот.

— Целувайте, братя, по-напред револвера ми, а тогава мене — говореше той и поднасяше напреде ни кървавото желязо на тоя свой револвер, с който — казваше — че бил убил турчин малко по-нагоре.

— Честито, млади момчета, честито! Нека бог и св. Богородица да ви помогнат! — извикаха няколко жени от една порта, покрай която минахме.

В това време, докато ние се съмнявахме още дали панагюрци са били истински бунтовници, или не, една от черковните камбани заехтя необикновено. Нейният глас, който се отражаваше жално и монотонно посред пуканието на пушките, се придружи и от глухото тънтение на дървените клепала. Гърмението на пушките се увеличаваше още в по-голям размер и северният вятър носеше ехото на различни юнашки песни из селото, които се прекъсваха от минута на минута от гръмогласни викове „да живей“. Минутата ставаше постъпенно по-тържествена. Двама души тръгнахме ние от моста, а на завръщание се броехме вече 20–30 души. Всеобщи целувания, братски прегръщания, сълзи не от фалшив източник замрежваха очите на всекиго. „Да живей“, „Да ви поживи господ“, „Да ви помогне честният кръст“ и пр. — бяха първите думи на всекиго, особено на жените, които захванаха да се явяват по-често.

— Удряйте! Избягна! Пазете се, револвер вади! — се слушаха по-нататък други гласове и около десятина пушки изгърмяха от един път.

Това беше някой турчин, който, подплашен от движението, бягаше безсъзнателно, накъдето му видят очите.

Когато наближихме около мегдана при моста, цялото Панагюрище гръмна вече от песни и от „да живей!“ Двама юнаци, събрани на едно място, щом излязваха от къщите си на улицата, почваха да пеят и да викат „да живей!“ На мегдана сварихме така също

едно множество въоръжени юнаци. Тук бяха и панагюрските комисари, тук бяха Волов и Бенковски. Възхищението и радостта нямаха граници. На земята се търкаляха 5–6 турски трупове, избити по разни махали в селото. Тия бяха накълцани и обезобразени като фурнаджийска четеля, защото кой как пристигнеше, за да си накървави ножа забиваше го немилостиво в отдавна изстиналия вече труп. Имаше мнозина, които си увираха пръста в кръвта и го облизваха, като казваха, че това ще да им служи за комка. П. Х. С. не се задоволи само с близване. Той се наведе над един труп, грабна кръв с кривача си от раната, която изпи като шербет! Разбира се, че неговата постъпка докара болезнено отвращение на присъствующите там; но нямаше що да се прави, напусто навикваха звероподобния П. Х. С. Той не правеше това само за кеф, но че му беше изгоряла душата. Той изливаше оная ненавист и омраза, която е тежала на многострадалния български народ цели петстотин години и за която не той е виновен, но позорното робско състояние, вековете и теглилата.

Може би нежните филантропи от цивилизована Европа да се възмутят от действията на българските въстаници; но нека се не стряскат дотолкова, нека по-напред се огледат наоколо си. Ние познаваме историята и на техните революции, знаем хуманността не само на техните бунтовници, но и на пазителите им за публичната безопасност, които са убивали своите братя-граждани като кучета, душили са ги из тъмните зандани, тровили са ги по начин твърде възмутителен. Така са тия постъпали не към един враждебен елемент, не към тиранина друговерец, както ставаше това с нашите българи, но към своите братя, както казах, и то не да отмъстят за някакви си исторически злини; а така просто за вагабонтски цели, за хищничество, за святата верица, ако щете, или пък за славата на короната, украсена с кръстове и текстове от святото евангелие… Нека отговорят за тая невинно пролята кръв, не само у нас, но по всичкия свят, венценосните богопомазници и техните безсъвестни дипломати.

Множеството на мегдана се увеличаваше от минута на минута; млади момци, накичени със зелен здравец и въоръжени, както се следва, прииждаха от всяка страна на мегдана; целувания и прегръщания се гледаха навсякъде, камбаните не млъкваха още, песни патриотически заглушаваха въздуха, куршумите свиреха над селото, защото всеки юнак желаеше да си опита шишинето; тънка мъглица от

барутния дим се образуваше над селото, кучетата бягаха с подгънати опашки, жени и деца искаха да видят кой е убит от турците, но не им се позволяваше още, с една реч — огънят пламна вече в Панагюрище не на шега.

Ратниците, кой с кон, кой пеша, надминаваха вече числото 500 души. Никой не можа да усети как и по кой начин стана въстанието, с коя команда и под страха на каква дисциплина можа да се събере толкова народ в твърде късо време. Всичките ораторствуваха, всеки даваше команда и своето мнение, ахаше и охаше, псуваше и благославяше, при всичко че помежду ни нямаше червени фесове. Мнозина оратори, в числото на които беше и Бенковски, поискаха речта да говорят, но кой слуша?… 500 души говореха от един път! В числото на тия последните беше и наш бае Иван, когото читателите познават вече и на когото треската бе преминала. Той уверяваше, че от по-напред не можал да разбере каква е работата.

Повече от един час юнаците стояха на мегдана почти без действия. Това бе наистина необходимо, за да се понарадват един на други, да си поговорят на свободно, да се видят и опознаят в новия си кайфет. Брациговският депутат В. Петлешков, който така също не беше се върнал още, натовари се да събере прокламациите от двора на бае Ивана и да ги подпише с кръв. После малко на мегдана около турските трупове стояха вече няколко писари, които си топяха указателния пръст в изтеклата вече кръв и правеха на бялата хартия червени кръстове. Празното място, което бяхме оставили за датата, така си и остана недопълнено; така също не се и подписа никой на прокламацията; червеният кръст беше достатъчно гаранция за всичко. Селяните от околните села, които се намериха в Панагюрище и които бързаха да си вървят по селата, за да дигат и тия въстание, бяха наобиколили оригиналните писари, с по няколко възвания в ръка, като ги молеха по-скоро да подпишат и тяхната *книга*. Но като видяха, че тук не играе перото, а указателният пръст, престанаха вече да се молят и сами започнаха да подписват.

Бързи куриери полетяха да отнесат тия прокламации на четирите страни, както в района на четвърти окръг, така и по другите: Търновски, Врачански и Сливенски окръзи.[7]

Преди да тръгнат селяните за своите села, Бенковски ги събра на едно място и им прочете следующите наставления:

— Щом пристигнете в селото си, първата ви длъжност ще бъде да разкажете всичко на комитета, каквото видяхте да стана в Панагюрище. После ще изколите селските пъдари (които обикновено биват турци), ще забийте черковните клепала, да се приберат всичките хора в черква, на които дядо поп трябва да прочете накървавеното писмо.

Когато забележих на Бенковски защо той дава подобни заповеди да убиват всичките пъдари без разлика — между които твърде е възможно да има и добри хора, — той отговори, че това е една бунтовническа тънкост, недостъпна за всеки ум.

— Аз съм уверен — прибави той, без да го чуе някой отстрана, — че при най-малката несполука от наша страна тия, които гледаш да се прегръщат напредя ни, ще захвърлят пушката и изново ще да преклонят глава пред ятагана на тиранина, а особено селските ни бунтовници. Друга е работата, когато се намърси селото им с няколко трупове. Като виновати, тия ще бъдат по-ревностни от тебе и от мене. Има и друго: докато окото на петстотингодишния роб не се накървави, докато не се възбуди в него жаждата за отмъщение, той не върши работа. Тежко нещо е да бъде човек бунтовник!…

— Пазете се, турци има в хамбара, с оръжие! — извикаха в това време много гласове, като обърнаха срещу хамбарските врата своите пушки.

— Брадви, брадви! Скоро донесете брадви, за да строшим вратата! — викаше разпалената тълпа, като че сам султанът да беше се затворил в казаните хамбари.

Тия хамбари са срещу моста на кьошето.

Брадвите се донесоха на часа, с които няколко души на минутата още търкулнаха вратата на земята. Около стотина шишинета, насочени към зяпналата вече врата, изплюха своите нажежени куршуми, които приплющяха в сухите дъски. Болезнено охкане се издаде из хамбарските тъмни кьошета, между които, за разнообразие, чу се и български глас.

— Оли-ле, майчице! Отидох! — говореше тоя глас.

Последният нещастник действително излезе наш българин, когото един куршум беше лизнал така безпощадно, щото едното му ухо бе увиснало като обица.

— Що търсиш, скатино, из тъмните кьошета, заедно с душманите, когато се весели целият християнски свят? — питаше Бенковски малодушната жертва.

— Уплаших се, чорбаджи — отговаряше той, като гледаше повече на алената кръв, която шуртеше по дрехите му.

Останалите жертви, които бяха турци, мерили от по-напред ечемик в хамбара, гдето и сполучили да се изкрият сиромасите след нашето появяване. Те бяха невинна жертва на пламналите страсти; но кой им бе крив? Историческите събития нямат милост…

Между това слънцето наближаваше да се скрие на запад и всеки мислеше, че с него заедно си отива и омразното робство. Наближаваше часът 12 по турски, а броят на въстаниците се увеличаваше постъпенно, възхищението вземаше по-голям размер, „да живей“ се произнасяше по-гръмогласно. Народ, мъже и жени, от разни възрасти, пълнеше мегдана. На всичките главите бяха украсени със здравец, пушките им, ножовете, тъй щото отдалеч представляваха раззеленена гора. Всеки искаше да излезе навън, да подиша свободно и да види българските юнаци. Едни пееха, други плачеха (от радост, разбира се), трети декламираха и ораторствуваха, като описваха с най-черни краски нашите теглила и страдания и успеха ни за в бъдеще; а евтиното „да живей!“ и „смърт на тиранина!“ кънтяха по четирите краища на селото.

Народът и въстаниците, които се натискаха по мегдана, приличаха на развълнувано море. Тия не щяха да знаят от нищо, двама души нямаше, които да разсъждават сериозно, всичките кълняха турското царство н оплакваха миналите тежки съдбини на България, като човек, който до вчера е стоял вързан в синджири неправедно и чак сега се е освободил. Пред вид на всичко това неволно се замисляше човек как ще да бъде възможно да се турят в ред тия разпалени глави, които дотолкова се пръскаха и вълнуваха, щото който и да излезеше напредя им, малко щеше да им подействува.

Пак повтарям да кажа: грях да бъде на душата на оня доктринар-педант, който си криви устата да иска благоразумие от въстаналия за свещени права и свобода народ. Народите в своите общи стремления не приличат на сбирщина солдати, не са хайдушка тайфа, да кроят и планират какви хитрости и измами да употреблят, за да нападнат по-безопасно на своята жертва.

Няколко души измежду по-флегматичните главатари бяха се събрали сред тълпата на купчинка, под открито небе, с пушки в ръце, за да се съветват кой трябва да отиде от апостолите привременно на някой пункт, кои именно села да се нападнат, кои пътища да се завземат и пр. Но докато успеят събравшите се да разменят помежду си по една дума, тишината пак се наруши изново.

— Тичайте! Турска бричка, покрита с бяло платно, иде откъм Пазарджик! — извика един гърлест въстаник, от гласа на който се втревожиха всичките и хукнаха да бягат към т. пазарджикския път, като оставиха и съвет, и събрание. И всичко това за една талига, за един турчин!…

Пътят се задръстяше от любопитни жени, които се трупаха да гледат юнаците, а най-много апостолите, на които подаваха цвете, благославяха, а старите баби се кръстеха и правеха по земята метани, като че минуваха Исус Христовите апостоли. Тия любопитни обаче не можеха да видят добре, защото, както казах, наближаваше да се мръкне.

Тълпата се спря край селото, до моста. Действително, откъм Пазарджик се търкаляше една проста талига с един червен кон, покрита с бяло платно. Около стотина гласа викаха от един път: „Тя е българска, пазете да не направите някой сакатлък“; — а други отговаряха противното: „Турска е.“

— Турска, турска! — повтори тълпата единогласно и се раздели на две части от дясна и лява страна на пътя.

Около 150–200 души въоръжени въстаници стискаха в ръцете си пушките и чакаха с нетърпение приближаването на талигата. Тя носеше турчин[8], който си издаваше чалмоносната си глава из прозореца на талигата и с любопитство гледаше събравшето се множество. Той можеше да избегне твърде лесно, но не се сети да направи това с време. Може би да си въобразяваше сиромахът, че народът е излязъл него да посреща, като всеки ага. Условието уж беше да го хванем жив, но щом се спря талигата — по заповед, дадена от страна на въстаниците — и талигаджията слезе да възпре конете, от двете страни на пътя пламнаха около стотина пушки н жертвата падна на земята с пукната на две части глава от удара на куршумите.

— Спрете! Не трябва да ги убиваме! — викаха мнозина; но кой слуша!

— Кръв! Кръв! Стига вече; доволно е петстотин години! — извика тълпата из едно гърло.

Агата, който по всяка вероятност беше съшибан вътре в бричката от много куршуми, виждаше се работата, че не искаше да умре като мокра кокошка. Той изпъшка из дълбочините на своето сърце и повдигна с агонически жест другарката си — филинтра, — за да гърми върху ни; но ръцете му бяха пресечени от Марин Шишкова, който го накастри със своята сабля. Върху му се намериха множество готови фишеци и барут.

Притъмня вече, а страстите не бяха утихнали още.

— Да нападнем Стрелча! — викаха едни.

— Да се отправим към Пазарджик! — отговаряха други, които разчитаха повече на своите сили.

— Смърт на тиранина! — декламираха трети, като че да бяха се върнали от победа.

Иди, че въвеждай ред и порядок в това развълнувано море, ако си нямаш работа!

Изново се събра военен съвет, тука на това място, около двата издихающи трупове, които се валяха из кръвта си в краката ни. Решиха и постановиха Волов и Икономов да заминат през Коприщица, първият за Гьопсата, а вторият — За Старо Ново село.

— Никой никъде не трябва да отива — изрева един въстаник измежду тълпата. — Най-много войводи трябва да останат в Панагюрище — прибави той и съветът измени своето решение! Всичко е трудно в социалния живот, но надали има по-трудно от това, да управляваш и нареждаш тълпа, която е останала без правителство, от която всеки да си мисли, че не е отговорен пред никого. Крайностите са две: или никого не слушат, или пък слагат глава пред всекиго авантюриста, който знае да дига гюрюлтията, да лъже и омайва. Благодарение, че панагюрци не са шопи, сами са в състояние да се нареждат.

При всичко това двамата апостоли, Волов и Икономов, заминаха за гореозначените места. И аз поисках да отида с тях, но Бенковски ме не пущаше. Заедно с Волова потегли и Ворчо войвода за с. Стрелча със стотина души бунтовници. Той отиваше да събере оръжията на тамошните турци, които са пили кръвта на околната рая много векове.

Иван Ворчо, един от най-храбрите панагюрски борци, който се избра предводител на тая чета и който действително представляваше бунтовнически войвода, цепеше тълпата на две половини със своя черен ат, за да премине дружината му, която пееше в един глас. Той се спираше от време на време от жените, които кичеха него и коня му със здравец. За командантин на града остана Иван Соколов, който не можеше вече да се върне в Пазарджик. Нему се повери още да укрепи града, понеже беше запознат отчасти с военните науки, които научил в българската легия в Белград.

— Да живей България, да живеят апостолите, да живеят юнаците; смърт на душманите! — бяха думите, с които се свърши 20 априлий.

---

[0] Това лице беше куриерът из Коприщица, изпратен от Каблешкова с писмо да извести, за станалото. ↑

[0] Пратеникът на Каблешков из Коприщица пристигнал в Панагюрище по-рано, но бил задържан от комисарите. Дълго време тия последните мислели какво да правят, защото били уверени, че щом апостолите получат писмо, на часа ще да провъзгласят въстанието. Най-после тия се събрали всичките да дойдат при нас у бае Иванови, като мислели да убедят Бенковски да не дига въстание. А куриерът пристигнал от Коприщица до Панагюрище (5 часа разстояние) за 2 часа. Мисля, че името на тоя дързостен човек беше Никола Салкин. ↑

[0] Това писмо се хвана в чантата на Бенковски, заедно с пълномощното от Оборище и други още документи, след смъртта му. ↑

[0] Помнят читателите, че след предателството на Ненко Балдьовченинът турското правителство изпрати двама души забити: Неджибаа в Копривщица, а Ахмед аа — в Панагюрище, за да узнаят работата. Тоя последният се надвесвал вече над Панагюрище из банският път, с няколко души заптии. Той бил стигнал вече до високите дървета в тая същата минута, когато изгърмяха нашите пушки от бае Ивановият двор. Той се върнал. Според разказванието на очевидци, той не бягал към Пазарджик, не отстъпвал, но хвърчал. Той е първият, който произведе в тоя град ужасният паник, вследствие на който се затвори чаршията. ↑

[0] Аз мисля, че най-главната причина, загдето в големите градове, като Пловдив, Търново, Сливен, Враца, Т. Пазарджик и пр. не можа да се приготви никакво въстание, освен многочислеността на турското население, пречеха още и дипломираните знаменитости. Тия последните, както казах, гдето му беше мястото, не че не обичат свободата, но желаят да им я извоюва други, а тия да викат само „ура!“ и „да живей!“ Не са се учили тия хамен така напусто да отидат да си изгубят душицата за нищо и никакво. ↑

[0] В България всеки малко-много имотен човек, за да мине наред с първата ръка хора, за да му казва всеки „добро утро“, между другото трябва да има и голяма порта, много по-висока от къщата му. ↑

[7] Да ви разкажа един оригинален случай, който стана с едного от тия куриери — разпространители на прокламациите, — изпратен до II Врачански окръг. Той имал хубаво изработена тояга, издълбана вътре като шишине, в която туря кървавото писмо, и се отправя за определеното място. Отсам Златица срещат го на пътя няколко души османлии, които го претърсили за едно, за друго из пояса и джебовете, взели му тютюневата кесия, ножчето, няколко гроша пари, които имал отгоре си, и след като му ударили една плесница, пуснали го да си върви. Няма съмнение, че нашият куриер е останал благодарен от тая османлийска *шега*. На едного обаче от тия турци станало желно защо той да не опита такава изгладена тояга от гърба на нейния притежател. „Чакай бе, пезевенк“ (в турско време тая дума съответствуваше намясто господин в отношение на българите) — казва той и куриерът се спрял да чака, облян като с гореща вода. Какво е било опитванието, всеки може да си въобрази от това само обстоятелство, че дряновата тояга се пречупила още на първия удар и кървавото писмо отскочило настрана. „Спрете се, аркадашлар“ — извикал опитвачът на своите другари, за да се повърнат тия изново. Като какво е станало отпосле с бедния куриер, може да си представи само оня, който е имал честта да бъде бунтовник в турско време. Името на тоя злощастник, ако помня добре, е Тодор Москов, изпратен от Коприщица. Той биде осъден на заточение за куриерската си постъпка. ↑

[8] Мисля, че той беше гюмрюкчия, новоназначен за такъв в Панагюрище, и сега идеше да си заеме поста. ↑

ГЛАВА II. ЧЕТАТА НА БЕНКОВСКИ ПО СЕЛАТА (МЕЧКА, ПОИБРЕНЕ, МУХОВО И МАХАЛИТЕ)

I

Тоя ден не оставаше време да се планират много неща, нямаше още обистрени мозъци да разсъждават по-изтънко, та затова Бенковски намери за по-добро да отиде сам в околните села, които да подигне на оръжие през нощта и на другия ден пак да се завърне в Панагюрище. Той си избра малка четица или по-добре главен щаб измежду панагюрските юнаци, който се състоеше от следующите лица: Крайчо Самоходов — байрактар, Т. Георгев и Т. Белопитов — секретари, В. Соколски — доктор, М. Шишков — стотник, П. Мачев — иконом, и десятина души още юнаци.

Тая четица, която се състоеше все от конница, потегли от Панагюрище за селото Мечка вечерта на 20 априлий, часът по два по турски.

Наместо мене за Белово замина отец Кирил с други още двама души; тия щяха да разбунтоват българските села, през гдето преминат.

След малко ние бяхме вече наблизо до с. Мечка, което е далеч от Панагюрище около два часа. Двама души от дружината отидоха напред в селото, за да се уверят с очите си дали жителите са въстанали и няма ли някоя опасност за нашето влизане. По пътя ние вървехме без никакъв страх, понеже знаехме, че в тая местност никога не е владеял турчинът от покоряванието на България: пеехме, говорехме нависоко и се смеехме, като че да не бяхме въстаници.

Двамата пратеници дотърчаха от Мечка скоро-скоро.

— Вън от селото ни чакат всичките мечани, с черковните байряци и свещениците — казаха тия. — Поздравляват войводата, да заповядa.

Разбира се, че ние потреперахме от радост. Песента „Ха, народ заробен“ се раздаде из средногорските долини. И действително, мечани бяха излезли мало и голямо вън от селото покрай пътя.

Черковните байряци, с окачени фенери на върха, стърчаха между множеството. Свещениците, облечени с черковните си дрехи, с кандилници в ръка, предвождаха населението и пееха духовни песни. Благоуханната миризма на тамяна произвеждаше своето действие посред тихата нощ. Ние, наредени двама по двама, приближихме се до шествието, като пеехме своята бунтовна песен, която запяха и учениците от селото, които така също правеха част от множеството. Много селяни, мъже и жени, правеха поклони в краката на конете и се трупаха да ни целуват ръка. Не ще дума, че евтиното „да живей" цепеше околията. Бенковски държа реч, без да слезе от коня си, от която още повече се трогнаха и така възвълнованите мечански юнаци, които Бенковски най-много обичаше.

Така тържествено влязохме ние в селото с песни и молитви. Духовенството поиска да отидем в черковата, за да се отслужи литургия, но ние се отказахме по причина, че не оставаше време. Жива душа нямаше в Мечка, която да не беше будна в това време. Цялото село се събра на селския мегдан, гдето имаше накладени големи огньове. Всичките способни да въртят нож бяха натъкнати с оръжие и чакаха заповед що да правят.

На въпрос от страна на Бенковски, заклали ли са пъдарина си турчин, според както им се беше изпратило известие от Панагюрище, черноок един българин, на възраст около 40 години, разблъска натрупаното множество, да си проправи път, и изскочи напредя ни гордо-гордо.

— Аз му светих маслото, войводо! И ако не вярваш, ето му ножа — каза той, като се пъчеше и тупкаше с ръката си белочиренния нож, затъкнат на кръста му.

Името на тоя българин беше Димитър Гайдарджията, който следва нашата чета чак до поражението на въстанието.

— Не се ли противи той нещо, когато видя, че искате да го заколите? — попитаха няколко души от нашата чета.

— А, той искаше даже и да се кръсти биля, но кой го слуша? Проклето куче беше тоя наш пъдарин — продължи Димитър. — Колкото и да се криехме от него, когато отивахме по гората да си опитваме пушките и когато си приготовлявахме едно-друго, той все ни усещаше и махаше с глава. Когато приехме известие, че въстанието е станало вече в Панагюрище и че той трябва да се заколи, събрахме се

няколко души и отидохме при него. Той си мажеше ножа и пищовите с масло. Ние го излъгахме, че Ахмед юзбаши иде уж в селото ни, та затова да дойде и той уж с нас да отидем да го посрещнем. „Ех, пезевенклер, чак сега ще да ви кажа аз кой е вирнал глава да си оставя работата и да ходи из гората да мери нишан! — каза нашият пъдар и скочи да се въоръжава, да отиде да посреща Ахмедаа. Един от вас нека отиде да приготви добър конак, а другите да дойдат с мене“ — прибави той. Ние се спогледахме и тръгнахме подир наежения пъдарин. Ножовете ни бяха под абите отдолу. Изминахме доволно място от селото навън, а никой се от нас не решава да каже истината, да дигне ръка. Не е лесно нещо да се пролива кръв! А пъдарят псува ли, псува и вяра, и кръст. Не можеше вече да се търпи. Спря се той да ни учи как трябва да стоим, когато наближи Ахмедаа. В това време аз излязох напредя му, извадих своя скрит нож и му казах: „Вашето царство се свърши вече; ти трябва да умреш, ага, затова ставай теслим!…“ Неустрашимият ага, който до това време бълваше псувни и всякакви проклетии, отведнъж потрепера, отпусна ръце от любимото си оръжие и посегна да ме прегръща, за да го простя. Беше вече късно. Брадвата на едного от другарите ми, които стояха отзадя му, сложи се върху черепа на главата му.

От село Мечка ние изпратихме 20–25 души работници за Панагюрище, за да работят на укрепленията около последното това село, а други 25 души въоръжени взехме със своята чета. Натоварихме и няколко коня с ячемик и хляб за всеки случай. На останалите селяни се заповядва да си изнесат семействата в гората, заедно с храните и добитъка, а в селото да останат няколко души само, като стражари.

От това село ние трябваше да се отправим за с. Поибрене с чисто българско население, както и Мечка, на два часа разстояние от последното, разположено върху левия бряг на р. Тополница. Взетите 25 души въстаници от Мечка следваха с нашата чета, кой с кон, кой по крака, но повечето без коне. Те не показаха никакво незадоволство, че ги отнемаме от огнището на семействата им: напротив, те се радваха даже, че са се сподобили да бъдат предпочетени от своето село, за да придружават нашата чета. С песни и „да живей“ излязахме ние от Мечка.

В това време, близо среднощ кажи, месецът ни поздрави от средногорските върхове. Зелената вече гора и цъфналите пролетни

кокичета издаваха своите аромати. Нощта бе една от най-поетичните. Дружината, наместо да се умълчи по причина на безсъница, от минута на минута ставаше по-весела.

Първа стража не бяхме изпратили още да обиколи какво има в Поибрене, когато водачите ни бяха принудени да се спрат сред пътя, за да привлекат и нашето внимание пред поразителната картина, която стоеше напредя ни. Тая картина не беше ни някое неприятелско отделение, ни друго нещо из обикновените нощни и горски предмети. Напредя ни светеше гората около пътя, изходящата се там долина бе осветена като градска улица.

— Какво ли ще да бъде това? — попитаха няколко души от дружината.

Никой не можа да даде съответствующия отговор.

— Това е населението, поибренчени, излезли от селото да посрещнат войводата; а огънят е запалени борики и други дървета в чест на гостите — казаха пратениците, които ние бяхме изпроводили пред малко.

Ние наближихме. Дървеното клепало от селото зачука тържествено, шествието извика „да живей“. Картината напредя ни беше величествена. Поибренчени, които така също бяха излезли да ни посрещнат начело със своя свещеник Неделю, падаха напредя ни на колене.

— Доживяхме, боже, да видим бял ден! Честити сме били да посрещаме български аскер!… Сега и да умреме вече, няма да ни останат очите отворени… — говореха със сълзи на очите трогнатите селяни.

Бенковски и тук не можа да се стърпи. Отвориха се неговите уста и никак не искаха вече да млъкнат. Огън и пламък излязваше от него. Всичко живо, което имаше що-годе слаба проницателност, трябваше да напуща и жена и деца, и къща и огнище, за да го последва. На всичките момчета от четата бяха подадени китки от паунови пера, с които тия украсиха своите калпаци. Както казах, среднощ беше вече, а хората не бяха си легнали още.

В Поибрене ние се запряхме за малко време, да си починем и да нахраним малко конете, които навързахме в дюгена на Даскала. И в това село така също бяха заклали вече пъдарина си, помак. При всичката своя килавщина той не бил чужд на отличителните турски

качества — бабаитлик и фанатизъм. Сам живял в това село, но общото настроение и ненавистта, която достигнаха нея пролет до максимум между двата народа, въоръжили и Рамча ага (така се казваше поибренският пъдар). Като забележвал той, че българите стягат своите стари оръжия и не ходят вече да работят, щом виждал няколко селяни, събрани на едно място, отивал при тях да ги плаши и да продава своя бабаитлик. Нарочно изкривявал капията на ножа си, така щото като вървял или стоял, ножът му излязвал навън от само себе си.

— Българи! Я го погледайте бумбарека, как му се иска да излезе навън, дошло му вече времето да шета, иска му се да се понамокри… с червена кръвчица…

— А бе, Рамчо ага, какво сме те разсърдили дотолкова — казвали мирните уж българи за свое оправдание пред бабаитина Рамча.

— Аз не зная нищо — отговарял той. — Питайте аккапзалията (т.е. ножа му). Да не бъде на зъл час казано, но като му дойде времето, петдесят души българи за мезе само няма ми стигнат.

Това казвал злочестият Рамчо и дръпвал ножа си, който захващал да върти, а българите мигали напредя му като кокошки.[1] Когато се приело в Понбрене кървавото писмо, то въстаниците от селото преди всичко отишли да посетят Рамча.

— Рамчо ага, дойде вече време за клане, хайде изваждай ножа! Ние ти дойдохме на крака — казали българите и турили ръка на ножовете си.

Дълго време страшният Рамчо гледал като заклан, без да може да се обади нещо. Той не можел да си въобрази що значело това, как подобно нещо е можело да се върши на неговите дни, без неговото отеческо знание! Наместо да грабне ножа, той махнал с ръката си да се прекръсти; но късно било вече. Въстаниците му казали, че го простяват уж, и го пуснали да бяга през реката; но докато прекрачи няколко пъти, шишинета изревали подиря му и той се захлупил на земята по очите си. Първенците на селото, които бяха в същото време и съзаклетници, за хаир си, скритом отишли да му кажат да се чисти, защото лоши работи се чуват, но той все не вярвал, утешавал ги да не вярват на подобни *фесати*. По едно време се съгласил да бяга, но като му дошло на ума, че има ризи в селото, дадени за пране, пак се повърнал.

На поибренчани ние казахме да си изнесат семействата на онова място, което са избрали мечени, но тия отговориха, че имат по-добра позиция от дясна страна на Тополница, на мястото, наричаемо *Харамлиец*. И оттук така също ние взехме 30–40 души момчета, един налбантин с всичките принадлежности за кованне на коне и свещеника им поп Неделю заедно с хубавия кръст от поибренската черкова, който той трябваше да носи в ръка пред четата.

Първи петли пееха, когато нашата чета, състояща вече от около 80–100 души, наредена двама по двама, тръгна от Поибрене с песни за с. Мухово, така също чисто българско село, на час и половина разстояние далеч от Поибрене, в коритото на р. Тополница. На три-четири места трябваше да газим тая река, което съставляваше най-голяма мъчнотия за ония наши другари, които нямаха коне.

Зората се сипваше вече, когато ние пристигнахме в Мухово, гдето така също населението беше приело вече прокламацията и въстанало още на часа. Най-напред се разпоредихме да се извържат турските цигани в това село, които, като се подплашиха от нашето влязване, щяха да се разбягат наоколо и по тоя начин ще известят турските власти за действията ни. Събравшите се там муховчени с ярост разказаха, че имало в селото им един циганин на име Хасан, който подпомагал турците да грабят българските жени и момичета от къщите им, които отнасяли в гората, гдето ги държели по няколко дена. Напоследък тоя същият циганин беше предал няколко работници на турските власти, които оплакваха своите дни в ихтиманския затвор. С една реч, тоя фараонов син бил бич на селото.

— Да се застрели за пример на другите! — извика Бенковски.

Много селяни, а заедно с тях и някои наши луди момчета, в числото на които беше и доктор Васил, се затекоха към бордея на циганина Хасана, който си отспиваше още в прекрасната пролетна нощ и който не знаеше, че български комити са напълнили селото. Муховчени едвам що бяха въстанали преди няколко минути, защото късно получили кървавото писмо.

— Ние отдавна щяхме да го премахнем, но се боехме да не ни намерите махна — говореха селяните, когато видяха, че желанието им се удовлетвори от наша страна.

— Отваряй вратата бе, шопар! — викаха нашите въстаници, които бяха отишли да хващат Хасана циганина.

— Махвайте се оттука бе, пезевенклер! — крещеше отвътре отсъдената вече жертва, като се сърдеше, че му нарушили съня. — Хората не са си пили още утринното кафе, а вие сте подранили…

Клетникът! Той мислеше, че някои мющерии са дошли да го викат, за да им прави едно-друго. Вратата пригърмяха от ритванието на няколко крака. „Баксън, тичайте на помощ, съседи!“ — последва глас от бордея на Хасана после строшаванието на вратата… Никакъв други шум. Хасан бе доведен при нас с вързани отзад ръце. Твърд циганин излезе той, устата си не отвори да каже дума, да поиска прошка, а това въоръжаваше още повече бунтовниците. Може би той да съзнаваше своите погрешки за лошето си минало, та затова не смееше да отвори дума за пощада. Така или инак, но неговото хладнокръвие беше убийствено. Когато го поведоха над високия бряг на р. Тополница, за да го колят, от бордея му, който беше там наблизо, изпищяха голите му циганчета заедно с майка си. Хасан се стресна, като че го прободоха, и поиска да се обърне, но един въстанически нож се заби в сухите му плещи. Тежко и възмутително!…

Много още други цигани от селото докараха при нас, така също навързани; но на никого от тях не казахме нищо. Муховчени засвидетелствуваха, че тия не само били добри *майстори*, но и направили много ножове и пушки на българите, без да издадат една дума на турците.

— Живейте и се радвайте на пълна свобода — каза Бенковски на българофилите майстори.

— Нека бог ви подари широко царство, пашаларъм!… Да достигнете до Стамбул — говореха клетите изпоплашени цигани.

— Пашам! Аз искам да стана християнин, заедно с циганката си и с дребните си шопарчета (деца) — каза един почти белобрадат циганин, брадата на когото се люлееше като талига.

— По-добре е да си останеш циганин — казаха някои от дружината.

Муховчени, макар и скоро да бяха въстанали, но успели вече да се накървят. На 20 априлий вечерта имало в селото им трима-четирма души турци, дошли да събират беглика и данока в селото. Те били много строги: няколко души селяни, които не можали да си платят, били арестувани в една плевница.

— Който не заплати до утре парите, вързан ще отиде на Ихтиман — говорели агите и се оттеглили в приготвения си конак, за да се сражат с меката баница и тлъстите кокошки.

В тоя сгоден момент именно пристига кървавото писмо. Събрали се по-решителните селяни, с мечкарските шишинета, както ги наричаше Бенковски, и се отправили при агите на гости. Разбира се, че тия последните се излягали вече около огъня по бели гащи, без никакво предпазване. Българите заловили всичките врати и прозорци, а няколко души се показали на вратата със запрегнати шишинета и извикали: „Да не сте шавнали!“

Всичко се разбрало вече.

— Ей, чорбаджилар! Какво зло сте видели от нас? — казали царските хора с пресипнал глас. — Вземете ни всичко, правете, щото щете — само живота ни харижете…

Вижда се работата, че сърцето на полуубиените роби не се е омилостивило, защото сребърните паласки, аккапзалиите ножове и белезиклиите пушки красяха гърдите на някои от присъствующите там муховци. Бегликчиите били избити в стаите си. Събраните от тях пари, около 800 бели меджидии, се прибраха от нашия съкровищник, който даде разписка на селяните за приетото количество.

Муховци, които и така са горски пилета, защото повечето живеят по своите горски кошари, бяха натоварили едно-друго да вървят на определеното място — *Еледжик*, или *Градището*, естествено укрепление, находящо се близо до Трояновата врата.

Цяла нощ ние не слязахме от конете; на мнозина се искаше да починем малко; но Бенковски не мислеше така. Той изкомандува да се прибира четата. Ние потеглихме пред изгряванието на слънцето надолу по течението на Тополница за селата Лесичево, Церово и Калугерово. От Мухово тръгнаха подиря ни 30–35 момчета, така щото нашата чета можеше да изпълни вече всекиму очите.

II

Първият ден на нашето царство бе 21 априлий. Половин час път бяхме изминали от с. Мухово, когато предната стража дотърча бързо назад и ни извести, че напредя ни по пътя се слуша голям шум от хора, от скърцание на кола и от лаение на кучета. Ние не взехме в сериозно внимание това известие на стражата и следвахме своя път надолу по реката. Като се покачихме на едно възвишено място, отгдето се виждаше напредя ми дълга равнина — коритото на Тополница, — ние трябваше да прехапем язик, трябваше да спреме марша си за няколко минути. Нещо невероятно! Равнината напредя ни представляваше море от хора, от кола, от добитък, стада овци, хвърковати гадини: патки и кокошки, които грачеха и хвърчаха над това море от хора. По причина на слънцето, което едвам-що беше изгряло насреща ни, ние не можахме да познаем от един път тоя подвижен град и при помощта на телескопите.

— Всичките са българи-бунтовници, оставили селата си и тръгнали за Балкана с жените си и децата си — известиха стражарите, които бяха изпратени при непознатото множество.

Ние се приближихме. Наистина, множеството беше жителите от три села: Лесичево, Калугерово, мисля, и Церово. Когато тия приели кървавото писмо, без да му мислят надълго и широко, навпрягали колата, надигнали всичко, каквото можат, подкарали добитъка си и заедно със семействата си, въоръжени, потеглили за определения пункт — гората Еледжик — още през нощта. До петстотин кола само можеше да има натоварени с едно-друго. Пред тоя голям керван вървяха няколко момичета, заловени за ръцете, на редове, които се надпреварваха да пеят. Други се обръщаха към посоката на своето село и жално-жално плачеха, че няма да го видят вече; трети ги усмиряваха, да си не късат сърцето, защото така трябвало да стане; четвърти приспиваха своите малки деца, които пищяха за любимата си люлка; пети, от радост или от скръб го кажи, свиреха с гайди и пр. Викове: „Хайде, карайте по-бързо да наближим гората“, „Вардете даначетата да не избягат!“, „Теглете пушката на ония, които се връщат, да не останат на душманите“ и пр. — заглушаваха скърцанието на колата и

плачовете на малките деца. Прибавете при това отчаяното лаене на кучетата, блеението на овцете, рева на говедата, и вие ще да имате пълна картина на тия бунтовници с кола и дребни дечица!

Всичко беше трагическо. Нямаше ни един от нашата дружина, на когото да не се намокрят очите. Нещо повече. Тук аз видях да плаче и Бенковски; тоя Бенковски, когото майка му беше родила да бъде бунтовник, за когото нямаше нищо свято от съществующето досега, освен свободата на българския народ. Той се обърна с коня си на друга страна, да няма свидетели за тая му слабост, срам го беше да плаче в качеството си на бунтовник и войвода.

— Питайте ги, от кого бягат и где са тръгнали да отиват? — каза той.

Двама с Крайчо Байрактар се приближихме до бежанците, за да им предложим горните въпроси.

— Бягаме от неволия, господине, и от душмани турци; а отиваме на гората да търсим свобода… — отговориха бежанците.

Кое сърце можеше да остане равнодушно и да се не трогне от тия думи, изказани от простодушните селяни? Сега, когато сме видели вече не само бежанци, но поражението на цели градове и страни, разбира се, че вдиганието на няколко села никого не може да покърти, никому няма да се види чудно; но тогава не беше така. Едничкото просто обстоятелство, че хора селяни, мирни земледелци, за нищо непетимни, напущаха своето любимо село и милото си бащино огнище и отиваха в неизвестност, по пустите гори, да се скитат из студените усои под открито небе само и само да метнат от гърба си тежкия товар — робството. Това само обстоятелство, казвам, беше достатъчно да въодушеви и да трогне чувствителния човек.

Царските хора, ония, които облизват саханите на тиранина и които мислят, че шпионите са ангели, а жандарите — светци, които мерят съдбата на народите с аршина на своя кръвожеден господар, ще да възразят, че тия селяни са били отклонени от правия път чрез подбуждението на недоброжелатели. Не ги слушайте! Тия са лицемери и заклети врагове на всичко, що е самостоятелно и що иска да живей за себе си. В техните уста се търкалят твърде начесто думите: бог, християнство и вяра; но вие бягайте от тях, защото, който си служи с тия идеали, той е и иай-големият харсъзин. Нека тяхна милост заповядат днес и горепоменатите села, да се опитат и подигнат

жителите им да оставят селото си, т.е. да тръгнат в кривия път! Аз вярвам, че тия няма да направят друго нищо, освен да изпитат най-горчивите разочарования. Не само живият и словесният човек се не бунтова без сериозни причини, но и дълготърпеливият вол не направя тая глупост, докато не му е напукана кожата. Колкото за тираните, които се боят от бунтовете, като от чумата, тях вие оставете настрана. Тия ще да се орахатят и успокоят само тогава, когато народите захванат да пасат трева и онемеят… Наистина, че в последно време, когато сам руският цар стана бунтовник, когато той започна да краде князове и коронованите като него глави — с помощта на своите рубли, подлости и подкупи той можа да възбунтува няколко местности в България или по-добре няколко офицерчета; но тия царюви бунтове траяха или дордето изтрезнее пияната тълпа, или докато самите солдати напукат гърба на своя продаден началник. Рублите на Александра III успяха по едно време (9 август) да наредят в България и правителство от своите гнусни бунтовници, но като им цапнаха по една плесница, на прах и на пепел станаха, сам царят го заболя.

— Боже! Дай ми сила и недей ме оставя сам; помогни ми в святото предприятие да избавя тоя народ от железните нокти на тиранина! — каза Бенковски и сълзите му рукнаха още по-силно…

Всички се умълчаха; никой не смееше да наруши въдворената тишина и от двете страни, всеки признаваше, че въодушевлението беше свято, минутата — тържествена. После Бенковски се обърна към събравшите се вече селяни и каза огнена реч. Селяните си смъкнаха калпаците и започнаха да се кръстят, като че се служеше свята литургия, мнозина от тях нападаха по земята като пред Христа. Много им тем хареса речта на войводата, защото той им досегна в говорението си най-чувствителната струна.

След като дадохме нужните наставления на селяните, тръгнахме към с. Калугерово, за да възбунтоваме и останалите български села, а турските махали, наречени Юруци — да нападнем. По-нататък срещнахме друга една чета с червен байряк, повечето калугеровци, само мъже, които така също отиваха за гората Еледжик. И от тая чета ние взехме няколко души въстаници.

Турците от махалите мислеха още, че се намират под високото покровителство на султана. Искам да кажа, че тия нямаха още никакво известие, че е станало въстание, а спокойно продължаваха да си

работят по полето. Наистина, че калугеровци имаха с тях стари сметки, но тия мислеха да ги разглеждат, след като изпратят вече на Балкана семействата си. Щом тия ви зярнаха в нивята си с червен байряк, от най-напред погледаха, погледаха, да се уверят по-добре действително ли сме с черни калпаци, па после вече хукнаха да бягат към селото си, което се намира наблизо. Някои от тях сполучиха да изпрегнат воловете си, които забраха напредя си, а повечето не успяха да направят и това. В късо време по полето не остана жива душа: от всички баири се виждаха да пъплят хора, мъже и кадъни, към селото. Страшна олелия се дигна след малко в селото от нашата чета, която, разпръсната един по един по поляната, представляваше коджамита армия. Тънките кадънски гласове: „евах анаджим“, „кайдалар builtin“ и пр. — събраха кучетата на едно място. Особено тия се уплашиха, когато препукаха нашите пушки подир ония турци, които бягаха напредя ни като кошути.

Два пищова изгърмяха в селото, което беше знак да се събират всичките правоверни за защита. Мало и голямо тичаше към белокаменното здание — джамията, — в което се затвориха и подадоха пушките си из мазгалите, а ходжата излезе на викалото и жално-жално започна да призовава божата благодат върху стадото си. Нашите момчета достигнаха пълзешком до селските плетища, отгдето захванаха да бомбардират джамията със своите шишинета; но и турците не стояха мирни. Невъзможно беше така скоро да се приближим до джамията. Трябваше поне три деня да държим селото на обсада, та тогава да се предадат жителите му; а ползата от това наше измайване не принасяше нещо особено. Затова именно снехме обсадата на махалите и се отправихме към Елшица, след като запалихме няколко къщи и хванахме двама души пленници от турците.

На един висок връх отгоре над Елшица, близо до татарпазарджикския път, отгдето се виждаше почти цялата пазарджикска кааза, застанахме ние да си починем и похапнем след двадесят часа пътуване.

Върнахме се с Бенковски при стражата, която пазеше двамата пленници малко по-назад, които ние искахме да освободим, за да съобщят на своите съселяни нашите добри намерения. Стражата беше седнала да обядва при едно студено изворче; от единствената си гозба, солена сланина, която тия бяха изрязали на малки резенчета, от точка

зрение на славянско гостолюбие подаваха по едно парче и на двамата стари мусулмани. С гнусаво отвращение тия последните едвам приближаваха до устата си противното за тях месо, което патриотите-стражари караха да ядат. Като се подадохме ние, те захванаха по-бързо да си местят челюстите, уж че дъвчат, да не би да ни разсърдят: но Бенковски ги освободи. Строго нападна той грубите стражари за глупава им постъпка.

— Върнете се в селото си и разкажете на своите съселяни за нашите добри намерения и за братската ни любов, която храним към мирните мусулмани — говореше Бенковски. — Кажете им, че нашата цел не е да нападаме на сиромасите и угнетени селяни, били тия българи, или турци. Ние сме въстанали не против мусулманството въобще, но против кръвопийците паши и кадии, които са общи врагове и на двата народа.

Дълго говори още Бенковски по тоя въпрос. Неговото дълбоко знание на турския език[2] придаваше още по-голяма живост и интерес на предмета. Разбира се, че уплашените аги клюмаха глава на всяка негова дума, като че всичко това да беше тяхно мнение.

— Имате право, челеби — отговаряха тия.

Когато ги отпуснахме вече, докато бяха наблизо, вървяха полека; но щом изминаха разстоянието на един куршум *мензили*, станаха невидими, преобразиха се на млади сърнета, а чалмите им изгледваха, като че хвъркаше орел. Същата нощ турците от горепоменатите махали избягаха в Т. Пазарджик; вижда се работата, че нашите съвети ие им подействуваха.

Часът до 8½ по турски стоехме ние на високия връх над селото Елшица. Тук-там из полето бяха захванали вече да горят селата, което се правеше повече от страна на българите. Турците не бяха се окопитили още от паниката; тия гледаха повечето да бягат. Най-гъсто кълбо дим се дигаше над селото Стрелча. Ние разбрахме, че Иван Ворчо е почнал вече своите неприятелски действия.

След непродължително съвещание ние решихме да се върнем в Панагюрище, а на другия ден да посетим Петрич, което беше изложено на златишките турци и черкези. Селата към Пазарджик: Попинци, Динката, Калаглари, Джумата и пр., според сведенията, които имахме, въстанали вече или се готвели да направят това, та затова нашето ходение по тая страна бе безполезно. Освен това

отиванието на Бенковски в Панагюрище беше неизбежно. Най-после, да си кажем правото, ние нямахме определен план на действия. За протокола от 17 априлий, който знаят вече читателите, едва ли помисляше някой. Всичко се вършеше театрално. Па н другояче бе невъзможно: вчера едно, днес две. Нужни бяха поне няколко деня, докато утихнат страстите, докато населението се нарадва, докато най-после се изпълни определеният ход на събитията. Но варвари турци: чакат ли?…

За Панагюрище ние се спуснахме направо през гората между селото Бъта и пазарджикското шосе, без никакъв път. В това време там не знаеше още никой за нашето движение и никому не минуваше през ума, че ние ще да се върнем него ден с такава голяма чета и от противоположната страна. Караулите, които пазеха откъм тая страна на шосето, щом ни зърнали с телескопите да се смичаме през гората, помислили от най-напред, че тая многобройна чета не е друго нищо освен турски аскер, който иде да нападне селото. На часа още бил изпратен бърз куриер до военния съвет в Панагюрище да извести за тава нещастие. Лицето, което е било натоварено с тая неблагоприятна мисия, не постъпило според въстаническите правила, да отиде право до *началството* и нему само да съобщи. Той препуснал коня, като че носи глава, което действие само по себе си трябвало да произведе не твърде добро впечатление. Не стига и това. Той викал, колкото му е силата, да го чуе старо и младо: „Стягайте се, селяни, мало и голямо да излязва на «Св. Никола», защото силна турска войска настъпва — баирите са почернели!…“

Всеки може да си въобрази после това до каква степен се е впаплачосало панагюрското население, което в своето възхищение отдавна беше забравило, че съществуват турци и султанска войска на няколко часа разстояние. Разказват, че в селото се подигнала голяма буря и неспоразумение. По-страхливите въстаници, в това число и жените, стягали вече едно-друго да бягат в гората, други просто не знаели що да чинат, а трети се разкаяли защо и за какво са въстанали, като ще бъдат нападнати така скоро.

Намерили се хора обаче, които погледнали на въпроса съвсем от друга страна. Начело на тия последните стояли панагюрските комисари. Тия решили, че каквото и да стане, който и да иде, ако ще би да е той и сам султанът, тия трябва да излязат насреща му и да докажат

на дело защо са въстанали. Сполучили тия да съберат всички въоръжени и достойни мъже да носят оръжие, с които потеглили към „Св. Никола“ да срещнат неприятеля. Докато пристигнат до могилата, която е от селото навън по пътя, гледат, че насреща им иде други куриер, комуто глава слита от бързина.

— Радост, радост! Това не било турски аскер, но Бенковски войвода иде с 2000 (?) юнаци! — викал куриерът.

Това било достатъчно. Както преди малко се разпространила горчивата новина, че турци идат, така също и сега в късо време знаело вече цялото село, че войводата се връща победоносно с голяма сила. Ако числото на защитниците, които преди малко тръгнали с цел да срещат турска войска, било 500 души, сега то се увеличило два пъти повече. Всеки бързал да посрещне своите избавители, да засвидетелствува лично братските чувства и дълбоката признателност.

Часът имаше 12 вечерта, когато ние се надвесихме над Панагюрище. Четата, която възлизаше близо до 200 души, вървеше по следующия ред: най-напред идеше авангардата, състояща от осем души, която вървеше на стотина, сто и петдесет крачки разстояние пред четата. Подир тях следваше кръстоносецът на четата поп Неделю с голям позлатен кръст в ръката, който дигаше наспоред главата си; той яздеше на кон. После него идеше байрактарят Крайчо и няколко души песнопойци, които пееха юнашки песни, а Бенковски, с гола сабля в ръката, вървеше отстрана. Той стъпаше на пара. С подсукани мустаки, с кривнат калпак и с ат, който от него повече се гордееше и чупеше, той изглеждаше нито да е много радостен, нито пък замислен, с една реч — човек, достоен да заповядва и управлява. Момчетата бяха наредени двама по двама.

Най-напред ни срещна комендантинът на града, Соколов, на обкопите, който беше наредил своята чета да ни отдаде военна чест; а после всичките граждани, мъже и жени, които се радваха и ликуваха, като че всичко беше вече свършено. Комендантинът Соколов, като човек, който виждал поне през плет, почетно застана пред войводата и му рапортира за състоянието на града, т.е. ние сега се сещаме, че е било подобно нещо. Панагюрци сочеха с пръст и се чудеха как така скоро се наредиха тия царски работи! С песни и с „да живей“ влизахме ние в града и се едряхме на главното мъжко училище. Сега панагюрци бяха много повече възхитени, отколкото първия ден. Мнозина, които

не вярваха още, че може да се сполучи нещо с предивременното въстание, триеха ръце от радост.

— Кой се надяваше, кой мислеше, че народът е бил дотолкова готов — говореше вън от себе си И. Мачев, скептик и малодушен човечец до невероятна степен, който не можеше да си въобрази, че е възможно да се намерят хиляда души българи, които да мислят едно.

— Чак сега повярвах, че и ние сме били народ, достоен за независимост — говореше други неверник Тома.

Ликуванието, с една реч, беше без граници от страна на панагюрци; а Бенковски — той беше Наполеон…

Училищата в Панагюрище бяха преобърнати на казарми за войниците. В главното мъжко училище, гдето слезе нашата чета, сред двора горяха няколко огньове, върху които вряха казани с гостба. Много стари и млади жени бяха напуснали своята работа и служеха на общото дело. Войниците останаха на училището, а Бенковски, заедно със своя щаб, отиде в къщата на П. х. Луков, гдето заседаваше военният съвет. Големият двор на тая джелепска къща беше пълен с жени, които лееха куршуми и виеха книжени фишеци. Купове с навуща, върви, цървули и пр. се намираха тука, които завеждаха особено избрани хора. Над къщата се развяваше голямото панагюрско знаме, приковано на дълга върлина. То показваше, че тук, в тая къща, се намира върховната глава на страната! Дали от по-напред беше то издигнато, или главата на Бенковски роди това, не зная на вярно. Знам само това, че на другия ден, като оставихме Панагюрище, т.е. като излезе държавният глава от това здание, нашият войвода заяви, че и знамето трябва да се смъкне, не му е вече мястото да се развява върху хаджи Луковата къща! Аз се чудех тогава, чудя се и сега повече, где тоя абаджия изучи тия тънки работи?

В Панагюрище бяха прибягнали на защита и следующите села: Баня, Бъта, Елшица, Калаглари, Джумата, Попинци, Балдево, Кепелий, Ерелий, Айваджик, Стрелча, Саръгьол и Кавакдере. Те бяха напуснали съвсем своите села.

---

[0] Да не се види чудно на читателите, че един пъдарин е имал такава власт. Турските пъдари по българските села не бяха само пъдари. Те имаха властта на субаш, на ага и мюдюрин. Разхвърлянието

на данока, пазаряванието на учител и други селски работи не ставаха без неговото знание. Неговата специална длъжност е да пази гората, нивите и ливадите, но той поверяваше тая длъжност пак на някой българин, а сам стоеше по цял ден в кавенето, с чибука в ръка, да заповяда. Тях ги подкрепяше турското правителство, защото правеха и шпионство против своите господари, на които ядяха хляба. ↑

[2] Освен языците турски, арабски, отчасти и персийски Бенковски говореше още: ромънски, гръцки, полски и малко италиански. ↑

ГЛАВА III. ОСВЕТЯВАНИЕ НА ПАНАГЮРСКОТО ЗНАМЕ

Това осветяване стана в четвъртък на 22 априлий. Рано сутринта камбаните и клепалата забиха от черковите. Тия известяваха на панагюрското и околното население извършването на тържествения акт. Скоро улиците около къщата на П. х. Луков се изпълниха с любопитни, повечето жени и деца, защото мъжете бяха по пунктовете. Тия бяха накичени с най-скъпите си дрехи. Въстаниците, кой на кон, кой на крака, въоръжени, както се следва, излязваха и влязваха в главната квартира, макар и без работа повечето. Всеки искаше да блесне в очите на омаяното население; всички бързаха и заповядваха направо и наляво, никой не казваше: „Не зная“ — на многобройните въпроси, които тълпата задаваше за това и онова…

— Честито, братко! Да живей! Да живейме всинца! Да е жив войводата Бенковски! Да живеят панагюрци! — бяха обикновените въпроси и отговори.

Името Бенковски вървеше от уста в уста. Той имаше вече авторитет на цар; нямаше човек, който да не си изкриви врата да го погледне. Къщата на хаджи Лукова представляваше същинска главна квартира. На големите порти вътре в двора при стълбите и горе в салона пазеха силни караули. Но да не помислите, че тия караули бяха неми и безгласни истукани, както военните? Не. Тия си се разговаряха свободно, като че стояха на своя дюген, запитваха всекиго, който минуваше покрай тях, за новини, викаха с всичките заедно „да живей“, даваха си мнението по текущи въпроси, спореха и така нататък.

А населението се натискаше около зданието на „главната квартира“ и изказваше желание да се започне по-скоро оосветяванието на знамето. Нетърпеливият поп Грую Бански, с патрахил през врата и със спусната сабля на бедрото, сновеше надолу-нагоре. Както си мислеше той и както въобще се очакваше, негово благоговейнство щеше да застъпя мястото на архиерей в предстоящото тържество.

Не се мина много време, и няколко въоръжени въстаници извадиха една маса, която поставиха сред двора. Други двама

въстаници въздраснаха по къщата на хаджи Лукова, за да снемат от върлината кадифяното знаме, което беше единственият виновник на тържеството. Оглушително „да живей“ поздрави това снемание. Трима-четирма души донесоха това знаме, което положиха със запазено благоговение върху приготвената маса. На първа линия, откъм портите, заеха място свещениците, на брой около 10–15 души, начело с поп Грую Бански, всичките облечени в черковните си одежди, с кръстове, евангелия и кандилници в ръка. На противоположната страна на масата се тури Бенковски, с гола сабля в ръка и с пълна униформа, която сега беше облякъл. Наоколо му стоеше неговият щаб, от дясна страна Крайчо байрактар, комуто трябваше да се повери в ръцете знамето, от лява Райка (Райна) поп Георгева, от ръцете на която беше излязло кадифяното знаме. От двете страни между свещениците и главния щаб стояха наредени панагюрските комисари, или военният съвет, начело с хилядника Павел Бобеков. На втора линия зад духовдия клир и щаба идеха въстаниците, наредени на колело, с пушки в ръцете, които държаха почетно. После тях идеше вече множеството, което се натискаше един през други, кой да бъде по-близо. Мнозина бяха се изкачили по къщите и стените да гледат отвисоко.

…Всичките присъствующи отложиха калпаци и наведоха глави към земята, когато се почна осветяването. Гласът на поп Груя Бански гърмеше. Едва ли той не хвърчеше; а охлузеният требник, който за очи държеше в ръцете си, не му служеше за нищо, защото той четеше всичко, каквото му дойде на ума. Думите: „Проклети агарянци“, „зверове“, „поганци“ и пр. — държаха първо място подир „господи помилуй“ и „пресвятая Богородице“. Щом се свърши божествената служба, дойде ред да ее изкажат и различни патриотически вдъхновения. Много кратки, но огнени слова се изказаха, които се свършваха с гръмогласно „да живей“. В тия „да живей“ П. Бобекоз спомена и целия Панагюрски окръг, който така също трябвало да живей.

— Заедно с шпионите и с кръстените турци — прибави Бенковски на нисък глас, с явно негодувание против това незаслужено „да живей“. Не искаше Бенковски да се чува друго име в тържествата освен неговото. Гдето дойдеше дума да става въпрос за палмата на първенството, на славата и диктаторството, той преставаше да бъде хрисим.

Когато се свършиха вече всички духовни и граждански обряди, четирма души от щаба, заедно и с Бенковски, дигнаха знамето от масата и го внесоха вътре, за да се прикове на нарочно приготвената върлина. Райка Попова зашиваше наоколо му дебели копринени пискюли. После това Бенковски изказа желание, че знамето трябва да се пренесе тържествено през най-главната улица на селото заедно с всичката духовна и гражданска процесия. Разбира се, че против подобно желание, повечето театрално, лишено от всякакъв риск, не можеше да има никаква опозиция. Напротив, то имаше своите ползи и цели както за общото дело, така и за отделни личности. Около петстотин души конница само трябваше да придружи това шествие. Мнозина, на които конете не бяха тука, затекоха се да си ги докарат. Поп Грую с черковната мантия, която покриваше целия му кон, отдавна вече пречеше надолу-иагоре. Това право, да язди на кон с кандилницата в ръка, той казваше, че принадлежало само нему, а събратята му трябвало да вървят апостолски.

Знамето, наместо да се повери да го носи *официално* назначеният вече байрактар — Крайчо Самоходов, — дадоха го на Райка Попова, като мислеха, че с това ще да може да се произведе по-добро впечатление, от една страна, а, от друга, че трябваше да се възнагради и нейният патриотически труд. Двама въстаника не закъсняха да доведат един черен като смола кон, който туриха на разположение на младата байрактарка или по-добре *българска кралица*, както я прекръстиха от по-после на присмех турските ефендета. Докато тя стоеше на коня без знамето, представляваше нещо карикатурно със своето късо сукманче, но щом й подадоха разкошното знаме, отведнъж се яви в своето величие на същинска героиня.

— Да живей младата байрактарка! — извика одушевената тълпа.

Няколко души държаха коня на българската кралица.

Мустакатият Крайчо Самоходов, комуто сърцето естествено трябваше да ламти, за да пренесе той знамето през селото, беше поразен окончателно от тая несправедливост… Той бе обиден твърде чувствително, плачеше от гняв.

— Право ли е това бе, брате? Да се остави святото и неприкосновено знаме в ръцете на една нищо и никаква жена — говореше той на мене. — Да се кълна аз в бога и народа, че ще да пазя тая светиня до последната минута на живота си, а сега в тая

тържествена минута да ми се отнема това право и да вървя със сгърнати ръце? За мене няма вече живот; аз съм убит.

Крайчо имаше право; но и думата на Бенковски, със съгласието на когото се повери знамето на Райка, беше закон. Имаше и други мнозина недоволни заедно с Крайча, които не погледнаха с добро око на това обстоятелство, гдето се предпочело жена за байрактарка.

Дигна се по едно време тежката процесия към т. пазарджикския път. Тя беше наредена така: най-напред стража (авангарда) от десетина души конници; после тях кръстоносецът на четата, поп Неделю, така също възседнал на кон; подир него вървеше духовенството, облечено с черковната си одежда, с кръстове и евангелие в ръцете, начело с архиерея под Грую, който чупеше своя луд кон като кеседжия. След духовенството идеше Райка Попова с байряка, около която вървяха десятина души пазители на знамето с голи ножове в ръка. Близо до нея следваха певците, които присиняваха да пеят бунтовен марш, сетне щабът, въстаниците, на-редени двама по двама, и тогава множеството. Бенковски вървеше отстрана, възееднал на хранен ат, който се изправяше на задните си крака. Всичко добро, но прокле ги турци побъркаха!…

Аз не вярвам дали тоя ден имаше жива душа в Панагюрище, с изключение на въстаниците по укрепленията, която да не присъствува на тоя тържествен акт, какъвто Панагюрище не беше виждал още, па няма и да види занапред. Докато шествието излезе от селото навън, минаха се около два часа. На няколко места трябваше да се спираме, докато се разтъпче народът по улицата, който задръстяше свободния ход. Мъжете се надпреварваха и трупаха кой да върви по-близо до знаменосеца или до щаба на Бенковски, към които бяха обърнати всички любопитни очи; младите моми и булки стояха наредени покрай пътя от двете страни с китки в ръцете, с които кичеха канете на юнаците и своите роднини и познайници, а някои ги хвърляха върху войводата и младата байрактарка; малките деца радостно и засмяно тичаха пред шествието като авангарди и късаха с ръцете си яростно който фес им се попадне, така щото улицата почервеня от османлийската емблема; най-после, старите баби, които бяха излезли по портите, мнозина със запалени великденски свещи, щом се приближаваше процесията, захващаха да се кръстят и струваха поклони пред войводата.

— Господ и свята Богородица да те поживи, синко — казваха тия. — Ти си проводен от небето да ни отървеш от мръсните некръстени кучета.

— Не са нужни толкова почитания и благоговения, защото и аз съм като вас човек и само с вашата помощ и с божата ще да можем да си постигнеме желанието — отговаряше войводата важно и тържествено не толкова да го чуят бабите, а стоящите около му.

Трябва ли да ви споменавам за възклицанията, за тържествените слова, виковете „да живей“ и пр.? Тия вървяха непреривно. Подобен тържествен акт аз видях, когато освободителните войски след две години време влязваха в ония български градове, гдето отоманска ръка беше избесила цвета на българския народ. Конакът, който до вчера плашеше българите, сега служеше за затвор на пленниците заптии и турци, на число около десятина души, които въстаниците бяха успели да хванат тук-там.

По желанието на мнозина, а най-повече на поп Грую, процесията премина покрай това място, за да видят робите как се веселят българите и що знаят тия. Тая хвалба на другиго помогна или не, но за байрактаркага и за самия поп Грую имаше най-лоши последствия, защото пленените турци известиха на Хавуз паша, когато той влезе, в Панагюрище, кой е носил байряка на комитите и кой е държал в едната си ръка кръст, а в другата — нож. Най-после цялото тържество се спря отвън града на една зелена поляна над пазарджикекия път. От това място се виждаха няколко караули по укрепленията, които стояха на караул в чест на шествието. Знамето биде побито сред поляната и множеството се нареди наоколо. Тогава Бенковски застана близо до него и като се обърна към въоръжените юнаци, почна да говори реч, с която между другото разясни и бъдещите действия на панагюрци и на неговата чета. Между другото той каза и следующето:

„Ние трябва да бъдем навсякъде и нигде; най-важното ни действие ще бъде това, ако сполучим да действуваме по такъв начин, щото да смутим неприятеля още в началото на борбата… Всеки признава, че това важно обстоятелство ние не можем достигна, ако действията ни се ограничат само на едно място, в един град или пункт. Най-голямо внимание трябва да се обърне на селата, към селските ни бунтовници, които като по-прости и неразвити, една най-малка несполука е в състояние да ги обезкуражи и да ги накара да сложат

оръжие. А от всичко това вие разбирате като какви следствия ще да се породят. Ето защо става необходимо да се определи една подвижна чета от най-решителните юнаци, която да обикаля от село на село, да насърчава и поддържа духа на населението. На тая чета, за по-добро, аз мисля да й стана предводител. Тя ще да бърза като вихрушка и на часа ще се намира там, гдето е нужно нейното присъствие…“

Тоя план на Бенковски се одобри от множеството. Той го предложи публично, за да предвари всякакви по-нататъшни тълкувания, като знаеше, че панагюрци желаеха, щото той и четата му да стоят постоянно в селото им.

„Виждате, че задачата на тая чета ще да бъде една от най-трудните — продължи той. — Тя ще да служи като образец и огледало на всичките въстаници, които има да посети и подпомогне в неприятелските действия. Прочее аз искам измежду вас за нейното сформиране такива лица, които да бъдат достойни за тая цел и които се наемат да изпълнят следующите условия: първо, да бъдат добри куршумджии, така щото, гдето потеглят, да им не пада на сухо куршумът; второ, в случай на нужда, не дай боже, де търпят по няколко деня гладни и жедни; третьо, да бъдат добре изпечени на път, щото заедно с конете да вървят; и, четвърто, да не спят по няколко нощи, да бъдат юнаци и решителни.“

Свършил-несвършил още Бенковски своята реч, отведнаж множеството там надалеч се разклати да даде път на един непознат, който си държеше пушката в ръка, дигната нагоре над главите на множеството, и с кривнат калпак настрана, който затуляшс едното му ухо — той застана с благоговение пред Бенковски, разпъхтян и почервенял.

— Войводо! Аз се наемам да изпълня всичките тия работи, за които ти говори по-напред — каза той. — Моля, вземи ме.

Силно ръкопляскание и „браво“ последва от страна на народа в чест на непознатия юнак, който засрами мнозина с ястъклии мустаки. Напразно множеството се питаше, кой е негова милост, как му е името и отгде е? Никой го не познаваше; дрехите му го показваха, че той е от далечни страни.[1]

От хиляда и повече души въоръжени и млади въстаници, които се намираха на това място, само стотина се решиха да изпълнят

условията на Бенковски; тия минуваха на една страна и писарите ги записваха един по един.

После малко процесията се завърна пак в селото със същото тържество, а избраната чета тръгна отделно.

До вечерта ние посетихме и арсенала, гдето между другите поправки на пушки и ножове работеха се твърде деятелно и прочутите от по-после черешови топове. Аз не зная кому дойде най-напред в главата тая мисъл; но предполагам, че тя се въведе между нас по примера на Кара Георгя във време на сръбското въстание. Главният майстор на черешовите топове беше панагюрецът Никола Бинбашев. Тия топове имаха дължина 2-2½ метра, калибър като на горските топове, стегнати на три-четири места с яки железни халки и поставени върху две колелета, както обикновено биват същинските топове.

Понеже тая година, както казах по-горе, турското правителство беше забранило внасянието на куршума по българските градове и по тая причина той се намираше твърде малко сравнително с барута, то военната комисия се намираше в недоумение с какво друго вещество да запуши устата на тая народна артилерия. Но за оногова, който е въстанал да превзема царство, има ли нещо мъчно? Скоро панагюрското население биде предизвестено от няколко гърлеста люде, които обикаляха из улица в улица, като викаха, колкото им силата:

— Който има цариградски кантари, да им нося топузите в къщата на Пенча х. Луков! Чувате ли? Ха-ха!

— Защо ли им са тапузите? — питаха любопитните женп.

— Царски работи — отговориха други. Читателите разбират, че тия кантарски топузи не бяха за друго нищо, освен да се употребят наместо гюллета в черешовите топове. За да се не запали сухата череша[2] от барута, което е твърде възможно, някои опитни лица предложиха да се облече вътрешността на топовете с бакър, тенеке или друга някоя материя; но като нямаше нито едното, нито другото в Панагюрище, то военната комисия намери за добро да се употребят в тоя случай дълпите лули от ракиджийските казани.

Не знам обаче дали тая мярка се тури в действие, защото ние излизахме от Панагюрище още същата вечер.

Същия ден Бенковски пожела да види турските пленници, за които споменах по-горе, за да ги попита лично приемат ли си храната редовно и има ли да ги мъчи и безпокои някой, защото от вярно място

бяхме се научили, че поп Грую Бански ходел при тях нощно време да ги кара да целуват кръста и да ги насилва да се покръстят.

Когато ги доведоха при нас, тия бяха повече умрели, отколкото живи, защото не знаеха накъде ги водят, а твърде възможно беше да са си помислили, че след тържеството, на което и те бяха свидетели, дошло е ред и за тях. Бенковски ги прие твърде любезно, увери ги да се не безпокоят, поръчаше им да се оплачат, ако ги закачи някой; но всичко напусто! Тия следваха да треперят като лист, бузите им бяха посинели като патладжан, две правилни думи не можеха да свържат. Виждаше се работата, че тия не обръщаха никакво внимание на нашите любезности, не можеха да помислят даже, че ние им говорим искрено.

И имаха право на това. Накъдето се обърнеха, срещаха противоречие. От една страна, отец Грую, който бълваше гущери, загдето оставяме поганците живи и се отнасяме с тях така учтиво, като с хора, изглеждаше тия последните с кръвнишки поглед. Щом някой от тях си дигнеше ечите да го погледне, той скърцваше със зъбя, туряше си ръката на саблята в знак, че с нея ще да ги изколи.

— Няма християнска любов между нас — говореше той сърдито. — Тия кучета отдавна трябваше да се помиросат, или пък да отидат при своя пророк.

От друга страна, малките деца бяха се набрали около къщата, в която се ние намирахме, и следваха да викат на висок глас: „Тичайте да гледате, когато убиват турците!“ А тия турци разбираха български.

Между това Панагюрище се укрепяваше твърде деятелно. Всичките по-главни пътища и проходи около селото, като Св. Никола, Каменица, Спасовден, Медетът, Стрелченския път и пр., бяха запазени. Иван Соколов, командантинът на града, пазеше на Св. Никола със стотниците Кръстю х. Томов, Стоян Тропчев и Павел х. Симеонов. Единственият мост на татарпазарджикското шосе, близо до селото, биде развален. Насипите се правеха да противостоят само срещу куршуми. Тях копаеха жените, които от час на час оставяха мотиките и се залавяха за хоро. Въодушевлението нямаше още граница. Мнозина бяха пресипнали да викат „да живей“. Появляванието на няколко само кола бежанци от околните села, които идеха в Панагюрище на защита, възбуждаше овации между населението. Бенковски свика

панагюрските златари, на които даде 50 рубли *екатерини* да му обковат саблята и да направят голям печат — държавен!

---

[1] Историята на тоя непознат въстаник, която аз научих отсетне, е следующата: той бил бакърджия, родом от одринските села, на име Господин. Нашето въстание на 20 априлий го сварило в Панагюрище на един хан с два коня бакър. Щом той чул пуканието на пушките и разбрал в що се състоя работата, оставил своите коне, натоварени в хана, и грабнал своята тънка пушка. Както ще видят читателите от по-нататъшните ми разкази, той следва четата чак до Тетевенската планина и бе един от най-дързостните момчета и тогава, когато беше нашарен с няколко куршума. Него хванаха и изпратиха на заточение в Акия, отгдето той се завърна здрав и читав. ↑

[2] Черешовото дърво се предпочиташе именно затова, защото според вещи хора то било най-твърдо. Любопитните и днес можат да видят един от тия топове, който се намира в Софийската народна библиотека. Мисля, че той е взет от Петрич. ↑

ГЛАВА IV. ЧЕТАТА НА БЕНКОВСКИ В ПЕТРИЧ, ЕЛЕДЖИК, СЕСТРИМО И БЕЛОВО

I

… Късно вечерта получихме известие от Петрич, че околните турци и черкези се опитали да нападнат. Бенковски реши да отиде на последното това село, гдето неговото присъствие беше необходимо.

Преди да тръгнем за Петрич, той съветва панагюрските комисари (военния съвет) да накарат населението да си изнесе всеки по малко храна и едно-друго в гората, която да служи като резерва за в нужно време, в случай на поражение. Военният съвет обаче не намери за нужно да се възползува от тия практически съвети.

— По-после ще да размислим за това — казаха няколко души от тях и работата така си остана.

Часа по 12½ вечерта всичко беше готово за път. Колкото по-добри коне имаше в селото, бяха отстъпени на нашата хвърковата чета от страна на панагюрските граждани. Тия последните сами бяха дошли да ги предадат на стареишините от четата, на които поръчаха в същото време да се грижат за тяхното добро хранение. Само на Бенковски бяха избрани 2–3 хранени ата, на които щеше да язди той.

Колко останаха зачудени обаче тия грижливи стопани, когато видяха, че излезе Бенковски с ножици в ръката и започна от едина край да реже на чуждите коне опашките и гривите, за да се отличавали, че са бунтовнически коне! Няма съмнение, че красивите добичета ставаха твърде безобразни после тая операция; но така трябвало да бъде. На стопаните се топяха сърцата; напразно тия присъствуваха при „пострижванието“ да просят омилостяване.

— Моят кон, г. Бенковски, от само себе си има къса опашка, та затова аз мисля, че излишно ще да бъде да се реже — говореше един от тях, на когото конят се виждаше, че му е любим, защото гривата му и опашката бяха вчесани и накичели.

— Моето тайче никак не може да търпи мухите и ето защо добре би било да му ое остави опашката дългичка, за да може да се брани — говореше втори.

Бенковски скърцаше с ножиците, без да обърне ни най-малко внимание на просителите.

— Приберете козината — говореше той на момчетата. — От нея стават добри върви (превивки).

На един и половина часа след вечеря ние се намятахме на своите коне и тръгнахме за с. Петрич. Избраната хвърковата чета, на число около 130 души, ни придружаваше. Няма да повтарям, че одушевлението и измежду тая четица нямаше граници. Щом излязахме от селото и помирисахме зелената гора, шумките на която ни шибаха по лицето, патриотическите песни, които бяха главната пища на всичките въстаници от априлското движение, гръмнаха. Пееха не само няколко души, но и стражите — предня и последня, — щабът, сам Бенковски, цялата чета.

От дясна страна на пътя ни, там горе на един висок връх от Средня гора, гореше буен огън. Неговите синкави пламъци, облаците от светлиаи искри, които се възвишаваха и губеха в небесното пространство, падането на изгорелите дървета, плюсъкът, трещемието и пр., всичко, събрано наедно, само по себе си съставлява нещо бунтовно, анархическо и подигравка със собствеността — още повече развесели дружината. Предметът, който гореше, бе турско беклеме. Като такова, което е плашило българското население в разстояние на много години, беше подпалено от меченските въстаници.

Пътят ни за Петрич беше през Мечка. В последното това село ние заварихме само няколко въоръжени селяни, които бяха останали като стража; а останалите жители бяха се изнесли в гората, на мястото Вран камък. Селото представляваше пустотия. Нигде светлинка, нигде човечески глас, само верните стопани — кучетата, които не можеха да разберат още каква е работата — разхождаха се по улиците ожесточени, не можеха да се отделят така лесно от първото си жилище.

В Поибрене отпочинахме няколко часа, докато се разсъмне, защото, според разказванието на водачите, пътят за Петрич, който така също върви покрай брега на Тополница, не е от добрите. Когато се пукна зората, ние тръгнахме по шумливата река, на която и двата бряга

са покрити с гора. Петричени не бяха въстанали още, както трябва. Само няколко души, въоръжени, обикаляха като стража по пътищата и нищо повече. Когато се отделихме на половин час разстояние от Поибрене, трима-четирима души въстаници от четата отидоха напред да узнаят намерението на селото и да известят приближаването на войводата. Скоро се уверихме ние като как трябва да бъдат разположени духовете в селото Петрич от следующия факт:

На разсъмване пристигнахме до няколко воденици, които са на един час разстояние под селото, отдолу от дясна страна на пътя. Гледаме отдалеч, че брашнените воденичари тичат около воденицата към улеите, и гласът на кречеталото скоро замълча, знак, че въртението на камъците се спря. Това се правеше в чест на нашата чета. Воденичарите и всички ония, които се намираха на воденицата, застанаха около пътя наредени. Когато им блесна в очите скъпоценният кръст на кръстоносеца поп Неделю, тия си отложиха калпаците с благоговение.

— Да живейме, братя! — казаха тия и се впуснаха да целуват ръка на свещеника и ония още лица от четата, които бяха облечени с по-добри дрехи.

На въпрос, какво има в Петрич, тия отговориха, че жителите ни чакат с нетърпение. Не закъсняха да пристигнат и нашите пратеници в селото, препущец. С тях заедно дойдоха и няколко млади петричени, въоръжени, разбира се, за да ни посрещнат. Тия ни известиха, че петричени са на крак от два деня и чакат войводата с нетърпение. Па другояче не можеше и да бъде. Село Петрич, с жители около 1600, беше един от главните въстанически пунктове. Тук живееха и работеха хора решителни и умни като: Нено Гугов, Лулчо Гугов, Ив. Домусчиев, поп Христоско, Делчо Гугов, Филип Домусчиев и други. Те са селяни, но селяни от Средня гора са парижани при софийските шопи!

Забравих да кажа, че тоя ден беше Гергьовден, 23 април. Слънцето наближаваше да се подаде, когато гласът на дървеното клепало се раздаде из коритото на бистрата Тополница. Бенковски се прекръсти набожно, който пример се последва и от четата. Прекрасно е тук местоположението. Двата бряга на Тополница в подножието на реката са покрити със зъбести скали до едно място, а нанагоре се захваща дребна горица, осен, дренак и дребен габър. Леглото на реката кривели като змия из белите камъци, по които се млъзга всякаква риба.

Още няколко минути пътуване, и ето напреде ни пъстро множество мъже и жени, излезли из селото да ни посрещнат, не можали да се стърпят да дочакат своите избавители (!) в домовете си. Ние се наредихме двама по двама по чин и достойнство и певците запяха „Не щеме ний богатство“ и пр. Като наближихме до онова място, гдето беше се спряло множеството, всичките си отложиха калпаците и почнаха да се кръстят, а някои от тях коленичиха по земята и плачеха като малки деца, че ги сподобил най-сетне господ да видят с очите си българска войска и български байряк. Когато един от нашите другари забележи на петричени, че не е време сега да се плаче и тъжи, но да се потрудят за приготовлението на нужните си неща, тия отговориха, че без сълзи е невъзможно. „Как да не плачем, господине? Забравя ли се така лесно всичко онова, което сме ние претеглили! — говореха тия. — Не е година, не са две, но цели стотини…“

Заедно с петришките жители беше излязъл старият поп Христоско, с кръст и кандилница в ръка. Той благославяше надясно и ляво. Наместо да предлага за целувание своя кръст, той сам целуваше нашето знаме и дръжките на ножовете. Бенковски и щабът му слязаха в къщата на Иван Домусчоолу, а четата, под предводителството на Крайча байрактар, подмина селото и се спря на високата могила при гробищата, откъм Златица. Онова, което ставаше в Панагюрище, скоро се почна и тука. Жени и момичета, с песни и гайди, с мотики и лопати на рамо, излязаха от селото навън да копаят насипи. Всичките майстори железари и дърводелци бяха събрани на едно място, на които се дадоха наставления незабавно да приготвят 3–4 дървени топове, нуждата на които скоро щеше да се усети. Разшаваха се и петричени; всеки напусна своята домашна работа и се притече на помощ към общото дело. Гърлестият селски кехая викаше от боклук на боклук[1]; той предаваше на всеослушение заповедите па петришката разпорядителна комисия.

— Толкова оки хляб, толкова агнета да бъдат готови — викаше той. — Жените да вървят с лопати и мотики на старите гробища, царство ще да се превземе…

Всичко доби бунтовнически характер.

— Жертва за бога и за българска свобода! — говореше горделиво селянинът, когато подлежеше да коли своето даначе или овне.

— Досега сме печелили за поганците: отсега нататък всичко да бъде за българските юнаци — говореше други.

— Жив бях, синко, да видя с очите си християнското… — говореха старите жени и триеха очите си с ръкава.

Както видите, и тука същата сцена, каквато в Панагюрище. Такава беше навсякъде. После обяд и щабът, заедно с Бенковски, излезе из селото, за да посети укрепленията и лагера на четата при старите гробища. Работата кипеше. След свършванието на всеки обкоп, работниците се залавяха на хоро. Няма нужда да ви разказвам, че гайдите държаха първо място; те не млъкваха. Нашата хвърковата чета беше побила байряк на върха на могилата, а заморените момчета късаха вълчешки крехките агнета на зелената морава, с възправени пушки на лявото рамо, готови на всяка минута да подскочат. Петричени, мъже и жени, се надпреварваха да им служат. Та може ли и другояче? Освободители! Но тия освободители, на минута останали сами, бяха преминали границата на бунтовническата чистота. Освен крехките агнета и бистрата студена водица, която малки момиченца носеха с разни съдове, трапезата се украсяваше и от няколко пръстени стомни, пълни с лозова жидкост, донесени от услужливите петричени.

Бенковски пламна. Той изгледа накриво петричени, заповяда им да излеят стомните, счупи няколко, като ги тръшна от земята, и арестува трима души, а на хвърковатата дружина запрети строго никой да не е турил оттук нататък вино или ракия в устата си. В противен случай наказанието ще да бъде смърт. Сам Бенковски даваше пример на това въздържание. Той наруши това правило, както ще видят читателите, когато остана гладен три деня.

В това време, когато войводата даваше всевъзможни заповеди и наставления, обезпокоителни гласове се разнесоха по насипите и две пушки изгърмяха от върха на ближната рътлина, гдето имаше поставен караул да наблюдава за появяванието на неприятеля.

— Турци идат, черкези нападат! — викаха караулите.

Това бе достатъчно да смути бунтовническия лагер. Турците и черкезите, които ние бяхме забравили вече, за които в разстояние на три деня и три нощи само проклетии и псувни слушахме, за които най-после ние имахме смелостта да мислиме, че са се уплашили от нашите овации и викание „да живей“, за което уверявахме и населението —

всеки може да си въобрази като какво потресающо впечатление трябваше да произведе известието за тяхното появяване.

Колкото въоръжени селяни имаше в старите гробища, всичките се нахвърляха в насипите, изтрещяха им пушките и се приготвиха за бой. Пехотата от нашата чета така също завзе един от приготвените обкопи, а конницата остана като резерва зад високата могила. Бенковски с гола сабля в ръка, възседнал на коня си, тичаше от едно укрепление на друго да насърчава юнаците.

— Удряйте мъжки и постоянствувайте до последна капка кръв, защото, ако покажем слабост още на първото сражение, ще да ободрим неприятеля! — говореше той.

Нападателите не се виждаха още отгде ще нападнат и какво им е числото. Тия не закъсняха обаче да се подадат откъм селото Колунлари, през високата рътлина зад реката; всичките бяха башибозуци от околните села, всичките пешаци. Щом се надвесиха над реката и дойдоха лице срещу лице с първия наш насип, оттатък реката, гдето бяха само селяни, отвори се огънят най-напред от страна на турците.

И се подписа тържествено вече актът между роба и господаря. Първата пушка изгърмя. Всеки може да си представи като какво страшно действие трябваше да произведе тя на петстотингодишния роб, който се е научил само да мълчи, да не възразява, да ласкае и да навежда врат раболепно. Всички горещи юнаци, които досега викаха и изказваха своята ненавист само на слова и с песни, без да се сетят от най-напред — онемяха в насипите, забележи се едно разкайвание в лицата им, пожълтяха и побледняха.

Между това турците нападаха стремително върху първото укрепление. Техните пушки — като същински топове, куршумите им свиреха много надалеч, а нашите бухаха, като кога се изтърся рогозка, и куршумите им дигаха праха из нивите, като че падаше камък. Причината беше калпавият барут, който пак турците ни продаваха. Турците, възползувани от това, нападаха още по-бързо.

Нашите се спогледаха нагоре-надолу и, за голям срам, търтиха да бягат в голяма безредица… Башибозуците нападаха, вик подиря им и още повече усилиха гърмежа. Куршумите дигаха праха из краката им. Бенковски кипеше от яд. Както той, така и другите викаха към отстъпившите да се спрат; той поиска да отиде при тях, но ние го не

пуснахме, защото, ако той паднеше още на първото сражение, пропадаше и самото дело. И сам Бенковски не правеше изключение от общото настроение; и неговите устни бяха пресъхнали, както и на другите. На всичките присъствуващи там въстаници очите бяха обърнати към нас; тия искаха да отгадаят на какво сме мнение ние, т.е. дали няма да последваме примера на първата стража, или, напротив, сме намерени да се биеме. Турците, насърчени от първото ни отстъпване, обърнаха и към нас. Макар и да бяха още далеч, куршумите на военните им пушки (белгийски шишинета) свиреха над главите ни и падаха чак в селото. Безпокоителни женски гласове се чуха от селото, които още по-вече подействуваха на нашите въстаници.

Тогава Крайчо знаменосецът, по покана на Бенковски, възседна на своя кон и се обърна към въстаниците с гореща реч. „Напред, братя!“ — извика той и пусна коня си срещу турците. Около 20–25 души конница и толкова пешаци го последваха през нивите. Гъст прах от сухата пръст се дигна над главите им като вихрушка. Башибозуците налягаха по очите си и отвориха огън срещу нашите юнаци; но като видяха, че те не бягат като първата стража, захванаха да се теглят назад. Почна се битката. Първата стража, която беше си оставила насипа, завзе го бързо-бързо и отвори огън в ребро на неприятеля, макар и безполезно.

Лицата на въстаниците, които останаха в старите гробища, захванаха да се зачервяват от една страна.

— Удряйте, братя! — викаха всички, като че да бяха все войводи, и поискаха да последват храбрия Крайча, който се губеше на десния бряг на р. Тополница в гъстия дим.

Конницата удари по реката нагоре, за да заобиколи уж неприятеля, което бе невъзможно, понеже баирът, на който стояха турците, е твърде стръмен, а пехотата настъпаше с гърмеж. Пушките на неприятеля замълчаха. Не се мина много време, и ние можахме да съгледаме между шумките, че той отстъпва пълзешката. Един от тях се рани: видяхме, като се прегъна на два ката, но другарите му го взеха на ръце. Радостен вик се изтръгна из гърдите на всичките въстаници, пушките запукаха още по-силно и неприятелят удари на бяг окончателно. От нашите не се нарани никой. Заедно с Крайча беше и Л. Гугов.

И така, ние бяхме вече победители. Кой може да опише радостта на обрадваното население и на четата? Чак сега българинът позна на дело, че и той чини нещо, че не е вярно всякодневното доказване на турците „гяур табансъздър“ (страхливи).

— Тичайте да избием тия кучета! — викаха всички.

— Ах, защо не са готови сега топовете, да изпроводим няколко кантарови топуза подир тия голи читаци! — говореше поп Христоско, на когото побелялата брада трепереше, като че го дърпаше някой отзад. — Да помнят и знаят краститe кога са нападали на петричени и на храбрия *Бенков* войвода.

Гайдите писнаха изново по всичките насипи и хорото се залюля напук на турците, които надничаха крадешком от върха на рътлината. На хорото се заловиха не само младите момци и моми, но и стари хора и бабички, които скачаха на пропала. Поп Христоско, на когото черковното правило не позволяваше да потропне, казваше, че никой път не би турил на главата си черната капа, ако знаел, че ще да се играе такова хоро. Крайчо байрактар, на когото най-много се дължеше пропъждането на златишките читаци, завърна се вече в лагера с всичките преимущества на истински победител. Той се посрещна и прие тържествено, според както му се падаше. Работата на укрепленията се захвана още по-деятелно.

Когато се завърнахме в селото надвечер, сварихме няколко депутации от околните села: Смолско, Каменица, Раково, Мирково и пр., които бяха дошли да се допитват до главния щаб, след като въстанат, в селото ли да стоят, или да дойдат в Петрич? Както виждате, славата на въстаниците гърмеше. На раковчени се каза да отидат на мястото Харамлиец, а каменци и смолчени[2] да дойдат в Петрич. В числото на тия депутации имаше и две стари бабички от Мирково, българки, така също депутатки, които казваха, че са изпратени уж от своите съселяни; но от собствените им думи се забележи, че техният косъм не е чист. Подложихме ги на изпитание в отделна стая, да кажат правото; употребихме различни средства, освен мъки, а дъртите плашила постоянствуват. Отворихме две торби с бели меджидии отпредя им, като казвахме, че на тях ще да ги дадеме, но пак напусто.

— Оставете ги на мене тия стари кошници, да им отрежа главите — каза Ворчо (той беше пристигнал) и потегли да извади свойта сабля.

Старите баби забъркаха конците. При всичко че техните лица имаха образа и подобието на баба Марта, изобразена в календара на Пенча Раданов Карловца, пак им беше мило за живота, на който срокът едва ли щеше да се продължи още няколко години.

— Ние сме християнки, синко — говореха тия и гледаха в очите на Ворчо, да го познаят наистина ли говори той.

Най-после бабите се изповядаха. Тия казаха, че били изпратени от златишкия мюдюр до Г. Петрич, за да изучат що сме за хора и какво търсим по селата със зелен байряк. С една реч, тия изпълняваха ролята на шпионки. Наместо да ги задържиме и накажем, което вършат не само въстаническите главатари, но и всички воюващи, ние ги отпуснахме свободно да си отидат. Причината на това бе, че ние ги натоварихме с обратна мисия до златишкия мюдюрин. Писмо на турски язик, с български слова, издиктува Бенковски на секретаря Георгева до мюдюр ефенди, в което обясняваше надълго и широко целта на въстанието и отношенията ни спрямо мирното мусулманско население. Най-после той му определяше rendez-vous, да се срещнат и разговарят на по-пространно за много текущи въпроси, като му обещаваше и честното си слово, че нищо няма да пострада.

II

Нашето присъствие ставаше необходимо в Петрич още за няколко деня. В противен случай, ако потеглехме за друго място, от една страна, че куражът на населението се убиваше, а, от друга, че нападението на турците от Златишко беше неизбежно. Изпращането на двете жени от страна на мюдюра показваше, че турците готвят нещо, но не знаят още с кого имат работа. А между селските въстаници едва ли биха се намерили няколко души, които да мислят, че нашето дело е възможно да се побърка. Тия продължаваха да се веселят и радват на свободата на българското царство. По цял ден и нощ не се спираха. Ту пътеки завардяха там нейде из планината, гдето имаха надежда, че ще да минат турци и черкези да ги нападнат, ту правеха различни нападения на турските села и кошари. По тоя начин около 2000 овци и кози бяха отървали от турците, от които колеха за обща сметка. Имаше хванат и около 400 глави едър добитък, всичко турска стока.

Един наш българин, който бил овчар при някой си ага от околните села и на когото момчетата взели овцете, не се забави да се яви пред войводата с протест. Турчин не смееше да направи тая дързост, но за българин — пътят бе отворен; кой не знаеше, че Петрич се намира в границите на българското царство? С твърде остро предисловие стъпи в селото поменатият българин, овчар на агата. Той псуваше и ругаеше още отдалеч не само петричени, които му бяха взели овците, но и ония, които не си гледат работата, които са тръгнали да се месят в царските разправии и които вадят сиромашията от ум.

Стражарите му дадоха някои обяснения да разбере, че не се намира пред турски кърсердарин и че никой се не бои вече от неговия ага; но той подигна по-голяма олелия, като хулеше всичко християнско н свято по онова време за всеки въстанал българин.

— Кой ви е тук черибашията (наместо войвода)? Кажете на тоя харсъзин да излезе, за да го питам аз него как се взема чужда мъка — викаше той сред двора.

Тоя българин беше от оня род потурчени аргати, които отиват да слугуват по турските врата от малки деца още. После няколко минути той стоеше вече вързан от едно дърво сред двора със собствения си

пояс, а двама души петричени го обикаляха със суровици в ръка, като бъчова, и удряха без милост.

Ако петричени играеха хора на 20 априлий заедно със свещеника си, то на 24 пак наведоха глави, пак се усъмниха в своето бляскаво бъдеще. Сега аз разбрах, че Бенковски имал пълно право, когато говореше, че една най-малка несполука е в състояние да убие куража на нашите въстаници. Причината на това униние бе не на шега. Стражите от околните върхове известиха, че като се съмнало, забележили бели чадъри до софийското шосе, отдолу под с. Мирково, под които, по всяка вероятност, турска войска почиваше. Разбира се, че това известие не само едни петричени трябваше да смути. Навъзсядахме ние своите коне и скоро се намерихме на най-високия връх над селото, отгдето равното Златишко поле можеше да се гледа като тава. Стражарите имали право. С помощта на телескопите ние можахме да преброим и колко бяха чадърите на турския аскер, при всичко че разстоянието, което ни делеше, е повече от 2–3 часа. Тия бяха застанали до самия мост и самата им обстановка показваше, че и тия се безпокоят, разбират своето критическо положение. Много българи, мъже и жени, работеха около чадърите с мотики и лопати.

Пред вид на тая сериозна опасност, ние се разпоредихме на часа още да отидат куриери до Панагюрище и Коприщица с писма до военните съвети, от които ние искахме въоръжена помощ. Казвам въоръжена, защото хора и ние имахме, но от тях само едната четвърт беше въоръжена с допотопни оръжия, а останалите нямаха даже и по една брадва на ръката. Това беше навсякъде; ако ние имахме оръжие да раздадем на всичките въста-нали българи от IV окръг, то поддържанието на въста-нието беше гарантирано поне за един месец.

От друга страна, заповед се изпрати и до петришкия *арсенал*, да се свършват по-скоро черешовите топове, за които настана време да се турят в действие. Доколкото бе възможно, стараехме се да поддържим духовете на населението.

На мръкване обаче петришкото население пак потъна в отчаяно настроение. Ясният глас на една жена, която цепеше селото да плаче, стана причина да се съберат петричени тук-там на улицата по няколко души, не като буйни бунтовници, но мирни съседи…

— Мъжо! Мил мъжо? Стопанино… Дали воловци си нямаше, или сюрия овце! За какво беше петимен на къщата си, та отиде да се

биеш с турци и черкези? Пусто останало и българско царство… — и пр. нареждаше поменатата жена, на която бяха убили мъжа пред няколко часа.

— На аскерлика è туй сега не му е добро — говореха помежду си събравшите се селяни, които трябваше да бъдат трогнати от жалния глас на своята съселянка и от смъртта на довчерашния си другар. — Сега на тая жена защо й е свобода, какво тя ще да се ползува от българско царство?

— Чакай де! Ние какво сме видели още? Вчера едно, днес две. Оттук нататък всеки ден ще да слушаме подобни плачове — потвърди втори селянин.

— Ние никак не размислихме по-изтънко, преди да въстанем, но да видим где ще да му излезе краят — заключи трети селянин, след като си издъхна твърде чувствително.

Да не се види чудно това колебание на нашите въстаници още в началото на борбата. Това е извинително за всички ония народи, които не са привикнали да гледат хладнокръвно на своите жертви. Освен това възможно ли е там, гдето пукат пушки и се убиват хора, да присъствуват и нежни женски натури, дребни деца и пр.? Тия последните завинаги ще смущават и най-решителните юнаци.

Българинът, когото оплакваше жената в Петрич, беше убит от един черкезин вън от селото. Най-напред нашият българин ударил черкезина, с куршум, разбира се, отдалеч. Зарадван от своята сполука, той се впуснал да отреже главата на своята жертва; но черкезинът и в своя смъртен час пак черкезин си останал. Щом нашият човек се надвесил над него да му отреже главата, той подигнал с разтреперена ръка револвера си, приготвен от по-напред, и два еднообразни куршума промушили гърдите на петришкия въстаник. Неговото тяло се донесе в града и славно биде погребано.

Един от черешовите топове беше готов вече надвечер. Бенковски заповяда на Нена Гугова, един от петришките въстанически главатари, да изкара през нощта готовия топ на най-ближната долина над Златишкото поле, т.е. гдето беше се разположила турската войска, и оттам да пусне няколко кантареви топузи, които немалко ще да смутят както войската, така и ближните турски села. Освен това трябваше и да се опитат тия топове на какво разстояние ще карат гюлле и как ще да гърмят. Планът на Бенковски се одобри и петричени пак се окуражиха,

щом обкованото с железни обръчи черешево дърво премина през селото, турено на две колелета и теглено от едно муле. Отпред на колелата беше турено брашовско сандъче, в което се съдържаше барут, пачаври и едно-друго. Топът бе накичен с разни цветя; а поп Христоско, с козенови дисаги на рамото, в които бяха турени кантарските топузи, тичаше напред, обрадван до ушите. И в тая минута той не забрави своето духовно стадо.

— Кажете на трудните жени да бъдат нащрек, т.е., да се не стреснат, когато изгърмят страшните гърмила — говореше той.

Топът потегли за Златица, изпровождан от голямо множество любопитни. Няколко души всадници, които придружиха топа, скоро изчезнаха в тъмнината, по реката нагоре. С тия последните заминаха и едно отделение въстаници под предводителството на Стояна (из Петрич), които отиваха да нападнат турското село Колунлари. Тия не можали обаче да сполучат, защото турците били будни и отдавна обикаляли около своето село въоръжени и приготвени.

В първата мисия обаче пратениците сполучили. Когато тия извезли топа върху една рътлина, обърнали му устата към Златишко поле, именно към оная страна, гдето беше спряна войската, турили вътре около половин ока барут и един кантарев топуз и нощната тишина на ясната пролетна нощ била нарушена. Закривената желязна кукичка на топуза, подкарана от половината ока барут, грозно пропищяла из въздуха, като свирката на локомотив. Отчаян кучешки лай се подигнал из околните села. Неизвестно дали от тая наша игра, или от само себе си, но турската войска, която беше отворила чадъри под Мирково, беше очистила на заранта.

Рано сутринта пристигна и помощта от Панагюрище, за която бяхме писали. Тя се състоеше от 105 души въстаници, всичките въоръжени, под предводителството на стрелченския герой Иван Ворчо, който беше успял вече да разсипе това село, за което замина на 20 априлий вечерта, както знаят вече читателите. Освен това, той бе разбил една турска чета от околните села и отървал обратно едно копривщенско знаме, което турците успели да отърват по-напред от копривщени. Иван Ворчо заслужваше напълно титлата войвода.

А от Копривщица не ни се изпрати никаква помощ. Приехме само писмо, в което се извиняваха техните предводители, че понеже очаквали от ден на ден да се нападнат от силни турски чети, то имали

голяма нужда от хора. От копривщенския куриер се научихме ние, че двамата ни другари, Волов и Икономов, не били още тръгнали от Копривщица за определените пунктове, гдето трябваше да отидат да подигнат народа. Постъпката на двамата апостоли произведе негодувание между нас. Разбира се, че тия щяха да извършат много по-голяма работа, ако отидеха между населението, отколкото да се помайват из Копривщица. Най-много се късаше от яд Бенковски.

— Измениха! Станаха клетвопрестъпници, развалиха святите ни планове! — говореше той отчаяно и изпущаше тежки въздишки. — За всичко Волов е виноват. Ако той се беше попаднал в друго село или град, иди-дойди; но копришките чорбаджии го развалиха окончателно.[3] Атлазените фустани и черните вежди, на които той е горещ поклонник, повлияха му… А Икономов? И той ли е бил женска свята Богородица? Аз му се не надявах. Аз не мислех, че и в неговата хайдушка натура е останало кьошенце за съчувствие на фустаните…

На 25 априлий, пред обед, ние бяхме нападнати втори път от башибозуците, в числото на които имаше и много черкези. Тия дойдоха откъм Златица по реката и ни нападнаха по всичките линии. Захвана се сериозна битка с пушки; турците, между които имаше много златишки агашетини, викаха и псуваха всичко, що е българско, и нападаха отчаяно. Тия бяха повечето конници, с хранени атове, които препускаха и разиграваха по долината. Предводителят на черкезката банда, възседнал на бял кон, дохождаше чак до нашата линия, изпразваше своя винчестер и пак се завръщаше в редовете на неприятеля. Ворчо войвода нагази в реката и отиде да се скрие в подмолите под левия бряг, гдето наблизо дохождаше черкезинът. Той не закъсня да се яви пак, но докато се накани да гърми, Ворчовото шишине дигна пушека измежду върбалака и черкезкият предводител увис-на на коня си. Болезнен вик се чу от страна на черкези-те, които полетяха с конете си напред и посрещнаха мъртвото вече тяло на главатаря си, когото конят отнесе обратно. Във време на битката Бенковски беше принуден да се затуля из шумака, защото, щом се яви възседнал на кон и почна да командува, неприятелите го познаха и куршуми като град се сипеха около му.

След половина час турците направиха начало на отстъпване. Воденицата, която им служеше за опора, се завзе от нашите въстаници, които на минутата още я запалиха. Сражението трая около два часа; то

се свърши благополучно за нас, защото само едно момче, Захари Спасов, имахме ранено в устата, когато от неприятеля паднаха десетина души, които тия отнесоха на конете си. Нашите ги гониха чак до края на прохода и колкото воденици имаше по реката, предадоха ги на огън. Тая битка стана в Смолската река. Артилерията, която чакаше като сокол върху една могила, не стана нужда да се употреби, при всичко че поп Христоско настояваше поне един топуз да изпратим на златишките читаци. В неделя ние бяхме нападнати от едно отделение черкези, но и тия бяха принудени да отстъпят след едно малко сражение. Както виждате, победите бяха все на наша страна. Селските ни въстаници захванаха малко по малко да обръгват на пищението на куршумите. Наместо да им пожълтяват лицата, когато се кажеше, че турците нападат, напротив, тия ставаха сега по-куражлии. Бенковски тържествуваше; тържествувахме всички.

Един от най-главните въстанически пунктове, както казах по-горе, беше гората Еледжик. Там бяха избягнали селата Церово, Лесичево, Калугерово, Мухово, Вейселиците и пр. От тоя пункт пристигна в неделя на 25 априлий депутация до войводата, която го призоваваше да отиде час по-скоро с четата си на Еледжик, защото при Маркова врата достигнала турска войска, а околните черкези отдавна насилвали да влязат в Еледжик. Депутацията уверяваше, че ако не им отидем на помощ, то повечето население било се решило да сложи оръжие и да се предаде на турския командантин, с когото нямали сила да се борят. В числото на тая депутация беше и познатият вече на читателите наш приятел поп Кирил, игуменът от Калугеровския манастир. Той се оплакваше, че голяма размирица владеела между еледжикските въстаници, които, като нямали главатар, бунтували се един срещу други. На него нападнали няколко лесичевски въстаници да го бият, защото ги бил излъгал, като им казвал от по-напред, че щом въстанат, щели да им дойдат на помощ казаците на дядя Ивана.

Ако помнят читателите, поп Кирил беше изпратен от Панагюрище на 20 априлий, щом дигнахме въстанието, да отиде в Белово да разбунтува населението; но, според неговото разказвание, той не можал да наближи до последньото село, защото полето било пълно с башибозуци и черкези, които малко останало да го хванат. После това той се върнал и останал в Еледжик. Бенковски не вярваше в извинението на поп Кирила. Той казваше, че страхът е бил главната

причина да се върне, а башибозуци и черкези немислимо било да има! Така ние мислехме още по негово време.

От само себе си се разбираше, че нашето отиване на гората Еледжик беше една от най-въпиющите нужди. Ако ние не сторехме това час по-скоро, то никакво съмнение не оставаше според уверението на депутацията, че няма да надвие партията, която искала да се предаде на турския командантин, Хасан паша. Собствено, наша длъжност беше да предварим злото; но чакай да видим какво казваха петричени, които, както се известили, че от друго място дошли да ни викат, на часа се събраха и дойдоха да заявят пред войводата своето негодувание.

— Ако вие ни оставите в това лошаво време, когато труците надничат в селото ни от четири места, то ние сме изгубени, заедно с кокошките — говореха тия.

— Ние не можем да противостоим на околните села нито един ден; братята ни от Смолско и Каменица, наместо да ни помагат и да защищават главния пункт, по цяла нощ стоят в селото си, като оставят без позволение своите позиции. Без вас ние не чиним нищо, затова не ви пущаме…

Трудно положение.

— Ние не сме длъжни само вашето село да пазим и въобще в програмата ни няма да е казано, че ще да защищаваме някое село; нам са нужни хора, живи хора, а не села и добитък — отговори Бенковски. — Нашата най-първа длъжност е да обикаляме по всичките въстанали и невъстанали села, отгдето иде най-голямата опасност. А вие, ако се усещате, че не ще можете да се удържите в селото си, идете на Вран камък (час и половина разстояние от Петрич към Мечeнската гора), гдето ще бъдете на безопасно място.

Нищо не беше в състояние да убеди петричени. Никой от тях не желаеше да си напусне селото и да го гледа отдалеч, като потъва в пламък и пепел. Сега чак почувствувахме ние, че работата няма да върви все така, като по мед и масло, но големи спънки ще има да, се срещат в осъществуванието на почнатото дело. Кого да слушаш по-напред и кому да изпълниш желанието? От едно място проваждат известие, че ако се не намери там войводата най-много до един ден при тях, да ги защити от неприятеля, то тия ще да сложат оръжие пред тоя последния. Други утвърждаваха, че ако тоя същият войвода не остане

при тях, те не са в състояние да изпразнят срещу неприятеля нито една пушка. Трети, Пана-гюрската чета, която ни беше дошла на помощ с Ворча войвода, искат настоятелно позволение да се завърнат в своето родно място, гдето така също семействата им били изложени на турския ятаган.

Но това беше още цвете; ние се намирахме в началото на мъчнотиите.

Най-после Бенковски сполучи със своето огнено слово, както и другите лица от щаба да убедят петричени, че тия и сами можат да останат за няколко деня, докато нашата чета осигури безопасността на населението в Еледжикската гора, а после пак може да се завърне. И петричени пак се засмяха, пак дойдоха на себе си. Бедните! Тия държат първо място между ония села, които изградиха темела на българската свобода с пепелището на своето село.

Преди да заминем обаче от Петрич, ние решихме тайно помежду си, само двама с Бенковски, да направим няколко села насилствено бунтовници; ние решихме да изгорим селата Смолско, Каменица и Раково. Причината, за да направим тая жестокост, бе оплакването на петричени, че жителите от поменатите села твърде начесто оставяли своите позиции и отивали в селата си да нагледват добитъка и хамбарите си с житото, да не би да ги ограбят турците. Тая тяхна постъпка не водеше към добри следствия; тия можеха да напакостят на работата в най-критическите минути, а други средства нямаше за изкореняване на злото. Никой не знаеше от нашия план, който аз щях да турям в действие. Взех със себе си дяда Цвятка от Церово, познат по своята храброст, и други още десятина души момчета от хвърковатата чета, всичките конници, с които се отправих за Смолско, без да им съобщя целта на нашето пътуване. В същото това време Бенковски потегли с двете чети — хвърковатата и оная на Ворча войвода — за Еледжик, през Поибрене. Пладне минуваше, когато ние тръгнахме от Петрич за Смолско. Времето беше хубаво, слънцето печеше на пропада. Много жени и деца срещнахме по пътя от поменатото село, които пренасяха едно-друго за в Петрич.

— На добър час, синко! Като отивате нататък, заобиколете и нашето село да го запазите от душмани — говореха тил, като се отбиваха настрана да ни правят път.

Като минахме покрай укрепленията, мнозина смолчени поискаха да ни придружат — сгоден случай да заобиколят селото си, защото се научили, че имало наблизо черкези; но ние ги придумахме да останат, защото това е наша грижа. Село Смолско е чисто българско село, на един час разстояние от Петрич, откъм северна страна, със 150 къщи. То е разположено над една долина в Средня гора; имаше си черковица, помазана със синя боя, и училище, доволно хубавичко здание, построено до самата черкова.

Ние го гледахме вече отдалеч и не можехме да се нарадваме на неговите спретнати къщици и заградени дворове, които след малко трябваше да рухнат под опустошителния огън. Жестока мисия!

Когато влязахме чак в селото, тогава аз съобщих на моята дружина где отиваме ние и що ни предстои да вършим. Мнозина от тях се стреснаха и поискаха да се откажат от тая работа, че било грехота и пр.

— Где ще да ни отидат нас душите — говореше един стар калугеровчанин, — когато ние се осмелим да палим и християнските села заедно с черковите?

— Пък черкова ли е холам? Да й се ненагледаш! — възрази други.

— Ох, по-добре да не съм се раждал на тоя свят, като ми е било писано да горя на брата си къщата! — каза трети и въздъхна от всичкото си сърце и душа.

Въздъхнахме всинца.

Раздадох на всичките от приготвените запалителни вещества и се разпръснахме из разни улици на селото да палим наред, покрай която къща минем. Жива човешка душа не се виждаше из селото. Само разсърдените кучета тичаха по улицата и лаеха отчаяно. Моите другари, които аз мислех, че се решиха вече да палят, не смееха да турят още огън ни на едно здание. Тия не захванаха дотогава, докато аз не направих начало.

Подир няколко минути в селото беше вече буря. Буйни червени пламъци, размесени с дим и всякакви прегорели материали, които затуляха ясното пролетно слънце, чупеха се надолу-нагоре и най-после вземаха направление към небото. Затрещя и заплющя, рухнаха да се събарят здания, потъмня всичкото село, уплашихме се и ние сами от своите действия! Всички животни, които се намериха още из

нещастното село, бягаха напредя ни, уплашени от страшния пожар, към неподпалената още махала; кучетата лаеха и виеха с дигнати към небето глави, които като да искаха пощада, жално и подозрително ни изглеждаха тия и с подгънати опашки между краката, знак на покорство, отстъпаха безсъзнателно. Биволи, биволици, волове, крави и телета, които, макар и да бяха откарани вече един път при техните стопани, но като не можеха да забравят така лесно своето жилище, бяха се върнали в селото, в старите си свърталища, сега тичаха омаяни надолу-нагоре, ревяха сърцераздирателно и като не можеха да намерят изход, хвърляха се безсъзнателно в буйните пламъци. Видях един вол, когато се метна да прескочи през оградата, натъкна се в сърцето на един остър кол и увисна на земята, заедно с плета, гдето си и остана. Патки, кокошки и други хвъркovати гадини хвърчаха заедно с дима нависоко над пламъците, да търсят спасение, но задушени от гъстия дим и отмалели, падаха с главата надолу в бучащия пламък.

По-нататък из улицата срещнахме двама души от другарите си, които ни съветваха да бягаме вече към края на селото, защото после малко пожарът ще да ни загради пътя и мъчно ще можем да намерим изход. Тръгнахме из една улица към другата махала, в която се намира черковата, и намерихме останалите си другари в един дюген, който тия бяха разбили и грабеха едно-друго, кому каквото хареса, повечето за ядене.

— Бог да прости! По-добре е да го вземем ние, отколкото да стане жертва на огъня — говореше един от тях.

Пълни бъчови с вино и ракия имаше в тоя дюген и дружината беше започнала да точи от едина край. Аз им забраних, че не е време за пиянство, а дядо Цвятко потроши всичките съдове из дюгена, да няма в какво да наливал. Докато чаках навън на вратата, няколко зли кучета се бяха събрали наоколо и държаха нападателно положение. Аз извадих револвера си и прострях на земята няколко от тях.

— Вардете се, че черкезите нападат! — извика един от другарите ни, който идеше из улиците от лява страна.

Ние излязахме сред улицата пред дюгана и що да видиш! От другата улица, през която ние не бяхме минали още, около 10–15 души черкези, с голи сабли в ръцете, налитаха като кучета към дюгена и бяха се приближили до нас на стотина крачки. Щом ние се издадохме на улицата, черкезите пречупиха своята линия и се нахвърляха през един

плет в един двор, вероятно да завземат позиция. Навярно нашата особена униформа, левовете на калпаците ни, пауновите китки, а най-главно оръжието ни уплаши нападателите. Те са помислили, без съмнение, че ние не сме страхливи раи, а московци, както мислеха по него време всичките османлии. Ние се намятахме на конете и бързо препуснахме из противната улица, през която после няколко минути невъзможно ставаше да се премине по причина на огъня, а в такъв случай трябваше да преминем през черкезката позиция, единствено свободната улица. Двамата от другарите ни ги нямаше още никакви; тия бяха в пожара. Изгърмяхме няколко пъти и свирнахме с рогът да ги призовем. Тия последните не бяха пристигнали още, когато съгледахме от другата страна на селото гъст облак от прах, който се дигаше из златишкия път. С помощта та телескопа ние можахме да узнаем нашите черкези, които видяхме в селото и които бягаха с коне, свързани от по-напред, както се види, край селото.

Изгърмяването на моя револвер върху кучетата спаси живота на дружината. Ако не бяха се появили черкезите, които кой знае за какво взеха тил гърмежи, то ние щяхме да минам през улицата, гдето бяха спрели тия, т.е. през позицията им. Тия избягаха, защото не ни знаеха числото и се уплашиха от униформата ни.

Когато бягахме през селото, съгледахме в една къща, вън на сайвана, една стара бабичка, сляпа и с двете очи, както се виждаше, защото вървеше покрай стената и се подпираше с двете си ръце. Тя ни усети, като минувахме покрай нея, и попита кой гори селото и далеч ли е пожарът. Разбира се, че нямахме време да й разправяме и да й се притичаме на помощ; а отпосле, когато видяхме, че черкезите избягаха, всичко беше вече напусто, защото къщата, в която се тя намираше, потънала бе в пламък и дим. И така нещастната баба стана жертва!…

На нас не оставаше друго нищо, освен да вървиме за друго село, защото мисията ни в Смолско беше вече свършена по бляскав начин. То гореше на много места и никаква надежд не оставаше за неговото спасение; но като всяко село с разредени къщи, изгорели само ония от тях, които с ръката си подпалихме, т.е. 10–15. Черковата и училището останаха здрави. Село Каменица стоеше на пътя, с което така също трябваше да се разпоредим. Това село се намира така също в Средня гора, на 1½ час разстояние от Смолско, към югозападна страна; и то е

чисто българско, от 84 къщи. Пътят минува през твърде стръмни планини, долчини и сипеи, така щото ние бяхме принудени на много места да слизаме от конете и да се провираме под шуми и гъсталаци. Гората изоколо беше пълна с наши въстаници, стражари, пътници, овчари и пр. След дълги озирания и наблюдения, да не бъдем черкезка или башибозушка банда, излязваха насреща ни тук-там накрай пътя. Ония, които бяха от Смолско, със сълзи на очите ни разказваха по кой начин им изгоряло селото, запалено според тях от зверовете черкези, а нас поздравляваха, че сме си спасили живота от тия последните, понеже идехме откъм Смолско. Тия не можеха да си въобразят даже, че ние сме похитителите на селото им. А ония въстаници, които бяха от Каменица, радваха се при нашето появление, че ще да можат да запазят селото си по-добре с нашето присъствие. Бедните! Те не знаеха, че ние сме най-страшните палачи.

Слязахме в карменската река, която тече посред селото и покрай която върви пътят. Самото село се намира в такава стръмна долина, щото само от едно място може да се влезе в него с кола. Слънчевите лучи, които пареха твърде горещо тук в тая долина, обиколена с рътлини и гъста гора, ставаха по-чувствителни.

Подир пладне ние стигнахме в селото. Там заварихме мнозина селяни, които прибираха още едно-друго, било добитъка, било покъщнина. От най-напред те ни взеха за душмани и избягаха в гората, понеже сега за пръв път виждаха въстаници с униформа; но щом им дадохме паролата *Наполеон*[4], приближиха се да ни посрещнат и немалко се зарадваха. В селото имаше запалени няколко здания от самите селяни, между които бяха селският хамбар и ковачницата на един циганин, ако помня добре. Значи, селяните са предразположени да гледат пожар, помислихме си ние; но когато загатнахме отдалеч, че по-добре би било, ако се подпалеха и други някои здания, то срещнахме съвсем противното, което и трябваше да се чака.

Всичките въстаници, които се намериха в селото, с първото ни още пристигане наобиколиха ни да разпитват за туй-онуй по вървежа на въстанието, така що-то никой не можеше от нашата дружина да се отдели от очите им и да отиде из селото, за да произведе пожар. Почакахме около един час и като видяхме, че с хитрост не ще може да се направи нищо, аз обявих открито на възхитените каменски въстаници своята мисия и целта на дохождането ни в селото им.

Казахме им, че селото непременно трябва да се изгори, затова да си изнесат едно-друго, защото нямаме време да чакаме. Тая новина порази като гръмотевица нашите селски братя, които не можеха да си обяснят що значи това и дали сериозно говорим ние?

— Че и това имаше ли го в сметката — говореха тия нажалено и се споглеждаха един други. — Времето няма да бъде все така топло; утре ще дойде зима, где ще да се приберем с дребните си деца?…

Ние им разправихме, че имало уж кой да се грижи за всичко тава, а те трябвало да слушат само какво им се заповядва; че свободата била по-скъпа от къщите и добитъка и че ако сме оставили селата здрави, щели сме да спомогнем на неприятеля. Празни приказки! Българинът не се лъже. Смърт е за него всякаква свобода, която не е свързана с къща, покъщнина, нива, лози и дърт пелин.

Не бях свършил аз още своята убедителна реч, когато един от присъствующмте селяни, човек на 60-годишна възраст, извика със сълзи на очите: „Да бъде!“ Това каза той и изтърси запалената си лула върху покрива на своята собствена къща, гдето, като духна няколко пъти, сухата тръстика пламна опустошително.

— Жертва на бога и на християнията! — прибави той, когато заплющя вече зданието, и за да усили още потече огъня, плисна върху му котела с ракията, която държеше в ръката си и която беше изнесъл нас да черпи!

Ние бяхме поразени от патриотическата постъпка на тоя старец, който не беше прочитал ни едно патриотическо съчинение, който не знаеше ни защитата на Термопил, ни за поражението на Наполеона в 1812 г., нито пък се беше срещнал с някой учен през целия си живот, защото Каменица не е твърде от посещаемите села.

Нашият път беше вече отворен после това трогателно произшествие със стареца. Всеки от нас надигна по една запалена главня и тръгна из селото да пали. Същата история, както и в Смолско, с това само изключение, че тука вършехме всичко в присъствието на свидетели. От дясна страна на реката имаше такова едно грамадно здание, каквито по селата въобще твърде нарядко се срещат. То имаше размера на една солдатска казарма, принадлежало, както казаха, на някой си богат селянин. Жената на тоя последния, която се намираше в селото, беше дошла при нас да се моли да пощадим поне нейната къща. Тя беше се обърнала с гърба си към реченото здание и не

виждаше, че двама души от дружината увираха вече главните под керемидите на къщата ѝ; но когато се обърна и видя пламъка, наместо сълзи и отчаяние тя си дигна ръцете нагоре и помоли всевишния да приеме и нейната къща като дар от българския народ!… Невероятни работи.

След половин час време ние възвивахме по рътлината, от дясна страна на селото. Тук сварихме много жени и мъже, които оплакваха отдалеч своето село. Не е да не знаеха тия, че ние сме авторите на злото, но никой от тях не си отвори устата да ни каже неприятна дума. Хванахме пътя за с. Раковица, което така също отивахме да горим. Тук Средня гора е твърде буйна и стръмна. Немислимо беше да оправим ние пътя за поменатото село през всичките тия криви долини, непроходими урви и объркани пътеки, ако да не срещахме на всяка крачка въстаници от селата Поибрене, Каменица и пр. Паролата *Наполеон* много ясно се произнасяше от наша страна, защото мечкарските шишинета на местните въстаници, които се насочваха оттук-оттам из шумата, не се шегуваха. Тук наблизо се намира местността *Харамлиец*, както казах по-горе.

Ние отидохме да се срещнем най-напред с въстаниците от с. Раково, които се намираха малко по-горе от Харамлиец в една прекрасна долина, покрита с бели високи букове, около един студен извор, из който плаваха букови листовце. Малко по-настрана горяха огньове, на които се въртяха агънца. Юнаците почиваха под дебелите сенки с шишинета в ръка. Тук на това място тия бяха твърде безопасни, защото немислимо беше да проникне в тая планина турчинът, по тая причина тия не се бяха погрижили даже да си поставят стража. От техните обяснения ние разбирахме, че тия са се изнесли от селото си Раковица, находя що се от планината на няколко часа разстояние, твърде скоро, така щото не бяха успели още да си донесат и най-необходимите неща като храна, дрехи и пр. Следователно, тия ни помолиха да им не палим отсега селото, докато го опразнят. За тая цел тия поискаха три деня срок и обещаваха с клетва, че ще да го запалят сами.

Ние отстъпихме.

За с. Вакарел, което така също щяхме да горим, пак раковци ни уведомиха, че ние нищо не можем свърши в това полутурско и

развратно село, в което няма ни един свесен човек, с чисто народен дух. Впрочем, аз знаех Вакарел и без обясненията на раковци.

От един гол връх на това място се виждаше цялото Софийско поле, Витоша, Ихтиман и пр. Виждаха се тия, защото атмосферата към тая страна беше чиста и прозрачна — знак, че шопите мируваха. Не беше така обаче и към южната страна на високия Доспат. Тук се извиваха тъмни облаци от дим, които пъплеха тържествено и се целуваха в небесното пространство със своите по прилика братя — сиви облаци. Какво ли ставаше там? Само Марица знаеше това!…

III

Слънцето отиваше да потъне в мрачния Доспат, когато ние оставихме лагера на раковчани и се навалихме из планината, надолу към Поибрене. Няколко часа бяхме се отклонили ние от леглото на Тополница, где-то ни беше пътят за Еледжик, та затова трябваше да побързваме. Попитахме местните въстаници не е ли възможно да прекосаме за Еледжик направо през планината, по върха на Средня гора, без да слязваме в Тополница, но от всички получихме отрицателен отговор. Где бе възможно да премине човек през всички тия непроходими долини, урви и рътлини, гробната тишина на които нарушаваше само неустрашимият вълк? Часът на единадесят вечерта стигнахме ние в Поибрене. Още отдалече, докато се скитахме из усоите, дохождаше от време на време до слуха ни гласът на много гайди откъм селото, което обстоятелство увеличаваше още повече напрегнатото ни любопитство. Стражите около селото ни известиха, че Бенковски войвода е в Поибрене, а гайдите свирят на хоро.

Пак при Даскаловия дюген, на мегдана, беше се спряла четата уж на почивка; но гласът на гайдите не оставяше човека на мира. Голямо хоро беше се залюляло на това място не само от местните жители, моми и момци, но и от двете чети. Сам байрактарят Крайчо Самоходав със зеленото знаме в ръка водеше хорото с Ворча войвода. Бенковски стоеше на стол посред, заобиколен от поибренските първенци. Тържествуваше той в тая минута. Двамата въоръжени свещеници, които правеха част от четата — кръстоносецът поп Неделю и игуменът Кирил, — седяха от двете му страни. Всички участвующи в това тържество бяха в крайно възхищение от картината, за която поибренчени казваха, че и да изгори вече селото им, доволно му е тая слава. Юнаците, които тропаха от всичкото си сърце и душа, гордо и надменно кривяха своите накичени кръстове, за да държат ножовете им по-добра поза.

Притъмя вече, а никой не казваше стига, малко внимание обръщаше на попотеното си чело, като че всичките да бяха пророци за в бъдеще, че Априлското въстание ще да остави добри възпоминания само с тоя род картини, хора и песни, и пр. Кой е крив?…[5]

Въстаниците от Поибрене, както знаят вече читателите, бяха се изнесли в гората; но по случай на заминуването на четата и че тоя ден беше християнска Свята неделя, мнозина бяха се върнали да обиколят своето село и да се черковат. Надалеч от селото дойдоха тия да ни изпроводят. Оттук нататък поп Неделю престана вече да бъде кръстоносец на хвърковатата чета под предлог, че бил уж болен, а всъщност нему се не искаше да рискова своя живот с нашата чета, действията на която бяха съпрежени с различни неминуеми опасности. Мястото на поп Неделя завзе отец Кирил, който поведе четата в качеството си на кръстоносец със същия кръст от поибренската черкова.

Скоро ни прихлюпи мрачната нощ в долината на Тополница. Нищо друго се не чуваше освен шумтенето на тая последната и непрестанното врякание на немирните жаби, които бяха наредили своите нощни концерти по раззеленеиите и обрасли в разни цветя и бурени подмоли на Тополница. Неволно ние трябваше да се опростиме с нашите крекливи певачки, защото пътят или, по-добре, посоката към гарата Еледжик, гдето отивахме, отделяше се на дясна страна от Тополница, из една стръмна и каменлива долчина. Разбира се, че оттук нататък, в тия непроходими места, пътуването ни ставаше от минута на минута по-трудно. Макар и да слязвахме от конете, макар и да стягахме коланите им и да ги водехме за гемовете, пак те се хлъзгаха по гладките камъци, не можеха да се подемат нагоре, къдрави искри изхвърчаха от железните петали, които се тракаха от камъците. На всеки двадесят минути бяхме длъжни да поправяме седлата, които се смичаха под опашките на добитъка, а конят се спираше и захващаше да рита. Никакъв път иямаше тука. Слаби възпоминания са останали в паметта ми за околните предмети, които се състояха от паднали букове и други род дървета, от тъмни усои, тесни хайдушки пътеки, монотонни малки потоци и груби четвъртити камъци.

После много забикалки, падания и ставания, пропъхвания през гъсти и зелени шубраки и шуми, от които на мнозина бяха се изподрали лицата, пристигнахме посред нощ при стражата на еледжикските бунтовници, прибежище на много села. Макар да беше дълбока полунощ, но повече от местните въстаници, известени предварително за нашето дохождание, чакаха с нетърпение, всичките събрани на една полянка, гдето ни приветствуваха по начин, известен

вече на читателите от много случаи. Богата и разкошна вечеря бяха сготвили тия за войводата и неговите хора. Там, на един висок връх, историческо свърталище от незапаметни времена на други угнетени сиромаси, каквито бяхме ние, храни боже — за което живо свидетелствуваха дебелите каменни стени на укрепленията, — под четири-пет клонести бука беше наредена вечерята. За постелки служеха зелени букови листи, върху които ние насядахме. Освен печените агнета, белия мъж (хюшмир), първо място държеше и едно младо теленце, опечено по хайдушки[6].

Рано сутринта на 26 априлий, половин час пред изгряването на слънцето, докато всичките момчета спяха още, защото едва ли два часа се набираха, откогато си бяха легнали, Бенковски се беше събудил вече и продължаваше да се разхожда под клонестите букове и на онова място, гдето бяха навързани конете. Тия последните той обикаляше да види в какъв ред се намират. Ако той във време на въстанието спеше по един час на нощта, върху стола, подпрян само на едната си ръка, то сега той дремеше или върху коня си, или подпрян до някое дърво.

Вечер, когато четата заставаше на становище, някои от момчетата пееха, други се разговаряха, трети се бореха и т.н., а Бенковски, ако нямаше нещо важно, лягаше малко да позаспи; но щом се умълчаваха другите, които от по-напред се веселяха, ставаше вече и тръгваше да обикаля наоколо, без да събуди другиго от четата. Най-много наглеждаше той конете, които заничаше един по един дали всичките ядат, няма ли някой да му е стегнат коланът, да е оставен с гема си или да не е напоен. Ако се случеше да забележи някои от поменатите недостатъци, той го поправяше сам, без да вика стопанина му. Много пъти съм го виждал да носи храна на гладния кон. Беше захванал по едно време да се оплаква, че от много говорение и от безсъница гърдите го болели, задушавало го нещо на гърлото. Това не беше чудно; човек, който в три месеца разстояние запали цяла страна и я накара да въстане като един човек, от желязо трябва да бъдеше, за да остане здрав.

Когато се развидели добре, той разбуди четата и заповяда да му приготвят коня и да се тегнат 20–30 момета, защото ще отиде да разгледа укрепленията и на-местените стражи по върховете на планината. Същински държавен глава!

Като главатари над елeджикските въстаници бяха Теофил Бойков из Калугерово и Гено Теллията от Церово. Тоя последният беше прочут по всичката околия, па даже чак до Пловдив и София по своя твърд характер и по юначеството си. Турците го изричаха Телли паша, защото имал власт и сила като такъв.

Заедно с тия последните и с друга много още въстаници, освен 20 души от нашата чета, заминахме ние към върховете на планината. Мястото Еледжик, или Градище, не е ни село, ни пещера, ни пък някоя крепост. То е една местност в Средня гора откъм южната й страна, над река Тополница, от лява страна на Маркова капия, като идеш откъм София. Най-ближни села до Еледжик са Мухово, Церово, Славовица, Веселиците и пр. Мястото е разнообразно: гори, долини, тук-там поляни и върхове. Откъм Ихтиман Еледжик е защитено от бърдото, в самото подножие на което се намира Маркова врата и шосето Т. Пазарджик — София; а от другите страни се брани от непроходими долини и усои. Пътници, конто минуват по шосето София — Татар Пазарджик, па и по новата железница, най-добре можат да видят Еледжик. Над самата Троянова порта, при ханчетата, т.е. гдето се захваща вече слизанието из Ветренскня проход, от северна страна, най-високият връх е Еледжик. Той се вижда по цялата линия, от Вакарел до Паланка. Околните жители бяха избрали Еледжик от само себе си, по предание, че тоза място е служило за прибежище и на други угнетени братя, както забележих по-горе. На много високи върхове стърчаха развалините на стари крепости, дотолкова антични, щото върху стените им отгоре бяха израсли букове, преживели своя век, паднали, съборени от времето и изгнили почти.

От върховете на Еледжик можеше да се види още по-надалеч, отколкото на Харамлиец. Ихтиманската равнина се гледаше напредя ни като тава; а побелялата Рила, на която върховете бяха покрити със сняг, не можеше да насити окото със своето горделиво величие. Откъм западна страна надничат голите хребети на Стара планина, които са отгоре над Златица; на юг тъмнеят височините на Доспата, които едвам можаха да се съзират, като през мираж, през колосалните облаци, надвисени отгоре им. Към възбунтованите села не можеше да се види друго нищо, както и по-първия ден, освен гъсти облаци от дим, който се издигаше отдолу нагоре и плуваше по хоризонта. Цели легиони орли и други хищни птици, подплашени от грозния пожар, извиваха се

нависоко и събрани в куп като покорно стадо, отиваха да търсят прибежище по голите скали на стария Хемус. Ние имахме смелостта да се блазниме, че всички тия пожари са произведени от немилостивата ръка на нашите решителни бунтовници. Какво заблуждение!

Стражите и укрепленията около Еледжик ние намерихме в добро положение, доколкото това бе възможно. При всичките налитания на черкезите, което се вършеше почти всеки ден, победата оставаше все на нашата страна. Сега, когато пристигна вече нашата чета, когато гласът на Бенковски захвана да гърми измежду средата на местните въстаници, тия последните забравиха вече първото си настроение да сложат оръжие и опасността, която ги грозеше. Турската войска, за която тия разказваха, че се явила уж под планината на шосето, беше изчезнала *неизвестно* накъде. Много проходи и пътеки наоколо бяха засечени и запушени от въстаниците, така щото мъчно можеше от един път да влезе човек с кон в лагера.

Само Маркова капия се пазеше от всичките почти муховци, на които се изпрати помощ още 80 души въоръжени въстаници, понеже там най-много напираха черкезите. Гдето имаше нужда да се правят укрепления, захванаха се, а гдето не беше поставена стража — постави се. След ревизията и еледжикските въстаници останаха благодарни от нас, и ние от тях. Та можеше ли да бъде другояче? Бащино наследство ли имахме да делим, за да се караме? Стигаше само гласът на турците да се не чува; тия ни разваляха съгласието…

За да се потвърди с тържествен акт това наше съгласие и споразумение върху вървежа на общото дело, залюля се пъстро хоро на върха на планината, върху една зелена и росна полянка, покрита с всякакви балкански цветя.

Ех, че хоро ли пък беше, дявол да го вземе! Не зная на другите участвуващи и присъствуващи там как подействува, но колкото за мене, с гордост го изповядвам — благодарих се, считам се и досега за щастлив, че съм бил честит да присъствувам там.

Ще да ми възразите, че царските паради и смотрове, гдето присъствуват силнейшите сего мира, потъналите в злато и сърма полководци и други знатности, гдето свири музика по ноти и правила, затъмняват със своя блясък хиляди ваши еледжикски хора. Да, колкото тия и да са бляскави, колкото и да поразяват със своя разкош слабите

натури — за което, се и правят нарочно, — все пак чужди и студени остават. Всички участвуващи в тях мълчат като риба, мигат и стоят, принудени са да правят онова, което им се заповяда от по-силните, което не е тяхно, но чуждо. С една реч, тия са словесно стадо, привилегировани роби, бездушни кукли, повикани да развеселят другиго, когото може би и да ненавиждат в душата си.

Така също и осветлените салони на баловете, с всичките му белоръкавични кавалери и варакладосани дами, които дохождат за хатър, които лицемерничат и се преструват да говорят не онова, щото е на сърцето им, но онова, което ще да угоди, аз ги турям много по-долу от нашето цървуланско хоро, което тропаше върху бозалъка. Тук никой никого не лъжеше, нямаше преструвка, липсуваше лицемерието, не съществуваха правила и пусти етикеции. Играй ли ти се — скачай, колкото искаш; не желаеш ли — гледай отстрана; настъпи ли те някой по невнимание — кажи му: „Сляп ли си, та не виждаш!“ Знай, че никой няма да се докачи, че не си казал „пардон“ или фарисейското „извини“. Ония, които се сърдят, че им не казали „пардон“, които считат човека за грубиян, че не употреблява тая дума, никак няма им заплаче окото, когато се приготвят да ти изгорят душицата, да те направят нещастен.

Хорото на Еледжик стана много по-голямо, отколкото беше в Поибрене. И сам Бенковски не можа да се стърпи от да се не залови и обиколи няколко пъти. Когато скачаха юнаците и си забиваха краката в бозалъка, тоя последният отхвърчаше настрана, като че го вееха с вили.

После това ние слязахме в ниските места да обиколим лагера на семействата, арсенала, готвачниците и пр. Не само всяко село беше се прибрало въз една страна, но и на махали се деляха още, както са си били в селото. Повечето от жителите бяха успели вече да си построят бъдещи жилища в планината от дървета и шума, колкото да не стоят под открито небе. Всичкият им почти добитък с твърде малки изключения беше прибран от полето и се намираше тука. Храна следваха още да принасят от оставените си села, кой как може, така щото бяха се осигурили за през лятото. Жилищата бяха построени в една долина край малкия й бистър поток.

От селото бяха избягали на Еледжик не само българите, но и колкото турски цигани-ковачи се намирали в селото, и спекуланти евреи, кръчмари и бакали.

Когато преминувахме край един от тия лагери, а именно покрай церовския, мисля, съгледахме на едно място, че бяха се събрали накуп пред една колиба множество жени, деца и няколко мъже.

— Да се отбием да видим какво става там — казаха няколко души от дружината.

— Днес ще да се кръсти в българска вяра един евреин, заедно с децата си — отговори една стара бабичка, която бързаше да пристигне на мястото, гдето се береше множеството.

— Какъв евреин те е патило тебе, стара вещице, или си сънувала? — каза Ворчо войвода, понеже ние не знаехме още, че и евреите са дошли на Еледжик, да търсят свобода!

— Ни сънувам, ни бълнувам — отговори бабата, без да се спре. — Днес още ще да се кръщава Аврам чифутина, който беше в нашето село дюгенджия.

Ние се приближихме до тълпата, която, като ни видя, разстъпи се наоколо и мястото към вратата на колибата остана празно. Напредя ни се представи брадат човек на възраст около на 40 години, който ни гледаше уплашено и трепереше цял-целиничек. Той беше облечен с европейски дрехи, със селски калпак на главата, върху който бяха ушити много кръстове, а на челото имаше залепен един от восъчна свещ. Бенковски попита тълпата що се е събрала да прави, но като видя, че на всичко това е предмет човекът с многото кръстове на главата, обърна се към него.

— Ефендим, християнската вяра искам да сторя кабул — каза човекът още повече уплашен и захвана в същото време да се кръсти така неестествено, като че да мелеше кафе.

— Нима ти не си българин? — попитахме ние.

— Не, ефендим. Аз съм евреин, но не падам по-долу от българин. Живея братски с християните, а мразя и ненавиждам турците, като всеки кучето, даже и самите евреи.

Селският поп, който наздраво беше уверен, че ние ще да похвалим постъпката на евреина, че желае да влезе в недрото на православието, което той правеше от страх, както и горещата ревност на ония, които се трудеха да приведат един заблуден в правия път, приближи се до нас и даде някои обяснения по повод на кръщаването. Той разказа, че всичко това се приготовлява с неговото съдействие и че

отдавна щял да извърши кръщението, но липсвали му някои нужни неща за в тоя случай.

— Ей сега ще да те кръщам аз тебе, като ти опаля два ножа по дългото расо — каза Бенковски на светиня му, който не очакваше да чуе подобен отговор за ревността си.

На уплашения евреин казахме да бъде свободен и да слуша какво му говорят, а вярата му никому не е потребна, целта ни не е да разпространяваме християнство. Гено Теллията се задължи да внимава оттук нататък, щото друговерците, изходящи се на Еледжик, да не бъдат притеснявани. Евреинът обаче не ни заплати със същата монета, както ще видят читателите по-нататък.

Трябва ли да ви казвам, че в тукашния арсенал кипеше деятелност, че и тука се дълбяха черешови топове? Мисля, че дълги и широки описания не са нужни, понеже читателите познават вече много такива арсенали. Ще кажа само, че в тукашния арсенал работеха най-много майстори, повечето цигани, турски и български, всичките на брой около четиридесят души, на които главен майстор беше Стоян Иванов от с. Мухово. Тоя последният практически беше се научил да работи иглени пушки и пищови от системата *Лафуше*. Аз видях един пищов от тая система, направен от него на Иван Ворча, с марка отгоре на желязото: „уста Стоян Муховченин на 1875 г. № 1“, който стреляше куршум на 400 крачки и биеше много по-добре, отколкото калпавите европейски револвери, които имахме.

Еледжикският арсенал бе устроен отделно от семействата, в същата долина покрай бистрия поток. Да не помислите, че главите на майсторите турски цигани бяха обвити с пъстри шалове, както трябваше и да бъде? Тия бяха турили отдавна български калпаци, по свое желание, разбира се, и дотолкова се бяха влюбили в тях, познато от какви съображения, щото не приемаха да ги отложат на минута даже във време на тежката работа около огъня, когато българските им събратя не вардеха това правило. Още повече: в късо време тия дотолкова бяха обикнали нашето православие, щото собствените им имена Филджан, Рамадаи, Мехрем и пр. бяха заменени с Никола, Христо — а най-много Васил, понеже, както е известно, циганите имат особена страст към свети Василя. Българските цигани ги викаха на турските им имена за подигравка, понеже знаеха новите им настроения към православието.

— Хем, Иван ага, стига вече толкова — казваха тия сърдито. — Шега-шега, но най-после ще ни принудите да хвърлиме харзувал на пашата (т.е. на войводата). Ние не сме вече турци…

Тия последните работеха най-усърдно — обща черта на всичките дьонмета, които обичат да експлоатират. Не говоря за нашите еледжикски цигани с калпаците, от които не можем да искаме никаква доблест и които си продаваха вярата не от порок, а от неволя. Освен черешовите топове в еледжикския арсенал се работеха още стари пушки, ножове и пр. Чуковете и пилите денонощно бяха в движение.

Еледжик, гдето имаше около 2000 и повече семейства, отдавна беше обърнал внимание на околните турци, най-много на Ихтиман, добил бе вече право на гражданство. Сношенията му с околията се подкачиха най-напред от шпионството; турците не се забавиха да изпратят такива, за да узнаят каква е работата: „Московци ли има на Еледжик, или само прости раи.“ За голямо съжаление е и това, че всичките шпиони бяха изключително наши българи от Ихтиман и от околните български села, гдето българщината е почти удавена и развратена от различни обстоятелства. Между другите, стражарите бяха хванали едно 18-годишно момче, облечено в шопски дрехи, което казваше, че отивало към Вакарел, но се изгубило от пътя и попаднало в Еледжик. То беше облечено с черкезка риза, което ни даде повод да се съмняваме в неговото произхождение. След дълги скинжувания, бой и мъки то се призна най-после, че било проведено от черкезите да разгледа Еледжик, колко хора има там и няма ли брадати комити с къси чибучета, т.е. руси. Изпратихме го заедно с другите шпиони до панагюрския военен съвет, който щеше да им наложи приличното наказание.

Друг един шпионин, родом от Ихтиман, на 40 години, българин, хванахме вътре в лагера. На въпрос, що за човек е той и какво е дошел да търси, отговори ни, че името му е Кольо, изпратен от ихтиманските българи да се допита уж от нас, какво трябвало да правят тия, т.е. да възстанат ли, или да чакат да дойдем да ги освободим? За уверение, че и той разделя нашите взглядове, беше натъкнал на кръста си два пищова. Доказа се обаче от другите еледжикски въстаници, че в разстояние на 2–3 деня това същото лице се явявало в лагера няколко пъти със същите въпроси и пак изчезвало. Още няколко събрани сведения, и шпионската мисия на ихтиманския пратеник блесна на

позорното му чело. Той загуби в няколко минути и ума и дума, когато страшният Ворчо войвода скръцна напреде му със зъби и тури ръка на револвера си, да му строши предателските гърди. Ние го задържахме.

И без разрешението на военния съвет ние решихме помежду си пред очите му да го застрелим на другия ден на върха на планината, така щото да имат случай да го видят и господарите му турци. Предадохме го на стражата да го пази вързан, но той успял да побегне през нощта!

— Кой го знаеше, че е такъв лошав човек — говореше за свое извинение невинната стража. — Помоли ни се да го отвържем, за да си направи цигара, а после гледаме, че избягал!… — Разбира се, че уплашените ни неприятели, които следяха нашите движения от един час разстояние като диви ястреби, бяха в пълно течение на всичките ни работи.

Събраните пари от разни даждия, които кметовете нарочно задържаваха още от по-напред, за да ги не дават на турското правителство, минаха в нашата каса, срещу приеманието на които Марин Шишков, съкровищник, даваше разписки. Тия ги даваха на нас, за да ги употребим за обща работа, а най-повече за купуваше на оръжие.

Една неделя се изминуваше вече, откакто бяхме въстанали, а освен с Панагюрище, Коприщица и други някои близни пунктове, с които се споразумявахме, нищо положително не знаехме какво става по другите села и пунктове в IV окръг. Що ставаше напр. в Пловдив, Т. Пазарджик, Батак, Перущица, Карлово и пр.? Дали тия бяха въстанали, или така са си останали прости зрители? И това ние не знаехме. Не говоря за останалите три окръзи: Търново, Сливен и Враца. Всеки ден от нашия лагер тръгваха за разни страни множество куриери, но ни един от тях не достигаше назначеното място. Едни се връщаха от няколко часа разстояние, като казваха, че човек трябва да бъде птица, за да прехвръкне през турските пълчища, които пъплели като мрави навсякъде, а други се не връщаха никакви, вероятно убити или избягнали. И така, пълна неизвестност на всяка крачка, от която можеха да се съставят неприятни заключения; но ние тълкувахме още всичко за в наша полза. Вярата и святата надежда царуваха още.

Вечерта на 26 априлий получихме известие от г. Белово, че околните български села са готови да дигнат оръжие; но нищо се не

решавали да предприемат, дордето не видели с очите си външна сила и някой български войвода.

В програмата на нашата чета влизаше да тръгнем за Белово незабавно.

Както в Петрич, така и тука еледжикските въстаници се възбунтуваха, щом чуха, че ще да ги оставиме и заминем за Белово. До среднощ се продължиха убеждаванията и предумванието между тях и нас, че ако и да ги оставим сега, пак ще да се върнем на втория ден. На Гено Теллията и на Теофил Бойков беше поръчано да управляват еледжикския лагер до нашето възвръщание и да гледат да не се породи несъгласие.

В полунощ, когато чуковете в арсенала бяха млъкнали, когато всичките бяха заспали, с изключение на няколко души и на стражата, ние потеглихме за Белово с цялата чета. Тук-там из долините и измежду гъстите дървета около лагера светеха още огньове, около които белобрадати старци мислеха, с къси лулички в ръце. По-нататък се слушаха из влажната долина тънките гласовце на малките пеленачета, които не можеха да утърпят на студената балканска нощ. Напусто хрипливият глас на грижливата майка тананикаше: „Нани, нани, мама!“

Не без труд и мъка се смъкнахме ние от планината в полето. Колкото разработени, макар и хайдушки пътеки водеха към Еледжик, бяха запушени и задръстени от въстаниците, както казах вече, и по тая причина ние трябваше да обикаляме из непроходимите долини. Като слязахме долу в полето и се преброихме, видяхме, че до десятина души другари липсуваха, които не че бяха избягали, но се изгубили из гората. Техните подсвирквания и викове да ги чакаме и да им се обадим накъде сме, достигаха до нашия слух. Оставихме няколко души да ги дочакат, а четата се отправи за Ветрен, отгдето ни беше пътят за Белово.

Тайно от другите Бенковски поръча на Ворча войвода и на И. Мачева да запалят околните села Дереорман, Паланка, Славовица и пр., на които жителите се бяха изселили или избягали, както например турското село Паланка, а в някои стояха още по една част. Подир двадесят минути ние имахме вече изкуствена месечина. Запустелите села, в които от по-напред се чуваше само виенето на кучетата, които

тъмнееха със своите вошки и стени и в които хъркаха само няколко сакати и ослепели старци и баби, пламнаха като катранен мях.

…Страшна и грозна, а някак си и величествена беше картината. Бучението на нощния пожар, съпровождан от жалното виение на няколко стотини кучета, трещението на сухия материал, огнените конусообразни стълбове от светли искри, които се издигаха до в сини небеса и се сееха нашироко по раззелененото поле и пр., поразяваха всекиго. Околните предмети, почернелите доскоро точки, върховете на Средня гора, които до това време плашеха всекиго със своята мрачна неизвестност, сега се виждаха във всичкото свое величие, служеха за украшение на тая нощна седянка. Бледните физиономии на нашата дружина, която, като не знаеше кой е авторът на пожара, мислеше, че неприятелят е наблизо, се познаваха отдалеч: игла, хвърлена на земята, можеше да се види. Огънят се увеличаваше от минута на минута и осветляваше нашия път за Белово.

Достигнахме до софийското шосе, по което и тръгнахме към Ветрен; но скоро трябваше да се простим с неговата равнина, защото трите жици на телеграфа между Т. Пазарджик и София, които бяха изпокъсани от местните въстаници още в първите дни на бунта и разхвърлени по пътя, плетяха се в краката на конете ни и плашеха тия последните с издаванието на своите тънки звукове. Мнозина всадници за пръв път се намериха търколени на земята.

Пожарът малко по малко се закриваше зад гърбовете ни от височината на околните рътляни, така щото слабата му светлина, умалена от разстоянието, малко ни улесняваше в пътуванието. Но не бе само това: мрачен облак, който още от вечерта се помайваше около върховете на Рила и качеството на който се познаваше от последователната светкавица, не се забави да покрие и нашия хоризонт. Силен дъжд плисна да вали и нашата дирекция към Белово се поколеба.

Забележителна е тая нощ между 26 и 27 априлий. Тя ще остане забележена с кървави слова в хронологията на априлските борци за свободата, както Вартоломеевската нощ за протестантите, защото тогава се отвори небето и даде воля на ония непрестанни порои дъжд, лапавица и най-после дебел сняг (8 май), които нанесоха последния удар на нашите и така неприготвени въстаници. Това бе ужасно, скверно и жестоко от страна на святи Илия и на неговото висше

началство. На 27 априлий почна тоя дъжд и чак на 10 юни престана (аз говоря за планината). Нему се дължи избиванието до крак на всичките изходящи се тогава въстаници по Балкана от Маркова врата до Чалъкавакския боаз. Разбити и разпопени отвсякъде, по свещено предание потърсиха тия прибежище в стария Балкан, в неговата благословена „шумка“, която ставала уж майка на много юнаци. Вижда се работата, че тая същата „шумка“ е била жедна за червена кръв, и случай й се представи през 1876 г., за да се напие. Кой как стъпи в благословения Балкан, не се върна вече назад. Не се върна той затова, защото студената мъгла, която квартирува по върховете му цели два месеца, непрестанният дъжд, снегът, по който ловяха всеки прибягнал като заец, чакмъклиите шишинета, в които барутът беше се преобърнал на вакса, и други ред препятствия, всички събрани на едно място — чинеха хиляди пъти повече, отколкото самите башибозуци. Тия последните скоро узнаха това и почнаха да нападат без ни най-малко предпазвание.

Засега толкова. По-после ще да говоря по-напространно за това, а сега ще забележа за знание само тоя истински факт, че Априлското въстание се погаси не толкова от башибозуците, колкото от жестокото време. Разбира се, че на неприятеля това му не пречеше; неговите пушки бяха шаспо, шнайдер и винчестер.

После поражението и самите турци признаваха тая истина. Тия както и някои от нашите заблудени братя, които обичат да вмесват бога и в съдбата на своя алъш-вериш, говореха, где седнеха и паднеха, че омразните комити не били угодни и всевишному, който благоволил да даде сняг на 8 май, нещо нечуто и невидено до него време. Чудни заключения и понятия! Ако всевишният творец, който гледа отвисоко на дребнавите земания и давания на грешното человечество, е дотолкова капризен, повече и от един земен монарх, нещо, за което утвърждават не само глупавите лицемерни фанатици, но и педантите теолози, то ние сме принудени да се поколебаем в неговото божествено безпристрастие и да дойдем до следующите прискърбни заключения, че кървавото отмъщение, злобата, убийствата и пр., които се забраняват на слабия смъртен, изложен на гладория и всякакви други бедствия, и които се наказват от два кодекса — моралния и светския, — са позволителни за всевишния и всемогъщия!

IV

Ние отдавна бяхме се замотали в една гъста, но равна гора, в околността на с. Ветрен, в която попаднахме почти безсъзнателно. В късо време един с един не се виждахме вече. Никой не знаеше накъде отиваме, всеки вървеше към оная страна, накъдето го влечеше конят и накъдето гората беше по-рядка. Дружината се разпръсна като дребни пилета в това сухоземно море, а дъждът следваше своя път. Всички викаха за помощ, рогове и свирки пищяха на четири страни и няколко пушки се изгърмяха, които послужиха най-много за събирането на разпиляната чета. На разсъмване достигнахме р. Марица, която преминахме през дървения мост. Недалеч от левия й бряг, близо до пътя имаше турско беклеме или друго някое здание — не можа да си припомня сега добре, — което ние така също запалихме.

В Голямо Белово, село чисто българско, макар и да се намира от гората Еледжик на разстояние не повече от пет и половина часа, но по причина на времето ние пристигнахме там малко предобед, измокрени и изморени. Преди да отидем в Белово, трябваше да минем през с. Сестримо, така също в полите на Родопите, населено само с българи, което беше на пътя ни. Както му е редът, изпратихме най-напред двама души депутати да известят, че българският войвода от Панагюрище желае да влезе в селото им и иска тяхното съгласие за това.

Около двадесят минути след заминуванието на нашите двама пратеници за в село Сестримо ехото на черковното клепало се раздаде на дясна страна от пътя и водачите ни обясниха, че това е клепалото на с. Сестримо, което ние не можахме да видим по причина на гъстата мъгла, макар и да се намираше то твърде наблизо.

— Жителите на селото, мало и голямо, които се стекоха да излязат да ни посрещнат, запряха се край селото да чакат свещениците, дордето си облекат одеждата — извикаха отдалеч двамата наши пратеници, които ни посрещнаха над селото.

Ние се наредихме парадно, двама по двама, певците запяха марша и Бенковски изтегли сабята. Населението ни срещна отвън селото по начин твърде тържествен, с духовенството начело и с черковните байряци. Всичко живо от Сестримо присъствуваше тука.

Нека ми бъде позволено да не се впущам тук в подробности, да не описвам сълзите на народа, възклицанията, радостта и пр. Читателите знаят вече това от посрещанието ни в Мечка, Поибрене и Петрич. Освен това Белово е наблизо, гдето си задържам правото да поговоря по-напространно. По желанието на жителите от селото ние се отправихме с всичкото население към божия храм, за да се отслужи литургия за успеха на българското оръжие. Байрактарят със знамето и момчетата, въоружени, на които саблите дрънкаха по черковните тикли, влязоха вътре в храма, в който се натискаше народът.

— Ох, боже, Исусе Христе! Като насъня само чувахме, че в свята Русия христолюбивото войнство влязвало със сабли в черкова. Живи бяхме да видим това и в нашето село! Да живейте, братя! — говореше един старец от селото, вън от себе си.

Във време на богослужението Бенковски беше навел глава с кръстосани ръце пред иконата Божа матер я от минута на минута се кръстеше твърде благоговейно, което правеше още по-голямо впечатление на населението. Когато обаче се представи един от свещениците напредя му и го попита желае ли той да му се спомене името в святата литургия, благоговението пак се наруши и Бенковски си стана пак Бенковски.

— Когато умра, можете да направите това, а докато съм жив още, благодаря — отговори той по своему.

В Сестримо не се маяхме много. Щом се дадоха нужните наставления на жителите му, потеглихме за Белово, при всичките им молби да хапнем поне нещо според българския обичай, за да имат право да ни считат за гости. С нас заедно тръгнаха мнозина въоръжени хора от Сестримо, заедно и с двамата селски свещеници, Георги и Христо, и първенците: Никола Георгев, Христо Янакиев, Христо Попов и др., които приемаха на драго сърце да вървят с четата не за друго — според мене, — освен да продадат малко чалъм пред своите съседи — беловчени.

Белово беше напредя ни. Неговите жители знаеха вече от изпроводените пратеници, че Бенковски войвода наближава да влезе в селото им. Както е известно на читателите, в това село има станция на Хиршовата железница, тук е краят на цариградската линия, тук е управлението на експлоатацията за горите, тук се намираха много изтънчени европейци: немци, италианци, френци, гърци и пр., най-

после тук в това село ние щяхме да се съприкосновем с цивилизовани хора, които имат възможност да запознаят с нас целия образован свят. Ето защо ние трябваше да бъдем ангели в това село, да се вардим като от огъня, за да не дадем повод да ни нарекат варвари, плячкаджии и пр., което повечето иностранци са готови да направят за най-ничтожната причина, стига да им се обещае кора хляб и стига да можат да блестят между своите съотечественици в Европа с някои фантастически сцени от баснословния Изток.

За тая цел ние отидохме при Бенковски двама със секретаря Т. Георгева, когото посъветвахме да не бъде толкова строг пред европейците и да се предвардва въобще, защото всичките погледи на него ще бъдат обърнати.

— Всичките ще да ги извържа като кучета и никому няма да позволя да ме види в очите! — отговори Бенковски сърдито. — До един тия са наши неприятели и шпиони на Турция и на своите правителства.

После дълги убеждения той уж се съгласи, че няма да прави никакви дързости, и почна да туря в порядък своята униформа, за която цел спря и дружината да направи същото.

Сега Бенковски заприлича на същи войвода по своите дрехи, на което от по-напред не обръщаше твърде голямо внимание. Хвърли от себе си измокрения ямурлук и мушама и остана само по униформа, която се състоеше: от чер астраганен калпак, половината облечен с червено сукно, със златен лев отпред; китка от паунови пера, забодени над лева отгоре, жълт копринен кордон, вързан от рамото му и калпака; къс сюртюк от зелен шаяк, с червена яка и с жълти копчета, прищъпнат в тънката му снага; бели тесни беневреци, също от шаяк, с жълти сърмени ширити отстрана и обут с високи ботуши до над коленете му. Оръжието му се състоеше от два револвера с бели кокалени дръжки, окачени на скъпи ремъци и гайтани от двете му страни, със сребърна сабля и с пушка от системата винчестер. През раменете му имаше още преметната чанта за писма, бинокъл, компас и други дреболии. Всичко това наредено, предаваше му съвършено бунтовнически изглед. Лицата от щаба имаха горе-долу същата униформа от по-просто качество.

Най-представителните момчета от четата, които се гордееха с черни каварджик-мустаци — символ на юначество, — разиграха

своите коне и завзеха мястото на авангарда. Тия щяха да поразят най-напред беловчени и европейците със своята представителност. Няма нужда да ви разказвам, че техните мустаки отдавна стърчаха като рогчета. Подир тях потегли кръстоносецът отец Кирил с разчесана брада по гърдите му и с разплетени черни коси, закопчан и уреден с подобающето за сана му смиреномудрие. Той имаше брада, около половин аршин дълга. По-нататък Крайчо байрактар, който съперничеше заслужено между дружината с ястъклиите си руси мустаци, беше извадил малко огледалце и, обърнат гърбом, придаваше на любимите си мустаци геврекообразна форма.

— Бае Крайчо, бягай настрана да не ме убодеш с рогчетата си — казваше един майтапчия въстаник, на когото под носа нямаше нито един косъм.

Наредени двама по двама, с голям такт и песни тръгнахме ние към Белово. Сивият ат на Бенковски, който той тук възседна за пръв път, изправяше се на задните си крака на всяка минута. Като се изпречиха вече напредя ни къщите на Белово, съгледахме през мъглата няколко души въоръжени, които без да ни съгледат, тичаха насреща ни; но като ни видяха, спряха се на мястото си и бързо се разделиха на две колони, от двете страни на пътя. Тия последните, на брой около 15–20 души, бяха депутация от славянската колония в Белово — далматинци, сърби и пр., — не от учените и ситите, но от работниците и идеалистите, хора от средна ръка. В тяхното число имаше и много италианци. Мнозина от тях бяха турили на главите си български калпаци, с кръстове и левове. Тия бяха възвълнувани и трогнати от нас, цели-целнинички трепереха и съвършено по солдатски гледаха в очите на войводата, като че да беше той техен началник.

Щом ние ги наближихме на няколко крачки, оглушително „живо“ и „вива капитан Бенковски!“ гръмна из въздуха. По-нататък ни срещнаха българските младе-жи, така също въоръжени и не по-малко възхитени. Мало и голямо беше трогнато от нашето внезапно появяване, всички тичаха насреща ни гологлави, червените фесове се хвърляха из калта, раздрани на парчета.

Но не бяха само българите и славянската колония в Белово, които се възхищаваха. В тяхното тържество взеха участие и другите европейци, даже и гърци. Тия последните, европейците, махаха

отдалеч с шапките си, а жените им, които се трупаха по прозорците — с белите си кърпи. „Да живей“, „живио“, „вива“, „ура“ вървяха изедно.

…Четата тържествуваше, тя беше в апогеята на своята слава; мустакатите въстаници опъваха краищата на своите мустаци и вероятно съжаляваха, че не са по-дълги; певците напинаха своите гърди да привлекат повече очи върху си, други разиграваха конете си все за същата цел; но всичко напусто: тия бяха съзвездие; голямото светило беше Бенковски; той ставаше по-величествен от минута на минута, конят му настъпаше на пара, той беше предмет на овацията, той изпитваше най-устремителните и любопитни погледи, за него се извиваха много нежни вратове, да го изглеждат от петите до космите.

Помня още неговото виражение на лицето. Ако той беше натура слаба и отстъпчива, лесно можеше да изгуби присъствие на духа в тая шарена тълпа, която го зяпаше с отворена уста. Напротив, той не потърпя никакво изменение, а може още и да поддържи своето подобающо достойнство. На всичките тия възклицания и приветствия той отговаряше хладнокръвно с клюмването на главата си и с махването на саблята си, която държеше в дясната си ръка. Може би да обърнеше той повече внимание на тия сърадвания, ако да беше пророк и знаеше, че това бляскаво посрещание в Белово на 27 април е последното от нашето царувание!…

Четата премина през главната улица, или чаршия, посред множеството, и се спря на мегдана пред дома на многострадалния отпосле отец Михаил Радулов. Бенковски и по-главните лица от щаба бяха поканени от далматинеца Иван Щутича в къщата му на закуска; а на конете се даде ечемик, който донесоха беловчени. Щом се спряхме, първа заповед се издаде към беловските въстаници да скъсат телеграфната жица на станцията, както и няколко мостове на линията. Каза им се още да изловят всички турци, находящи се в Белово, заедно със заптиите на станцията. Беловчени, както всички други хора, гдето се явяваше най-напред нашата чета, помислиха, че турското царство е струполено вече, няма от какво да му се боят, докато е в селото им Бенковски, та затова тия награбиха мотики, брадви, оръжия и се затекоха към станцията, която е наблизо към селото. С тях заедно отиде и Крайчо Самоходов.

Разбира се, че тая мярка нямаше в себе си нищо стратегическо, защото ако линията и телеграфът се скъсат на Белово, то до Сарамбей,

три часа разстояние, си оставаха здрави; но нали е работата да правим пакости? Всичко се оправдава.

После малко машините на телеграфа се търкаляха навън, мнозина отидоха по пътя към Сарамбей да развалят линията на железницата. Началникът на станцията, стар немец, с баронска титла, поиска да ни напомни някои параграфи от капитулациите и от регламентите на железницата, но Крайчо Самоходов го покани да има добрината да се не приближава, защото ще стане нужда да употребим и ние своите параграфи. И надутият немец отстъпи от своите овековечени права.

Заптиите от станцията се затвориха на горния етаж и дума не искаха да чуят, че ако се предадат, ще по-стъпят благоразумно.

— Да се запали станцията и да се избият всичките непокорни! — отговори Бенковски, когато отидоха няколко души беловчани да го питат как да постъпят с непокорните.

После малко пушките затрещяха на железницата и станцията пламна от четирите страни. Заптиите бидоха избити; но юначеството не оставаше на наша страна, а на тяхната, защото те, макар да бяха поганци, пак умяха да измрат мъченически, не преклониха глави да се предадат. Един от тях, арапин, хвърли се от зданието на земята, но бе застрелян посред Марица, като бягаше. Неговият пъстър ат се подари на един немец, Албрехт, който тръгна с нашата чета и за когото ще говоря по-надолу.

Находящите се в Белово европейци, немци, италианци, гърци и пр., искрено или от страх и проста учтивост, не закъсняха да дойдат на посещение, облечени парадно, без да знаеха, че нямаше кой да обърне внимание на техните вратовръзки и сетири. Тия ни поздравиха с успеха на въстанието, сърадваха ни и наглед се показаха, че повече са възхитени и от самите българи. Бенковски им отговаряше кое на италиански и полски, кое чрез друга, които служеха за преводачи. Аз се много боях да не би тия пусти етикеции и маймунджулъци да дотегнат на Бенковски най-после, който ще оскърби гостите. Направо той не им каза нищо, но все не можа да се стърпи от да не покаже някои дързости.

Във време на разговора с тях той надничаше от минута на минута през прозореца да гледа четата, която, както казах, се беше спряла пред дома на поп Михаила. Вижда се работата, че той забележи

някоя нередовност между дружината и искаше да каже нещо, но прозорецът се не отваряше. Опъна той един път, опъна два, а прозорец се не отваря. Без никакви предварителни извинения и много-много мисление той си стисна юмрука и прасна стъклото колкото си може, което попада на малки парчета. Пъхна си главата през дупката, изкомандва нещо със строг тон и като се обърна към уплашените гости, които се спогледаха под вежди, почна пак прекъснатия разговор, като че нищо да не се е случвало.

Понеже бяхме издали заповед, щото всичките находящи се в Белово турци да се хванат и обезоръжат, някой си Тратник, славянин, инспектор на горите, дългата брада на когото достигаше почти до пояса, поиска аудиенция от стражата, че иска да се види с войводата, комуто имал да говори за важни работи.

— Дойдох, госпо̀дин капитане, да искам пас за моя Саида, да се пусне от вашите стражи заедно със свое оръжие — каза Тратник с такъв тон, като че искаше отпуск от своя шеф.

Саид беше турчин, гавазин при просителя.

— Кой си ти и на какво основание искаш да ти се даде това право? — попита Бенковски и стисна изново юмрука си.

— Я съм славонин, госпо̀дине, инспектор на горите и поданик на Негово аустрийско величество — отговори Тратник, който употреби ударение над височайшата титла.

— Ако ти си немец и ако твоят господар е неограничен деспот в земята си, то аз съм българин и немилостив бунтовник в страната, на своето бащино огнище! Аз заповядвам тука! — извика Бенковски по-страшно и сложи ръката си върху масата дотолкова силно, щото пълните с млечно кафе чаши изпопадаха на земята. — Скоро турчина да доведеш, че ей сега ще метна въжето на врата ти!…

— Слушам, госпо̀дин капитане… — отговори той и русата му брада се разлюля.

После малко Саид бе доведен при нас от двама беловчени, които му носеха оръжието.

Много подарки, състоящи се от оръжия, телескопи, седла, коне и пр., приехме ние от европейците. Съкровищникът на четата, М. Шишков, който беше изсипал една торба бели меджидии върху една маса, канеше всичките притежатели на подарените неща да им заплати, но тия не приеха по благороден начин даже и за ония оръжия,

които ние им поискахме да ни продадат, понеже голяма нужда имахме от тях.

Приеманието на посещенията се продължи около един час. Разни личности дойдоха да поздравят войводата. В тяхното число имаше и един сърбин, който дойде само за тава, да прочете на Бенковски една ода, посветена нему. Тя се захващаше така, че тъмен облак се подал от града Панагюрище, посред който летял орел с огнени крила. Облакът не бил друго нищо, освен нашата хвъркована чета, а орелът — Бенковски и пр. Докато сърбинът прочете тия стихове, три пъти се спира да си трие сълзите. Той казваше, че били написани от него, но не вярвам да е живял някога в Белово поет.

Подир сърбина влезе при войводата един българин, облечен с панталони, на възраст около 45–50 години, който водеше за ръката си едно младо момче, хубаво като момиче, на възраст 20–23 години, с къса сабийка, обесена на лявото му бедро.

— Български велможи и войводи! — каза старият човек и тури ръката си върху главата на младото момче. — Това е моето скъпоценно богатство; това аз мога да дам само за в полза на милото ни отечество! Оставям го на вашите ръце; употребете го за каквато работа го намерите достоен. Името му е Владимирчо, мое любезно дете.

Бащата на Владимирча, който говори още много в патетически тон, се казваше Нено, стар учител в Пазарджик. Син му Владимирчо се прие в нашата чета за писар и преводач на френски язяк, който той познаваше. Бенковски мислеше, че един ден, рано или късно, ще дойдат при нас европейски кореспонденти и пратеници, както това ставаше с другите въстаници в Херцеговина и Босна.

Когато поискахме оръжието и на далматинеца Иван Шутича, хубаво лафоше и револвер, които се виждаха закачени на стената, за да ни ги продаде, то той отговори, че по-скоро би склонил да даде главата си, отколкото своето любимо оръжие.

— Защо ти е тебе оръжие, когато ти ще да вървиш за Одрин? (Повечето европейци от Белово бяха се наготвили да бягат в последния град, щом въстана и Белово) — казаха няколко гласа от дружината.

— Да вървя за Одрин? Това е унижение за мене, господа! — извика Иван Шутич малко сърдито. — Да вървя за Одрин значи да бягам от защитниците на свободата, от моите братя славяни! Аз напущам и къща, и работа и заедно с жена си ще дойда с вашата чета.

Бенковски, както всички, пламнахме от радост, като видяхме, че не само и чужденците съчувствуват на нашето дело, но и техните жени.

— Запиши, че днес, на 27 априлий, с нашата чета се присъединява и госпожата на Ив. Шутича, Мария Ангелова, родом наша българка, на която името ще остане записано в историята — каза Бенковски на мене тържествено, понеже знаеше, че държа забележки.

Мария Ангелова, или Йонка, млада жена на 17–18 години, е родом от Т. Пазарджик. Отдавна тя беше си свързала бохчичката, готова за път, да върви заедно с мъжа си Иван Шутича.

Но не беше само Ив. Шутич и неговата жена, които изявиха желание да дойдат с нашата чета. Кръстю Некланович, тоже далматинец, който се беше облякъл в българска хъшовска форма, с голям калпак на главата от ярешка кожа и със сърмен кръст, отдавна чакаше за аудиенция, да му се запише името в числото на момчетата. Същото направиха и други далматинци: Сава Андреевич, Стефо, братът на Кръстя, Георги Некланович, Иван Некланович, един германец на име Албрехт и други, на които имената, за жалост, не помня. Тия бяха обрадвани от нас повече, че им се представил случай да дойдат с нашата чета, да прекарат няколко деня волен живот. Според думите им, много славяни щели да дойдат още, но се намирали вън от Белово, по бичкийниците. Ние им дадохме добри коне и други потребности.

— За госпожата да изберете най-добрия ат, който да бъде кротък — заповяда Бенковски.

Не говоря тука и за нашите българи, които само по себе си се разбира колко трябваше да ламтят, за да дойдат и тия с нашата чета, когато това същото ставаше с чужденците.

Случайно в Белово се намираше по това време и Георги Консулов, из Т. Пазарджик, познат наш деец още по агитацията на Априлското въстание и по-отдавнашен приятел на Левски.

Няма нужда да ви разказвам, че когато чужденците и ония, които тоя ден се научиха за съществуванието на комитет из България, се радваха, то какво приятно впечатление трябваше да изпита г. Консулов от появляванието на ония, за които е бълнувал цели години. Той ни подари един кон и други още някои потребности. Едно само бъркаше на г. Консулов, а именно, че той се впадаше в оная категория патриоти,

които аз нарекох *съчувствующи*, в първата част на *Записките* си. Когато наближи време да тръгваме, г. Консулов захвана да чести ту навън, ту навътре. Нещо го безпокоеше него, което той не смееше да каже. „Да живейте, братя!“, „Дързост!“ — говореше той на влизание и излизание при нас.

— Вие, бае Консулов, какво току се смущавате, да няма някаква опасност? — попита Бенковски.

— Че или ще вървим уж, пък време не остава! — отговори той.

— Накъде ще вървите? Имаме още време — попита Бенковски втори път, като мислеше, че бае Консулов говори за тръгването на нашата чета.

— Вие във една страна… а ние във друга трябва да отидем… Навсякъде трябват хора — отговори г. Консулов не без зачервяване и самопризнание, че той не е в състояние да се мери с буйните глави.

Той не смееше да наименува най-подходящето слово на своето заминувание към Пазарджик, слово, което, както и да тълкуваше, все пак щеше да излезе: „Бягаме“…

Та крив ли беше бае Консулов в това? Можеше ли той да тръгне с нас? Неговото положение в обществото, авторитетът му и пр., които го правеха виден човек, говореха съвсем противното. Ако той напуснеше всичко това и тръгнеше под нашето знаме, щеше да наруши едно общо правило, една доказана истина; че богати и учени хора презират своя живот, нещо невъзможно и нечуто до него време. Аз молебствувам за всичките наши богати да бъдат като бае Конеулова, да направят половината от онова, що е той извършил.

В стаята, в която се приемаха посещенията, освен Бенковски и щабът му присъствуваха още кръстоносецът на четата, поп Михаил и двамата свещеници от с. Сестримо. Всички вардеха приличие, никой се не отпущаше да говори надълго. Тия последните скъпо заплатиха отпосле за своята ревност. Поп Михаил е бит толкова, колкото ни един българин. Поп Георгя от Сестримо обесиха в една воденица, а черквицата сестримска, в която влязахме със знамето, изгориха.

---

[0] Селският боклук е трибуна на кехаята. ↑

[0] От с. Каменица само няколко души дойдоха в Петрич (а повечето) отидоха на Харамлиец. Тук се намираше още и с.

Колунлари. ↑

[0] Казах, че Бенковски никак не обичаше коприщени. Във време на въстанието аз го поканих няколко пъти да отидем в това село, но той все отказваше. „Моето влизание в Коприщица трябва да се предшествува с отсичанието на стотина глави“ — говореше той и се готвеше да прави списък кои чорбаджии именно трябва да се заколят; но това трябвало да стане тогава, когато види под байряка си 2000 души чакмаци. Според него тарторбашиите на чорбаджилъка се намирали в Коприщица. ↑

[0] Забравих да кажа, гдето му е мястото, че във време на въстанието паролата за всичките въстаници във всяко село и пункт беше *Наполеон*, по която се познаваха въстаниците. Нейният автор пак Бенковски беше. Да е чел той нещо за Наполеона, не вярвам. Не зная по какви сведения му беше харесал дотолкова. ↑

[0] От Поибрене се изпратиха писма до панагюрския военен съвет, в които се известяваше, че *победата е наша*. ↑

[0] Това се приготовлява така: изкопават най-напред полегата дупка в земята, която опалват добре с огън, като пещ. Песле тукрят вътре телето или агнето например заедно с кожата му, като замажат отвън добре дупката, да не поема никакъв въздух. По тоя начин месото става твърде вкусно. ↑

ГЛАВА V. ПОТЪПКВАНИЕ НА ВЪСТАНИЕТО

I

След два-три часа бавение в Белово хвърковата чета потегли после пладне за с. Ветрен. Към друга страна, за Пазарджик, Батак или Брацигово, ние не отидохме по две причини. Първо, че на тая страна, според уверението на беловчени, не било възможно да се отиде, защото турците, башибозуци и войска, пъплели вече; а, второ, че получихме писмо из Коприщица, подписано от Т. Каблешкова, в което ни се известяваше, че Клисура гори на огън — необходимо е нашето присъствие. Това горчиво известие, първо поражение на нашите действия, откогато бяхме въстанали, остана тайна само между няколко души. Няма съмнение, че ако то беше известно на всичките, убийствени щяха да бъдат впечатленията. След приемането на това писмо много часове се изминаха, а Бенковски не му се иска да говори. Не очакваше той, не очаквахме всинца да чуем така скоро подобни известия.

Четата хвана пътя за Акаджик, българското село Акаджик, от лява страна на Марица. Щом прегазихме тая последната и се покачихме на червения сипей над самата река, отгдето се вижда линията към Сарамбей, съгледахме, че тренът иде за Белово. Викове, че турска войска носел тоя трен, се разпръснаха от селяните, защото тренът спрял недалеч от станцията, за да ги стоваря. Четата се раздели на две части и завзе позиции, но други по-верни гласове опровергаха първите слухове. Всъщност работата била така, че тренът спрял не да стовари турската войска, а защото излязъл от линията на онова място, гдето пред малко беловчени бяха развалили един мост. Вагоните носели работници.

Освен далматинците с четата дойдоха още много българи, между които беше и Тодор Хайдутинът, родом от Разлога, прочут харамия по Рила, на когото лицето беше накълцано като четиля. Той беше облечен с харамийски дрехи и оръжия, бяла долама и гегелня пушка.

Разбира се, че на беловчени, както на всичките други въстаници, при които отивахме и ги оставяхме твърде наскоро, не им стана добре, когато тръгнахме да си отидем. Техният ентусиазъм скоро бе възбуден, но и скоро угасна. При всичките ни уверения, че няма да ги забравиме, всъщност тия оставаха на произвола.

На пътя между Акаджик и Белово ненадейно излезе от гората едно малко момче, на 16-годишна възраст, босо и опърпано, щото с огниво да цъкнеш наоколо му, щеше да пламне като прахан. На кръста му се жълтееше ръждив пищовец без кремик, а конят му, без седло, беше вързан за врата само с пояса му, който служеше наместо юзда. На въпрос, какво то търси тука в гората, отговори ни, че взело скритом коня на господаря си от Белово и като узнало накъде ще вървим, излязло напред да ни чака в гората, за да се съедини с нас и дойде в Балкана, защото много желаело да коли турци. Ние му взехме коня, а на него казахме да се върне при господаря си, защото е още малко и не може да коли турци. Горкото, като изслуша тая заповед, заплака жално-жално и се впусна да целува ръка на присъствующите.

— Моля ви се, чичо! Аз ще да ви нося водица, ще да ви слушам, накъдето ме проводите — говореше то.

— Най-после оставете го да дойде с нас — каза Бенковски, който се беше спрял на минута. — Може би под тия скъсани дрипели да се крие нещо.

Това беше доволно за малкото момче, което дружината за смях нарече Мацко. То остави своя кон и припна напред по пътя пред конете като вихрушка. Същия още ден, до вечерта, Мацко показа, че притежава нещо артистическо, че обича да прави приключения. Уморен от пътя, той легнал в една нива да чака четата, която, щом се приближи (авангардата), скача от един път пред конете като заец и бяга напред. От това негово ненадейно изникване от нивата конете се подплашиха и дълго време не можаха да дойдат в себе си. На някои от стражата калпаците паднаха, на други оръжията, а Тодор Хайдутинът, който нямал случай да се научи да язди кон по планините, стовари се като брашнян чувал отстрани на пътя, с вирнати крака нагоре.

— Дръжте го, кучия син! — извика той и насочи подир палавия Мацка своята тънка гега. Дружината го възпря, а то Мацко отдавна би се окъпал в своята кръв.

Но той малко се грижеше, че на бача му Тодора се наместили ребрата. Той подскачаше пред конете на един крак.

Преминахме през Ветрен и се спряхме откъм западна страна на селото върху една гола рътлина, називаема Стражарницата, за да си починем и нахраним малко конете. Храна ни се донесе от селото, което, макар и да беше избягало в гората, но бяха оставили една стража от 15–20 души, за да го пази. Далматинците и немецът Албрехт, които и други път бивали въстаници в своето цивилизовано отечество, оживяваха нашата чета със своето присъствие. Мадам Мария, с ръкавици, с черно чадърче в ръката и с капела на главата, подскачаше по зелената трева, като че да бе излязла да се разхожда. После ядение на същото това място четата направи упражнение, което се състоеше само в мерение на нишан. От сто пушки само половината можаха да пламнат от един път, а останалите се намериха измокрени от нощния дъжд, които и не можаха да се изпразнят с никакъв инструмент, понеже бяха пълни с фишеци, а не с пачаври.

Часът на 12 по турски ние потеглихме за гората Еледжик, отгдето мислехме да проводим помощ или сами да отидем на Клисура. Дъждът изново плисна, за да измокри и останалите пушки. По причина на лошото време и на нощния мрак много момчета се изгубиха из шумата, които продължаваха да викат. В тяхното число беше и писарят Белопитов, когото Тодор Хайдутинът намери чак на втория ден към беловската гора.

На Еледжик ние стигнахме на разеъмвание, убити и изморени, понеже две нощи ставаше как не бяхме затваряли очи. Мъглата беше дотолкова гъста, щото неприятелските пушки можеха да се приближат до очите ни и тогава да ги видим. Еледжикските въстаници бяха отпаднали духом, нещо, което и трябваше да се очаква. Тук беше прието вече известие, че Клисура е нападната от турците, изгорена, изгорили и Петрич, щом ние сме го оставили; а това същото днес или утре очакваше и Еледжик.

Тоя същия ден ние решихме да нападнем околните черкезки села, па и Ихтиман, гдето, според разказванието на очевидци, имало дебой с оръжие и барут. Далматинците настояваха най-много да стане това, Шутич и Албрехт искаха да вземат началството на тоя поход. Нападението щеше да стане нощно време. Но така ли говореха еледжикските въстаници? Тия не искаха да знаят нищо повече от

онова, щото се вършеше вън от тяхната ограда. Когато днес много градове, начело с учени глави, се делят на териториални жители и нищо не искат да знаят за други градове, пак с техни братя населени, то що оставаше за еледжикските въстаници, между които ни един нямаше да притежава по-отвлечено понятие за единицата на една държава или страна? Те казваха, че тяхната длъжност е да пазят Еледжлк само, да се грижат за безопасността на своите семейства и нищо повече.

— Ние скоро очакваме да ни последва онова, което патиха клисурци и петричени — говореха тия, — та затова не ни е в интереса да се отдалечаваме.

Напразно Бенковски и далматинците употребиха всичкото свое бунтовническо красноречие. Фактът, че нашето първо влияние отпадаше, ставаше поразителен.

— Где останаха иглените пушки, които щяха да идат от Влашко? Защо не пристигат още готовите момчета на дунавския бряг? — питаха много незадоволни гласове из средата на еледжикските въстаници.

А дъждът се изливаше като из недро. Той парализираше окончателно всичките наши предначертания; жени и деца, измокрени до кости, трепереха наоколо и гледаха на нас въпросително. Ако под открито небе дъждът мокреше, то и колибите, покрити с букова шума, препятствуваха твърде малко. Разликата беше само тая, че той се прецеждате през зелените листа и по-наедро падаше върху голите вратове.

Втори път всичките изходящи се на Еледжик въстаници бяха поканени да си опитат пушките. От 400 и повече кавала десет на стотях едвам можеха да гръмнат като хората и да удрят на определеното място. Другите изплюха куршумите си на няколко крачки отпредя ни, на трети пламна само подсипът, а четвърти тракаха като мандало. Отвратителна миризма от калпавия барут задуши околията, като че да бяха изсипани няколко каци с развалена армея. Тежко и горко! Не бяха нужни топове да ни разбиват; достатъчно бе да излязат насреща ни петдесят души с шнайдери и двадесят души черкези с винчестери. Не говоря за книжните фишеци, турени в газови сандъци и мешинени чанти; на тях не трябваше да ги мокрят дъждовни капки; измокрените дрехи на въстаниците и острата влага,

която беше в състояние да разкашкави и допотопните абанози, бяха достатъчни да преобърнат нашата скромна амуниция на черно тесто!

Но надеждата, святата надежда, която крепи целия свят, поддържаше още в нас известна сила и кураж. А неизвестността? Липсуванието на всякакви съобщения с останалите окръзи и пунктове, което ние тълкувахме все още в наша полза? А Велико Търново, със своята тежка кавалерия? Хайдушкият Сливен и неговите юнаци с големите пояси, които от месец марта още бяха напълнили гората? Ами Враца? Кървавите писма на нейния главен апостол, С. Заимов, който беше проглушил и Влашко, и Богданско, че окръгът му не може да търпи вече? Всичко това като прекараше човек през ума си, Петрич и Клисура му се представляваха като мравуняк. Освен това ние имахме слабостта да си въобразяваме, че едно сполучливо сражение с неприятеля щеше да ни снабди с по-добра система пушки, а в такъв случай печелехме немалко. Далматинците даваха надежди, основани повечето на нашите сведения, че главната победа ще да бъде на наша страна. И така сами помежду си поддържахме едно заблудено положение.

И Бенковски сам беше убеден в противното, защото поръча тоя ден на майсторите да му направят една дамга от желязо, на която имаше две начални букви Б.В., което значеше *Бенковски войвода*. С тая дамга той удари знак на всичките коне, изходящи се в Еледжик, които оттук нататък ставаха собственост на четата.

Заранта на другия ден двама стражари донесоха в шаба една къса сабийка и една хубава чанта за през рамо, които тия намерили сложени до едно дърво. Мнозина от присъствующите познаха, че малката сабийка и чантата са на Владимира Ненов, писаря за френския език, когото, както знаят читателите, баща му ни беше дал тържествено в Белово, за да го употребим за каквато работа е достоен.

От най-напред помислихме, че това „богатство“, според както се изражаваше бащата, е убито, та затова се изпратиха хора да го търсят. От по-точни сведения обаче узна се от стражата, че на разсъмване едно младо момче излязло от лагера и хванало пътя към Ветрен. Стражата не искала да го пусне, но като го познала, че то е от хората на войводата, дали му свободен пропуск.

Нямаше вече нужда зз съмнение, че деликатният писар е избягал въпреки молитвите и благословиите на баща си. Вижда се работата, че

постоянният дъжд, разните опасности, миризмата на барут и пр. бяха поколебали младата патриотическа душа, която си е въобразявала, че като е писар, ще има на разположението си кабинет и маса. Та и другояче можеше ли да бъде? Ако г. Консулов, който със своето избягване към Пазарджик потвърди една истина по отношение към богатите и тежките търговци, че тяхна милост не желаят да умират за правото на другиго, то тая същата истина трябваше да потвърди и Владимир Ненов към своите братя учени. Възможно ли е, или мислимо, че човек, който познава френски язик и пр., ще да се реши да даде своите меса на балканските орли? Ами утре, ако се освободи България, като потрябват министри, консули, паши и пр., кой ще заеме постовете им, ако не пак подобни патриоти?

Двама души муховци с мечкарски шишинетч ощипаха пътя към Белово със заповед да донесат учената глава на френския писар, ако не можат да го хванат жив, защото, ако той попаднеше в неприятелски ръце, неволно трябваше да стане предател — но хваща ли се мамина син? Щом той излязъл от линията на стражата, късото му палто се преобразило на живо крило.

На 29 надвечер всеки замръзна на мястото си, като донесе стражата известие, че близо до Капуджика (Трояновата врата) е пристигнала турска войска с топове. Силно движение се забележи на часа още във въстаническия лагер, чуковете от арсенала млъкнаха и на всекиго погледът бе обърнат към върха на планината, гдето се пада Капуджикът. Ние се затекохме още на часа да излезем на рътлината, отгдето се виждаше това място, и се уверихме с очите си, че известието на стражарите е вярно. Казаната войска беше пехота, нз повече от един табор; но около й се виждаха много черкези и башибозуци. Тя беше се спряла на едно място, естествено укреплено, а освен това много българи и всичките солдати си правеха шанцове. Недалеч около лагера им имаше поставено стражи, а най-много откъм страната на Еледжик. В главния им лагер се виждаха с помощта на телескопите и два горски топове, които се лъщяха на слънцето. Ние гледахме свободно неприятеля, но и той гледаше нас.

Нямаше съмнение, че тая войска беше дошла собствено да удари на Еледжика. Немислимо бе от наша страна да нападнем на турския лагер с нашите осакатени пушки. Може би ние и да сполучехме в това нападение, ако станеше нощно време, за да произведем тревога, но

малко последователи щяхме да намерим. Повечето момчета от хвърковатата чета, като чуха, че селата им са изгорени или че скоро щели да бъдат нападнати, започнаха малко по малко да липсуват. Докато ние се двоумехме що трябва да правим пред належащата опасност, двама куриери един подир друга пристигнаха от Панагюрище, с писма от военния съвет, с които ни известяваха да сме се завърнели по-скоро в селото им, защото многочислена турска войска и башибозуци, която идела откъм Пловдив и Пазарджик, готвела се да нападне Панагюрище. Клисура нападната, Петрич изгорен, Панагюрище ще да се напада, Еледжика очаква същата съдба, въстаниците негодуват, навсякъде отчаяние! Где да отидеш, кому да помогнеш най-напред? Въстаниците мълчаливо и замислено ходеха нагоре-надолу и захванаха да ни изглеждат с подозрение. Техните въздишки и жалните им погледи още повече обезкуражаваха останалата ни дружина…

На следующата нощ мъглата се дигна от върховете на планините и ние присъствувахме при нов свят. Цялото поле беше светнало от огньове; то представляваше вътрешността на една опалена пещ. По-нататък величествените Родопи представляваха северно сияние! На няколко места се издигаха огнени стълбове чак до небесата, които осветляваха и самия хоризонт. Ако някой скептик се появеше да оспори, че тоя огън гори не на земята, а на небето, то едва ли можеше да го убедиш в противното. Различни бяха мненията за тия огньове. Едни казваха, че въстанието е напреднало в Родопите и огънят, който се вижда, не е друго нищо освен помашките села, запалени от нашите въстаници. Неверниците томовци обаче, които не обичаха да се залъгват с бабини деветини, говореха противното, а именно, че не помашките села горят, а българските: злочестият Батак, Перущица, Бойково, Сотир, Дядово и пр.

Само малкият Мацко не искаше да знае нищо от тия дребни работи. Час не минуваше да не направи той някое ново приключение, а особено когато видя себе си въоръжен с пушка и нож, които му бяха подарили момчетата за смях. През целия ден Мацко го нямаше никакъв; и хляб не дойде той да яде; мнозина питаха накъде е той отишел, но никой го не беше виждал. Чак когато го потърсиха нарочно, научихме се, че той бил слязъл в реката, гдето се занимавал да си изтрива оръжието с пясък. После отишел в циганските колиби и с гол

нож в ръка събрал на едно място всичките цигани, които накарал да му поправят счупения пищов. Дълго време той осуквал тия клетници да му правят неща невъзможни и мнозина имали злочестината да се прегънат на два ката, защото Мацкова ятаган им посетил по няколко пъти голите гърбове. Но и с това се не задоволила неговата палава натура. За да покаже и на дело, че е достоен да употреблява даденото нему оръжие, не се мина много време, и еледжикската гора екна от изгърмяванието на една пушка, която стресна всичкия лагер. Всички помислиха да няма нападение от страна на неприятеля, защото никому не беше позволено да гърми за нищо и никакво освен в случай на нужда. Няколко души бяха се отправили вече към оная долина, накъдето гръмна пушката; но ето че насреща им се подаде из гората един циганин, гологлав и с разпасан пояс, който тичаше към нас с изплезен език.

— Пашаларъм! Краката ви целувам, недейте ма оставя да ме убие тоя човек, който е там долу в дола! — викаше циганинът. — Куршумът мина покрай ухото ми.

След като разпитахме циганина как е станала работата и видял ли е лицето, което му хвърлило, узнахме, че авторът на несполученото убийство не е друг никой освен Мацко.

— Отдавна аз ви говорих, че това копиле трябва да се убие — каза Тодор Хайдутинът, когото не бяха отболели още ребрата.

Мацко отказваше категорически да е гърмял с пищов, но бачо му Тодор не закъсня да го тури в капана. Пъхна си пръста в цевта на пищова му, който почерня и което беше знак, че наскоро е гърмян.

— Това какво е, кучи сине, а? — питаше Хайдутинът и опинаше Мацковото червено ухо.

— Ти не ми си чорбаджия — говореше Мацко и гледаше Бенковски в лицето.

Даде обещание, че уж ще да стои мирен; но същия още ден изгори гърдите на един селянин, като изсипа горещото ястие в пазвата му, че било солено. В тоя случай той биде наказан.

II

Освен огъня и гъстите облаци дим на 30 априлий, в петък, ние бяхме честити да чуеме и друго нещо. От време на време откъм Родопите бухтението на топовни гърмежи се слушаше, които ехтяха, като че да се хвърляха под земята. Намериха се хора изпомежду ни, които утвърдяваха, че това са черешовите топове на нашите въстаници в Батак, Перущица и пр.; но тия заблудени патриоти се четяха на пръсти. Останалите въстаници поклатиха глава и при всяко раздаване на топовното ехо потреперваха на мястото си. Околните стражи, стреснати от гърлестите оръдия, оставяха своите постове и дохождаха в лагера да се научат за същността на работата, а най-главното — да утешат своите семейства поне с един отечески поглед. Няма нужда да ви разказвам, че тия бяха разбити вече окончателно. Няма гайди, няма хора, няма вече патриотически песни!…

После пладне на южната страна от Еледжик, между голите върхове на Средня гора, се издигна тъмносив стълб от дим, който вървеше стремително нагоре да подаде ръка на облаците; но като допря до известна точка, по до силно течение на небесното пространство, от един път се пречупи на надолу и бързо завзе друго направление. Виждаше се, че тоя дим е следствие на новозапалени здания; инак той не можеше да бъде дотолкова стремителен.

— Панагюрище гори! — се изтръгна болезнен вик от гърдите на всички ония панагюрци, които се намираха в нашата чета.

Те стиснаха своите шишинета и поискаха да вървят за родното си село да видят що става с мила майка, беззащитна жена и деца; но ние ги уверявахме, че тия се лъжат, огънят не е в Панагюрище.

— Познаваме ние мястото, гдето сме се родили и пораснали — говореха тия, без да оттеглят просълзените си погледи от гъстите стълбове на дима. — Цял свят да се събере и да уверява противното, няма да го послушаме.

— Ето где е Св. Никола, по-нататък Лисец, а огънят е помежду им — говореше Марин Шишков. — Затова всяко помайване ще да бъде напусто. Да им се притечем на помощ да запазим поне населението, ако не селото.

— Да вървим! — повториха панагюрци и се обърнаха да стягат своите коне, без да очакват заповед от войводата.

Сините пламъци над селото им бяха ги накарали да забравят и войвода, и обща цел, и всичко. Движението на панагюрци да вървят към селото си не остана незабележено от еледжикските въстаници. Малко ги тях грижеше било за Панагюрище, Петрич, било за друго някое място вън от техните граници. Тия се възмутиха открито против нашето заминуване.

— А нас кому оставяте? — говореха тия. — Ако в Панагюрище живеят българи, то нима ние сме от друга вяра!

Уплашени жени и деца се събраха наоколо ни, които говореха — всичките от един път, — че техните мъже не са в състояние да ги защитят, всичката им надежда на нас била, турската войска чакала на половин час разстояние, която ще да ги нападне, щом ние потеглим за Панагюрище. В същото това време пристигнаха и други куриери от Петрич и Белово с писма до войводата, с които му обаждаха, че селата им на огън горят, нападающите башибозуци нямат чета и пр., та затова час по-скоро трябва да вървим за селото им. Всеки може да си въобрази като какво трескаво впечатление трябваше да произведат тия горчиви известия както на войводата и на щаба му, така и на всичките други находящи се там въстаници. Святата надежда и куражът, възбуден от народното недълготрайно въодушевление, отстъпваха малко по малко място на мрачното отчаяние, на горчивото разкайвание и безначалието — настъпающи вследствие после всяка една несполука.

Бенковски онемя; неговият глас, който със своето гърмение събуждаше где щото е имало заспало до вчера, сега захвана да се чува по-малко. Няколкото куриери, надошли от разни места, които висеха над главата му за положителен отговор и които се надпреварваха кой да говори по-убедително и разпалено, за да го заведе в своето село, разбиваха още повече неговия кураж.

— Всичко е вече свършено — говореше той с наведена глава пред мене и пред няколко далматинци, в края на ближната гора, гдето се бяхме оттеглили. — Загина хубавата Тракия заедно със своето население! Нас, а не другиго ще да кълне потомството за това страшно клане и опустошение… Че Панагюрище е разбито и огънят гори в него, няма никакво съмнение. Същото очаква и тия тука сиромаси;

щом ние потеглим крак, то турската войска ще да ги нападне. Не зная — казвайте вие — где да отидем най-напред да предварим злото? То не иде само от едно място!… Кой знае дали в същото това положение не се намират и останалите три окръга, дали и там не са потънали в огън българските села! Но аз не вярвам това. Там агитацията беше по-силна, народът е повече приготвен още с време; а освен това там са пристигнали още на помощ чети от българските емигранти в Румъния, които, щом са чули, че в отечеството им е пламнал бунт, по пладне трябва да са прецапали Дунава!

Когато Бенковски отваряше дума не за оноза, щото беше напреде ни, не за голия факт, а за работи по-отвлечени и съмнителни, като например за „чети от Влашко“ и пр., то гордият му поглед пак завземаше първото свое положение.

— Следователно, да се потрудим и ние да се задържим още за няколко деня, па добър е господ; отгдето най се не надяваме, оттам може да ни дойде помощ.

Нашите мечтания щяха да се продължат още повече, ако не беше Васил Соколски, който дойде при нас бежешком и извести, че трети куриер пристигнал от Панагюрище, който разказвал и надясно, и наляво измежду въстаниците, че селото е изгорено вече, а хората — заробени от турците. Това той говорил съвсем открито въпреки бунтовните правила, че всяко известие се съобщава най-напред на войводата. Реченият пратеник, на име Юрдан, разказа подробно за всичко, щото беше видял в Панагюрище пред 5–6 часа. Той не беше никакъв пратеник, а просто така, избягал от ятагана и от свиренето на куршумите. Храбрите панагюрци, след едно упорито сражение с многобройните нападатели, башибозуци, редовна войска и черкези, най-напред при Балабанов лес, а после около селото в укрепленията, били принудени да отстъпят в неравната борба. Неприятелят нахлул в селото със страшни викове и почнал своето дело. На минутата още селото било предадено на огън от четирите краища, а после се захванал вече сечът без разлика на пол и на възраст… Най-после той ни разказа, че когато бягал към гората, обърнал се няколко пъти наназад и видял с очите си, когато ударили жена му с куршум, която бягала подиря му с малко дете на ръце и с глас се молела да я не оставя в душмански ръце. Той не се спрял.

— Мълчи и не говори вече, низка твар! Ти, когато не си бил достоен да помогнеш на своята жена, когато не те е заболяло на сърцето от нейните викове, не трябва да мърсиш тоя свят! — каза Бенковски. — Дръжте тоя дявол да му ударя петдесят тояги, за да знае втори път как трябва да се пази отечество, жена и деца — прибави той.

След няколко удара нещастникът биде обезоръжен и предаден на стражата. Същото стана и с другите бежанци-панагюрци, които пристигнаха тая нощ на Еледжик да търсят защита при войводата и неговата хвъркова чета. Бенковски на тях искаше да си извади гнева, че наместо да бягат, тия трябвало да загинат в своето село. Тяхното число възлизаше на 20–24 души. На другия ден, събота, 1 май, свика се голям военен съвет, на който присъствуваха освен главатарите на еледжикските въстаници и всичките още чужденци, които бяха ни последвали от Белово. След дълли препирни, които излязаха вън от всякакво благоприличие, едвам можахме да дойдем до едно споразумение, за което едва ли имаше двама души да вярват, че ще може то да се осъществи. Беше решено, че трябва да заминем за Панагюрище, да съберем разбитите там въстаници и нощно време да нападнем неприятелския лагер, за да възстановим първия ред на работите. За тая цел щяхме да вземем помощ от петричени и мечени, на които се и изпратя известие да бъдат готови, когато преминем покрай лагерите им с четата си; а от Еледжик не щяхме да вземем ни един човек, по причина че и тяхното положение беше критическо, както казах. За последен път изпратихме няколко куриери до окръзите: Търновски, Врачански, които по какъвто и да е начин трябваше да узнаят вървежа на работите. Началството над еледжикските въстаници пак се повери на известните Теофил Бойков, Стоян Муховченина, Гено Теллията и др. Преди да тръгнем, Бенковски държа реч с цел да посмири що-годе развълнуваните духове.

— Важна и бърза работа ме заставлява, мили братя — каза той, — да ви оставя за няколко деня на своята съдба. Аз тръгвам днес заедно с юнаците си за Панагюрище, за да помогна на тамошните братя. Както ви е известно, там върлува вече турският ятаган, мнозина наши братя и сестри се намират вече роби, под турските чадъри. Питам ви, братя, не е ли това свята християнска длъжност на всекиго от нас, да се притечем в помощ на страдающите? Щом ние сполучим с божата воля да отблъснем неприятеля, незабавно ще да се свърнем пак

при вас… В разстояние на това време вие се слушайте един други братски, трудете се изедно за успеха на общото дело и се надявайте богу…

Тая реч на Бенковски беше за последно виждание. Ако някои от слушателите вярваха, че ще да ни видят втори път, то за Бенковски не може да се каже това същото.

Вижда се работата обаче, че речта не произвела еднакво впечатление на всичките еледжикски въстаници. Щом ние сме заминали за Поибрене, няколко души въстаници, повечето от муховця — най-големяте обожатели на Бенковски, — впуснали се да ни изпреварят през криви пътеки и се наместили на едно място, отгдето ще да минем, за да убият войводата и по-главните негови другари. Причината на това била, че сме оставили Еледжик в най-критическата минута. Съзаклетниците стояли вече на тясната пътека със запрегнати шишинета, насочени към пътя. Но щом се появил Бенковски, върху когото трябвало да се сипят куршумите, натъкмените указателни пръсти на коркулуците не се помръднали.

— На мястото си замръзнахме, когато го погледнахме в лицето — говореше ми след няколко години един от тия съзаклетници. — Уплашихме се, дожаля ни да теглим куршум на тогова, който ни направи най-напред да познаем, че сме българи и че трябва да си имаме свое царство.

Освен това немалко са повлияли и далматинците, за да не се извърши убийството, защото съзаклетниците знаеха, че те държат страната на Бенковски.

При захождането на слънцето ние пристигнахме в Поибрене, което беше съвсем пусто от хора, без да знае някой от нас, че по пътя сме били изложени на няколко шишинета (съзаклетниците се били наредили на десния бряг на р. Тополница, между Еледжик и Мухово). В дюгена на Даскала намерихме само един селянин, пиян до безсъзнателност. От лична вражда към съдържателя на дюгена и че имал да дава на тоя последния, сега той беше намерил време да си отмъсти. След като изкъсал всичките негови записи и тефтери, напил се и пуснал на земята бъчовите с вино и ракия. Зимникът беше станал до колене от пуснатата жидкост, а нашият човек плаваше отгоре му като по океана. Бенковски заповяда да го изтеглят навън и след няколко

въпросн, на които той не можа да отговори, ритна го с крак два пъти в гърдите и жертвата се простря на земята в несвесно състояние.

„Хората правят пазарлък за живот или смърт, а ти, свиня, си се напил като на Заговезни!“ — говореше му той.

Тая вечер ние замръкнахме на една висока рътлина в меченската гора, недалеч от въстаническия лагер на последното това село, отгдето и се снабдихме с храна както за нас, така и за конете, защото в Поибрене не намерихме жива душа, както казах, а от Еледжик нямаше що да вземаме. За помощ от хора тия казаха, че ще изпратят направо в Панагюрище. Ние преспахме под открито небе, около зелените шумки. Времето беше се изяснило, дъждът отдавна бе престанал. Макар и да нямаше месечина по небесния свод, но запалените наоколо села удовлетворяваха тая нужда. Първо място между тия земни огнени кълба държеше Панагюрище, като най-голямо и най-близко до нашия лагер. Не само че то светеше, но и нагряваше още. Вълшебно и величествено се подигаха неговите пламъци над зелените средногорски дървета, като че те да излязваха от ада. Тия осветляваха богато всичката околия, която в това време беше пълна с множество нещастници, любители на свободата и на своите човешки права, които гледаха отвисоко как заклетият им петстотингодишен душманин унищожаваше всичко мило и свято за българина. От гърмежа на пушките, от бучението на пожара и избягванието на всичкото население из гората, зверовете, обитатели на тая последната — вълци, лисици, свини и пр., — бяха се подплашили и хукнали да бягат, накъдето им видят очите. С много от тях ние се срещнахме в пътуванието си, които, щом ни виждаха, дръпваха да бягат на друга страна. Една върволица сърни, на брой 5–6, излязоха напредя ни твърде наблизо, за което мнозина от другарите казаха, че срещата с тия невинни животни предвещавала добри сетнини.

Другарите бяха насядали умислено около шумките, по няколко души на едно място, които въздишаха и си приказваха за едно-друго по работите на твърде нисък глас, като че да правеха съзаклятие. В същото положение се намираше и Бенковски; той беше си опрял гърба на една шумка, с едната си ръка държеше коня, с другата сухо коматче хляб, от което гризеше малко по малко. Наникъде нямаше да се чуе весела думица. Меченските въстаници, огньовете на които светеха в една близна долчина, гдето тия бяха заедно с фамилиите си, никой не

дойде при нас, както това ставаше от по-напред. Момчетата, които бяха от Панагюрище, поискаха да вървят още тая нощ за селото си, гдето се дигаха няколко ръце да искат тяхната помощ, но ние ги задържахме. При всичко това обаче мнозина от тях нарушиха дисциплината, като си отидоха и без знанието на войводата.

На 2 май, пред изгряването на слънцето, ние потеглихме за Панагюрище през гората направо. След малко достигнахме една височина, називаема Лисец, час и половина далеч от селото към северна страна. Тук, от това място, селото Панагюрище се вижда като в тава. Сега обаче то не можеше да се види, с изключение на няколко само къщици по края. Не можеше да се види то по тая проста причина, че цяло-целниничко беше потънало в огън и гъст дим. Ни пушки, ни топове не се слушаха вече, защото и двете страни бяха оставили вече неприятелския мегдан, покрит с няколко обезобразени трупове. Панагюрското население се беше оттеглило вече в гората, на мястото Разлатица, малко по-долу от Лисец, в една долина. В селото бяха останали само няколко стари и недъгави баби, дребни деца н пр., които по тоя или оня начин не бяха успели да избягат през линията на настъпающата войска. За съдбата на тия нещастници нищо положително не се знаеше. Главният лагер на турската войска така също беше се оттеглил вън от селото към черковицата „Св. Петка“, а няколко само плячкаджии, повечето башибозуци, пречаха из селото да колят, палят и обират. Според разказванието на очевидци, панагюрският онбашия Даут вървял начело на палачите, на които показвал кои са къщите на башкомитите. Щом ние се спряхме на Лисец, изпратихме хора да събират разбитите панагюрски юнаци по гората, за да се посъветваме по кой начин да нападнем на турския лагер. Мнозина от тия последните не закъсняха да се явят с оръжието с. Тия бяха одърпани и окъсани, с изгорели и почернел лица, с хлътнали очи и слепени устни, понеже не бяха яли хляб от няколко деня. Тия бяха нещастните борци при Балабановия лес и Бърдото, гдето станаха най-големите битки при защитата на Панагюрище. Начело на неприятелските войски беше Хафуз паша, който дойде откъм Стрелча, предводим от много башибозуци и местни турци, запознати и с най-тайните пътеки. На 29 априлий стана най-отчаяната битка; юнашки са се сражавали нашите панагюрски борци със своите стари шишинета против редовната войска и дългнестите куршуми на

шнайдерите и винчестерите.[1] Малко по-надалеч от тях е свирнал и кантаревият топуз, пуснат от черешовото сухо дърво; но и неговият глас скоро трябвало да онемей, защото му отговорили с берлинския челичен круп и защото на третия път взел формата на копаня — пукнал се, искам да кажа. Скъпо заплати Хафуз паша своето влизание в Панагюрище. Покритите от куршуми юнаци на няколко места се спирали в отстъпванието си, докато ги разбият окончателно, и отваряли огън срещу нападателите. Около 170–200 души турци са паднали на панагюрските обкопи, в числото на които имало и двама-трима мюлезими и юзбашии, когато от наша страна убитите и ранените са сравнително незначително число. Наистина, че от Априлското въстание панагюрци броят да са дали за българската свобода 600–650 души мъченици, но тия са повечею жена н деца и недъгави хора, избити не в сражението, а по къщята си, из улиците и по таваните, без никакво оръжие в ръце.

Най-после силният дъжд, за който споменах нагоре, нанесъл жесток удар на нашите борци. Докато напълнят една пушка, докато я подсилят, трябвало да стоят наведени над нея, за да я запазят от дъжда със скута на дрешката си, без да забележат, че паласката с книжните фишеци се излагала на мокротата всецяло. Разбира се, че това не е можело да се продължава за по-дълго време — не чакали проклетите турци, дордето си напълни пушката нашият въстаник, а изпразвали насреща му по няколко пъти своята иглянка. След отстъпваяието на борците пред грамадната настъпающа царска сила, техните обкопи, както и самото Панагюрище се завзело от победителите. Страшни и отмъстителни били тия спрямо всичко, що е българско. Тяхната и така разпалена ярост се увеличила още повече, когато тия, преди да им се удаде да станат господари на селото, трябвало да минат като по мост върху труповете на своите съотечественици и другари, избити от довчерашните покорни уж раи.

Захванала се ужасната сцена: огън и меч; който сварил да избяга към гората, спасил се. Женски отчаяни плачове и боязливите крясъци на децата заглушавали въздуха. В очите на неприятеля и тия последните се считали за противници, и тия на равна степен с бащите си и своите мъже изпитали студеното желязо на ятагана и продълговатия куршум на *шнайдера*. Няколко души от по-известните юнаци, неизвестно по какви причини, дали нарочно, или че не

сполучили да избягат с време, останали в селото, заградени от турците. Много от тях не искали да умрат така мърцина, със скръстени ръце. Рад Клисарят например, един от храбрите борци, се затворил в дома на Делча хаджи Симеонов, заедно със стотника Стояна Пъков. Страшен огън отворили тия от прозорците на поменатата къща срещу нападающите турци. В разстояние на 4–5 часа сполучили да убият до 20 души турци, в числото на които влиза и един големец, мюлезимин или друг някой чин. Тия само гърмели, а други двама души им пълнели пушките. Рад, с гол нож в ръката, излязвал няколко пъти навън да взема пушките на избитите войници, а после пак се връщал. Вниманието на нападающите било обърнато към тая къща, около която грозно хъркали няколко анадолски синове. Хафуз паша, след кaю се уверил, че със сила е невъзможно да се хванат двамата юнаци и да се предаде на огън проклетата къща, прибягнал до дипломатическия катехизис. Няколко пъти той изпращал обезоръжена депутация, състояща от чауши и онбашии, да се молят на хищните комити да сложат оръжието, като им обещавали в същото време и богата прошка от страна на босфорското слънце.

— Лъжете, кучета! — отговаряли двамата наши герои и пушките препуквали от прозорците.

Най-после топовете били обърнати към тая къща, която отдалеч подпалили чрез бомбардирование. Необикновените буйни натури завинаги принасят добро на своите ближни с решителните си постъпки. И постъпката на нашите двама герои не отстъпила от това общо правило. Дордето турците, заедно със своя паша, се занимавали да правят преговори с Рад Клисаря и Стояна Пъков, панагюрските победени жители намерили свободно време да избягат от селото навън. Друг един юнак, Тодор Хайдутинът, из с. Радилово, за когото споменах нещо в първата част на книгата си, така също се затворил в къщата на Делчо Ширков. Ог тая къща старият български юнак е гаврътнал 25 души неприятели, без да повредят него ни най-малко. Той сполучи да избяга и после почина от собствената си смърт. Всичките околни къщи, около които се търкаляли 25-те жертви, предали се на огън по заповед на главнокомандуващия, а върху лицата на падналите солдати башибозуци туряли барут пак турците и ги подпалили.

Докато се изравнят условията със Стоян Пъков и Рад Клисаря, цялата армия на Хафуз паша се била спряла до долното хороигрище,

при къщата на хаджи Симеона, отгдето се изпращали депутациите.

— Ако тия комити имаха двадесят души такива юнаци (като Пъкова и Клисаря) — казал Хафуз паша, според разказванието на предателя Ненко Балдевченина, — то ние не можехме влезе така лесно в това московско село.

Въобще най-голямата и жестока битка, може да се каже без увеличение, е станала вътре в селото, когато юнаците бяха разбити вече и всеки от тях действуваше отделно за своя сметка. Освен гореспоменатите юнаци твърде левски се е борил и Георги Джелов, а много други, действията на които е невъзможно да сз опишат и предадат на българското потомство, защото буйният огън ги е уничтожил заедно с убитите от тях жертви от неприятеля. Георги Джелов се закрепил до един плет, отгдето в късо време можал да натрупа напредя си до десятина души, късите пискюлчета на които се търкаляли отстрана. А други борци, които бнли над Драголин махала, не отстъпили дотогава, докато редовната войска не влязла в хендека им, докато сражаващите се — турци и българи — не се заловили за гушите. Тук са се отличили най-много Станчо Маринов и Костадин Кацара, които с голи ножове застанали на двата края на хендека и насърчавали своите другари. Няма пример — с твърде микроскапичееки изключения — да се е предал някой от панагюрските борци а оръжието си. Петър Щърбанов, като се видял, че е заграден от четири страни, напъхал револвера в устата си и се претъркулил на земята. Освен поменатите юнаци твърде решително са се борили още Никола Мулешков, Рад Кепелецът, познатият на читателите Ворчо войвода и други още много. Трябва да ви кажа и това, че турската редовна войска, която нападна с Крупови топове върху 800, най-много 1000 души въоръжени въстаници (числото на въстаниците беше по-голямо, но аз не смятам и ония, които бяха въоръжени само с брадви и колища), броеше до 3000 души без башибозуците. Така или инак, но панагюрци обезсмъртиха името на своя скромен градец. Тяхното Оборище и градът им трябва да държат първо място в страниците на българската нова история, заедно с пукнатия им на две половини топ. Славно свършиха панагюрци!…

III

Между това населението сполучило да избяга в ближната гора, както споменах по-горе. Победителите, като не довтасали да възпрат бежанците, поздравили ги само отдалеч със своите беглишки куршуми, така щото мнозина, повечето жени, бяха наранени. Всичките панагюрци, които правеха част от нашата хвърковата чета, отидоха да търсят по планината своите домашни или поне да се научат що е станало с тях. Едни от тях се върнаха, без да узнаят нещо; други се научили, че техните излезли уж живо и здраво, но какво са станали после, никой не видял; трети намерили само стари майки, някои ранени, а някои примрели от глад; четвърти случайно сполучили да излязат при милите си деца, наедно събрани или само няколко от тях, насядали около зелената шумка, които прострели ръце към своя въоръжен баща и му разказали със сълзи на очите, че майка им я заклали читаците; пети, напротив, само майката сполучили да намерят, която се тръшкала от земята и с пресипнал глас ходела да търси рожбите си, и пр., и пр. Всички пъшкаха и въздишаха. Но — чудно и дивно — после много мисления, туй било, онуй станало, така ще бъде, мнозина го удряха на смях и подигравка. Не е лъжа, гдето се е рекло, че човек претръпва пред най-големите ужаси, а после вече, когато се орахати, само от едно въображение за миналото тръпки го побиват и почва да се чуди как не е умрял едно време от страх!

…Нашият стотник от четата, Марин Шишков, намерил стопаницата си там негде из гората, ударена с два куршума на най-опасните места, тръшната на земята сама-самненичка, без да има даже кой да й подаде капка водица, толкова нужна на ранената жертва. Шишков се повърна при четата повторително и поиска да заведе доктора при нея, за да й извади куршумите и превърже раните. Докторът ни, Василчо Соколски, който не беше твърде мъченик на своята професия, отказа да отиде, освен ако и аз го придружа до мястото на болната, което се намираше от нас на ¾ часа разстояние надолу из урвата. Колкото и да не ми се щеше да подигам жлъчката на нещастните и полуубнтите, през средата на които щяхме да преминем не без клетви и негодувания, от една страна, по принужденията на

Бенковски, а, от друга, от уважение към М. Шишков, аз се съгласих. С нас заедно тръгна и секретарят (в оставка вече) Т. Георгев, който втори път отиваше да търси своята майка, която дотолкова го обичаше, щото на тръгване беше му дяла едно сребърно кръстче — знак на майчина любов. След половина час трудно пътуване през криви тесни пътеки и стръмни долини, започнахме да срещаме тук-там из шумата въоръжени въстаници, по няколко души на едно място, налягали под дебелата сянка и потънали в скръб. Тия бяха се оттеглили малко настрана от общото свърталище на фамилиите, за да не бъдат очевидци как умират от глад техните жени, сестри, деца и майки, които, като по-слаби от мъжката страна, не можаха да противостоят на страшния глад. После непродължителен разговор с тях за това и онова, казвахме им да отидат на Лисец, при четата, гдето може да се намери и по малко хляб (който ни бяха дали мечекските въстаници) и гдето има да стане съвещание.

— Не ни трябва нас вече ни войвода, ни неговата чета — казваха тия отчаяно. — Когато беше време да ни се помогне, вас ви нямаше, а сега всичко е напусто…

По-нататък захванахме да срещаме и фамилиите. Тяхното положение беше до такава степен ужасно, щото на човека за пръв път още настръхваха космите. И най-коравото сърце не можеше да се стърпи от да не пролее капка сълза. Мъже и жени, дребни деца, старци и баби бяха се изтъркаляли по голата земя като животни и от минута на минута очакваха своята смърг или от глад или пък от страна на неприятеля, пълчищзта на който стояха твърде наблизо. Никой не беше уверен, че упоен той от победата, станала в петък, няма да поднови пак своите нападения. Два топа достатъчно беше да приплющят из гората. Глас на отчаяни плачове и тежки въздишки се слушаха по всичката долина на ония злочести майки, които припкаха по гората като ранени кошути да търсят своите изгубени рожби и да питат не ги ли е виждал някой. С пресипнал глас викаха тия, питаха всекиго, който им се попаднеше насреща, но отникъде няма удовлетворителен отговор. Всеки гледаше своето и никакво внимание не обръщаше на чуждото, макар то и да береше душа напредя му. Минутата беше такава, щото всеки беше забравил своята длъжност към ближния си. От друга страна, малки деца така също обикаляха из долината да търсят храна от другите избягнали. Към всекиго те се обръщаха с молба за коматче

хлебец или друго нещо за ядене. Нас наобиколиха много такива страждающи същества, които протягаха разтреперана ръка едно през друго да искат хлебец, но и от нас едва ли можеше да излезе нещо, защото и ние не стояхме в това отношение по-завидно.

Аз видях с очите си едно около тригодишно дете как то умираше от глад до една шумка близо до нещастната си майка, която бе ранена! Докторът слезе от коня да й превърже раната. Единствената храна на тия нещастници беше агнешко месо без сол, но и то се твърде мъчно намираше, и за неговото придобивание се трябваше юнашки гърди, защото и неприятелят имаше нужда от храна. В пространството между въстаниците и турския лагер, гдето се въртяха черни стада овци и говеда без стопанин, ставаха плячка на оногова, на когото пушката стига по-надалеч. Башибозуците и солдатите, подпомогнати, за срам, от нашите въстаници из селата Попинци, Бъта и пр., откарваха в турския лагер повечето добитък. Още повече. След поражението на Панагюрище мнозина от тях бяха минали на турска страна…

Дълго време се скитахме ние по урви и долини, докато намерим ранената стопанка на бае Марина, за която бяхме тръгнали. Дойдохме наблизо до онова място, отгдето башибозушките чалми свободно можеха да се виждат. Като се боях да не закъснейме и да не би да ни хванат турците, казах на доктора да се върнем при четата на Лисец и чак яа другия ден да дойдем, когато бае Марин се научи наздраво где се намира жена му, понеже и той не беше я видял още с очите си, а от хората само слушал, че е ранена. Тоя последният обаче, възползуван от мрачното настроение на своите съграждани, които не ни изгледаха твърде с добро око, възрази сърдито и малко повелително даже, че нашата длъжност не се състояла само в това да излъжем населението да се подигне на въстание, а сега да го оставим по гората без никаква защита! Нямаше що да се чини. После малко ние сполучихме да намерим ранената, през бута на която бяха преминали куршумите. Тя се увиваше с балканската трева — единствена постелка, — потънала в черни кърви, съсирени по дрехите й. Докторът си изпълни обязаностите и ние потеглихме пак за Лисец, но без бае Марина, който остана да помогне на съпругата си. Той ми повери всичките военни принадлежности, които се намираха в него, като телескопи, харти, компаси и 1500–2000 гроша беглишки пари, които, макар и да не бяха

обща принадлежност, но бае Марин не искаше да оставя върху си никакви лекета.

Бързо ние се завърнахме при четата на Лисец. Четири-пет часа се изминаваха вече, откакто се беше изпроводило известие да се събират на съвещание по-главните панагюрски въстаници, но освен няколко души, които бяха дошли още в начало, повечето невикани, никой други не се явяваше. Та възможно ли беше и другояче? Всички убедителни уверения, че ако ое събере достатъчно сила, щяло да се направи това и онова, трябваше да служат в очите на панагюрци за проста подигравка. Човек, изпитал своите слаби сили в неравната борба, видял вече своето поражение във всичката му голота, не му се помогнало, когато трябвало — и сега ти го убеждавай, ако си нямаш работа. Наистина, че мнозина панагюрски въстаници, между които бяха Рад Каймакът, Недю и пр., говореха: „Оттук нататък ние станахме вече бунтовници" — но повечето бяха на противното мнение.

— Пусто му остало и въстанието, и царството, и войводата — говореха тия последните и въздишаха, когато ги поканихме да се изкачат на Лисец. — Защо ни е нам вече свобода и живот? За кого ще ние да живеем, когато станахме като кукувици, без жени, деца и майки?

И едните, и другите имаха право.

Надвечер се разпръсна слух измежду четата, че няколко души панагюрци искали да убият войводата и неговите другари, защото били излъгали населението да въстане, като му обещавали всякакви помощи и успехи. Тия слухове се потвърдиха и от секретаря Георгева, който, като се завърна при четата, каза, че чул с ушите си това заканвание на съзаклетниците. Както и в първото съзаклятие от страна на еледжикските въстаници, така и сега, животът на войводата беше спасен от присъствието на далматинците, с които по-напред трябваше да се борят съзаклетниците, преди да дойдат до войводата. При всичко че аз не гарантирам за истинността на тоя факт, но твърде беше близо до здравия разум да се е породила подобна мисъл в главата на гладните и полуубитите хора, за които нищо свято не оставаше вече на тоя свят. Трябва да ви кажа и това, че Бенковски не беше виноват, загдето панагюрските въстаници заедно с фамилиите си умираха сега от глад. Помнят читателите, че преди ние да излезем последния път из

Панагюрище, Бенковски предложи на военния съвет да се изнесе малко храна в гората за всеки случай, но това се не взе във внимание.

Тия слухове и още други неприятни известия произвеждаха своите действия между останалите и така малко верни другари. Бенковски от минута на минута ставаше по-замислен и несъобщителен. Забравих да кажа, че когато се явихме пръв път над Лисец и Панагюрище се представи пред очите ни във всичката своя грозотия, Бенковски спря коня си на върха на планината и посочи с пръст към пламналото село.

— Моята цел е постигната вече! В сърцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравей; а на Русия — нека тя заповяда!… — каза той и отиде да седне при корена на един бук.

Същия ден съзряхме с помощта на телескопите, че едно отделение турска войска хвана меченския път и се отправи към последньото това село, което след малко и предаде на огън. Иван Шутич и немецът Албрехт поискаха втори път, със съгласието на войводата, да потеглят, уж за да направят нападение на поменатото турско отделение, с което искаха да опитат готовността на нашата разбита нравствена чета. На часа няколко души навъзсядаха конете си и с голи сабли в ръка направиха покана на юнаците. Твърде малцина последваха нашия пример да вървят напред. Повечето потънаха в гъстата шума на Лисец и чак подир един час излязоха пак наяве… Когато ги попитахме коя е причината на това тяхно малодушие, тия отговориха, че по-напред трябвало да ги нахраним, па тогава вече да се биели. Бенковски се сърдеше, викаше, ако не и толкова куражлия, но всичко напразно! Нямаше вече оная сляпа покорност; нашето могъщество и величие изчезваше малко по малко. Планът и намерението ни да нападнем на турския лагер ставаше вече невъзможен и неосъществим при подобни условия. Па и що ли бихме направили на неприятеля, ако го нападнехме с нашите чакмаклии пушки, от които една на десетте можеше да гръмне като хората? Не само ние, но да се съберяха 10 000 въстаници с подобни плющялки пушки, пак нищо не бяха в състояние да сторят срещу 500 иглянки. Турците не искаха и да знаят даже за нашите приготовления. Малко се тия бояха. Като се явихме на Лисец, увеличиха само караулите си откъм наша страна и подпалиха черковицата „Св. Петка“, позната вече

на читателите, при която тържествуваха панагюрци преди 10–20 деня, по великденските празници. Всичките по-възвишени голи баири около селото бяха почернели от неприятелска войска.

— Кой се надяваше да имат тия кучета толкова войска — говореха нашите въстаници, които имаха смелостта да мислят преди няколко деня, че Турция няма готова войска повече от 2000–3000 души.

От всичко това ставаше явно, че нашето маение около Панагюрище не само че бе безполезно, но и вредително даже лично за нас. От една страна, нямаше храна почти никак[2], а, от друга, че населението започна малко по малко да се предава, което никак не беше добро за нас и не ни идеше на сметката. Но въпросът беше, накъде да отидем, когато изгубихме Панагюрище, на което имахме най-много надежда не само ние, но всичките други въстанически пунктове (в IV окръг)? Оставаше още Коприщица, Ново село (старо), Синджирлий и други още местности, по които действуваха двамата наши другари Волов и Икономов. С тях ние трябваше да се срещнем, за да размислим по-надълго що трябва да се чини, па тогава вече да решаваме. За Батак, Перущица, Брацигово, Пловдив и пр. не помисляхме даже. Пространството между тях и нас беше пълно с *поганци*, птичка трябваше да бъде човек, да хвръкне от Средня гора през коритото на Марица и да кацне на Родопите. Като не знаехме обаче в какво положение се намираше и ближната Коприщица, съдбата на тамошните апостоли, от които не бяхме получавали ни едно писъмце още от 20 априлий, изпроводихме най-напред трима куриери, Господин Бакърджията, Тодор Хайдутинът и Янко Фурнаджията (из Коприщица), за да занесат писмо до апостолите и да известят в Коприщица, че войводата ще да дойде[3]. Три часа обаче не се изминаха, и нашите трима куриери се завърнаха на Лисец, без да влязат в Коприщица. Те разправиха, че тя била заобиколена от турска войска и населението, без никакви съпротивления, правело преговори за позорно предаване на селото, без да пукне ни едва пушка. Но още по-лошото било това, че копришенските стари бегличкии и джелепи намерили за по-добро и благоразумно да предадат в неприятелски ръце апостолите, и другите по-главни деятели, които били вече арестувани! За тия неблагоприятни новини нашите пратеници се известили от овчарите.

В същото това време пристигнаха други двама куриери един подир други от еледжикското отделение с писма от Теофила Бойков и Гено Теллията, в които писма се казваше, че гдето и да бъде войводата, колкото работа и да има той, всичко трябва да остави настрана и час по-скоро да тръгне за Еледжик, защото турската войска, която се беше съсредоточила при Троянови врата, почнала своите нападения. С ужас и с поемание на душата си разказваха тия за станалите клания и други кепазелици от страна на турците. Мало и голямо, старо и младо, мъжко и женско падало заклано под тяхната тържествующа касатура. Евреинът, за когото загатнах по-горе няколко думи, че искаха да го кръщават в святото православие, така също не останал хладнокръвен при настъпването на ооманлиите, които той не се посвенил да нарече ангели-избавители, както отнапред наричаше въстаниците. Застанал той пред лицето на пашата, направил десятина ниски теманета, изтървал няколко фалшивя сълзи от двете си очи и произнесъл:

— Ефендим, вие баща, вие майка, вие ангел![4] Преди всичко подайте ми най-напред една сабля и ми дайте воля да изпитам корави ли са костите на комитите…

Разбира се, че волята на евреина била изпълнена още на часа с подобающето се турско задоволствие. Грабнал той подадената сабля, казал *бисмиляхим* и се втурнал между средата и на така обезкуражените въстаници, които почнал да удря.

Известието, че турците нападнали Еледжик, не ни смути твърде, защото ние отрано знаехме това, преди да потеглим още от това място. За да не червим лице обаче пред пратениците, че не можем да им се притечем на помощ или други някакви извинения, казахме им да обадят на населението да се държи и че четата в най-непродължително време ще да привтаса.[5]

IV

Същия ден, при захожданието на слънцето, разнесе се глас из ближната гора, който викаше населението да се събира.

— Много ви здраве от пашата, да се върнете в Панагюрище и да си гледате работата — викаше непознатият, колкото му е силата. — Царят простява всичките!

Ние се спогледахме помежду си, а Бенковски каза: „Не ме радва тая царска милост."

Човекът, който викаше да се предава населението, биде хванат и докаран при нас. Той беше човек с почетна възраст, към които турците имат особено благоволение, че на старите хора се хващала думата. На въпрос от наша страна, кой го е проводил да призовава населението на предавание, той разказа без никакво преструване, че като се известил пашата за жестокото положение на народа, който умирал от глад, станало му жално и от милост към царската рая (?) простява всичките, стига само да се върнат в селото си. Със същата милост той обсипвал и нашата чета и особено много здраве проваждал на войводата, да се напусне от досегашната си *севда*, да му се кажело, че няма той да види българско царство.

— Благодаря му за человеколюбивите чувства — каза Бенковски не от презрение към н. превъзходителство пашата и подигравка, а просто така, за да заглади неприятното от разказа на стареца.

Тоя последният бил в Панагюрище, когато влезли победителите, и на всичко сторено и извършено от тях бил най-близък очевидец. Разказа той за много ужасни сцени на зяпналите любопитни присъствующи, които докара в ужас и трепет. Слуховете, че изклали селските свещеници, в числото на които влизаше и бащата на младата ни байрактарка, Райка Попова, се потвърдяваха. За поп Грую обаче нищо положително не можахме да се научим при всичките ни разпитвания. Клането на жени и деца, обезчестяванието на моми и млади булки от страна на башибозуците и царската войска били безбройни. Командантинът уж бил издал вече заповед да престанат свирепствата, но необузданите плячкаджин не искали и да чуят. Грабежите и плячкосванието на българските имоти нямали граница.

Хилядникът Павел Бобеков сполучил да избяга заедно с Иван Ворча и Манчо. Побягнал така също и Ф. Щърбанов, а Кръстю Гешенов бил хванат, както и байрактарката Райка, която отнесли в турския лагер. От хващанието на тая последната турците се зарадвали твърде много.

И така, цяло трескаво поражение на всичките въстанически пунктове в IV окръг! Падна Клисура, Еледжик плава в кръв; развалините на Петрич се пушеха; същото става с Белово; Панагюрище напредя ни във всичката своя голота; в Родопите рева̀т гърлестите топове, които обясняваха положението на тамошните въстаници, на Перущица, Батак, Брацигово и пр.; Коприщица заобиколена от турска войска; населението прави преговори за предавание; другарите ни апостоли затворени от самия народ; Мечка гори и пр., с една реч — тържествующа победа на неприятеля, пълно поражение на нашите въстаници! Немислимо ставаше вече по-нататъшното съществувание на почва за действия от наша страна. Фактът бе поразителен, доказателствата бяха пред очите ни, на която страна и да се обърнеше човек. Огън, кръв, опустошения на всяка страна! Святата мисъл и надежда за успех изчезваше напредя ни безвъзвратно и се заместяше от ужасните клания и всеобщо изтребление на всичко, щото е българско…

Настана нощ. Нощ бе мрачна и мъчителна. По обикновено, студеният балкански ветрец не закъсня да повее откъм долината на бистрата Тополница. Люлееше той зелените букови листи, покланяше му се високата папрат и сърбица, като на нощен бог, но никоя жива душа не беше в състояние да се развесели от неговите пролетни приятности. Така отвратителен беше станал той просто по тая причина, защото ни донасяше на планинските върхове миризмата на разлагающите се вече трупове по долината на Панагюрище. Заедно с това той ни донасяше от време на време пресипналите гласове на умирающите деца из гората Разлатица или пък грубия глас на турската стража. А Панагюрище следваше да гори като запалена борика; изцяло то светеше като кълбо; само тук-там, когато пламъците избухваха от някое голямо здание, наскоро запалено, върховете им тържествуваха над цялото. Подплашените кучета, които обикаляха като обсадна войска около селото, виеха и лаеха до сините небеса. Не липсваше сегис-тогис и пуканието на пушките по демаркационната линия, гдето

гладните въстаници нападаха на турската стража не за друго, освен за кора хляб. Страшна беше тая нощ, казвам втори път!…

Ние замръкнахме на същото място на Лисец, в краището на гората, под високите букове. Кора хляб не можеше да се намери измежду всичките другари. До среднощ стояхме изгорели и за капка водица, дордето най-после не дойде Крайчо Самоходов, който, като веща птица по тия места, показа ни едно кладенче там наблизо из гората. Който бе жеден, трябваше да отиде да пие вода чак на изворчето, защото нямаше съдина да си налеем и вода… Няма нужда да ви разказвам състоянието на духовете в подобна минута. Всеки бе седнал отделно до дънера на някое дърво и там се бореше сам-самненичък с нощната тъмнина и със собствените свои мисли. Същото ставаше и с Бенковски; неговият глас онемя още повече; кой го знае где подпираше и той корена на старото дърво. По едно време не зная кой се сети от дружината за него и го потърси. Няма го! Извикаха го на име — никой не се обажда, че го е видял. Потърсихме го сериозно, а мнозина се съмииха да не е станало нещо, т.е. да не се е отчаял войводата и си е взел очите из гората. Не след малко обаче ние сполучихме да го намериме сред гората, седнал до една гнила хралупа, на която се беше облегнал с ръката си — сам-самненичък. Той беше потънал в дълбоки размишления, дигна си само главата да ни погледне и пак вдълбочи погледа си в земята.

— Стани, капитан! Стани да видим какво ще да се прави. С мислене работата се не свърша; недей се отчайва дотолкова… Не си ти виноват. Императори и генерали са били в по-лошо положение. Такива работи тъй стават — каза далматинецът Джуро.

— Оставете ме! Изпразнете по-добре оръжията си отгоре ми, тук да умра! Не съм достоен аз вече да живея… С какви очи ще да погледна света? — отговори той с болезнена въздишка.

Поражението на въстанието, пламъците на Панагюрище и всички други сърцераздирателни сцени, на които бяхме свидетели от няколко деня насам, бяха произвели своето действие на нашия главатар.

През цялата нощ ние не затворихме очи по много сериозни причини. В продължение на това време всичкият ни разговор се въртеше по въпроса: накъде трябва да отидем или по-добре да бягаме на другия ден, който можеше да бъде злополучен за нас, ако не

мръднехме крак от Лисец. Че ще да помогнем на някой въстанически пункт, това беше чисто и непорочно въображение. Напротив, нашето стоене на Лисец, което дразнеше турците, още повече ги ожесточаваше спрямо населението. Страната се освободи не само от турците, но коренно и от населението, от къщи, добитък и всичко — следователно, нямаше и кому да се помага. Останалите живи по простия случай имаха нужда не от нашата хвъркова̀та чета, а от насъщния, за който бяхме петимни и ние самите. Нашата чета — доколкото бе тя останала — мъчеше се да отгатае где именно може да се намери място, което да притежава следующите две условия: първо, да бъде страната разбунтувана, и, второ — да има хляб. Разбира се, че първото условие бе достатъчно да ни удовлетвори; но кой беше тоя пророк, който да се яви сред убитата нравствено дружина и да ни каже: вървете на тая или оная страна? Различни бяха мненията по тоя въпрос, накъде именно трябваше да тръгне утре четата. Едни предлагаха да отидем в родопските гори, които по своето естествено положение били най-удобни за в подобни случаи, защото на всяко място можело да се намери храна, а освен това имало възможност да се съединим с въстаниците около Батак, на които немалко полза ще да принесем. Това предложение се поддържаше най-много от познатия на читателите Тодор Хайдутинът (не дядо Тодор от с. Радилово, а дядо Тодор — македонец), който уверяваше, че познава Родопите и Рила много по-добре, отколкото своята собствена къща. Той се обзалагаше, че освен лятно време има леснина и зимата да прекараме в тая страна на белите орли и дивите вълци. Повечето гласове обаче бяха да отидем по Стара планина и като по-баснословна, и като по-близо до столицата на Асеновци — седалището на I окръг.

— Не съм се решил още да правя халва и катран, за да отида да си бия ангелите из Доспата — говореха някои из дружината, които отдалеч бяха само слушали за славата на историческата ни столица.

Според тогавашните понятия за могуществото на дългите мустаци, за авторитета на старите войводи, за крилото на Тотя Филип и за историческото значение на Трапезица, над която се виели духовете на старите наши самодържавци, едва ли имаше помежду ни човек, който да не вярва, че храмът „Свети 40 мъченици“ е освободен вече от поганска ръка; че оряховчени с дългите пояси са преобърнали вече потурчената Елена на прах и пепел и пр., и пр. Освен това знаят

читателите как ни пишеха нашите братя апостоли от Търново, Враца и Сливен. „Не сме в състояние вече да удържим юнаците си“ — говореха тия. И така, мила майка Стара планина ще да ни спаси!… Ако погледнеше обаче човек по с внимателно око на работите, отведнъж щеше да се увери за истинското положение и състояние и на поменатите три окръзи. Според разказванието на разни очевидци, повечето башибозуци, които нападаха на кашия окръг, бяха оттатък Балкана, от Чирпанско, Заарско, даже и от Сливенско; следователно не искаше твърде голяма философия да разумей човек, че ако съществуваше сериозно въстание по тия места, то не щяха да ни дойдат гости оттам; тия щяха да се занимават да пазят собствените свои села и пепелища.

Тук му е мястото да забележа, че ако бяха въстанали и четирите окръга, както Панагюрище, ако това последното заедно с целия окръг останеше да се разпорежда само с местните турци, то аз не се посвенявам да определя, че това въстание щеше да отиде два-три месеца. Няма никакво съмнение, че то щеше да бъде потъпкано по-жестоко, но не така скоро и по такъв позорен начин. Както и да е, но там или другаде, ние трябва да не губим време, но да вървим час по-напред. Смятахме, че ако не срещнем никъде разбунтувана страна, то по примера на нашите епически войводи ще да ударим на прост хайдутлук по планината и по тоя начин дълго време ще да се прехраниме. Много момчета от дружината, които оставяха зад гърба си стари осакатени майки, поругани сестри и братя, избити стопаници и мили рожби, не скланяха да тръгнат подиря ни за Стара планина. Ние оставихме всекиго свободен да прави, каквото иска.

---

[0] При първата битка турците не нападнали по един път, защото се бояли, че имат работа с московци или със сърби. Лесно обаче тия констатирали съмнителния факт. Няколко аскерлил се навели по земята да търсят хвърлените от въстаниците куршуми, конто, като видели, че са валчести, а не длъгнести, познали с какви хора имат работа. ↑

[0] Храната турците вардеха по-строго, отолкото самите комити. Много решителни юнаци нощно време през турските караули и на

месечината от пожара ходеха в селото да крадат брашно било от своите къщи, било от чужди. Някои от тях станаха жертва. ↑

[0] Вижда се работата, че планът на Бенковски, който говореше: „Ще отида в Коприщица, когато видя под байряка си 2000 души и влизанието ми ще да се предшествува от закалванието на мнозина чорбаджии.“ — да беше се изменил вече… ↑

[0] Турското: „Сиз анна, сиз баба.“ ↑

[0] За горчивата участ на Еледжик ние се известихме по-после, когато пристигна друг един пратеник, Стоян Муховченинът. ↑

ГЛАВА VI. ПО СТАРА ПЛАНИНА

I

Сбогом, окървавена Тракия! Прощавайте, средногорски долини и върхове! Сбогом, многострадални Батак, Брацигово, свещена Перущица със своя божествен храм „Св. Архангел“ и други още поругани светилища! Поклон отдалеч на вашето пепелище. Лека пръст и вам, смели герои и другари: Кочо Чистеменски, Спас Гинев, Рад Клисарят, Стоян Пъков, Щърбанов и стотина още мъченици, паднали за българската свобода! Преди неделя-две, когато ние се целувахме и стягахме пушки, и ножове, съвсем друго мислехме, но не забравяхме да турим на първи план и *смъртта*. Поклон! Сбогом и ти, окървавена Марица, сбогом, всичко легнало за право и за свобода… И вас, драги читатели, моля да оставите с нас заедно омирисаната от тела Тракия и да ни придружите за няколко деня из непроходимите балкани, с обещание, че скоро ще да се завърнем пак в нашата Тракия, защото в България малко работа имаме. Разходката по поетическата Стара планина е приятна, макар и пътешественикът да е пътувал за развлечение, макар той да ни разказва за гласовете на горските пилета, за вкуса на пъстървата. Ние ще да разкажем и едното, и другото, ще ви запознаеме още с живота на комитите, ще присъствувате при последните минути на живота на оногова, който искаше да бъде цар, когото слушаха цели градове, и други още много работи, които ни един пътешественик не може ви обади. Обещавам се, че ще да бъда кратък, доколкото е това възможно.

В неделя на 2 май след обяд четата потегли с отворен байряк за с. Петрич, отгдето ни беше пътят за Стара планина. Тя се състоеше от 70–75 души, повечето конница. В това число влазяха всичките далматинци, двамата секретари Т. Георгев и П. Белопитов и жената на далматинеца Шутича — Мария, докторът Васил Соколски от Жерона, Господин Бакърджията, В. Петлешков от Коприщица; Павел Койчев, Стефан х. Лулчев, Павел Шопов, Димитър Нейков, Нено Яков, Янко

Ламбов, Илия Калпаков, Илия Мухлев, Станчо и Ангел Станчеви, Велко Тутев, Лулчо Илчев и Илия Бойкин — от Панагюрище; Захарий от Калугерово, отец Кирил кръстоносецът из Сопот и много още други, на които имената не помня. Трагическа беше нашата раздяла с Тракия, с димящето ни Панагюрище и с ония наши приятели юнаци, които бяха дошли да ни изпратят за последен път. На тия последните макар ние и да не бяхме принесли някаква особена облага, никава омраза не се забележваше на техните лица; всичките се прощаваха със сълзи на очите по братски и приятелски. Тръгвахме ние за планината въпреки апостолската клетва, че всеки апостол е длъжен да дигне знамето и с пет души макар, да си пролее кръвта за свободата на България.

— Аз мисля, че ние не отиваме на сватба и по алъш-вериш, като тръгваме за Балкана, та затова не ще каже още, че не сме умрели под байряка — говореше Бенковски. — Що можехме да помогнем ние с нашето присъствие на тукашните борци?

Бенковски бързаше доколкото е възможно по-скоро да се отделим от злощастното Панагюрище. Два пъти се обърна да го погледне той и два пъти му се пълнеха очите със сълзи.

След три часа и половина ние слязохме вече в нашата стара позиция с. Петрич — там в гробищата до високата могила, което място познават вече читателите. Вижда се работата, че турската войска, която беше квартирувала няколко деня на същото това място, не е знаела по-добре фортификацията от нашите въстаници, защото освен че в нашите позиции беше намерила място, укрепила още и шанцовете ни без никакво изменение. Целият лагер бе изпълнен с убити кокошки, гъски и други хвъркавати животни, които отоманската войска обирала по селата. Имаше така също различни покъщнини, малки котелчета, дрехи, постелки к пр. Преди един ден тая войска беше се дигнала към Еледжик.

Петрич, както казах по-горе, беше разбит и опустошен съвършено. Жива душа нямаше в него, с изключение на верните стопани — кучетата, — които следваха още да се въртят около пепелището, като виеха в същото време твърде жално. Населението от Петрич беше избягало в ближната гора, на мястото, називаемо Вран камък. Щом тия се научиха за нашето дохождание от своите ближни караули, на часа дойдоха при нас, но не от един път, понеже имаха

сериозни причини да се боят да не бъдем турска войска, преоблечена на комити. Ние им разправихме нашето положение вкратце и им поискахме помощ, която се състоеше в следющето: първо, да ни донесат два-три коня хляб; разбира се, ако имат, и, второ, да ни снабдят с един водач, който да ни извади до върховете на планината. Като гледахме петришките бунтовници, че не са се отчаяли и малко ги е грижа, че селото им бе станало на пепел, естествено следваше, че и ние трябваше да се окуражим поне минутно. Мнозина си позволиха даже, в това число и веселият доктор Соколски, които ги насърчаваха да се не отчайват още, защото, ако ние намерим силно въстание оттатък Балкана, няма да го имаме за труд да им се притечем с братска помощ. „Амин!" — отговориха добродушните селяни.

Делчо Ливер, един от първите поибренски въстаници, който се намираше при нас, взе на себе си грижата да изнамери водач и храна както за нас, така и за конете. С храната обаче не бяхме удоволетворени, както се следва, защото тя съставляваше рядкост. Последните зари на слънцето се криеха вече на запад, когато ставаха тия наши съвещания в редката горичка, малко по-настрана от петришката могила, тая същата могила, гдето ние царувахме преди няколко деня!… В това време двама души от четата, поставени караул до р. Тополница, пристигнаха и донесоха със себе си знамето. Тия разказаха, че то им било донесено от байрактаря Крайчо Самоходов, който им го поверил на ръцете и си заминал обратно за Панагюрище, с намерение да се не връща вече.

— Кажете на войводата и на другарите да ме простят и да не ми се сърдят, загдето ги оставих и не им се обадих — казал той на тръгване. — Аз предпочитам по-добре да умра в своето родно място, около домашните си, отколкото да ходя да се скитам по пустите гори.

И така, ние се лишихме от байрактаря си Крайча! Той довърши своята роля не толкова кавалерски, но не беше виновен в това ни най-малко. Положението беше такова, щото всеки бе заплел конците. Освен това Крайчо беше още с претенция. Той познаваше много добре Средня гора, както Хайдут Тодор — Доспата, та затова ни убеждаваше да сме останали в нея, като гарантираше в същото време пълна безопасност[1]. Но кое беше онова широко сърце, което да се успокои в дребнавата Средня гора? „Стара планина, Стара планина! Тя ще да ни умие нас" — говорехме ние. Върнаха се така също от Петрич бае

Тодор Търкаланът и Рад Джонов, като хора с тежки семейства, но тия не постъпиха като Крайча, а се простиха другарски. Тук, на ръцете на петричани, ние трябваше да оставим и Мацка, по причина, че той мъчно можеше да премине планината, която, според разказванието на вещи люде, много стръмна била на това място, отгдето щяхме да я преминем ние. Тясна хайдушка пътека имало наистина, но тя не можела да ни послужи по познати вече причини. Горкият Мацко! Докато той се радваше, че ще да види големия Балкан, едри сълзи потекоха по грубото му лице, когато му съобщи отец Кирил, че той трябва да остане вече.

— Ох, чичо, дядо попе! Моля ви се като на бащица, недейте ме оставя … С какви очи ще да изляза пред чорбаджият си? Аз като вас не съм виждал такива добри хора — говореше той.

— Невъзможно! — отговори отец Кирил на нажаления Мацка. — Ние отиваме на такъв дълъг път, който като тебе малки момчета не можат да утърпят. Хайде, целуни ръка на чичови си, да се простиш, и се моли богу за нас. Ти си безгрешно пиле…

Мацко скача, не иска да остане и още по-изобилни сълзи рони. По молбата на Бенковски Делчо Ливер се обеща да вземе Мацка под свое покровителство, когото да има като свое чедо.

Часът на два по турски надвечер ние се отправихме за Златишко поле, из тоя същия път, през който преди няколко деня бягаха турците и черкезите победени. Кому идеше тогава на ума, че нашето царство ще бъде само 10–12 деня! И тук, при тръгванието ни, бяха дошли мнозина петричени и поибренци да ни изпроводят. Никаква ненавист, никаква омраза не показаха тия към нас, към ония, които им бяха изгорили къщята[2]. Тоя ден дъжд нямаше, но небето беше облачно, без месечина. След три часа вървение през нивя, угари и буренаци мирковските голи планини се изправиха вече напредя ни. Водачът ни беше от село Петрич, на име Петър Шентов, който и днес живее. Наместо страх от непроходимата планина, от сухото море, повечето измежду момчетата се радваха, че наближили вече славната Стара планина. Разбира се, че ние пътувахме направо през просото, без никаква пътека. Както в с. Хаинето, по Заарското въстание, бае Стоян ни забраняваше да говорим, така и тук двамата ни водачи повтаряха това същото. Тия се бояха най-много, докато изминем Златишкото поле и селата Мирково и Буново, находящи се в полите на планината, около

които турците непременно трябваше да имат завардени позиции. Ние трябваше да бързаме, дордето съмне, да прехвърлим голите рътове. Инак трябваше да имаме работа със златишките читаци, които щяха да ни гонят като бълхи по голата планина. Селото Мирково ние избиколихме откъм западна страна и чак тогава поехме по старопланинския хребет. Тук на това място водачите ни оставиха вече. Бързаха тия така също да се върнат в селото си Петрич, дордето не ги е огряло слънцето.

Няма нужда да ви разказвам надълго и широко за нашето пътуване през тая нощ. То беше едно от най-трудните, доколкото може да си въобрази човек. Падане, ставане, препъване на конете, изгубване на пушка или друго някое оръжие във време на падането — бяха неща обикновени. Макар и да беше забранено да не говори никой, но това правило се нарушаваше твърде често. Голата планина уж, която ние, като измервахме през деня с очи, представлявахме си я гладка като тава, когато всъщност тя не беше такава. Щом ни остави водачът, ние се намерихме в бурно море. Наляво долчина, надясно краище, напред ни камъци, с една реч — положение ужасно. Вървиш, крачиш, а нищо не ти спори; навсякъде тъмнина като ада. Момчетата се пръскаха като яребици, шишкаха от най-напред, после свиреха, а най-сетне, като виждаха, че нито едното, нито другото помага, започваха да викат: „Накъде сте, братя?“

Това се продължи цяла нощ. Никъде не спирахме ние, а високата планинска стена нямаше още да й се свърши краят. Мнозина от дружината, по-слабите и недъгавите, захванаха да изостават; някои поискаха да се върнат назад; трети почнаха да кълнат „майка Стара планина“, но всичко напусто: бяхме влезли вече в нейната клетка, сиви соколи трябваше да бъдем, за да се избавим от ноктите й. Много долини, студени извори, високи букове, поляни със здравец видяхме ние по пътя си, но аз се съзнавам, че не съм в състояние да предам всичко подробно, защото над тия природни красоти висеше непроницаема тъмнина.

При появяването на сутрешната зора ние пъплехме вече към първия връх на планината. Лекият студен ветрец, който от един път замрази потта на изнурените ни лица, даде ни да разумеем, че оттук нататък ще да имаме вече работа със студения балкански климат, който ни напомняше месеците март и септември. С детинско възклицание и

със засмени лица поздравиха дружината вълшебния предвестник на слънцето или по-добре на настъпващия ден — 3 май. Поздравяваха го тия не че искаха да поетизират, а просто затова, защото щяха да се отърват вече от нощните падания и всякакъв род други нетърпими приключения. Ние стърчехме вече на един от ония горделиви старобалкански върхове, на които величието само с виждане може да бъде представено. Тоя връх беше гол: само няколко високи дървета го подпираха откъм западната страна, а северното му ребро беше покрито със зелен покров здравец, благоуханието на който бе удушително. Тоя гол връх от Стара планина, който е най-високият тъдява и който е току над селото Буново, се казва Бабата. При тоя вид на балканската природа дружината започна да забравя малко по малко нощните митарства, които бяха много повече изкушителни, отколкото ония, през които е пътувала блажена Теодора.

Скоро слънцето се подаде измежду сините върхове на Балкана и пред нашите очи се представи такава вълшебна картина от дълбоки непроходими долини, от гъсти гори, високи до облаците върхове, прошарени тук-там с голи канари, над които се въртяха белите орли — щото ние дълго време не можахме да се нагледаме на тая панорама. От по-напред, дордето не бяхме присъствували още при пуканието на зората в Стара планина, ние имахме злочестината да си въобразяваме, че тая последната има форма като пловдивските тепета и по тоя начин ще да я прекрачим в разстояние на няколко часа! Сега излязваше противното. Ние гледахме напредя си една част от океана.

Дълго време измервахме тоя лабиринт, най-напред с просто око, а после с телескопи, карти и компаси, отгде именно трябваше да го нагазим и към коя посока да се отправим, но до никакви практически резултати не дойдохме. Ни едно лице нямаше изпомежду ни, което да беше замирисвало по тия страни. Откъм северната страна, накъдето трябваше да вървим, се простираше такава стръмна и каменлива яма, през която, ако се впуснехме да преминем, цял ден трябваше да останем в долината, на другия край на която се захващаха ред планини, възвишени до облаците. Към източната страна се вдава голият балкански хребет, удобен за пътуване, но оттам, едно, че не ни беше пътят, а, от други страна, че Златица оставаше много близо. С една реч, ние бяхме забъркали пътя още в края на планината и не знаехме даже мястото, откъдето бяхме дошли през нощта. Но

благодарение на високата *Баба*, която може да има 1700 метра над морето, ние можехме да виждаме така надалеч, щото гледахме не само димящата се Тракия, но и шопската София. Тя се мъдреше позорно в своето легло, няма дим, няма пламък, няма байряк и бунтовник! Шоп и тракиец или панагюрец? Подир петстотин години не може да бъде сравнение.

Малко след изгряванкето на слънцето тънка мъгла се бе заловила по височините на Рила, което обстоятелство не избягна от наблюдателното око на Тодор Хайдутинът. „Голям дъжд ще имаме днес“ — забележи той самоуверено. Това предсказвание основаваше той на двадесет и пет годишното си ходение по тая планина, че щом се завиело мъгла на тоя връх, дъждът ставал неизбежен. Уморените момчета от нощното пътувание бяха се изтъркаляли върху зеления здравец и сладко-сладко гълтаха неговото росясало благоухание. Минутата не бе благоприятна да се излягаме върху росния здравец и по тая причина нагазихме в гората. Няма иужда да ви разказвам, че ние вървяхме без никаква пътека. Само това ни бе известно, и то повечето по стрелата на компаса, че отиваме уж към север, на посока към Етрополе и Троян. Балканската растителна природа на всичко бе предала своето величие. Папрат ни хващаше до пояс; белите и прави букове, да си дигнеш главата, за да им измериш височината с очи, непременно трябваше да ти падне калпакът; по-нататък допотопният дънер се прострял на земята от бурята. С паданието си той изпотрошил где щото му се попаднало; корените му, на дебелина колкото една желязна соба, се изтръгнали из земята и заграбили пръстта, на големина колкото едно здание, заедно с тежки камъци и други по-малки дървенца, които така също пострадали според страшния гигант. В половин час разстояние, като ни се случеха на пътя такива три-четири паднали букове, дордето ги избиколим, трябваше да изгубим още половин час време. През 10–20 крачки шумоляха бистри потоци, изпълнени с букови листи, които правеха студената водица още по-приятна, като да я дестилираха. Ъгъл от рая, с една реч; но кое беше онова сърце, което да се възхитава от всички тия красоти? На угнетения и на петимния за кора хляб иди, та му разправяй за благоуханието на розата, за ясния глас на черния кос и на чучулигата, за шумтението на реката и за лучите на утринната заря… „Хляб, хляб!“ — ще да ти отговори той тебе. Ето защо не трябва да се сърдят

ония щастливи туристи, че бедното простолюдие не обръщало внимание на техните трудове, когато тия описват сивожълтите перца на гургуличката.

Къде пладне ние бяхме вече в дъното на долината, из която тече река, доволно голяма, с лъкатушно направление. Дълго време вървяхме по нейното направление, защото не можахме да намерим удобно място, за да поемем на противоположната страна. Излязохме на една полянка, на която имаше и няколко купи сено — знак, че човешки крак е стъпал тъдява. Прокобяването на Тодор Хайдутина се сбъдна: тъмен облак покри небето п дъжд като из ведро се сипна да вали; но нямаше Тодора да се погордей със своите метеорологически знания. Нямаше го него не за това, че беше отишъл да върши някоя работа, но че беше избягал вече, заедно със Станча Ветренчанина, така също хайдутин, и други още някои лица, като заведоха със себе си и най-добрите хранени коне, на брой 5–6. Няколко далматинци, заедно с Господина Бакърджията, се затекоха подиря им, да отърват конете и да избият неверните другари, но бае Тодор не беше вчерашен копилаш, да постъпи така глупаво, щото да бъде намерен. Кой знае в коя усойнина чакаше той, докато се мръкне, та тогава да потегли за своята любима Рила, която той не преставаше да бълнува. Всичко на всичко един македонец имахме в четата си, т.е. Тодор Харамията, и той постъпи така подло и коварно!

По причина на тая издайническа постъпка от страна на собствените ни другари, по предложението на Бенковски останалата дружина изново положи клетва, че оттук нататък никой няма да се отдели от четата без знанието на войводата. Клетвата се извърши от отец Кирила, който поднасяше наред всекиму да целува големия кръст, който бяхме взели от поибренската черкова[3]. Тук на тая поляна ние останахме няколко часа да чакаме преставанието на дъжда, а Господин Бакърджията и още един пъргав момък, негов верен другар, когото наричахме Вакарелчанина, отидоха по собствено свое желание да разгледат местността отгде ще бъде по-добро да преминем. Тия се забавиха твърде много и всеки от нас помисли, че и тия са отишли да дирят Тодора Харамията, т.е. избягали са, при всичко че Бенковски уверяваше, „че Бакърджията само няма да си позволи да направи това“. Той имал право. Тия се върнаха пак при четата и казаха, че наникъде не можали да намерят сгодно място, за да излезем из

непроходимото усое, навсякъде било стръмни урви и задръстени долове.

От тия наши разкази мнозина от читателите може би ще да се съмнят и кажат: „Нима Стара планина е африканска пустиня?“ Да, това е така, но за оня, който е преминувал Стара планина снабден с *туралия* тескере, на Шипка или из троянската пътека, или пък е ходил под байряка на някого от старите войводи. Нашата работа беше съвсем друга. За нашите стари войводи Стара планина е била действително „рай“ и „майка“, както казах вече по-горе. Надали е имало нещо по-приятно от това, щото момчета да насядат около своя любим войвода под дебелата букова сянка, подпрени на шишенетата си, а черноокият овчар да върти шиша на крехкия овен около големия огън. Тогава Стара планина била независима Швейцария, тогава тя плачела за „Индже войвода“ и за неговия „байрактар Коля“, тогава мустакатият войвода говорел горделиво и самонадеяно на овчаря:

— Много здраве на сливенския или заарския аенин, да ми проводи пет оки барут и толкова ракия.

Да, тогава била златна епоха. И богопомазаният самодържавец даже, който спял не в розови постелки, на върху солдатските байонети, би позавидел на балканския *кенди-башина* цар… Сега не беше така. Няколко години само бяха се изтекли от тая златна епоха — и такова променение в Стара планина. До каква степен бе осквернен старият Балкан в нашето време, читателите ще видят по-долу.

II

Нашият неприятел не беше само дивата балканска природа. Друг, много повече ужасен и непримирим враг ни застрашаваше нас, много по-неумолимо, отколкото св. Архангел Гаврила. Аз говоря за насъщния, който беше на привършване. От една страна, че неверният Тодор Харамията със своята дружина ни завлече цял един конски товар хляб, а, от друга — че чистият старопланински въздух, безмерните движения по урвите и студената бистра водица отваряха всекиму вълчи ищах. Колкото и да е човек сит, щом удари една студена вода, прецедена през буковата шума, през три крачки изново пак трябва да изгладней. Ето защо, дордето стопанската част на четата се усети да наложи тежко мито на козиновите чували с хляб, младите и широкогърдести момчета бяха обрали и трохите из тия чували. Кой ти е ходил друг път из планината, за да знае подробно всичките условия?

— Да са живи овчерите и говедарите — говореха някои луди глави по-напред, когато по-практичните хора се обадиха да кажат: „Ами хляб?“

Доколко тия овчери и говедари бяха изобилни и щедри към нас — така също читателите ще да видят по-долу. Надвечер дъждът престана минутно и ние потеглихме към югозападна страна, почти обратно по дирите си, кажи, по голия гребен на планината. Това ние направихме, едно, да избиколим стръмните местности и, второ, да се промъкнем нощно време покрай Етрополе, което оставаше не твърде далеч от лява страна и в което се слушаха лаението на кучетата и пеението на петлите. Половин час не бяхме извървели още, когато дъждът, размесен със ситна-дребна лапавица, започна да се излива изново, а после малко се преобърна на чист град. С настъпянето на нощния мрак отведнъж притъмня дотолкова много, щото две крачки настрани мъчно можеше да се види човек или друг какъвто и да бъде предмет. И зарева тогава Балканът във всичкия свой ужас и трепет, като че да беше разиграно море, и запя той оная своя песен, пред която трябва да се съкруши всяко сърце, всяка вирната и необуздана глава. Затрещя, заплющя наоколо, заскрибуцаха клонищата, опрени един от други, стана страшно, стори ни се, че се събарят цели гори, че се

отваря небето, че целият свят иска да се разруши, вселената да пропадне!… Где е железният Бенковски, где са безбожните и неверующи хлапетии, които тълкуват, че природата не е страшна, че тя върви по определения свой път? Всички онемяха. „Ох, божичко!“, „Спаси ни, пресветая Богородице, майчице“ — се слушаха гласове. Право казват учените, че величието на природните явления карало человечеството да пада на колене.

Така или инак, но страшно беше. Нощната тъмнина и гръмогласното хуление убиха всекиму куража. Конете ни даже, животни без никакви предразсъдъци, почувствуваха грозното и необикновеното. Тия се отказваха да вървят на оная страна, към където ги водехме; тия бягаха под вятъра към краището на планината, към където влечеха и нас; а това краище не беше друго нещо освен стръмна урва и канари! Въртяхме се надолу, сукахме нагоре, обикаляхме наоколо, дано да намерим някой що-годе удобен сепериц, но всичко напусто. Може би витата трапчинка и равната горица не бяха далеч, но где да ги намериш? Вятърът и бурята бяха дотолкова оглушителни, щото с пушка да гърмиш някому на ухото, не можеше да се чуе. Най-сетне, като видяхме, че няма друго спасение, спряхме се на едно място върху голия каменлив връх, под ударите на лапавицата. Свихме се един до други на кълбо, това същото направиха и конете, които си срещнаха главите и се обърнаха с гърбом към страната, откъдето идеше вятърът. Ни караул, ни мъртва стража, ни нищо друго не поставихме наоколо си. Кой беше оня лудият, който би се решил да ни приближи в това време? Сън, дрямка бяха чужди нея нощ за нас; дъждът ни намокри до костите, гдето се е казало. От треперение зъбите на момчетата се тракаха като кречеталото на воденицата: а дъждът вали ли, вали! На разсъмване някои от момчетата ни обърнаха вниманието върху един чер предмет, който се слагаше и дигаше малко настрана между две скали. Тоя предмет не беше друго нищо освен кръстоносецът на четата отец Кирил. Гологлав, той се молеше богу от върха на Стара планина, като се кръстеше и правеше в същото време поклони. Не зная дали молитвите му отидоха на мястото, защото се бе обърнал към запад вместо изток, по забъркване.

— Живи ли сте всинца? — попита той, като се доближи до нас и видя, че го гледаме.

Денят настана, но той правеше твърде малка разлика от нощта по причина на гъстата мъгла, която още от вечерта беше обгърнала планината. До два часа време ние вървяхме все към една страна, която магнитната стрелка, макар и да показваше, че е изток, но ние мислехме да се обърнем към север, когато подминем Етрополе. Много от момчетата вървяха на синджир по поляната да търсят киселец из тревата, който им служеше вместо хляб. Целия ден ние се въртяхме по тия планини и дотолкова се бяхме вече омотали, щото два пъти се намерихме на онова място, отгдето бяхме тръгнали сутринта! Напразно Господин Бакърджиев и Вакарелчанинът обикаляха наоколо да търсят изход. Всеки час отваряхме картата, върху която слагахме и компаса, но точките, които бележеше тоя инструмент, кой знае, може да бяха и прави, а дружината роптай и единогласно утвърдява, че тая дяволска кутийка ще да ни обърка още повече, че тя показва погрешно. За опит ние тръгвахме и към показаната от компаса точка, и към оная, която ни показваше здравият уж разсъдък, но навсякъде ударяхме до морски бряг. На една страна се изпречваше напредя ни гъсталак, през който не можеше да се провре и дребният орешко, на друга страна — стръмна урва и така нататък.

Най-после компасът и собственият наш разсъдък ни докараха до такова положение, щото и тоя ден ние замръкнахме на същото място, гдето бяхме и на 3 май, ако не и по-назад към тракийска страна!… А дъждът, ситен, дребен, плющи по дрехите ни. Стъкнахме си огнец, понеже гъстата мъгла ни гарантираше от башибозушкото око, но помага ли огнецът? Отпред си печеш ръцете и краката, а отзад като че те теглят гладни кучета. Не говоря за вътрешната борба, т.е. революцията в областта на червата. Тия клокочеха и издаваха глас като хаджийска броеница. Наместо страх от башнбозушките потери ние захванахме да се боим не на шега да не би да се забатачим из планинските усои и там да си умрем от глад. На втория ден — същото положение и същата история, само с тая разлика, че стомашната революция вземаше по-големи размери, момчетата тръгнаха да пасат не само киселец, а и букова шума[4], която им служеше наместо хляб. Страшно отчаяние владееше помежду ни; фактът, че всинца вкупом сме обречени на явен погибел, от час на час ставаше по-грозен. Не трябваше да ни гони потеря; ние сами по себе си бяхме победени.

Подир пладня западен ветрец подухна, който разгони тук-там тъмната мъгла по ниските места, която се издигаше и слагаше към върховете на планината. Всеки може да си въобрази като каква беше нашата радост, когато съгледахме близо наоколо си, през една малка долчинка, не твърде надалеч от нас, една овчарска кошара, из която припкаха да играят бели агънца и черни като дявол ярета!… А още за по-голямо наше щастие, с помощта на биноклите можахме да видим овчаря в колибата, който месеше хляб около запаления огън! Никаква дума не беше станало още за нападванието на тая кошара или пък кой ще бъде изпратен да вземе хляба и другите неща за ядене, които би се намерили там, когато Господин Бакърджията и Вакарелчанинът бяха се метнали на своите коне и чакаха само знак да тръгнат. С тях заедно потеглиха още няколко от далматинците и други още момчета, всичките на брой около 10–12 души. Освен хляба, брашното и солта тия щяха да откарат още 15–20 агнета, заедно с овчаря от речената кошара, който ни бе нужен да го попитаме накъде се намираме и към коя страна именно трябваше да тръгнем за начъртания си път.

— Деца, подкарайте със себе си всичкото стадо, бога ми! — викаше Джуро далматинецът.

Приготвеното отделение замина като вихрушка за кошарата, а ние се спряхме на една поляна, покрита е гъста зелена сърпица, гдето и пуснахме конете на паша. Отведнъж дружината се съживи, като че да беше заспала досега, всички заговориха от един път, на всеки му стигаше умът да дава различни планове, с една реч — морето ставаше до коляно, щом дружината помириса, че наскоро ще да се яде хляб.

— Хич где се е чуло и видяло, щото човек да остане гладен в Стара планина — говореха някои изпомежду пламенните и устата им се наливаше с жидкост, щом погледваха към кошарата, която беше захванала да се закрива вече от едно облаче мъгла.

Мнозина захванаха да тананикат бунтовните песни, които бяха забравили в разстояние на два-три деня. Героинята ни, госпожа Йонка, на която досега съвсем не се слушаше гласът и на която бялото лице в разстояние на два деня бе заприличало на мъртвешко, като всяка къщовница жена, била си отделила настрани в дисагите още на Петрич две-три пити хляб и до половин ока сирене за черни дни, без да я знае някой, разбира се. Но сега, когато подир малко щяхме да имаме вече топъл и пресен хляб и крехка агнешка плешка, тя намерила за излишно

да носи сухите кори, които и раздаде по малко на момчетата с малката си ръчичка, като нафора. Друга по-голяма добрина на госпожа Йонка и не трябва на тоя свят…

Мъглата изново пак припадна и дъждът започна да роси изтънко. Петнадесет минути не бяха се изминали още, откак заминаха момчетата за кошарата, когато поставеният под долината караул ни извести, че долу в реката, накъдето заминаха момчетата, се чул глас на изгърмявание на пушки, но твърде глухо, като под земята, така щото и те самите не бяха в състояние да потвърдят тоя слух. Ние не обърнахме на това съобщение никакво сериозно внимание, понеже, като не бяхме се срещали още с потери из планината, в девствеността на която вярвахме още, въображавахме си, че никакви нападения са невъзможни. Докато се занимавахме да тълковаме кое е дало причина на караула да помисли, че пушки се хвърлят, ето че се зададе Бакърджията, сам, но не откъм оная страна, откъдето бяха заминали пред малко, а от противоположната. Подир Бакърджията се подаде и Янко Копривщенинът, скулестият кон на когото беше потънал в кръв отзад на гърба. Тия тичаха и двамата, доколкото им стигаше силата. Наближиха се и ние станахме да ги посрещнем, но що да видим? Сиромашкият Бакърджия беше облян в кръв, едната му ръка висеше като дърво, лицето му приличаше на бяла кърпа.

— Избиха момчетата! Гората е пълна с потери — едвам можа да изкаже той и клюмна гордата му глава нанадолу.

Юнакът бе съшибан с куршуми като решето. Лявата му ръка от долу до горе беше ударена на три места, куршумите бяха излезли, като изпокъсали абичката му неравно, през които дупки се виждаха цъфналите му меса. Черната кръв капеше по земята. Един от куршумите беше се плъзнал по кокала на ръката му, който беше разпрал месото чак до лакътя. На Янко Копривщенина беше ранен повечето конят, а само няколко сачми драмове бяха се спрели под кожата му. Най-гъсто ударили сачмите в джеба му на палтото, но пиринчената табакера си изпатила само, която беше разкривена и смазана като скъсан чехъл.

Това беше достатъчно. Мисълта, че ще да се гостяваме с балкански агнета, изчезна още на минутата като дим. В един миг всичките се намериха върху конете си. Само героинята ни не беше се притъкмила още, защото нейният багаж, като по-голям, в който се

съдържаха всичките й скъпоценни вещи, не беше готов. Тя бе разпростряла някои неща да съхнат, понеже се бяха намокрили, които събираше по земята със сълзи на очите, а други оставяше да красят балканските шумки, понеже не оставаше време. Набързо Бакърджията и Янко разказаха, че като отивали за кошарата, били нападнати в дола от една турска потеря, която заседнала там. Те я видели, когато чак изгърмели пушките и няколко души от момчетата се гаврътпали на земята. В Бакърджията макар и да не беше останала кръв, но той пак се готвеше да отиде да търси своите изгубени другари. Според разказванието на същите, понеже повечето от момчетата останали живи и се разпръснали из гората кой накъдето види, то ние изпразнихме няколко пушки на въздуха, за да ни чуят и дойдат. Гъстата мъгла пак завзе своето място. Освен пет-шест души от злощастните пратеници, които достигнаха от разни места така също ранени, останалите ги нямаше никакви, тия бяха станали жертва. В числото на тия последните се намираше и далматинецът Сава, млад, черноок момък, който говореше всичките европейски языци и се отличаваше със своето образование между другите си съотечественици. Разказаха останалите му живи другари, че го видели, когато коленичил в шумата, след като се изпразнили върху му няколко пушки. Брат му, мисля Джуро, който беше с нашата чета, не можеше да се побере в кожата си. Едри сълзи се впуснаха по неговото грубо работническо лице, заплака той като дете за участта на своя мил братец.

— Ах, мой единоутробен брат!… Какво ще да кажа аз на наша стара майка, когато тя ме попита: „А где Сава?“

Това каза Джуро и потегли да отиде да отмъстява за брата си, като си изпразни в същото време и пушката на въздуха, за да я напълни с пресен фишек; по скоро трябваше пак да се върне, защото гъстата мъгла връзваше ръцете всекиму. Изохтя той още няколко пъти из дълбочините на сърцето си и сълзите набраздиха изново почернялото му лице, което едва ли беше виждало сълзи досега. От разказванието на разбитите момчета ние се научихме и за участта още на две момчета, родом от с. Калугерово, които, промушени от неприятелските куршуми, захлюпили се надолу с лица в реката! Тук тия сложили своите кости за свободата и славата на България. Тук падна и Савата.

Той нахрани балканските орли за свободата на другиго, за славата на един чужд народ, който никога няма да спомене паметта му!…

Разбира се, че ние не останахме за дълго време върху поляната, не се чудехме и маехме що трябва да правим. Нашата цел, излязванието по Балкана, не беше да се сражаваме с турските потери, но да се нахраним. Следващите няколко условия напълно оправдават нашето отбранително положение. Първо, гладът; второ, мъглата; третьо, кремъклиите пушки и калпавият барут, станал на кал от дъждовете; четвърто, непознаванието на местността и пр. След 10–15 минути чакание изгубените си другари ние набихме един гъсталак, който водеше към една мрачна долина и който показваше, че откакто се е сътворил светът, човешки крак не беше стъпал вътре. Ние го предпочетохме от нужда, защото, според думите на Янка, турската потеря, която го ударила, разделила се на две отделения и тръгнала да ни завземе пътя. Ние слязвахме през долината бежешком, презглава, гдето се казало. Плюсъкът от настъпванието на изгнилите сухи клони се отражаваше из непроходимата пустиня; напредя ни подскочиха няколко сърни, тия бяха твърде наблизо, но можеш ли да им изгърмиш? Черната рокля на героинята, която вървеше по крака, както вървехме всинца, понеже в това място не можеше да се язди, се закачаше от дърво на дърво, като скъсано сертме.

— Ох, майко, майко! За това ли си ме родила, да ходя с хайдутите! — викаше тя и се хвърляше през клонищата, като сърните!

Не беше само мъглата, потерята, стръмната урва и гладът: дъждът се изливаше като из ведро. Около два часа и повече време се скитахме из тая урва, достъпна само за дивите мечки, и уж все надолу слазяхме, но далеч беше още дъното на долината, в която по всяка вероятност течеше бистра река, бързото шумоление на която се отразяваше из околните каменливи стръмнини. Никаква потеря не дойде да ни следва; но и това бе достатъчно, че от нейното приближавание бяхме принудени да се изтикаме в тая пустиня, който риск инак не щяхме да направим. Най-после достигнахме до една каменна стена, висока няколко аршина, през която за да преминем, трябваше да се спущаме един други с въже, както ние самите, така и конете си. Помислихме да избиколим отдалеч, но не беше само тя, която ни преграждаше пътя; по-надолу към реката се виждаха друг ред подобни камари и колосални букови дървета, съборени от вятъра на

земята и напречели надолу-нагоре един във други, като че нарочно да ги бе правил човек. Един паднал бук, да кажем, сто аршина на дължина, беше пепельосал напредя си още няколко по-малки букове, така щото, докато се избиколеше, както казах по-горе, минуваха се няколко минути. Но само един ли е? Две крачки не си пристъпил, ето ти и друг, още по-стар и по-клонест! Ако погледнеш отдалеч на всички тия изпосъборени паметници, то ще да кажеш, че е молдованско селце, защото на всеки един на корените се образувала къщица от пръст и камъци, под които свободно можат да насядат на сепер 30–40 души. От друга страна, убитата и отчаяна душа не можеше да остане хладнокръвна от вида на величествената растителност. Всичката земна повърхност беше покрита със зелен невинен здравчец, непобутнат от никоя ръка, може би само от стъпките на белогърдите сърнета. Гордо и надменно стърчеше той, весел и засмян, потънал в бистра роса, да те е грях да го настъпиш. Пък малцина обръщаха внимание на тия балкански прелести. Колкото и да бяха тия хубави и привлекателни, не бяха в състояние, както се трябва, да привлекат нашите погледи. Тръпчивата букова шума и киселият киселец (името му го показва), единствените за ядене неща по Балкана през месец май, които ние пасехме от два деня насам като зайци, бяха загладили всяко човеческо чувство.

Като видяхме, че е невъзможно по никой начин да следваме пътя си надолу към реката, ударихме на ребро из урвата от лява страна, без да знаеме и ние сами къде отиваме и где именно ще да излезем. Според треперящата стрелица на компаса ние отивахме право към запад; но мнозина викаха: „Лъже кутийката! Ние вървиме срещу слънце.“ Колкото и да се пазехме да не вдигаме шум, като вървиме, това бе невъзможно да стане по много причини, повечето познати вече на читателя. Достатъчно бе да се търкули един камък. Той дигаше подире си още десятина, които го придружаваха успоредно и се спираха чак долу в реката. От удрянието им с другите камъци и сухи клонища, които тия чупеха през средата като гюллета, страшна олелия се разнасяше по гората, като че цели планини се събарят. Дивечите като: мечки, рогачи, свини и пр., на които Стара планина е огнището, подплашени от това ненадейно врангало, което може би за пръв път чуваха през живота си, тичаха надолу-нагоре и още толкова увеличаваха събарянието на камъците. Скоро нощният мрак настъпи с

всичката своя ужасяваща грозота, а ние се скитаме още по стръмната урва и из гъстата мъгла като патки. Дъждът не беше престанал още, а балканската атмосфера започна да става по-чувствителна. Мнозина изказаха желание, че не можат да следват вече четата, защото им отмалели краката от глад, мокрота и много ходение.

Помежду една ограда от натъркаляни букове ние се опряхме уж за малко само да починем, а после пак да следваме пътя, да преминем тая бездънна долина, докато се съмне. Веднъж обаче спрели, нам се не искаше вече да потеглим. Освен това нощният мрак бе до такава степен непроницаем, щото той съставляваше второ условие за оставането ни на едно място. С помощта на изобилния барут скоро се запалиха 3–4 огньове между гъстите букове, пламъците на които пърлеха зелената шума и я туряха в движение. Че ще да бъдем съгледани от душманско око, казах вече, че това бе решително невъзможно. Наредиха се по няколко души покрай всеки огън, всеки при другарите си, гдето му минува думата, а войводата, който все имаше още известна почит пред другите момчета, бе седнал с писарите си, далматинците, поп Кирил и героинята при особен огън. Посгряхме се, поизсушихме се, доколкото това бе възможно под открития въздух, а никой се още не задоволява, всички клюмнали глави, умислени и кахърни. Мнозина имаше и такива, които се сгъваха на две половини от сърцебол, които повръщаха от яденето на буковата шума и на киселеца. На всичко това бе причина гладът, който ни обтягаше червата от три деня насам. Напразно си печехме краката на огъня, дано уж се разположим, дано се приближи сладкият сън; но и той бяга!… Станеш прав, разхождаш се настрана из пустинята, дано уж някои мечтания и размишления те занесат към седмото райско небе — пак напусто. Революцията от час на час взема по-страшни размери, струва ти се, че разсърдени котки се изправили на гърдите ти и дращат ли, дращат… Имахме с четата две бурета ракия, които далматинците бяха взели от Ветрен, понеже уверяваха, че без питие не можат да прекарат. Нямаше що: като всички чужденци, които и днес правят изключение от общите закони, трябваше и при нас да се ползуват с някои права. От тая свещена жидкост, тука, в планината, гдето мечките пишеха законите, възползуваха се да се смърсят и някои от нашите момчета, което им служеше и за хляб, и за лекарство срещу сърцебола. Само Бенковски не искаше да сръбне от ракията. „Клетва съм давал“ —

говореше той и отблъсваше кратунката, с която се черпеше дружината. След дълги убедявания най-после склони.

— Ох, барем тютюнец да имаше, два пъти да си опъна, па тогава да умра! — се чуваха гласове с унило благозвучие измежду полуубитата и полуотчаяна дружина.

Трябва да ви кажа и това, че иие бяхме такива строги бунтовници, щото и тютюн не бяхме си приготвили. Защо ни е? Майка Стара планина всичко дава. Ония, които бяха много *терекии*, отдавна белеха попуканите дрянови кори, които увиваха в книжените фишеци и ги употребяваха наместо тютюн. При всичко че не бяхме турили в устата си хляб от няколко деня, но от много блъскания, падания и ставания на мнозина горяха гърлата за вода. Най-много имаха нужда от разхлаждение ранените ни братя, които охкаха и пъшкаха, с опряна глава върху сухия буков клон.

— Водица, братко!… Няма ли някой майчин и бащин да ми донесе барем две глътки да пийна? — викаше нещастният Бакърджия и се увиваше около едно сухо дърво като змия усойница. — Дробът ми залепна от ребрата от силен огън…

А вода в тая урва се случи да няма. Може би твърде наблизо да клокотеше някое изворче, но иди и го намери.

Вакарелчанинът поведе няколко души момчета към реката, която в нощната тишина още по-силно хучеше и още по-наблизо се чуваше. След половин час обаче той се завърна с празни ръце, защото колкото по-надолу отивали, толкова по-надалеч се чувал шумът на тайнствената тая река. Освен това тия не се решили да отидат по-надолу, защото нощният мрак дотолкова бил по-грозен към реката, щото се побоили да не се изгубят от становището.

Като нямахме надежда само че ще да можем да намерим скоро хляб, но надали ще да бъдем честити да срещнем човек[5], пристъпихме до друго средство, решихме да заколим един кон, с месото на който да подкрепим своя разстроен стомах. Тая мисъл дойде най-напред в главата на немеца Албрехта. Сам той влезе между конете и избра най-добрия и младия, извади му седлото, смъкна му юздите и няколко души се обесиха на врата му. Сиромашкото животно, което пред малко кършеше с устата си букови клончета наместо храна, рухна на земята и изпъшка болезнено… Хер Албрехт му отряза главата със своята сабля, като произнесе и едно сакраменто. Дордето се одере и

очисти, тоя последният го разпра и извади дроба, сърцето и бъбреците, които метна на жаравата да се пекат. Когато кебапът беше вече готов, далматинецът Шутич го накъса на малки парченца и раздаде на гладната дружина за мезе. Героинята ни Йонка дълго време държа в ръката си своя пай, слагаше го на земята, чупеше ръце и оплакваше своята горчива съдба, но като видя, че множество очи се устремиха на нейния къс, т.е. че имаше любители да го грабнат от ръцете ѝ, тя стисна черните си очички и глътна парчето от конския дроб като рахатлокум, а после заплака жално-жално, като че да бе глътнала отрова. Нещастната! Тя се тръшна на чувала, който съдържаше нейната покъщнина, и там остана до заранта.

После малко ножовете на гладните хъшове се забиваха в конското месо, кокалите на което плющяха, като че се чупят сухи съчки, и всичките огньове се покриха от конски ребра и бутове. Като се съмна, на заранта само оглождени кокали и четири конски крака се търкаляха из урвата, между които държеше първо място и озъбената глава. Всичкото друго месо бе изпоядено. От цялата дружина само отец Кирил се удържа да не яде от киселото канско месо. Не че той не беше гладен като другите, но като духовно лице не искаше да се омърси със забраненото месо.

— За вас няма нищо, да ви е простено — каза той и изчете някаква си молитвица.

Разбира се, че ако ние не видехме как се снема седлото на нещастния кон, как той биде натиснат от няколко души и как се гърчеше, когато главата му беше отрязана вече, т.е. искам да кажа, ако ние не знаехме, че ядеме конско месо, то никой не можеше да познае дали това месо е конско, или на друго някое животно. Сега обаче не беше така. Дордето мнозина се плачеха, че месото е кисело, жилаво и безвкусно, отведнъж захванаха да охкат, че ги боли стомахът, втори повръщаха, трети казваха, че им е тежко и усилно, така щото за малко време букакът се преобърна на болница!… Ако в това критическо положение ни нападнеше неприятелят, то достатъчно беше да се появят само няколко башибозуци, и работата бе свършена. Тия щяха да ни изколят безпрепятствено, като стадо овци, без обаче да се изгуби някой от тях, защото малцина имаше между нас, които бяха в състояние да се борят. Сам Бенковски беше парализиран в здравието си; от мястото си не можеше той да се побутне.

Трябва да ви кажа и това, че освен качеството на конското месо, което само по себе си бе в състояние да произведе потърсване, способствуваха още и тия две обстоятелства, че ние ядяхме това месо без хляб и сол.

Осъмнахме живо и здраво. Макар и да имаше още мнозина, които не бяха дошли в себе си от *беззаконното* пируване, всички се принудиха да се стегнат за дълга пътя. Впуснахме се пак из същата долина към реката по урвата, на която края един ден ставаше, как търсим. Времето, наместо да се оправи, от ден на ден ставаше по-сърдито: дъждът следваше да си вали, а мъглата, която ни най-много пречеше да не знаеме где се намираме и накъде отиваме и която изяде главите на няколко другари, никакви признаци не показваше, че има намерение да се дига. До десятина най-много пушки можеха да се намерят, които да хванат огън с първо цъквание. Останалите бяха измокрени още от времето на Еледжик и не само от искрата на кремъка не можеха да се запалят, но и в керемидарска пещ да се хвърлеха, пак щяха да си останат мирни. Същата участ бе постигнала и сиромашкото ни джепане. В състояние ли е една турска чакмаклия да остане здрава срещу десетодневния дъжд? Краката се преобърнали на хайвер, тялото се умирисало на мокрота и изпарение — в състояние ли си да се грижиш и за оръжие, възможно ли бе да се запази книжен фишек?

И така, ние пъплехме като метиляви овци по урвата с такава медленост, като че придружавахме погребална процесия. Тоя ден бе четвъртък, 6 май. Целия ден така мъртвешки се влякохме ние из урвата, из тая бездънна пустиня, без да можем да излезем още из дола. На всеки десятина-двайсет крачки трябваше да се спираме на почивка, защото отмалелите крака се прегъваха като восъчена свещ, отказваха се тия да служат. Имаше помежду ни и такива, които съвсем бяха се разстроили и отслабнали, повече от повръщанието, така щото едвам можеха да пристъпят с помощта на други, кокто ги държеха под мишниците, дордето изминат лошавите места. Тежко ни и горко! Няма нужда да ви разказвам, че конете тъдява нищо не чинеха; два деня ставаше, откакто не бяхме ги яздили. В числото на болните братя се намираше и сам докторът на четата Васил Соколски. Часът къде девят вечерта момчетата, по-силните, които вървяха напред, извикаха: „Поляна, поляна!“ — като че бяхме влезли в Америка. И действително

нашият крак стъпваше вече на бозалък (който расте само в припеците), гората се свършваше, захващаше се равнина, ако не и толкова плоската. Из вътрешността на поляната ние не можахме още да отидем, защото другарите ни, от половината повечето, се намираха още сред урвата. Тук ние трябваше да чакаме тяхното пристигание поне един час и половина. Те капеха като круши един по един, попотеяи и разхлкхтени.

— Ох, майчице, не можа вече! Нека напада, който желае … Аз съм решен тука да умра от нож или куршум, отколкото да се влека като пребито куче по тия урви — говореха тия, след като рухваха на земята, гдето бяхме се спрели.

— Аз ще отида на първото турско село, което ми се попадне на очите, да се предам, само за това да се нахраня един път, па тогава нека става, що ще — говореха други много повече отчаяни.

Но недейте слуша ни едните, ии другите, че тъй и онъй щели да направят. Това са празни думи със съмнително правдоподобие. Доколкото ни се е случило да се срещнем с подобни отчаяни хора, които са говорили, че на пръв случай, щом се видят в душмански ръце, ще да посегнат на живота си, едва ли само няколко хора необикновени с железни характери можаха да удържат своето дадено слово. Мила е пустата душица! Но що ни трябва да ходим много надалеч? Следующето произшествие, което ей сега после няколко реда още ще разкажа, иде да потвърди думите ни.

Пристигналите от по-после момчета разказаха, че мнозина свои другари оставили из урвата, които се търкаляли около дърветата и казвали, че там са решени да си умрат, защото нямали сила да следват. В половин час разстояние бяхме се събрали вече на полянката около 40–46 души, в числото на които беше и Бенковски. Той влизаше в числото на ония, които се държаха още криво-ляво. Оставаше ни да чакаме още 15–20 момчета заедно с конете им. И нещастната героиня, госпожа Шутич, която стопанинът й и другарите му поддържаха на ръце, така също охкаше и слехтеше около ни на полянката. Роклята й още повече беше се нацепила от шубраките като конска опашка.

III

В тая критическа минута, в това ужасно положение, в тая несъкрушима борба с дивата природа и с взискателния стомах ние чухме глас като от небето, глас ангелски! Можете ли да си въобразите вие, читатели, че ние чухме гласа на спасителя? Тоя глас бе на овчари, на тучени звънци и на ерета, които врещяха там наблизо из мъглата, малко по-нагоре!… Мисля, че не е нужно да разправям надълго и широко като какво действие и впечатление произведе това ненадейно щастие на нас. Доволно ще да бъде да спомена само, че от три деня, откакто бяхме нагазили майка Стара планина, чак сега ние чувахме гласът на местни хора (изключава се потерята), каквито, освен че щяха да ни нахранят, *с овчарско гостолюбие*, щяха да ни кажат още где се намираме. При първото дрънвание още на ясногласия звънец цялата събрана дружина, без никакво, по-нататъшно двоумение или дълго съвещание помежду си, понеже всеки вече от нас знаеше своята длъжност, да хване най-напред овчаря, а после овцата му — всичките ни полуотчаяни и заспали другари, т.е. всинца, скочихме на крака и вкупом се затекохме из мъглата по гласа на звънците. Вървехме ние все към една посока, наредени един до други, за да завземем по-голямо място, щото да хванем и овчаря, от когото имахме голяма нужда и който лесно можеше да избяга от появяванието на толкова непознати хора. Вървим ние без ни най-малко предпазвание, понеже нямаше защо да се боим от един овчар, който, по всяка вероятност, трябваше да бъде наш българин, а звънците и гласът на еретата не се чува вече. Всеки се спрял на едно място и се ослушва да чуе втори път ангелския глас.

— Ние си бълнуваме само, никакви овце няма тука — обадиха се някои от дружината, които бяха си съставили вече мнение, че по Стара планина е невъзможно да се намери друга жива душа освен нас.

Няколко души махнаха с ръка на творящия да не Дърдори и всички си наостриха слуха, като се оглеждаха в същото време и на четири страни няма ли да зърнат желаемите предмети. Нашето съмнение не закъсня да изчезне обаче окончателно: малко настрана из букака изново издрънча тученото звънче и овчарят изсвири, както се

подсвирва на овце, а после произнесе и следующите думи на чисто местно българско наречие:

— Пусти да останете!… Толкова берекет тая година, пак не можете да се напасете… Ръй, ха! — прибави той.

— Дръжте, тука долу са овците! — извикахме ние и всеки полетя към речения букак, който ни се представляваше на очите като куп колосални канари (а може би и да бяха канари, а нам се виждаше да е гора през мъглата).

Щом наближихме до тия съмнителни предмети на десятина крачки: *„Вурун“* — изреваха отчаяно няколко гърла и куршумите на 15–20, а може би и повече пушки писнаха из въздуха!… „Тутун, басън!“ — повториха невинните овчари и куршумите им цепеха напреде ни тревата. Доколкото можа да си припомня сега, останало ми е в паметта, че пет-шест души от другарите ни, които вървяха наоколо ми, клюмнаха на земята, прегънати на два ката, като откосен клас на нивата! Няколко глухи изпъшквания: „Ох, майчице!“ — и нищо повече. Аз не съм в състояние да разкажа на читателите ни числото на потерята, ни историята на тяхното появяване тука на това място, ни пък числото и имената на падналите от нашата дружина момчета. Нека немилостивата мъгла отговаря за всичко това. Ние се разбягахме кой накъдето види, пръснати из мъглата като яребици… Оставихме зад гърба си верни другари, с които деляхме скръб и щастие преди няколко минути, с които мечтаехме за едно, за друго! Валяха се тия из своята гореща още кръв и очакваха в последните си минути неприятеля, за да ги разсече със своя ятаган… А пушките следваха да пукат из мъглата. Още по-ужасно беше и това, че дирята на нашите изнемощяли другари, за които казах по-горе, че не бяха изпънали още из урвата, се прекъса. Тия се бяха върнали назад по всяка вероятност, щом са чули изпукванието на тайнствените пушки, и по тоя начин губехме се един от други веднъж завсякога. Ах, тая мъгла! Тя ни убиваше съвършено, много повече, отколкото башибозушките куршуми; тя ни бъркаше да не можем да отидем да потърсим своите другари, да им отдадем последните си длъжности… Не беше такова положението на неприятелите. Тия познаваха местността като бащина си двор.

Ние бягахме един през друг и без да знаеме накъде, без да сме уверени, че не отиваме да се заврем в самите неприятелски позиции. Бягахме ние без всякакво направление, не знаехме дали на изток, или

на запад отиваме. Щикът на неприятеля в окото да ръгнеше човека, пак бе невъзможно да се види. Не беше чудно, че в бяганието си ние отиваме, гдето не трябваше.

В отстъпването си достигнахме ние до друго едно краище, на число около двадесят души, гдето се и спряхме да чакаме по-нататъшното нападение от страна на неприятелите, като се заложихме зад падналите букове. Чакаме десят минути, чакаме двадесят, а никой няма да се яви, ни от дружината, ни от башибозуците. Едни предполагаха, че останалите ни другари са избити, а други говореха, че повечето са се пръснали из оная долина, в която се борихме два деня; трети пък почнаха да се съмняват даже, че тайнствените хора, които ни гърмяха, може би да са били и някоя българска чета, или пък изгубени наши другари, които не са можали да ни различат в мъглата. Последното предположение поддържаше най-много немецът Албрехт. Той не можа да се стърпи. Излезе из завзетата пусия със запрегната пушка в ръката, повлече се по колене и отиде да се увери с очите си както в числото на падналите момчета, така и за нападателите, които ни поразиха така безбожно. Албрехт потъна в непроницаемата мъгла и се изгуби от очите ни веднъж завсякога. Много гласове му викаха: „Не ходи“ — а той отговаря с немско хладнокръвие: „Нищо“. Пет минути не бяха се изминали още от неговото заминување, когато препукаха три-четири пушки, куршумите на които изплющяха над главите ни в буковата шума. Шум и тупуркание, като че бягаше цяло хергеле коне, се чуваше само към мястото, отгдето изгърмяха пушките, и нищо повече. После малко съзряхме един предмет, като кълбо, който цепеше мъглата с орлова бързина. Тоя предмет беше Албрехт. Той бягаше презглава, прегърбен яа две половини. На врата му имаше колкото за един кош материал: трева, повой и шума, които той беше набрал във време на отстъпването си от бойното поле. Куршумите бяха закачили само върха на голямата му републиканска шапка, която беше цъфнала като неузряла още зелка.

Той разказа, че турците били много. Няколко души от тях видял, които излезли от пусията си, да заколят падналите жертви и да ги оберат. Видял с очите си нашия секретар, Тодор Белопитов, който бил в числото на ранените и когото башибозуците секли с ножовете си[6]. Тия се оттеглили от неговото появяване в пусията си и оттам му гръмнали.

Може би да попитат читателите: а какво ставаха овчарските звънци, гласът на еретата и сам овчарят, който опустосваше пред малко лакомията на своето стадо? Аз вярвам, че всеки е разбрал и без помощта на нашите разяснения, че и овчарят, и звънците, и еретата не бяха друго нищо освен гърлести башибозуци с дърти шишинета и с голи ятагани. Вижда се работата, че тия ни бяха подушили още от другия ден и нарочно са направили пусия на това място, на пътя ни, гдето са ни вардили, дордето пристигнем. А може би и да бяха същите ония башибозуци, които нападнаха другарите ни, като отиваха на кошарата за хляб. Аз се не чудя на тяхното преследване, но се удивлявам с хитростта им да се преправят на овчари и на ерета и по тоя начин да ни привлекат в примките си, като че да знаеха нашата слабост. Може да се предположи и това обстоятелство, че някой от нещастните ни другари, останали в първото нападение, е попаднал в ръцете им жив, от когото са научили подробно бедственото ни положение. И трето предположение най-после допущам аз в тоя случай, което пак не е лишено от частица поне правдоподобие. Възможно беше, щото ние да бяхме се приближили до някое село, защото там наблизо се слушаха кучешки гласове, отгдето бе излязла и потерята да ни преследва. Дявол го знае. Нима ние знаехме где се намираме и накъде отиваме? Аз вярвам, че всичките ни останали живи другари десят пъти да преминат през това място, т.е. гдето бяха овчарите, пак не ще можат да го намерят.

Така или инак, но ние изгубихме в това второ нападение около петнадесят момчета. Свирихме, викахме, но всичко напусто. Убийствената мъгла не пропущаше, какго трябва, и гласовете. Нещастните ни другари! Кой знае где се скитаха тия или пък се режеха на части от башибозушките ножове. В числото на тия пропаднали без вести освен Т. Белопитов бяха още доктор Соколски, секретарят Т. х. Георгев, трима далматинци, дързостният Бакърджия, Мито Калугерченинът и пр. От всичките аз оплаках най-много първите двама, в лицето на които изгубвах най-добрите си от четата приятели. Особено ми беше жал мене за Т. Георгев, за когото употребих всичкото си красноречие да дойде по Балкана, като му се верях и кълнях, че той е майка за нещастните и прогонените. Инак той щеше да остане в родното си село Панагюрище, както направи байрактарят Крайчо.

Като се бояхме да не би да се намираме близо до някое село, отгдето да ни почне по-голяма потеря, ние потеглихме да вървим, доколкото се бяхме събрали, като оставихме другите си другари на произвола на горчивата съдба. Долината, из която тръгнахме, беше много повече стръмна, отколкото оная, която едвам бяхме изминали и която ни костиса 15 души глави, 15 верни другари по идея и убеждения. Дъждът следваше своя път. Бенковски макар и да бе отпаднал твърде много нравствено, но досега той се мъчеше да запази присъствие духа, поне за очи пред момчетата. Сега обаче, след това второ приключение, той изгуби съвършено и сила, и кураж, па и всякаква по-нататъшна надежда за какъвто и да е успех. Дотолкова се бе променил, щото мъчно можеше да повярва човек, че той е същият оня буен и строг Бенковски. Каква разлика сега между Бенковски в Балкана и Бенковски в Оборище, когато той вземаше пълномощията! До вечерта го залюля твърде лошава треска, по причина на която едвам можеше да следва четата. Аз вървях все до него наблизо и той не преставаше да ми се моли да го не оставам, ако би да се случи второ нападение от страна на потерята. Бенковски и молба — то бяха две противни неща. В същото положение имаше и други момчета, които така също едвам можеха да се влекат, като полумъртви, а четата трябваше да крачи с по-сърдечни стъпки. Всички тия болести бяха се появили вследствие на многото дъждове, които бяха ни намокрили и костите. Не бърка да споменем, че конското месо и буковите листове способствуваха още.

Горката Йонка беше заприличала в лицето на сянка. Тя не преставаше да моли мъжа си или да се върнат назад (в Белово?), което беше сън, или пък да я убие, за да се отърве веднъж завсякога от тия адски мъки. Хубавото ѝ бяло лице и малките ръчички бяха се охлузили и издраскали като географически атлас, а за тънките ѝ дрехи не питайте. Тия се развяваха отзаде ѝ като турска пандера. Час не се минуваше да не пролива тя горещи сълзи. Но това нейно плачевно положение като че не беше е състояние да възбуди съчувствие и състрадание измежду нейните мустакати другари, измежду нейните братя по оръжие и страдание. Няколко фанатици-братя от четата, неосвободени още от дебелите предразсъдъци, по свещено уж предание от старохайдушкия катехизис, че жената е пакостна твар във всяко юнашко предприятие, решили помежду си да убият нещастната

мъченица, едничката българка, която се бе удостоила да стои под байряка за свободата! За да приемат тия това безбожно решение, за да се втикне в главата им тая мисъл, най-много спомогнал избягналият Тодор Харамията.

— Тая чета няма да види *хаир и берекет*, докато пушките на юнаците се допират до червения фустан и докато слушат женски глас, който ги обайва — казал старият харамия още на първия ден, щом видял, че тя ще да ни придружи из Балкана.

За потвърждение на думите си той преброил стотина доказателства из хайдушкия си живот, от които ставало явно като божия ден, че жената въобще е голямо зло за горските юнаци. Съзаклетниците от четата, преди да турят в изпълнение решението си, допитаха се до мен какъв ум ще да им дам и по кой начин да постъпят за по-лесно. Разбира се, че аз употребих всичкото си красноречие, за да ги отклоня от фанатическата им постъпка.

В пътуването си от минута на минута ние потъвахме в по-мрачната и непроходима долина. Вървехме ние не че имахме някой определен план, както забележих вече, не че знаехме накъде отиваме, но просто ей така, от нужда, от башибозушките куршуми, които пипаха немилостиво. Ние отивахме живи да се закопаем в гроба, да станем жертва или на глада, или пък на ятагана. Четвърти ден беше днес, откак бяхме потеглили ние из Балкана, а жертвите, които дадохме от дружината, възлизаха на двайсет души — по пет човека в ден! В разстояние на това време ние не само че не можахме да се нахраним, но и човек не можахме да срещнем, за да се уверим, че не сме в морето, а в Балкана, в историческата Стара планина!… Трябва да ви кажа, че турското правителство пред вид на комитетските движения беше взело следующите умни разпоряжения по Балкана: всички овчари, козари, говедари и свинари, които имаха своите кошари из планината, бяха приели заповед да си слязат в селата, така щото да нямат възможност комитите да вземат хляб. Наистина, че на някоя овчарски и говедарски кошари бяха оставяни стадата, но и тая милост имаше своите горчивини, за които читателите сами ще да се уверят, когато пристъпя до изложението на фактите. Тия привилегировани овчари и говедари бяха оставени да служат само за измама на скитающите се бунтовници. Около всеки овчар се въртяха, до 20–30 души въоръжени башибозуци, които се криеха или в кошарите, или

пък в особена пусия, отгдето подпалваха огъня, щом се доближаха умиращите от глад скитници. Най-главни техни оръдия бяха самите овчари, наши братя българи, православни християни[7]. Всички други по-сгодни огнища, като воденици (които са рядкост, впрочем), мостове, кладенчета, пътеки, маари и пр., бяха завзети от въоръжени башибозуци, които трепеха беззащитните с чибуците и кафяната чашка в ръка, без да се мръднат даже от местата си. Пиле, дива ястребова птица трябваше да бъде човек, за да може да прехвръкне през всички тия митарства, стотина пъти по-мъчни, отколкото ония на блажена Теодора. Ходиш, избикаляш, вардиш се, току виж, че си попаднал в примката, гдето се най-ненадееш, или пък така, сляпата, отиваш на устата на шишинетата, заслепен и полуубит от немилостивия глад. Страшно беше положението за борците на свободата в Стара планина после поражението на Априлското въстание! Всички наши братя, които потърсиха спасение в Балкана, бяха обречени на касапница, волею и неволею.

В пътя си надолу из урвата преминахме през един трап. Отведнъж момчетата, които държаха дясното крило, втурнаха се на едно място около една дебела хралупа, гдето си натискаха главите като овце на кърмило. Виждаше се, че това събиране бе интересно, и ние проводихме няколко души да видят в що се състои работата (понеже мястото беше малко настрана). Който пълномощник отидеше обаче да изпитва причините, и той се залепяше около хралупата, като пчела на медяна пита, без да донесе нужния отговор. Най-после отидохме ние двама с Албрехта и с още един далматинец да видим в що се състои работата. С големи мъки едвам можахме да изскубнем няколко от събравшите се, които опъвахме изотзад за абите. Можете да си представите като каква беше картината, когато събравшите си дигнаха глава нагоре и ние видяхме, че на всичките лицата бяха побелели и устата им напълнени така, щото и не можеха да говорят. Работата се състоеше в това: в поменатата букова хралупа имало брашно, в два кожени тъгарчука, които момчетата случайно намерили, и от глад почнали да ядат брашното с шепа, един през друг, без да съобщат за това и на войводата. Докато турим ръка на това като от бога проводено богатство, ние бяхме принудени да употребим сила. Само една част можахме да отървем от намереното брашно, защото повечето беше изпоядено и попиляно на земята.

Това брашно по всяка вероятност беше оставено от някои башибозуци, да си месят хляб в гората, понеже селото им е било далеч. За наше щастие, то беше и посолено. От друга страна, ние се боехме да не би да е турено вътре отрова и нарочно оставено за нас. Когато отец Кирил забележи за това на момчетата, които го бяха намерили и яли, т.е. че те трябва да бъдат малко предпазливи, всичките отговориха едногласно, че и да са видели с очите си лицето, което туря отровата, пак ще да ядат, па стане, щото ще.

— Гладът е по-страшен от отровата, дядо попе — прибави едно калугерче, което следваше да тъпче в устата си кукурузеното брашно.

Късно вечерта, когато бяхме слезли вече в друга една река, случайно излязоха напредя ни трима души българи, с бели полушопски дрехи, каквито не носят в Тракия. Техните плетени коси, големите им калпаци, които имаха форма на маматарки гъби, не ни обещаваха никакво добро и не вдъхваха доверие, понеже ни напомняха софийските и орханийски шопи, верни приятели на турците. Последното предавание на врачанския апостол, Славков, бе още в паметта ни. Както и да е, но тия бяха за нас небесни ангели, тия бяха първите, човешки лица, които ние видяхме в Стара планина след 4–5 деня. Първото питание, което ние им отправихме, беше: „Имате ли хляб? От кое село сте и где се намираме ние?“ Първото питание тия не удовлетвориха, защото, като вечерно време, хлябът им се беше довършил. При всичко това момчетата не можаха да се стърпят да не им претърсят торбичките, но — нищо. На втория въпрос тия отговориха, че са от българското село Липян, което се намирало на половин час разстояние от мястото, гдето се намирахме. По-нататък имало друго едно село, което се казвало Бросен. Тия българи се връщаха откъде Златица, гдето бяха ходили да водят с конете си башибозуци. За много неща ние ги запитвахме, но тия не бяха в състояние да ни отговорят, едно, по своята дебела простота, а друго, от шопски инат може би. На въпрос, колко часа има до Тетевен, тия подигнаха рамене и отговориха, че не знаят какво ще да каже час.

— Ние сме хора кърджии, кой ти знае от такива работи — говореха тия.

— С такива говеда ще имаме работа оттук нататък — забележи Бенковски. — Няма вече тракийците.

Докато тяхна милост ни се оплакваха, че много лошави времена настанали както за тях самите, така и за добитъко, че масълцето, от което друга година вземали по някоя пара и друга, сега се пържело в тигана за гостите башибозуци, ние им предложихме да ни донесат по малко хляб през нощта на някое определено място и да ни покажат пътя към Тетевен, за което ще да им заплатим твърде богато. Те отказаха на това наше предложение с разни причини и извинения, при всичко че един изпомежду им попита с половин уста: „А че до колко мислите да ни заплатите?“ — но като видя намръщените лица на останалите си другари, не повтори вече патриотическото си питание.

За всеки случай ние не оставихме свободни тия божи създания да си отидат в селото, гдето щяха да ни предадат още на минутата на изходящия се там башибозушки забитин. Ние ги подкарахме с четата като говеда, да ги имаме под надзор поне през нощта. Докато не бяхме подминали още селото им, тия следваха да мируват, вървяха, накъдето ги бутнеме; но щом се подехме към планината, тия намериха сгоден случай и хукнаха през гората да бягат към селото си с такаиа бързина, щото белите им аби приличаха на байряци, каквито поставят инженерите, когато планират някое шосе. Един от другарите ни изгърмя подиря им, който макар и да не сполучи да удари някого, но малодушните шопи дотолкова се уплашиха да не би да станат зян душиците им, щото всичките в един глас ревнаха да плачат, като че да бяха полени с гореща вода. Двамина от тях можахме да хванем, които и вързахме с поясите им като волове и ги подбрахме с четата. Разбира се, че никак си нямаше мястото да гърмиме на това място близо до селото, но от нужда да спреме тия няколко души наши братя, които отиваха да ни издават. Ние трябваше да бягаме колкото е възможно по-бързо, докато не ни е пристигнала още потерята, с която да се борим бе невъзможно по причини, които изложих по-горе.

Когато се притъмня, бяхме извървели вече доволно място, така щото нямаше повод за съмнение, че ще да може да ни връхлети потерята. В едно пусто усое накладохме огън и един от другарите ни подпретна скути да замеси на хляб онова брашънце, което бяхме намерили в хралупата. Наместо нощови той употреби една мушама. Докато се меси и дордето се опече питката, която само кавалтия не може да бъде за 2–3 души, а не и да нахрани една дружина, въоръжена стража трябваше да пази наоколо, защото всеки се спущаше да си

откъсне малко сурово тесто, или пък да си напълни шепата с брашно. Десят минути не стоя питката в огъня, и около двадесят гърла извикаха: „Доволно! Ще изгори.“ Стана въпрос кому именно трябваше да се предостави да направи делбата между дружината, да накъса полусуровото тесто на толкова парчета, от колкото души се състои четата. За такъв се избра отец Кирил, когото контролираха около 40 безпристрастни очи да не направи фалшификация.

Същата тая нощ ние можахме да хванем още един овчар, който дотолкова се беше уплашил, щото можа да заговори след няколко минути. От неговата кошара взехме един котел мляко и един камък сол, за което му заплатихме богато. Хляб и брашно обаче и той нямаше, защото, според неговото казвание, турците им давали по една ока брашно на ден (за двама души), така щото да не можели да хранят и комитите. Понеже синът на тоя последния овчар, 20-годишио момче, каза, че знаел до известно място пътя за Тетевен, взехме го със себе си, а двамата вързани овчари от Липян, които карахме още от вечерта, освободихме ги да си отидат. Отче Кирил ги кълна с кръста да не ни предадат, като се върнат в селото си, за което тия обещаха с набожно прекръстване, то бог ги знае пак дали искрено правеха това.

Дъждът беше престанал минутно; мъглата започна да се дига нагоре на тумби-тумби, западният ветрец се усили и гъстите облаци, които бяха блокирали планината, започнаха с голяма бързина да бягат един от други към разни посоки. Светлите звездици, лицето на които не бяхме виждали в разстояние на няколко деня, появяваха се минутно, а после малко пак се покриваха от мрачния облак. Разбира се само по себе си, че поетическата страна на времето малко ни занимаваше. Ние се радвахме, че секна дъждът, че вратовете ни оставаха сухи и че заклетият враг — мъглата, която бе втора неприятелка после глада — се очисти.

IV

Не съм в състояние да намеря такива думи, на които самият състав да изобразява някакъв си ужас и фаталност, щото по тоя начин да можа да изразя по-ясно и нагледно всички ония нечути и невидени мъки, на които ние бяхме изложени тая нощ! Трябва да ви кажа, че ние тръгнахме на път, щом момчето на овчаря се съгласи да ни води и каза доброволно, че му е позната планината, през която желаехме да пътуваме. Освен че нямаше никаква сляпа пътека през местността, отгдето пътувахме, но и самото място беше до такава степен стръмно и гората тъй гъста и непроходима, щото нищо здраво не остана по нас. Всеки за своя сметка можа да падне тая нощ най-малко до петдесят пъти. Мнозина от момчетата се отказаха вече да следват четата: тия искаха да останат в гората, па каквото даде бог. А защо се тия отказаха, за това мисля, че не са потребни дълга и широки обяснения; читателите знаят и без това. Най-иапред се отказаха техните ръце и крака да им служат, па тогава чак последва устното отказване. Не бе ден, не бяха два — а цели пет денонощия се изтичаха вече, откакто ние бяхме в постоянно движение по чистия въздух, откакто не бяхме се нахраняли, откакто не бяхме заспивали, най-после, откакто не бяхме се стопляли, откакто не бяхме почивали.

Нищо друго не се чуваше в убийствения нощен мрак освен пъшкание, охкание, проклинание на всичко, щото е мило и свято на човека, но в други времена, така щото гората, през която вървехме, представляваше болница… Възможно ли е, щото от подобно ужасяющо положение да си остане човек непоколебан с първата своя вяра, надежда и убеждение? Ако учените глави, които строят своите *святи* убеждения и понятия по съчиненията на различни описатели; ако тяхна милост изменяват тия свои *святини* по няколко пъти в годината без принуждението на башибозушкия ятаган, без мъгла, глад и пр., то колко в по-голям размер трябваше да стане поколебанието между нас, между хора, които се бяха учили на панакида и на *Рибния буквар*?

После полунощ ние достигнахме до такава една урва, която приличаше на селска камина. Въртехме нагоре, сукахме надолу, а

урвата си пак урва, навсякъдз блещи със своята дива природа, със своята непроходима стръмнина. На едно място тя бе вглъбната като нощови, което място бе голо, без гора, изпълнено само с дребни бели камъчки, които бяха подпрени едно от друго като насипан ориз в бакалското чекмедже. Краят на тия нощови се не виждаше. Чуваше се само бученето на реката долу, в долината. Според безапелационната заповед на водача ни, който беше за всинца ни и господ, и войвода, и всичко, трябваше да се спуснем през тая каменлива урва, която, била единствено място за преминуване. Покорихме се. Мисълта, че подиря ни иде потеря, не оставаше място за възражение. Най-напред нагази в дребнавите камъци водачът ни. С един крак стъпи той в тях, а до стотина камъци се юрнаха надолу като орехи. Ние го последвахме заедно с конете си. Много от тях вireха глава, опъваха се и най-после нагазваха. На някои се скъсваха юларите и тия самите хукваха да бягат през гората, понеже виждаха, че няма що да чакат от гладните си господари. До едно място ние вървехме, кой по крака, кой по ръце, а от по-после я обърнахме на хързалка, с която повече печелехме. Искам да кажа, че ние сядахме по камъците (както казах тия бяха твърде дребни — като орехи) н се пущахме надолу, като на хързулка. Страшна врява се дигна в тихата нощ от тая система на пътуване. Ние се придружавахме в пътуването си от няколко стотина камъчета, които брънчаха наоколо ни като рой и ни поздравляваха по гърба и главите… Като търколен боклук ние се събрахме след няколко минути около малката речица, която подскачаше от камък на камък с балканска бързина. Кой както довтаса, така си и остана на мястото, като че да бяхме се съборили от небето. Никой се не наведе да пийне поне водица от бистрата като сълза балканска река, всички онемяха от един път или, по-добре, търкулнаха се, та заспаха като упоени.

Рано сутринта слънцето ни огря на една трънлива полянка, покрита с червени росни ягоди, които блещяха от слънчевите зари като същински брилянти, да не кайдисаш да туриш ръка отгоре им. Но каква голяма противоположност се представляваше, когато направеше човек сравнение между природните красоти, от една страна, и нашите изнурени, издраскани и почернели лица, които приличаха, като да бяха извадени от гроба! На дявола всичко младо и пролетно, пусти остали и пенията на птиците, и балканската роза, и обаятелният зефир, и всички други прелести, когато няма хляб, когато в корема вързат харман

немирни котки! Тук ми дохождат на ума думите на един сантиментален списател, който кълнеше българския народ, че тоя последният се отнасял небрежно към красните цветя, турял им унизителни имена и нам що си още. Чудно! Можал ли е българският народ да погледне с усмивка и с нежност към невинните цветенца, когато собствените негови деца са пъшкали под тежки неволи? Останало ли е време на българина да гъделичка лай-лайкучката? И европейските туристи и пътешественици се сърдят, че полуубитите и гладните не обръщали внимание на техните фантастически описания. Хляб, хляб — а не поетически картини и богата риторика искат от вас ония, за които вие си въобразявате, че работите!…

Тук, на тая полянка, ние се спряхме по за дълго време, едно, да си починем, а друго — да похапнем от аленобузестите ягоди, които щяха да ни служат и наместо хляб. Живототворящите лучи на слънцето, за които ние бяхме почнали да се съмняваме, че Балканът им е недостъпен, сгряха и съживиха нашите изгнили от пет деня тела. Гъста пара се дигаше от нашите дрехи, като че да бяха запалени. Нещастните ни коне, на които ребрата се четяха от глад, като на корсет, прозяваха се срещу слънцето и скубеха крехко-крехко росната тревица, която скрибучеше измежду зъбите им. Камъкът влашка сол, за който споменах по-горе, че го бяхме взели от овчарите, се разби на няколко парчета. Тях разграбиха дружината и ближеха по малко, като стадо, за да възвърнат своите човешки инстинкти изгубени от пет деня насам!… Ние не можехме да се нарадваме обаче и на тия ничтожни удобства, че се дигнала мъглата и че изгряло слънцето.

— Няма Ивана, няма Петка, няма две калугеровчета! — започнаха да викат някои от момчетата.

Разпитахме, издирихме и узнахме. Тая нощ преминуванието на каменливата урва не останало без жертви: осем до десят души момчета бяха се изгубили от четата! Някои от тях може би да бяха останали нарочно, по причина на отпадание, други са заспали, а трети са се изгубили из тъмнината. Да се върнем да ги търсиме, това бе решително невъзможно. Пет деня из планината — и около тридесят жертви! На основание на предидущето, още пет деня, и ние свършахме окончателно! Бенковски от ден на ден губеше своята сила и кураж…

Днес бе петък, 7 май. Мнозина от дружината забележиха, че не е на добро, ако в петък е хубаво времето, т.е. че ако в петък пече, то в

събота ще да мокри. Според думите на преводача ни ние сме се намирали вече твърде наблизо до Тетевен и той мислел да ни заведе още малко по-нататък при един говедар, негов познайник, родом от Тетевен, при когото той мислеше да намерим и храна. Той, водачът ни, чак сега можал да разбере що сме за хора и като следваше с голямо любопитство да изглежда кръстовете на калпаците ни и левовете, които не бяха паднали още, обади се простодушно:

— Както разбирам аз и от думите ви, и от носията ви, вие амуджалар (чичовци, или пък господиновци), никак не приличате да сте някои зарарлия хора, като че за наше добро да сте тръгнали. Язък, че това ние не можахме да разберем още вчера, ами ви взехме трите бели меджидии, които, ако да не бях оставил на татя, щях да ви ги върна…

Какво да кажеш за добрия човек! Две прости думици, но нали съгряват полуубитите сърца — чинат милиони.

— Бе, джанъм, на света не са се свършили добрите хора; добър е господ да ги намерим оттук нататък по планината — казаха обрадвано няколко души измежду момчетата и лицата им светнаха минутно.

Наместо да поддържим думите на нашия трогнат водач, че не трябвало да ни взема пари, ние му дадохме още няколко бели меджидии и го изпратихме да си върви назад при овцете, защото твърде възможно бе да пострада и той заедно с нас, понеже говедаря, за когото ни говореше, не можахме да го намерим. Виждаше се работата, че турците и по тия страни не спяха, а това ни даваше още повече надежда да предполагаме и въобразяваме, че Велико Търново е отдавна столица на България, че Габрово е главният пункт на българската ордия, и други още сладки химерни сънища.

— Там ние ще да бъдем посрещнати с венци — обади се някой от момчетата, името комуто съм забравил.

Тия безосновни пориви на радост трогваха донякъде и разочарования Бенковски, който се мъчеше да погледне по-горделиво на своята полумъртва чета. С една реч, ние не бяхме изгубили още надежда за сполука оттатък Балкана, при всичко че и тоя ден ако останехме без хляб, трябваше да се сплуеме.

После заминуванието на водача ни ние се смъкнахме в една долчинка, из която протичаше малка бистра рекичка, водите на която се криеха в гъсти буйни буренаци. Тук ние пуснахме конете да попасат

и се спряхме на почивка от точка зрение на много обстоятелства. Първо, че бяхме каталясали вече от глад; второ, че трябваше да се осушим на припека, защото петодневната мъгла ни бе изсмукала и краката ни бяха се преобърнали от мокротата на изгнила риба. Едни от момчетата си събуваха цървулите, други повлякоха по поляната да пасат киселец, а трети се подпряха на ръка да позаспят. Малко настрана в тая същата долина момчетата зярнали едного българина, който се щурал около една нива кукурузи. Тия щели да го хванат, но като били само двама души, побояли се да не избяга от ръцете им. На часа пет-шест души от четата се изпратиха да хванат непознатия, когото не се забавиха да изправят пред нас, побледнял и разтреперан цял-целниничък. Той бе човек на възраст около 40–45 години, сух, висок, с черни тънки мустаци и ако не се лъжа, името му беше Станчо, родом от Колибите. Той беше излязъл нея заран от селото си. Още не беше се приближил до нас, когато захвана да оплаква своето бъдеще, че за него няма вече живот, щом се научат турците за срещанието му с нас.

— Оставете ме, братя, ако сте хора разумни и християни! — говореше той. — За вас, които сте си турили главите в торби, може да няма никаква опасност, но аз съм човек с една къща деца…

На въпроса, що има в Тетевен, в Троян, па и в Търново, въстанали ли са българите, какво се слуша въобще, бае Станчо ни отговори с треперящ глас следующото:

— В Тетевен има 2000 души турска редовна войска и башибозуци, които обикалят всекидневно из гората и се канят да ни колят. Никой не може да се подаде из селото навън… Аз съм излязъл, придружен от двама цигани, които ме чакат там под дървото. Оставете ме да си отида, ако сте християни; бягайте и вие, накъде ви видят очите, докато не ви са подушили!…

Тия думи додето изговори, бай Станчо опита се няколко пъти да се отдели от нас, но ние успявахме да го задържиме. Тонът, с който той произнесе всичко гореказано, и въобще виражението на лицето му можаха да произведат между дружината твърде поразително впечатление. От една страна, надеждата ни за Велико Търново, а, от друга, че в селото има до 2000 души турци, които обикаляли всеки ден по гората, разбиваха вече окончателно и последните ни силици. Страшна гламатевица се дигна измежду дружината, която се увери

вече, че пропастта зее напредя ни, че никакво спасение, накъдето и да отидеме, няма за нас. Всеки по своему изказваше своите чувствителни болки. Едни си хвърляха оръжията на земята, други опустосваха часа и минутата, в която са станали бунтовници, трети си оплакваха дните, че ще да се пропадисат млади и зелени, на четвърти се просълзиха очите и така нататък. Нямаше вече войвода, нямаше никакъв ред и команда, страшният бич — гладът — заплашваше съществуванието всекиму. Пред вид на това развълнувано море Бенковски не си направи даже труда да примири момчетата. И той, какте всинца, сбърка вече конците, не знаеше кой край да хване. Измежду дружината ходеха следующите мнения, които после малко трябваше да станат на решение. Най-напред далматинците потеглиха крак и изказаха желание да се отделят от четата, т.е. да я оставят. Те говореха, че от всичко видено и изпатено досега из планината и на основание на думите, казани от бае Станча, че наникъде из България няма въстание, съвсем напусто ще да бъде да ходят да се скитат гладни, изложени на нечути мъки и неволи. Заради това, понеже бяха снабдени с австрийски паспорти, намислили да отидат в Тетевен и там да се предадат на турския командантин, като кажат, че въстаниците, т.е. ние, насилствено сме ги подбрали със себе си от беловската станция.

С далматинците заедно поискаха и някои от нашите момчета така също да се предадат, като повтаряха да говорят, че предпочитат сто пъти да повиснат на въжето и да издъхнат за две минути, отколкото да се борят с глада цели часове и дни. Това, разбира се, че не идеше на политиката на далматинците, които и отказаха да тръгнат с нашите момчета. Трети казваха, че искат да се върнат в Тракия, да умрат поне до гърба на своите родители; четвърти изказваха желание, че не са в състояние да се помръднат от местата си по причина на слабост, и т.н. Само ние двама с Бенковски оставахме посред развълнуваната дружина и не бяхме изказали още своето мнение, какво именно трябва да правим. Ни едно от решенията на дружината не идеше на нашата сметка. Да се върнем назад в Тракия заедно с ония, които искаха да сторят това, беше съвсем безполезно, защото знаехме като какво добро ни очаква, а главното, че в кое село и дом ще да потърсим прибежище; да отидем заедно с далматинците в Тетевен за предаване, това бе немислимо; да набийме непроходимата планина, на която само видът вселяваше на човека страх и трепет — така също бе невъзможно.

Трябва да имаше човек орлово крило, да подхвръкне нависоко над планинските върхове, да кацне в полето, па там вече да води борба за съществувание… Въпросът за разпръсване на нашата дружина беше узрял вече в продължение на няколко деня. Той можеше да се крепи още два-три деня най-много. Появяванието на бае Станча, неговото решително слово и сълзите му капнаха като мехлем върху изгладнелите и измъчените сърца, ускориха анархията в редовете на дружината.

Оттеглихме се двамата с войводата малко настрана в краището и след разни предположения и решавания дойдохме накъсо до следующите заключения: понеже се разбра вече, че никъде не е имало въстание освен в нашия IV окръг, и понеже се уверихме вече в петодневното си пътуване, че турците са взели най-строгите мерки, за да ни избият до крак, то да се простим вече с дружината, която и така е решила да ни остави, и да си вземем двама очите за към границите на Сърбия или Румъния, па щото даде вече бог. Само двама решихме ние да тръгнем, защото по-лесно можем да се укрием и нахраниме. Но преди да сторим това, добре щеше да е, ако намерехме сгоден случай да останем в някоя пещеря и там да се похраним няколко деня, за да си посъвземем силите, от една страна, а, от друга — да поутихне малко работата, т.е. дордето престанат турците да ни преследват така ожесточено.

Викнахме при себе си бае Станча, който се намираше още под караул и който не преставаше да си оплаква дните с глас, че изпаднал на нашите ръце, комуто предложихме горньото наше намерение, да ни покаже някое скрито място и да ни донесе веднъж завсякога малко храна, за което му и обещахме 50 бели меджидии.

— Ни парите ви искам, ни хаир желая да правя, моля, пуснете ме, ако сте християни! — следваше да говори бае Станчо, като се теглеше в същото време да върви.

Отпосле обаче той каза с половин уста, че имало там наблизо една дупка, в която сме можели да се скрием за няколко деня. Това каза той и потъна в долината да ни покаже пещерята. Тя беше една грамадна канара, заобиколена от дървета, която ние видяхме отдалеч, и пак се върнахме да отидем при дружината. Бае Станчо се шибна из шумата набързо и каза, че ще да ни донесе хляб, когато му прилегне. Ние се върнахме отново при дружината да се опростим за последен

път и да си счупим по малко хляб от оная питка, която неотдавна беше заровена в огъня. Забравих да кажа, гдето му беше мястото, че от който овчар взехме солта, намерихме и малко брашънце (кукурузено), което така също прибрахме, а тук му намерихме мястото да го замесим. Отдалеч обаче ние можахме да съгледаме, че полусуровото тесто на питката се разнема из ръцете на момчетата, които я бяха извадили из огъня и които се биеха кой да вземе повече. Появяването на войводата не измени хода на работата. Никой не искаше да знае вече кой е войвода, кой е Бенковски.

Далматинците, както и ония момчета, които бяха решили да отидат и се предадат, се обезоръжаваха вече сам. Тия разпасваха от кръстовете си паласки, револвери, сабли и други принадлежности, които хвърляха небрежно из високата балканска бурян; разпараха от калпаците си и дрехите си жълтите лъвчета, кръстове и ред други украшения, които неотдавна, преди една неделя, бяха за тях пръв идеал и съставляваха най-голямото им богатство!

…Пауновите пера, които величествено се развяваха на главите им по коритото на р. Тополница, сега бяха разхвърлени и затъпкани под краката им. Дълбоко униние и покъртени въздишки се слушаха във всекиго, сълзи се готвеха да покапят по изнурените и измъчени лица; но в същото това време, както казах, всеки се приготовляваше за път, кой към Тетевен, кой към Тракия, кой към планината, накъдето му видят очите, и така нататък!… „Свобода или смърт“, клетва за вярност на българското знаме, най-ругателни думи за султана и неговото правителство, а сега — сега предаване и милост на същото това правителство! Виждаше се работата, че това убийство се чувствуваше от мнозина, които плачеха, опустосваха и бързаха. Бързанието ставаше само затова, да не би да довтаса потерята, която, без да гледа на приготовляванията за предаване и връщане, щеше да нападне в най-опасните моменти.

Пушка гръмна в това време там наблизо из долините, която послужи за знак на нашата разнебитена дружина да се пръска по-скоро. Прегръщания и последни братски целувания последваха измежду всичките. Сухите отмалели ръце се кръстосваха по раменете и после пак се отпущаха нанадолу. Ни Бенковски, ни друго някое лице не си отвори устата да успокои отчаяните, да произнесе поне две благи думици. И какви съвети, боже мой! Що имаше още да се говори? На

какво трябваше да имаш надежда? И лъжите се вече привършиха. Всички блажени бълнувания, с които ние се въодушевлявахме, когато потеглихме из Тракия, сега бяха изчезнали окончателно и никаква убедителна реч не беше в състояние вече да подействува на полуубитите хора. Бенковски беше велик, когато беше велика и народната воля и желание. Падна народната воля — трябваше да падне и той. Страшно нещо е да има човек работа с гладни отчаяни хора, които са в състояние в две минути да забравят всичко. Нищо не искат да знаят те от своите длъжности и като хора, и като бунтовници: към всичко стават равнодушни и безчувствени.

Може би някои от читателите да кажат, че наместо да се пръскаме един по един из гората и да ходим да се предаваме доброволно на турците, да ги дочакаме тия нас по-напред да нападнат или ние да ги нападнеме и да измреме като юнаци. Имаше хора помежду ни, които разбираха всичко това, и с най-тънките подробности, но, кажете ми, за бога, що можеха да направят гладни хора, трескави и разболени, които едвам можеха да се крепят на краката си и на които пушките до една бяха затъкнати? Непростима глупост щеше да бъде от наша страна, ако се впуснехме в неравната борба, от която ни един от нас не щеше да излезе жив, без да нанесем ни най-малко повреда на неприятеля. А като се пръснехме един по един, то имаше надежда, че поне половината ще можем да се спасим. Най-после ние не бяхме тръгнали да дирим приключения, но да се спасим. Каква полза, ако бяхме сгърнали ръце да паднем под башибозушкия ятаган сред планината, гдето никой не щеше да ни види, гдето не можехме да принесем и морална полза? От друга страна, имаше и това, че малката дружина и по-лесно можеше да се скрие, а още по-лесно да се нахрани, отколкото цялата чета, която само по дирите можеше да намери неприятелят.

В живота на народите, на правителствата и на партиите дохождат такива минути, щото нравствените отпадания поразяват и убиват хората най-чувствително. Имаш сили грамадни, приготвил си се да стоиш срещу опасности и съпротивления, а веднъж само от слухове, само от далечни събития клюмваш врат мълчаливо. Безнадеждността и упадъкът, който се чете в лицата на присъствуващите, като електрически ток предразполага всички на сдаване и пасивност. Турският комендантин на шипченските крепости се предаде на русите

в 1878 год. с 30000 души въоръжена войска. Другояче не можеше да постъпи той, като знаеше, че другарят му, Осман паша, е паднал вече, че Сливен и София са отстъпили. Лъжливите слухове на 9 август, че всички партии са се съгласили в София, накараха много градове и гарнизони да дадат клетва на няколко чапкъни, които в душата си мразеха. Княз Александър, като се върна от Рени, знаеше, че цял народ е готов да сложи кости напредя му. Тогавашните лъжливи слухове, че Европа се мръщи за неговото възвращание, депешата на Александра III предразположиха всичките граждански и военни приятели на Княз Александра да пуснат тоя последния да си отиде и хвърли държавата в пропастта. Хапехме си подир един месец пръстите, но беше вече късно. В Търново двама изменници, Груев и Бендерев, които трябваше да повиснат с краката надолу на бесилката, председателят на Великото народно събрание ги водеше подръка на посещение при министрите, а българското правителство тръгна от Търново с намерение да отиде в София и се предаде на Каулбарса, който нямаше със себе си никаква войска! Подир малко, от един само глас, който се издигна в пещенската камара за в наша полза, и кураж, и сила се породиха между българските патриоти. Така е то. Ако бае Станчо, когото срещнахме в Тетювенската планина, ни кажеше: в Търново е станал паша Ботев или Стамболов, то всинца щяхме да се преобразим на левове.

И така, трябваше вече да се върви. По молбата на далматинците ние взехме със себе си един техен другар, на име Стефо, млад двадесят и три годишен момък по причини, че той си беше изгубил австрийския паспорт, а в такъв случай тетевенските власти, на които не е познато твърде много международното право, можеха да го скастрят, докато се разправи. Ние от своя страна взехме и отец Кирила, който каза, че по-добре предпочита да си види червата навън, отколкото да се предаде на турците, които е толкова много ненавиждал през целия си живот. На отец Кирил ние не можахме да откажеме; той беше от ония горещи деятели на Априлското въстание, когото турците с първо виждание трябваше да покачат на въжето.

Слънцето бе подскочило вече доволно нависоко над зелената гора и зарите му свободно надничаха в ниската долина, в която се намираше нашата разбунтована чета. От минута на минута горещината се увеличаваше и гъста мъгла на облаци излязваше от припеците, която се образуваше от намокрените гнили дървета и листи.

Вързаните гладни коне, които бяха заприличали на жива мърша, монотонно топуркаха с предните си крака по каменливата долчина и непрестанно махаха с късите си остригани опашки, за да се бранят от мухите, на които числото се увеличаваше заедно с горещината на слънцето. Простихме се наред с всичките си другари и всеки потегли набързо, накъдето му беше пътят. Едни плачеха, други проклинаха, трети мълчаха убийствено, така щото грозната картина беше пълна по всичките линии. Един от далматинците, на име Кръстю Некланович, който може би да обичаше своята пушка наравно с душата си, беше я хванал за края и дигаше да я блъсне от едно дърво, ако не се съглася да я взема. Той я целуна няколко пъти и ми я подаде. Горките ни коне, които заедно с нас бяха свидетели и на царство, и на мъки, оставаха вързани от дърветата, от които някои бяха и натоварени с едно-друго, с дрехи и книжни фишеци. Нямаше съмнение, че после няколко минути тия щяха да бъдат свободни, защото новите им стопани трябваше да се явят. В късо време дружината се изгуби отпред очите ни; в долината оставахме само ние четирима души: Бенковски, отец Кирил, Стефо и аз. Останаха и няколко души от другарите ни, повечето селяни от селата Калугерово и Мухово, които не тръгнаха ни към Тетевен, ни към Тракия, а просто нас гледаха в очите. Тия казаха, че искат да умрат там, гдето умреме и ние. По гореизложените съображения, т.е. че голяма чета не чинеше нищо, ние отказахме да ги вземем подиря си по начин категорически. Но тия не искаха да чуят от онова, щото им говорехме, а следваха подиря ни. Най-после ние бяхме принудени да обърнем пушките насреща им, като отстъпвахме в същото време към краището, гдето се намираше показаната от бае Станча пещеря. После това ние потънахме в гъстата гора н завсегда бяхме изгубени вече от очите на желающите да дойдат с нас нещастни другари.

— Войводо! Дядо попе! Недейте ни оставя в това пусто усое! — викаха тия подиря ни с болезнено отчаяние. — Защо ни излъгахте да си изгорим селата, а сега бягате от нас!…

Ужас и нищо повече! Злощастният тракийски юнак имаше пълно право за всичко казано, но що да му направиш, с какво именно да му помогнеш, освен да бягаш от мъченическия му поглед като престъпник? Измежду тия последните наши другари, които не искаха ни назад да се върнат, ни в Тетевен да отидат да се предадат се намираше и някой си Захарий, родом от село Калугерово,

Татарпазарджишко, който се отличаваше по време на въстанието с нечуто юначество.

---

[0] Крайчо имал пълно право, защото можа да се укрие в Средня гора здрав и читав, докато дойдат освободителните войски. ↑

[0] После нашето заминуване петричени били нападнати втори път от турците при Вран камък. Под предлог уж, че трябвало да направят петричени рай (поклонение) пред златишките аги, отделили и покарали със себе си 17 души първенци. Но като дошли до Смолската река, клането се почнало. Имената на погиналите мъченици са: Христоско Червенков, Игнат Маяков, Петър Пе-негов, Мито Хаджийчето, Дончо Анен, Никола Михайлов, Иван Димитров, Гинчо Шаламан, Ганчо Еров и др., на които имената не зная. Ганчо Еров се завърнал с половин врат заклан и той обадил за станалото. А на Гинча Шаламан, като го карали, отрязали му едната ръка и му я подали да я носи с другата!… ↑

[0] Освен кръста в нас останаха още и дебели суми пари, които бяхме взели от беглика. Те се състояха повечето от бели меджидии, турени в дисагите на отец Кирида, който трепереше над тях. ↑

[0] Башибозуците имаха право, като говореха, че откак излезли комитите но Балкана, не останало шума за козите им. Един от тях лично ми говореше в Ловеч, че като ударили един комита с куршум в гърдите, из гърба му изскочила едни кривач шума заедно с куршума. Тоя комита беше Войновски, офицерът от четата на Ботева, ударен около Троян. ↑

[0] В тая местност картата бележеше само няколко села, а именно: Липян, Бросеп и тетювепските колиби. Отец Кирил казваше, че знаял някакъв си манастир по тия страни, но не можеше да опрсдгли мястото му. ↑

[0] От това място турците взеха ндшата кореспонденция по въстанието, заедно с протокола на Оборище, както казах вече. Всичката тая кореспонденция беше поверена на Белопитова, която той носеше на своето сиво конче. Белопитов беше на 20-годишна възраст, ученик още, предаден всецяло на святото дело. ↑

[0] Любопитни са патимите на всеки бунтовник отделно, който се е скитал през 1876 година из Балкана. Стотина томове, до някоя

степен еднообразни може би, биха се написали, ако да бях събирал разказите на всекиго. Аз ще да опиша само една хилядна част от разказа на двама души: Н. Обретенов и С. Пенев, минали с четата на Ботева и отчегарени в Стара планина, по която се скитали близо около един месец. „В Етрополската планина изпаднахме при един овчар — говорят тия, — комуто като поискахме хляб, престори се уж, че е наклонен да ни даде. «При себе си хляб нямам — каза той, — но на кошарата, която не е далеч, дал господ.» Незабавно той тръгна към кошарата и ние го последвахме. Като извървяхме 500–000 крачки място, зачу ни се глас от човешко болезнено стенение, там наоколо из шумата. Вървим ние от най-напред и не обръщаме никакво внимание, защото водачът ни, който беше същият овчар, уверява ни, че това било гласът на една *чамава* овца. Ние ли се наближавахме до тайнствения глас, или той извика по-нависоко, но до нашия слух дойдоха следующите умилни думи: «Водица, братко… За хаир си — дайте ми водица!»… Овчарят иска да ни заглавика, за да ни отвлече вниманието и сега, но ние, без да го послушаме, ударихме в шумата, отгдето се чуваше гласът. Знайте що се представи напредя ни? Едип от нашите другари (името му не помня), когото бяхме изгубили преди един ден, лежи с очите нагоре в папратта, потънал в кръв, в умирающо състояние. Дордето ние се обърнем да попитаме овчаря каква е тая работа, видяхме само гърба му, като бягаше. Ние дръпнахме револверите да усмъртим тая черна душа, но в това именно време от друго едно краище пламнаха около десятина пушки, куршумите на които изхучаха наоколо ни. Понеже нашлте пушки бяха затъкнати от дъжда, изпразнихме си револверите само насреща им и потънахме в шумата…“

Както виждате, работата е била съвсем проста. Около кошарата на овчаря-българин е имало заложена пусия от башибозуци, които си надували спокойно чибуците, а овчарят е ходел да примамва скитающите се полуубити бунтовници. Иди после всичко това и недей кла нерязаните турци! Ако башибозуците замръкваха и осъмваха по усоето да чакат комити, то това бе тяхна свята длъжност, тия бяха в пьлпото си право. Как постъпихме ние с турските комити по късно, когато тия, някои от гях само, не искаха да се предадат? Видях едлн път, когато в с. Попкьой, Разградско, носеха главите па няколко души, с песни, а управителят Х. А. ги награди… Как постъпят в това

отношение цивилизованите християнски държави не с друговерци, а с техните кръвни братя? Кървава картина се представя напредя ви, щом отворите историята.

Каракачанските овчари (куцовласите), конто са в изобилие по планината лятно време, твърде кавалерски се отнесоха с бунтовниците, като че тия последните за тяхно добро да бяха въстанали. И турците даже не отстъпваха от да не покажат своя мерхамет… „Като вървехме през планината — разказва Н. Обретенов и С. Пенев, — другарят ни Воойновски зярнал една говедарска кошара, в която стоял стар турчин и си варял кафе. Ние заградихме кошарата, да му не дадем време да избяга, и можаше да го запушим вътре, без да се помрьдпе. «Ага, виждаш работата в що се състои, ние сме комити, като две и две четири; но от вас не искаме друго нищо, освен хляб» — казахме ние на полууплашения ага. Той отговори, че ни е познал, прели да му се обадим, и ни покани учтиво да насядаме. Свари ни по едир горчиво кафе, което зае мястото на небесна манна, а после се разпореди и за ядене. На трьгвание, когато всинца се изправихме напредя му да му благодарим като на баща и Войновски извади да му даде една лира за доброто гостоприемство, то той отблъсна парите, и каза, че не е ханджия и че като ни е нахранил, изпълнил си е мусулманската обязаност. После ни показа пътя, като ни предупреди где имало башибозуци и где не. Българите не постъпяха така. Освен предателството, ако някой измежду тях се намереше по-добър, той питаше най-напред колко пари ще му заплатим за труда!!…“ При разказа на двамата приятели аз ще да прибавя това, че не познавам ни едного бунтовника, който да не е бил издаден от българи. ↑

ГЛАВА VII. УБИЙСТВОТО НА ВОЙВОДАТА БЕНКОВСКИ

I

И така, ние четирма души: войводата, отец Кирил, Стефо далматинецът и аз, изгубихме се завинаги от очите на злощастните си другари. Аз притежавам твърде малки подробности за тях после раздялата ни, затова няма и да ги описвам. Онова, което зная на вярно за тях, е това, че едни пристигнали благополучно до Тетевен, гдето се предали на турците, други се блъскали няколко деня назад към Тракия, от които някои станали жертва на глада и башибозуците, а някои — твърде незначително число — се спасили в затворите, четвърти се самоубили, пети пропаднали без вести и така нататък. Аз ще да се занимая със съдбата на нашето пътуване, ще да ви разкажа, както можа, последните минути от живота на най-главният виновник от Априлското въстание и неговата трагическа смърт.

Щом ние оставихме зад гърба си нашите другари, след няколко крачки ето че напредя ни зее каменната пещеря, показана от бае Станча. Покачихме се по камъците и хлътнахме вътре един по един. Тя беше дотолкова тясна навътре, щото малко сено, запалено на входа й, решаваше нашата съдба, т.е. щеше да ни задуши вътре като лисици. Дъното й, доколкото можа да помня, че губеше в мрачна неизвестност, там далеч под земята. Около един час стояхме ние в това странно жилище, без да можем да се успокоим на минута, при всичко че надеждата ни да се нахраним преставаше вече малко по малко да бъде само пуста химера. Спогледахме се най-напред един други, захванахме да изпитваме по с критическо око местността, всекиму се искаше да изяви недоверие, а никой не смее да се обади от страх може би да не разчовърка чувствителното място, да не убива толкова скоро и останалия на иглен връх кураж. Най-напред отец Кирил пое думата:

— Уверени ли сте вие, че тоя българин (бае Станчо) не е някой турски пета (предател), преводен нарочно да ни затвори в тая кошара

като стадо, а после да доведе турците да ни избият? — каза той, след като свърши вече преглеждането. — Отгде може да го знаеш що е за човек и какво търси по тия места, когато никой българин не може да се подаде от селото навън? Отгде знаем, че той не е преводен от турците нарочно да примамва комити?

Думите на отец Кирил не искаха голямо тълкование. Може бае Станчо да не прекарваше никак през ума си това намерение, което му ние приписвахме, но можеше в същото време да е един от най-безсъвестните шпиони, а ние се мъчехме да сключим с него братски условия[1]. Решението на тая тайна беше немислимо и по тая причина, без да си губим времето, предпочетохме да извършим онова, което беше за в полза на милата душица, т.е. решихме да излезем из пещерята и да си вземеме очите из гората. Поехме към една урва на западна страна и после един час възлизахме на каменливия й връх, гдето слънчевите лучи шибаха до нетърпение. Мястото бе така запазено, щото неприятелят да имаше и ястребови очи, пак не можеше да ни зърне. Възползувани от тия естествени добрини, ние си събухме навущата и разблякохме мокрите дрехи, които простряхме по нажежаните от слънцето камъци, защото една неделя става вече, как киснем във вода, така щото цели се бяхме вмирисали.

После една почивка от два часа ние тръгнахме отново по върха на планината. Наблизо връхлетяхме едно малко момче-козарче, което нямаше при себе си ни хляб, ни каква-годе друга гостбица. То ни каза, че ако преминем двете реки (Бели и Черни Вит, мисля), насреща в голямата гора, която се площеше напредя ни като морска повърхнина, имало една говедарска кошара, до която сме можели да стигнем тая вечер, ако вървим бързо. Говедарите били от ближното село Бросен. Като беше добро времето, като нямаше ослепителна мъгла, из която да си блъскаме главите, до вечерта ние можахме да преминем доста място, като прегазихме в същото време и двете реки при всичката си слабост. Местността или пътят по-добре не беше така убийствен, както досега. При залязванието на слънцето чухме да реват говеда в ближния букак, на които гласовете дотолкова приятно се отзоваваха в нашия слух, щото ние ги взехме за ангелски тръби. Нямаше никакво съмнение, че тук са говедарските кошари, за които ни говореше младото козарче. С голямо предпазване, с влачение по очите си, за да не би да ни притоплей от невидимо място, се приближихме ние до

кошарата, т.е. до колибата на говедарите, след като се уверихме наздраве, че никакви пусии не съществуват наоколо. Освен това ние видяхме отдалеч вътре в колибата няколко панагюрци, бивши наши другари преди 2–3 часа, които ядяха хляб и разказваха нещо — известно какво — на зяпналия говедар. Тия се връщаха вече за Тракия. Колкото готов хляб имало при говедарите, пашите подранили другари бяха го оплескали до кора, а ние трябваше да теглиме зазъбица.

След заминуванието на панагюрци, които смятаха да преминат тая нощ златишката равнина, говедарите сториха тертип да сготвят и за нас нещо. Най-напред се насърбахме само с кисело мляко, а после ни донесоха в краището на гората и по малко кукурузен хляб. През целия си живот аз не съм ял така сладко, па и няма да ям оттук нататък. Вечерта ние останахме да нощуваме при тях, едно, че имахме нужда от дълга почивка, а, друго, че нощният мрак ни препятствуваше да пътуваме. Утешително беше за нас и това, че според думите на самите говедари, откак се дигнало въстанието, само един път са дохождали при тях башибозуците. Това изключение с нашите говедари може би да ставаше по тая единствена причина, че кошарата им беше малко отстранена. За да преспим тая нощ, говедарите ни отведоха в една пуста колиба, в която не бяха живели хора от няколко години. Тя се намираше на 200 — 300 крачки разстояние от тяхната колиба, в едно затънтено място, направена с букови цепеници отстрани, изправени отдолу нагоре, а отгоре нямаше нищо. Така щото звездите свободно надничаха вътре. Буйна трева, повечето пъстролиста папрат, беше израснала извътре, върховете на която се равняха с височината на стените, само мястото посред, гдето беше горял огънят, оставаше голо като тавичка. Тук ние постъпкахме и поналегнахме балканската треволига, върху която си сложихме в тъмнината полуизгнилите кости.

Понеже мястото беше затулено от всяка страна, по съветите на говедаря ние си стъкнахме и малко огнец. Не се мина много време, а слушаме, че нещо пищи около огъня, но кой обръща внимание — помислихме, че е някой червей. По едно време обаче Бенковски скочи като попарен и извика уплашено. Дордето ние разберем каква е работата, от скута му се изтърси пъстра пепелешка, змия усойница, която се вижда, че е имала своето жилище под огнището отдолу. Дълго време ние не можахме да затворим очи пред вид на тия студени гости да не би да се срещнем насъне с отровната им засмивка. Чак посред

нощ затворихме очи под строгото карауление на едного от нас. Не стига башибозуци, мъгла, глад, предателство, но и от змии още трябваше да се боим!…

От най-напред много си мислехме дали трябва да се запреме в тая колиба, т.е. да се повериме на говедарите, които, не дай боже, ако бяха някои лоши хора, турско ухо, в ръцете им беше да ни изчукат тая нощ като пилци. Но сънят и тежката нощ надвиха на всичко. Естествено бе, че после едно нахранвание като хората, после изсушаванието на дрехите ни и после нагряванието на огъня сънят, сладкият сън, ставаше неизбежен. Един от нас — отец Кирил, ако помня добре — остана да ни караули до известно време, а после друг трябваше от трима ни да го замести. Спахме, пременявахме се, трупахме дърва на огъня, а що ставаше в това време навън — никой не иска да знае, светлината на огъня не ни даваше възможност да следим и външния мир. Но чуваме навън — върши се нещо необикновено. Среднощ се минуваше, когато всинца бяхме разбудени, отведнъж се намерихме около огнището със заспали физиономии. Страхотия! Светът рискува да пропадне, втори потоп се готви да стане… Буря ужасна, тъмнината грозна, Балканът реве сърдито, букове падат, клонища скрибуцат от триение един от други, земя, небе и планини станали едно, трещи, плющи — в действителност светът пропада!… Тъмни облаци, които висяха като скали над самите клонища във вид на конусообразни тръби, плуваха вълшебно и грандиозно с голяма бързина над главите ни. Силният вятър дигаше где що му се попадне, не се забави той да се трогне и до нашето скромно жилище, което се люлееше чак от основата си. Докато въгленчетата хвърчеха нанагоре едно по едно, като из параходна тръба, отведнъж цялата жарава заедно с пепелта се дигна от огнището и полепна по дългата брада на о. Кирила. Бедният, той изхвръкна навън из вратата и изрева, колкото си може: „Изгорях!“

— Скоро бягайте навън, че колибата гори! — повтори той след няколко минути и ние се намерихме при него във високата папрат.

И действително горнята част на нашето опустяло жилище гореше вече, запалена по всяка вероятност от хвръкналия огън. Ние треперехме от планинския студ сред поляната и се стискахме един от други да се не изгубим в убийствения мрак. В това време именно силен дъжд, лапавица, град, сняг и пр. рукна да вали, а бурята започна

да утихва. Ние се свихме един до други, наведохме глави и изложихме гърбовете си на пороя и така дочакахме заранта. Докато тъмнееше наоколо, малко по малко захванаха да побеляват гората и тревата, нежни и зелени като през месец май, както се е рекло. Искам да кажа, че дъждът се пресече на студен сняг, като че да не беше 8 май, а 8 ноември, или пък баба Марта. Той се постилаше разкошно по земята, като бели трендафильови листи. Скоро атмосферата изстина чувствително, дрехите ни на гърба станаха корави като дъска, ледени пръчки, бистри и прозрачни, повиснаха от листето, с една реч — зима не на шега. Захвана се вече страшният и паметният оня ден — събота, 8 май, който така също ще да бъде записан, както казах вече, с черни слова в хронологията на въстаниците от 1876 година. Той нанесе последния удар на нещастните борци за българската свобода, той се притече на помощ на хищните и така силни башибозуци!…

Тая нощ немилостивата Стара планина беше пълна с поборници върху една линия от 40–45 часа разстояние, от Сливенския балкан Демиркапия до Марковата врата на запад[2]. Когато се съмна вече, снегът имаше дебелина около една педя. Ние стояхме под една шумка, натрупани със сняг като същи кютюци, и не смеехме да се мръднем от мястото си, от страх да не би да направим стъпки. Зелената до среднощ трева и листи сега бяха увяхнали и попарени като коприва, заковани в прозрачен лед. Снегът падаше на парцали, на десет крачки разстояние не можеше да се види. До късно време през тоя ден, 8 май, ние се маехме на това място около говедарите и си пръскахме главите накъде именно трябва да отидем.

— Ей, сиромаси! Живи ли сте? Тая поразия като че нарочно за вас да става — каза един от говедарите, който дойде да ни обиколи на заранта.

Отидохме в колибата на тия последните, които не бяха изкарали още говедата на паша по причина на времето. В колибата им гореше такъв огън, на който свободно можеше да се опече цял един бивол. Говедарите бяха трима души българи. Щом ние се подадохме, тия отложиха калпаци и целунаха ръка на о. Кирила. Дълго време тия се чудеха както на нашия ум, така и на дързостта ни, че сме се решили да потеглим по Балкана в такова разбъркано време. От най-напред се побояха да ни приемат в колибата си, но ние сполучихме да ги уверим, че сме чисти българи, червата си да видим изтърсени на земята, пак

няма да споменем името на оногова, който ни е дал залък хляб, който ни е подал братска ръка. За спечелването на тия хорица на наша страна най-много трябваше да благодарим не на револверите и на калпаците с левове, а на кръста и капата, т.е. на о. Кирила, който във всеки случай повече състрадание възбуждаше в хората, отколкото ние.

Един от тримата ни благодетели на име Нею склони да дойде с нас и същия ден още да ни заведе докъде тетевенските колиби, гдето щеше да ни предаде на друг един говедар, негов познайник и добър човек. Според думите на тримата тия говедари, кошарата на тетевенския говедар се намирала около мястото, наричаемо Свинарската лъка, гдето не било дотолкова мръсно, т.е. там нямало да пречат башибозушки потери, и по тая причина можели сме да останем за няколко деня при добрия говедар. Кой знае, може би тая надежда, това утешение да ни се даваше от тримата ни приятели с единствена цел да се махваме по-скоро от колибата им. А снегът следваше в това време да се лепи богато по земната повърхност; той надминуваше вече педя дебелина и наближаваше да достигне колене. Тримата говедари не можеха да си обяснят по никой начин причината на това безобразие, да вали сняг 15 деня след Гергьовден.

Бай Нею си приготовляваше вече едно-друго за път. Но преди да потеглим, нужно бе най-напред да похапнем нещо, па тогава да се борим с дебелия сняг и с увисналия по клончетата на дърветата лед. Трябва да ви кажа, че и на тая кошара брашното се даваше с четеля. По тая причина наместо хляб един от говедарите, най-младият, засука скути и надве-натри замеси малкото брашънце на тесто, което накъса на малки парченца и го хвърли в черното котелче да ври на огъня. Тая гостба се казва *траханица*, позната на мнозина от читателите.

Дордето стана готово ядението, простодушните наши благодетели, които не снемаха от нас погледите си, не преставаха да ни отправят различни питания, на които ние всинца от един път отговаряхме с голяма готовност. Отговаряхме ние просто по тая причина, защото животът ни стоеше в техните ръце, а, от друга страна, като къкреше котелчето на огъня, предназначено за нас, разполагаше ни към всичко.

— Кой знае колко пара вземате вие, като сте тръгнали да вършите тая работа? — питаше един изпомежду тях със самоуверение.

— То не иска я питание колко ще вземат такива като тях хора — възрази бачо Нею, който щеше да ни води към Тетевен. — До десятина лисичи очи (жълтици) трябва да се набират на годината? — прибави той въпросително.

— Тютюн парасъ — потвърди други.

— Зад тая ваша работа, *галиба*, че Голямата *мечка* (Россия) стои и аз няма да се излъжа, ако ви нарека нейни хора — забележи важно най-старият от тримата говедари, като посочи с пръст към север. — Ние се четем като негови деца, той се труди да ни избави от невярна ръка.

— А за Божагроб нищо не казваш — възрази втори. — Него ще отърве той по-напред, па тогава нас. В неговата земя най-много се пазела вярата и божите закони. Аз съм слушал от стари хора и от попове, че в неговите ръце се намирал честният кръст и дървената сабля на свята Богородица, с която агарянците едно време превзели Стамбул; по тая причина срещу неговата християнска войска никакъв друг аскер не е в състояние да се бори: пред топа му върви кръстът…

Така любезно бяха се впуснали в разсъждения тия горски хорица, защото по причина на лошото време тия не бързаха да пущат на паша добитъка си. Преди да потегляме на път, Бенковски поиска да си промени войводските дрехи, както и ние самите; но освен два скъсани калпаци, които говедарите можаха да намерят помежду си, други никакви не бе възможно да ни се доставят. За всичко ние заплатихме на говедарите.[3]

След като се опростихме, предобед потънахме в гъстия букак, предвождани от Нея, към западната страна. Бяхме извървели едно разстояние от 500–600 крачки място, когато тоя последният се повърна да обади на другарите си да пуснат говедата подиря ни, за да се заличат дирите ни в снега. За да достигнеме до Свинарската лъка, имаше няколко пътеки, твърде преки, чрез които в късо време можехме да се намерим там. Водачът ни обаче забележи, че и нощно време той не би се решил да ни преведе през тях, по причина че били заловени на няколко места от башибозушките потери. Следователно, ние трябваше да бродим и да пътуваме през такива места, които са достъпни само на мечките и в които бе стъпял чавешки крак само от немай-къде.

И така, ние започнахме борба с майския сняг, без път и без строго определено направление. По причина че вятърът бе утихнал

вече да люлее клоновете на дърветата, по които се лепеше мекият сняг, щом се досегнехме до някоя шумка, вратовете ни се покриваха с дебела преспа.

II

Живо създание, ни птица, ни балканско животно, ни пък някакви си следи от одушевена твар не се виждаха. Букове колосални, с опрени до облаците върхове, хралупи като крепостни стени, покрити с мъх, червояденина и жълти гъби, свалени по земята дървета, които бяха запазили своята дива гордост и в окончателното си поражение — и друго нищо повече. В тая дива местност бае Нею беше за нас и господ, и другар, и опасение, и надежда, и всичко друго, каквото щете. Изгубен бае Нею — изгубвахме се и ние. Къде пладне достигнахме в една река, на която свирепото течение още по-голяма монотонност придаваше на околността. За да направим игра в дирите си, умният и практическият човек, който вярваше, че дървеният калъч на свята Богородица бил в ръката на руския цар, предложи ни да нагазим в реката и да тръгнем сред посинялата от бистрина вода надолу по течението! Разбира се, че тая жестока заповед биде изпълнена още на минутата без никакви разсъждения. Зацапахме ние като патки по каменливото дъно. На много места дохождаше отпредя ни или водоскок (малък, разбира се), или пък дълбока вирчинка, която да прегазим. Ние се отказвахме.

— То ще се рече, че аз трябва да се върна при добитъка си, когато вие сте знаели от мене по-добре — възразяваше безапелационно и неумолимо Нею, като си държеше в същото време и двете ръце отворени в знак на учудване.

Нямаше що да се чини: пак влязвахме в линията на шумната река. Сиромахът о. Кирил! Неговото дълго расо плаваше по повърхността на водата, като че да беше сертме. В едно удълбано място Бенковски се стрепна и цял-целниничък се простря сред реката с главата нанапред. Най-после всинца вкупом бяхме принудени да се откажем от тая крайна предпазливост, защото краката ни изтръпнаха и се вдървениха от студ, като безчувствени кютюци. Измъкнахме се из реката като самодиви и поехме на дясна страна из стръмната урва. Пак се спря Нею и изново начерта друг, по-практичен маршрут. Той тръгна по обикновено най-напред, захвана да мести своите високи като кокили крака и ни поръча да стъпваме право в неговите стъпки и да се

не подпираме на пушките си освен той на своята дрянова тояга! За приятно разнообразие или за остра шега, ще възразят може би читателите, е правил това немилостивият Нею. Ни едното, ни другото. С това той искаше пак да напакости на потерята, която, като види, че само един човек е пътувал, няма да се впусне да го преследва иди пък ще го вземе за овчар.

Но щом наближавахме някоя извънредна стръмнина, всичките хитри стратегеми на Нея рухваха на земята. Наместо малки стъпунки по снега се изписваха различни карикатурни фигури, размесени с пръст и букова шума, попадала по земята, а понякога, като не се случваше да има наблизо дърво или клон, за да се заловиш от него, линията ставаше продълговата няколко метра, на края на която се събираше голям сняг, който неволно си тикал с краката си. Искам да кажа, че ние падахме и ставахме. Пушките, които от по-напред държехме на ръце, за да не ги дотегнем някак на снега, т.е. кондаците им, което се считаше за явно предателство, сега отхвъркваха настрана и цели-целнинички се изписваха върху преспата, така щото твърде наглядно можеше да се познае и от каква система са даже. Освен преводачът ни, бае Нею, който твърде рядко се излъгваше да падне, и то на някое много зло място, ние падахме напред непрестанно, но не толкова често, както правеше това о. Кирил. Сиромахът, по причина на дългото си расо и на тежките дисаги, пълни с бели меджидии, един път прекрачеше, а два пъти изправяше поклон. При всяко падание парите издрънчаваха, като че да се намирахме в сарафски дюген, а Бенковски изглеждаше накриво свещеника и му скърцаше със зъби.

Когато горското око на бачо Нея забележи, че ние отпадаме от минута на минута и все повече захващаме да не пазим правилата на горски хора, започна малко по малко да ни издига към върха на планината под предлог, че оттам ни бил уж пътят за Свинарската лъка. Колкото повече излязвахме нагоре, толкова по-чувствително се усещаше студенината, толкова по-непроницаема ставаше мъглата, която се лепеше и позлатяваше с лед и дърветата, и снега. Снегът престана вече, но тук, по планинските височини, той надминаваше и колени, замръзнал и поледен, а не мек и пръхкав, както по ниските места, така щото едвам можехме да го пробиваме с краката си. Мокрите ни дрехи така се сковаха на гърба ни от планинския студ, щото взеха коравината на чамова дъска. С една реч, зима и студ; като

по Коледа. Надвечер, като преминувахме една урва на ребро, за пръв път се уверихме, че и други божи създания обитават в тия места. То бяха дирите на една мечка, която заминала пред нас. Малко по-нататък Нею се спря заведнъж и посочи с поглед и ръка нанадолу. Какво беше нашето удивление, когато ние съгледахме едно космато валмо, като че да бе покрито с обърнат наопак кожух, на който от страна висеха двата ръкава. Това неподвижно валмо беше нашата спътница — мечка, обърната към нас със задницата си, а главата ѝ се не вижда, като че да беше заровена в земята.

Ние се спряхме и с втренчено любопитство гледахме на страшното това животно, което бяхме наближили около стотина крачки и което не ни виждаше още, нещо твърде удивително. Разбира се, че ние никакво зло не можехме да ѝ направим, защото да гръмнем с пушка, значеше сами да се предадем на потерите, които бог знае дали не се намираха на няколко крачки разстояние от нас. Най-после бае Нею подигна един чукан и го хързули направо към мечката, който удари в краката ѝ. Що ни трябваше? Пущината наистина не ни виждала. Тя дотолкова се уплаши от нашето появяване, щото подскочи на четирите си крака като зайче и така ужасно ревна, щото ехото на гласа ѝ се забиваше от четири страни на планината; а кютюци, а камъци, плюсък и трясък нямаха граница.

— Пуста останала! Черви мозъка ти да изедат — избърбора бачо Нею подире ѝ.

Като отидохме на мястото, гдето беше се спряла тя, видяхме, че си била пъхнала главата под снега в един дълбок мравуняк да търси яйца, та затова не можала да усети нашето приближаване.

И така, тоя ден може да се каже, че го преминахме благополучно. Хиляди пъти бяхме повече благодарни да срещаме мечки, вълци и пр., отколкото наши братя — человеци, които бяха по-опасни от зверовете. Нощта, не дотолкова мрачна по причина на снега, ни свари на върха на планината. Заедно с нея настана и коледен студ, до такава степен, щото ние замръзнахме на мястото си и никакво движение не беше в състояние да ни поддържи нормалната топлина. Нею искаше да продължаваме тая нощ пътя си, така щото до разсъмване да преминем оная местност, в която той се боеше, че не е край да няма турски пусии. След дълги молби и убеждавания едвам можахме да го

отвърнем от това му намерение, да склони да преспим тая нощ в някоя долина, гдето да си стъкнеме и малко огнец.

Както обикновено става в подобни случаи, така и сега, ние избрахме такова място за спане, в което, за да се види огънят ни, башибозуците трябваше да се покачат на облаците, и то право над главите ни. Другояче бе невъзможно. Над главите ни се издигаха колосални кичести букове, които приличаха на цъфнал трендафил по причина на натрупания върху им сняг. Освен това от всяко клонче и листче висеха ледени шушулки, като от полюлей, измежду средата на които бяха заковани зелените пролетни листи. За огнище ние си избрахме такъв един допотопен дънер, кух като бъчова, който приличаше повече на остатки от римска крепост, отколкото на дърво, защото зелената мъх, която го покриваше, съвсем други цвят му придаваше. В неговата дупка, която имаше форма на пещ, ние си стъкнахме огъня. Скоро червеният пламък започна да бухти из горната част на отверстието му и издаде миризма, като кога се подпали прахан. Бяхме изринали вече снега наоколо за сядание и Нею кършеше тънки вейки за постилане, а ние захванахме да се събуваме, когато едно непредвидено обстоятелство, за което никому през ума не минуваше, че ще да се случи, принуди ни да отстъпим няколко крачки настрана, кой с един крак бос, кой с два и пр. Причината на всичко това беше натрупаният по клонищата на дърветата лед, който, като се разтопи от буйния огън, започна да се сипе по главите ни като град. Освен че ни мокреше изново, но и гдето паднеше стопеният лед, накарваше човека да се почеше. Ние почакахме за няколко минути отстрана, но като видяхме, че тая комедия ще да се продължи през цялата нощ, потрудихме се да му намерим лесницата, за да имаме възможност да бъдем по-близо до огъня.

Бай Нею отсече няколко чатала, които заби около хралупата, напречи отгоря им други върлини и метна; върху тях мушамите ни, йод който се свихме на сепер. Така прекарахме ние през цялата нощ. Понеже от последните наши събития нямаше нещо привлекателно и утешително за разказване, на Нея беше предоставено да разкаже своя живот и патими. Помня, че той наброяваше, че откак станал човек, до двадесят и пет пъти го били турците, четири-пет пъти му извивали главата да го колят, до петнадесят пъти го обирали и пр., и пр. Той бе прекрачил 40 години, а само три до четири пъти бил влязвал в черкова,

и то на Възкресение и когато умряла майка му, та затова питаше отец Кирила дали не тежи на душата му голям грях. Войводата му отговаряше, че не грях, но и святец още може да стане той, ако турците го бият няколко пъти още.

На разсъмване, когато сме заспали всинца, не зная как се е отъркулила капата на о. Кирила и паднала в огъня. Когато той я тури на главата си, тя приличаше на берберски тас, защото само от едната страна беше изгоряла.

III

На другия ден по пладне ние пристигнахме благополучно на Свинарската лъка, която се намира на едно разстояние от 2½ часа към северната страна на Тетевен. В ниските места на планината снегът беше захванал вече да се топи, а по високите върхове стоеше още. Силни порои рукнаха да текат по долищата.

Пологарите на бъдещия ни благодетел стояха вече отпредя ни на едно разстояние от 300 — 400 крачки най-много и ние свободно си издавахме главите из краището на гората, за да разглеждаме местоположението. Тия бяха построени на една гола поляна, заобиколена и от четирите страни с високи дървета, до които се опираше плетът на кошарата, в която запираха говедата. Само от едната страна, гдето се намираше колибата за хора, имаше празно място, т.е. поляна, която, се стесняваше постепенно към букака. От най-напред, дордето не бяхме пристигнали още, преводачът ни се съмняваше да не би да намерим пуста тая кошара, защото бил дочул, че турците скарали говедата около Тетевен; но сега не оставаше никакво двоумение по тоя въпрос: из колибата излязваше дим и пологарът се чернееше, гдето лежали говедата. Тия признаци се потвърдиха най-добре и най-ясно, когато съгледахме, че из колибата излезе човек, който задигна един чукан и пак се върна назад. Тая местност се нарича Малкия Климаш, която се намира между реките Брезова, Костия и Василева.

— Не бойте се вече; тоя е човекът, при когото ви водя — каза преводачът ни Нею радостно и засмяно, понеже се отърва вече от един тежък товар. — Вижда се работата, че момчето е отишло подир говедата, а той е останал да меси хляб. Работата се посрещна много добре и нам не остава друго нищо, освен да отида да го известя, че скъпи гости му са дошли.

От произнесените думи на бай Нея „останал да меси хляб“ нашите очи се опулиха. След няколко още наблюдения около колибата, да няма някаква турска пусия, делегирахме Нея, а ние насочихме пушките си към колибата от краището на гората за всеки случай. После десятина минути при нас стоеше вече очи срещу очи човек на

петдесятгодишна възраст, среден ръст, с черни гъсти мустаци, из които се виждаха тук-там бели влакна, с голямо изпъкнало чело, набърчено като книжен фенер, с малки околчести сиви очи, които блещукаха като на лисица, и с туплест нос, който приличаше на татарски ботуш. Преминалата му възраст никак не съответствуваше с правото му като фидана тяло и с бързите му леки движения, свойствени само на двадесятгодишни момчета. Щом той се приближи до нас, без никакво посвенявание или страхувание отведнъж протегна ръка да ни поздрави, като да беше бил и пребил с нас, като че да бе известен, че тоя именно ден ще да има среща с нас.

— Хайде, добра среща, момчета! — каза той с мъжки глас, не без сериозност.

Готвеше се вече да седне насреща ни, но като съгледа о. Кирила, който стоеше малко настрана зад едно дърво (той завинаги вървеше малко настрана от нас), скочи на крака, с необикновена бързина смъкна си големия рунтав калпак, прекръсти се набожно и след като млясна десницата на святиня му, произнесе:

— Благослови, отче святи!…

— Бог и пресвятая Богородица да те благословят, чедо — отговори покъртено о. Кирил, като виждаше подобно религиозно страхопочитание в лицето на един планински говедар.

За да му направи още по-голямо впечатление, той измъкна из дисагите позлатения поибренски кръст и му го поднесе на целувание. После тая церемония между о. Кирила и непознатия ни още благодетел тоя последният се сложи на земята, подпрян само на едното си коляно, като че ще да мери нишан, и дорде ние се наканим да му предложиме обикновеното питание, той ни превари.

— С първото си виждание още, ако ме не лъжат очите ми, аз можах да се договедя като с какви хора имам работа… хора, на които съм готов и душата си да дам!…

Бенковски си подигна крадешком погледа от сериозното лице на чудния тоя човек, който като че не говореше от себе си, а сякаш че четеше епитафия върху паметника на някой гръцки герой, паднал за свободата на своята мила патрида. Погледна ме той и намигна с едното си око, което значеше: „Намерихме най-после човек, какъвто е нам потребен!“ Последният прибави:

— Но сега не е време да се хвалим един други кой какъв е и какво може да направи. Отсетне ще да се запознаеме, ако е рекъл господ, а сега да дойдем на работа. Аз мисля, че първото нещо, което ще да поискате от мене и от което имате нужда, не е друго нищо освен хляб. И тъй: какво ще да кажете? Да донеса ли нещо да похапнете?

Всеки може да си въобрази какво маслено удоволствие произведоха на нас последните тия думи на новия ни благодетел. Тия се потърколиха като по мокро кадифе и дълго време звънтяха на слуха ни, като че да бяха ангелски глас. Щом той, благодетелят ни, прие удовлетворителен отговор, т.е. че първата нужда е хляб, отговор, който отдавна чакаше на устните ни, скочи като петнадесятгодишно момче и бързо се затече към колибата.

— Ето човек, на когото напълно можеме да разчитаме и на когото можем да се надеем, че ще да ни помогне — забележи о. Кирил и смъкна от врата си тежките дисаги.

— Не е край да не бъде той работник от революционерния комитет, па може би и другар на покойния Левски — допълни Бенковски.

— Да ни дава хляб, па бил, какъвто ще — каза Стефо далматинецът, който се занимаваше да разчистя мястото, гдето щяхме да ядем, защото човекът, за когото ставаше дума, идеше вече към нас, натоварен с едно-друго.

Под мишница носеше той един кози мях, наречен *огуртник*, който стърчеше и от двете страни, надут като жероненска гайда. В подобни мехове овчарите и говедарите по Балкана си държат млякото, което става твърде добро и вкусно.

След ядение всичките наши предложения, които ние казахме на новия си благодетел, като: наема ли се той да ни прикрие за няколко деня из планината, дордето поутихне малко работата, може ли да намери някой човек или пък той сам да ни заведе към Троян, Сопот и пр., се приеха безусловно с малки някои забележки и предупреждения. Само когато тръгна да си върви назад старият ни проводач бае Нею, той направи следующата забележка:

— Всичко това е добро и аз никога няма да се откажа от да не помогна на такива наши юнаци като вас; но от едно нещо има да се боя в тая работа — и посочи с поглед към стария ни водач. — Страх ме е от тоя копилаш (умалително — момче), да не би да направи някой

аджамалък (предателство, иска да каже), да отърве някоя дума пред кучлаците (турците)…

Като вярвахме, че тая забележка е искрена, и четирма в един глас възстанахме да защитим бае Нея, че той никой път не би се изтървал да направи подобна глупост, защото и неговият косъм не е от чистите, т.е. че и той ни е хранил и поил с ръката си. Това същото потвърди и Нею.

— Какво си хортуваш ти бе, аратлик? Умът ми, сполай му, не го е изпила още оная, която слушаме всеки дан по дърветата (кукувицата)!

Както и да е, а Нею беше спокоен вече, че сполучи да ни предаде на такива грижливи ръце. Той стоеше вече на крака с дебелата си тояга в ръце и няколко пъти повтори да каже: „Е, на мене изин да си вървя.“ На прощаване Бенковски го попита колко пари ще трябва да му заплатим за големия труд и неизказаната добрина, която видяхме от него.

— Колко ще да ми заплатите? Да можа поне да си купя едни подлоги (цървули, но презрително подлоги), защото тия на краката ми се изпокъсаха от вчера насам, па за останалото да прощавате: кой ще да му издирва много-много.

— Ни с пари, ни с думи можем да ти отплатим ние тебе — отговори о. Кирил и вмъкна в костеливата ръка на Нея стотина гроша пари.

Той му целуна десницата с отложен калпак, който подпираше с лявата ръка над главата си само малко открехнат. Щедрото възнаграждение, което се направи от наша страна на Нея, не остана чуждо за новия ни благодетел.

След заминуванието на бача Нея остави ни така също и другият говедар, т.е. навият ни благодетел, който отиде да обиколи дали се е чуло нещо за нашето пристигване по другите там съседни колиби, а на нас се обеща, че надвечер ще дойде да ни вземе от тава място, за да ни заведе на друго, по-добро.

Вълю, или Велю Стоилов Мечката (така се казваше новият ни благодетел), е родом от Горньонската река, тетевенски колиби. Освен че той показа към нас от най-напред голяма готовност да ни приеме с такива думи и ласкави обнасяния, за които ни най-малко съмнение не можехме да имаме на него, но, от друга страна, той ни излезе и нещо като познайник по следующия начин:

— Хей, и аз имам момче, тъкмо на вашата пора, което от няколко години живее в пуста Влашка, в Турно Северин — каза той и въздъхна от всичката дълбочина на сърцето си. — Според разказванието на някои наши селяни, които го виждали там наскоро и приказвали с него, твърде ме е страх да се не намира и той сега по Балкана във вашия кайфет…

Не щеш ли, че това момче, за което дядо Вълю въздишаше от сърце и душа, от дума на дума да излезе познайник и приятел даже на Бенковски! Когато тоя последният разказа на милозливия баща чертите, името, възрастта и занятието на сина му, то той подскочи от радост, прегърна войводата, който описваше чедото му, и каза, че ние сме негови момчета и ще да се грижи за нас, както би се погрижил и за своя син. Иди после всичко това, после тая щастлива случайност, та се съмнявай в патриотическата искреност на дяда Въля!

— Мълчете и се молете богу само, който се смили над нашите теглила и ни изпрати тоя святи старец — забележи отец Кирил.

В отсъствието на дяда Въля Бенковски ни разказа, че действително той се познавал със сина му. В 1875 г., по Заарското въстание, когато той, Бенковски, беше определен да пали Стамбул, за което споменах в първата част на *Записките* си, синът на дядо Вълю бил един от определените палачи, но не заминал за Цариград. Според собствените думи на дядо Вълю, той бил роднина още и на Марина, из Тетевен, когото ни един от нас не познаваше лично, но го бяхме слушали, че той е един от приятелите-работници в Тетевен. Голяма нужда имахме да се срещнем с тоя последния и дядо Вълю се задължи да ни го доведе на другия ден в планината.

Всичко гореизложено, взето в едно от наша страна, ние повярвахме не на шега, че животът ни при тоя старец е в безопасност донейде си. Без да поставиме даже караул, оттеглихме се малко по-навътре в гората и легнахме да спиме. Дъждът почна да вали отново. Часът къде 10½ вечерта по турски зачу се плюсък откъм противоположната страна на кошарата, който приличаше повечето да е някоя мечка или друго животно, отколкото човек; но било каквото и да е, ние се отместихме от мястото си на пусия и обърнахме пушките към оная страна, отгдето идеше шумът. После десятина минути ние съгледахме бозовата аба на нашия старец, който отиваше право на онова място, гдето ни беше оставил от по-напред, и като се огледа

надолу-нагоре, та видя, че ни няма, започна да подсвирва (хайдушки знак).

— Господ да ви знае, момчета! Прекъсахте ми сърцето като с кремък, когато видях, че ви няма — отговори той на нашето обаждание. — Какво не си прекарах през ума за вас?…

Когато го наобиколихме вече като пилци, той ни съобщи с важност на челото, че трябвало да се приготвим за път, защото ще да ни води навръх Стара планина, да ни запре в една каменна пещеря, позната само нему и още на един негов другар, на когото сме трябвало да кажем: „Лека пръст“ — т.е. че той се поминал вече. Причината на тия предпазливи мерки била голямото число башибозуци (кучлаци според него), които нападнали по колибите и наскоро имали намерение да излязат по гората.

— В тая пещеря — прибави той — вие няма да се боите от нищо. Хващам се с вас на бас, че ни един косъм от главата ви няма да потрепери. Там ще да живеете като в някоя влашка кръчма! Аз случайно можах да я изнамеря, и то не сега, но когато бях на двайсе години момче и пасях козите по тях места заедно с рахметлията (покойния) си баща. Един ден гледам, че орел кацна на една от голите канари; той държеше в устата си храна, от което мен ми щукна на ума, че може да има малки орленца в тия канари. Качих се на едно дърво и ето че напредя ми зее пещерата…

Разбира се, че от това историческо описание на тая пещера нам не оставаше що да възразяваме: „Да вървим?“ „Съгласни.“

IV

На мръкване ние стояхме вече като на поклонение под колосална каменна стена, покрита с дебел лед, между който се подаваха тук-там листове от зелен здравчец. Тая стена се намира на върха, на самия връх, гдето се е казало, на Стара планина, а в горните й катове е речената пещеря, новото наше жилище. Гъста студена мъгла покриваше балканския хребет, от влажнината на която се образуваше по дърветата скреж и поледица. Тук снегът си стоеше още както бе паднал на 8 май. Страх ужасен побиваше човека само като си дигнеше главата да погледне острите и зъбести скали, по които трябваше да възлизаме, дордето пристигнеме до назначеното си жилище. Дядо Вълю ни предупреди да заобиколиме от другата страна, защото по канарата направо не било възможно да се възлезем по причина на хлъзгавата поледица, а трябвало най-напред да се покачим по едно дърво, а после вече да преминем по един от неговите клонове, който се простираше до самата дупка, като по мост. И действително, това така трябваше да стане; ние сами с очите си се уверихме, че друга леснина нямаше. Дордето се занимавахме да разглеждаме това дърво, отгде и как ще да бъде по-лесно да се покачим, дядо Вълю като катерица се пое по него и скоро гласът му изгърмя в пещерята.

— Ех, момчета, завиждам ви на тая къща! Я гледайте как е пренетено и очистено вътре от вятъра, като че мома да е шетала — каза той.

После той попълзя изново по клона и очукваше с тоягата си леда, за да преминем по-лесно. Ние сукахме надолу, въртяхме нагоре, поехме се най-после един след други по дебелото дърво. Отец Кирил стоеше вече доволно нависоко, когато изтърва дисагите си от гърба, които паднаха на земята, и гласът на белите меджидии се обади.

— Какво направихте? — се обади дядо Вълю и надникна като бухал от канарата. Както се види, ясният глас на презрения метал възбуди неговото любопитство.

Той стоеше на края на пещерята и ни поемаше един по един за ръката, като казваше в същото време: „Пазете се да не гледате нанадолу, за да не ви излъже дяволът“… Преди да разгледаме

поменатата си къща, най-напред трябваше да влезем в обяснение с дяда Въля за някои необходими неща, понеже той щеше да си върви. Дадохме му стотина гроша, които него време, в Балкана и в ръцете на дяда Въля, имаха цена за 1000; казахме му да ни купи една ока тютюн, две-три оки сланина, която е най-добрата храна в планината, защото държи сито и топло, и му повторихме да извести Марина в Тетевен да дойде при нас.

— А че аз да се не маям. Вие бъдете рахат; щом се съмне утре, дай, боже, ще дойда да ви донеса една топла пита и малко отварица да си похапнете — каза той и попълзя по дървото да си отиде.

След заминуването му ние се завзехме да разглеждаме жилището си, при всичко че беше вече притъмняло. Пещерята има дължина около 5–6 аршина, височина 1½-2, а на широчина около един аршин само, така щото ние четирма трябваше да се нагнездим един по един на дължина отвън навътре, като в улей на воденица. Тежко и горко на оногова, който останеше най на края на дупката, гдето снегът достигаше и гдето вятърът блъскаше най-жестоко. Наред от лява и от дясна страна на пещерята се протакат непроходими скали, през които невъзможно беше да се доближи човек до нас; от горня страна над главите ни, т.е. над пещерята, така също има надвесена скала, като полица, покрита със здравец и дребна люлека, а няколко аршина по-надолу се намираше пещерята. От долня страна, т.е. гдето се намира дървото, което ни служеше за мост, можеше да се види, доколкото позволяваше мъглата, стръмна и права като крепостна стена урва, набита с дребни камъчки. Дойдеше ли някой случайно или от зевзеклък да отсече дървото, в такъв случай ние ставахме святи мъченици, повече от Мария Егнптянка. Искам да кажа, че нито ние самите можехме да слеземе на божата земя, ни пък на неприятелските куршуми можехме да станем жертва. Чисти търговци; само орлите щяха да се зарадват, и то като се дигне мъглата, защото и тия не можат да гледат свободно през нейното покривало. По-нататък нищо вече не можеше да се види; чуваше се само глухо шумтение на вода или друго нещо. Това можа аз да кажа само за тая пещера, която е крила българския войвода, виновника на Априлското въстание. Как се казва тя от местните жители, истина ли говореше старецът, че само нему е била известна в околността, дали действително беше дотолкова тайна и на скрито място — аз си признавам, че не можа да отговоря на тия

питания. Кому минуваше тогава през ума да пита за подобни неща, полезни само за любопитните, а не и за страждающите. Отпосле се научих, че се наричала „Портите“.

През цялата нощ надали можеха да се наберат двадесят минути, които някой от нас можа да употреби в спокоен сън. Изложени на непрестанния дъжд и сняг, който ставаше повече от 15 деня, как ни яде костите, ние му бяхме обръгнали до някоя степен, стигаше да има само хляб. Но извънредно студеният балкански климат, който върлуваше по тоя висок връх, гдето и в най-доброто време на годината, и през юни даже, се запазва снегът, влажните и студени камъци на нашето диво и необитаемо жилище, може би от сътворение мира сего, поставяха ни в такова ужасно положение, щото нощта ни се видя година, а не десят часа. Вятърът влязваше в пещерята като с кола и бухтеше из вътрешността й като в комин. Отчаянието беше общо помежду ни; никой от нас не вярваше, че ще да можем да излезем живи от тая проклета Стара планина. Съветвахме се що трябва да правиме, кроехме планове, един от други по-неосъществими, но до нищо положително не можеше да се дойде. Отец Кирил предлагаше да сме се отправели или към Троянския манастир, гдето той се познавал с игумена хаджи Аксентия, или към родното му място Сопот, гдето така също се имало надежда за спасение. Очите на Бенковски бяха отправени към свещена Румъния. „Там, и нигде другаде трябва да търсиме ние нашето спасение“ — говореше той. Аз от своя страна се хвалех с къщата на баба Тонка в Русчук. Уверявах приятелите си, че ако достигнеме живо и здраво до тоя град, то домът на горепоменатата баба ще да бъде на наше разположение. Разбира се, че всички тия театрални разкази развеселяваха минутно полуубитите другари.

Съмна се по едно време, но напусто: ние не можехме да видим по-далеч наоколо от десятина крачки място по причина на мъгла. Решихме едногласно, че щом се подаде бачо Вълю, да протестираме в името на *балканското право*, че в тая пуста дупка и зверовете не можат да живеят даже. Ни огнен, можеш да си стъкнеш, ни пък има място да се поразтъпчиш. На другия ден, 10 май малко пред обяд, чухме, че се закашли човек отдалеч, а тоя човек не можеше да бъде друг никой освен дядо Вълю; но в същото време не ни пречеше никак да прекараме през’ума си различни срещи и произшествия, които се продължаваха дотогава, дордето видим с очите си рунтавия калпак на

благодетеля си. Кашлицата от негова страна служеше затова, за да ни предупреди, защото можеше да се случи някой сакатлък.

Отдавна дядо Вълю бе казал „добро утро, момчета“, „как прекарахте нощта“ и пр., но напразно очаквахме да го видим да извади тютюна, сланината и другите поръчки, които бяхме му казали да ни донесе. Разни причини и препятствия показваше той, които не му дозволявали да си изпълни обещанието. Най-много се боял от някого си хаджи Люзгяр, който бил башибозушки началник и който се намирал на конак в селото им заедно с дружината си. Ние му предложихме, че като е такава работата, той ще да направи много по-добре, ако ни отведе към Троян сам или чрез другиго, негов верен приятел.

— Почакайте още малко; недейте бърза толкова; никой ви не знае, че се намирате тука — бяха отговорите на стареца.

Между това той не забрави да ни се похвали, че пуснал говедата да ни затъпчат дирите и че *пошушнал* на приятеля ни Марина за нашето пристигане. По собствено наше желание, както казах, ние оставихме още на часа страшната пещеря и заедно с дяда Въля пак се смъкнахме по долните катове на планината. Той ни остави в една дълбока долина и си отиде при говедата, като се задължи, че скоро пак ще да ни забиколи и че ще гледа да изпълни поръчките ни. От лява страна на тая долина се намираше познатата вече на читателите кошара, а отдясно — реката Свинарица, на която се чуваше само шумтението. Малко по-надолу, според думите на благодетеля ни, се намирала река Рибарица, по която имало много бичкии за рязание на дъски. Тук на това място ние прекарахме нощта, свити на кълбо около дънерите на буковите дървета, върху зелената шума, която бяхме си постлали на влажната земя. При всичко че дъждът капеше непрестанно, но благодарение че тук не беше така студено, както на върха на планината, па и майският сняг беше вече унищожен.

Посред нощ, ни в туй, ни в онуй време, когато бяхме заспали, за чудо голямо, до краката ни изла едно куче, на което само гласа му чухме, а то се не видя вече никакво. Ние трепнахме и се заложихме зад дърветата, но нищо се не чу и не видя. Странното беше това, че в тая пуста долина появяванието на едно куче беше сюрприз. Когато на другия ден попитахме дяда Въля за тоя гост, той ни отговори

хладнокръвно: „Една пущина (крава) умряла тук в дола, та затова се берат псетата“…

Рано сутринта, щом захвана да се развиделява, ние бяхме събудени от молитствующия глас на о. Кирила. Той беше се изправил до едно дърво с кръста в ръката и следваше да чете някои черковни молитвици и правила, което ни напомни, че днес е денят на нашите народни просветители Кирил й Методий. В тая черковна службица взехме и ние участие, не лицемерно, разбира се. И далматинецът Стефо даже, който едва ли знаеше на кого се слави днес, на 11 май, паметта и който нямаше никакви причини да благоговее пред черковното слово на о. Кирила, се кръстеше набожно, съвсем по нашенски. След свършванието на службата о. Кирил ни поздрави с празника.

Същия тоя ден после пладне дядо Вълю се яви умислен и уплашен, което настроение и той сам, се виждаше, не иска да скрие от нашите любопитни погледи. Хляб и кисело мляко, заедно с козия огуртник, той ни донесе, но поръчките пак ги нямаше, нямаше и никакво известие за Марина.

— Много кучлаци (турци), господ ги убил, нападнаха по колибите — каза той и въздъхна от сърце и душа, — а че не зная какво ще да я правим? Тая заран, като се връщах от село, срещнаха ме няколко души от тях, които ме набиха добре, взеха ми улията и цървулите. Добре, че не взех със себе си тютюна и сланината — спукана ни беше работата… Ама и вие не правите добре, а, кардаш! — обърна се той към нас с назидателен тон. — Тия дрехи (въстаническата ни униформа), па и кучите крака (оръжията) трябва да хвърлите, дайте ги на мене да ги прибера на една страна, а че ако господ даде живот и здраве, пак ще да си ги вземете. Облечете се в нашенски дрехи, тръгнете си мирничко, па искайте от мене, каквото щете: накъдето поискате, там ще да ви заведа, без да има кой какво да ви каже. А така, в тоя кайфет, право ви казвам, май грозно ми се вижда да тръгна напредя ви… Нима вие мислите, че ако се случи нещо, да ви подушат санким кучлаците, не дай, боже, ще да се даврандисате?…

Така простодушие и невинно питаше дядо Вълю, а ние вдигахме напредя му рамена. Относително оръжието обаче, т.е. да сме го хвърлили, отговорихме му да си не дава труд да ни учи на ум, защото ние глави даваме, а не и оръжие.

— Като казах, пък не ви го взех я! — възрази той. — Аз казах онова, което ми сече главата.

V

Така се премина и тоя ден, славният за българския народ 11 май. На тръгване триста заръки и поръки дадохме ние на дядо Вълю, да ни донесе трудните неща: сланина, тютюн и пр., и да обади на Марина нашето желание: „Бива, бива“ — отговори той и се изгуби из шумата като нощно провидение. Не забравихме ние да му кажем да намери леснина да ни води за към Троян, дордето не сме *омърсили* още местността, за което така също отговори, че работата ще си дойде наред. Сам за свой пай, той ни отговаряше, че колкото за Троян, никога не би се съгласил да ни води по много причини, но все пак ще да „види“.

На другия ден, сряда, 12 май, времето стана още по-лошаво, отколкото беше. Дъждът започна да вали по-силно, мъглата се спущаше по-гъста, а планината забуча изново. Никакъв друг глас не се слушаше наоколо да нарушава тая монотонна хармония на стария Балкан освен неприятния глас на отвратителната птица — бухала. Заврян кой знае в коя букова хралупа или канара, той следваше своята глуха песен жално и унило, като да предвиждаше нещо необикновено. Отец Кирил забележи да се не надяваме още за добро време, дордето тая птица следвала да вика от ниските и затънтени места, което било знак за лошо време[4].

Тоя ден дядо Вълю не дойде на определеното време, както правеше досега, и нас обзе силно безпокойство да не би да се е случило нещо неприятно, т.е. да не би да е попаднал благодетелят ни в ръцете на неговите омразни кучлаци. По тая причина ние отстъпихме малко настрана от онова място в долината, гдето ни беше оставил той и гдето ни знаеше, като се разпръснахме един по един и взехме пусия зад дебелите дървета. Последната ни дума беше, че който и да се подаде, трябва да го посрещнеме с гърмежи. Това наше нееднократно казване, че живи няма да се предадем в ръцете на душманите, беше известно и на благодетеля ни. Чакаме ние час в това напрегнато положение, чакаме два, а никой се не явява, ни дяда Въля има, ни говедата, му се чуват да реват, нито пък кучета лаят. Появи се даже

мнение помежду ни, че трябва да бягаме на някоя страна, дордето е рано.

— Къде в джендема ще отидем, когато се намираме като сред море? — възрази Бенковски, който имаше съвършено право, защото ние виждахме местността само измежду листето на дърветата и нищо повече.

От друга страна, имаше и това зло, че ние изгладняхме вече не на шега: 24 часа се изминуваха, откакто не бяхме яли. Бенковски ставаше от минута на минута по-замислен и по-обезкуражен. На три запитвания той отговаряше едвам на едното; за въстанието в Панагюрище, от което се изминаваха двадесят деня вече, той не отваряше никаква дума, не даваше и другиму да отвори. Тежък товар лежеше на неговата душа, за което най-добре показваше лицето му, което приличаше на мощи. Само от време на време той казваше не без униние:

— Какво ли тегли сега старата ми майка от неприятелите, която навярно са хванали да изплаща моите грехове…

Трябва да ви кажа още, че в разстояние на тия три деня нашият войвода се изповяда пред нас кой е той и отгде е; „Няма вече скрито и покрито — каза той. — До довечера не е известно какво ще да стане с нас, кой ще да оживей, кой ще да умре, та затова не е зле да се знаеме един други. Който остане жив, нека разказва на приятели и роднини. Моето име не е Георги Бенковски. Аз се казвам Гаврил Груев Хлътев, родом от Коприщица. Досега си криех месторождението и същото име само затова, защото вярвах в онова изречение, че никой не е пророк в своето място[5]. Бил съм от най-напред караабаджия, захващах се за различни търговии, пътувах в Цариград, в Азия, Египет и пр., но две на едно място не можах да завъртя. Не ме е надарил господ с ония преимущества, които трябва да притежава всеки един търговец. Главното е, че аз трябваше да лъжа направо и наляво, та тогава да сполуча в търговските предприятия; трябваше да правя ниски теманета на турците, да изядам правото на другите и пр. неща, които моята душа не можеше да приеме по никакъв начин. На всичко това махнах с ръка и преминах в Румъния да търся по-свободен и охолен живот. Там можах да се запозная с някои народни хора и това стана причина да мина в отечеството си под лъжовно име. Който остане жив от вас, нека разказва за мен, когато стане дума за нашите работи…“

Отец Кирил каза, че бил родом от Сопот, от фамилията Кьориванови или Караиванови — не можа да помня добре. Както той, така и Стефо далматинецът разказаха своя живот доволно напространно: но кой да помни оттогава — цели години са се изминали.

Разказваме си ние един на други патимите, а слухът ни все настроен към бачо Вълювата кошара. Слушаме ние с убийствено нетърпение няма ли да се чуе неговият ангелски глас. Най-после часа къде 10½ по турски вечерта всяко подозрение и съмнение трябваше да изчезне окончателно. От долня страна към реката гласът на стареца се зачу по едно време. Той викаше и хокаше на говедата твърде спокойно, караше им се, че бързали много, че били лакоми, че не го слушали и пр., и пр. На нашите полуубити и отчаяни лица изново блясна надежда и радост. Можете да си въобразите до каква голяма степен трябваше да се увеличи тая радост когато дядо Вълю млъкна по едно време и не след много гласът му се раздаде из усоите. Той пееше песен народна и хайдушка още, ако щете, от всичкото си гърло. Ето един куплет от тая песен:

Янкина буля думаше:
„Янке ле, мила булина,
я излез горе на кьошка,
да видиш, калино Янке —
каква войвода в път върви,
с какви е чифтя пищове,
с какво е конче алено;
каква му й отбор дружина“…

и пр.

Като как би се отражила тая песен на вас, читатели, изпеена от страната на онова лице, което най-много трябваше да бъде предпазливо, което до вчера трепереше да не сме произвеждали шум? Аз вярвам, че всеки от вас би въздъхнал свободно, всеки би помислил, че работата отива на добро, защото инак тоя опитен старец с бели косми на главата никога не би си позволил да свика башибозуците със своята песен. Това същото направихме и ние. Щом първото ехо на

песента достигна до нас, ние се спогледахме един други с нетайствено вътрешно задоволствие и без да му мислим много-много, оставихме първите си позиции, заняти от по-напред, които да пазиме с пушка в ръце — нямаше защо.

— На добър час да бъде, момчета — каза отец Кирил и мисля, че се и прекръсти в същото време, като да искаше чрез това да благодари някому. — Чувате ли гласа на дяда си? Той е усетил нещо, та затова пее, за да ни развесели още отдалеч. Нека господ и свята Богородица ни бъдат на помощ.

— Може най-после да е поработила и нашата чест — каза Бенковски с по-смел тон, който ми припомни Белово и Еледжик. — Тая нощ аз видях твърде лошав сън, който не зная на какво да отдам, при всичко че твърде малко вярвам в бабините деветини. Сънувах, че при нас дойде разкошно облечена млада жена, която се поздрави с всинца ви наред, а на мене подаде ръка и ме целуна по челото…

— Жената значи понякога радост и че ще да получиш добри известия — забележи Стефо далматинецът.

— Но и много пъти тя означава и синджири — потвърди отец Кирил.

Но ето че предницата на говедата пристигнаха вече до нас, които, ненаучени из планината да гледат много хора освен своя господар, щом ни съгледаха, вирнаха глава нагоре, започнаха да реват и с подигнати опашки хукнаха да бягат из букака, като сърни.

— И говедата бягат от нас — забеляза о. Кирил, Дядо Вълю им привика на своя език, изхока няколко пъти и пак замълча. Нашето нетърпение да видим по-скоро святия старец, балканския си господ, от минута на минута ставаше по-мъчително. Горехме ние от желание да го видим и попитаме защо той пей, когато всички плачат, когато и по неговия старчески гръб се сипеха всеки ден почти башибозушки удари? Закашли се той по едно време — нарочно, разбира се, за да ни предизвести за дохождането си, — заплющя и запъшка, а нашите погледи се стремяха към един дебел бук, посока отгдето трябваше да се подаде благодетелят ни. Както казах, ние го чакахме като ангел-спасител, та затова и не стискахме толкова сърдечно дръжките на оръжията си. Това би било безсъвестно от наша страна.

Най-после лицето на стареца светна между зелените шумки. Заморен и запъхтян, гдето тичал надолу-нагоре подир говедата, той

едва пълзеше въз урвата към нас с калпака си в ръката.

— Усетихте, машалла, че има за пред кума нещо! — извика той още отдалеч, като ни видя, че сме излезли от долчината, гдето ни беше оставил и се припекувахме на слънцето, което едва-що се беше подало измежду облаците.

От най-напред той се мъчеше да покаже, че е весел, изказа още няколко думи на смях и шега, като човек, който няма за нищо да мисли и от всяка страна е обезпечен. Но отведнъж лицето му прие сериозно настроение, изкашля се важно, опъна, колкото му е сила, от късото си чибуче, което взе от ръцете ми, защото от по-напред беше го оставил нам, и каза:

— Е, момчета! Честити сте били …

— Какво се е случило бе, дядо Вълю? Казвай по-скоро да чуеме — извикахме ние в един глас и заобиколихме стареца като пилета.

— Каквото се случи, то се случи и вам не остава нищо друго, освен да черпите — пое той думата, без да си дигне лицето от земята да ни погледне, като че да не ни разказваше неща в наша полза, но като че ни псуваше. — Колкото кучлаци имаше по нашите колиби, всичките си обраха крушите миналата нощ — продължи той. — Вярвам, че сутришното си кафе[6] да са го пили тая заран чак къде Орхание. Двама души от тях, не зная заспали ли са били, или по друга работа са останали назад, тая заран в бягането си ненадейно удариха отгоре ми. И да видите само пусти турски бяг! Языците им бяха излезли из устата, като на бесни кучета …

— Но от кого бягат бе, дядо Вълю? — попитахме ние още по-нетърпеливо.

— Не бързайте — продължи той. — Но нали е куча поганска вяра, тя все ще да си направи волята. Щом ме съгледаха (т.е. двамата души), единът от тях се отби при мене и ми залепи две плесници дотолкова силно, щото ушите ми още пищят. После ми взеха улията и ножчето и отидоха да се не видят.

Така просто и равнодушно си разказваше нашият благодетел, като че всичко да четеше на книга; а ние го слушахме с отворени уста, защото само чрез него бяхме в съобщение, както казах, с околния свят; той беше единственото лице, с което можехме да се разговаряме и за политика, и за всичко. Докато той разказваше, ние от своя страна на всяка негова дума отправяхме по стотина питанията. Той продължи:

— Работата ще да излезе галиба опърничава и агите са я умирисали от нас по-напред. Откъде Сърбия нашите момчета са нахлули вече с 12 байряка. Заптии са излезли по селата да събират работници, с коли и мотики, за да правят табии около София. Един от тия заптии, който преспал в нашето село, бил лют като пипер. През цялата нощ се разхождал по двора, пъшкал и псувал и чибукът му никак не угаснял. Никой не смеел да излезе напредя му. А най-страшното е това, че нашите момчета не са сами. Освен Сърбия в работата има пръст и *онзи* (Россия). Казват, че топовните гърмежи се слушали от върха на планината!

Мисля, че не е нужно да ви разказвам като с каква огнена сила се отражиха на нас думите на стареца за 12-те байряка, за топовните гърмежи, за Россия и Сърбия. Няма така също нужда да ви разказвам, че тия новини ние ги приехме за чиста монета. Когато ние бяхме уверени още преди три месеца, че Сърбия, па и Россия е готова да отвори бой, щом препукат нашите чакмаклии пушки, то засега ни най-малко не се съмнявахме в казаното от дяда Въля. За една минута само от две-три голи думи, само от характеристиката за заптието, което не яло и не спало, нашият убит кураж и святата ни надежда възкръснаха, като че да се намирахме в началото на въстанието.

— Ох, боже! Не отиде напусто пролятата в Тракия кръв; няма да ни кълне потомството, че сме го излъгали! — извика Бенковски вън от себе си. — Казвай още, дядо, казвай, ти, наш бащице, какво можа да научиш за нашите братя с 12-те байряци? — прибави той.

— Казвай, дядо Вълю, какво ще да правим ние сега? Ризата ни от гърба вземи, прави-струвай, както знаеш вече, дано можеш да ни изведеш по-скоро от тая пустиня, за да се срещнем с нашите братя — извикахме ние едногласно към стареца.

Дядо Вълю мълчеше. Той гледаше все към земята, а едри капки пот покриваха набърченото му като книжен фенер чело, което той час по час бършеше с рунтавия си калпак. Чудно! Времето в планината беше студено като по Никулден, а някои хора се потят като през Петровите пости. От всичко това се виждаше, че на дядовото Вълюво сърце гореше твърде силен огън. А какъв можеше да бъде тоя огън?

— Безпокои се, сиромахът, за нашата неизвестна съдба — каза отец Кирил, без да го чуе старецът.

А защо старецът не смееше да ни погледне в очите, когато ние го запитвахме за това и онова? Дявол го знае. Нима в критически минути това ни беше останало работата, да правим над чуждите хора психологически наблюдения.

— Аз със своя старчески ум ще да ви кажа, момчета, че по-добро би било да ви мъкна аз вас към Троян — каза той най-после и ни погледна крадешката, като да ни искаше в заем пари. — Пък ваше знание остава санким. Да не речете, че ми е дотегнало от вас и искам да ви махна от главата си. Пази, боже! Аз не можа ви се нарадвам и година да стоите при мене. Но какво има, че много добре ще да се посрещне работата, ако в това време, дордето кучлаците са зашеметени и омаяни с по-големи работи, да ви заведа при зетя си, а той да си има вече грижата за по-нататък. Очите му да завържеш, май с човек, пак ще да може да ви изтърси в троянските колиби. Аз дойдох да кажа за това, па вам остава да правите, щото ви е господ научил. Ако ми кажете да вървим — аз съм готов. Щом прецапаме Свинарница (реката) до зетьовата колиба остава един куршум — мензили…

Стрелата на дяда Въля удари на място. Той знаеше, че от три деня насам ние бълнувахме постоянно Троян, т.е. там да отидеме, което желание още повече трябваше да се увеличи, като чухме за развяването на 12-те байряци в Софийско поле. Следователно, освен че ние приехме неговото предложение безусловно, да се упътиме към Троян, но още се и радвахме отгоре, думи не можехме да намерим, с които да му благодарим, наричахме го свой баща, избавител и пр. Като не бяхме хапвали още от сутринта, преди да се отправим за път, помолихме го да ни донесе малко хляб от колибата…

— Не е потребно, момчета, да ходим да си губим времето за такива дребни работи — възрази водачът ни. — Както ви казах, кошарата на зетя е една крачка оттука. Там ще да похапнем.

— Намира ли се при него едно-друго за ядене? — попита го някой от нас.

— Всичко. И сланина даже, мисля, да има, но я държи скрито, да я не видят кучлаците, че после го смазват.

— Да вървиме! — каза Бенковски.

— Да вървим! — извикахме ние и бързо-бързо започнахме да се стягаме за път, кой цървула си връзваше, кой пушката си преглеждаше,

а о. Кирил четеше нещо настрана, по всяка вероятност някой подходяща молитвица и пр.

— Като ви гледам с тия кучи крака (оръжия), и мен ме хваща страх, момчета. Не е ли по-добре да ги оставите поне днес, па после пак си ги приберете — каза дядо Вълю, като видя, че си прегледваме оръжията. — Санким, то остава пак ваша работа.

Ние отговорихме и сега на благодетеля си, че оръжието си не даваме.

В няколко минути ние бяхме вече готови за дълга пътя, а Вълю се безпокои нещо. Докато той беше весел пред малко време и имаше кураж да пее Янкината песен, сега, когато радостта му се разделяше и от нас четирма ни, той захвана да се бои, потът на челото му се увеличаваше, сякаш че на тръни седеше, искаше му се да каже нещо, а не може, с една реч — мъчеше се в себе си, когато ние бяхме весели, като че отиваме на сватба.

— Е, сега дойде ред да му чуеме името… — каза той почти безсъзнателно, като с половин уста.

— Какво *име*? — попитахме ние.

— Санким, какво ще да ми платите за труда — повтори старецът още по-засечено.

— Ризите ни от гърба, дядо Вальо, ако поискаш и тях сме готови да ти дадем — отговори Бенковски.

— Аз зная, но рекох да ви напомня.

VI

Единадесят или най-много единадесят и половина по турски можеше да има часът вечерта, когато ние потеглихме от мястото, гдето ни намери благодетелят ни. Той се изправи напредя ни, прекръсти се няколко пъти, целуна ръката на о. Кирила и тръгна най-напред. В същото това време такъв силен дъжд плисна да вали, щото за малко време из стъпките на говедата се образуваха малки локвички, а хоризонтът потъмня, като че да беше се мръкнало вече.

Ние следвахме надолу из урвата към реката, називаема Костиня, или Свинарската. Вървехме из една тясна пътечка един по един, най-напред благодетелят ни, подир него Бенковски, отец Кирил, Стефо и аз най-наподир. Помня, че от лява страна на тая пътечка имаше някакви си стари кошари, които изглеждаха доста подозрителни, та по тая причина всинца си извихме главите да изгледаме тяхната вътрешност. След като вървехме из тая гориста пътечка нещо около 10–15 минути, ние слязахме вече от урвата на равнината. Напредя ни лежеше зелена ливада, посред средата на която минуваше път, нещо, което не ни направи добро впечатление, защото ние нямахме работа с пътищата. На другия край на ливадата, гдето тече горепоменатата река, пак се захваща гора или противоположната урва, която до половина се виждаше само, а оттам нагоре беше облечена в мъгла. Надлъж ливадата беше доволно голяма, по тая причина не от един път се решихме да я нагазиме.

— Бе не бойте се холам, момчета! Кой дявол ще да ви види? — каза благодетелят ни и захвана да крачи напредя ни из росната от дъжда ливада.

Ние последвахме подиря му в същия порядок, без да разменим помежду си две думи. Време ли беше за подобни съвещания! Аз не зная какво са мислели тримата ми другари за това явно пътуване посред голата поляка; но за себе си можа да дам отчет, че не ме радваше твърде тая непредпазливост на дяда Въля. Главата си не смеех да подигна, когато се намирахме в ливадата, за да не гледам на непрактичната околност, която още толкова ме плашеше. Мислех да се скарам с другарите си, загдето постъпяхме така не по хайдушки, но си

задържах правото за по-после. Доближихме се на 5–6 крачки до левия бряг на реката, който беше покрит с дървета и гъста шума. Че има там наблизо река, ние можахме да узнаем само от нейното балканско хучение, защото леглото й се скриваше от високите й брегове и гъстата гора наоколо. Преди да видим бистрото лице на реката Костиня, ние съгледахме напредя си моста, по който трябваше да преминем. Тоя оригинален мост се състоеше от две издялани дървета, на широчина около една педя, препречени над реката от едина край до другия. Най-странната оригиналност на тия мостове се заключаваше в това, че никакви следи от човешки крак нямаше ни по тревата наоколо, ни върху самия мост, повърхнината на който беше чиста и гладка като огледало.

Тия признаци обаче човек можеше да отдаде на следующите две обстоятелства: първо, на всекодневния дъжд, който измиваше и заличаваше всичко, и, второ, че мястото — като пусто едва ли в едина месец можеше да се случи двама-трима души да минат по тоя мост. Преди да стигнеше обаче до края му, дядо Вълю се обърна наназад и след като ни изгледа, спря се на едно място и посочи с кривака си, който носеше в ръка, към една планина, която стърчеше напредя ни.

— Видите ли, момчета, там оня баир, над който се вие мъглата? — каза той.

Ние, любопитни да чуеме какво ново ще да каже багодетелят ни, натрупахме се наоколо му и си срещнахме главите една до друга.

— Ако, е рекъл господ, през тоя баир ще да преминеме довечера — прибави той. — Хайде сега по-скоричко, дръжте се един от други, да не паднете през мостенцето, па се не бойте вече.

Наред един по един, пак най-напред благодетелят ни, ние турихме крак на лъскавото мостенце. Аз вървях най-подир. Реката не беше много дълбока, но тя течеше бързо като куршум. Бреговете й от двете страни имат височина по няколко аршина. На това място, гдето я минувахме ние, гората беше дотолкова гъста, щото над главите ни се образуваше свод от заплетени клони, който представляваше покрита чаршия. Дордето преминем по местенцето, всеки си държеше пушката хваната през половината, за да пази равновесие.

Благодетелят ни и Бенковски бяха стъпили вече па противоположния бряг, а ние трима с о. Кирила и Стефа се намирахме още на мостенцето. Всичките мълчаха. Само аз си отворих устата, като

гледах, че и от дясна страна на реката съществуват много признаци, които показваха, че мостът е направен нов, да обърна вниманието на другарите си върху това, да видя дали и тия мислят като мене по тоя въпрос.

— Ти трябва да знаеш, че не се намираме на пловдивския мост върху Марица, но в Тетевенския балкан на река Костиня — отговори Бенковски, като се и обърна наназад. Това бе сбогом от негова страна… Тия са последните негови думи!…

Свършил-несвършил той последната си дума, бачо Вълю, нашият благодетел, преданият дядо Вълю, когото наричахме баща, гледам, че пълзи по земята, като четвероножно животно, и отиде да се затули зад едно паднало на земята дърво. Аз за себе си не можах да се сетя от един път в що се състои работата, надали можаха да се сетят и другарите ми. Докато се готвех аз попитам защо старецът се влече по земята, устата ми се заключиха, языкът ми засъхна на гърлото. Около двадесят и повече пушки от двете страни на реката от четири страни изгърмяха отгоря ни и куршумите бръмнаха около ни като пчели!…

— Вурун! Тутун! Дейн бре! Басън! и пр.… — бяха гласовете, които придружиха първите изгърмявалия! …

Засега аз не съм в състояние да разкажа по-големи подробности за съдбата на моите другари. Ужасната картина така ненадейно ме порази окончателно, изгубих и ум, и разум, и кураж, и всичко човеческо!… Няма да ви се похваля така също, че се залових за пушката си или че взех позиция да се браня. Не! Аз не направих нищо, не видях и не чух така също що направиха тримата ми другари, които вървяха напред. Та и с кого ли щях да се боря? С вятъра и шумата? Ни човек се виждаше, ни пушка, ни дявол. Аз ми се стори, че всичко това е сън. Допреди десятина минути да слушаш за 12-те байряка, за отиванието на всички *кучлаци* към София, за топовните гърмежи на дяда Ивана — и гласовете „вурун“ и „тутун“ — всичко това е повече от безбожно, всичко това накарва човек да се вкамени на мястото си!

Щом препукаха първите пушки и изреваха грубите гласове, гъст облак от барутен дим напълни празното пространство над реката. Вижда се работата, че аз съм останал вцепен на моста за няколко секунди. Помня само, че когато през облаците дим се премержа Бенковски, който трепереше, с разперени ръце, а после се изкриви на една страна и рухна на земята по очите си, то аз се стреснах, но не ми

идеше на ума що трябва да правя. Бенковски държеше в ръката си един от своите револвери … Повече аз нищо не зная, затова оставете ме да ви разкажа поне своя хал.

… Аз дойдох окончателно в себе си чак тогава, когато се потопих в буйните води на реката. Дали нарочно съм се хвърлил от моста долу в реката, или съм паднал безсъзнателно — така също не съм в положение да уверя. Докато се подема да стъпя на краката си, няколко минути останах в нейното буйно течение. Трябва да ви кажа и това, че на гърба ми имаше мушама, закопчана и застегната, която още повече пречеше на свободните движения, а и водата на Свинарица по причина на дъждовете беше могуществена. Имаше още на гърба ми: чанта с фишеци, които тежаха до две оки, телескоп, револвер и пр. Дордето си освободиш едина крак, другият изгубва равновесие и хайде пак по очите. Дордето подойдеш малко в себе си и захванеш да размисляваш, че ние сме жертва на гнусно предателство от страна на благодетеля си бачо Вълю — новото препукване на пушките и грубата команда пак ти объркат мозъка. А куршумите пищят ли, пищят!… Най-после достигнах заедно с течението до един клон, на който поисках помощта с двете си ръце. Докопах се до левия бряг на реката и яростно забих десятте си пръста в брега, по който почнах да пълзя като дива котка. Или брегът беше много стръмен, или на мен се стори така, но преди да изляза на равнината, няколко пъти се връщах наназад по очите си, с краката надолу.

Когато стъпих на равнината, видях, че от другия бряг се събори нещо в реката, като човек, но дордето се обърна да го погледна, гласове „тутун, качтъ!“ (побегна) се чуха отзадя ми и куршумите започнаха да пищят наоколо. Нещо кораво ме удари от лява страна в хълбока и аз изгубих съвършено капката силица, която притежавах още. Докато бягах, захванах да се готвя да падам и се спрях на едно място. Въобразих си, че съм заграден отвсякъде, и по тая причина не намерих за нужно да бягам. Всяка шумка подозрявах да не изскочи отвътре турчин с чалма и да насочи насреща ми своето дебело шишине или ятагана си. В късо време ми дойде друг ум и аз хукнах да бягам, накъдето ми видят очите. Чанта с фишеци, телескоп, мушама и други принадлежности хвърчаха наляво и надясно. Това аз направих с практична цел — да можа да бягам по-лесно; но напусто! Каприциозни крака — се отказваха да ми служат в това критическо време, като че да

бяха отсечени под коленете! Цели дванадесят деня не бях се стоплял, а сега цял-целниничък бях потънал в пот, при всичко че дъждът валеше още и че преди няколко минути бях излязъл от снежните води на Свинарица. Гърлото ми изсъхна, като че печаха на сърцето ми тухли, и вследствие на тоя силен огън двете ми устни се попукаха, което отпосле забележих. Колкото молитвици знаех от детинство, за които с години не бях си помислял, сега ги четях така сполучливо, като че да държах в ръцете си молитвеничето на Димча Великов, родом от Котел.

Аз се признавам откровено, че никога през живота си не бях се уплашвал така сърдечно, както сега. Вярвам, че никой няма да ме обвини в малодушие, като вземе пред вид ненадейното жестоко предателство. И така, аз бягах рачешката и следвах да мисля, че ме гонят и ме гледат отвсякъде. Пушките пукаха. Намерих случай в бяганието си да се разгърдя и да опитам с ръката си не тече ли кръв от онова място, гдето почувствувах, че ме удари нещо. Нищо… Като не знаех накъде отивам из мъглата, като се боях да не ударя върху някоя пусия, а, от друга страна, като нямах сили да възпъвам въз стръмната урва, щукна ми на ума да прибягна към хитрост. Напредя ми стои голям клонест бук, като планина. Измерих с очи най-напред дънера му и намерих за благосклонно да отида на защита под неговите чаталести клони, па става, каквото ще.

После малко аз прегръщах най-горните клонища на моя бук-спасител и се молех като Исус Навина да ускори слънцето своя ход, защото с тъмнината по можех да се разправя. Аз имах смелостта да си въобразявам, че бог знае колко съм се отдалечил от мястото на кървавата сцена, но колко останах излъган, като възлязах на дървото, отгдето свободно можах да чувам всичките движения на неприятелите долу в реката. Наистина, че стръмнината на мястото не можеше да се измине така скоро, но пространството всъщност, на права линия, едва ли надминаваше 300–400 крачки. От моя бук до онова дяволско местенце, с ръка да посегнеш, гдето се е казало, можеше да се стигне. Аз чувствувах всичките тия несгоди, но реших да остана на бука, като се наблягах на единственото това сгодно обстоятелство, че дордето се мръкне, най-много 20–30 минути оставаха. Освен това и дъждът говореше в наша полза.

И чух аз от върха на тоя бук твърде любопитни работи, които чак сега ми отвориха очите за много работи, следствията на които ние

трябваше да отгатаеме отдавна. Чух аз как тържествуваше неприятелят после коварната победа над моите нещастни другари; чух аз и разбрах напълно що за гадина е бил нашият благодетел и баща, бачо Вълю, който щеше да ни има за синове наместо!

— Я ни кажи ти нас бе, стар пезевенгино, не се ли усетиха тия гяури-комити, когато ти ги покани да ги водиш към Троян? — питаше непознат глас на турски език.

— Аз вярвам, че тия още не са усетили — отговори нашият благодетел, когото аз можах да позная по гласа. — Щом им казах, че ще да ги водя за Троян, което тия най-много желаеха, зарадваха се дотолкова, щото не знаеха где да ме турят.

Чух аз още да повтарят турците много наши думи, които ние бяхме изказали помежду си в присъствието на бача Въля още първия ден, когато пристигнахме на кошарата му.

— Домуз-ханзър-гяуру! Каква ви беше клетвата? Не се ли кълняхте един други, че сто души турци да дойдат, пак ще да се хванете за оръжие и ще умрете като бабаити? — говореше един от турците със скръцнати зъби, вероятно на някой от издихающите трупове на моите другари, и ножът му захващаше да ги сече, което се познаваше по плющението на костите.

От моето напрегнато внимание не избягна и характеристиката, която верният благодетел даваше на турците зарад мен, когато тия го питаха дали съм бил някой бабаит. После турците захванаха да се обвиняват един други, че не постъпили умно, трябвало да почакат още малко, докато изминем всинца мостенцето, па тогава да изгърмят. Чух аз така също и грозното хъркание и пъшкания на другарите си, които се бореха с последните минути на живота си! Докато турците се смееха и радваха, по едно време захванаха да се карат помежду си; вероятно тия деляха между себе си парите, които намериха в отец Кириловите мешинени дисаги. А аз не смеех да си поема душата на дървото! Втори път замръзнах на мястото си, когато едно червено куче се подаде из гората, дойде под моето дърво, захвана да омирисва около дънера му и си дигна главата нагоре. Боже мой, що щеше да стане, ако това куче отвореше уста и залае? Аз не смеех да се мръдна, станах дотолкова благоразумен, щото не го погледнах и в светлите очи, да не би да го разсърдя да излае. Даде господ, че то потъна от лява страна в гората, и само от опашката му можах да позная на коя посока отива.

И останах аз на дървото нечут и невиден. После половин час от кървавото произшествие царството на грозната нощна тъмнина настана. На тая тъмнина, от една страна, а, от друга, на дъжда и на гъстата гора имах аз да благодаря, загдето не легнах наред с тримата си другари. Дъждът престана вече окончателно, вятърът утихна, булото на мъглата се разпокъса тук-там и тая последната във форма на грамадни стълбове въздигна се нагоре към небесните сводове. С нея заедно пътуваха и душите на моите другари! … После диганието на тая обсада от облаци аз можах да видя цялото пространство на Свинарската долина, заедно с околните зъбести планини, от вида само на които страх и ужас побивате човека.

Смеховете, караниията, разговорите и пр. на героите от малкото мостенце скоро утихнаха, като че тия последните да потънаха вдън земя. Балканската нощ настъпи вече във всичката своя грозотия. На всичката околия, над всичките мрачни и тайнствени долини — според моето болно въображение — и над горделивите балкански върхове се наложи печатът на мълчанието, като че и тия неодушевени великани да се наготвиха мен да преследват! Само буйната река, така също съучастница и спомагателка на кървавото произшествие, правеше изключение със своето вечно шумтение. Скоро тая мъртва тишина се наруши и от дивото гракание на оная балканска птица, която издава глас също като човек, и който не я знае, мъчно би повярвал, че тоя глас излязва от перушинени уста. От противоположното усое се обади и оня бухал, който слушахме през деня още и за който нещастният отец Кирил казваше, че познавал какво ще да бъде времето. Той издаваше тъпоглухия си глас пак от онова същото място, отгдето го слушахме по-напред.

Мен занимаваше твърде сериозно това важно обстоятелство да можа да узная: накъде заминаха турците, що стана хитрият наш благодетел бачо Вълю, т.е. не остана ли той да ми следи дирите? Дали турците си отидоха в село, или пък останаха да ме пазят наоколо? Последното предположение, макар по-невероятно, но като по-важно, аз вземах него пред вид и следвах да се стискам от клоните на бука.

Като се окопитих що-годе, повърнах се мислено няколко часа наназад и като прекарах всичко през ума си, от началото на Янкината песен чак до мостенцето, то мислите ми се разбъркваха и изново ме побиваха студени тръпки. Няма нужда да ви разказвам, мисля, че ние

станахме жертва на мръсния старец дядо Въля. Нека читателите си припомнят с мене заедно всичкото поведение на стареца от деня, когато ни заведе в пещерата, до окончателното ни предаване в ръцете на турците, и тия ще да се съгласят с мене. Помнят читателите, когато той ни поиска оръжията да ги оставим нему, защото сме изгледвали много страшно. Янкината песен е била нарочно, за да ни излъже само да не бъдем предпазливи и да ни приготви по-добре да изслушаме без противоречие скромната басня за 12-те байряци, за дядова Иванов топ и за Сърбия. Всичко това е било дърта лъжа, защото всеки знае, че Сърбия не на 12 май отвори война с Турция, а по средата на месец юли. Но кой да се усети — казах, че само Вълю ни носеше известия за световните работи. Ето защо той се безпокоеше дотолкова, когато дойде при нас за последен път да ни води на мостенцето, ето защо такива едри капки пот по подлото му чело, ето защо най-после той се разтрепера, когато се изправихме на крака и потеглихме да вървим. Сега аз се усещах, че тая скрита борба е била между неговата кална съвест и адските му намерения — да изпие кръвта на четирма души! На всяка негова дума аз намирах сега отключа, какво е той преследвал, когато я е казвал, но късно беше вече.

Да ви припомня само едно обстоятелство още, което е в състояние да характеризира най-наглядно като какъв човек е бил бачо Вълю. Помните, че когато наближихме вече до мостенцето, той се спря и ни извика около си да ни покаже една планина, гдето се намирала опустялата кошара на несъществующия може би негов зет. А знаете каква цел е гонел хитрият старец с това спиране? Ето каква. Понеже ние вървехме много нараздалеч един от други, то естествено излизаше, че това наше вървение идеше в контраст със заложената пусия, т.е. че сто души да имаше в тая пусия, то пак не можеха да ударят всинца ни. За да се избегне всичко това, нашият благодетел ни залъга с кошарата на зетя си, така щото да се съберем на едно място!

Както видите, много причини имаше, които трябваше да ни отворят очите, за да видим какъв гроб ни копай благодетелят ни, но за голяма жалост — не можахме да се усетиме с време. Аз отдавам това наше заблуждение на следующите причини: първо, ласкателната обноска на стареца, която ни омая още в първите минути на срещанието ни; и, второ, нашето ненормално състояние и душевното ни разстройство, което не ни позволяваше да размисляме по-изтънко.

За да не кажа голяма дума, но аз за себе си можа да се похваля, че се съмних за чистия косъм на стареца, когато той за последен път дойде при нас. Разбира се, че това мое съмнение беше твърде тънко и аз мислех да го съобщя на другарите си по-нататък, когато му намеря времето. Това време обаче било твърде късно. Не зная дали и у другарите ми не се е възбудило подобно съмнение.

Кои са били причините, които са подействували най-много върху черната душа на нашия благодетел? Кога и по кой начин се е срещнал той с турците и е направил пазарлък за нашите души? Какви награди му са били обещани за тия услуги и пр.? Аз не съм в положение да зная. Мога да кажа за положително това обстоятелство, че той ни е предал още на първия ден, но турците са се побояли да ни нападнат на открито място. За доказателство на това мое предположение служи тоя факт, че новото местенце беше приготвено нарочно за нас, която работа не можеше да се извърши за един ден. Защо не са ни нападнали турците в пещерата, аз не зная. Че бачо Вълю е бил принуден от някого да ни предаде против волята си и желанието си, аз не вярвам. Стотина средства имаше на негова ръка да не извърши той това. В разстояние на три деня той свободно можеше да ни каже да се махнеме от главата му и работата беше свършена, а не да ни пее песента на Янка. Нека читателите четат по-долу самите оправдания и на предателя.

* * *

Дядо Вълю остана жив и след освобождението ни. От различни влечения и чувства на възпоминания аз желаех дълго време и местността при мостчето да посетя втори път, и бача Въля да видя. Интересно беше, било как той ще да ме погледне, било, от друга страна, неговите оправдания и обяснения по предателството. Едвам подир десят години, на 10 септември 1886 г., бях честит да видя това дяволско мостенце, гдето нарочно отидох. В Тетевен, гдето престоях един ден, разказах на приятелите както за случката, станала преди десят години в тяхната местност, така и за намерението си. Знаеха тия шат-пат за скръбната история на мостенцето, за участието в нея на дяда Въля и на Нея, за попа с дългата брада (отец Кирил), за Бенковски, който, не зная защо, в цялата околност е наречен *Хаджи*

Георги, и пр., и пр. Но подробностите, които чуха от мене, бяха им съвсем непознати. По тая причина те се заинтересуваха твърде много и пожелаха да ме придружат на другия ден до самото място, като вземат и някои предварителни мерки относително дяда Въля.

Освен че го познаваха мнозина, той беше и нещо като служител на кметството в Тетевен, надзорник или пазач на мостовете по Рибарица. Началникът му, кметът Влаевски, още от вечерта му изпрати известие да се намери на еди-кое място и да налови риба пъстърва, защото ще да отиде той с началника и с инженерите! Около 15–20 души на коне, с оръжие и с жандарми: околийският началник Зографски, съдникът Змияров, К. Генов, кметът Д. Влаевски, Ст. Врабевски, А. Тепавски, А. Басаров, В. Попишков, Климент Спространов, М. Ничев, И. Урманов, Ст. х. Иванов и много други, потеглихме за Кървавото езеро, т.е. за мостенцето.

По пътя ни за последното това място, на два-три километра далеч от него, при моста „Басарин“, ни чакаше дядо Вълю. Отдалеч още можах да го позная по движенията, макар между първото ни запознаване и сегашната среща да стърчаха цели десят години. Вижда се работата, че важните приключения и събития, в които тоя старец играеше най-сериозната рол, да бяха го втълпили в паметта ми и с най-дребните подробности. Пък и той, дърталакът, как не беше се изменил в продължение на толкова години нито на иглен връх! Същото лице, същата живост и пъргавост, с тая само разлика, че в 1876 г. мустаките му бяха изпъстрени само с бели косми, а сега бяха съвсем поснежени. Балканската природа и нейните студени извори не така скоро бръчкат лицето и подкосяват ставите на колената. Мен ми се стори още, че той е облечен и със същите дрехи, калпак и аба, които носеше и тогава. И чибучето, което стърчеше от пояса му, приличаше на онова, което ни даваше да пушим, когато му бяхме на гости в 1876.

Щом наближихме до тоя герой на деня, дружината се струпа до мене да види и чуе какво ще да му кажа, какво впечатление ще да ми произведе той. Съгласихме се помежду си никой нищо да му не загатва за минали работи от 1876 г., напротив, да му покажем, че целта на пътуванието ни е твърде обикновена, по въпроса за пъстървата риба да говорим повече. Твърде бе възможно, че ако хитрият старец досетеше, че толкова хора са тръгнали да пътуват повече по неговите работи, можеше да избяга или друго нещо да направи. Всички го поздравиха

твърде весело, попитаха го за таягодишното изобилие на пъстървата, а той, с отложен калпак в ръката, отговаряше със свойствената нему любезност, вадеше от торбата си по-големите риби, за да ги показва. Казаха му да върви подире ни *нанагоре по реката*, гдето ще да изберем някое хубаво място за спиране и там ще да стъкнем огън.

Ние шибнахме конете напред, а героят ни последи по крака, като каза, че той имал тъдява такива прави пътечки, през които твърде скоро ще да дойде. Тия пусти „прави пътечки“, с тях той лягаше и ставаше и когато ни водеше на местенцето! Дружината изкара мене нанапред, аз да ги водя и им покажа мястото на убийството, а тия да мълчат; това се правеше за любопитство, да видят тия, както и аз сам, ще ли мога да сполуча и позная мостенцето, понеже то не съществуваше вече; в десятте години разстояние местността се беше много преобразила. Но долините, планините и други още предмети стояха още. Ръководим от тях, аз можах да позная всичко още отдалеч, гдето и заведах другарите. Никакви следи нито от мостенце, нито от кости и гробове, обикновени сипеи и брегове на планинска река, обраснали с буйни букове. Бяхме разгледали вече околността, когато се подаде из шумака обръснатата глава на дядя Въля. Впечатленията, заградени от всичките предмети на 1876 година, бяха страшно наказание!… Липсуваше само местенцето и гърмежите на башибозушките пушки!

Дядо Вълю ни свари на мястото на престъплението, гдето се е казало. Жегна го него, нямаше що да се двоуми вече, че тия хора са дошли да търсят и прегледат стари сметки. Той изгуби и ума, и дума, затрепера като есенен лист, при всичко че никой му не бе казал още нищо, никой го не беше запитал по тая неприятна за него работа. За да не нападаме така ненадейно на хванатата вече жертва, оттеглихме се малко настрана, накладахме огън близо до реката под райската букова сянка. Едни се приготвиха да пекат риба, други се натъркаляха по зелената морава, трети запяха, четвърти загърмяха на нишан, а стъклата с ракията и бъклиците почиваха в края на реката като даначета — с една реч, всичко отиваше така, щото да даде сърце на дядя Въля. Но дядо Вълю, стар таласъм, лъже ли се? Четири-пет души от един път по начин съвсем комшийски го поканиха да седне насреща ни, да напълни чибучката, да си почине и сръбне една преварена ракийка. Няколко кутии с жълт тютюн се отвориха напредя му,

блокираха го и две-три стъклета, но гърба на стареца, пълен с оси и с игли, хрумна му вече нему на ума онова, за което би желал през целия му живот да го не питат. Пое една от кутиите да си напълни лулето, но ръцете се отказаха да му служат, тютюнът наместо в лулето падаше на земята. Той трепереше цял-целниничък, никого в очите не поглеждаше, две думи не можеше да свърже, а потът валеше от челото му.

— Скачаш ли, дядо Въльо скачаш ли! Или захвана да не ти държи кръста? — попита един от другарите с такъв тон и поза, като че три деня е дошел да прави моабет с дяда Въля.

— А бе, дядо Въльо, като си се скитал толкова години по тоя балканлък — запита го хитроумно К. Генов, — не ти ли се е случвало да те нападнат някога турците, да те бият, обират и мъчат?

— Колко, колко — чет няма — отговори дядо Вълю и метна крадешком един поглед на присъствующите.

— Ами комити по тия места изпадвали ли са? Казват, че тъдява им било пътят за Сърби и за Дунава — повтори Генов.

— Шат-пат допадваха, ама рядко; правият път им е по Горньото било — каза дядо Вълю и треската го усили още повече, защото можа да разбере той, че малко по малко разговорът ще да падне на местенцето.

През всичкото това време аз немеех на мястото си. Следвах само да наблюдавам на стареца, без ни най-малко злоба за миналото; но неговите мъки почнаха да ме възмущават, съжалих го и сбутах Генов да бъде по-кратък в изпитванията, да се приближи към главната цел.

— Чувал ли си нещо, дядо Въльо, за войводата *Хаджи* Георги[7], или Бенковски, и за игумена с дългата брада, които преминаха тука, хе-е, откъм Панагюрище? — пое думата и попита кметът Влаевски. — Где убиха тях, не знаеш ли къде им са гробовете? Ние сме чували, че тъдява близо върху един мост ги ударили.

— Все може да е дочул нещо за тая работа дядо Вълю — допълни друго едно лице от дружината.

Клетият дядо Вълю, за да се намери на работа, побутваше главните на огъня. От страх и от замайване той си накладе на огъня късото чибуче, което един от нас извади и му го подаде в ръката.

— Знам, знам… чувал съм… — обади се дядото с мъртвешки глас. — Тях ги доведе Нею бросенецът откъм Черния Вит и той им

изеде главата — каза старецът …

— Господ да го убие такъв проклетник и издайник! — се обадиха няколко от слушателите.

— А близо ли е онова място, гдето тия паднаха? — попитахме ние твърде невинно.

Дядо Вълю изгледа всинца ни наред, а после се обърна неволно към местенцето и произнесе: „Ей тука!“ В един глас го помолихме всинца да разкаже, каквото знае, за тая работа, да се не бои, защото ние знаем, че той е невинен във всичко. През куп за грош той разказа как тия хора, *четирма* души, с Хаджи Георгия и с попа, изпаднали при Нея от с. Бросен, как той ги взел да ги води към Троянския манастир, а по-напред известил на башибозуците, които ги вкарали на тая пусия при мостенцето и там ги ударили. Сам той, макар и да не знаел нищо, но Нею го наковладил на Хаджи Люзгяра, който му свалил около петдесят тояги.

— И четиримата души на едно място ли паднаха, или някой от тях можа да избегне, дядо Въльо? — попитаха другарите.

— А че както се научих, Хаджи Георги, бог да го прости, остана на мястото си; попът се нарани; един сърбин или черногорец имаше, хванаха го на втория ден; а друго едно сухо имаше, пребиха го подир една неделя къде Шипково — отговори дядо Вълю.

Дружината не можеше да се удържи вече от смях, защото *сухото*, за което разказваше старецът, бях аз, който стоях насреща му.

— Ще рече, никой от тях не можа да остане жив? — възрази Ибришимът.

Дядо Вълю потвърди, без да си вдигне очите от земята.

Както виждат читателите, които знаят вече много добре как стана работата, старецът лъжеше на пропала. Другояче той не можеше и да стори. Десят деня да го питахме наред, все същата история щеше да повтаря; затуй нямаше за какво да се бавим и преструваме. Гено почна:

— Дядо Въльо, ето каква е работата — каза той. — Ние знаеме всичко как е станало, затуй ти си кажи правичката, за да те прости и господ, па и ние, ако си съгрешил нещо. Ти си прост човек, от мъки и страх нямало е що да сториш. Станалото — станало, бог да прости умрелите. Негова милост, който стои насреща ти, е онова *сухото*, за което ни разказваш, че било утрепано към Шипково. Погледни го

добре, да видим ще ли можеш да го познаеш? Той ни доведе тука на това място.

Излишно е да разправям изтънко за впечатленията и смайванието, които претърпя старецът от тия думи. Аз вярвам, че той би бил хиляди пъти по-благодарен, ако ние всинца бяхме го нападнали с камъци и дървета. Той трепереше напредя ни, но това бе само бездушна сянка, без чувства и съзнание, две думи не беше в състояние да свърже. За да се окопити, на мен идеше вече редът по право да сторя това. Поех думата и съвсем меко и приятелски описах на стареца всичките обстоятелства на първата ни среща преди десят години. Той слушаше и трепереше; там, гдето излизаше вече наяве неговата предателска рол, дружината се обаждаше да каже, че такива били времената тогава, нямало какво да стори дядо Вълю. За да си промени сцената, поканихме тоя последния да отидем на самото място на престъплението и ни разкаже подробно: где е паднал Хаджи Георги, где са стояли турците, где се е скрил той, когато загърмели пушките, и пр.

Никакви следи. Ни местенце, ни гроб, ни кръст, както казах. Пусията е била оттатък реката, на 5–6 крачки от брега. Два паднали бука, прострени на няколко крачки, са били опората на потерята. Зад тях налягали турците и си отправили пушките към мостенцето. Всичките били на брой 16 души. Единствени следи, че на тава място е убит един български войвода, са околните букови кори, нацепени и одраскани от куршумите на потерята, които подир десят години бяха зараснали и образуваха само малки вдлъбнатини, като копанки. Благодарение на стареца — той ни обърна вниманието на това.

На един от тия букове написахме датата на събитието и неговия герой. Решихме да поставим кръст на насрещния бряг, който да се вижда от пътя. Сам дядо Вълю се натовари с тая работа. Хвърли си абата, поплю си на ръцете, прекръсти се и с голяма ревност и сърце почна да работи. Никой му не казваше зла дума, захвана малко по малко да дохожда на себе си и да се уверява, че нищо зло няма да му направим. Когато побихме вече кръста, дядо Вълю се отстъпи настрана и почна да струва поклони до земя.

— Помоли се на Георгя, да те прости! — каза му Генов.

— Георги, прости ме, чедо! Съгреших! Моли се богу за моята черна душа — говореше той и следваше да целува кръста и прави

поклони.

Подир всичко това старецът стъпи вече съвсем на друга почва. Той не трепереше и не се боеше вече, като че да бе излязъл сам Георги от гроба и му каже, че го прощава.

— Десят години време аз съм бил изгубен човек, никому нищо не бях казал, сън не можех да спя — следваше да говори той. — Сега ми олекна вече, като че се изповядах и причастих. Бийте ме, колете ме, все едно ми хваща вече!

В своя свободен разказ той не можеше да отрече предателството, особено завежданието ни на мостенцето. Каза даже, че когато за последен път дошел да ни вземе от усоето и ни заведе на касапницата, не само че бил изпратен от потерята, но и един от тях, Менчо Ибрахимов от с. Градишница, бил пратен да го следи отстрана. Тоя Менчо вървял отстрана, без да го видим ние, разбира се, и ако дядо Вълю не ни бил повел към пусията, щял да изгърми и го удари. Той се оправдава, че сторил всичко това от зор, от бой и от мъки. Според думите му на втория още ден башибозуците докарали при него Нея, който ни доведе най-напред при него и който казал на башибозуците:

— Дръжте дядо Въля! На неговите ръце сторих теслим комитите.

Тогава са извършили върху му мъките и той бил принуден най-сетне да ни изкаже и да се обещай да ни предаде, което и сторил. За да ни излъже, че сърбите дошли на София и че башибозуците си отишли, турците го научили. Сам хаджи Люзгяр отрязал главата на Бенковски и я дал нему да я носи. После го върнали да търси мене, но не можал да ме намери.

Може би да има една част справедливост в думите му; но той си остава пак предател. Че Нею отпосле е станал предател на българските бунтовници, това го знае цяла околия. Волно или неволно, той предавал всичките скитници от различни чети и въстания, които са изпадали на неговата кошара. Той е предал и Савата Младенов, един от четата на Хр. Ботев и другар на В. Левски. За Савата било решено да го доведат жив в Тетевен, но тетевенският чорбаджия Иван Шишков, който имал причини да се бои от него, подействувал пред агите да го убият, което и станало. Близо до селото, на мястото *Козница*, е заклан тоя юнак. За тия свои заслуги на Отоманската империя Нею бил награден с нишан „Меджидие“. Но докато дойде нишанът и излезе ферманът, българските патриоти прибързали. Нощно време тия

похлопали на Неговата врата, като го помолили да отвори, защото са изгубени пътници. Нечистият Нею може би да си е въображавал вече, че пак има келепир, когато непознатите извадили своите скрити брадви и го насекли пред къщата му на парчета. По тая причина нишанът, който дошел вече, бил даден на Анчо Мръвков из Тетевен, така също, се вижда работата, от косъма на Нея.

Ядохме и пихме за бог да прости на падналите, нещо, което за пръв път се вършеше на това място после десят години. Помежду ни държеше място и старецът. Аз съм уверен, че тоя ден беше първият през неговия седемдесятгодишен живот, в който той се чувствуваше най-весел, най-задоволен и удовлетворен, първо, че му се прощава вече тежкото престъпление в мое присъствие, и, второ, че му олеква нещо си на предателската душа. Нямаше що. Подир толкова години, след такива събития и протекли води излишно и несъобразно би било да се наказва той. И дружината, и аз сам бяхме на едно и също мнение, че наместо да го псуваме, биеме и мъчиме, нравственото наказание щеше да залови по-добро място. Доволно бе, че той сам показваше и признаваше, че цели десят години се е мъчил и страдал от своите постъпки.

Той подскачаше наоколо ни като петнадесятгодишно момче, черпеше и слугуваше и на всяка дума произнасяше: „Бог да прости Георгя, простете ми кабахата.“ Около мене се натриваше най-много. „Сега те познах чак, по очите“ — говореше той и ме разпитваше надълго и широко. Сам разказваше, че до тоя ден той се стараел, доколкото е възможно, да скрие всякакви следи по убийството на Бенковски, макар и да го запитвали мнозина любопитни.

— Оттогава и досега аз все по тия места си живея, всеки ден ми се случваше да минувам покрай това място и казвах „бог да прости“ но никой да ме не чуе — говореше развълнуваният старец. — Щом виждах да се подаде някой непознат човек да отива по работата си, аз изтръпвах, казвах си на ума: „Ето тоя човек иде да ме пита за Георгя“… Вярвайте, на децата си не съм казал още за тая работа, нямаше и да кажа, ако не беше твоя милост, от когото не можах да се отърва. Днес, още отдалеч, като ви видях, че идете, сърцето ми се преобърна наопаки. Посрещнах ви, смея се, преструвам се, но аз зная какво ми е на душата, само гледах коя пътека ще да хванете. Като видях, че додохте на това място, гдето никой не беше стъпал, казах си:

„Е, тя е свършена вече.“ Много мислих да побягна и си взема очите нанякъде из гората, но казах си: каквото ще става, нека стане.

На тръгване триста заръки от страна на дяда Въля да кажа на Георгьовите роднини, братя, сестри и родители, ако ги има, да го простят, защото той сбъркал, нямало що да прави, не можал да запази Георгя. Задължи се, че всяка събота ще да дохожда на това място да пали свещи, ще да научи и другите да дохождат от околните села. Бяга според конете около един час място, като тръгнахме да си отиваме през нощта, да моли за прошка пред мене и пред роднините на Георгя. Когато се отдалечихме вече и се изгубихме измежду зелената гора по реката, чувахме ехото на неговия свинарски глас, който се отражаваше из усоите и повтаряше: „Простете ме, сбърках!“

Няма нужда да казвам, че Бенковски е святец както в Панагюрско, така и в Тетевенско, гдето е паднал. Населението уверява, че нощно време, срещу събота и другите по-знаменити празници, гори кандило на мястото, гдето той е убит. После убийството смъртните му останки са прибрани от една набожна бабичка, баба Удреница, която ги заровила в гробницата на черковата „Св, Всех Святих“. Всичко това тя извършила скритом, защото правителството, естествено, е наказвало и ония набожници, които отдавали какво-годе почитание към останките на неговите заклети врагове. Освен това в с. Шипково живеел някой си дядо Боро, или Беро, който се занимавал да ходи и призира коя бабичка пали свещи на бунтовниците и им пише имената в литургия. Всички такива той отивал да ги предава на турците.

А главата на Бенковски, както ще да видят по-нататък читателите, се отсече и занесе в Тетевен, Орхание, а Оттам — в София. Свещеник Христо Павлов е бил повикан от турското правителство да вземе и погребе тая глава, което той сторил на Свети Костадина (21 май). Значи, подир девят деня е била погребана главата на българския войвода. Тя била турена в една конска торба, била се вече разложила и свещеникът я заровил с торбата заедно в присъствието на един мюлезимин и на Николчо гробаря само, който изкопал дупката с мистрията (с която мажат дюлгерите) и я закопал. Това се е случило в София. Главата на Бенковски е закопана в новите гробища, край града на западна страна, от дясна страна на шосето, като се отива на Княжево, при мястото називаемо Халкалъ капусъ. Тялото — в Тетевен, а главата — в София!…

Парите ни, които о. Кирил носеше в дисагите, няма съмнение, че ги взеха турците, които ни нападнаха. А поибренският кръст, който се носеше пред четата ту от поп Неделя, ту от о. Кирила, така също бил занесен в София заедно с главата. После го изискала от Махзар паша българската община в София, която го и предала пак на поибренската черкова, гдето се и намира до днес. Подир освобождението той бил взет от София тържествено от една депутация. На долнята му част е прибавено и написано в София още следующето:

> „Московското и Петербургското Славянско Общество украсиха настоящшт кръст за памят на оная велика роль, коятс той е имал в съдбинитя на България. С тоя кръст свящ. Недельо от с. Поибрене и настоятелът на Т. Пазарджійскійт монастир «Св. Никола», Кирил, който умря в неволя от турците, са подали знак за народното възстаніе на 20-ий Априлий, 1876 год. в Панагюрище под предводителството на Бенковскш, когото турците убиха в бой и главата му ся пренесе и погребе в София. Настоящийт кръст ся зе от турците по ходатайството на Софийския митрополит Мелетий и сега в 1878 год. ся връща в с. Поибрене във Филипополската Област в слава всемогущаго Бога и радост на воскресналата Болгария.“

---

[0] Ето що за човек бил тоя бае Станчо, за участта на когото аз се научих отпосле от Станча Георгев, един от нашите другари, който бил закаран в Тетевен след разпръскванието ни. Същия ден още или по-после башибозуците се известили, че бае Станчо имал среща с комитите в планината. Разбира се, че никава церемония не е станала с него, на минута още той бил хванат и подложен на строг изпит. Дали турците са видели с очите си, когато той ни отведе в гората да ни показва пещерята, или някой от нашите предадени другари са го издали, аз не зная. Зная само това, че той бил подкаран към Балкана, под ударите на ятагана бил принуден да покаже мястото, где сме скрити (разбира се, че турците знаели вече кои са четирите лица, т.е.

ние, войводата и попът). Когато конвоят с нещастния бае Станча достигнал до един мост на р. Вит, то той, бае Станчо, като сметнал, че не ще може да противостои на боя и ще бъде принуден да ни изкаже свърталището, хвърлил се от моста долу в реката, гдето и издъхнал мъченически! Аз ме е жал, че не зная повече подробности за тая благородна постъпка на покойния, който, може да се каже, собствено за нас стана жертва, само да не ни предаде в душамански ръце… ↑

[0] На следующите места по Стара планина имаше нея нощ бунтовници: между селата Нейково и Жеруна бяха сливенската чета с предводители Стоил войвода и Иларион Драгостинов; около Котел или по-долу, мисля, се скиташе една четица, излязла от Трявна; около Мара Гидия се намираше четата на Цанката Дюстабанов из Габрово; в Дряновския манастир се бореха други юнаци; Средня гора бе пълна с въстаници от IV окръг; избягналите батачени не бяха се прибрали още, т.е. всеки имаше право да убива батаченин, гдето го срещне и намери; коприщенското отделение под началството на Волов, Икономов, Каблешков и пр. се намираше малко по-настрана от нас, без да се знаеме един други и пр., и пр. ↑

[0] Казах, гдето му беше мястото, че когато потеглихме за планината, ние имахме при себе си достатъчно количество пари. Тия пари бяха събрани от въстаналите села, приготвени от по-напред за данъци на турското правителство. На нас ги поверяваха селяните, за това да им доставим оръжия уж. Но като се потъпка въстанието, ни оръжие можеше да се купи, нито пък имахме възможност да повърнем взетото количество. На много пъти из планината Бенковски предложи на о. Кирила да хвърли от гърба си тоя метал, понеже той го носеше в калугерските дисаги, или просто да ги спусне в някоя хралупа, като нещо излишно и ненужно; но светиня му се не съгласяваше. „Суха мъка тъй лесно се не хвърля“ — отговаряше той и следваше да пъшка под тежкия товар, понеже парите бяха изключително бели меджидии. Кому мина на ръка тая „суха мъка“ — читателите ще видят по-долу. Така също беше останал у нас и кръстът от поибренската черкова, който се носеше пред четата във време на въстанието. ↑

[0] Барометърът на овчарите и на другите горски хора, които имат вземане-даване с ветрове и дъждове, между другите различни призации на животни, на облаци и пр., по които те правят заключения за състоянието на времето, първо място държи бухалът. Ако той гугука

от върха на някоя канара или планина — времето ще да се оправи; ако, напротив, гласът му се чува от някоя усойнина — това е знак, че времето ще да се развали — казват тия. ↑

[0] Името Георги Бенковски не е просто случайност. То принадлежи на един полски патриот, заточен от руското правителство в остров Сахалин. Тоя поляк сполучил да избяга от каторгите и стъпил в Япония. Френският посланик в Едо го взел под своя защита, защото французите и до днес не са отказали още да дават своето покровителство на нещастните поляци. Той дал на поляка френски паспорт, в който се бележело и името му — *Антон Бенковски*, за да се върне с него в Европа. Антон Бенковски си избрал за местожителство Турция, така също гореща покровителка на неговите съотечественици, и тръгнал за Цариград. В паспорта му се говорело открито, че той е полски емигрантин. Като пристигнал в Диарбекир, срещнал се случайно със Стояна Заимова, познат вече на читателите. Тоя последният, така също заточеник от турското правителство, бил турил вече намерение да избяга. Като си разправил хала на А. Бенковски, предложил му, ако желае, да си отстъпи нему френския паспорт, а той да си извади турско тескере. А. Бенковски склонил и продал паспорта на Заимова за 5 лири. С тоя паспорт Заимов сполучил да избяга в Румъния през 1875 година.

Когато нашият Бенковски тръгвал за Цариград през същата година, за да го пали, както споменах вече по-горе, то Заимов му дал паспорта на А. Бенковски, и така нашият Гаврил Хлътев бил принуден да замести своята българска фамилия с поляшка.

По-преди Бенковски е продавал по букурещките улици дребни работи за по един-два бана. Той можел твърде слабо да прочита и да писва, но отпосле, между емигрантите, поотракал се. ↑

[0] Турско изречение: сабах кафеси. ↑

[7] Не зная защо, в Тетевенско Бенковски се нарича от населението *Хаджи Георги* войводата. ↑

ГЛАВА VIII. ДО ТРОЯНСКИТЕ КОЛИБИ

I

И така, Бенковски умря в сряда на 12 май, часът на 11½ вечерта по турски. Как постъпиха турците с неговите смъртни останки, читателите са видели и ще да видят по-нататък. Засега аз го оставям да лежи на зелената морава, защото повече не съм в положение да кажа, и ще да ви позанимая малко със своята съдба, за което втори път прося извинение. Мисля, че анахронизъм ще да направя, ако си прекъсам разказа от върха на дървото и не обадя как слязах от него и как въобще излязах от балканския океан. Въобразявам си да предположа, че и птица да бъде човек, пак ще да заинтересува своите слушатели в по-нататъшните си приключения. А най-после да ви обадя и това, нужно е да имаме и малко *признателност*, толкова потребна и разпространена в днешно време[1] към едно лице, от устата на което чухме много и много. До Троян, или по-добре до троянските колиби, има само 6 часа разстояние от нашето дърво, следователно ние ще да бъдем сами до това място, а после вече се събираме с други хора и разказът ни пак приема обективна форма. Прочее, две минути още търпение, обещавам се, че ще да бъда кратък.

Нямаше вече никакво съмнение, че аз се отървах твърде евтино от капаните при новото местенце. Цели два часа се изминуваха вече от минутата на произшествието, а жива душа, освен кучето, нямаше да замине покрай моя бук-спасител, а това беше едно доказателство, че моята диря е изгубена окончателно. Всичко това добре, но работата беше накъде трябваше да потегля сега сам-самниничък, кой път, ако има, трябваше да хвана, когато не знаех наникъде, нито пък можех да си представя где се намираше север, где запад и пр.? Имах при себе си карта и компас, но тия останаха при мостенцето, когато търтих да бягам, и сега се намираха в ръцете на неприятеля. Нощта бе от мрачна по-мрачна; нищо друго не се виждаше и разпознаваше наоколо освен маса от черно кълбо, което нямаше ни край, ни точка. Три важни

пункта знаех аз наоколо: кошарата на благодетеля ни, за която само едно просто въображение ме накарваше да треперя; новото мостенце, което се мъчех и да го не припомням даже, и оня баир, гдето била „кошарата на зетя и гдето се намирало и сланина!“ Посоката на тая последната точка не бях забравил, макар и лъжовна, но тя бе важна за мен в това отношение, че се намираше към Троян, накъдето уж отивахме да търсиме спасение. Ако тръгнех да пътувам, дали нямаше да се изгубя и изляза на предателската кошара; да ли не щях да връхлетам местенцето или някои от тетевенските колиби, а в такъв случай сам да се умъкна с двата крака в капана? А пък можеше ли да остана на едно място, когато се трябваше храна? Иди после всичко това и недей се хвърля от високото дърво.

Дълго време преминах да обсъждам тоя въпрос, но никъде не можах да намеря слабото му място. До такава степен паднах в униние, щото започнах да завиждам на злочестите си другари за тяхната съдба, която ги отърва да не мислят вече за нищо на тоя свят, т.е. аз захванах да се разкайвам, защо отпуснах добрия случай и не дочаках смъртта си с тях заедно. Часът три можеше да има по турски, почти полунощ, а не смеех още да се мръдна от клонищата на моя спасител. Имах слабостта да си въображавам, че едно подхлъзване на крака ми ще бъде чуто и вадено, че всичката гора има очи и уши.

Най-после аз слязах от бука, което слизание трая няколко минути, защото на всяка стъпка се ослушвах „да не идат“. Пушката си оставих закачена горе на дървото. Нямах вече от нея нужда, защото тя престана да бъде вече пушка, откак я потопих във водите на Свинарица. Тя беше чифте с капсули, пълна вътре с книжни фишеци, барутът на които беше се преобърнал по всяка вероятност на вакса. Седнах до дънера на моето дърво и изново се впуснах да планирам. Иска ми се да тръгна по някоя посока, а букът не ми се оставя, боя се да не би през две крачки да чуя гласовете: „Вурун!“, „Тутун!“ Прекръстих се набожно няколко пъти, предъвках из зъбите си една-две молитвици и потеглих надолу из урвата, пак към р. Свинарица. Два пъти прекрача, а три пъти се спра да се огледам наоколо си да се ослушам да няма някаква врява, като че отивах да крада и дебнех между заспали хора. Урвата бе непроходима, а нощният мрак — убийствен. По земята натъркаляни сухи изгнили клонища, които издаваха светлина като светулки, а по-нависоко — гъста като сертме

гора. На земята трябва да внимаваш да се не препънеш о препречения клон, а напредя си трябва да отваряш път с две ръце, да ти не извади някоя вейка очите!

След няколко крачки пътуване от бука аз се намирах в такъв един зандан, отгдето се не виждаше ни небе, ни изход, ни каква-годе посока. Докато се вардех да не настъпя на земята някоя клечка, да не произведе шум, изтърсих се из един бряг като кълбо, така стремително, щото подире ми хукнаха да пътуват десятина още камъци-спътници. Тия произведоха шум, който по всяка вероятност можеше да разбуди не само една стража, поставена на пусия, но и заспалите даже животни. Болки никакви не се усетиха от това падание, но сила, кураж и надежда се разбиваха окончателно, мисълта, че ще да можа да избягна грозната участ на другарите си, се помрачаваше от минута на минута, И седнах втори път до друго едно дърво, подгънах убитите си колене и крака и почнах преговори с неумолимата балканска действителност. Намислих да остана на това място още за няколко време, но по-сетнешни някои обстоятелства ме разбиваха като трескавица. Първо, обстоятелството, че скоро ще да се съмне; второ, че любопитни и наежени потери ще да се стекат заедно с изгряванието на слънцето, за да присъствуват при тържеството на малкото мостче; третьо, че благодетелят, бачо Вълю, ще да пусне говедата из урвата, които, щом се подплашат хитрият старец ще да запее *Янкината песен*; четвърто, най-после, че гладно се не стои, и пр., и пр.

И заигра тогава кръвта, сърце трепти, иска да изхвръкне, мозък се пука, а следствия никакви… В това същото време нагоре по леглото на реката се зачу някаква си необикновена врява, ехото на която се раздаде по всичките околни долини, дотрогна се и до моето въоръжено настроение. Тая врява не беше друго нищо освен виение на вълци, които аз познах като гласа на най-ближния си благодарение на моята овчарска практика!… Между техните гласове, себе си и неизстиналите трупове на ония, с които преди минута и половина стоях лице срещу лице, аз почувствувах някакво си сходство, нещо ближно и възможно, нещо ужасно, страшно и бог знае какво още… И се уплаших аз тогава не на шега, познах своето ничтожество пред всичките тия несъкрушими стихии. Дойдох до това заключение, че освен да се убия, друго никакво спасение не ми остава. Извадих револвера си и го приготвих само да го побутна и да гръмне. Реших, че най-добро е да се

ударя в устата. Когато го наближих вече до устата си, то ръката ми започна да трепери, други умове захванаха да пътуват из главата ми и аз бях принуден да сложа пак настрана студеното желязо. Поех го втори път и реших, че като изчета до сто, тогава ще да натисна да изгърми. Когато преминах числото 60 и наближих до 80, то пак ми се размъти мозъкът. Разни мисли и възпоминания се явиха, за които трябваше дълго време да ги решавам, па тогава да изпълня страшното решение. Родителите си например, на които и имената бях забравил даже в разстояние на седемгодишен скиталчески живот, сега се изправиха напредя ми и като че ми говореха за лошите последствия на моята постъпка.

С една реч, аз излязох слаб, малодушието надви, домиля ми животецът, станах клетвопрестълник, понеже няколко пъти бях се клел, че няма да се оставя жив да вляза в ръцете на неприятеля. След като турих револвера на мястото му, пак се накокатих да пътувам. Два часа време може да се измина, докато сляза до бреговете на реката, което място в бяганието си от мостенцето в десятина минути можах да премина. Бреговете на тая река, както казах по-горе, са стръмни, гористи и недостъпни на всяко място. По тая причина дълго време обикалях, дордето намеря сгодно място за преминувание. А колко се аз присламчех, дордето се пипна до тия брегове? Колко пъти се ослушвах, лягах и ставах, да не би да чуя, че ми викат *вурун* и тутун? Колко пъти бачо Вълю ми се претъкли напредя с рунтавия калпак в ръка и с попотеното чело? А труповете на избитите? А Бенковски, който не можеше да се махне отпредя ми, когато го видях за последен път как си дига ръцете нагоре и трепери? Всички тия впечатления и възпоминания така също имаха своя решающ глас върху моето болно въображение в мрачната нощ и на бреговете на Свинарица, върху които лежаха на десят крачки разстояние моите другари.

Коритото на реката, доколкото можах аз да го забележа, е такова: тя има брегове, няколко метра високи от водата нагоре, стръмни и от двете страни покрити с дървета. Клонищата на тия дървета от двата противоположни брегове се срещат над водата отгоре, понеже тя е твърде тясна, и образуват покрита чаршия, каквито се срещат в старите турски градове. Че река тече на това старо място, се познава, както казах, само от хучението на водата. На три-четири места се опитах да се доближа до реката, но нощната тъмнина и стръмнината, от друга

страна, ми препятствуваха. Деня може би да не се срещнеше подобно препятствие, но не беше така и нощно време. Слушаш само, че нещо хучи като под земята, и нищо повече, следователно как можеше да си потопи човек крака в такава неизвестна пропаст, без да го не побият студени тръпки, без да се не обладае от различни предчувствия?

През цялата нощ, дордето се съмне, пъплах из гората да пътувам с намерение да се отдалеча доколкото е възможно повече от мястото на кървавото произшествие. И сега аз имах смелостта да си въображавам, че съм пребродил света, но когато се съмна, можах да позная, че всичкото пространство, което съм изминал, едва ли имаше час и половина — урвата, която е над десния бряг на реката, не бях излязъл още, както трябва. Аз осъмнах тъкмо до края на една поляна; оттук се виждаше коритото на друга една река, за която дядо Вълю казваше още, че се наричала Рибарица. Виждаха се така също и комините на няколко къщи от една махала от тетевенските колиби, на която името не можа да зная. Понеже равната тая полянка съставляваше за мене непроходима крепост, по причина, че ако я преминех, лесно можеха да ме съгледат от някоя пусия, то реших да остана на мястото си, дордето се мръкне, като си избрах за жилище едно кичесто дърво. Тоя ден нямаше мъгла и това ми даваше възможност да наблюдавам много пътища, които водеха за поменатите колиби и за бичкиите, изходящи се по коритото на Рибарица. Видях аз много банди башибозуци, които излязваха и влязваха в селото, пушките на които блещяха на слънцето като огледало. Видях и множество българи от колибите, които пречеха надолу-нагоре, повечето около потерите, да им носят едно-друго; дойдоха най-после там наблизо и две стари жени да копаят кукуруз; четох аз колко хапки туриха в устата си, когато седнаха да пладнуват, но смеех ли да им се обадя, да им поискам малко хляб, да ги попитам за пътя? Хващах само зазъбица, като ги гледах как си кривят устата. Благодетелството на баба Въля така ме беше опарило, щото предпочитах да умра отглади, нежели да се явя при подобните си.

Разбира се, че тоя ден никой не можа да ме види на дървото. Местността, отгдето ми предстоеше да пътувам през настъпающата нощ, беше една висока гориста планина към западна страна, която се захваща, щом се прегазеше р. Рибарица. Аз си въобразявах, че зад тая планина, която навярно ще можа да премина за една нощ, се намира

Троян, който не се лишава от добри хора, според както ми беше разказвал Волов.

Слънцето отдавна трептеше да се затули зад горепоменатите върхове на планината и неговите лучи огряваха само високите местности, а коритата на двете ближни реки — Рибарица и Свинарица — бяха потънали вече в сянка. Всяка жива душа, уморена от дневните трудове, бързаше да се завърне на своето жилище, да си отпочине. Овчари, говедари, свинари и козари скарваха своите стада от планината около селото. Трудолюбивият работник, с брадва на ръцете или с одялано дърво на рамото, с което се е бъхтал целия ден, така също крадеше бързо-бързо, защото времената не носеха твърде много да закъснява човек. Аз просто завиждах на положението на тия сетни сиромаси, защо не влизам в тяхното число, да съм свинар или говедар поне, за да можа да вляза и аз в селото, в скромната колиба, да се преобуя и подсуша, да похапна, що дал господ, топла кукурузена пита, солчица и пиперец!…

Най-после захванаха да се виждат да пъплят към селото от разни места и башибозушки тайфи, где по четирма, где повече души, накичени с желязо от главите до петите. Тия се връщаха от своите пусии и бързаха към селото, гдето ги чакаха богати вечери, млади ягнета, хюшмери и разни сууклуци. Така също и хвърковатите гадини не отстъпваха от това общо правило. Тия подхвърчаха от клонче на клонче по опърлените от снега дървета, чучуригаха и пееха, да свикат своите другари, и отиваха да нощуват по гнездата си. Скоро всичко утихна и опустя наоколо, черната нощ настъпаше вече, радваха се разбойниците и крадците, лукавата лисица, жестокият вълк и всички въобще хищни и грабливи твари, за които нощта е ден, а денят — нощ. Радостта на тия последните трябваше да споделям и аз. Смъкнах се от дървото си, но преди да потегля на дълга работа, трябваше да се разпоредя и нещо да похапна, разбира се, коренци, киселец, ягоди, които бяха рядкост, и други различни зеленчуци, защото тая естествена потреба не зависеше от никакви птичи пения и башибозушки тайфи.

Притъмняваше вече, когато се аз кротнах по поляната да паса като говедо. Дордето беше видело, забележих си от върха на дървото някои местности, гдето имаше за мен храна. Крехкият киселец, поръсен със ситни-дребни капчици росица, беше чудо. Само понякога откъсвах и други стъркове люта и горчива трева, която ми свиваше

устата, като че бях ял стипца. Като достигнах в ближната там долина и му ударих отгоре над треволигата една студена вода — мед и масло капна на сърцето ми.

После един час или повече време се скитах вече, като крокодил, по левия бряг на р. Рибарица, която хучеше и се пенеше като подножието на водоскок. Разбира се по само себе си, че дордето се доближа до брега й, който не беше горист, особено десния, аз трябваше да поклекна стотина пъти и на двеста места да се ослушвам. Малко по-надолу от това място на около 400–500 крачки, се намират една-две колиби, от които от време па време посветваше огън или свещ, и аз се слагах на земята! … Подир едно внимателно изучване и изследване и по двата бряга направих си кръста, както се следва, т.е. прекръстих се и натопих крака във водата заедно с дрехите. Водица, плитка като всяка балканска долчинка, но нали е бърза, буйна и луда, малко остана да ме камбичне с главата надолу.

Без да чакам да ми се оцеди даже водата от дрехите, затеках се да потъна в насрещната гора, която стои от Рибарица на 20–30 крачки разстояние, като стъпвах само на пръстите си, уж да не правя шум! Тая нова балканска стена не падаше по-долу от другите обикновени урви; но какво имаше, че като близо до колибите, имаше тук-там хайдушки пътечки. Гладът захвана да върлува по всичките линии, крака отмаляваха от минута на минута, а дъждът, който не беше валял цели 15–20 часа, пак се оправи да ръми ситно-дребно. До дебелия корен на един бук аз се посложих уж да почина и да почакам да премине дъждът, за да не ме *намокри някак си*. Заспал съм, без да искам. Боже мой, най-напред ми се присъни мостчето, дядо Вълю и Бенковски, как трепери и пада на земята а о. Кирил чете молитви с кръста в ръка. Страшно!… Завчас се намерих пък, че ходя по улиците в един град и навсякъде се продава хляб, топъл-топъл. Купих си една пита и когато щях да си отхапя вече, събудих се с празни ръце, с тояжката само в ръце, която носех да се подпирам. Болно въображение и разстроени нерви! Ето защо пустиняците след дълги бдения, безсъница и пости виждат насън свята Богородица и рая, както аз виждах сега топли пити!

Като скочих отведнъж, замаян и уплашен, да не би да се е съмнало, аз побърках посоката, пак забравих накъде беше запад, накъде изток. Слушах бухтението на Рибарица, но тя ми се струваше,

че е минала от противоположната страна на планината. Нощта бе тъмна като рог. Въртях, суках, тук паднах, там станах, обръщах се ту на тая, ту на оная страна, докато се съмна най-после. Можете да си въобразите какво беше моето удивление, когато се видях, че съм дошел под колибите отдолу до Рибарица, т.е. върнал съм се назад. Като си познах погрешката, обърнах колата пак напред и уж се затекох да вървя бързо, но напусто; краката се отказваха. Тоя ден, 14 май, аз се скитах по тия места и едва ли можах да извървя един час разстояние. Равната гора, която ми се струваше като тавичка, когато я разглеждах от върха на дървото, и която мислех да премина за един ден, не беше такава всъщност. Когато се изправих успоредно с нейните колосални дървета, познах заблуждението си.

Ужасяющите следствия на глада се чувствуваха от минута на минута. В тая част на планината не можеше да се намери и благословеният киселец (той се ражда само по припеците и по поляните), който малко-много залъгваше човека. За честта ми, тук-там по корените на дърветата се срещаха лигавите охлюви (плужеци). Ако да имах при себе си огън и сол, то от мене нямаше по-честит човек, защото тяхна милост, опечени — бая кеф можеше да се направи. Но и без поменатите средства аз се не отказах от щастливия случай, като изядох няколко сурови и живи още охлюви. Синя блудкава пяна изпущаха тия, когато ги късах със зъбите си. После ги смазвах между два камъка, уж за по-вкусни, но все същото.

Подир два часа време горчивият резултат дойде на своето място. Както ни болеше сърце, когато изядохме коня, така и сега аз бях принуден да се тръшна на земята от сърцебол. Тогава по-скоро ни премина, че имаше поне и малко ракийца да пийнеме, а сега нищо подобно, Цели три часа лежах на това място, а дъждът следваше да вали, но не толкова силен, както през нощта. Не беше ми преминала още болест, но аз станах да пътувам. Трябваше да се търси хлебец, а, от друга страна, необходимо бе да се отдалеча час по-скоро от тая окървавена местност. Тежко и горко на моето пътуване! На всеки десят крачки място трябваше да си почивам. Най-после можах да изляза на върха на планината в разстояние на една нощ и един ден! Пред очите ми се представи такава непроходима пустиня, пресечена с много долини и хълмове, щото космите ми на главата настръхнаха,

като си помислих как ще да преплувам през това море от гора гладен и болен! Планове различни, глава се пука, а следствия никакви.

От лява страна на планината, долу на ниското, гдето течеше реката, между върховете на дърветата се виждаха няколко колиби. Аз реших да изляза на тия колиби да се нахраня, па става вече, каквото ще. Другояче не бе възможно да постъпя. Ако си вземех очите из планинското море и ако паднеше гъста мъгла, нещо от възможно повече, то волею и неволею трябваше да се умира от глад. Три пъти един подир други слязвах до тия колиби, толкова наблизо, щото разстоянието между мене и тях оставаше само реката (разбира се, че мястото откъм моя страна беше гористо до самия бряг на реката). От това място свободно можех да виждам какво правят хората; пред колибата, която беше най-близо до реката, стояха две жени, които се пощеха преспокойно, а едно малко дете викаше наоколо: „Хляб ми дай, мамо…!“ Думата „хляб“ произвеждаше в мене цяла революция. Три пъти си потапях крака в реката да премина насреща; но пак се повръщах назад, като че реката да беше вряла на огъня. Гладът ми изчезваше като дим, па и сърцеболът ми преминаваше. Трябва да ви кажа, че гората се свършваше откъм моя бряг и чак до селото беше почти гола поляна. Най-после страхът надви на глада и аз си потънах изново в гората. Нямаше никакво съмнение, че ако се покажех в това село, на един час разстояние най-много от кървавото мостче, то на минутата още щях да бъда хванат или убит.

II

Два деня вече от кървавата сцена на р. Свинарица, а аз още гладен, с никого не можа да се срещна, от час на час положението ми става по-лошаво и критическо. Три часа може да се изминуваха вече от нощта, когато следвах още да се скитам по долини и усои, без да зная и сам накъде отивам. Ни звезди, които аз познавах доволно добре коя накъде върви и где засяда, ни небе, ни познат някой връх имаше да се види, по които да можа да се ръководя. Навсякъде мрак и пълнейша неизвестност. Посред нощ достигнах до един куп бели като крем трески, гдето работници някои бяха дялали дъски. Върху тия трески устроих аз своето нощно легло и клюмнах глава до близкия бук, за да не капе дъждът право на врата ми. Преди да заспя, наредих на дължина няколко трески по земята за да ми показват пътя, накъдето щях да вървя. Страх ме беше да не би да сбъркам пусулата, както миналата нощ.

Но заспива ли се? Стомах играе, като че се върше беглишки харман, а на гърдите ми сякаш че дращеха котки. Дойдох аз до убеждение малко по малко, че никакво спасение не можех да намеря по майка Стара планина, че трябваше или да се предам на турците, или пък да си видя сам сметките. От грозните уста на револвера се бях уплаших още по-миналата нощ при бука, когато исках да се убия. Сега прибягнах до друго средство. Имах при себе си страшна отрова няколко дози. Разгърнах от нея една книжка, помирисах я няколко пъти в тъмнината, поднесох я до устата си, но ръка слабодушна — пак яповръщаше наназад… Животец! Какво да го правиш? Мил. Ако това да не беше така, то от Априлското въстание не щяха да се убият само няколко души: Каблешков, Кочо Чистеменски, Спас Гинев и други двама-трима души.

Пренесе ме сън, но това не беше сън, а цяло безсъзнателно бълнуване; ту турци те гонят, ту бесилки напреде ти, ту топъл хляб виждаш. Присъни ми се, че нещо ме дърпа за краката, и неволно се събудих. Можете ли да си въобразите, че това нещо съществуваше в действителност? Щом се изправих, съгледах, че едно страшно чудовище, главата на което приличаше в тъмнината на бъклица,

избягна из шумата. Пусти страх — граници нямаше! Не стига да се пазиш от башибозуци, но и от неизвестни зверове.

Съмна се по едно време и аз си събрах чуковете да потегля на дълга пътя. Тоя ден — четвъртият, откакто не бях хапвал човешка храна. Освен това побиха ме студени тръпки и скрита треска ме нападна. Кой знае, може би да ме е чалнал нейде вятърът, та се простудих!… Тоя ден почти никакво разстояние не можах да извървя; на всеки десятина крачки място трябваше да почивам, защото треската ми усилваше. После пладне съгледах на оттатъшна страна на реката, върху един гол баир, сюрия кози, които се наваляха надолу към гората. Това спасително явление ми привлече твърде много вниманието и аз се спрях на едно място да наблюдавам тяхното движение, т.е. дали няма башибозуци да вървят наоколо, както това биваше обикновено.

Половин час след залязванието на слънцето, на което светлите шипове се подаваха още зад тъмния на запад облак, който се беше изпречил като морски бряг, аз си поемах душата в една гъста габърчина, гдето чаках пристигането на козаря. Аз се колебаех още да му се явя, но дяволитите кози решиха въпроса. Две от тях, черни като гарвани, които се бяха доближили до моята габърчина да си откъснат от крехките листовце, отведнъж ме подушиха, вирнаха глави като арабски атове и отстъпиха наназад от нечистото място. Примерът им се последва и от други техни посестрими, които така също се подплашиха и почнаха да пръхтят, повод твърде добър за наблюдателния овчар да обърне сериозно внимание на околността. Тоя последният, млад черноок момък, около на 30-годишна възраст, с черни лъскави мустаци, но увиснали нанадолу като на 60-годишен старец, стоеше вече напредя ми и с подозрение гледаше в моята габърчина, като си държеше голямата тояга изотзад, готова да се стовари гдето и да било. Аз не смеех още да му се покажа. Неговата горска абичка отведнъж ми напомни бачо Въля Мечката, защото той беше първият човек, с когото се срещах после сцената на мостенцето. За да не последва някое недоразумение, като например: извикване, стоварвание дряновата тояга по сухите ми плещи и пр., аз скочих на крака и тръгнах към непознатия. Тръгнах, но не така, както му е редът. Не. За да го трогна, да възбудя в душата му онова, което е свято за всеки българин, или по-добре християнин, аз прибягнах до фарисейско лицемерие. Захванах да се кръстя като пред икона, направих напредя

му няколко метани, а най-после поисках да целуна скута на абичката му, на тая абичка, която е счупила безбройно число тояги от турска и заптийска ръка!

Горското пиле, което по всяка вероятност не било честито през живота си да излязва пред владици, знатни чорбаджии и паши, което, макар и роб родено, нямаше никакви понятия от раболепието — замръзна на мястото си не от страх, но от кривлението на моята несимпатична фигура.

— Ох, братко, кажи ми, християнин човек ли си? Аз дойдох при тебе да ти се изповядам като на духовник; ако щеш — убий ме, ако щеш — помогни ми! Може да си чувал за чутното село Панагюрище, за неговите добри хора.

Отговорът бе утвърдителен и аз продължих със същата унизителна мина:

— Аз съм от това село. Имах си там къщица, стопанка и дребни дечица, от които само аз останах, а тях изклаха душмани, изклаха цялото село! Ходя като луд по гората, пет деня не съм турял троха хляб в устата си. Ти майка, ти баща!

Това казах аз и поисках да му целуна попуканата ръка, понеже съгледах, че стрелата ми удари на място, разбрах, че тук ще да се яде хляб. Той се трогна от моите думи не на шега, въздъхна от дълбочините на сърцето си, престана да държи вече тоягата си готова за удряне, погледа наоколо си, да не да участвува в срещата ни чуждо око, и каза:

— Ей, аратлик! Като на теб човек кой няма да помогне, но какво да направя, когато и моите ръце са свързани. Всяка вечер дохождат да спят на колибата по 10–12 души кучета, на всеки час се готвят да ме колят, че съм знаял уж комитите где се крият. Освен това имам едно копиле при себе си, от което не можа да се почеша: каквото види, казва го на турците.

Още няколко обяснения, и младият овчар склони да ми даде нещо за ядене с условие, ако му прилегне. Моите рабски маниери бяха го турили в честолюбие. Наговорихме се, че аз ще да го чакам на това място, именно до един дебел бук, дордето той закара козите на кошарата, а после ще дойде да ме намери.

— Ако не хляб, то ще ти издоя едно котелче сурово мляко — прибави той на тръгване.

После това той извика на козите да се прибират, които почнаха да прескачат шумките, задрънчаха звънците им и скоро се изкриха от очите ми заедно със своя пастир. Като имах пресен урок от мостенцето, наместо да остана на същото място, гдето ни беше думата да се намерим, аз се отдалечих на стотина крачки разстояние и легнал по очите си в една шумка, наблюдавах страната, откъм където щеше да се подаде новият благодетел. Тая страна беше висок баир, така щото лесно ми беше да видя дали благодетелят ще да се появи сам, или с други *приятели*, от пасмината на хаджи Люзгяра. Нощта настъпи вече окончателно. След двадесят минути моят ангел-хранител се подаде сам-самниничък. В допълнение на последното това обстоятелство можах да видя и малко котелче в едната му ръка, пълно по всяка вероятност с прясно мляко.

— За честта ти, намерих и малко корички в чантата на момчето, което излъгах, че ги вземам, за да ги дам на кучетата — каза той, когато се срещнахме и когато ми подаде котелчето.

Както му е редът и както го изисква българският обичай, дордето аз хапна, приятелят, който седна на едно коляно на тревата близо до мене, се заинтересува да узнае нещо по-подробно и по-обстоятелствено за моето положение в планината, за да знае кой му е ял хляба ни в туй, ни в онуй време.

— Как ти е името, братко? — попитах аз предварително.

— Иванчо — отговори той.

— В такъв случай аз не съм ял хляба на чужд човек: и моето име е *Иванчо* — бе моят ласкателен отговор.

— Да не си и ти от другарите на *попа*? — попита Иванчо.

Аз настръхнах от думата поп и отговорих на запитвача нещо двусмислено, от което той нищо не можа да разбере, та затова продължи разказа си с овчарска невинност:

— Преди два-три деня прекараха оттука башибозуците един поп, с много дълга брада и с вързани крака под коня отдолу. Неговото лице беше обляно с кръв, а снагата му, приказваха нашите чорбаджии, които го видели, била надупчена като решето с куршуми и сачми. Той вървеше най-напред, с един хубав кръст в ръце, който държеше отпреде си, като кога минува пренос в черкова. Подиря му вървеше един турчин, който носеше на ножа си една човешка глава, с руси подсукани мустаци, с червен калпак и с алено сукно, отгоре, а отстрана

имаше забодена една китка от паунови пера. Турците изкараха селяните да излязат и ги посрещнат.[2] Ние помислихме, че тая глава е на някой войвода, но турците казали в селото; „Пезевенклер, хубаво го гледайте! Той щеше да ви стане крал.“ Тая глава и попа откараха ги за Орхание. Казват, че тия били четирма души, от които единият избягал, а другия го хванаха тая заран, ей тука долу в реката…

Няма нужда да ви обяснявам наподробно разказа на добрия Иванча относително главата с русите мустаци и попа с голямата брада, защото и така се сещате, че главата принадлежи на Бенковски, а дългобрадият е отец Кирил. Сега чак аз узнах на вярно за тяхната горчива съдба. Немалко се почудих, като чух, че о. Кирил останал жив; само с рани, а Стефо далматинецът се отървал здраво и читаво, и той като мен, а отпосле бил хванат.[3] Разбира се, че аз не можех да се изповядам на Иванча, че съм от другарите на попа с дългата брада, което имаше своите лоши следствия. Така също не му обадих накъде отивам, а като ми бе нужно да зная посоката и разстоянието на Троян, закачих да го питам най-напред за Тетевен, Златица и други местности, па тогава за Троян, уж от просто любопитство.

— До Троян има пет часа — отговори той. — Ще минеш там през оная гора, която се казва Дебел дял, тя се чете нашенско (Тетевенско) и принадлежи на хаджи Станя, когото може да познаваш, защото и той е комита, заточен в Диарбекир. Зад гората е селото Шипково, българско, но на хората му не са чисти твърде триците, та затова не го наближавай.

В това време кучетата от кошарата излаха на човек и Иванчо рипна на крака, като попарен. „Дойдоха!“ — свари да каже само той и отиде да се не видя из гъсталака. Под думата „дойдоха“ той разбираше башибозуците. Аз от своя страна набих към друга посока из шумата, хлътнах в един дълбок дол като гробница, отгдето гласовете на кучетата се слушаха като под земята. Тук на това място ме свари утринната зора, която не дочаках на леглото си. А добрият Иванча подир няколко деня заклали турците! Сиромахът!

Не останаха и цървули вече на краката ми, които и от желязо да бяха, пак не можеха противостоя на балканските урви и острите камъци. В житието на св. Димитрий Басарабовски е казано, че той станал святец и божи угодник само затова, че като пасял говеда, ненадейно стъпил в гнездото на една птичка, на която убил пилетата.

За да се оправдае богу, той си наложил сам наказание — да не туря обуща на грешния си крак, с който убил невинните животинки. За тая му похвална постъпка небесното управление му дало титлата *святец*. Колко блажени са били тогавашните времена! Който ценял живота на две-три птиченца, ставал святец, а в днешните развратни времена, който е излязъл уж за доброто на милиони не птичи, но човешки същества, бият го като пъдарска улия…

По течението на една река тръгнах да търся щастлива среща, каквато бе оная с незабравимия Иванча. Да не искат читателите да им обаждам как се казва тая река, отгде тя тече, где се влива и пр. Подробности от тоя род може да запомни само оня щастливец, който пътува за променение на климата и целта на пътешествието комуто обещава авторитетно бъдеще. За мен бе важно да не изгубвам троянската линия, която въпреки всичкото си напрегнато наблюдение пак я побърках. По пладне зярнах от дясна страна на реката малка овчарска кошара, пред която стрижеха овци двама души, мъж и жена. За да се уверя, че няма в тая скромна колибка дълги ятагани и дебели шишинета, качих се на едно клонесто дърво, отгдето наблюдавах цели часове.

— Скоро, дядо, хляб, сиренце или друго нещо, що дал господ, ми дайте! — казах аз с първо явявание пред кошарата, когато се уверих вече, че околността е чиста.

— По който мост са минали другите хора, по него ще да минеме и ние — отговори дядото, без да се мръдне от мястото си, понеже в полата му лежеше наполовин остригана овца.

Аз изтръпнах, когато чух, че ще да се минува по мост, та затова повторих и потретих да викам „хляб“. Най-после бабата, която до това време ходеше из кошарата между овцете, завърна се при нас и ни разясни. Причината на нашето, недоумение беше тая. Дядото, старец на 60–65 години, бил глух! Той ме припознал за търговец на вълна, та затова ми казваше „по който мост са минали и другите хора“, т.е. че на каквато цена се е купила вълната у другите хора, по нея ще да се съгласиме и ние. Бабата, която се виждаше, че е стопаница на дядото, нямаше никакъв кедер в ушите си, но в замяна на това едното й око, на което положението приличаше на мастилница, не съществуваше.

— Няма, няма, баба (т.е. няма хляб), душмани остават ли? По три пъти дохождат на ден — бе отговорът на мастилницата.

Нямаше време за дълги и широки обяснения. Аз се вмъкнах в колибата на двете същества и почнах да тарашувам. Копанки, менчета, захлупци, торбички, абички и пр. хвърчаха в безпорядък на четирите страни, а стопаните изгубиха и ума и дума, въобразиха си не безосновно, че скромността ни е разбойник. Между всичките тия парцалаци аз бях честит да намеря само два кучана суров и сух кукуруз, които грабнах радостно като дар безценен, и хукнах пак към шумата, не откъдето ми беше пътят, но на противната страна, което беше един вид стратегема.

— Да не сте си отворили устата да обадите на агите, че е дохождал човек при вас, защото ви изколвам! — казах аз наместо сбогом.

Петдесят крачки не бях изминал още от дядовата кошара, когато се спрях в шумата, да разгледам по-изтънко своето богатство — двата кукуруза. Тия заключаваха в себе си повече от 400 зърна, които, разделени на 50 или 60, гарантираха ми едно съществуване от 4–5 деня. Още по-радостно стиснах аз своето богатство и живо почнах да прескачам шумките, като че да бях спечелил бог знае какво.

III

Забележително бе, че тоя ден не попръска никак дъждец, нямаше и мрачни облаци, отсъствуваше и прозрачната мъгла от тамошните непроходими върхове. Преминах реката и казах „боже поможи“ на една полустръмна и полуравна урва, за която на десятте вярвах шест пъти, че е рътът Дебел дял, за който ми разправяше Иванчо. Надвечер имах среща с една чарда плашливи балкански говеда, на които много по-напред чух звънците, преди да видя тях самите. Не без известно предпазвание пристъпих аз до тяхната линия, първо, да ме не съзрат и да хукнат през букака с вирнати опашки, а, второ — да изуча по-отдалеч местността: не е ли лишена от чалми? Местността, по която скубеха трева говедата, беше планински рът или било. След половин час уж внимателно изследване аз пристъпих с поеманието на душата си към оная точка, откъдето се чуваше гласът на говедаря да вика *пущини и хо*! На едно място се затулях зад буковете, на друго поклякваx, на трето пълзях като четвероножно, а колко пъти поглеждах наоколо си — чет няма. Двайсет крачки имаше още, дордето се покажа на върха на рътлината, когато измежду тревата на една полянка се подигна вита гъжва с пушка в ръката, която ме видя, когато се затулих зад едно дърво! Тук на това място свидетели са допотопните букове само и гордите планински върхове — следователно, ако кажа, че ми е кипнала кръвта, че съм теглил оръжие и съм се приготвил да се бия с чалмите, то от сто души повече от половината ще ми повярват, а които се усъмнят, няма с що да докажат противното. Онова, което направихме ние, беше в полза на душицата. Тая душица, като знаеше, че който се хване с оръжие в ръка, непременно ще да посети бесилката, извади си револвера, който тикна под буковата шума, и се приготви да целува скута на първия приближаващи се башибозук. Можете ли да си представите, че тая скромна и малодушна постъпка се претълкувала недобросъвестно от страна на неприятелите, че й се предало съвсем противен смисъл? Когато аз си скрих револвера и си подигнах главата втори път, хем да разпаша камата си, хем да погледна какво направление държат гъжвите, видях, че на полянката израснаха още 10–15 башибозушки глави, които удариха такъв бяг към

противоположната страна, щото лъскавите табани на цървулите им достигаха чалмите и блещяха на слънцето като огледала. Тия превалиха рътлината да се скрият в другата гора, тия бягаха, тия се подплашиха от мене, като си помислиха може би, че не съм сам, но че сме мнозина, дошли тях да нападнеме.

Не така скоро, не изведнъж можах да се договедя що значи всичко това. Но щом ми хрумна на ума, че е възможно и подплашване, на минутата още скутите на окъсаното ми палто станаха на орлови крила. Бяг, дявол да го вземе, но какъв? Дребната там букова горица (между високите дървета) ми се виждаше равно поле. В едно много гъсто краище, през което и малкият орешко би се стрелнал, лежи колосален бук, паднал вреди половин век, кух отвътре като панагюрските топове. В тоя бук наша скромност си натъпка най-напред главата и попълзя навътре. Мисля, че на калпака ми имаше още левчето, на което бе написано: „Свобода или смърт!"… Нощта се притече на помощ, па и дъждец почна да ръми, който разхлади околността. Посред нощ се изтеглих от жилището си с цел да мръдна по-настрана от тая местност, която навярно щеше да бъде заобиколена на другия ден от потеря. Но върви ли се? Нощ черна и страшна, небе и земя, пространство и гора — братски си подали ръка, а трябва да се върви за хатъра на душицата. И какъв вървеж, боже мой! Три пъти пристъпи — пет пъти падни, десят пъти се обърни — двайсе се ослушай. А дали право пътуваш, т.е. дали именно към Троян вървиш, това е второстепенен въпрос. Работата е да се отдалечиш от омърсената почва, па каквото ще, да става.

На сутринта даде бог, та осъмнах в такава една долина, която бе за мен втора Америка. Дълго време стоях с наведена глава, да мисля и планирам, не съм ли се върнал назад, на коя страна ми е правият път? Второ чудо бе за мен, като си погледнах дрехите, вапцани с черна краска, когато навярно знаех, че от вечерта те бяха сиви. Причината на това беше кухото дърво, което, напълнено с дъждовна вода, смесена с червояденина и други гниющи материи, образувал се бояджийски кюп. Всичко наоколо представляваше глухо царство, отникъде нямаше да се чуе ако не пеението на някоя балканска птица, то поне дивото гракание на бухала, най-верният барометър по планинските усои. Само сива мъглица пъплеше лениво по върховете на високите буки, която бе като авангарда на дъжда. Стотина крачки място оставаше най-много,

дордето се изкача на друг един връх. Горях от любопитство да стигна по-скоро, защото имах слабостта да си въобразявам, че от тоя връх непременно ще да се види ако не Троян, то поне селото Шипково. Пристъпям аз спокойно, но камък който се впусна отгоре, откъм върха, и който в търкалянето си премина покрай мен, пак ми развали плановете. Дали от човешка ръка бе търкулен тоя камък, или от преминуванието на някое животно, най-повече от мечка, за мен бе тъмно и необяснимо, защото нищо се не виждаше. „Мъки, труд, студ, падане и ставане по баирите, това е нашата награда“ — чух напредя си глас, който изговори тия думи на чисто български язик.

От една страна, аз се уплаших да не би това да е потерята, а, от друга — думите: „мъки“, „студ“ и пр., които са прилични повечето в устата на един бунтовник, възкресиха за минута в мене богати надежди: „Да не би да минуват наши другари?“ — казах аз в себе си. Въпросът обаче се разясни твърде скоро, като съгледах през шумата две-три вити чалми, които прекосваха да вървят по върха на планината. Тия бяха потеря, състояща от турци: по всяка вероятност оная потеря, която бях подплашил вечерта. Тия си преминаха благополучно, останах и аз дваж по-благополучно, легнал по очите си в тревата. Тръгнах и стигнах до мястото, отгдето премина потерята, дирите на която личаха по росната трева. По-нататък се простираше полянка, широка около 150–200 крачки, но дълга много повече, простряна по всичкото почти било. Цели часове седях и мислех пак на края на тая полянка, до десятина пъти се опитвах да я премина; но липсуваше ми затова кураж и пак се отдръпвах в краището на гората. Причината на тая нерешителност беше, че като излезех на открито място, възможно бе да ме съгледат от някой връх караулите на балканските потери, а в такъв случай спасението ставаше въпрос. Прочее чаках, докато се стъмни, па тогава стъпих в опасната полянка.

На другия ден се въртях около селото Шипково, отгоре на един баир. Подир пладне появи се там наоколо един овчар, който ми привлече вниманието. Цели часове следих аз неговите движения от краищата на гората, да се уверя дали е сам, няма ли наоколо му башибозушка позиция. Чаках да наближи да се мръква, па тогава да изляза при него, защото, ако и да ме предадеше, нощната тъмнина оставаше в моя полза. С убийствено предпазване и с големи забикалки се приближих до него; той бе човек с такъв исполински

ръст, каквито само Балканът може да отхрани и неговата студена вода. Със същите церемонии се явих аз пред него, с каквито излязох и пред Иванча преди три деня, т.е. с поклон и с кръстение. Но дълбоко съм се лъжел. Грубата натура на тоя брат-овчар ни най-малко се не трогна. Той погледна на мен много по-сурово, отколкото на своето овчарско куче.

— Да ти дам хляб, но хайде по-напред да те заведа в село (Шипково), да те види агата, па тогава. Ние имаме от него *емир*, така да постъпяме като с теб хора — каза той.

Трябваше да се обърне другият край. Ръката, която се кръстеше пред малко, стисна дръжката на своята пловдивска кама и ѝ показа острието на аговия човек. Куп месо затрепера напредя ми и без повече съпротивления хвърли настрана своята торбичка с хляб, на която аз станах господар. Напусто; в нея намерих само две-три корички кукурузен хляб и някоя и друга глава лук. Разбира се, че после половин час това верноподано същество правеше ниски теманета пред агата в Шипково, за което отпосле напълно се уверих, а ние от своя страна почивахме спокойно между две каменни скали.

IV

Денят бе 19 май, седем деня се бяха изминали от сцената на мостенцето, а аз не бях извървял още седем часа място, не бях достигнал до Троян, който е далеч на шест часа разстояние от това местенце. Между две големи скали бях кацнал вечерта, гдето се занимавах с твърде важен въпрос: дали кукурузови зърна да ям, или взетите от овчаря коричкии. Тия последните скрих в пояса си и оттам следвах да си чупя по една троха с цел да не гледам уж тяхното довършане, а тия, напротив, по-скоро се свършаха. За минута моето внимание бе отвлечено от необикновен шум, който идеше от твърде далечно място. Тоя шум не бе друго нищо освен топовни гърмежи, които бухтяха един подир други. Стотина предположения напълниха моята глава за причината на тия топовни гърмежи. Дали сърбите не са взели София, която бяха заобиколили от по-напред, според както уверяваше дядо Вълю? Дали нашите братя от Велико Търново не са погнали турците със своята конница, според както уверяваха в писмата си още през месец априли? С такива сладки бълнувания прекарах аз влажната и студена нощ.

Когато се съмна на другия ден, бях щастлив да видя, че съм извървял вече страшната Стара планина, че съм достигнал нейните северни краища. От стотина души другари, всичките заклети под един байряк, всичките едномисленици, всичките ламтящи да видят Северна България и великотърновския отряд — само аз можах да оцелея, да дойда дотука. На един не твърде висок баир, в подножието на който тече реката Осъм, бях се покачил да разгледам околността. От лява страна оставаше селото Шипково, от което се виждаха само няколко къщи през гората; малко по-надолу, между два голи баира, се намира турското село Бормалъ; направо през реката се виждат ниски колиби, които почти се губят измежду дърветата, но все пак можат да се различат, че носят името на някое село или колиби, както се наричат тъдява. Това последното село бе най-близо до мене. Зад него оттатък се простира дълго и широко пространство, състоящо от ниви, черни угари и тук-там малки пространства от гора. Към източна страна, покрай полите на планината, отгдето тече реката, се виждат малки

хълмове и долини, нашарени с червени брегове и сипеи, които се пресичаха от една доволно широка пътека. По-нататък, над един голям трап, който можеше да има около два часа разстояние от мястото, гдето се бях спрял, издигаше се над хоризонта голям облак дим, който постепенно се смесваше с мъглата, която още през нощта беше се вдигнала от ниските места. Нямаше никакво съмнение, че в тоя плитък трап под гъстия дим се намираше многоожидаемият Троян, който не излизаше из устата ни, дордето бяхме заедно, и който стана причина да не усетим примката на мостенцето. Планината до едно място се зеленееше, но най-горните й върхове се белееха като патка, така щото, ако гледаше човек само наоколо си, в ниските места, вярваше, че е месец май, но щом метнеше поглед по-нагоре — дохождаше му на ума и за Никулден.

Измежду другите овчари и говедари, които излязоха със стадата си от ближното село и възпънаха по планината, в която се намираше наша скромност, само един от тях ми привлече доверието, само нему реших аз да се покажа. Неговата четиридесятгодишна възраст, строгото му измъчено лице, което отвсякъде граничеше с рабски петна, най-после късата му луличка, която той стискаше между зъбите си, и ароматическият тютюнев дим, който се виеше над главата му във вид на венец, послужиха най-много за изравнение на взаимността. Инак аз бях на такова място, щото за всяко наблюдателно око ставах недостъпен. А пък десятина нужди имаше, които ме теглеха да търся свиждание с местен човек. По-рано аз имах възможност да узная, че името на непознатия е Дочо, чух, когато го викаха на ме околните малки овчарчета, та затова, щом му се представих, наименувах го „бае Дочо“, казах му, че го познавам.

— Кой беше милостта ти? — попита Дочо хладнокръвно, но недоверчиво, като си подаваше в същото време и късата чибучка, на която аз турих най-напред ръка не твърде учтиво.

Аз излъгах Дочо сполучливо, че съм го виждал там и там, казах му, че сме адаши, т.е. че и моето име е Дочо; но Дочо ме гледа под дебели вежди и само главата си клюмва, което значеше: „Може би.“ Дордето кривях уста да уверявам Доча, че съм от изгорелите и пострадалите панагюрци, че търся царската войска да й се предам на ръцете, той изучаваше подозрително моите тесни беневреци от

панагюрски шаяк и влашкия ми калпак, а на думите малко внимание обръщаше.

— Демек ти си от ония аратлици, от комиците — забележи Дочо уверено и метна поглед наоколо.

Дочо пасеше само два бивола; той беше кираджия, родом от Грънчарските колиби. Много неща се научих аз от него, които бяха се извършили в разстояние на 15–20 деня и за които не знаех нищо положително. Първо, той ми разказа, че „комиците“ от Търново се затворили в един манастир (Дряновския), гдето турската войска ги нападнала и избила, а манастирът — изгорял. Второ, че ближните планински села Ново село и Гъбене заедно с женския манастир, които така също били станали комити, съвършено били разбити и изгорени от бозукбашиите (наместо башибозуци), а останалите живи се пръснали по гората. Подобни клания били станали на много места, но нищо не се знаело още навярно, защото турците не пущали никой българин да се подаде от селото навън. Третьо, че в Троян имало турска войска под началството на някого си Кекеве бинбашиси, който бил много проклет, наместил войската в българското училище и искал да удари Троян. Четвърто, че околните български колиби били пълни с бозукбашии, които въртели сиромашта на ръжен и които постоянно обикаляли из планинските усои. Пето, че преди 4 — 5 деня около тия места башибозуците намерили в гората четирма души „като мен даскали“[4], от които на двама отсекли главите, а другите двама закарали вързани към Ловеч. В едного от тях намерили една ока алтъни, което дало повод на башибозуците деня и нощя да ходят да търсят комити из Балкана.

— Хе-е! Там в оная трапчинка им оставиха лешовете, а главите им ги натовариха на двама наши българи, които ги занесоха в Троян — прибави Дочо хладнокръвно, като сочеше с тоягата си към една ближна долина. — Лошо, лошо! Дете в майка ще да заплаче тая година. Да се провали гробът на ония, които станаха себап да стане тоя карашмалък, който изяде главата и на царя!

— За какъв цар говориш ти, адаш? — попитах аз събеседника си.

— Че нали заклаха стария цар в Стамбул и на мястото му туриха нов! Не чу ли вчера топовете, които гърмяха на Ловеч за тая работа? — отговори моят адаш. — Завчера един ага приказваше в село, че старият султан бил убит, защото станал глава на комиците.

Това каза Дочо биволарят и потегли да си върви, като дръпна и чибучето из ръцете ми.

— Чакай, бае Дочо, да си поприказваме, не ще ли можеш малко хляб да ми дадеш? — говоря аз поди ря му.

— Не можа да чакам, че една къща деца имам, не съм излязъл като тебе да умирам — отговаря Дочо без запъване — А ако искаш да ядеш хляб, в село вадят всеки ден по две-три пещи, казани с месо врат на огъня (за башибозуците) — ако се боиш, аз ще си направя труда да те заведа. На нас ни се поръча всеки ден, щом видим такива като вас хора, да обаждаме на агите, което аз ще да извърша, за да ми бъде мирна главата!

— Чакай, бае Дочо, моля ти се — повторих аз, но на Доча само калпакът се виждаше вече измежду зелените шумки. Той се изгуби от очите ми, а селото — Грънчарските колиби, — да повикаш, ще да се чуе.

Верноподаническите думи на Доча окончателно поразиха моите планове и останалия ми кураж. Нямаше никакво съмнение, че той щеше да ме предаде на турците, за което има смелостта и да ми каже. Виждаше се работата, че по онова време и по понятията на тукашните хора предателството не съставляваше още порок. Десят пъти още повече бях поразен аз от новините, които има добрината да ми съобщи Дочо, във верността на които се заключаваше известна част правдоподобие. Той опроверга по начин категорически и съществуванието на търновската конница, и целта на топовните гърмежи, и всички други сладки бълнувания за въстаническа сполука, с които се хранеше нашето болно въображение. В Троян-войска, по селата-башибозуци, Ново село изгоряло, на даскалите режели главите, султанът убит и пр., и пр. — бяха такива новини за мен, от които въпросът влизаше в следующите две фази: или куршум в челото, или пък доброволно предавание на турците. Другояче бе невъзможно. В Тракия — огън и кръв, в Балкана — кучешки глад и мостенце, в обетования Троян — войска, във всяко село — башибозуци, в Търновско горят манастирите — е добре — орел не бях, да прехвръкна над всички тия ужаси и да вляза в християнските земи: Румъния и Сърбия.

И така, жицата на всяка по-нататъшна надежда беше прекъсана, радостта, че съм преплавал старопланинския океан, бе минутна. В това

разбито състояние аз мръднах от точката, гдето се разговаряхме с Доча, и безсъзнателно потънах в ближния лонгозлук. Тук моята глава се пука няколко часа да крои и решава нови планове, които се въртяха все около душицата. Да гоня сръбската граница по върха на планината едва ли беше мислимо, защото, ако употребих да премина едно разстояние от 6 часа (Тетевен-Троян) цели 7 деня, то до сръбската граница ми трябваха най-малко 70 деня. Да сляза в полето и да се впусна към Дунава, беше двойна глупост. Освен това в тия разбъркани времена — така ли лесно се минуваше тихият бял Дунав? Заради това аз реших да се върна пак назад, в Тракия, но не покрай мостенцето. Там наблизо около на 2–3 часа разстояние се намира така наречената Троянска пътека, за която аз се лъжех да мисля, че е лесно да се достигне по върха на планината. Като сляза по тая пътека около Карлово или Сопот, ще се мъча през нивята да отида до Пловдив и оттам — на железницата, с помощта на познайници да отида пак при благодетеля си Р. Иванов в Харманли. Разбира се, че всичко това беше осъществимо само на въображението.

Но преди да се впусна към въображаемата Троянска пътека, преди да потъна в мъгливите върхове на Мара Гидия, намерих за необходимо да се нахраня поне един път с обикновена човешка храна. Инак краката не държаха вече, от двата кукуруза само няколко зърна бяха останали, а и треска ме посгърчваше от време на време. Разбира се, че пак на някоя овчарска врата трябваше да похлопам за храна, но това трябваше да стане на мръкване, нощта трябваше да бъде близо, така щото, когато ме нагъне потерята — да можа да се скрия. Макар че тоя ден слънцето да беше блокирано от мрачни облаци, макар да нямах и часовник, но от рева па говедата, от задимяването на селските комини в колибите Грънчари ставаше явно, че икиндия е минало вече. По тая причина аз се приготвих да поискам ауденция при някой овчар, дебнех като хищно животно из Краищата на гората. Местността, в която се намирах, не беше вече планински край, нямаше ония гъсталаци и непроходими долини, през всеки десятина крачки имаше тесни пътечки, проправени от селския добитък. Покрай другите много овчари, които преминаха около ми, повечето малки момчета, едно от тях ми привлече вниманието, което пееше и играеше подир овчиците си, а устата му не млъкваха да си говори само на себе си.

— Пасахте, пасахте цял ден, още не можете да се наядете. Аз съм ял само един път през всичкия ден, и пак не ми е гладно — говореше то на своето стадо и подскачаше ту на един, ту на други крак. — Утре не е петък като днес, благо се яде… Мама ще стане рано, ще издои двете кози, чипишчето и с кривите рогове, на които вълкът изяде еренцата, и ще да ни направи попара — продължаваше то.

Станах от мястото си и тръгнах към това овчарче бързо-бързо, за да покажа, че отдалеч ида уж. То се вцепени на мястото си от моето появяване, най-повече, разбира се, от гражданските ми дрехи, които са рядкост по тия страни, а особено в гората. И пред това дете аз бях принуден да лъжа, не собствено за него, но за общественото мнение в селото, което навярно щеше да се научи още вечерта, че такъв човек се явил. Казах му аз, че съм царски човек, че имам другари в Балкана, дошли сме да избираме дървета за мост, който ще правим в Троян, на река Осем. А искането хляб беше като второстепенна нужда. Понеже съм бързал да достигна другарите си, които отивали в Троян, то искам малко хляб да си закъсам. Две-три глави лучец, малко солчица и една кора хляб, да я глътнеш на два пъти, се намериха в торбичката на младото овчарче. Па и другояче и не можеше да бъде; хлябът е в изобилие у овчарите само заран, а не и вечер.

— Допреди един час имах повече хляб, но го дадох на палетата — говореше за извинение овчарчето и туряше в моите разтреперени ръце едно-друго.

После това то развърза своята кърпица със солта, която не искаше да ми даде, държеше я в ръце под ямурлука си да не я мокри дъждът, а аз си топях и гълтах. Никакви по-нататъшни обяснения не последваха помежду ни, от които нямаше нужда.

— Ей, Иване! Какъв е човекът, комуто даваш хляб? — изрева в това време непознат човек близо около нас, от гласа на който аз се вкамених, а овчарчето трепна.

И двамата дигнахме глави. Непознатият, който викаше, беше се спрял край един гъсталак, горе на баира, на 300–400 крачки разстояние. Той беше българин, с голям калпак на главата и с брадва, турена на лявата му ръка. Забит като кол, той чакаше на едно място да му се отговори на първия въпрос, сякаш че нарочно да бе дошел за това. Аз замръзнах още повече от неговата взискателна позиция, а овчарчето, стеснено от моето присъствие в качеството си на „царски

човек“, гледаше ме въпросително и нищо не отговаряше на запитвача, който бил негов съселянин и когото той назова Петко в отговор на запитванието ми.

— Защо мълчиш бре, кучи сине? Какъв човек стои при тебе? — попита втори път Петко, десят пъти още по-дързостно.

Наместо овчарчето аз отговорих, че съм *човек… ходя по работата си и пр*. Отговорих аз, но така неудовлетворително, така малодушно и заплетено, щото на Петка повече и не му трябваше. Възможно ли е в подобни минути да си преправиш гласа, да държиш високо своето чело и да направиш да се не познае, че гърлото ти е сухо като бурен? Наместо отговор непознатият Петко, който се виждаше, че отива към планината, връща се като вихрушка за към селото. Аз от своя страна, като грабнах солчицата от ръцете на зачуденото момче, в качеството си на „царски човек“, такъв бяг му ударих към ближната долина, щото шумата ми се виждаше, като че да беше писана на картина. Петко бяга към село, аз бягам към долината, а овчарчето, което остана посред, помисли, погледа, па като му удари и то един бяг, късата му фереджичка взе изотзад хоризонтално положение, като че нарочно да я опипаше някой. Овчиците му вирнаха глави, забляха в един глас, па търтиха подире му, кучетата лавнаха, дигна се цяла олелия…

Извих си врата да погледна към Петка, но где Петка? Той дошел наполовина на пътя към селото Грънчарските колиби, само калпакът му се примерджава от време на време през гората, като че хвърка доганче. Нямаше вече никакво съмнение, че Петко отива да ме предаде в селото. Моите опънати дрехи и белите ми навуща бяха в състояние да уверят всекиго, макар и отдалеч, че не съм чист човек, не съм тръгнал по свой гечинмечк. Още по-силно припнах аз из гората да си търся прибежище, да се крия от приближающата се вече опасност! Но напусто! Голямата планина и гъстата гора бяха много далеч от това място, както казах вече. Околната гора се състоеше от малки габерови дървенца и храстови шумки, в които сивият заец можеше само да бъде безопасен, а не и човек с черно палто и със сиви гащи и бели навои. Под десятина шумки лягах и ставах, навсякъде ми се струваше, че ще да бъда виден, ни едно място не ми се харесваше, а студеният пот капе ли, капе от юнашко чело!… Дордето се скитах от шумка на шумка да си търся място, ехото на две пушки, които изгърмяха в селото една

подир друга, отражи се в околността заедно с кучешкия лай, който ги последва. Гласът на тия две пушки имаше много общо с моята съдба. Той известяваше на потерята да стане на крак, да се събира, че работата е сериозна. Моите крака се преплетоха окончателно, принуден бях да се сложа на едно място, легнал по очите си.

Десят минути не се изминаха, откак изгърмяха пушките, когато всичко, което беше досега предположение, стана на дело. Откъм селото се подаде черен облак от хора, заптии, башибозуци и наши братя българи. Заптиите и башибозуците стискаха в ръцете си своите шишинета, а братята селяни бяха въоръжени само с брадви, които носеха на раменете си. Първите вървяха по краището на гората с обърнати към нея пушки, а вторите навлязоха вътре в шумата, след като получиха от своите господари нужните наставления. Тия наставления аз можах да ги чуя, защото се даваха на висок глас. Потерята посрещна най-напред младото овчарче, което обсипа с хиляди въпроси заради мене, а после хукна като вихрушка нагоре въз планината.

— Тамам, щом той нямал оръжие[5], аз ще да го разсека с брадвата си, с първо виждание още — говореше един калпаклия с цел, види се, да препоръча себе си.

— Ти докато подигнеш своята брадва, моето шишине, в което има два куршума, ще се залепят в гърдите му — отговори един помак, думите на когото ме накараха да потреперя.

Аз и тука няма да кажа, че „ми кипна кръвта“, че се залових за оръжие да отмъстявам. Най-напред се разпоредих да си скрия дългата пловдивска кама под падналите листи, от която нямах нужда и с която, наместо да се защитя, вреда щях да си нанеса. Вярвах, че башибозуците в присъствието на заптии и българи няма да ме убият, а като не се намереше отгоре ми оръжие, имаше надежда за спасение от бесилката. На същото място зарових писмата си с неблагонадеждно съдържание и всичко бунтовническо, каквото имах отгоре си. Атестатът, който имах от железницата, тескерето на приятеля си Н. Табакова, което ме спаси в Пловдив и от което мислех, че ще да имам пак полза, и едно родителско писмо — оставих при себе си. С тия последните документи щях да уверявам правителството, че аз съм бил някога верен царски поданик. Викове, крясъци, псувни с турско благозвучие, заканвание за жестоки отмъстявания се слушаха от страна

на махмурлиите аги, че моето появяване станало причина да ги обезпокои, защото, когато им известили, току-що били седнали да вечерят.

— Тоя *денсизин* не е сам! Той има и другари, но сам се е явил при копилето — говореше един.

— Прехвърли той вече към големия Балкан — възрази други безнадеждно.

Между това стъпките на някои от потерята и слихтението им вследствие на бяганието захванаха да се чуват по-наблизо. Аз се свивах под шумката с лицето към земята и си стисках очите безсъзнателно, уж за по-скрито. Мисля, че „Богородице дево“ и „Верую“ бяха прочетени по няколко пъти, така също безсъзнателно. Шумката, или по-добре гъсталакът, в който се бях прикомандировал, се намираше между две тесни пътечки, колкото една стъпка, преработени от овцете. Из тия пътечки, до които бях наблизо около 7–8 крачки, може да преминаха до десятина души от потерята, българи и турци, на връщане и отиване. За невярвание е даже, че никой не можа да ме зярне от тях, ни едно от двайсетте тия наблюдателни очи не ме съгледа. На два-три пъти аз се наканвах да подигна заклетата си бунтовническа глава с цел да предваря куршума и да кажа: „Тук съм, алар!“ Най-главното условие, което ме спаси от очите на потерята в тая крастава горичка, беше нощната тъмнина. Часът 12 по турски може да беше, когато се показа потерята. Дордето тя ходи при овчарчето, дордето ме достигна, захвана да притъмнява. И така, аз бях спасен и сега, нещо, което и сам не можах да повярвам за няколко часа.

V

Мрачната балканска нощ се захлупи вече с всичкото свое величие на ужас и страхотия. Потерята захвана да се връща вече към селото Грънчарските колиби, думите: „Язък, отървахме комитата“, се произнасяха от мнозина. Скоро утихна всичката околност, гробна тишина настана, която се нарушаваше само от хучението на стария Балкан и от лаението на селските кучета, които показваха по-вярно от барометър, че в селото има движение. Нощта бе тъмна като в рог, ситен дъждец почна да вали, черните мрачни облаци, които висяха като полюлеи на въздуха твърде на ниска степен, вървяха машинално към северна страна. Ужас и страшна страхотия дишаше всичко наоколо, слаба се усещаше човешката натура да се бори с тия природни явления. От една страна, стоят: ятаган и куршум, а, от друга — глад, среща с вълци, долини и урви — пълна неизвестност. Планината, към която предполагах пак да се върна, ревеше диво и глухо, студени тръпки ме побиваха само като дигнех очи да я погледна. Страшно навсякъде, няма изход и от четирите страни! А трябваше да се върви, потерята на другия ден пет пъти щеше да бъде по-многобройна. Два часа бяха минали, откак се върна потерята, откакто мръкна, а аз не смеех още да се побутна от мястото си, боях се да не са оставени хора по пътечките да пазят. След като се уморих вече да се ослушвам, изправих се полекичка на крака и потеглих на път въз планината. Но върви ли се? Краката и другите органи, които в седем деня разстояние не бяха си доядвали и доспивали — отказват се да служат. Вървях към планината, но едно обстоятелство забравих да взема пред вид, а именно: какво щях да ям, дордето изпъпля на върха и дордето сляза в Тракийското поле? Докато се борех с тая страшна необходимост, ето че напредя ми свети огън, блеят овце, джавка едно пале лениво и безцелно. Това бе овчарска колиба; тя се намираше на половин час разстояние от мястото, гдето ме видя потерята; тя принадлежеше на някого си Стойко, родом от селото, който от няколко години насам по причина, че бил скаран с жена си, не отивал на къщата си, а живеел в планината при овцете си, там спял и ял. Тия подробности аз научих от младото овчарче. Разбира се, че не без

предварителни изпитвания отидох на тая колиба. Овце блеят, кучета лаят, но кой ги слуша? Имах случай да чуя и видя аз подобни овце и кучета на Етрополската планина, но не по-малко имах злочестината да видя и чуя и куршумите, които писнаха из устата на тия овце!

— Хю! Какво сте се разлали още от вечер? Ха на ятак! — чух аз гласа на овчаря, който излезе край кошарата, гдето лаеха псетата (овчарските кучета се познават, кога лаят на човек), да види що е, повечето от страх може би да не са някои башибозуци, на които ще да опита юмруците, че не ги е отбранил от кучета.

После няколко минути стоях вече лице срещу лице около големия огън с човек от средна възраст, със сухо продълговато лице, с малки сиви очи, хлътнали в главата му. Той беше бачо Стойко, за когото загатнах по-горе. Господ да дава живот и здраве на бача Стойка, който ме прие под своята скромна стряха не като бунтовник, но като сиромах, изпаднал човек. Забележително бе това, че той не ме попита даже с първо виждание отгде ида и как съм попаднал по това време на неговото огнище, като че да не знаеше нищо за съществуването на комитаджилъка. Понеже нямаше готов хляб, той подпретна скути да замеси тънка питка, а аз се греях около огъня и побутвах главните да стане по-скоро.

— А бе ти ли подплаши нашите аги тая вечер? — попита той най-после, съвсем незаинтересуван в това дело. — Пай че тичаха, господ да ги убие, сякаш че гонеха заец.

Питката се беше вече опекла от едната страна, малко оставаше още да се допече, черното котелче с бялото мляко зееше вече напредя ми, в което аз от време на време си потапях едина пръст — когато плетът на кошарата преплющя. Подплашените овце търтиха да бягат и малко остана да влязат в колибата, кучетата, които се занимаваха още с мене, изново лавнаха и се преядоха, шум и тропот от човешки стъпки се чуха!… Аз замръзнах на мястото си, забравих себе си — и език, и ум онемяха… Бачо Стойко от своя страна скочи на крака и без да ме погледне даже, насочи си главата из колибата.

— На мястото си, пезевенк; ей сега ще те катурна! Басън, чоджуклар! Пушките на титик! Забикаляйте! Давранма! — изреваха отвън няколко гласа на турски език, които ме пронизаха като с куршум.

Бачо Стойко се върна заднишком в колибата и се сви до вратата полумъртъв. Помня само, че ченето му започна да трака, като кога

коват воденица. Аз очаквах от минута на минута да си приема наградата, състояща от няколко куршума.

— Предай се, душманино! — извика втори път вънкашната команда, строго и грубо, без да се види някой в тъмнината. — Всичко се свърши вече…

Отговорих, че не съм опасен човек, нямам върху си никакво оръжие[6], готов съм да се предам, за което помолих и бача Стойка да засвидетелствува от своя страна. Вместо отговор командата заповяда на бача Стойка да излезе навън при тях, а аз останах сам при големия огън, обърнат с гърдите срещу вратата. Сега си помислих вече, че ще ме гърмят, стиснах си очите, уж да не гледам, когато светнат пушките.

— Клекни на колене! — извикаха непознатите. Аз се покорих.

— Съблечи си горнята дреха! — повториха тия. Аз направих същото.

— Дигни си нагоре ръцете! — потретиха тия. Аз заприличах на разпятие Христово — най-сгодна позиция за куршуми.

— Да не си мръднал! — извикаха за последен път непознатите и четирма души като вихрушка наскачаха в колибата, прескочиха огъня и се налепиха около ми!

Който е следил дотука разказа ми, уверен е, че нападателите не са други никои освен кръвопийци башибозуци. Не. Така мислех и аз, но като се подадоха из вратата поменатите четирма души, наместо вити гъжви, наместо белочиренни ятагани и изтрити шишинета аз видях рунтави калпаци, брадви с широки острила и една дебела дряновина. Тия бяха наши православни братя, българи, християни, селяни, родом от Грънчарските колиби! Чак когато стиснаха тия моите недъгави членове със своите костеливи панчи, проговориха на отечествения ми език. „Бягаш, а! Куче краставо!“ — каза един от тях и като ми хвана двете ръце, които изви и събра на гърба ми, стъпа с желязното си коляно отгоре ми. Аз се прегънах като празен чувал.

— Развързвай му пояса, да му вържем ръцете — обади се втори.

Аз поисках милост от християнските башибозуци, като им казах „братя“.

— Брат ли? Такъв брат като тебе, който е излязъл да хвърля пушка на царя, ние не искаме да имаме — отговориха дваминета, а третият ми цапна една плесница по страната, защото съм противоречал.

В разстояние на две минути аз бях вързан, но така ревностно, щото гърдите ми бяха изпъкнали напред. Радост и тържество блещеше по лицата на победителите.

— Бей, комшу, ти си бил пророк наистина — каза един от тях на другаря си.

— Щом аз чух от момчето, че той ял лук наместо хляб, отведнъж се усетих, че дордето не се нахрани, няма да поеме големия балкан — отговори пророкът.

Аз можах да разбера от техните думи, че тия били с потерята от вечерта; но когато тя се върнала в селото, тия по собствено свое желание, от ревност, останали да пообиколят още наоколо, а най-повече ближните овчарски колиби. Когато лавнали кучетата на бачо Стойковата колиба, тия се усъмнили и дошли да видят що е.

— Скоро един от нас да се затече в село, да извести каква е работата, защото аскерът прие заповед да излезе тая нощ в планината. Трябва да направим това добро, за да не се мъчат хората напусто (редовната войска, която се намираше по онова време в с. Шипково и която щяла да излезе подир моето появяване в планината).

Един от четирмата души замина. Не си направих труда даже да моля за освобождение, защото виждах с какви хора имам работа. Независимо обаче от това, когато захванах да говоря, тримата приятели малко по малко захванаха да вземат по-човечески образ. Особено един от тях, който до това време повечето мълчеше и все мен гледаше, въздъхна и каза: „С тоя сиромах ние си запалихме такава свещ, която ще да гори и на синове, и на унуци.“ После това всичките захванаха да съжаляват за младините ми, но главната им цел била повечето користолюбива. Когато излязохме навън в тъмнината и тръгнахме за към селото, тия си събраха главите накуп и си казаха нещо тайно, от което аз можах да чуя само тая фраза: „Все не е празен той.“ После ме спряха на пътя и ме попитаха нямам ли отгоре си пари.

— По-добре дай ги на нас да те споменаваме, отколкото да ги вземат *кучетата* — казаха тия с братско съчувствие.

Аз имах при себе си десятина лири, останали в джоба ми случайно от времето на царуванието ни, но не им ги дадох; по-благодарен бях да ги дам на *кучетата*, които щяха да ми дадат срещу тях поне по малко тютюн.

Наближаваше среднощ, когато оставихме колибата на уплашения бачо Стойко и тръгнахме за селото. Заклех се няколко пъти пред тримата верни раи, че бачо Стойко е невинен, че той ме прие в колибата си с условие, че ще да извести отпосле в селото, че аз съм го заплашил, за което ги молех да кажат, гдето трябва. Един от тримата вървеше напред, а двамата ме държаха за ръцете с по едната си ръка, а с другата носеха своите брадви. Нощта бе тъмна като бивол, а дъждът валеше като през сито. Едно само се молех аз на своите господари: да не ме завождат при башибозуците, които ще ме смажат с бой, но да ме теслимят на чорбаджиите.

— Това ние не направяме; всинца сме християни, гдето се е казало — отговориха тия. — Ще те оставим на чорбаджията, той ще те пази, той ще те заведе утре в Троян.

Подир половин час вървене стигнахме до реката (Бели Осем), покрай която е селото Грънчарски колиби. То беше обиколено от стража, състояща изключително от българи, така също въоръжени със сопи и с брадви. Тия питаха отдалеч: „Кой иде?“

— Приближете се и го вижте кой е — отговаряха моите приятели на своите съселяни горделиво и надменно и след малко тия последните се трупаха наоколо ни да ме гледат в тъмнината.

Влязохме в селото. Вътре царуваше такава гробна тишина, като че черната чума да беше шетала из него. Ни глас човешки, ни светлинна през някой разтрог, ни огън пък имаше да свети някъде. Само на едно място чухме, като изрева едно малко дете, като че да беше закопано в земята. Колкото за кучетата, то тия не спяха. Из улиците бе такъв голям кал, като че да тъпчехме пращини. Доближихме се до една ниска, но доволно голяма къща, притежателят на която трябва да е бил или селски капзамалин, или няколко години наред — чорбаджия. До стълбите на тая къща пазеше стражарин, но не вече калпаклия, въоръжен с брадва и дряновина, а башибозук с оръжие. Тоя последният, според както му е редът, обади се, та попита що сме за хора, на което питание българите отговориха „ваши“.

— Водим ви твърде скъп гост — прибавиха тия с рабско-унизителен глас.

— Бре! Как смееш! — изрева стражаринът, щом се увери що съм за човек, и ме хласна в гърдите с дръжката на пушката си. — Дръжте

го да му отрежа главата ей сега като на пиле — прибави той и скръцна със зъби.

Слязахме по стълбите в долния кат на зданието, а стражаринът си остана до вратата. В стаята, в която влязахме, блещукаше такава слаба светлина от накладения огън, щото нищо определено не можеше да се види от находящите се вътре предмети. Освен това облак мъгла от тютюнев дим, произведен още от вечерта, пълнеше горните слоеве на стаичката и висеше хоризонтално, като тънка прозрачна завеса. Тоя дим показваше най-нагледно, че посетителите са били многобройни. Българите притвориха вратата полекичка и се спряха изправени до стената наред, като ме взеха помежду си. Тия мълчаха, мълчах аз, мълчеше всичко наоколо, а тишината се нарушаваше само от хъркание на заспали хора. И действително, не след много маение картинката се нарисува напредя ни само по себе си. Аз видях, че стаята бе пълна със заспали башибозуци, от които повечето бяха си припекли босите табани на огъня, турени един до други, което е страст у турците. Тия спяха всичките, спокойни и защитени от многобройните вънкашни стражи, в които бяха употребени всичките българи от селото. По тая причина именно нашето влизание стана съвсем незабележено. Ножовете и пищовите на заспалите, които тия не бяха извадили от кръстовете си, стърчаха нагоре като гробища. Техните подкривени и развалени чалми покриваха лицата им до половина.

Сега аз разбрах напълно, че моите трима българи са ме лъжели, като ми обещаваха из пътя, че ще да ме отведат в дома на селския чорбаджия. Тия, макар и победители до някоя степен, но пак нямаха смелостта да разбудят заспалите аги, страх ги беше да не опитат по верноподаническите си плещи голите ятагани, та затова не смееха да си подемат диханието. Случайно обаче пробуди се един от спящите, който изново пак щеше да заспи, ако да не се обадиха тримата верни твърде деликатно и предпазливо:

— Ефендим, ставайте! Комита се хвана — казаха тия.

На минутата още няколко големи чалми се подигнаха и почнаха да разтриват полуотворените си очи.

— Обади се още един път, да те разберат — прошепна един от тримата българи на своите другари на твърде нисък глас.

— Алар, ние додохме вам да теслимим хванатия комита — повтори същият българин.

Чалмите се сбутаха един други. Един от тях се доближи до огъня, грабна една разпалена главня, раздуха я и като се приближи до мен, опря я в лицето ми, да ме разгледа добре. После това той ми удари такава една плесница, от която бунтовническият ми калпак дълго време хвърча из стаята във вид на захвърлен обръч. От произнесените псувни и други стълкновения всичките заспали се пробудиха и запалиха малкото кандилце.

— А бе още гледате ли го! Настрана всички, да му строша гръдната кост — възрази друг един, разчепканите мустаки на когото приличаха на изгоряла козина, като си похвана в същото време и пищова.

— Скоро отрежи му главата бе, аратлик, и утре рано, дордето командир-паша не си е запалил още чибука, да я побиеме пред чадъра му! — обади се трети.

А тримата „верни“ плаваха в областта на победата. Тия се надпреваряха един през други да разправят по кой начин ме хванали, при всичко че никой нямаше да ги пита. Бедните, тия не получиха и по едно *аферим* даже! До това време аз не бях се обадил още да кажа ни черно, ни бяло, понеже не се знаех още по кое небе се намирам, мислех, че всичко е излишно, па и няма кой да ме запита за нещо, да му отговоря, защото шамарите не бяха престанали още. Но, от друга страна, като знаех, че колкото повече мълчи човек пред турците и им се представлява за сериозен, толкова по-много ги е гняв, че уж от злоба и ненавист правиш това, реших да им се обадя. Нарекох ги алар и бейлер, казах им, че познавам тяхното благородство, че се боях, дордето бях в гората, а не и сега, когато се намирам *теслим* на бабаитските им ръце; изявих съмнение, че техните ножове никой път няма се омацат в кръвта като на мен ничтожен човек, и най-после припаднах на техния османлийски мерхамет, да ми дадат цигара тютюн и кора хляб, защото от петнадесят деня трева паса. Тая върволица думи за милост аз изказах на такъв прост турски език, о такива акценти, щото само едно *мерхаба* ми липсуваше. Произведеното впечатление бе на моя страна, вършил-несвършил, четири-пет тютюневи кесии нападаха в краката ми и думата *буюр* (заповядай) се произнесе даже от едного с половин уста. А башибозукът, който ми плесна най-напред плесница, сам ми направи една цигара, която ми подаде в ръката.

— Скоро едно парче хляб да намерите из село — казаха тия на българите.

— Чудно нещо! Вчера да бях умрял, не щях да зная, че и комитите говорят нашия език — каза един от башибозуците. — Аз мислех, че тия освен *московски* друг език не знаят.[7]

— Има два вида комити: едните са *ерлии* (местни), а другите са хора на московския кяфирин — отговори друг един башибозук с такава самоувереност, щото никой от другарите му не счете за нужно да възразява.

Малко по малко ние бяхме захванали вече да стъпваме на комшийска почва, когато вратата, из която влязахме, се блъсна бързо и сърдитите физиономии на двама души с пушки на рамо се осветлиха от слабата светлина на кандилцето. Единът от тях беше заптийски чаушин — червените ширити на ръкава му го показваха, а другият — прост ага, с бяла брада, върху чалмата на когото свободно можеше да седне един абаджийски калфа. Тия почетоха своите другари с по едно небрежно *селям алеким* и застанаха напредя ми, като че да им бях познайник. Виждаше се работата, че тия ме знаеха вече, а мокрите им дрехи показваха, че от работа идат.

— Хей, душман-гяур, хей! Честит си бил, че не те намерихме ние в гората; а то твоята глава отдавна щеше да се мъдри на някой кол — каза старецът башибозук.

— Хляб не ни остави да ядем тоя вечер, пезевенгиноолу — прибави заптийският чаушин и два черни зъба се показаха измежду устните му.

— Ние нямаме вече тука работа — повтори старецът. — Да отидеме горе, па там ще да те науча аз тебе как се прави комитаджилък — каза той, като се обръщаше към мене.

Виждаше се работата, че тия двама души, чаушиньт и старецът, бяха нещо като глави на по-първите башибозуци. Българите, които до това време ме държаха още, чаушинът ги разблъска и взе от ръцете им пояса. И българите, и башибозуците останаха на местата си, а само ние трима излязохме навън. Аз треперех от тая тайнствена постъпка на чаушина и стареца; усещах се, че тяхната цел не е добра, че богат бой ще да се търпи тая нощ и други още мъки. Спряхме се до една ближна къща и се покачихме по тесните й стълби. Стаята, в която влязахме най-напред, беше пълна с топъл хляб и други башибозушки провизии,

приятната миризма на които не можеше да произведе оня апетит по причина на неизвестността за моята съдба. Тя се осветляваше само от малко газеничe, но щом домовладиката прие гостите, разпореди се да донесе още една лоена свещ.

— Видя ли как лесно измамихме тия кучета да вземем от ръцете им комитата? — каза башибозушкият главатар на чаушина.

— Добре, че сварихме да дойдем с време, а в противен случай тия още посред нощ щяха да го закарат в Троян, да вземат бакшиша без наше знание.

„Кучета“ тия наричаха своите другари-башибозуци, при които бях заведен най-напред, което ме зачуди и удиви немалко.

— А ти, чоджум, бъди рахат; недей се сакълдисва от никого! Царят е милостив; кажи си само онова, за което ще да те питаме, па гледай си кефа — каза чаушинът, като ме тупкаше по гърба.

Аз не можах да повярвам от един път, че слушам тия отечески наставления в действителност от устата на едно заптие, което говори с комита, заклет свой враг. Аз очаквах да чуя и видя съвсем противното: псувни, плесници, жестоки изпити, изтезания и други подобен род напълно заслужени мерки.

— Името ти, отечеството ти, занаята ти, с кой комитаджийски байряк беше, какъв чин занимаваше в тия последните, колко плата получаваше от чича си *коджа Ивана* (Русия), колко турци си заклал и пр. — трябва да ни го разкажеш изтънко — каза старецът башибозук. — Пред нас лъжата не минува. Я погледни! (Тук той си сочеше краищата на бялата брада, което значи у турците, че белобрадат човек е невъзможно да се излъже.)

— Харижи го (бана башла) на мен за половин час — възрази чаушинът. — Нека го оставим да направи една кавалтия (закуска), па тогава той ще да ни разкаже право, ако иска да се спаси. Ти, айол, искай, каквото ти се яде — прибави той, като се обърна към мене. — Аз не приемам да кажеш отпосле, Мустан чауш (името му) ме остави гладен и жеден…

Аз си мислех още, че се подиграва с мене всесилният чаушин, или пък желае да ме предразположи да казвам и издавам, щото зная по комитетските работи. Независимо от това благодарях му на всяка дума. Освен храна, вино, ракия и пр. те заповядаха още на българите, които

не се забавиха да дойдат в стаята, повечето мене да видят, като се наричаха уж, че имат работа — да ми направят цървули.

— Той, лошав или добър, ваш брат се счита — говореше Мустан чауш. — Заблуден и излъган, но за вашето добро е излязъл да се труди, та затова трябва да го прегледате.

— Не го струваме кабул, ефенди — възрази домовладиката на къщата, — да считате един царски душманин за наш брат и приятел! Ние мразиме комитите десят пъти повече, отколкото вие, турците.

А наша скромност плуваше в масло между тия препирни. Присъствието на българите, каквито и да бяха те, беше за мене още една гаранция, че няма да има сериозен бой тая нощ. Мнозина от тях, които нямаха достъп при агите, следваха да подават своите рунтави калпаци из вратата, мен да гледат. Всяка моя дума, която казвах на турците, живо ги интересуваше. В това време при нас влезе друг един българин, твърде висок на ръст, с червено кръвено лице, човек на 35-40-годишна възраст. Той влезе смело и дързостно без никакво позволение от страна на агите. Другите българи, които от по-напред влязваха, повечето слугуваха или за други работи дохождаха, без да седнат, когато новодошлият с първо влизание завзе място близо при турците. От най-напред аз го помислих, че е селският чорбаджия, но охлузеният му калпак противоречеше на това предположение. Работата скоро се осветли и аз узнах, че напреди ми не стои друг никой освен моят предател, който ме видя надвечер при малкото момче и който се затече да извести в селото.

— Как си, аратлик? Защо не ме почака при момчето, когато тръгнах да ида към тебе, но избяга в гората? Ти мислеше, че ще да се отървеш? — каза предателят така спокойно и хладнокръвно, като да правехме пазарлък за някоя продажба.

Той се гордееше със своя подвиг. Седна близо до мен, като ядях хляб, и почна да ме безпокои и закача с разни думи. Най-напред ме нападна, че съм бил човек без вяра и без съвест, защото съм ял мръсно (блажно) в петък; че светът щял да пропадне като от нас хора, и други такива.

— Малко остана, ефендим, да изтървем от ръцете си тоя комита, ако да не бях го видял случайно. Макар и отдалеч, но щом му зярнах дрехите, от един път ме прояде на сърцето, сетих се, че тоя човек не е

от чистите — говореше той на турците, които малко внимание обръщаха на нашия разговор, защото си шепнеха нещо тайно.

— Ей, пезевенк, всичките българи да бяха като тебе верни, то комитите ни един ден не можеха да живеят в Балкана; но какво да се прави, че мнозина ги поддържат — каза старият турчин, който неволно, се виждаше работата, да отърва думата *пезевенк*, но и предателят нема дързостта да го поправи.

— Но оттук нататък не само че няма да ви предавам вече комитите, а и аз сам съм намислил да стана такъв — каза предателят.

— Защо бе, Петко (името на предателя)? — попитаха зачудено и двамата турци.

— Защо? Вие знаете — отговори Петко сърдито. — Тоя мръсник (т.е. наша скромност) комита ли е, или е някой бей? Защо сте го оставили да се разполага с вас заедно, да прави кеф с вино и ракия, а не го вържете за врата о прозореца като мечка или да му ударите едни букаи на краката?

— Холам, Петко, остави го на мира. След толкова мъки и гладувание по Балкана нека си почине тая нощ, а утре ние ще ти направим кефа. Нали го виждаш, че от мъки и неволи душа не е останало в него? Колкото за букаи, което е в реда си да ги туриш на краката на един *хапус*, не можахме да намериме — отговориха турците.

— Земете ги от мене, ей сега — отговори Петко и изскочи из вратата навън.

След десетина минути той се завърна ухилен, че сполучил да намери едни конски букаи, които удари на краката ми с влизанието си още. Наближи полунощ вече и турците не се посвениха да покажат вратата на верния Петка. Тия останаха сами и като се наситиха вече на черните кафета и на цигарите, които палеха една подир друга, почнаха *тънкия изпит*.

Най-много ме тия питаха дали съм имал оръжие и пари и где съм ги скрил. Преди да почна да отговарям, съставих си програма от лъжи и измислици, от които трябваше да се придържам и за в бъдеще, когато достигна до голямото „добрутро“. А да изповядам истината, както си е била, да кажа пред двама най-долни агенти на правителството, че съм бил бунтовник, ползата щеше да бъде от най-напред дърво, а после бесилка. Следователно реших да лъжа.

— Аз съм, ефендим, човек от долня ръка, син на сиромашки родители, та по тая причина ходя от град на град за прехраната си — почнах изповедта си пред любопитните аги. Най-мъчно ми беше да разпределя времето от Заарското въстание до Панагюрското, всичко 8 месеца, в разстояние на които не можех да засвидетелствувам где именно съм живял из Турция. Второ, трябваше да скрия пребиваванието си на търново-сейменската станция, гдето ме знаеха всички. А ако кажех, че съм бил вън от Турция, трябваше да покажа отгде съм си взел пътно тескере. Заради това казах, че в разстояние на тия 8 месеца съм живял по станциите от Одрин до Цариград, така щото излязваше, че на всяка станция съм се бавил най-много по две недели; а в такъв случай дирята ми не можеше да се хване. Казвах, че съм търсел работа. А как се е случило да дойда в Троянската планина, съчиних следующето обстоятелство:

— Като наближи Гергьовден, научих се, че имало работа на беловската станция. Качих се на един празен трен от железницата и тръгнах за поменатата станция. Когато дойдохме на Т. Пазарджик, пръснаха слухове, че към беловския балкан се явили някакви си комити, които изгорили станцията. Началникът на трена не взе във внимание тези новини и пусна трена нанапред. Преминахме станцията Сарамбей, наближихме Белово, но изведнъж машината се зарови в пръстта и вагоните попадаха. Аз не чаках да се поправи тренът, защото всичките железа на линията бяха извадени и разхвърляни. Помислих, че това е сторено от работниците, както става обикновено. Стигнах в Белово, но що да видиш? Станцията, от която мислех да искам работа, беше потънала в червени пламъци. Хора, уплашени, тичаха надолу-нагоре; гърмение на пушки се чуваше към селото, страх и ужас представляваше всичко. Сполучих да изпитам тамошни жители, че пред малко били нападнали комити, които разбили селото, изклали заптиите, задигнали със себе си по-младите хора и се отправили към Т. Пазарджик да сторят и там същото. Човекът, който ми разказа това, беше също така работник като мене, наскоро дошел в Белово да търси работа. Той беше родом от Македония, на име Митре. С него ние се съгласихме да бягаме от тия опасни места, накъдето ни видят очите. Най-напред тръгнахме към Пловдив, като голям и безопасен град; но на пътя срещнахме няколко кола бежанци, турци и българи, които ни казаха, че Пловдив е изгорен от комитите, а Т. Пазарджик е заобиколен

от някого си Бенковски, баш на комитите. Мръкна се и всичките околни села пламнаха в огън. Ние двама с другаря си останахме на кърa уплашени, не знаехме по кой път да хванем, па и хляб няма. На другия ден се срещнахме с други бежанци българи, които ни казаха, че имало прибежище в с. Панагюрище, за където отиваха и тия. В това последното село се събирали и турци, и българи. След два деня[8] стигнахме в това село, но що да видим? То гореше от четирите страни и жителите му, мъже, жени и деца, бяха избягали в ближната гора. Убити и ранени нямаха чет, черкези и башибозуци пречеха на всяка стъпка. А храна нямаше даже и за дребните деца, които с очите си видяхме как умираха напредя ни от глад. Никой не ни поглеждаше от местните жители, никой не се обади да ни попита що сме за хора, отгде идеме и имаме ли да ядем, защото всеки беше се отчаял, всеки се грижеше за себе си. Тогава ние с другаря си Митре оставихме Панагюрище и тръгнахме да бягаме, накъдето ни видят очите. До никое село не можехме да наближим, отвсякъде башибозуци и черкези, които не ни оставяха да ги наближиме; а убити и заклани хора — на всяка стъпка. Ние захванахме да подивяваме малко по малко, гладни и жедни набихме гората. До едно село убиха другаря ми и аз останах сам. Оттогава аз тръгнах по гората като див. Скитах се надолу, бягах нагоре, търсих царска войска да стана теслим, но навсякъде черкези и башибозуци, от които се боях, защото тия убиха другаря ми. Най-сетне, ефендим, щастлив бях да изпадна на вашите ръце — сключих аз изповедта си.

— Лъжеш — отговориха двамата забити, които мълчаха до това време, и злобно поклатиха глава.

Тия нямаха доказателства да опровергаят моя разказ, но мъчно им се видеше да приемат за чиста пара казаното от мен. За да им отвлека вниманието на друга страна, аз се впуснах в друга подробности, които за тях именно съставляваха интересно забавление. Казах им, че в Тракия, когато се подали черкезите и башибозуците, до 2 милиона момичета се нахвърляли в Марица. Агите изпуснаха едно язък из дълбините на сърцето си.

— Хич младо гяурско момиче, червено като ягода, струва ли се зян? — питаха тия един другиго. — Аз да бях там например — прибави старецът башибозук, — щях да взема 5–6 от тях, като им

ушия по едни червени гащи и метна по една ферджа на главите им — животът ми щеше да се продължи още 50 години.

— Доколко може да има един милион? — попита предателят Петко, който изново беше се завърнал при турците, да ги пита уж кога ще вървят за Троян, и който се заинтересува, вижда се работата, от 2-та милиона издавени момичета.

— На 25 места като туриш по 500, правят един милион — отговори чаушинът, без да си дигне главата, като че да гледаше в някоя аритметика.

Разказах им още моето двадесятдневно пътуване из планината, украсено и наредено с множества опашки. Представих им един факт, на който съм бил уж очевидец, че в планината съм намерил пет трупа на убити хора, всичките млади момичета, все попски дъщери (турците имат голяма слабост към тия последните). Тия били убити от башибозуците наместо мьже-комити, но като отишли да ги разтърсят, що да видят? И петте били млади момичета, които, като тръгнали от селото си да бягат, облекли се в мъжки дрехи, за да избягнат опасността.[9]

— Възможно ли е да не бяга човек толкова време по гората, когато и за жените нямало милост — прибавих аз.

VI

Първите петли отдавна бяха вече пели, а двамата радостни ага не заспиваха още. Два пъти тия ме събличаха да търсят уж писма с комитаджийско съдържание, а всъщност целта им бе за пари. Богатството на Георги Търнев, състоящо от 800 турски лири, които намериха башибозуците отгоре му, както казах, след като го убиха, зле беше препоръчало и останалите бунтовници. Разбира се, че тия взеха от мене не само колкото пари намериха, но и всяко друго ничтожно парцалче, което имаше каква-годе цена. Бях легнал вече, когато на чаушина дойде на ума, че съм имал добър пояс. Той ме разбуди да отпаша тоя пояс, който той опаса на себе си. Прибраха още от мен, колкото писма имах, два-три портрета и половин кукуруз, който беше останал в джеба ми и който тия щяха да представят на правителството като веществено доказателство. Но всичко това се извърши по комшийски, без бой и псувни. Взетите от мене неща тия разделиха още вечерта помежду си, а предателят Петко напразно се облизваше.

Решиха най-после помежду си да не спят тая нощ, от една страна — да пазят мен, а, от друга, да не би, като заспят, да станат късно, а в такъв случай трябваше да ме делят помежду си с другите си другари кой да ме закара в Троян. На мене позволиха да си легна, защото съм бил уморен. Но заспива ли се? Мисълта само, че пред кого ще имам честта да изляза на другия ден ме безпокоеше. Тескерето на приятеля си Н. Табаков, с което се избавих в Пловдив, на хана, още от вечерта го стисках в ръката си, защото не се представяше случай да го унищожа. Никой не забележи това. Двамата другари турци почнаха да разискват помежду си съвсем частни и невинни работи, като например няма ли да им се отпусне някоя награда, като са ме хванали, а най-много планираха по кой начин и през коя улица да ме преведат в Троян на другия ден, как да ме вържат и пр.

— Колкото за връзванието, ти не се грижи, аркадаш — говореше старият башибозук на чаушина. — Аз съм майстор на тия работи. Ръцете му ще вържа на две места, горе и долу, а едно въже ще да бъде прекарано на врата му като гем, краищата на което ще държа аз, а ти

ще вървиш напред. Мустаките и на двама ни ще бъдат подсукани на кръв, разбира се.

— Аз съм на мнение да го прекараме покрай кафенето на Спас чорбаджи, гдето всяка заран се събират да пият кафе най-богатите българи — каза чаушинът. — Ние ще да им влеземе в очите и ще ги принудиме да им преседне кафето.

— Аз мисля да ударим през абаджиите — възрази, старецът. — Там има да давам на един пезевенгин от няколко години, който искаше пред един месец да ме заръча даже, но сега, като ме види, че карам вързан комита, ще си прехапе языка и не ще да смее вече да си търси дълга.

— Като караме жив комита, защо нямаме със себе си и една комитаджийска глава? — каза чаушинът не без съжаление.

— Е, късмет! — отговори старецът. — В такъв случай и ти, и аз щяхме да прекрачим кърсердарския чин.

Така сладко се разговаряха двамата другари, когато пътната врата се бутна ненадейно и едно тежко селям алеким се изтърси от непознато лице. С първото хош гелдин още, казано от страна на моите благородни аги, аз можах да науча, че непознатият се казва Хасан Пехливан, тоже башибозук. Хасан Пехливан не беше човек от долня ръка, защото турците му станаха на крака, с благи думи го посрещнаха. Страшна страхотия беше тоя Хасан Пехливан! Аз уж спях, но крадешком можах да го видя в лицето. Действително той представляваше пехливанин. Мустаките му бяха дотолкова дълги, щото отдалеч като го гледаше човек, сякаш че държеше в устата си козинява къделя. Аккап-залията[10] му нож, който допираше до гърдите му, такива широки колаци имаше, върху които свободно можеше да се закрепят три кафеджийски чаши от времето на султан Махмуда. Всичко у Хасан Пехливана беше бабаитско. Бабаитски той говореше, бабаитски си пиеше кафето, бабаитски се даже оригваше. Той беше родом от едно турско село, близо до Търновско, отгдето нарочно бе дошел след разбиванието на Дряновския манастир да лови комити.

— Аз не мога да разбера вие ли сте агите, или негова милост (т.е. ние)? — каза Хасан Пехливан, след като получи обикновеното мерхаба от двамата турци.

Хасан Пехливан искаше с това да забележи на своите двама другари, че тия стоят да чакат, а аз спя спокойно под техния надзор. А

тия последните се застъпиха за мене. Тия разказаха на Пехливанина, че аз съм претеглил такива нечути мъки в Балкана, щото и той сам, ако ги чуял, трябвало да се смили над моето човешко същество. От тия съображения именно тия се показали така снизходително към мене.

— Хак му е — отговори Пехливанинът. — Кой го е карал да става комита? Аз не зная кога вие ще да се научите на ум и разум? — прибави той. — Що ви е трябвало вас да го хващате жив, да му правите изпит, да го водите на конака и други такива безбройни масрафи? На кого ще принесете полза с всичко това? Не знаете ли, че има вече заповед от командир-паша за тия комити, които, гдето и да се появат, да им се взема главата и нищо повече?

Чаушинът и старият башибозук се извиняваха пред взискателния Пехливанин, че тия, като отдавна излезли по Балкана, не знаели тая заповед, а освен това тия не смеели да постъпят с мене другояче, щом ме видели българите от селото. А аз, дордето трая тоя разговор, преструвах се, че спя спокойно! После това тримата герои единомисленици минаха на друг разговор от политическо съдържание. Никак се те не смущаваха, че зад гърба им стои човек от друга вяра и народност, техен заклет противник. Подобна предпазливост не съществува у турците, били те дипломати, военни или прости граждани. Много пъти, когато се решава съдбата на милиони хора, те излагат своето мнение в присъствие на своя чубукчия и слуга. В тоя случай те са най-невинните хора.

— Е, сега вече нашата държава влезе в истинския път на своето отоманско величие — каза Хасан Пехливан. — Имаме нов султан, султан Мурад, на дните на когото всеки верен мусулманин ще да постигне своя идеал.[11] Щом се качил на славния си престол, първата висока заповед е била „да се махнат от широкото ми царство (юлке) всичките каракалпаклии петковци[12], а богатството им ще бъде разпределено между бабаитската среда“, т.е. между нас.

— Дай боже така да бъде, но мен ми се не вярва в действителността на такава една патриотическа заповед — забележи съмнително Мустан чауш. — Как ще да се реши султанът да изколи своята рая, когато тя му е като сагмал крави? Кой ще да поддържа тогава сто и толкова милиони аскер? Кой ще да храни и облича нас? Тук се трябва по-тънък ум, Пехливанъм — свърши чаушинът.

— Царският диван е издирил и се е уверил, че българите не можат да му бъдат вече рая — възрази Пехливанинът. — Тефтерът на комитите, за който казват очевидци, че бил голям като вратата и имал тежина 400 оки, е в ръцете на правителството. В тоя тефтер били записани всичките попове, даскали и чорбаджии, за които е издаден вече илямът да се бесят. Освен това правителството се е уверило още, че каракалпаклиите петковци се мъчели и по друг път да нанесат удар на османското царство. Колкото пари било отпуснало правителството за доброто на населението, българите малко по малко събрали тия пари, турили ги в газови тенекии и ги заровили вдън земе. Търсим ние пари, усуква се Баба-Алието за купуване на пушки и други царски потребици, а нашите петковци си кривят калпаците. Сега е излязло вече *боюрултия* (заповед) да се търсят тия пари. На трима търновски беювци е възложена тая работа. Мене ме поканиха вече да взема участие.

— Вината е пак в нас — обади се да каже своето мнение и старият турчин, който мълчеше до това време. — Ние сами презряхме най-напред нашите бабаити и нофузлии (влиятелни) хора. Кой ни управлява сега войската? Не вчерашни ли чапкъни и пущове с лачени кондурки, с тънки пръсти и с панталони, които две крачки да пристъпят, ще извадят да гледат гяурската книга. А где останаха нашите бабаити и пехливани, които се наблягаха само на своите ятагани? Ходят по Балкана, презрени от всекиго, да гонят комитите. Твоя милост например, наместо да бъдеш някой паша, дошел си да гониш комити. Нашето царство беше тогава силно, когато войските ни се управляваха от бабаити с подсукани мустаци и с дълги ятагани на кръста!

— Разказват, че измежду толкова българи само един се намери истински верен рая на царщината — каза Пехливанинът. — Тоя българин бил поп, родом откъде Елена. Когато комитите в селото получили писмо от московския цар да въстанат, попът им предложил едно условие, което се състояло в следующото: преди да нарамят пушките, да излязат вън от селото при едно голямо дърво и да направят един моабет. Всички приели с радост това предложение. Когато се напили вече всичките, умният поп казал. „Е, любезни комшии! Хайдете сега да сграбчим с ръце това старо дърво и да го катурнем на земята, както ще да се катурне и турското царство.“

Пияните комити се налепили около стария дънер, пъшкали, псували, ритали, а дърво се не поклаща. „Де момчета, дръжте!“ — викал попът. „Не може, дядо попе, дървото е много старо“ — отговорили запъхтените комити. „А бе, чоджум, ами вие, когато не можете да съборите едно дърво, то с какъв ум сте се изготвили да събаряте турското царство, което е десят пъти по-старо от дървото?“ Комитите си затулили очите от срам и всеки отишел да си гледа булката. От Цариград е тръгнал вече един бомбаширин, който отива да търси тоя поп да му закачи рудбе и да го обсипе с други още царски подарки.

С подобни въпроси се занимаваха тримата другари, които съставляваха тяхното политическо верую и в които тия вярваха безусловно. По желанието на Пехливанина да ме изпита и тоя *потънко* бях събуден от чаушина. Аз чаках вече готов да отговарям, но страшният Пехливанин не дигаше още очи да ме погледне. Той опинаше с едната си ръка своя дълъг мустак, а другата бе турил върху своя широк нож. Разбира се, че тая негова манера съвпадаше с бабаитския кодекс. Неговото тънко питание беше такова, щото аз скоро можах да разбера, че Пехливан ага е продавал дълго време сушени дренки и киселици на търновския Баждарлък. От най-напред груб и строг, отпосле мек и милостив се показа той.

Рано сутринта на другия ден, 20 май, около къщата, в която пренощувахме, беше се стекло цялото село, старо и младо, жени и деца, да гледат, когато ще да ме покарат турците за Троян. Въпреки големите приготовления, които тия последните правеха от вечерта, че ще да потеглят рано и че ще да ме вържат като кон, виждаше се работата, че бяха изстинали значително. Ръцете ми бяха вързани само с едно тънко въженце, твърде слабо, колкото за *адет*, както се виражаваха те. С дигнати на рамо пушки, с подсукани мустаци и със запалени чибуци потеглиха тия от селото Грънчарските колиби за Троян, който е на 2 часа разстояние от това село. Освен Мустан чауш, старият башибозук, конвоят се украсяваше още от дългите мустаци на Хасан Пехливана и от охлузения калпак на предателя Петка. Тоя последният, с дебела тояга в ръката и с преметната през рамото аба, гордо и надменно се оглеждаше наоколо си да види дали го гледат другите му съселяни, че се е удостоил да бъде спътник на агите.

— Ще да го обесят в касабата! — викаха малките деца, когато преминувахме през селото.

— Днес имаме събота, а утре е свята неделя; довечера ще да запаля две-три свещи и ще се моля богу, дано да вразуми агите да те обесят по-скоро — каза един от православните братя, който по мазната си физиономия приличаше да е от чорбаджийска пасмина.

По пътя за Троян преминахме през няколко български колиби. На всяко селско дюгенче се спирахме на почивка. Турците заставляваха насилствено дюгенджията да ми даде безплатно вино и ракия. Тяхната цел беше да ме напият, за да изказвам. В тоя случай предателят Петко се приближаваше до мене и започваше да ме кани да му ударим по една бистра или по един „червен вятър“. Малко по малко благодарение на сладкия език ние станахме тесни приятели с турците. Хасан Пехливан, който искаше да ме коли от вечерта, сам със своята бабаитска ръка ми правеше цигари.

— Хич от такъв човек става ли комита? — говореше той. — Ако всички комити бяха като него, то аз съм първият, който ще да се побратимя с тях; добре, че не стана някой сакатлък в Балкана.

Влязохме в троянските лозя, които, са на пътя. Научен на свирепия балкански климат, аз се почудих, като видях, че черешите са узрели вече. В което лозе имаше най-добри червени череши, там се отбиваха моите добри водачи, като в свое бащино притежание, а Петко предателят, който подражаваше на душевното разположение на агите, въздрасваше по дървото на черешата като дива котка, за да навежда клоните. Българското имущество по това време беше в разположение на всяка краста, която носеше на главата си гъжва. Скоро захванахме да срещаме по пътя троянски жители, мъже и жени, с кошници, които отиваха за череши. Ако тия сполучеха да ни съгледат отдалеч, отделяха се из друг път или тръгваха направо из лозята, само да не се срещнат с ненавистния за тях конвой, състоящ от тържествующи „поганци“ и вързан християнин. Ако срещата станеше ненадейно в някой завой, то срещнатите преминуваха покрай нас с наведени глави, като че тия самите да бяха виновни. Случваше се да срещнем и такива дързостнн мъже, които отдалеч още се отбиваха настрана от пътя с увиснатл надолу ръце и след като даваха ниско темане чак до земята, казваха:

— Хайде на добър час, алар! Машалла, хванали сте комитата.

— Виждаш ли, пезевенк? Ако ти отърва, и ти стани комита — отговаряха агите на разтреперания рая.

Вижда се работата, че агите са възхитиха и окуражиха от благоговението на троянските жители, които срещахме почти на всяка стъпка. По тая причина тия ме накараха да запея песен комитаджийска, от най-баша. Аз се покорих след ничтожно съпротивление. Когато викнах да запея, два пищова от страна на агите изгърмяха на въздуха и едно *гел кефим гел* се изтръгна от косматите гърди на Пехливана. Находящите се из лозята и така уплашени троянчени вирнаха глави. Тия не можаха да си обяснят турска сватба ли върви из лозята, или комита се кара.

— Язък! Защо не взехме от селото някой гайдарджия или тъпанарин — каза Мустан чауш, който така също тържествуваше.[13]

По собствено желание на агите аз трябваше да туря на главата си една китка от всякакви горски цветя, които тия набраха покрай пътя. Пробиха ми бунтовническия калпак с нож и там втикнаха китката, която стърчеше на главата ми като метла.

— Това го правим, за да те харесат троянските хубави моми — говореха тия.

С тая китка аз влязох в Троян и отидох чак до конака. Троянчани и до днес говорят, като се заприказват за комитаджийските времена, за оня комита, който влязъл в селото им с китка цвете на главата в ония тежки времена, когато съдбата на тяхното село висеше на конец, и когото тия наричат *китката*. Така или инак, но аз повтарям да кажа втори път, че в продължение на това време не чух от устата на турците ни една груба дума, като че тия да не бяха башибозуци, но мои приятели. Наближихме вече до Троян. Най-замечателното здание в тоя град по онова време, българското училище, измазано с жълта краска, гордо и величествено стърчеше над останалите домове. Тоя идол на балканската цивилизация като да съставляваше ироническо противоречие с предателските наклонности на околните колибари, от които пострадаха толкова бунтовници. Видът на тоя паметник на българското бъдеще от един път подигна жлъчката на моите трима съпътници.

— Хич на такова село, посред тоя балканлък, прилича ли да има такова здание, високо като пашовски конаци? — каза старият башибозук.

— Целта, за която то е било построено, излязва малко по малко наяве — отговори Мустан чауш. — То е било направено с московски

пари, цели 50 торбички карабони (рубли), изпратени от руския цар до чорбаджиите. Под вида на училище за децата тия приготвили казарма за комитите.

— Казват, че имало вътре два топа и около три хиляди оки барут — възрази башибозукът. — Макар от Троян да не излезе нито един комита — прибави той, — но това училище ще бъде в състояние да изяде главите на троянчени. Днес-утре щяло да пристигне ферман на Хасан ага на ръцете да удари цялото село.

Няколко крачки още, и ние бяхме на края на селото. Конвоят се спря за минута и всеки от турците тури на себе си ръка, да се накичи и нагизди за пред хората, да изгледва колкото е възможно по-страшно и по-бабаитски. Подкривиха си шаловете на една страна, които затуляваха едното, им око, изтриха си пушките и ги преметнаха горделиво на рамо. Колкото за мустаките, които са огледало и мерило на всяка бабаитска душа, не иска и дума. Тия се сучеха и въртяха най-много. Хасан Пехливан извади из пояса си една малка кутийка, колкото биволско око, с огледалце от едната страна, а вътре пълна с някаква си черна мас (буюк я), която миришеше на дервишки броеници и с която си измазаха мустаките. Той, Хасан Пехливан, такава форма даде на своите дълги мустачуни, щото повечето заприлича в лицето на бурмалия-овен, отколкото на човек. После това тия се обърнаха към мене и ми забележиха, че не сме вече в лозята, ще бъдем предмет на големи хора, та затова трябвало да съм вървял чинно, да не съм се обръщал да говоря с тях и други още наставления. Действително агите, според както се гласяха още от вечерта, преведоха ме през най-многолюдната улица в Троян. Хасан Пехливан вървеше напред и така си дигаше раменната, като че да искаше да хвърчи с четири крила; защото освен ръцете му и двата спуснати ръкави на гайтанлията му чепкен се махаха още. Колкото хора се случваше да идат насреща ни из улицата, щом ни съглеждаха, от един път се отклоняваха настрана и потъваха в някой дюген, отгдето си подаваха само главите. Няма съмнение, вече мнозина от тях се бояха да не би да изляза някому познайник, та да му се обадя или да го поздравя, което беше достатъчно да го направя мой другар. А аз от своя страна, макар и да бях уверен напълно в непорочността на мисията си, макар и да знаех, че всеки един беше в състояние да оцени тава, все пак ми стана грозно, като се видях вързан всред града. Подир малко ние наближихме да

влезем вече в едни големи порти, около които бяха наклякали десятина души башибозуци и двама-трима заптии. Нямаше никакво съмнение, че това беше троянският конак, в стените на който щеше да се решава съдба, за живот или смърт. От башибозуците се разстанаха няколко души, които се затекоха навътре, като викаха нависоко, радостно и весело: „Нов комита иде!“ А широкият двор на конака така също беше изпълнен с почернели и оголели башибозуци, от които едни лежаха, други си чистеха оръжието, а трети се пощеха. С шум и ужас заявиха тия своето негодувание, щом ме видяха помежду си с чер калпак на главата; с тесни беневреци, с бели навуща и с вързани ръце, което беше достатъчно да ме препоръча. Като орли налетяха тия отгоре ми, скърцаха със зъби, туряха безсъзнателно дясна ръка върху дръжките на своите ножове, сипеха ред остри псувни, пресягаха един през други да ме ударят, дърпаха ме за косата и наричаха Хасан Пехливан и другарите му предатели, защото не ми донесли само главата, но ме карат цял. Тия последните със сила бяха принудени най-после да си отворят път към стълбите на правителствения дом. Тоя последният едва ли би заслужил името конак, защото с нищо се не отличаваше от една обикновена къща. Като се изкачихме на горния кат, който така също беше наводнен от башибозуци, които бяха дошли да си вземат месечните заплати, посрещна ме един брадат турчин, със запушен чибук в ръката, със синьо сукнено джубе и с бел копринен тарабулуз на главата.

— В Троян ли щеше да станеш мюдюрин, или в Ловеч каймакамин бе, куче? — попита ме турчинът със синьото джубе и така силно опъна дима из чибука си, щото лулата му заприлича на вулканическо извержение.

После това той си тури устата на Мустанчаушовото ухо, комуто каза нещо тайно, и пак се повърна наназад. Виждаше се работата, че агите бяха заняти с по-сериозна работа. Аз бях предаден в ръцете на друго едно заптие, като онбашия, който ме сведе из стълбите, заключи ми ръцете в белекчета (халки), ударя на врата ми едно ръждясало *лале* (тоже халка), блъсна ми две-три мущри в разстояние на това време с прехапан език и след като отвори една врата от дясна страна на стълбите, такова текме ми удари изотзад, щото достигнах чак до насрещната стена в отворената стая.

— Удряй, Хасан ага! — казаха няколко гласа от башибозуците по двора.

Двама души от тия последните на часа бяха поставени пред вратата за караул с пушки в ръце.

---

[0] Писано в 1885 г. ↑

[0] Въобще хващанието на Бенковски е било тържество за турците. Около стотина души носели главата за Орхание и София. През селата по пътя им: Осиковци, Правец, Извор, Гложене и пр., отивал по-напред човек, който изкарвал селяните да излязат край селото и посрещнат конвоя. В с. Осиковци конвоят изгърмял около 500 пушки. Главата я носел един българин, побита на дълъг прът. ↑

[0] Стефо далматинецът живей и до днешен ден. В турско време той къртеше камъци в беловските гори, а сега върши същата работа на татарпазарджикската станция. Той бил закаран в София, казал си всичкото по права бога, но бил освободен окончателно благодарение на австрийското консулато. Върнал се пак около Белово да си търси тежкия чук, но турците го затворили отново, тайно от консулатото, в пловдивския затвор. Знайно е, че когато влязоха руските войски в Пловдив, Сюлейман паша се разпореди да изведе християнските затворници отвън града, които изклаха солдатите при село Остромила. В числото на тия затворници влизаше и Стефо. Когато видял той да падат отсечените глави, легнал между закланите, като се престорил на убит, и благодарение на нощния мрак спасил се. Три години живях н Пловдив, три пъти ходих да го търся, десятина пъти му пращах „много здраве“, да дойде да се видим, може би ще да му спомогна нещо. Търсех аз още Стефа и по други причини. Първо, да ми каже нещо за мостенцето, и, второ, че пловдивските политически шарлатани, хората на Кръстевича, бяха почнали да хвърлят кал върху събитието на това мостенце, събитие, за което *аз* само знаех, аз им разказах като на хора българи и честни. Ни дума, ни ума от Стефа. Един път казал, че се подигравали с него, втори път рекъл, че го е срам да се яви пред *големи* хора, защото няма потури, а трети и четвърти път бил в балкана да реже дъски.

Най-после, на 20 май 1886 г. по пътя ни от Пловдив за Самоков казаха ни на Белово, че Стефо се намира в с. Момина клисура, слуга при инженерина. „Сега го хванах“ — казах на другарите си Д. Ризов и Спиро Костов, като им разправих в същото време кой е Стефо. „В

кръчмата, която е до фурната, ще го намерите — ни казаха от къщата на инженерина. — Стефо играе на скамбил.“ Познах го с първо влизание, същият Стефо, като че да не бе със същите палто и потури, с които беше преди десят години. Аз мълча, другарите ми го питат за мостенцето, за Бенковски, за о. Кирила, за мене и пр. „Зная“ — каза само той, без да си вдигне очите от масата, гдето играеше скамбил. „А где е живият ти другар?“ — попита го втори път Ризов. „В Пловдив“ — отговори Стефо и тури точка. „Да го видиш, ще го познаеш ли?“ — попитаха пак другарите ми. „Па зная ли?“ — се обади Стефо и пак забурми въпроса. „Аз съм, Стефо, не ме ли познаваш?“ — казах най-после аз. „Да живееш!“ — се обади Стефо и малко-малко си изкриви долнята устна, което показваше, че иска да се засмее. Той пак поиска да тури точка на разговора ни, но многобройните посетители от кръчмата, които стояха около му и които десят пътя повече се бяха заинтересували от нашето посещение, сбутаха го да стане и той хвърли книгите. Забележете, че ние и тримата стоехме прави над главата му. Стана Стефо и си подаде жилавата ръка, но защо ми е? Пак трябваше с керпиден да му вадим думите не една по една, но по слогове. „Помниш ли колко души бяхме на моста?“ — попитах аз. „Па зная ли? Години са се минали. Беше капитан Бенковски, поп, що е бил с дълга брада, име му не зная, ваша милост, я, па други не помня“ — отговори той с такава охота, като че го изповядаха на бесилница. „Ами биха ли те турците?“ — попитах чак аз. „Майке!“ „Т.е. биха те“ — повториха другарите ми. „Па то се знае“ — допълни той. Повече нищо. На другите въпроси, като защо не дойде да му намерим някое място или да отиде при Кръстя и Ивана Шутича, той отговаряше само с рамене. Нищо повече не можах да узная от онова, което сам знаех за местенцето. Научих само, че като се отървал от пусията, ходил, ходил и пак изпаднал на колибата при предателя Въля, който го издал втори път. „Че как да го не познаеш?“ — попитах аз. „Па не съм му рязал от ухото“ — каза той. Научих още, че на баща му било името Митро, родом от Далмация, село Голубовци, Каторско. Казват, че това убийствено хладнокръвие било чърта у далматинците. ↑

[0] Четирмата тия „комици“ не са други никои освен Каблешков, Найден П. Стоянов, Георги Търнев и даскал Стефан из Казанлък. Първите двама са живите, за които разказва Дочо, а на последните

отсекли главите. Едната ока алтъни намериха в Търнева, които били около 800 турски лири. Но за това по-после. ↑

[0] От оръжието само една кама беше останала, която висеше под дрехата ми. ↑

[0] Единственото си оръжие — камата — аз оставих още вечерта в шумата, защото в тъмнината не можах да я намеря. ↑

[0] Освен Каблешкова аз бях първият комита, хванат от правителството по тия места, та затова башибозуците не знаеха още навярно що за хора са тия комити. ↑

[0] Ако у турците съществуваше по-точно изчисление на дати и на часове, то непременно щяха да ме объркат, но тия не се мразят с подобни тънкости. ↑

[0] По онова време, дордето не бяха убили още Бенковски, овчарите по Балкана ни разказваха, че уж имало убити две-три жени в планината, облечени в мъжки дрехи. Тия били родом от Клисура или Коприщица. Доколко това е истина, аз не зная. ↑

[10] Ножовете са ак- и каракапзалии (с бели и черни дръжки), но аккапзалиите се най-много славят, те са възпети в бабаитските песни. ↑

[11] Турското изречение „Султан Мурадън гюиюнде, хердез мурадънъ ереджек.“ ↑

[12] Както ние наричаме турците с едно общо име, като *османовци*, *хаановци* и пр., същото това правят и тия последните. В Троянско, в Ловчанско казват тия на българите *петколар*; в Търновско и по целия Тузлук и Герлово — *колилер*; в Шуменско и Варненско — *устоянлар*; в Западна Тракия и в Сливенско — *юванлар*; към Одрин и кърджалъка — *тонколар* и пр. Прочее, под думите „каракалпаклии петковци“ Хасан Пехливан разбираше българите. ↑

[13] Всяко хващание на един комита съставляваше тържество за късогледите турци. Когато хванаха малко по-после четирма другари от Ботевата чета: Сава Пенев, Н. Обретенов, Димитрото и Стоян, сам троянският каймакамин се беше разпоредил да се нареди конвоят по следующия ред, като тръгне за града: най-напред да вървят цигуларите цигани и два тъпана, после тях Н. Б. каймакаминът, възседнал на кон заедно със сина на башибозушкия бинбашия Хасанаа, 14–15 годишно читаче, с ятаган на кръста, два пъти по-голям от боя му, и със син сукнен чепкен, когото баща му от малки години още беше взел да възпитава как се хващат и колят комити. Подир тях идеха заптиите с

кривнати към очите мустаки; сетне главата на Стояна, натъкната на кол и носена от един българин; тримата другари, вързани наопак ръцете; башибозуците, а най-подир вече различни любители, повечето цигани, които решават съдбата на хванатите. Тържеството минува през главната улица, а българите от дюгените стават на крака и вземат темане от земята. Азите от конака са длъжни още с турена на гърдите ръка да казват усмихнато: „Честито, ефендим!“ Със същото тържество влезе в Троян и Каблешков с другарите си. ↑

ТОМ ТРЕТИ

ПРЕДИСЛОВИЕ

Тази книга е продължение от първите два тома, издадени от покойния З. Стоянов. Тя говори сама за себе си и ний не мислим тук да я препоръчваме. Ще кажем само, че съчиненията на З. Стоянов според нас трябва да бъдат настолна книга на всеки български читател. Преди да замине за Париж, той я приготвяше и мислеше след възвръщането си да я издаде. Но не може да изпълни желанието си — преждевременната смърт го раздели от този свят. Неговата съпруга искаше да издаде по-рано книгата, предвид обаче на това, че средствата й бяха твърде оскъдни, тя отлагаше днес за утре. Това лято, подпомогната от приятели, тя направи един риск и даде ръкописите в печатницата.

По-голямата част от ръкописа с изключение на последните две глави е писан още в битността на покойния като емигрантин в бившата Източна Румелия. Това ще се забележи и по стила. Последните две глави са писани в София. Жалко е, че покойният не можа да довърши трети том цял. Както ще видят читателите, той е прекъснат в най-интересната част — края на баташкото клане. А желателно беше да чуехме неговото мнение след тази поразителна картина, която вещото му перо рисува тъй сърцераздирателно. В края на ръкописа покойният не е турил даже и точка.

В коректурата ние сме оставили неговото правописание и сме избягвали да правим каквито и да било поправки в езика.

Към този том е турен и портретът на покойния, работен в Лайпциг, от известната къща „Брокхауз“.

Предварително предполагахме да прибавим една кратка биографийка на автора към това издание, но тъй като тя излезе доста дълга, намислихме да я допълним и издадем отделно, толкоз повече, че за Захария Стоянов има да се каже много нещо.

София, октомври 1892

Д. Петков

ГЛАВА I. ЗАТВОРИТЕ. ТРОЯН

I

Троянският затвор не заслужва това име, т.е. той не може да се нарече тъмница, защото е прост яхър или изба, както бива във всяка обикновена къща. За борчлии, за пиенци, хванати нощно време по улицата, той може да бъде доста добър; но за хора комити — не е сгоден. Той няма ни полис, ни малки прозорчета, нито пък друго какво-годе свойство, с което се отличават турските хапусъни. Освен четирите голи и мухлясали стени в тоя мним затвор се намираше още една скъсана рогозчица, хвърлена на голата земя, на която се виждаше, че твърде наскоро са лежели хора, по всяка вероятност комити. За това предположение най-добре свидетелствуваха двата очукани камъци, сложени на едина край на рогозката, които са служели за възглавница. По-нататък стърчеше турски ибрик с пречупена шия, окаден и държан да стои около огъня, дордето е бил още здрав и дордето се е удостоявал да се мъдри на мюдюрския мангал. Повече нищо. Но сега бяха изключителни обстоятелства, комити, дал господ, а затвор няма, можеше да се мине и с тоя, който имаше. Аз бях самовластен господар в това отделение.

Цял ден, дордето мръкна, башибозук не остана, който да не надникне през прозорчето я да не излее своя зехир отгоря ми. Едни си вадеха ножовете до половина и показваха тяхното намазано с дървено масло острило, като прибавляваха в същото време, че тая нощ моята глава ще да се търкаля по пясъка на ближната река Осма; втори ме псуваха на кръст, на вяра, на народност и на всичко свято за човека; трети решаваха по кой начин ще да бъда заклан и на какво ще да ми се употреби главата.

— Аз имам бостан, та затова ще да помоля бинбашията да ми даде тая глава, която ще да забия на един кол сред бостана да плаши пилците — говореше един четиридесетгодишен башибозук, на когото едното око приличаше на изсъхнала мастилница.

— Верното е, че неговата глава ще да бъде отрязана не от мене и от тебе, но съвсем от другиго — възрази друг един башибозук, — Хасан аа (башибозушкият бинбашия) отдавна желаел да закървави малкото си момче, да му даде хляб на ръката още от млади години, та затова на неговия пай ще се падне тоя комита.

— Аз не одобрявам това — отговори сърдито друг башибозук. — Дордето има толкова бабаити, жадни за душманска кръв, неправедно би било да се дава предпочитание на малките деца.

Най-после тия ме замерваха с камъчета, жабуреха се с вода, която пръскаха отгоря ми, опинаха синджира, с който бях вързан за врата от прозореца, и други още безчиния. Безпристрастието го изисква обаче да забележа, че и измежду тия свирепи хора се намираха человеколюбиви души, които се съжаляваха върху ми. Тия се възмущаваха от постъпките на своите едноверци и другари, казваха, че и аз съм човек като тях, и мене е майка родила, може би да съм най-невинният човек, а съдбата се е подиграла с мене; говореха ми да се не боя, защото падишахът-баща не е жаден за невинна кръв, разпитваха ме за майка и баща, а най-после ми подаваха великодушно своите големи кесии с тютюн, за да се запозная с тях. А щом аз почнах да говоря на техен език и да си разправям хала, то помежду ни се завързваше по-голямо съчувствие.

— За убивание е оня, който ви е втикнал в тоя крив път, чоджум — говореше непресторено, а чисто отечески някой си Гендж аа, родом от с. Добралък. — Сиромаси като вас съвсем невинно са пострадали.

А всичко това не беше лицемерие. Освен че нямаше защо, от една страна, от друга — вярно е това, че турците никак не ласкаят. Тяхната брадва не е с две острила. Тия са жестоки, свирепи кръвопийци, но никой няма си изкриви устата да ги нарича подли. Разбира се, че от това правило аз изключавам деморализираните ефендета, които не държат рамазан и които са се поевропейчили. Около три часа след затварянието ми малкото куфарче на вратата придрънча и трима души стари турци, облечени в скъпи дрехи, придружени от един заптийски чаушин, влязоха при мене. Тия ме съблякоха гол-голеничък по бели гащи, разпраха с нож вътрешността на дрехите ми да търсят уж писма, но целта им беше повечето за пари, както казах по-горе. Тия се държаха важно и сериозно, ни псувни, ни пък подигравки, а това ме смущаваше и плашеше още повече. После

това донесоха една лопата жарава, която сложиха при краката ми. Аз имах слабостта да помисля, че ще да ми горят краката върху тоя огън, но напусто съм допуснал подобно предположение. Жаравата била предназначена за по-други цели. Тримата аги хладнокръвно и сериозно вземаха дрехите ми една по една и изтърсиха джобовете ми над лопатата. А знаете ли коя беше целта на турците, какво се тия мъчаха да постигнат с това? И аз сам не знаех, но когато пламнаха в лопатата две-три зърна барут, паднали из джебовете на моите дрехи, то тяхното намерение блесна и аз бях поразен от тая тяхна хитрост.

— Дин душман — каза един от тримата и такава плесница ми залепи до ухото, щото дълго време ми се струваше, че слушам да пищи нещо.

Прочее намерението на турците е било да констатират по тоя остроумен начин дали съм се занимавал с барут, което обстоятелство влечеше подиря си бунтовническо занятие. Тия си излязоха из затвора заедно с лопатата; без да ми кажат друго нещо, без да съставят протокол: плесницата може би да им служеше и за протокол, и за всичко. Това мълчеливо излизание на агите не ме радваше дотолкова. Лоши и скръбни сетнини почнах да предвиждам; а особено като виждах, че не ме извикаха през целия ден на изпит.

Мръкна се вече, часът премина двата по турски; ходжата излезе на горния кат на стълбите, отгдето изчете жално-жално своята вечерна молитва; всичко утихна наоколо, башибозуците очистиха двора един по един с изключение на стражата, която стоеше пред прозореца. Възползуван от нощния мрак, промъкнах се полека до малкото прозорче да подишам чистия балкански въздух и да погледам на светливите звездици, които обсипваха ясното синьо небе и в които намирах някакво си утешение на горчивото и неизвестното. Градът Троян като че беше опустял, като че той да бе град без жители, защото никаква глъчка, никакъв шум не се чуваха, при всичко че нощта беше още в началото си. А всичко това беше знак, че тия разбираха своето критическо положение, познаваха, че съдбата на селото им се държи на иглен връх, че един ничтожен шум, една пиянска песен можеше да ги направи да не осъмнат. А имаше още и това, че щастливият горе-долу гечинмек на троянските жители отдавна възбуждаше ненавист измежду околните голаци турци, които нямаха средства да си купят барут и да си нахранят копоите.

Преминаха се още няколко часа, но никой не се явяваше да дойде да ме повика или да ми донесе нещо за хапване, защото от сутринта още не бях ял, което знаяха и конашките хора. По едно време дойдоха няколко души отвън, които бързо се качиха по стълбите на конака, което показваше, че тия са хора вътрешни и не от долня ръка. Няколко минути после тяхното дохождание видях, че из стълбите се спусна едно старо заптие със свещ в ръка. Той се спра пред вратата на моя затвор, завъртя куфарчето, свали синджира от врата ми и махна с ръка да съм тръгнал напредя му. Грозно и оглушително дрънчаха букаите на краката ми, дордето се възкача по стълбите. Нощната тъмнина, нощната тайнственост, която владееше навсякъде, неволно вдъхваше на човека ужас и трепет. Излязохме горе в салона, но и тук убийствена тъмнина, никъде се не виждаше ни светлинна, ни жива душа с изключение на една сянка, която пазеше стража близо до една врата.

Но работата била нагласена от по-напред. Па можеше ли и другояче? Първият комита, после Каблешкова, аз бях в Троян, а в такъв случай всеки се интересуваше да види своя душманин; ни един правоверен не би се отказал от да не изпуши своя чибук в негово присъствие. Само в Пловдив, в Търново и Т. Пазарджик комитите бяха станали двама за пара, само в тия градове терекията кятипин плюеше своята брада и викаше: „Коренът ви да изсъхне! Ние се наситихме да ви бесиме, а вие се не свършате още.“ А в малкия Троян събратията на наша скромност бяха скъпи по онова време и за най-афионлията ага. Дордето си скитахме в тъмнината из салона на троянския конак, заптието, което ме водеше, бутна една врата, в която, след като ме въведе, притвори вратата и остана навън. Стаята, която бе осветлена, съставляваше букетът от турската власт. Околовръст по миндерлиците бяха насядали чалмоносни аги, с подгънати крака, като да люпяха яйца. Техните чибуци, над които тия мислеха сериозно, издаваха такива кълба гъст дим, като че да гореше подът на стаята. Между всичките имаше само един млад, с панталони и с фес, който така също пушеше чибук, но с тая само разлика, че наместо лула на края на чибука му беше втикната цигара. По своето облекло тоя последният твърде лесно можеше да се вземе за българин, т.е. за конашка рая, но пъстрата му жилетка, от жълточервена басма, направена на малки кутийки, бръснатият му врат и а ла турката му черно сетре очъртаваха цяло-целниничко ефенди с чин кятипин или тескерджи-мермуру.

Всичките присъствующи заедно с младото ефенди бяха осем души. Като изключим тоя последния, останалите бяха въоръжени кой с по един, кой с два пищова, жълта харбия и нож по средата. Най на края стоеше и ходжата, който ме посрещна през деня. И той нямаше оръжие, но наместо това притежаваше друг род украшения. Бялата му чалма не се виждаше от цвете, най-много тъмночервена люлека. За да не увехне тая последната наскоро, практическият ходжа напълнил едно бяло стъкленце от 50 драма, ракиено, с вода, в което беше турил цветето, а после го пъхнал в чалмата си отпред, така щото той приличаше на персийски шах. Стаята, в която стоеха тия тайнствени лица, имаше горе-долу следующия вътрешен наред. Тя бе помазана с бял вар, който от многото пушение беше пожълтял съвсем. Два прозорци, които надничаха в буйния Осъм, който минуваше покрай самият конак, нямаха никакви пердета, така щото отражението на звездите във водата отвътре можеше да се види. На противната страна висеше прост часовник с кукувица, монотонното тракание на който още повече придаваше ужас на нощното събрание. На противната страна имаше закачено на стената едно малко календарче, с арабски и с турски цифри, което бележеше числото 15, при всичко че тоя ден имахме 20 май. От всичко това се виждаше, че писмената работа не кипеше в тая мюдюрска канцелария. На същата стена висяха още две бели торбички с нумери, които по всяка вероятност съдържаха правителствената архива. Посред стаята стоеше малка околчеста маса, върху която имаше една чаша с цвете, четири-пет кафени чаши, няколко тютюневи кесии и нищо друго.

Когато аз се подадох пред светлите погледи на присъствующите аги, направих ниско *темане* и ги поздравих по турски, никой не си отвори устата да ми отговори. Младият човек с панталоните беше мюдюринът в Троян, родом из Азия; човекът с бялата гъжва, в която имаше втикнато стъкло с цвете, беше ходжата от троянския конак, на име Хюсеин ефенди, така също родом из Азия. После тях идеше някой си Хасан ага, родом от с. Добродан, помак, бинбашия на башибозуците, човек на 50-годишна възраст, говори по-добре български, отколкото турски, глава голяма, обвита с пъстър шал от проста материя, уши колкото конски петала, запушени с бял памук, вежди къдрави, сключени над носа му и големи колкото мустаците му, гърди отворени, покрити с гъсти косми, които се смесяха с брадата му

и го правяха още толкова по-страшен. За деятелността на тоя Хасана ага говореха невероятни неща. Дотолкова той бил залюбен в своето свято дело, преследването на комитите и въобще на всички по-развити българи, щото по няколко нощи не заспивал. Упоен от своята неограничена власт и от надмощието на башубозушкия елемент над останалите клонове от управлението в Турция, той беше захванал да не се покорява и на мюдюра.

Дясната ръка на Хасана ага беше някой си Хаджи баба, стар и доста почтен турчин, родом от Ловеч, по занятие търговец. Той бил дошел в Троян по своя частна работа, но уплашеният троянски мюдюрин, който чакаше от минута на минута да въстанат троянските българи, задържал го при себе си с големи молби. Останалите четирма души бяха така също родом от близния Ловеч, занятието на които беше мюлтюземджелик даа маймурнаря, интизапчии и пр. И тия по молбата на мюдюрина бяха останали около му, от една страна, а, от друга, случаят беше най-добрият да се продава чалъм, да се ядат безплатно печени ягнета, да се заповядва и властвува неограничено. Трябва да ви кажа, макар и да се знае, че в Троян освен мюдюрина, ходжата, няколко заптии и пр. останалото население е чисто българско. После няколко минути мълчание пръв мюдюринът наруши тишината да ме попита що съм за човек и защо са ме докарали тука. Безпристрастието го изисква да изповядам, че той ми говореше съвсем човешки, без да употреби думите „чапкън“, „ханзър“ и пр.

— Два пътя лежат тебе, чоджум, напредя ти: бесилото и освобождението. От тебе зависи да хванеш едина от двата — каза той. — Ти и да се мъчиш да ни лъжеш, ние знаеме вече всичко, знае го и цял свят, че някои и други хаирсъз хора, които отдавна време се скитат голи-боси по великата земя, минаха Дунава с намерение да правят пакости на царщината. Колко тия бях глупи: Не знаяха, нещастните, че техните действия не можаха да произведат на великата османска империя и онова действие, което мухата сторила на бивола. Но тия можаха да направят другиму зло. Известно е, че всеки от тях носеше по една чанта пари, които им се даваха от черния враг на османлиите, кара москов гяуру. С това си богатство тия сполучиха да излъжат и заблудят мнозина прости хорица, храни боже, като тебе. Следователно за присъствующите тука аги не е тайно, че и ти си един от ония злощастници, попаднал в мрежата на московските хора. Заради това

ние ще слушаме, а ти ни разкажи от игла до конец всичко, каквото ти си видял и чул по комитаджилъка. Не бой се; новият падишах е издал ферман, в който се говори ясно и определено, че всички ония твои побратими, които си кажат правото, ще бъдат простени и освободени.

— Няма защо и да крие. Ако аз бях на негово място, да ми изсипят в ръцете няколко жълтици, то на часа щях да стана комита — прибави ловчанският Хаджи ага.

— Кажи, чоджум, кажи. Ти не си първият комита, когото виждаме — каза ходжата. — Преди една неделя имаше тука трима даскали от Коприщица, същи комити, бинбашии, които ни разказаха всичко. Може и да ги знаеш даже, на Каблешков син му и даскал Найден.

Когато ме видяха, че аз не отговарям от един път на въпросите, помислиха си, че може би да се колебая още да си кажа истината. За да ме предразположат още повече, дадоха мм едно дървено столче да седна и сам мюдюринът ми подаде да изпия една цигара, направена от него. Почнах от едина край своето лъжливо показание. От най-напред виждаше се, че агите ме слушат с внимание: но щом дойдох до Белово и преминах границите на разбунтуваната страна, без да се срещна с някого и без да спомена, че съм имал оръжие, афионът на агите се пукна. Спогледаха се един други, засмяха се злобно изпод мустак и залюляха глави недоверчиво. Аз треперях в себе си и продължавах да говоря още, уж че нищо не забележвам. Един от мюлтезимите скочи на крака сърдито и като подигна с едната си ръка краят на русия си мустак, каза ми:

— Я виж тука отдолу, има ли да се подава жълто? Той искаше да каже с това, че не е от глупците да вярва на подобни бабини деветини.

— Не ни изваждай из търпение, гяурски сине! — казаха мнозина. — Ние не сме от ония глупци, които да не можем да отличаваме лъжата от истината.

— От всичко това, което изслушахме, две думи няма прави — прибави мюдюринът, който в това време беше станал да си пали цигарата на свещта.

— Ти казваш, че тренът, с който си дошел на Белово, излязъл от железата и се заровил в земята, по причина че комитите били развалили пътя. Е добре, с тоя трен освен тебе други хора нямаше ли?

— попита ходжата, който като цариграждании имаше понятие от състава на един трен.

Аз отговорих утвърдително, а ходжата попита къде са отишли тия хора после паданието на трена, а особена големците (челебиите) и защо аз не съм ги последвал, което било най-безопасно и най-благоразумно. Това питание беше за мен ненадейно: посмънках, помислих, казах няколко неудовлетворителни отговора и най-после си признах, че съм се бил уплашил. Познах своята погрешка, но беше късно вече. Присъствующите, които само това чакаха, да се забъркам, скочиха отведнъж на крака и ме заобиколиха с подпалените чибуци.

— Казвай, невярно куче, защо не отиде с немците, като се счупи тренът, ами потегли за Панагюрище да колиш турци?

— Отговаряй! Или ей сега ще ти се проточат червата из стаята — викаха със запенени уста двама мюлтюземджии и държаха насреща ми своите пищови.

Аз не зная какво съм отговарял, но се сещам, че се мъчах да потвърдявам казаното вече, понеже други изход нямаше.

— Хей, черна майко българска! Ей сега ще да кажеш ти всичко от игла до конец, даже я онова, за което не те питаме — каза бинбашията Хасан ага, който досега само мълчеше. — Делиа, скоро да донесеш пет-шест тояги и да кажеш на двама души да дойдат — извика той и си съблече абата от гърба, като че щеше да се бори. После това той ме хвана за космите на главата и започна да ме мята из стаята като навой, а другите удряха, кой где свари, с изключение на ходжата и мюдюрина, които излязоха из вратата навън, може би да не бъдат свидетели на Хасанаговите свирепи действия. „Казвай!“ — излизаше из устата на всички участвующи в боя. Двамата башибозуци, които Хасан ага проводи да повикат, не закъсняха да дойдат. Наместо пет-шест тояги тия донесоха само една, но такава, с каквато заарските бакърджии си товарят конете. Хасан ага приграбчи тая дебела кюския, с която почна да ме блъска през краката и по коленете така немилостиво, щото наша скромност примря от болести и се търкулна на земята по гърба си. Тогава ме хванаха двамата башибозуци със своите костеливи ръце, смъкнаха горните ми гащи, обърнаха ме с лице надолу и седнаха единът на врата ми, а другият — на краката ни.

— Боже поможи! — каза Хасан ага и почна да удря с тоягата, която стискаше с двете си ръце, като че цепеше сухи храстови дървета.

Но не беше само Хасан ага, който ме биеше; и останалите турци не стоеха хладнокръвно. Един от тях ме удряше по краката, които не можах да мръдна; други скачаше на главата ми с крак, от което действие от челото ми потече кръв; трети ритаха и мушкаха, где завърнат, и т.н. Виках до небеса за капка милост, бащи и майки наричах всичките, кълнях се, че нищо не зная от онова, за което ме питаха, гърчех се под всеки удар, но всичко напусто.

— Кажи своите другари, мястото, гдето остави оръжието си, не си ли бил другар на Петковски[1] войвода? — говориха агите.

Аз апелирах най-много към човеколюбието на мюдюрина и на ходжата, които призовах на висок глас да дойдат и ме отърват. За да ме накарат да мълча, единът от двамата башибозуци захвана да се тръшка отгоре ми, колкото му е сила. Мюдюрът, който се разхождаше вън в салона, дойде най-после, докачи се неговото османско честолюбие.

— Оставете го, джанъм! Макар и да е гяурин, вяра свинска, но все пак е човек, кучета главата му яли — каза той, като хвана Хасан ага за ръката да не удря вече.

— Мюдюр ефенди! Това не е твоя работа — възразиха мюлтюземджиите. — Работата не е играчка! Тук царство и народ пропада, а ти си седнал да ни говориш за милост (мерхамет). Бъди спокоен! Няма се свърши светът с един комита.

И боят изново пак захващаше. Два-три пъти се принудих да кажа да ме оставят, защото ще изповядам истината; но щом престанеше да играе дървото, пак обръщах стария лист:

— Какво да кажа, ефендим, когато нищо не зная, а да ви излъжа, зная, че това не възприемате.

— Аз зная и друго лекарство — каза Хасан ага и радостно вдигна нагоре своята диктаторска глава. — Скоро да насветлите на кафеоджа дилафчето от една харбия (с която се пълнят старите турски пищови), с което, като го парна, гдето зная, той ще да изкаже и млякото, което е сукал от майчините си гърди.

На минутата още ме обърнаха с лице нагоре и двамата башибозуци ми хванаха краката и ръцете, а други трети седна на гърдите ми и взе всичките нужни мерки, за да се изпълни операцията на Хасан ага. От най-напред аз си помислих, че всичко това е само просто заплашване, за да се уплаша и започна да изказвам, но скоро светлото дилафче, червено като въглен, биде донесено. Изново се

обадих, че ще изповядам истината, не на шега; но като се размислих за лошите сетнини на тая лекомисленост, пак обърнах на *инкяр* — нищо не зная.

— Бре! Ний на тебе маскара ли станахме да ни лъжеш! — кресна Хасан ага и посегна да вземе дилафчето, но то беше вече изстинало и почерняло като всяко желязо.

Втори път се даде заповед да се нагорещи пустото дилафче. Услужливият башибозук го донесе и се повърна да заключи вратата, за да не влезе мюдюринът и побърка на работата. Повече от десетина ръце се налепиха отгоре ми и дилафчето биде приближено. Малко то се досегна до кожата ми, но и това бе доволно да изрева като заклан и да метна от себе си башибозуците, които паднаха настрана като чували. Юмруците почнаха да падат, но и мюдюринът стъпи в своите административни права. Той заблъска на вратата като човек, който има право, и влезе заедно с ходжата, сърдит и начумерен. Каза няколко думи към агите с полумюдюрско и полумерхаметско значение да се смилят най-после, а сетне се обърна към мене и като ме ритна един път, прибави:

— Защо не кажеш и ти правото бе, ханзър? Не виждаш ли, че ще да те смажат като бясно куче!

Изпотените и уморени аги отстъпиха малко настрана и извадиха своите бели джеврета да си трият потните чела. Простите башибозуци така също стояха бездействени до главата ми и стискаха чирените на своите ятагани, а аз охках на голите дъски и не снемах поглед от благородната анадолска физиономия на мюдюрина[2]. Хасан ага въртеше глава мълчешката и хапеше от яд своята брада.

— Защо аз най-после ставам луд — извика той отведнъж. — Седнал съм да питам с добро тоя царски душманин, да ме лъже и се подиграва, когато имам на ръката си ферман като вратата.

Това каза той и като се приближи до свещта, извади из джебовете си едно писмо, писано на турски язик. Покани ме да го чета, но като отговорих, че съм неграмотен, подаде това писмо на ходжата, който прочете горе-долу следующето: че командир-паша дава на бинбаши Хасан ага това писмо, който има право да коли всичките комити, които би се появили в околността на Балкана, без да е отговорен някому. След прочитанието на тоя акт — действителен или лъжовен, за мен бе неизвестно — присъствующите клюмнаха глава и се присмяха на

Хасан ага, че той се мае още, та не ми отреже главата. А Хасан ага рипна още повече от тая забележка на другарите си. Той заповяда на някого си башибозук Делия, със светли очи и с каварджик мустаци, да ме извадят навън край р. Осма и там да ме заколят, а после да ме хвърлят в реката. Аз помислих, че това може да бъде заешка топурдия само за сплашване, но като си въобразих кои са времената, че нов султан се е качил на престола, че цял Троян да се изколи, пак никой няма да отговаря, а, от друга страна, настояването на мюдюра и на ходжата да почакат до утре със закалването ми — напълно повярвах, че душицата може да отиде. Бяха ме подкарали вече към вратата, когато башибозукът Делия се повърна назад да си намаже ножа при свещта с дървено масло, което той вадеше от своята арнаутска паласка. Че страшен ли беше пък пусти нож? Още го помня: широкото му острило се лъщеше като огледало. Стана даже дума измежду присъствующите дали ще да може Делия да ме заколи, без да ми върже по-напред ръцете. Тръгнахме. Аз го ударих на плач и се обърнах да погледна мюдюрина, но текмето на Делия ме изхвърли из вратата. Подиря ми тръгнаха още Хасан ага и ходжата, който не преставаше да се застъпя за мен. Там наблизо, до самата стена на троянския конак, тече реката Осъм. Посред тъмната нощ, в неограниченото царство на нощната дълбока тишина, тая планинска река хучеше и се пенеше. Нейните тайнствени бързеи представляваха нещо страшно и ужасно. Особено мене, който отивах за такава една работа. Стори ми се, като че тя да имаше нещо общо с намазания нож на Делия… Из една малка портичка излязохме ние на реката. Тук ме попитаха още два-три пъти ще кажа ли правото, а после ме накараха да клекна на колене до самата река и да си *наведа* вратът надолу. Вместо това аз стиснах с две ръце джубето на ходжата и му казах такива думи, които до тоя час не бях говорил ни на баща си. Молби, обещания и други род унижения бяха в изобилие. Най-после ходжата според мене беше по-куртен, сполучих да възбудя в него османско честолюбие.

— Хасан ага, харижи[3] на мене тоя гяурджик — каза той. — Аз ти се обещавам, че тая нощ, най-много до утре, той ще да каже всичко на мене. В противен случая аз сам ще му отрежа главата.

Хасан ага не скърши хатъра на ходжата. Той даде заповед на своите башибозуци да ме върнат назад, като ми напомни още, че за всичко трябвало да благодаря само на ходжата. Наместо горе в конака

вкараха ме в затвора, в който бях през деня, като прекараха и лалето през врата ми.

II

Сега вече, след като ме смазаха с бой, дойде на ума на агите да се погрижат и за други работи, отнасящи се до моето съществувание. Върху една малка софричка, която ми донесоха в затвора, беше сложено хляб, някои остатки от богато ястие и една готова цигара. Сам Хасан ага два пъти влязва до прозореца да ме пита искам ли още нещо. Това беше вече правило. В разстояние на четири деня, които престоях в троянския затвор, знаях вече, че щом ме биеха, хлябът беше готов вече. А биха ме мене няколко пъти, но право да си кажа, че като първия бой аз не се сподобих вече да видя. Хапнах от останките на мюдюрската или може би и заптийската вечеря, изпуших си спокойно цигарата в тъмнината, чувствувах някакво си задоволство и тържество по причина на победата, която можах да нанеса на конашките хора. Наистина, че под кожата ми пълзеше нещо, не можах да се простра, както трябва, но пред вид на намазания с дървено масло ятаган тия малки работи бяха от второстепенно значение. Позаспал съм и даже, защото както къпанието, така и боят благоприятствуват на съня. После полунощ обаче трябваше изново да си напомням мостчето при р. Свинарица и Грънчарските колиби, вследствие на един шум, който се дигна при вратата. Най-напред се слушаха удари от тояги, псувни на турски язик, а после друг един непознат глас захвана да протестува, като наричаше турците зверове и пр. И удивително, че непознатият освен български смесваше още в своя разговор и ромънски; а това ми даде повод да трепна на минута, да си въобразя, че непознатият е *еснаф*, който щеше да бъде за мене ангелско утешение. След малко вратата на тъмницата се отвориха и непознатият, човек млад, облечен с европейски дрехи, с хъшовски калпак на главата, влезе при мене, когото заптията тикна изотзад, колкото му е силата, с кракът си. Непознатият следваше още да протестува, а заптията, без да обърне никакво внимание на думите му, доближи се до мене, освободи ми едина крак от букаите, в които заключи крака на непознатия, така щото ние трябваше да лежим глава до глава с него.

— Разговаряйте се сега, царски душмани, какво сте правили, но не забравяйте и това, че и двама ще ла живеете само 24 часа — каза

заптието и затвори вратата.

Аз чаках с нетърпение отдалечаванието на турчина, за да попитам непознатият мъченик отгде е родом, где са го хванали и от коя е чета; но той не преставаше още да говори сам на себе си, да псува турците и да оплаква злочеста България.

— Няма да ми останат очите затворени най-после, макар и да ме затрият тия поганци — говореше той, но повалено, като че да бе македонец. — Сам с ръката си заклах пет души от тия зверове, а колко съм убил с куршум — брой няма. Ти, братко, на колко души може да светиш маслото? — попита той най-после мене. — Не се бой от мене, защото съм стар комита. Познавам Панайота и Тотя войвода, бил съм другар на Хаджи Димитра, с когото преминах Дунава, но тия кучета ме хванаха при Ново село. Да живей майка България!

Всичко това, казано от непознатия, беше доволно за мене да позная, че имам при себе си официален човек. Ако той си мълчеше, както и да е вече, можах да повярвам, но щом наименува себе си другар на Хаджи Димитра, който беше умрял отдавна, преди осем години, то твърде лесно можахме вече да се разбираме кой на кого слугува. Дръпнах се настрана като от змия усойница и казах на милостта веднаж завсякога да ми не говори подобни думи, защото аз съм верен и покорен рая, при всичко че съм попаднал в немилост. Той каза още няколко безсолни думи, но като видя, че всичко е напусто и че скоро ще да се съмне, захвана да вика нещо непонятно за мене и заптията дойде да го извади навън. Това обстоятелство дойде да ме увери още по-силно, че непознатият бе шпионин. На другия ден, когато ми правяха изпит официално, аз можах да позная по гласа тоя приятел, когато и той се обади да ме попита нещо. Той беше бошнак или македонец, горски стражарин в Троян.

Съмна се на другия ден. Сега чак аз познах какво нещо значи бит човек. Ръце, крака и снага бяха почернели като изгорял кютюк, които не можех да мръдна. Вижда се работата, че от вечерта, от една страна, уплашен, а, от друга — непретръпнал още, не усещах никакви болки. А челото и носът ми бяха разкървавени от дъските, когато скачаха по главата ми. Казах, че Хасан ага колеше кучето в Троян. Той бе такъв пъргав старец, щото на ден по петдесет пъти влязваше и излязваше из конака. Колкото пъти преминуваше покрай моя прозорец, толкова пъти ме питаше няма ли да обаждам истината. Всеки път гледаше своя

голям часовник, който приличаше на цветето, наречено слънчево сетре.

— Ако и сега останеш пак със своя гяурски черен инат, то ще да те предам на тоя бабаджан да ти отреже главата — говореше той.

Бабаджанът, на който той показваше, беше неговият син, за когото споменах по-горе, малко читаче, на 13–14 години, облечено като кукла, със син чепкен, с револвер и с малка сабийка, преметната през рамото му. То беше толкова джеляз, изнежено и разгалено чадо, щото с два пръста да го стиснеше човек за вратлето, можеше да го задуши.

— Баба, аз искам да заколя тоя комита — говореше то и се увиваше покрай своя честит родител, а наша милост надничаше из тъмната стая, примигваше като куче в лапавица.

За моя чест обаче един непредвиден случай даде на работата съвсем друго направление, което беше за моя полза. Два часа после пладне един башибозук, конник, дотърча в конака и извести на големците, че командир-паша иде от Ловеч с един батальон войска. Това радостно известие, от което трябваше да се радва всеки находящи се турчин в комитаджийския Троян, произведе своето действие на всичките конашки хора. Мюдюринът, Хасан ага и мюлтюземджиите навъзсядаха на коне и отидоха да посрещат пашата; а башибозуците се нареждаха на военна нога да представят почетно оръжие. Само добродушният Хюсеин ходжа остана сам в конака. Сега той намери време да дойде на малкото прозорче, като ми донесе и една книга тютюн. При всичко че и той ме насилваше да кажа *правото*, защото много бой ще изям още, но извести ме в същото време да не съм се боял вече, че ще да ме заколят, защото, като дойде пашата, на Хасан ага му падали крилата.

— Най-много ги е гняв агите, че наздраво са уверени в твоя дърт комитджилък, а ти говориш противното, па и от друго място не можат да те хванат — прибави той. — На същото мнение съм и аз, т.е. като две и две четири съм уверен, че ти си от сърцето на комитите. Ако беше чист човек и верен рая, то защо не отиде в някой град, ами остави питомното и тръгна да дириш дивото по гората? Имал си за другари френк-гяурларъ на железницата, които са по-сербез и от самите мусулмани; да оставиш такива другари и да потърсиш спасение при беззащитните българи: не го взема умът ми!

Ходжата беше дотолкова наивен, като всеки анадолец, в когото не може да има толкова омраза към българите, както това е с местните турци, щото има слабостта да ми се оплаче колко много страх претеглили тия двамата с мюдюрина, в тоя български Троян, когато най-напред се приело известие за въстанието, а в целия Троян имало само няколко души заптии.

— По цяла нощ се моляхме богу с мюдюр ефенди да не ни остави да станем жертва на чуждо място.

Гласът на военната музика, която предвождаше войската на командир-паша, се зачу и ходжата, увлечен от патриотически чувства, принуден бе да ме остави, за да отиде и погледне на царските войски. Войската влезе в училището, а командир-паша заедно със своите офицери дойдоха в конака. Един час след тяхното пристигание аз бях зачуден, когато видях, че около десет души войници с пушки в ръката прекараха покрай моя прозорец едно младо и непознато момче на възраст около 20–22 години, облечено с пъстри шаячени панталони, от последната мода, късо палто от същата материя, а на краката му хайдушки цървули, бели навуща и черни хъшовски върви. То беше още гологлаво. Неговата представителна физиономия, русата му голяма коса, която твърде грациозно покриваше главата му, даваше да се предположи, че непознатият е оставил огледалото преди малко време. Той имаше на ръцете си големи железни клапи, заключени с кофар; на врата му голямо желязно лале, много по-тежко от онова, което имах аз, а краищата на синджирите, които висяха от това лале, бяха завързани от краката му. Двете му ръце бяха вързани още над лактите отгоре с въже, краищата на които държеше в ръцете си един войник. Освен простите солдати скоро застана около конвоя един офицерин на кон. Той отиваше да извърши нещо важно, защото два-три пъти се повръща да вземе наставления от пашата, който сам беше излязъл на стълбите. Тия наставления той предаваше на офицерина твърде тайно. Виждаше се работата, че тия се касаеха до съдбата на непознатия вързан.

От всички тия извънредни приготовления и движения, които ставаха из конака с полицейска строгост, всеки можеше да си състави справедливо предположение от най-напред, че смъртно наказание ще да се произнася над вързания. Но, напротив, засмяното лице на тоя последния, цигарата, която той стискаше в зъбите си, категорически опровергаваха това предположение. Това противоречие ме караше да

тегля огъня откъм себе си, т.е. помислих да не би всичко това да е просто комедия, с която турците искаха да ме плашат нравствено. Така или инак, но непознатото момче, обиколено от войската и от голямо число още башибозуци, излезна из портите на правителствения дом.

— Кълна се в аллаха и в неговия пророк, че ако ме поканяха да заколя тоя гяурин, т.е. непознатото момче — говореше един башибозук след заминуванието на тайнствения конвой, — то и пари да ми даваха отгоре, щях да се откажа.

— Същото бих направил и аз — отговори друг един башибозук, моят стражар до прозореца, на главата на когото имаше вместо шал една женска престилка, взета от някоя плячка. — Такова дилбер копиле, макар и гяурин, грехота е да го заколиш. Казват, че то склонило да приеме мусулманската вяра и Хасан ага щял да го вземе за свой син.

От тия башибозуци, които са свирепи, фанатици, главорези, плячкаджии и пр., но не подли и хитри, аз можах да се науча много работи. Всичко искрено, прямо и откровено говореха тия, като че им бях брат — по начало, стремления и идеи. Тия ми съобщиха, че непознатото момче било чиста комита, което преди седем-осем деня било докарано в Троян с още двама другари, които отпосле изпратили в Ловеч. Но понеже в тоя последния град то казало в своите изпити, че познава мнозина комити от Троян и от манастира, пашата го взел със себе си до Троян да покаже тия комити, на които той знаял къщите. Сега за мене стана ясно и понятно, че войската заедно с непознатото момче отиваше да прави предирвание по къщята из Троян. Няма нужда да казвам, че от тая мярка цялото троянско население беше гръмнато, защото по тоя начин неговата съдба се решаваше. Па и турците от своя страна тържествуваха и треперяха да не изпуснат тоя сгоден случай, който осъществляваше техните пламенни желания да си отмъстят на богатите троянци. Тия знаяха, че покрай другите злини, които нанасяха на селото, щяха още да ударят голямо богатство от подозрените комити. Ето защо вниманието на агите беше обърнато на друга страна, забравиха тия за моето съществувание в затвора. Кой се интересуваше като от мене голак? Патриотизъм и бабаитлък, но и парата беше важна в ония мътни времена, които на стоте години един път идяха. Нощта настана, срокът от 24 часа, в който трябваше да се реши съдбата ми, се измина, а нямаше още да се яви оня, който ми го беше дал, т.е. Хасан ага, нямаше да ми донесат и софричката с хляба, защото нямаше и бой.

Часът след два обаче, вечерта, опустелият конак пак се съживи. Дрънканието на сабли и оръжие, топурканието на коне и други извънредни шумове и движения привличаха вниманието на всекиго. Вижда се работата, че обискът в манастира и из селото не беше напусто: конашкият двор се пълнеше от хора, която в тъмнината не можаха да се видят, но юмруците, които падаха от време на време по гърбовете им, даваха да се разбере, че тия са сиромаси българи. Няколко от тях затвориха по други места, а няколко изведоха горе в конака. Дълбока нощ царуваше вече, когато горе в конака, в същата стая, с която запознах по-горе читателите, стана шум и някакво си глухо движение, като че се търсеше рогозка. После това събори се нещо тежко на пода и един проницателен глас изрева, колкото си можеше: „Олеле, майчице!“ — а тоягите падаха една след друга, като бакърджийски чукове. Разбирате, че тук се биеха пак българи, теглеха тия онова същото, което видях и патих аз преди два деня. Боят се продължи няколко часа, защото жертвите бяха няколко.

Из стълбите свалиха едного от тия нещастници. Една крачка прекрачеше той, а пет юмрука падаха по плещите му. Спряха го пред моят прозорец и познатите на мен въпроси: „Ще кажеш ли право, да те не закалваме! Кому си продавал барут?“ — и пр. — почнаха да му се предлагат от страна на турците.

„Вие майка, вие баща, ефендим“ — отговаряше той, а тия майки и бащи пущаха в ход юмруците и плесниците. Водиха надолу-нагоре нещастника и най-после затвориха го при мене. Както му бе редът, чаушинът, който го караше, така силно го блъсна изотзад, щото той премина над мене като ад и дрънна своята глава в насрещната стена. Въобрази си нещастният, че е сам в затвора, понеже не можеше да ме види в тъмнината. Сложи там в едно кюше своите полупребити кости и такава силна въздишка изпусна из гърдите си, щото въздухът в тъмницата бе приведен в бързо движение:

— Ох, майчице! Смазаха ме!… Господ да ги убие, пак много зле пипат…

По движението го познах, че той стана по едно време на крака и почна да струва поклони на земята, като четеше в същото време и някои молитви, молеше се богу и на всичките негови служители. При всичко че аз не бях престанал да го подозирам да не е шпионин, както по-напред, но неговият жален и състрадателен глас, неговото топло

слово, въздишките му, от които и аз неволно дохождах във възбуждение, говореха съвсем противното. Аз нарочно се прокашлях, за да покажа на злочестия си съжител своето присъствие в затвора.

— Кой ме вика? — отговори той почти безсъзнателно.

— Пусти мишки, не оставят човека на спокойствие — поговорих аз, уж че не съм се сетил какво става около ми.

— Ох, боже, тук имало хора! Християн ли ги бе, братко? — попита непознатият.

— Християнин и българин още — отговорих аз.

— За душата си бе, братко, не ти ли се намира да ми дадеш малко водица или една цигара тютюнец, да си сквася устата? Смазан съм.

Непознатият беше родом от Троян, на име Иван, когото бяха хванали преди малко време на къщата му. Той бил член и съзаклетник на бунтовния комитет, от името на който два пъти ходил в Румъния с писмо до войводите Таня и Стоила. Предаванието му се дължеше на непознатото младо момче, което описах по-горе, това той ми разказа, в Ловеч, когато се опознахме добре. На другия ден него заведоха, окован в желязо, на Ловеч, а аз си останах пак самичек.

На заранта предобед ме извадиха на явен или по-добре на официален изпит. Заседанието беше пълно и, може да се каже, сериозно, защото дългите чибуци и кехлибарените цигарета не бяха в употребление. Освен лицата, с които читателите са вече запознати горе-долу, тук присъствуваха още и някои нови. Първо място държеше командир-паша, така го наричаха башибозуците, а всъщност той не беше освен един прост бинбашия, няколко офицери и двама души българи, от чорбаджийски катехизис, Цочо Спасов и още една дебела фигура с възчерно лице, името на когото съм забравил. Бинбашият, името или прякорът на когото беше Кекеве, човек на 40-годишна възраст, с подуто лице и с червен врат, бе облечен твърде чисто и даже елегантно, нещо, което е рядкост у турците. Той четеше последният брой от в. „Дунав“, а останалите присъствующи, както се виждаше работата, че знаеха цената на авторитетите, зяпаха го в ръцете и пазяха тишина. Българите, като всеки българи по онова време, седяха най на края до самата врата, с такова верноподанно настроение, щото и с очите си се мъчеха да го засвидетелствуват, да покажат, че са рая. Единът от тях, Цочо, млад, 28-годишен момък, с твърде деликатно

лице, е син на най-прочутия богаташ в околността, чорбаджи Спас, нофузът, на когото името се почиташе и измежду турците. Тоя последният държеше в ръцете си една книжка, която аз от един път можах да позная, че е моето тефтерче.

— О, ти ли си бил! Гледай, гледай! Пък аз да не зная, да съм те извикал още от снощи да се видим!

С тия думи бях посрещнат аз от страна на бинбашията Кекеве още с първото си влизание в стаята. Той се чудеше и маеше, също като човек, който пръв път вижда ненадейно своя познайник.

— Както се вижда, ефендим, вие достове (познайници) ще излезете с негова милост — каза ходжата.

— И нещо повече — отговори Кекевето. — Преди три месеца той държеше дюген в Исмаил, продаваше хубави питиета, особено сакъзлия мастика, а аз ходех да пия при него.

Аз се усуквах още като куче във воденица, нищо не можах да разбера от тия бинбашийски любезности, та затова следвах само да отказвам, че никога не съм бил във влашката земя, че сега за пръв път слушам и за града Исмаил. Тогава бинбашията погледна към Цоча Спасов и му направи знак с окото си. Тоя последният ми подаде плика на едно мое писмо, адресирано до харманлийската станция, в което се казваше, че съм бил бакалин. Понеже думата Харманлий беше писана с латински букви, то присъствующите прочели тая дума Исмаил и са се зарадвали, разбира се, че ми открили дирите във Влашко, гдето съм бил преди четири-пет месеца според датата на писмото.

— Добре, но я ни кажи ти нам нещо за тия портрета, в които с още други двама души си изваден с военна униформа, което е още едно силно доказателство, че ти си бил във Влашко или Сърбия? — попита бинбашията втори път, с по-висок глас, за да замаже първата си погрешка с влашкия град Исмаил.

Наистина, че в тия портрети аз бях фотографиран с униформа, пред Заарското въстание, но такава униформа, каквато носят по Хиршовата железница. Но който не беше я виждал тая униформа, то навярно би помислил, че лицата, които я носят, са немски или ромънски солдати. Разликата се състоеше само в това, че на мундира и от двете страни на яката имаше писано на турски език „Румелийски железници“, които слова, макар и да се познаваха в портрета, агите не бяха ги съгледали. Както тия портрети, така и плика на писмото аз ги

бях оставил нарочно, понеже в моя полза говоряха. Обясних на агите, че тая форма е царска, която всеки може да е видял, който е пътувал по железницата.

— Хич, омразната московска шапка може ли да бъде търпима от нашата царщина бе, серсем? — възрази един от присъствуващите, облечен в палто и панталони, опъстрени със зелени ширити наоколо, който до това време не беше се обаждал още. По гласа можах да го позная, че той е онова лице, което бяха заключили в моите букаи като бунтовник.

После това няколко чалми и фесове се надвесиха над портретите, които четяха и разглеждаха, а сетне се спогледаха един други, без да кажат нещо, което беше знак, че и оттук не можаха да хванат нищо.

— И то добре. Ами тоя прах, който намерихме между писмата ти, за какво може да ти послужи, та си го взел да го носиш със себе си? — попита майорът.

Като гръмнат останах на мястото си, когато видях, че той ми подава две порции отрова от стрихинината, която по невнимание съм забравил или не съгледал да хвърля с време още. Без никакво двоумение казах, че това са някакви церове. Присъствуващите не останаха удовлетворени. Тия подозряваха нещо и по тая причина заинтересувано попитаха от каква болест съм страдал.

— Срам ме е, ефендим — казах аз и погледнах лицемерно на земята, а това възбуди още повече любопитните.

Казах им, че праховете са за церение на „новата болест“. Това беше интересно за целомъдрените балкански турци. Тия оставиха главния въпрос и се впуснаха да разсъждават по тия болести, като че да бяха доктори, събрани на консулт. Бинбашията, като човек, вкусил от цивилизацията, за което свидетелствуваха дрехите му, едва ли не четеше лекция за тая болест. Той сгъна праховете на тая страшна отрова внимателно и ги спусна в джеба си. После това втори път ме попитаха да не съм другар на хванатия поп (отец Кирил) и на войводата *Петковски*, предложиха ми да кажа где съм си скрил оръжието със забележка, че ако и да съм носил оръжие, то ще бъде извинително, защото в Балкана „има и диви зверове“.

— Ако си изповядаш правото, утре рано, дай боже живот и здраве, ще те дадем в ръката на едно заптие да те заведе, накъдето обичаш — прибави Кекевето.

— Да, всичко това ще бъде за твоя полза — пое, та каза Цочо Спасов с такава охота, като че да уверяваше присъствуващите, че за да се оправи светът, трябва най-напред него да обесят, па тогава мене.

III

Аз тържествувах напълно, при всичко, че когато ме затваряше, заптието така силно ми изви ухото, щото хрущелът му изплющя, като кога се чупи замръзнал праз. Тържествувах именно затова, защото виждах, че последните баждарници на турското правосъдие не бяха така страшни; можеше да ги премине и малодушният човек. В последния изпит не само че нямаше дърво, но и не чух да ми се каже даже ни една от обикновените турски думи. А най-утешително бе това, че преди да ме подкарат за затвора, сам бинбашията ми каза, че ми дава време да си помисля, дордето ме извика втори път. Всеки разбира, че тук в тия думи, съществуваше вече едно омекчение. Смущаваха ме още церовете за „новата болест“ — да не би да извикат турците някой доктор, който да им обади ужасното име на тия церове. Не по-малко се боях и от едно свидетелство от железниците, писано на френски, така също забравено в тефтерчето ми, в което беше турено същото ми официално име. Тук съм длъжен да кажа, че от моите десетака имена, аз обадих на правителствените хора онова, с което бях известен само в селото си и което, така да се каже, беше ми законното име.

Половин час след затварянето ми из стълбите се зачу дрънкането на букаи и скоро на тъмничното прозорче се появи непознатото онова момче, което по-първия път бях видял сред двора, когато отиваше да изказва своите троянски познайници по комитаджилъка. То беше весело и засмяно, с цигара в устата, при всичко че влечеше още синджирите. Опря се с ръцете си на прозореца, като че тъмницата да беше мой дюген, поздрави ме, попита ме за туй и онуй, а после се обърна към чаушина, когото помоли да тури и него при мене.

— Какво си се усмислил бе, побратиме, като че ти са потънали триста гемии по Дунава? Да сме се мислили на времето, когато тръгнахме да освобождаваме пустата България, а сега не ни остава нищо, освен да се надуваме, като ни бият. Ама пък умни глави сме били, бей! Аз сега видях, че турското царство било силно. Но карай да върви; станалото се не връща.

Тия думи горе-долу изказа приятелят с първо влизание. Но забележете, че той още стоеше на крака, ни за името, ни за родното ми

място ме беше попитал още. Неговият безцензурен език и сведенията, които ми бяха дали башибозуците, че той отива да издава, за което нарочно бил върнат от Ловеч, отрано ме приготвиха да вардя бодра стража. Най-напред протестирах, че съм искал да освобождавам „пустата България“, та затова именно мисля, че по погрешка съм попаднал в затвора да си оплаквам дните.

— Де холам, недей ми чете попски молитви! Не се намираш, слава богу, пред някой издайник. Всинца сме от една черга. Аз нарочно затова съм дошел да се поразговорим и утешим братски, бизбизе. Цял ден съм стоял в кафенето, играхме на книги с башибозуците, разказвах им за нашето царство в Коприщица, но все ми е мъчно. Чак сега ми позволиха да дойда при тебе, но и то с условие да те попитам нещо, а после да им го кажа. Но ти се не бой от мене: никой път аз няма да изгоря душаха на брата си. Едно сбърках аз, че не можах да узаптя языка, ами взех, та казах, че съм познавал няколко души в Троян. Хей, сиромасите, всичките ги извързаха! Проклета вяра туй, турците. Да не си се излъгал да им подкажеш нещо, че няма хаир вече от тебе. Щом подушат, че знаеш, не те оставят вече на мира. За нашите въстания дотолкова обичат да слушат, като че да им приказваш за Мохамедова рай. Но ти добре си постъпил. Ама и много даяк си пък изял, брей! Мене ми каза ходжата…

Тая дълга молитва непознатият приятел я избърбора на един солук, гдето се е казало. Малко той искаше да знае дали аз се интересувам от тия подробности, нито пък чакаше да чуе и моето мнение. Аз се стеснявах и боях. Сетне той извади една книга мек тютюн, който му беше дал мюдюринът, поръча и две горчиви кавета и моабет коляно до коляно се отвори. Но за да не мъча любопитството на читателите, ако съм сполучил, разбира се, да го възбудя, време е да кажа името на непознатия си приятел. Той се казва Ботю Иванов, родом от Карлово. По време на агитацията в 1876 г. той бил скромен бакалин в с. Синджирлий, което се намира близо до прочутия Хисар. В последното това село именно той имал случай да се срещне с нашия другар П. Волов, известен вече на читателите. После тая среща леката натура на Ботя престанала вече да се ограничава само с винената половница и в харчението на леблебиите. Той се изгигилил презрително на своето бакалско дюгенче и преминал под командата на Волова, който го употребил в агитацията и в приготовлението. Но

всичко това аз научих отпосле, а на Ботя не престанах да гледам подозрително, за което той не искаше и да знае даже, а продължаваше да ми разказва.

— Дявол да го вземе, и да ме обесят, няма ми останат очите отворени — каза той. — Една неделя царувахме, но и в това късо време можах да си изпълни желанието. Познаваш ли ти Петър Банков? — попита той и без да чака моя отговор, продължи: — Тоя П. Банков ме изкара най-напред от глава. На сами ден Иванден, когато бяхме курдисали главата, както трябва, късно вечерта дойдоха да ме повикат от страна на дяда попа. Казаха ми, че един търговец ме търсил, за когото помислих, че може да е някой от ония, с които имах вземане-даване. Лъгал съм се. Пред очите ми се представи странен непознат човек, който, макар и да беше облечен с прости дрехи, но по думите си се показваше, че е от голямото „добрутро“. Тоя П, Банков ни обади такива неща, щото ние, колкото бяхме събрани при него, прехапахме устна. Най-напред той ни каза, че хиляди турски софти пъплели вече из България, които насъсквали турското население да се приготвлява за напролет, защото всичката рая щяла да бъде турена под нож, никакво правителство не щяло да бъде в състояние да ни защити и пр. От друга страна, прибави той, всичко угнетено и поробено на Балканския полуостров е дигнало вече пушка за свое лично съществование и независим живот. Храбрите ни братя херцеговци година ще стане, откак се кланят на нож и куршум. Босна гори на огън. Черна гора се е дигнала с жени и деца, гиритлиите според последните вестници точели своите ножове. Сърбия и нощта прави на ден да се приготовлява, православна Русия проважда много здраве на своите деца, с една реч — Изток гори на огън. Трябва ли ние да сгърнем ръце и да стоим мирни пред тая буря, когато сме народ от седем милиона?

— Събранието — продължи Ботю, — което с отворени уста гълташе тия думи, същата вечер още реши, че и тяхното село трябва да се приготовлява. Всичките присъствующи положиха клетва, че ще бъдат верни на думата си и ще работят с чисто сърце.

От тоя ден Ботю не влязъл вече в дюгена си с чисто сърце. Колкото пъти дохождал Ванков (Волов) в селото, все при него слязвал на конак. Много пъти го проваждал по околните села и градове, но два пъти не видял да се подпиша с едно име в писмата, които му давал. Един път го проводил тука в Троян, отгдето щял да дигне стотина оки

барут, подписът на писмото бял Петър Банков. Друг път го пратил в Пловдив, гдето тамошните приятели го знаели Панайот Волов.

— Чудни хора бяха тия апостоли наистина. Язък, че се не познаваш с никого от тях — продължи той. — За малко едно време в селото Синджирлий нямаше човек, който да не знае от тая работа, т.е. че напролет ще да се колят турци. Всеки продаваше мило и драго да си купи нож и пушка. Аз, колкото парици бях турил настрана, пръснах ги надоле-нагоре, а из дюгенчето ми скоро захванаха да играят мишките на билярдо с бобовите зърна. На 21 априлий получихме кърваво писмо, с което ни се известяваше да въстанем. Най-напред аз си облякох хъшовските дрехи. Пъй че сербезлик ли беше пък, дявол да го вземе! Винената бъчва, която беше в бакалското ми дюгенче, дръпнах пищова и я пробих в половината, да се знае и помни кой ден се е въстанало за българско царство. Туй паласки, фишеклик, бели навуща и черни превивки, всичкото беше алестра на мене. Дойде ни известие да вървим за Ново село (Старо). Преди да потеглим, заклахме около 13 души блажни, които се намираха на него час в селото и наоколо. С жени и деца и с кучетата, гдето се е рекло, тръгнахме за Ново село. И това последното беше вече на крак; женурята и дечурлигата бяха поели за планината към Коприщица, а в селото се въртяха още някои наши аретлици. Научихме се, че в новоселското училище имало затворени седем-осем души читаци от ближното село Айрени. Някои старци изказаха мнение, че тия ни били комшии, та затова да не сме им правили нещо, но време ли беше да се слушат стари хора? Аз заобиколих училището с няколко души, напъхахме шишинетата през прозорците и — огън! Всичките се повалиха на земята. Потеглихме за Коприщица. На една поляна там в Средня гора, която се нарича „Дудина поляна“, бяха се спрели възбунтуваните околни села: Старо Ново село, Царцово, Елешница, Синджирлий, Думанлий, Паничери и пр. Аз се не маях много на това място, защото бързах за Коприщица; там ми теглеше мене сърцето, имах си и аз нещо. Да ти кажа правото, там имах аз любовница, пред която бързах да се покажа с юнашките си дрехи и да напълня очите на баща й, който ме наричаше „развейпрах“.

— Ботю! Ти ли си бре! Я го гледайте мари, че цял московец станал — извикаха няколко познайници на мене и на любовницата ми, които се готвеха да отиват да правят табии около Коприщица.

А аз на пета стъпам. Онова черно калпаче от гергьовско ягне, с лев на челото, кривнато на една страна, само на ухото ми се прикрепило. На края на пушката ми здравче, на челото ми и на пояса ми други. В късо време заобиколиха ме моми и булки да ме питат какво има да стане.

— Царството ще да превземаме — казах аз и турих ръка на своя нож! Много весело прекарахме в Коприщица: сербезлик, колкото искаш. Аз се занимавах най-много да кържа по вратата турските нумери и да сека с ножа си фесове. Като захванаха да се колят циганите, то аз бях първи вече. Но страшни нерязани турци имало в това село Коприщица; станахме сетне пишман защо не изклахме тях наместо циганите.

В късо да кажа, Ботю бил в числото на ония нещастници, които благоразумното бухалско общество в Коприщица беше затворило по начин подъл в спицерията на хеким Спаса, за да ги предаде на турците. След освобождението им той тръгнал от Коприщица със 120-те души, които удариха в планината да търсят разбунтувала страна, да искат отмъщение. Участта на тия 120 души аз ще да разкажа на друго място, а сега ще спомена само това, че Ботю се отделил заедно с Т. Каблешкова, Н. П. Стоянова, Г. Търнева и Стефан Даскала из Казанлък. В околността на Троян, гдето бунтовниците биваха предавани и излъгвани, четиримата другари се нападнали от башибозуците. Ботю, Каблешков и Н. П. Стоянов останали живи, хванали ги и докарали в Троян, а оттам — в Ловеч. Ботю бил върнат пак в Троян по причина, че се излъгал и показал някои лица в последния тоя град, с които читателите са запознати вече. Това той стори по неопитност. И така, Ботю беше един от другарите на Каблешкова, той беше от работниците, нещо, което аз разбрах от разказа му. Но за себе си аз нищо не му казах, скрих, че познавам Волова, че зная какво-годе за въстанието. Когато той вече ми разказа цялата си история от Синджирлий до Троян, без точки и запетаи, тогава чак си спомни, че се намираме в троянския затвор, че не се познаваме един други.

— А бе аз се изтървах, та ти казах няколко думи, но ти да не направиш пък някой аджамалък да ме предадеш? — каза той, когато му отказах да си разкажа и аз историята. — Другото иди-дойди, но за

клането на циганите в Коприщица и турците в Старо Ново село, моля ти се като на брат, да не би да изтървеш някоя приказка.

От друга страна, Ботю беше за мене твърде полезен човек. Той бе първото патило лице, което ми даде всевъзможни сведения за бъдещата турска процедура от Троян нататък. От него аз се научих за съдбата на Каблешкова и другаря му Н. Стоянова, които по това време се намеряха в Ловеч. Първият от тях полупризнавал своя комитаджилък, а последният се препоръчал за чисто злато.

— А колкото за мене, то аз съм вече изгубен човек — свърши сиромах Ботю с такава въздишка, която противоречеше на по-първото му лекомислие. — Моята работа и дяволите не можат оправи вече — прибави той.

Дълго време ние говорихме с Ботя, аз го лъжех безсъвестно, а той ми се изповядаше чистосърдечно. Никой не дойде да ни смути от страна на агите, а всичко това имаше своите причини. Агите бяха заняти, както казах вече, с по-сериозни неща, които щяха да ползуват освен отечеството и техните още джебове благодарение на Ботевото лекомислено поведение пред ловченския каймакамин. Между хванатите троянски граждани имаше и такива, които не бяха с празни ръце. Това обстоятелство радваше най-много Хасан ага. Обрадван и засмян до ушите, със запален чибук и с дълга тютюнева кесия в ръката, която можеше да побере цяла крина жито, често той слязваше из стълбите и се разхождаше по двора. Говореше някои насмешки на башибозуците, разпитваше ги за здравието им, даваше им обещание, че трудовете им ще бъдат наградени, и пр. Въобще той тържествуваше; а за нас, голите комити, особено за мене, виждаше се работата, че малко се интересуваше, при всичко че срокът за клането се преминуваше вече. От опит и практика знаех, че турчинът, особено когато е разположен, когато тържествува, мерхаметликът му се проявява в най-висока степен. Заради това намислих, че няма да бъде зле, ако по начин раболепен поискаме могуществената лепта на агата, т.е. да ни даде някоя н друга пара за тютюн и пр. Освен това молбата ни щеше да има и тая добрина, че признаваме своето жалко положение, а донякъде и безхарактерност, като се молим на човек, който ни е бил и мъчил преди няколко часа. Щом съобщих желанието си на Ботя, той го прие без никаква забележка, като че мисълта да беше

негова, и се изправи на прозореца да чака преминуването на Хасан ага.

— Душице, Ботьо, какво търсиш там в затвора — извика зачуден Хасан ага, щом зърна приятеля на прозореца. — Прилича ли ти тебе да стоиш коляно до коляно с тоя чер душманин (с мене)? Това аз го не струвам кабул!

Ботю отговори, че сам е пожелал да дойде в затвора, с такива свободни маниери, като че да се подпираше не на тъмничния прозорец, но върху кюпенкът на своето синджирлийско дюгенче. Трябва да ви кажа и това, че целта на турците, които се обръщаха така меко с Ботя, беше да го предразположат да изказва комитаджийските работи. Той разбираше това напълно, но пак се не съвземаше.

— В такъв случай няма що да кажа — продължи Хасан ага. — Джанъм, Ботю, как ме съветваш да постъпя с тогова хаирсъзин, когото ти си избрал за свой другар? Да го заколя ли, както му се пада, или да го оставя още за няколко деня жив? Защо той не си обади правото, както направи ти, за да го почита и съжалява всеки?

— Оставете го, Хасан ага. Аз можах да го изпитам и уверявам ви, че неговата работа е съвсем проста, от нищо той няма хабер — отговори моят любезен Ботю.

— Валлаха, кузум Ботю, право да ти обадя, ще ме разсърдиш с тия твои думи. Не излязвай арка за такива царски душмани. Не виждаш ли доколко той е почернял и изсъхнал? А всичко това е знак, че той е инат и че на мнозина невинни мюсюлмани е изпил кръвта.

— Ти това остави, Хасан ага, но я ни дай по малко харашлък да си купим нещо за ядение — каза Ботю.

— Ох бе, ялмазън Ботьо! Защо да ти не дам бе, душице? И за това дума ли трябва — каза Хасан ага и развърза своята кесия, която приличаше на чизма. — Ами нещо такова, „като червен Петко“, не искате ли? — продължи той.

Ботю си изкриви устата да благодари. В същото това време двама башибозуци отидоха на чаршията да пазаруват едно-друго, в числото на което влязваше и една ока вино. Хасан ага се отдели тържествено, а чибукът му издаваше по-гъста мъгла. Виждаше се работата, че той бе доволен в душата си от направения мерхамет. После един час отзивът на тъмничните страни повтаряше ехото на бунтовната песен „Не плачи, майко, не тъжи“. Ботю пееше въпреки моите съвети. Пееше той

с такава охота, щото и дясната му ръка не стоеше мирна, с която той командуваше. Причината бе пръстеният оканик. Освен няколко башибозуци, които надничаха да ни гледат през прозореца, не закъсня да дойде и сам Хасан ага.

— Де бре-е, Ботьо! Тъй те искам, да бъдеш весел — каза той. — Ами ти защо мълчиш, та се не веселиш бе, пезевенк? Или не си благодарен? — попита той мене, понеже аз стоях хладнокръвен, когато другарят ми пееше.

Надвечер пристигна пощата в конака от главния град на вилаета — Русчук. Между другите пакети и писма видях, че заптието носеше и няколко броя от полуофициалния русчукски вестник „Дунав“. Моето любопитство се запали от появлението на тоя вестник. Знаех аз отдавна, че между всичките турски *хавадиши* „Дунав“ бе първият, който разпаляше най-много турския фанатизъм; той се занимаваше с комитаджийските работи и в ония даже времена, когато тия не съществуваха. Случаят беше един от най-сгодните. От в. „Дунав“ щях да се науча аз подробно има ли въстания по другите места из България, разбити ли са тия, както тракийските; или се държат още, има ли много комити, хванати по другите градове, как се отнасят с тях, и пр. Но ако аз поисках да чета тия вестници, едно, че не щяха да ми дадат, а, второ, че това мое любопитство праведно щеше да ме препоръча пред агите за човек, който дотолкова акуратно се занимава с политиката, щото и в затвора не иска да я остави. Благодарение обаче, че имах при себе си за другар човек като Ботя, който твърде малко искаше да знае от подобни тънкости, това ми желание не се виждаше неосъществимо.

Когато му предложих да поиска в. „Дунав“ от Хасана ага или от ходжата, то той само това ми възрази, че да четеш вестник и да търсиш имане било се едно; следователно, да не сме си губили времето в такива празни работи, но да се разговаряме помежду си или пък да попеем някоя юнашка песен. Аз настоях, Ботю не искаше да ми скърши хатъра, а Хасан ага, който не знаеше що ще каже цензура и печатно слово, изпрати ни в. „Дунав“, пресен-пресен, без да е разпечатан. И така, ние имахме напреди си 1070 брой на горепоменатия вестник, с дата 16 май 1876 година. Ботю си задържа правото да го чете сам, а аз да слушам, на което се покорих безусловно, защото знаях, че той скоро ще да се насити. Виждаше се

работата, че сиромахът сега за пръв път се заемаше да чете вестник, защото от края още започна да го гази като просо: „Вестник «Дунав» излиза два пъти в седмицата, в сряда и неделя. Спомоществователите се приемат в Русчук при писалището“ и пр.

— Е, добре, какво се научи сега от това? Току беше рекъл, вестник, вестник! Разбра ли му нещо? — извика добродушният Ботю и запоправи настрана скъпия за мене „Дунав“.

Но аз бях развълнуван и залят в това време с други, по-важни неща, та за това не счетох за нужно да възразявам на приятеля. Дордето той се петлаеше да чете горното типическо известие за спомоществователите, аз успях крадешком да прочета за себе си няколко телеграми, измежду които съдържанието на следующата ми бе най-интересно.

Съкращение на телеграмата, която пристигна от софийския мютесарифин с дата 13 май 1876 г.:

„Орханийският каймакамин извести, че с мерките и старанията на помакът Молла Мехмед, който са изпратил с доволно войска от резервата, за да улови Георги Петковски (наместо Бенковски), войводата на съзаклятническата дружина в Кощрищица, другарят му поп Кирил, игумен на манастирът в с. Калугерово, Пазарджикско окръжие, и други двама души негови другари, тия последните са вкарани в пусията, която бил заловил в Тетевенската планина Рузгяр хаджи Ахмед ага, и като им са предложило да се предадат, понеже се заловили за оръжие (лъжа!), в сбиванието хаджи Ахмед ага гръмнал с пушката си и ударил споменатият Геор. Петковски, който и умрял на мястото си, а свещеникът поп Кирил се уловил ранен. Другите побегнали, но дирите им не са оставени, за хващанието на които, с божята воля, скоро ще да ви известя.“

Друга телеграма от същия мютесарифин, с дата 14 май, гласеше:

„Главата на войводата Георги Петковски, за когото ви известих завчера, че падна мъртъв, и поп Кирил, който се улови ранен, понеже са изпратиха до Орхание, показаха са на затворниците-въстаници, пред особната комисия. Затворниците-въстаници, като потвърдиха, че главата била на Георги Петковски, който им бил предводител, който изгорил къщата им и който ги докарал до това състояние, заплюха лицето й и с разни проклетии налетяха и върху споменатият поп Кирил.

Горкият свещеник едвам можа да се избави от ръцете им.“

Както виждате, тия две телеграми потвърдяваха напълно думите на козаря Иванчо, с когото се срещнах в планината и който ми казваше, че турците прекарали един ранен поп заедно с една руса глава. Затворниците-въстаници в орханийската тъмница не са били други никои освен нашите другари, които ние оставихме при Тетевен, когато се отделихме. С тях заедно са били и другарите ни далматинци: Ив. Шутич, жена му Мария, Кръстю Некланович и пр. Тия стигнали чак до в София, гдето ги подложили на строг изпит, но благодарение на австрийския консул, който ги освободил. Най-много била вадена на изпит злочестата Мария, която била заставена да предава мъжа си, разбира се, по неопитност. Тук те били очевидци, когато докарали отец Кирил и донесли с него заедно главата и дрехите на Бенковски. Отец Кирил до краят останал верен Христов последовател. Когато турците го питали кои са били комитите, той поискал кръста.

— Всички, които вярват в тая божествена знаменитост (в кръста), бяха комити — казал той.

В главата на страдалеца имало около двадесет сачми, които той вадел по твърде оригинален начин: удрял си главата о стената и сачмите падали. Отец Кирил умря в Цариград, в тъмницата Метерхана, през 1877 година повече от естествена болест, отколкото от раните си. А нашата сподвижница от Балкана Мария, съпругът й Шутич и Кр. Некланович са живи, живеят си пак около Т. Пазарджик и в Пловдив; но не обичат да разказват твърде за българското въстание, от което не им останали добри впечатления. Хранят само известно уважение към паметта на Бенковски и на отца Кирила. Живее и Мария, пак жена на Шутича, пак така засмяна и весела, помни всичко от игла до конец.

Но да се върнем пак в троянския затвор при Ботя Иванов, да прочетем още един път в. „Дунав“. Аз не се лъжех, че в неговите официални колони ще да се намерят и други някои сведения за комитаджилъка. В една телеграма до русчушкия валия, с дата 15 май, изпратена от Фазлъ паша, в която казва, че той се упътил към Трявна, защото и там се появили царски душмани, ставаше явно, че в Дряновския манастир имало затворени комити, които той сполучил да разбие с „божата воля“, като съсипал и манастира. В същата тая телеграма се споменаваше и за някого си Цанката Дюз-Табанов, комитаджийски предводител, който като отишел в едно село,

наричаемо Чала (?), да иска хляб (пусти хляба, се той хваща комитите!), жителите го хванали и издали на царските власти. Имаше публикуван и изпитът на някого си поп Иван, така също комита, комуто било възложено да командува народната война. Когато неговата дружина чула царската военна бурия то изведнъж тя замръзнала на мястото си, напомнила си своята преданост към престола и се разбягала по гората. Говореше се и за други комитаджийски дружини, но никъде се не казваше, че тия са се удържали. Навсякъде били победявани с „божата воля“.

---

[0] Т. е. Бенковски, за когото те вече знаеха. ↑

[0] Троенци, малко и голямо, помнят още тоя благороден мюдюр, последният представител на турското владичество в тяхното селце. Него сварили в селото в 1877 г. руските войски. Когато са вече идели казаците, тогава той се обърнал към троенци и им казал:

— Е, прощавайте вече, комшулар. Моето царство се свърши, не съм вече ваш мюдюрин, имате нови мюдюри, от вашата вяра. Бог да ви е на помощ!

Това казал той и шибнал своя кон към Балкана. До това време отблъсвал башибозуците и пазял троенци като своите две очи. Доколкото знаем, тия последните, макар че са били покъртени душевно от своя мюдюр, но пак били увлечени от тогавашните разпалени страсти и некавалерски се отнесли със семейството на своя благодетел. ↑

[0] Турското *бана башла*. В бабаитския катехизис тая дума е твърде позната и свята. Много нещастни раи в по-старите времена тя е снемала от бесилищата. ↑

ГЛАВА II. ЛОВЧЕНСКИЯТ ЗАТВОР

I

Малко по малко и Ботя захванаха да безпокоят за собствените негови плодове. Често заптията слязваше да го вика, за да дава някои обяснения по хващанието на троянските българи.

— Няма да патя аз добро с тоя мой бошбуазлък, но хайде да видим — говореше той.

Рано заранта на другия ден, 24 май, четирма души въоръжени башибозуци застанаха пред вратата на затвора. Единът от тях държеше в ръката си голям официален плик, запечатан с червен восък.

— Готов ли си бе, ханзър! Хайде ставай, че ще вървиш — извика заптийският чаушин, като отвори тъмничните врата.

После това той се доближи до мене и с помощта на един башибозук свали ми железата, а на място тях удариха на ръцете ми железните белегчета, които аз сега за пръв път имах честта да нося. Тия белегчета са един вид железни клапи, които се заключват с кофарче на ръцете. В три системи можат да се употребят тия, една от друга различни. Ако лицето, на което се удрят, е за бесене, то ръцете се заключват в тях отзад; тоя начин е един от най-тежките и мъчните. Останалите два са безразлични наглед, но всъщност употреблението им е твърде важно. Първият и най-лесният се състои в това, да си кръстосаш ръцете на пояса една въз друга, така щото макар и оковани, но като ги подпираш от тялото си заедно с клапите и кофара, твърде малко болки се чувствуват. Вторият начин е: спуснати надолу ръце, прилепени една до друга, като кога ще бъркаш с две ръце в гърне. В такъв случай постоянно трябва да се държат обесени надолу между краката на които, като тежи и желязото, скоро мускулите стават като пресечени и от маханието последва отичание. Като неопитен още, аз се оставих да ме вържат по последният начин.

Дордето турците се занимаваха да ме приготовляват, сиромах Ботю, който имаше свобода да говори всякога и с всекиго, не

преставаше да ми дава братски съвети, като наскоро дошел от мястото, гдето отивах аз сега, т.е. от Ловеч. Говореше той, че там имало много проклети турци, черкези и цигани, при които щели да ме турят. Проваждаше той много здраве на своите двама другари — Каблешкова и Н. Стоянова, — да им съм казал, че той е живо и здраво, но много се забъркал в изпитите си по собствена своя глупост, за което ги моли да му простят. В последните минути на раздялата ни аз се уверих окончателно вече в святостта на неговата невинна душа, познах го, че той се е жертвувал за святото дело, макар и лековерно, но благородно, каех се защо не се отнесох с него по-горещо и по-доверчиво.

Понеже няма да имам случай оттук нататък да се срещам и разговарям толкова напространно с Ботя, както в Троян, то нека ми бъде позволено засега да кажа за него две думи повече. Ботю Иванов живее и до днес. И малките деца да попиташ в Карлово, Хисарят, Ново село, Конаре и пр., то всеки ще да ви отговори: „Не за Ботя Комитата ли ме питате?“ С това име е известен той в тая местност, всеки българин за гордост го би счел, ако се сподобеше да приеме Ботя на една вечер в къщата си. Два месеца после срещата ни в Троян аз го намерих в пловдивския затвор, десет пъти по-нещастен, отколкото по-преди.

— Добре дошел, братко — чух аз познат глас от невидимо място.

Обърнах се и видях само главата на Ботю, която се подаваше през една малка дупчица на полиса. Тук Ботю бе запрян на само, което беше знак, че работата му не отива добре, върти се над главата му бесилницата.

— Проклети хора имало на тоя свят. Цялото село Синджирлий се е опълчило против мене да ме клевети в конака — каза той. — Спукана ми е работата; всичките свалят работата отгоре ми.

Сиромах Ботю не можеше да се защити. Той бе наивен пред турските кетипи до глупост, както бе наивен и пред мене в троянският затвор. В 1877 г., когато се разби турският лагер на Шипка, аз излязох от града Търново при Карагьозовата фабрика, гдето много други граждани очакваха пристиганието на заробените турски табори. Тия последните пристъпяха апатично към старата българска столица, а храбрите опълченци, с кривнати до ухото калпаци, стъпяха на пара пред погледите на чернооките търновченки. Един от заробените турски

милезими, подир когото вървеше наперен опълченец, не искаше да нагази в калта, която е изобилна пред Карагьозовата фабрика.

— Върви! Вашите турци са ме прекарвали през по-голяма кал, с вързани още ръце и с бой отгоре — каза опълченецът.

Гласът бе познат; отведнъж аз се повърнах в комитаджийските времена. Огледах се по-внимателно — напредя ми Ботю с пушка „шаспо“ на рамото, с щик на бедрото и с голям калпак, отгоре със зелено дъно.

— Ботьо! Ти ли си?

Ботю трепна. Отпусна той своето шаспо недисциплинирано и отвори ръце насреща ми; спомена най-напред Троян и горчивото кафе на ходжата.

— Наситих се, дявол да го вземе, да коля и да бия турци. Ей дотук ми дойде — каза той, като сочеше с пръст на своето гърло, като че да беше ял нещо.

Години се изминаха вече, беше 1883 година, когато посетих пловдивския затвор, не с белегчета, но със съдийско бастонче в ръката. Гледам, че на онова същото място в тоя затвор, гдето преди шест години Ботю плетеше чорапи, стои познато лице, препасано с кирлява престилка и с мазна лъжица в ръка. „Дявол да го вземе, где съм се виждал аз с това лице“ — говорех сам на себе си.

— Живо-здраво, приятелю! Не ме ли познаваш? — каза непознатият.

— Ботьо! Ти ли си?

— Остави се холам! Една беля ми дойде на главата, няма оправия на тоя свят.

Сиромах Ботю! Той беше подритнат от течението и духа на времето. Не беше се договедил още, че се мина вече времето на идеалния патриотизъм, че мястото на поганците се завзе от други. Въодушевен от първите времена, той беше нападнал на един турчин в Хисарските бани, кесията на когото, с туралиите лири, турил в пазвата си за надлежно разпоряжение. Ето защо той стоеше в затвора.

II

Но да дойдем в Троян. Всичко беше вече готово за тръгване. Изкараха ме навън на двора и четирма души башибозуци с вирната на рамото пушка ме подбраха напредя си. Нисък поклон направих на благородния ходжа, преди да тръгна. Слънцето наближаваше да стигне на пладня, когато ние потеглихме от Троян и хванахме пътя край реката Осем, която приличаше по това време на боза по причина на многото тая годишни дъждове. Като не познавах местността, не знаех още дали навярно за Ловеч отивахме. Да попитам водителите си башибозуци считах го според техните понятия за дързост, защото не ги знаех още каква линия на поведение ще да държат към мене.

Разстоянието от Троян до Ловеч е около шест часа според тогавашната система на пътуване. Казвам „тогавашна“, защото нашите стари господари имаха алък и към добитъка, никога не карат тия бързо и немилостиво, както това видяхме да правят руси, ромъни и пр. Яваш, яваш, с кеф и наслаждение. На всяко ханче, при всяка вода и сянка ще се правят „кашани“, ще се пушат чибуци, а понякога ще да се прави и кафе, ако агата е настоящ ага. Пътят за последния тоя град, Ловеч, върви успоредно по реката, чак до самия град. Аз напред с вързани ръце, а турците подир с пушки на рамо и със запалени цигари, натъкнати в дълги цигарета, вървяхме мълчаливо. Старах се и в стъпките си да бъда учтив и услужлив, да не ги разсърдя един път, че отиде вече. Пътуването беше едно от най-трудните; пътят беше уж шосе, но само име такова носеше; изобилните дъждове и минуванието на колата бяха го набраздили и нашарили така, щото сякаш че стъпяше човек по конски ребра. Скоро моите сухи и скъсани цървули излизаха от краката ми и почнаха да се махат отстрани като ветрила. Един от водителите ми, който се виждаше да е по-горен от останалите си трима другари, без да последва от моя страна някакво заявление, каза ми съвсем по човешки начин да седна и ги поправя, на което и той ми помогна, тъй като аз не можех по причина, че ръцете ми бяха свързани.

Оттук нататък помежду ни се започна разговор, нещо, което най-много аз желаех, защото бях уверен, че с думи поне ще да успея да предразположа неравните си по положение и пр. другари, за да няма

поне бой в отношенията ни. Както му е редът и обичаят между турците, най-напред ме попитаха, отгде съм родом, какъв ми е занаятът, имам ли майка, баща и т.н., въпроси, на които отговарях с всичкото си красноречие, като гледах да угождавам на любопитните. Башибозукът, който ми помогна да си поправя цървулите, само името му го правеше да е лошав; всъщност той беше добър и трудолюбив работник. С турски демократизъм, без да обръща внимание, че бях вързан и той имаше право да ме убие на мястото ми, ако мръдна, приятелски почна да разказва, че той бил човек къщовник, с жена и деца, занимавал се с бръснене в Ловеч; но насилствено бил взет от дюгена си, за да стане башибозук и преследва комити, от което никак не бил доволен.

— Близо около четиресе деня — продължи той, — откак съм оставил къщата си и ходя да се скитам из гората заедно с другите да търсиме комити като тебе. Наградата ни за тоя денонощен труд е, колкото кьораво можем да ударим; но като за нас от долна ръка хора — остава ли кьораво, дордето са агите, които с кола зайци ловят? Както си пушат чибуците и си пият кафето по миндерите, извикат някой чорбаджия или поп, поддържат го затворен, и ето ти кьораво. На нас остават само комитите като тебе, храни боже, за които се трябва и труд, и мъки. Но каква полза? Кажи ми какво може да се облажи човек като от тебе фукара? Освен това тая работа, гонение комити, е царска работа, на войска и заптии, а не като на нас хора от работна ръка.

Аз подскачах от радост, като слушах тия оплаквания от страна на оногова, от когото ми зависеше животът. Тоя последният, когото останалите му другари наричаха „бошняк“, не закъсня да ми даде и някои съвети относително моята съдба, след като изслуша вече моето житие-битие, т.е. аз му разказах, че съм човек от най-долна сиромашия, бил съм слуга на чужди врата, хабер нямам от даскалски и попски работи, които тия, даскалите и поповете, вършат, а ние, сиромашката ръка, теглиме за права бога.

— Аз глава давам, че щом си разкажеш ти така халът, както на мене, то, като прост и сиромах човек, големите ефендета ще да те простят.

Аз вярвах, че той казваше това от чисто сърце и душа, защото в неговата първобитна натура правдата и истината не бяха още цивилизовани.

— Не мисли, че всичките ефендета са такива, както в Троян, които знаят само да бият и нищо повече — прибави той. — Колкото е по-голямо мястото като Ловеч, Търново и Русчук, толкова повече бой няма, и обратно. Аз се научих, че тук, в Троян, ти си претеглил доволно бой, но с туй ще да си останеш. Голямо ефенди, човек нофузлия, никой път няма да приеме да прави такива прости работи като нашите троенски аги. Те бият човека с уста и език.

Понеже комитаджилъкът не беше още смазан, както трябва, по България, Ботевата чета едвам-що беше разбита, по пътя си за Ловеч твърде начесто срещахме чети башибозуци, които пъплеха към планината или по-добре към прочутия Троян. Тия бяха натъкнати петите до зъбите с оръжие, обути и запасани походно. Още отдалеч тия познаваха каква е целта на конвоя, състоящ от техни събратя, и кого имат тия чест да карат. Още отдалеч тия се разделяха на две половини от двете страни на пътя, туряха ръка на ножовете си, почваха да псуват и скърцат със зъби насреща ми и искаха позволение да ме колят. Моите водители, макар и да ме защищаваха, сами още да не бяха изказвали намерение да ме колят и макар че не одобряваха поведението на своите събратя, а особено оня, когото наричаха „бошняк“, то от точка зрение на учтивост и взаимно почитание на бабаитското право не им отговаряха сърдито и категорически, т.е. за да се заколи вързан човек, не е мъчна работа — казаха им само меко и учтиво, че правителството ме държело жив, защото много работи щяло да научи от мене, та после вече ще види какво ще ме направи.

— Тия са царски работи, аркадашлар, които ние не можем тъй лесно да разберем — свърши бошнякът.

— А не е ли срамота като за вас юнаци хора четирма души да се трепете в тая горещина, да карате едного комита, комуто, ако отрежете главата, никой няма да ви пита? — отговори един от чуждите башибозуци и посегна да ме плесне, но един от моите ме запази.

Някои пък молеха да им позволят водачите ми да ми ударят поне по няколко ножа по плещите, да съм знаел и помнел, кога съм ставал комита и съм клал турци.

— Ще да се наситите, аркадашлар, гората е пълна с тях — отговаряха моите покровители. — Тоя комита, който не е хас комита, толкова бой е ял, щото е обръгнал вече.

Други пък, които срещахме, от най-напред остри и лошави, щом ме чуваха да говоря на языка им, за което се удивляваха, ставаха по-снизходителни и ме питаха, не ми ли е мил животът? Близо до едно село, при един кладенец, срещнахме една тълпа турски цигани, която се подаде из една крива пътека заедно с жените си и с много още магарета и коне, натоварени с българска покъщнина. И тия последните бяха призовани или по-добре от само себе си подбудени да оставят навреме коритата, вретената и рашетата и да се опълчат против душманите на империята. Няма съмнение, че техният идеал беше плячката. Тия бяха въоръжени твърде смешно, с по един пищов, с ножове, повечето без капии, на гол корем, и с брадви. Над главите им се развяваше син байрак от вехто платно, може би гащите на някоя циганка, а в средата на тоя байрак имаше полумесец, изрязан от червен фес! Страшен шум от псувни и заплашвания се дигна от тяхната среда против мене. По юнаците от тях, с вирнати ножове и брадви, скоро заобиколиха конвоя и посегнаха да удрят и колят, както коприщени направили с техните братя цигани. Колко молби, колко цигански унижения и ласкателства казаха тия на моите водачи, дано ги склонят да ме предадат на техните ръце!

— Ефендим, вие сте бабаити над бабаитите, вие сте чисти мусулмани, затова царщината ви е избрала за тая служба — продължаваше грозната тълпа и сочеше насреща ми своите бели зъби.

— Краката ви целуваме, млади бабаити — се обади така също млада циганка, като се завъртя в същото време на пета.

— Пашаларъм! Знаете ли колко наши майстори и майсторки (за по-благородно циганите обичат да се наричат *майстори*) се изклаха в Коприщина и по другите мемлекети от тия душмани? Чет няма, повече от 50000 души! Как им рязаха най-напред краката, ръцете и язициче, а после ги печеха в пещи? Ефендим! За търпение ли е това? Кажете, вие сте мусулмани — викаха и почти плачеха тия цигански патриоти.

Моите водители гледаха на тях съвсем равнодушно, не се бояха, както се виждаше, от нападение. Мъжете те увещаваха полусериозно и полушеговито, а циганките изглеждаха под вежди, като си сучеха в същото време и мустаците. Тая нерешителност даде повод на циганите да увеличат своите нападения, което принуди башибозуците да турят ръка на своите ножове. Като стадо овце се разбягаха всичките нападатели, жените и децата на които дигнаха голяма глъчка.

А наши българи твърде рядко, почти никак, може да се каже, се срещаха по пътя да отиват по своя работа. Не говоря за ония, които караха ангария или вървяха с башибозуците да им носят едно-друго. Причината на това бяха разбърканите времена. Да излезеше да пътува българинът, не само башибозуците, но и правителствените агенти не щяха да го оставят свободен. Доволно беше и едните, и другите да кажат, че носел със себе си много хляб или брашно: значи, комити е отивал да храни. А българинът вчерашен ли е? Ония, които близо до пътя се занимаваха да копаят царевица, отдалеч още, щом виждаха нашия конвой, провраждаха едного да чака близо до пътя с бъкел или друг съд в ръката, от само себе си, без да ги кара някой. Разбират читателите защо тая учтивост и ревност. Българинът, изправен до пътя с бъкела в ръка, кланя се и говори: „Няма ли, алар, да пийнете по една студена водица?“ На едного от тия последните, че водата му била топла, наведоха му врата и изляха целия бъкел в гърба му. Българинът отпусна ръце надолу, като че му пущаха кръв, па не се мръдна, смееше се още, а водата тече из крачолите му. Това уж на шега.

По-нататък стигнахме до едно малко ханче край пътя, гдето башибозуците се отбиха да ядат хляб. Тук сварихме един турчин, пъдарин от околните села, който, като ме видя, дотолко бе сюрпризиран от моето появяване, така зачуден и смаян остана, щото няколко минути си държа наведена главата да се удивлява, като говореше в същото време: „Ях-ярабим!“ После това той кипна от яд и се обърна да псува, в кожата си не можеше да се побере, като ме гледа. Застана напредя ми със стиснат юмрук и почна:

— Та ти си сега комита? Ти си от ония кучета, които станаха да съсипват турското царство? Ти и другарите ти клаха и пекоха турски деца, а после ги даваха на майките им и на бащите им, та ги ядоха? Ти щеше да управляваш царство? Бе, пезевенк, вали-паша ли щеше да бъдеш, или садразамин в Станбул? Засрами се бе, куче нечисто? Я си погледни сурата? Я пък, че не мига, я как ме гледа! Дръжте го да му отсеча главата като на ере!

Всичко това се изговори в няколко минути с пяна на устата от почетния и ядосания пъдарин, дордето аз не бях още седнал. Дордето башибозуците ядат хляб на ханчето, той седна насреща ми и почна от едина край, каквото му дойде на ума. Псувни до бога. Моите водители от уважение към бабаитлъка не му казваха нищо, само повтаряха

сегиз-тогиз да ме охарактеризирват, че съм бил „серсемин“, дума, която по онова време кореспондираше с „невинен“, „безвреден“ и „вярна рая“. По едно време той си направи устата и поиска позволение от моите водители да ми ударел десятина сопи, да съм усетил малко какво ще да каже българско царство, нещо, което било длъжност да направи всеки мусулманин към своите врагове. Водителите се не съгласяваха.

— Срамота е, малко аип дохожда, ага, ние, мусулманите, да бием вързан човек, който се чете вече, че е човек на правителството, на нашите ръце е станал теслим — отговори бошнакът. — Тая работа е долна, не подобава на един бабаит човек.

Но пъдаринът, като всеки пъдарин в турско време, който разбираше от много работи, решаваше разни въпроси, знаеше хода на политиката, с една реч — гласът му се слушаше много повече, отколкото на всеки гражданин, авторитетът му надви най-после, на нашите башибозуци даде честна дума, че един път само ще да ме тупне.

— Хатърът ти е голям, Юмер ага, не искам да ти направя думата надве, а то в противен случай и брата си не бих послушал — каза берберинът не без съжаление. — За адет.

Наша скромност слушаше и чакаше резултата на горните дебати не толкова със спокоен дух. Едно ни само безпокоеше, че бяхме по една риза. Наистина, че пъдаринът си удържа честно думата, тупването беше само един път, по така ме хашладиса със своята гладка тояга, щото за десят удара си даде кеф.

Българинът, съдържател на ханчето, не искаше да ми даде хляб, уж от омраза към комитите. Но пъдаринът, щом си свърши работата и подпря своята тояга до стената, отечески се погрижи от всички най-напред за моя обяд. На ханджията той прочете дълга лекция от морал, че душманинът си да нахраниш и напоиш е най-голям себап. Освен хляб и няколко глави чесън тон принуди ханджията да ми даде и една чаша ракия. Пак седна близо до мене със запушен чибук, каза ми съвсем милостиво да се не боя, но да се нахраня спокойно, попита ме даже и имал ли съм майка, баща. Щом свърших, даде ми и един кривач тютюн.

Няма съмнение, че нашите българи повечето от страх държаха подобно враждебно поведение към въстаниците, отколкото от ревност.

На друго едно ханче по същия път башибозуците пак се отбиха да хапнат. В ханчето намерихме само една стара баба. Тая последната пак се отказа да ми даде да ям, не от ненавист към нашето занятие, но защото съм бил *голтак и шумар* (хайдутин) без пукната пара. Като й казаха турците да се не грижи за пари, напредя ми се търколи една ерешка глава, хляб и сто драма вино. На тръгване турците я попитаха няма ли умрели.

— Ох, баба, двама сина и снаха! — каза бабата и се разплака.

— Тогава, бабо, помоли се на тоя комита да рече „бог да ги прости“; той е човек праведен — отговориха турците и ме подкараха.

Отведнъж на бабата секнаха сълзите и се заместиха с клетви по наш адрес. Дълго време подиря ни се слушаха думите: „Дърво и камъци да плюскаш, на кол и на въже да те видя.“

А с моите водители, както и трябваше да се чака, от минута на минута ставахме по-търпими един други. Приказки за туй — за онуй, вън от комитаджилъка, запознаване с тяхната тютюнева кесия и пр. бяха работи обикновени. От друга страна, колкото повече наближавахме Ловеч, колкото повече се мръкваше, толкова по-лошо ставаше моето положение. Обесените ми надолу ръце, заключени в тежките клапи, бяха се надули като самуни. Трябваше още да ги дигам час по час, за да се браня от мухите. Цървулите ми, които не можаха да ми послужат, отдавна висяха привързани на кръста ми. Моите неволи се разбираха напълно и от башибозуците, но за престъпление се считаше да ми развържат ръцете сред пътя. Един турчин, търговец, който бе ходил да купува ягнета по селата и който ни достигна по пътя, още по-человеколюбив се показа. След като поиска позволение от водачите ни, приближи се с коня си до мене да ме разпита за едно, за друго, да се запознай, както казваше, с тия хора комити, за които толкова слушал да се говори, а не бил виждал още. Тия негови разпитвания бяха твърде умни и меки, като че милостта му да беше кореспондентин. Често той повтаряше да казва „язък“, като гледаше отеклите ми ръце и боси крака. Като се отдели от мене и остана при водителите ми, с тях да раздели своите впечатления, чух да казва на последните:

— Който е излъгал тия хора, нека да им тегли греха и на тоя и на оня свят. Колкото тия и да са виновати, човек не може да остане хладнокръвен, като гледа на подобни мъки. Във време на Кримската

война аз гледах как добре се отнасяше царщината с хванатите роби, но това беше царска работа, а, кардаш? Двама царьове благоволили да се скарат за царските си работи, това го разбирам. Ами за комитите какво да кажеш? Хора наши, рая, без цар, без войска, без глава, дигнали се против царщината и закона! Това не съм чувал и не можа да го разбера.

Турците се строго пазеха за минута даже да се съгласят и приемат, че българските бунтовници против тяхното владичество въстават. Признаваха те, че бунтът или комитаджилъкът е против тяхната държава, но като вярваха, че тая тяхна държава и от седем кральове не може да се мръдне, считаха нашия комитаджилък за чапкънлък, а хората му за най-развалените, мързеливите и пияниците, без всякаква определена цел, само за пакост излезли.

Вечерта, часът на 11½ по турски, ние се надвесихме благополучно над скрития между канари и вода Ловеч. Водителите ми, като наближи да се мръква, усилиха маршрута с единствена цел: да влязат по-рано в града, да ги види мало и голямо, че комита карат. Тая слава не беше малка за авторитета на един мусулманин по онова време. Тъкмо на върха на канарите, над прочутия ловченски извор Башбунар, тия последните си пошушкаха нещо на ухо, което аз, макар и да наострих слух, не можах да разбера. После това дадоха заповед да насядаме, а един от тях си остави пушката и бързо-бързо се спусна към града. Не можах да разбера това разпореждание, а да питам, считах го за неделикатно, па и останалите ми водители не отвориха дума по това заминуване. Тайната не закъсня да се открие. Скоро изпратеният в града башибозук се завърна при нас с трима цигани свирачи, единът с цигулка, другият със зурна, а третият с дааре! Както виждат читателите, тия свирачи нарочно бяха извикани да увеличат тържеството на нашето влизание в града. Разбира се, че аз съставлявах предметът на тържеството, защото после Каблешков и Найден поп Стоянова бях първият комита, хванат на планината и докаран в тоя град. Няма съмнение, че любопитството на гражданите да видят панагюрските и коприщенските московци, които изклаха циганите и опекоха живи децата на мусулманите, както се бе разпространил слух по това време, беше твърде голямо.

Преди да тръгнем, дадоха се потребните наставления на свирачите, колко крачки ще да вървят пред мене из града, где и над кое здание в града ще да поспирват, коя песен ще да свирят и пр. Тия

последните приготвиха и опитаха своите инструменти и конвоят потегли по следующия ред: циганите пет-шест крачки напред, аз подиря им, а най-сетне водачите с вирнати пушки. Няма нужда да говоря, че мустаците на последните представляваха миша опашка; чалмите им покриваха едното им ухо; ножовете висяха с наведени дръжки и с вирнати краища. Накъсаха още горско цвете от всякаква краска, с което окичиха своите глави и краищата на пушките си. Фамилиарните разговори престанаха вече помежду ни, строга официалност и междина се възцари помежду ни, която чувствуваха и циганите.

През една тясна пътечка слязохме до самия извор Башбунар, на който имаше за вода голямо множество българки, циганки и други. Българките, които бяха с шалвари, аз ги помислих за кадъни и се чудех защо ходят с открити лица? Разбира се, че поводът да засвирят циганите беше вече даден. И тия сами почувствуваха това, защото почнаха да се обръщат към своите повелители, а тия последните им дадоха знак за почване. Тънка една турска хава с голяма ревност се засвири. Циганинът, който свиреше със зурната, отдалеч можеше да се види, че две изпъкналости като яйца се образуваха до ушите му; а оня, който свиреше с цигулката, отсече глава върху лявото си рамо и остана като заспал, т.е. обая се от своята мелодия и от тържествения случай. Два пищова, от които немалко се стреснах, изгърмяха подиря ми, което направиха моите водители. Това беше и хабер за в града, и благородни пориви на веселие и победа.

Разбира се, че после тия провокаторски постъпки сухо и сурово трябваше да се запали. Много дечурлига, които видяха около извора със своите пъстри стомни и котел-чета, напуснаха ги и се присъединиха на нашия конвой. Там наблизо край града играеха други турчета, които, щом чуха и видяха, че има „келепир“, хванаха с по една ръка дънцата на своите потурци и скоро ни блокираха от четири страни. Щом те видяха вързан човек с подобни дрехи, разбраха, дяволските му деца, на часа, в що се състои работата. Тук съм длъжен да спомена, че ние не бяхме смъкнали още от гърба си всичкото свое „юнашко рухо“. Тесни беневреци от панагюрски шаяк, за прескачание на шумата, които никой порядъчен човек не би облякъл; черно късо палто, пак за из гората направено, и калпак не от местно произведение, но от ония плетените, каквито се продават в Румъния. Тия последните,

които се продават за по десятина гроша, днес и файтонджиите не ги турят, но тогава светът беше прост, цената им стоеше високо. Стока от Румъния, от Букурещ купена, кой няма да я предпочита? После ще да говоря колко изтънко бях питан: отгде съм купил тоя калпак, а сега ще да кажа, че по гореописаната форма и малките деца можаха да ме разберат от кой съм еснаф. Като прибавите при това и белегчетата, и четирмата души стражари, всякакво съмнение изчезваше.

— Комита карат! — извикаха турчетата и припнаха половината от тях към града, като си събуха малките като язичета червени калеврички и ги взеха в ръка да бягат по-бързо.

Тяхната цел беше да дадат „хабер“, да вземат „мюждето“ от своите родители и по-стари. Улицата, през която щяхме да минем, както ми се стори тогава, беше чаршията, защото много кавенета, дюгени и публика имаше, най-много, разбира се, турци, които, положително съм уверен, политика са бистрили, а тая политика не е била за нищо друго освен за пакостите на комитите и за тяхното поражение: значи, нашето появяване в Ловеч беше и на време, и на място. Обърнахме вниманието не само на всички, но и на кучетата, които бяха принудени да залаят вследствие на голямата гюрултия. Навалицата подиря ни, напредя ни, от четирите страни растеше на секунди, свирачите цигани подемаха своята хава още с по-присърце. Не само тия последните и водителите ми, но и аз, който бях съвсем противното и съставлявах опозиция на всичко, и аз се увлякох и забравих от натрупването на толкова свят. Дордето стигнем до правителствения дом, шествието по улицата беше наредено, от само себе си, разбира се, по следующия начин: най-напред вървяха малки кадънчета, турчета и циганчета, които повечето заднишком вървяха, с лицето към мене, за да не изгубят някак нещо от движенията ми и чъртите ми. Тия дигаха най-големия шум, постоянно викаха: „комита-момита“, „гяур-мяур“, „ще го обесят“ и пр., като си кривяха в същото време очите и си вадеха малките язичета да ми се блещят. Други, по-възрастни турчета вървяха от страните ми и често посягаха да ме мушкат и удрят. Имаше едно проклето, което скритом, само аз го знаех, беше стиснало в ръката си един камък и с него ме удряше. Брадати турци, позеленели и наежени, но отстрана, се спираха на пътя. Тия като, че се чудеха в моето лице на дързостта на комитите, които си въобразили да се борят с империята.

— Не ви е срам, кучета, ханзъри, пезевенци и душмани, да хапите тая ръка, която ви е давала хляб, да замервате с камъци своя баща! — казаха мнозина и заминаваха сърдито, а други плюеха в лицето ми.

На някои места, отстрана на улицата, отвътре дворовете край плетищата се слушаха така също клетви и позорни думи по наш адрес. Това бяха кадъни по всяка вероятност, защото само глас се чуваше, а хора не се виждаха с изключение на някои стари брантии, които нямаше защо да се вардят. Една от тия последните, която се скиташе по улиците, прегърбена като садило, като не намери с какво да ме удари, плисна ме по лицето с кисело мляко или, по-добре, айрян, защото никакви следи не останаха от една паница, която тя държеше в ръцете си. Моите добри башибозуци, които ме караха по пътя от Троян и с голи ножове гонеха циганите, тук не можаха да ми помогнат в нищо. А и много войска имаше по това време в Ловеч, по улиците навсякъде се виждаха солдати. Това аз помня много добре, защото един от последните, както вървеше насреща ми, така силно се впусна, та ме удари с юмрук в гърдите, щото просто се задуших, сякаш че ме притиснаха с воденичарски камък. Преди да достигнем до правителствения дом, не зная по чие разпоряжение, свирачите излязаха из реда на шествието и потънаха в друга една уличка. Да кажем нещо и за нашите българи. Виждаше се работата, че макар и в Ловеч да нямаше явно въстание, но тяхното положение не беше от бляскавите. Никъде по улиците не се виждаше българин, а ония, които стоеха по дюгените си, навъртаха се в дъното, т.е. очите им не гледаха твърде към улицата. Кое време беше?

III

Най-после криво-ляво стигнахме до конака. Понеже беше вече късно, както казах, то нито камайкаминът, нито някой от по-големите ефендета се намираха там. Вътре в двора с нас заедно влязоха и малките турчета, които не преставаха още да ми се кеврят. Заптиите, които знаеха вече за идването на скъпия им гост, като петли се разхождаха около портата и из двора. Щом ме видяха залян и заплют, всичките се изкикотиха, а най-старият от тях, чаушинът, да произведе по-голям смях и оскърбление, хвана ме с двата си пръста за лицето, които после тържествено поднесе до устните си и ги целуна, като извика в същото време: „Ох!“ Аз стоех като гръмнат помежду им и не произнасях ни черно, ни бяло. Двама от башибозуците заедно с поменатия чаушин изкараха ме по едни тесни стълбички от дясна страна до конашките порти и ме введоха в една стаичка при един чиновник във форма. Тоя последният беше юзбашията, комуто щяха да ме предадат заедно с пусулата от троянското началство. Той ме посрещна със следующите благи думи:

— Живей бе, пехливан! Я го гледайте каква е юначина, в кърпа да го вържеш. Как си със здравето си? Благополучно ли можехте да пристигнете в градеца ни? Колко ще се побавите на мусаферлик? Честито ви царство! Пък името на краля ви не можахме да чуем? Умна някоя глава трябва да е бил негова милост! Ами и кралица имахте ли си? Ти кой град, кажи да видим, беше си избрал да бъдеш паша? Разбира се, че нашият Ловеч никога не би предпочел?

И много други подобни въпросчета ми зададе юзбашията с такава злоба, щото кехлибареното му цигаре, което стискаше между зъбите си, хрущеше и се местеше ту на лява, ту на дясна страна из устата му. След като заповяда да ми смъкнат железата от ръцете и да ми ударят конски букаи на краката, каза да ме затворили в „парцала“, който е най-лошото отделение от ловченския затвор. На последно разделение, когато си излязвах из неговата канцелария, две плесници зад врата дойдоха като порция да допълнят горните му заповеди, т.е. да не бъдат те така суха формалност само. В двора под прозорците на затвора, гдето ме спряха да седна, дордето ми заковат новите

декорации, затворниците се трупаха отвътре на прозорците да гледат на бъдещия си нов другар. Глух шум от дрънкание на синджири и други глъчки дохождаха до моя слух. Въобще затворниците, както имах случай да забележа отпосле, с голямо нетърпение и любопитство очакват всеки новодошел отвън да им разкаже нещо ново и да го оскубят, с каквото можат. Тия се приготовляват доколкото е възможно повече впечатление да произведат на новия си гост с първо още влизаие.

Введоха ме в стаята „кафе-оджа“ или място, гдето пази караулът. На лява страна малка вратица с двойни порти, едните от дебели дъски, а другите от кръстосани кириши и напречени с яки синджири, се отвориха с шум от скърцание и дрънкание, гдето аз с пречупен врат се наведох и влязох.

— Да ви е честит! — каза чаушинът и затвори подиря ми.

Гъст дим от тютюн, смесен с нетърпима миризма, която влечеше от вътрешността на зданието, силно се почувствува. Чудно, че всичките затворници, които преди минута бяха натрупани по прозорците, сега чинно бяха насядали на два реда покрай стените на дългия „парцал“ един срещу други. Тия бяха изключително турци и цигани, всичките мирни и сериозни, като че решаваха някои важни въпроси. Само на дясна страна от вратата, в самото кюше, върху едно чуканче, беше кацнала една малка ламбичка, направена от стъкло за вакса на обуща, каквито се продаваха по онова време. Тя нямаше отгоре нужното стъкло, затуй слабият й пламък се помрачаваше често от множеството мушички, които се трупаха около светлината. Дълбоката тишина, която владееше измежду затворниците, придаваше още по-голяма грозотия на техните полуосветени лица. Поне на мене така се струваше, понеже всичко наоколо ми беше грозно. Трима-четирма души турци с големи чалми и с чибуци стоеха най-близо до ламбичката и тържествено отпущаха кълба дим из уста и нос, който се виеше над главите им като венец. Светлината на тая малка ламбичка никак не досягаше на противоположния край, гдето така също имаше хора, на които светеха в тъмнината само цигарите и чибуците, като звезди. Ония, които стоеха около ламбичката, бяха най-авторитетните аги от това отделение.

Мъртвата тишина в тоя отвратителен вертеп се нарушаваше само от дрънканието на моите букаи, които и не знаех още как да влека.

Няколко минути останах на крака до вратата, защото се смутих от онова, което виждах напредя си. Не знаех, на коя страна да отида, па се и боех да седна, да не би да сбъркам нещо. Казах „добър вечер“ на турски, никой не ми отвърна, като че всички да бяха неми или от восък направени. Сбърках се още повече, не ми идеше и на ума и какво да кажа вече; помислих, стори ми се, че всички ще наскачат отгоре ми. За пръв път през живота си виждах турски затвор, та и туй беше лошо, че нощно време ми се случи да вляза. Най-после един от големците, които стоеха близо около ламбичката, каза да вървя напред из затвора, като ми посочи в същото време с чибука си към тъмната страна. Мнозина от затворниците, нарочно може би, бяха си прострели краката на пътя ми, т.е. бяха ги посрещнали един с други, понеже затворът е тесен, така щото аз се препъвах с букаите си, което им даваше повод да ме псуват и подритват да не бъда „кьорав“.

Чак на дъното на затвора, гдето стоят гърнетата, гдето турците се мият по десет пъти на 24 часа, т.е. гдето завинаги трябва да си държиш ръката на носа, беше ми заповядано да седна върху голата и мокра земя. Седнах аз и си направих един вид сметка, че тая нощ голям бой ще падне в това кюше. После ияколко минути мълчание един от затворниците турци, що стоеха до ламбата, стана на крака, дигна ламбичката и заедно още с трима-четирма турци, също затворници, дойдоха при мене. Извикаха ме да седна малко по на добро място, седнаха и тия наоколо ми на търкало и сложиха ламбицата напредя ми, за да ме видят по-добре. Въобразявам си каква фигура съм представлявал от себе си в това време! Най-напред тия ми поискаха един бешлик „ялак парасъ“, т.е. право за чистение на затвора, което плаща всеки новодошел с първо влизание. Като им отговорих, че нямам пари, на часа един от тях, без всякакво двоумение, почна да ми разглежда дрехите коя ще чини пари и избра антерията ми от здрав панагюрски шаяк, която на часа съблече от гърба ми.

— Мисля, че един бешлик ще да стори? — попита той другарите си, като дигаше дрехата нависоко.

Тия последните клюмнаха с глава. Още вечерта тя се продаде на мезат в затвора на един циганин, който я разнасяше между затворниците. После това удариха ме на „тънък истиндак“, както казваха тия самите. Отгде съм родом, где съм бил, с кой войвода, в кой град, колко турци съм заклал, по колко алтъна ми е плащал московецът

и други много подобни въпроси, на които аз отговарях, както завърна. Дордето траеше тоя своего род изпит, от който никой не можеше да се откаже на мое място, по-простите затворници висяха над главата ми прави, но вземаха участие, пазеха благоприличие пред по-старите и [???]

— Ние тук имаме двама комити като тебе, от даскалите, познаваш ли ги? — каза един от затворниците на български, понеже беше помак, като обърна в същото време и ламбичката към стената, гдето се намирали тия двама мои събратя.

Аз дигнах врат да погледна към тая страна. Двама души, две бледни гологлави фигури, с почернели и измъчени лица, с разчорлавени коси, турени един до други, с дебели железни халки на вратовете, обковани в синджири, които разкошно висяха по гърдите им и на които краищата бяха свързани за прозореца — внимателно устремиха погледите си към мене, когато, по втора покана на затворниците, станах на крака, за да ги видя по-добре, т.е. „двамата комити“. Единът от тия последни нещастници бе момък на 25–27 години, без брада, с твърде малки мустаци, с бледно изнурено лице, очи светли, които стреляха решителност и буйност. Мен поне така се стори на слабата светлина, която едвам досягаше лицето му. Другарят му, човек по-възрастен, на 40–45 години, с твърде дълга и черна като смола брада, още по-изнурен, но с поглед отчаян и мрачен.

Първият от тия лица беше коприщенският герой, който изгърмя първата пушка на Тракийското въстание, който по-после, да остане верен на своите начала и идеи, с вързани ръце запрегна пищова в габровската заптийска стая и си изгори мозъка. Той беше Тодор Каблешков, наш другар апостол, когото много добре знаех по делата, но тук, на тава място, го видях сега за пръв път; вторият, другарят му до него в синджира, беше конрищенският *хилядник* (така ги наричаха) въз време на въстанието, учител Найден поп Стоянов, главният учител в селото. Отгде-догде да се падне нему именно тая чест, какво общо имаше да бавиш сополиви дечурлига и да командуваш въстаници с байрак — и аз се чудя, но чак сега. Тогава понятията бяха наопаки. Кой е най-ученият човек в града или селото? Иван, Стоян. На техните ръце ще да се повери управлението и командата на воюющата сила. Но тия *учени* се учили за попове, за земеделци, специалисти по граматиката и пр., се едно. Поне са чели, били в странство, гледали отдалеч маневри

и други обучения, по-голямо достойнство притежават. Тогава на *учените* се гледаше с по-друго око. Доволно е някой от тях да е бил в белградското богословско училище, да е виждал Панайот Хитова и сръбския княз — той имаше палмата на първенство. В Панагюрище например ние избрахме единогласно пак за *хилядник* покойния П. Бобекова само за следующите преимущества: първо, че стоял в Цариградската медицина две-три години и като ученик опасвал сабля; и, второ, че беше в селото главен учител, а пушка през живота си не беше хващал. В Турско-сръбската война през 1876 год. в Котленско се разпръсна слух от съотечествениците на г. В. Д. Стоянов, че той върви към Видин с три хиляди души и пилей орталъка напредя си. Всички повярваха и се възхитиха от тая новина, че работата е сериозна, турчинът ще да се позамисли малко. По-после, като видях бае Стоянова и полководските му способности, спомних си за едновремешните понятия на нашите хора.

С покойния даскал Найден Стоянов аз се познавах много добре още от събранието на Оборище, гдето и той бе представител от Коприщица. Тръпки ме побиха от тая трагическа среща на това грозно място с двамата си съмисленици. Боях се да не би някой от тях, особено Найден, да се забрави и покаже, че ме познава, или да ме именува на името ми, което беше ключът на всичко. Затова, преди да се почне помежду ни разговор, захванах да правя с очите си различни знакове, доколкото това бе възможно в тъмнината и в присъствието на затворниците.

— Как е работата, дядо попе? И тебе наместо комитаджия ли те докараха? — прибързах аз да попитам за предупреждение, като се обърнах към Н. Стоянова, когото се престорих, че за поп съм припознал, на което ми даваше право дългата му брада.

Турците почнаха да се смеят от моето питане, който смях ми падаше на сърцето като балсам.

— Аз не съм поп, аретлик, нито съм пък комитаджия, но така също като тебе ме хванаха за права бога — отговори даскал Найден, като ми и намигна в същото време.

Разбрахме се.

— Откъде беше ти бе, аретлик? — обърна се хитро да ме попита Каблешков, но турците-затворници го слушаха и той млъкна.

Официалната част с моето приемание и изпитвание се свърши вече. Дисциплината, която досега владееше между затворниците, между разните крадци и разбойници, която само за мене беше наредена, за да ми се произведе по-голямо впечатление, което е страст у всички затворени хора, се наруши отведнъж. В това отделение от ловченския затвор имаше около 30–40 души затворници, най-голямата част цигани-конекрадци. Отделението е една обикновена продълговата стая, не повече за десетина души, така щото мястото за сядане и спане се даваше с мярка. На големците и бабаитите — по три-четири педи, на циганите — по две, а на комитите — по една. Налягали и от двете страни, краката им се посрещаха посред. Като минуваш с букаите, трябва да си дигаш краката като кон, да не закачиш някого. Ако се случи противното, текметата и псувните се пущат в ход.

След като седнах на мястото си, всичките затворници се разшаваха из затвора, защото беше още рано за спане. Едни от тях започнаха да се борят около ми и нарочно падаха отгоря ми; други се пощеха и хвърляха върху ми своята нечиста скърна; трети пееха и т.н. Ламбичката не беше се вдигнала още отпредя ми, мислех си, че има да се вършат и други церемонии; и други разбойници без разбор насядаха около ми, така щото колелото порасна. Разпитваха ме за туй-онуй, най-после един изпомежду им, както седеше, отведнъж трепна и захвана да дири нещо си наоколо. Не го намери, затуй се обърна към другите събеседници и почна да ги псува и обвинява в невярност.

— Какво има, що изгуби? — попитаха няколко от набедените.

— Открадна ми се пръстенът — отговори пострадалото лице, — пръстен, който беше чисто сребро.

— Работата ще да падне на клетва — отговори един стар циганин, върху косматите гърди на когото висяха няколко муски. — Който не целуне зелената паница, в него ще да излезе пръстенът.

Мнението на циганина се прие без противоречие. На часа донесоха една зелена паница и едно пешкирче, с което наред всекиму затваряха очите, а паничката искаха да цалува, като го караха в същото време да каже: „Валлаха, билляха, не съм го вземал.“ Това беше един вид клетва; никой се не отказваше от нея, всички се оставиха да ги пребулват с пешкирчето и да целуват паничката, което те извършваха с известно благоговение. Никой се не смееше. Най-после дойде, ред и до мене, и аз трябваше да дам клетва. Помакът, който разнасяше

паничката, каза ми, че понеже и аз съм се намерил там, т.е. присътвувал съм, когато станала кражбата на пръстена, то, според обичая, да съм се закълнял, няма нищо, да не съм се сърдел, щом ми е чисто сърцето, макар и да съм мусафирин. Аз от учтивост и от гордост даже, че имам еднакви права с тях, не го оставих да свърши, с наклонение главата си към пешкмрчето изявих желание, че искам да се кълня. Но работата била съвсем друга, имало съзаклятие. Никакъв пръстен нямало изгубен, това било само предлог. Когато ми прикриха очите с пешкирчето, наместо паничката да ми поднесат за целуване, както на другите, старият циганин си смъква гащите и аз целунах неговия гювеч… Целият затвор гръмна от смях. Отпосле Каблешков ми говореше, че щял да ме предупреди, но не смеел. И него с даскал Найдена кълнали по тоя начин първата вечер. Тая комедия се повтаряше с всеки новодошел българин. Понякога не правеха изключение и циганите. Един нещастен свещеник, който само една вечер престоя в затвора, три пъти му даваха тая клетва, и той не можеше да се усети, понеже беше много измъчен.

Немирните затворници, след като ме закълнаха вече, оставиха ме свободен, освен двама-трима цигани, които следваха още да се разговарят с мене твърде невинно за някои домашни работи, като например имало ли много коне и биволчета към моето отечество и пазят ли ги строго стопаните им. Като им разказвах, че в тия разбъркани времена кому остава време да се занимава с добитък, то те чупеха ръце, че през туй време съдбата ги докарала в ловченския затвор. Един от тях, основаващ се на мойте външни черти, осмели се да ме, попита, не съм ли от „техните“, т.е. циганин, като ми и заговори на своя тънък язик. Ние знаехме още от малки няколко думи от тоя язик, които пуснахме в ход и които ни много помогнаха било откъм бой, било за хляб.

Но аз бях далеч още да се възмутя от тия ситни-дребни работи на това място, в тоя вертеп от разбойници, гдето човекът, човек-българин, се ценеше с мухата. Беше ли умно, имаше ли някаква логика да взема да се курдисвам, че съм бил комита, че съм излязъл по гората за народни права, че мразя турците и тяхното царство? Кому ще да говоря това? На разбойниците и конекрадците цигани ли? Резултатът щеше да бъде бой до умиране и всякакви мъки. По това време българинът се считаше за виновен не само че е въстанал против държавата, но че

имал и хубави мустаки. Ето защо аз си налягах парцалите, ударих го на самоунижение, дордето имаше защо, и бях готов да претърпя всички поругания и унижения, стига да няма реален бой и други мъки.

Два месеца не бяха се още изминали от славните събития по Средня гора, надеждите бяха угаснали, но не и симпатии, било към делото, било към неговите сподвижници. През две крачки стоят двама другари, двама скъпи съмисленици, а аз да не можа да поговоря с тях, да разделя впечатления и мнения, да разпитам за участ и съдба, най-после да се разговоря искрено със свои хора, които не бях виждал от злополучния ден 11 май, когато убиха Бенковски! Това ми бе най-мъчното. Ударих го на ахмаклък и се обърнах към тях, към Каблешкова, да говоря; но един циганин, който стоеше недалеч, хвана ибрика с ръка и го посочи срещу ми. Това запретяване не се правеше толкова от правителството, колкото от самозваните управители на затвора, които, преди да ме оставят, след като ме закълнаха, поръчаха на циганите, стоящи около ми, да ме нагледват да не говоря със „старите комити“. Същото това желание аз забележвах и от страна на тия последните.

Когато агите се оттеглиха от мене по местата си, аз се ослушах и чух мнението им за мене, което са можали да си съставят.

— Как е? — попита един от тях.

— Много на серсем ми прилича — отговори Команлията Хасан ага, 40-годишен човек, който имаше претенция на ага и който бе затворен за обир.

— Рано е още да си състави човек мнение за него, защото не си е отпочинал, не се е съвзел от бой, път и пр. — отговори друг, на име Сали ага Торозлията, единственият грамотен човек в затвора на турски, когото бяха затворили, че правил фалшиви тескерета за крадени коне.

— Колкото и да си отпочине, не можеш го сравни с *Телеграфа* — заключи Кескин Пехливан, най-напереният между затворниците бабаит, който се обвиняваше за кадънджилък, т.е. кадъна влякъл.

Телеграф турците наричаха Каблешкова, защото им бе разказал в затвора, че преди да бъде бунтовник, бил телеграфист в Хиршовата железница, на беловската станция.

— Какво си говорите, где Телеграфът — повтори Сали ага. — Кератията, макар и да е гяурин, наш душманин, но „малематът“ му

дава кеф за много наши ефендета.

Посред разбойническите викове, песни и псувни на затворниците турци и цигани, от които ехтеше целият затвор, издигна се и слабият глас на Каблешкова. Той запя Марсилезата, но вместо нейните думи, каза следующето, пак на френски: „Да знаеш, че апостолът Волов, който се отдели от нас на Балкана, убиха го при една река.“[1] После това по същия начин той ми съобщи, че ако мога да отърпя, да не съм казвал истината, защото ще да бъде безполезно; в нашето лице виждали прости разбойници, т.е. правителството. За смъртта на Волова Каблешков ми известяваше, че ако съм преплетен с него в изпитите си, да свалям вината върху му, като умрял. Когато той свърши своята унила песен, няколко души от затворниците извикаха:

— *Ашколсун бе, Телеграф*! Ти си знаел и да пееш?

— Гласът му „макамлия“, но думите не разбираме — забележи един помак.

— Имате право: песента е френска, на Наполеона, който заедно със султан Меджида разби московеца в Севастопол — отговори Каблешков.

— Не той ли прати на падишаха своята дъщеря само да му спечели приятелството? — попита някой от турците.

— Да, той същият — отговори Каблешков и смигна с окото си.

Сиромаси турци! Где да бяхме руски, френски или други бунтовници? И дяволът да ни беше посредник, пак не можахме се подуши. После горните обяснения, които удовлетвориха и Каблешкова, и мене, всеки за свой пай се тръшна на голата земя, понеже беше време за спане, полунощ наближаваше, вънкашната стража надникна от прозореца и сгълча всички да не дигат шум, но да лягат и *гебердясват*.

Както казах, мястото в това отделение, наречено „парцал“, беше влажно и нечисто. Но тия несгоди, иди-дойди — теглеха се. Що трябваше да се чини с известните по всички затвори и в подобни нечисти места гадини, които са три породици? Особено дървениците, най-свирепите: тия като че извираха от стените, а от тавана валяха едри и угоени като боб. Гдето се залепяха, игли бодяха, пришки като турски бешлици се дигаха. Почешеш се, помръднеш се, дрънкат букаите — приличната забележка се направи от затворниците. Изпъшкаш или въздъхнеш — пак забележка.

— Какво пъшкаш бе, пезевенк, на баща ти водениците ли спряха? Тъй лесно се не става паша — обади се някой махмурлия ага и ти се свиеш.

А малката ламбица, която се можеше да помогне нещо против тия гадове, беше достояние само на двама-трима, както казах, които по цяла нощ се пощеха около й. При всичко че бях разбит от път и бой, като орехи в торба, но пак уморени очи не можаха да се затворят така лесно. Мисълта, че на другия ден ще да давам отчет за делата си: какво ме е накарало да скитам по Троянския балкан и пр., честото посещавание кюповете от страна на затворниците, от които някои неумишлено, а някои нарочно стъпваха отгоре ми препятствува на нощното спокойствие. Може да беше към разсъмване, когато съм мигнал, но изведнъж бях събуден от твърде страшни и чувствителни болки, които се почваха откъм краката. Стори ми се — и аз не зная какво, — като че целият божи мир бе потънал в пламък! И страшно, и неизвестно, и боли, от друга страна. Краката ми, обвити в син пламък, следва да горят. Легнал по гърдите си, аз се влечех надолу-нагоре из затвора, с вирнати крака нагоре, дигах ги и слагах заедно с тежките букаи, които дрънкаха оглушително; виках до синьо небе и от болести, и от уплашване, но всичко мъртво наоколо, а пламъкът още по-силен става. Никакъв глас се не обади на моите отчаяни викове, никой ми не дойде на помощ, всичко беше утихнало в затвора, всеки си беше легнал и спеше — грозно хъркание се само чуваше. Две полуосветени и полумрачни фигури се мярнаха отвън на прозореца, които мълчеливо се наслаждаваха на моите изтезания. Тия бяха двама заптии, нощната стража около „парцала“. От най-напред аз помислих, че има пожар, че се е запалил затворът, но като успях вече да се изгася, отвориха ми се очите и познах, че пожарът е само за моите крака, подпален от ръката на някой затворник. Видях по краката си налепени различни парцали, книги и върви, които миришеха на газ. Отворих уста уж да протестирам, но кому? Всичките спяха и мируваха, спяха и Каблешкови, или пък принудени бяха да се преструват, че спят. Тихо и спокойно, без протест и оплакване, натиснах си изново парцалите; но свършва ли се, стои ли се на едно място? Сякаш че по ходилата ме бодяха с игли. Станах да се поливам с вода, тогава чак се повдигна чорлавата глава на един циганин, който ме напсува и ми каза, че ще ми строши главата със стомната, ако съм проливал водата. Повече нищо.

Това варварско изобретение, да се палят босите крака на заспалите комити, което отпосле се практикуваше на всеки новодошел, се приготовляваше по следующия начин. Вземаха цигарени листа или други парчета от обикновена хартия, които натопяваха в газ и ги лепяха по краката и измежду пръстите на заспалите жертви. После завързваха един голям парцал от букаите, лягаха всичките по местата си, освен един, който оставаше да драсне кибрита и който така също внезапно изчезваше, за да се не намери на мястото на престъплението. Парцалът, който вържаха от букаите, служеше да раздухва пламъка; защото заспал човек, който и да е, щом се събуди и види себе си в огън, захваща най-напред да рита и скача, а парцалът се върти като конска опашка и помага на горението. Това наказание се заповядваше от затворниците, одобряваше се от заптиите, а се изпълняваше от циганите, като тяхно специално занятие.

И аз неведнъж бивах свидетел и очевидец, когато се приготовляваше запалването, когато се гърчеха току до мене сиромаси българи. Руско Робът, от четата на Ботйова из Котел, момък на двадесет и две години, здрав, червен и силен като бозайник, гърдите на когото приличаха като на дойка, тъкмо що го докараха или по-добре свалиха от планината, смазан от път и бой, изпъна се по гърба си и сладко-сладко заспа, като че се намираше в росясалите добруджански полета; той беше овчар. Неговото положение съблазни жестоките цигани и други чапкъни. С нетърпение го чакаха от всичките кюшета на затвора да се пренесе добре; няколко пъти надничаха отгоре му да слушат дали наистина спи. Всичко това се вършеше немешката, да не би да го разбудят. Един заптия пресегна от прозореца и подаде на изпълнителите една паничка с газ и хартии. Сиромахът, да се скита цял месец по планината, от Враца до Троян, потурките му бяха заприличали на зебешки гащи, а богатирските му крака голи до над коленете. Всичкото това незакрито пространство се налепи внимателно от циганите с хартиени парчета, потопени в газ, а той хърка и не дава никакво подозрение, че има ниет да се събужда. За духало, т.е. да се разпалват по-бързо и по-добре хартиите, пробиха му посред големия калпак, който беше се отърколил настрана от главата му, и го вързаха от букаите между краката му. Всички досега настърчали глави легнаха, уж че заспали, легнах и аз, който бях най-близо до Руска Роба. Остана само едно младо циганче, което се приближи на пръстите си и драсна

кибрита, па и то се сгромоляса, та легна. Като заклан изрева клетникът! Краката му се изправяха до тавана и пак падаха на земята, букаите дрънкаха, като че бяга кон по ливади, а калпакът му хвърчеше като балон. Всички автори на неговите мъки се кикотеха между ръцете си.

Когато изгасих моя пожар и се умълчах, отведнъж един черкезин, който спеше току насреща ми и на когото скъсаната памучена антерия приличаше на учуртма от много носение, изрева и хукна да бяга из затвора. Нямаше съмнение, че някое запалено парче беше отхвъркнало от моите крака и паднало върху му, от което се беше запалила антерията му. Черкезинът не знаеше същността на работата и до разсъмване не престана да псува другарите си по вяра, като ги наричаше по-лошави и от самите комити и хора, в жилите на които отдавна е престанала да тече мусулманска кръв.

— Йок кардаш, йок мусулман! — говореше той и си чешеше опърлените хълбоци.

И на неговите сълзи и клетви никой се не обади, което го още повече сърдеше. Всички спяха, спях и аз уж и не смеех да поема душа, да не би да се открие истината, че не „кардашите“ са го изгорили. Тогава никой не можеше ми помогна.

Както казах, други бунтовници, освен нас трима ни, Каблешков, даскал Найден и аз, нямаше в ловченския затвор. Нямаше и обикновени българи, с изключение на един пияница от града, именуем Коста, когото бяха затворили, че откраднал една ерешка кожа. На другият ден ме извадиха на изпит пред каймакамина, гдето присъствуваше още кадията, няколко помаци и наши българи, наречени *аази*, и следователят Мустафа ефенди, за когото самите турци-затворници говореха, че той им изгорил душицата, т.е. много строг и хитър „истиндакчия“ бил. В турско време не изпитваха така, както по-после видяхме у нас, т.е. само следователят да пита отделно; но всичките присъствующи имаха право да задават въпроси. Когато набеденият е българин, то само тогава нашите аази се обаждаха с най-голям кураж, ревност и грубост. В Ловеч тая нужда и потреба не се чувствуваше дотолкова, защото помашките аази по-добре говореха български. От последните имаше един стар и твърде сериозен агашетина, който най-много ме изпоти със своите въпроси за преминуването ми из планината от Златица до Троян. Той познаваше

така добре Балкана, щото като ме питаше за него, т.е. отгде съм преминал, сякаш го гледаше като стаята, в която ставаше изпитът. Знаеше имената на всичките овчари, най-повече на каракачаните. Като ме попита за едното, Яни кехая на име, стадата на когото били в такава централна местност, щото който иде от Златица за Тетевен, непременно трябва да го види, обърна се към другите аги и продължи:

— Пък че кучета ли има тоя кехая? Птиче да прехвръкне през гората не остават. Даде ми едно, което, като си затворя портите и го отвържа, за нищо нямам вече грижа.

— Мераклия някой човек може да е — отговори кадията.

— Като на вас голтаци ли остана да нареждате света и да се смесяте с царските работи бе, чапкъни? — запъна се насреща ми едно старче от нашите българи, малката главичка на когото приличаше на ряпа.

— Нямаше ли за вас боза да продавате по влашката земя, ами дойдохте тука да пакостите на сиромашката рая и отваряте бели на царщината? — притури вторият българин.

Няма нужда да разправям, че както в Троян, така и тука се повтаряха едни и същи въпроси от страна на правителството, т.е. кой ни е бил войводата; колко души сме били; колко мусулмани сме заклали; кой ме е увлякъл в тоя път; да съм казал правото; падишахът бил милостив и в такъв случай щял съм да бъда простен и други такива. Разбира се, че на всичко това аз отговарях: „Не зная, невинен съм, нямам хабер от тия работи.“ Изпитът се обръща и на добро, и на зло, и отечески, и душмански — ние поддържахме се същото, се старата песен. Никой не остана задоволен, а каймакаминът се и разсърди.

— Ами тогава какви дяволи търсеше по Троянския балкан бре, керата? Где е мемлекетът ти, где е Панагюрище, накъде е Троян? — извика той и заповяда да влезе чаушинът.

Заповяда на последния да ми не давали нищо за ядене и да ме обковели в синджира на старите комити: Каблешкова и даскал Найдена. Това търсех и аз. Изкараха ме навън и в същата още минута отключиха синджирите на поменатите и ме заключиха вътре, а букаите ми снеха, от които нямаше вече нужда. Тоя общ синджир има следующата наредба: желязна халка, дебела като обръч, се туря на врата, отгдето не може да излезе вече. Отпред, под брадата, на тая

халка има дупка, през която се прекарва синджирът, на който не само трима, но десет души можат да се навържат. Единът му край се заключва с кофар на първото лице, което е най-напред, а другият се връзва от прозореца на затвора, гдето така също виси кофар и гдето стражата го проверява всеки час и опъва по малко синджира, за да обажда на вързаните в него, че се бди над тях. По молбата на самия Каблешкова туриха ме помежду им, т.е. първи той, вгори аз, а после даскал Найден. Постлахме своите палта на голата земя и насядахме турски, коляно до коляно, без да се погледнеме още, но всеки от нас чувствуваше задоволствие и с нетърпение чакаше да се махнат заптиите. Едвам-що свърши чаушинът със заключването, буйният Каблешков отвори уста насреща ми, като ме обсипваше със стотина питания, които се отнасяха до въстанието, без да му пречи треската, която в това време го беше нагънала. Той искаше да знае всичко, щото е станало в България от 20 априлий насам: за Панагюрище, за Бенковски, за разни байряци, за Търново, Сливен и много други, за които аз повече трябваше да зная, че от по-голямо място идех, че по-сетне бях хванат. За себе си, за своето мизерно и мъченическо тегло не искаше и да знае. При всичко че отвсякъде идеха известия, че българските бунтовници са смазани на първа среща, той не беше престанал да вярва още в святото дело, в ползата на въстанието, за което толкова много беше спомогнал.

— Дойдй бе, брате, дойди да се понаприкажем! — започна той най-напред. — Тоя човек (даскал Найден) е жив умрял, преди да види още бесилницата; той не е бунтовник, той е без сърце, той е мъртъв, той ми измъчи душата повече от турците — буйствуваше да говори Каблешков.

А клетникът даскал Найден, който слушаше всичко, чукна с пръст върху цигарето си, за да отърси пепелта на цигарата си и силна въздишка от дълбочините на сърцето му изкриви устата му. Помаците затворници насядаха около ни, за да слушат какво ще да си говорят събраните комити; но новият писмен български язик не беше достъпен за тях. Няколко пъти ни поглеждаха въпросително и ни питаха на какъв свински язик говорим.

— Майке, жените недни, имали си и свой комитаджийски язик — разказваше един от тях на другите турци, след като се оттегли от

нас. — Говорят уж български, шат-пат им се разбира, ама вноймата им не можеш да влезеш.

Хванатите български въстаници се деляха на две категории. Всичките почти за свое оправдание казваха, че безсъзнателно взели участие в бунта, т.е. или че били излъгани от по-големите, или че били пиени. Само няколко от тях, против които имаше да говорят стотина факти, свидетели и други данни, че са били бунтовници, когато никакво отказвание не беше възможно, тогава само тия се признаваха за такива. От последните беше Каблешков. Можеше ли той да се скрие, когато родното му село щеше да свидетелствува с котките заедно, че в неговата къща се разви байрякът на 20 ацрилий, оттам загърмяха пушките, той поведе юнаците? Но и това настрана: в същото това негово село паднаха под нож не един, не двама, но около 50 души цигани. И в Ловеч, и навсякъде знаеха вече кой е Каблешков. Ето защо той си говореше правото, но не толкова открито, не всичкото. Например той изброяваше в изпитите си всичките мъки, теглила, причини, които са докарали коприщенското въстание. Като го попитваха и той разделя ли тия причини, и той заедно с населението така ли е мислил; убеден ли е, че турското правителство е било тиранско — отговаряше, че и да е искал, не е можал да се отдели от братята си и съседите си. Колкото за изкалването на циганите и че е бил главатар в Коприщица, той отричаше; казваше, че било безполезно да се изказва в Ловеч, чакаше по-голямо място, гдето да има и европейци, за присъствието на които ние си бълнувахме по онова време. Убеждаваше и мене, ако доживеем, да ни извадят пред европейска комисия, нищо да не скриваме.

— То е срамота за нас, ако скрием истината и не изкажем открито теглилата на народа — продължаваше той. — Особено ние с тебе, като апостоли, трябва да направим това. Нека работата стане въпрос; и тъй и тъй няма да останем живи.

Даскал Найден, човек с челяд и с преминала възраст, беше отпаднал съвсем, повечето мислеше, отколкото да крои някакви планове, които нищо общо нямаха с неговата горчива съдба. Освен това той беше ранен още с куршум в лявата ръка във време на хващанието им в планината. Както споменах, Каблешкови бяха хванати почти на същото място, гдето и аз, т.е. пак в околността на Троян. Предал ги българин. Били всичко четирима души, още двама с

тях: Георги Търнев от Пловдив, от познатата патриотическа фамилия в Каршияка, и едно учителче от Казанлък, на име Стефан. Тия спели, когато ги нападнала потерята и изгърмяла върху им. Георги и Стефана заклали на мястото още и им натъкнали главите на колове. Щели да заколят и Каблешшва, но съветът им решил и намерил за по-добро, че ако носят две глави и карат двама души живи — бабаитлъкът е по-голям. Това съображение ги запазило живи. У Георги Търнева намерили около 800 лири, негови пари, която плячка твърде много застърви башибозуците да се щурат по-ревностно из планината и търсят комити и под земята. По-нататък ние ще да кажем как са дошли Каблешкови до Троян, а сега ще да продължим своя разказ.

Няколко деня подир моето докарвание в Ловеч започна правителството да арестува и някои ловченски младежи, заподозрени в комитаджилък, които хващаха по къщята им и дюгените им. Тия бяха братя поп Луканови, Илия и Христо, Димитър Панталонджията, Христо Какринелията, Тодор Станчев, Станю и др. Турското правителство не беше се излъгало в своя избор, защото всичките хванати, не говоря за нови грехове, бяха другари на Левски. Сега те не бяха от действителните комити, не бяха помирисваля шума и барут, от къщята им ги дигаха, както казах. Тяхната вина беше, че кой продавал барут, у кого се намерили много фишеци, цървули и пр., а най-главното пък, че бяха ловчени, главната квартира на комитите. За братя Луканови и не говоря, защото у тях и кокошките бяха комити. Всичките, като познати граждани, отнасяха се с тях малко по-човешки. Едно, че нямаше букаи и синджири, а, второ — че не ги кълняха с паницата. Причината бе твърде ясна. Домашните на тия последните не бяха ексик от затвора, т.е. било гостбица, било чорбица, тютюнец и пр., се капваше. А кой изкусваше най-напред тия артикули? Разбира се, чауш ага. Ето где беше разковничето на по-човешката обноска. Ами бакшиш сегиз-тогиз, от който и най-фанатикът забитин не би се отказал? А от нас сиромасите каква полза? Юмрук в гърба и зелена паница.

От тях всичките в нашия „парцал“ туриха само Димитра Панталонджията, когото на другия ден с помощта на една бяла меджидия, заклещена между пръстите на чаушина, извадиха го по на добро място. Кдблешков, когото беше втресло в това време, надигна се, кашля, въртя, сука, намери време да се доближи до Димитра,

комуто вдъхна кураж и даде наставления какво да говори и как да се държи пред турците. Не беше той така от простите и обикновени комити. Рицарската му и идеална душа и убедителното му слово не можаха да не повлияят поне минутно и върху убийците и конекрадците турци и цигани от затвора, от които и най-долният, и най-ничтожният бяха убедени в това време, че са сто пъти по-горе от всекиго българина. Много пъти, вечер, около нашия синджир се натискаше пъстра навалица, да слуша какво ще да разказва Телеграфът. Тук не липсуваше и горделивият турски бабаитин, легнал по очите си или се изкеврил на една страна с опулени очи срещу разказвача; пехливанинът помак с нарочно отворени гърди, покрити с дебело руно косми и с подпършени ръкави, готов на всяка минута да плесне ръце за борба; дивият и отчаян черкезин, че не е свободен в такова благоприятно за *яма* време; най-после веселият циганин, който не преставаше да си дръгне разчорлената нечиста глава. Даже и малката ламбица, монопол само на бабаитите, се преместяше отпред Каблешкова, да бъде по-добре чуто и видено.

А Каблешков с дебела и ръждясала халка на врата, с два синджира, спуснати по слабините му и болните му гърди, които, взети изцяло, повече тежеха от неговото същество, разказва различни масали и фантастически приключения с възточно съдържание.

— Колко гроша получаваше в месец, когато беше телеграф — питат турците.

— Хиляда — отговаря Каблешков.

— Бре-е-ей? — се чува по целия затвор.

— Ами баща ти колко говеда имаше? — попитат пак любопитните.

— Триста и повече — казва той.

— Тю, и още тръгнал да прави комитаджилък по Балкана — повтарят агите.

— Язък за младините му — повтаряха други, след като свършеше той, и всеки си отиваше на мястото.

— Ако бях един паша, освободил бих тоя българин — заключаваше трети.

Както казах, Каблешков и даскал Найден отричаха още, че са имали първенство в Коприщица; големите смутове в Пловдивско бяха направили да закъснеят сведенията от това село. По тая причина и на

тях даваха само по двайсет пари на ден за хляб, както и на другите затворници, които пари бяха твърде малко, да може да се нахрани човек. Затуй сговорихме се двама с него един ден да направим демонстрация на двора, когато ни изкарват по вън, което ставаше сутрина и вечер; но в това време, когато се намира в конака каймакаминът и негово преосвещенство Йосиф Ловченский, който по онова време беше там български владика. Тая демонстрация се състоеше в това, да легнем сред двора, като ни кара заптието, което непременно, както смятахме ние, ще да обърне внимание на големците, ще попитат защо лягат тия момчета, а ние тогава ще да отворим уста да си изкажем претенцията. Демонстрацията стана наистина, но плодът й беше тоя, че на заптиите беше заповядано, ако не станем с добро, то като кучета да ни завлекат в затвора. Понеже при нас в синджира беше вързан и Найден, който се отказа да вземе участие в нашата демонстрация, то ние само двама налягахме на земята, а той клекна на колене до главите ни, защото общият синджир неволно го опъваше. За да покаже, че не е „бунтовник“, той следваше да протестира и ни викаше: „А бе какво направихте?“ Но като се даде воля на заптиите да ни влекат към затвора, най-напред него изгориха през кръста с тоягата. Той скочи на крака, а ние лежим още и чакаме удовлетворение. Припасаха и мене два-три пъти, аз се огънах, но не бутнах; но като повториха и потретяха, намерих се при даскала Найдена. Оставаше само Каблешков, половината му тяло на земята, а половината вдигнато със синджира. Един го биеше с тояга, а други го ритаха. Той не мръдна от мястото си, което страшно разлюти турците, в това число и затворниците.

— Удряйте бе! Какъв е тоя маскарлък, един царски душманин да продава комитаджийски сербезлък в двора на конака? — говореха мнозина.

Всички бяха побеснели. Каблешкова завлякоха в затвора за краката, а главата му се удряше от неравния калдъръм, защото го извадиха от синджира. Него втресе през нощта и чак на другата вечер дойде на себе, си.

Два-три деня после това произшествие, рано заранта на 3 юний, надзирателят на затвора, Ахмед чауш, след като отключи синджира, в който бяха свързани, съобщи на тримата другари — Каблешков, даскал Найден и нашия Ботю, с когото са запознати вече читателите и когото

бяха докарали вече обратно от Троян — да се приготовляват, защото ще да вървят на дълъг път, неизвестно накъде. Това *неизвестно* нарочно може би да беше казано от чаушина, за да придаде по-голяма важност на работата.

— Навярно нас изпращат в Пловдив, гдето трябва да украсим бесилницата! — каза стреснато Каблешков, защото Ловеч не беше от ония големи капии, гдето да разглеждат и осъждат съвършено; ето защо ние очаквахме с нетърпение от ден на ден да ни подкарат за друг, по-голям град.

После малко той ни каза скрито, че е решен да се убие, защото се чувствува слаб да издържи многобройните изпити, придружени с мъки, и по тая причина може да обади някои работи, от което ще да пострадат други сиромаси. От тримата другари пътници, освен Ботю, който беше здрав и як мъж, останалите двама едвам можаха да отраят два-три часа по пътя, а особено ако се случеха заптиите някои проклети хора. Сухите като дърво цървули, които събраха оттук-оттам, едвам бяха се закачили на краката им. Дордето наближи време да тръгнат, Каблешков го втресе съвършено; но това не побърка заптиите да го оковат в дебели синджири и белезници. Когато ги изкараха на двора обаче, гдето Каблешков не можеше да се държи на краката си, турците се принудиха да му докарат един слаб кон, върху който го качиха, а отдолу, под корема на коня запетляха краката в букаи.

V

Нашата жива раздяла с тримата пътници беше от ония, които рядко се случват в човеческия живот. Синджири, букаи, лалета и белегчета, глад, бой и мъки, бесилка, отиването на трима едномисленици и братя по чувства в пълна неизвестност, оставането на други сам-самниничък между 60 души турци и цигани — ето ти съдържанието на грозната картина! Ни братска цалувка по студени устни, ни приятелско стискание на ръце — да не би да събудим вниманието и любопитството на сто и толкова очи, които стреляха внимателно нашата раздяла. Мрачни и отчаяни погледи само, на които помагаше тъмният затвор, горчиви въздишки и предстоящи приготовления за нови, по-страшни борби бяха единствените пориви при тая раздяла. Па защо ли много думи, горещи цалувки, ахания и охания там, гдето говори самото сърце, чистата душа и нефалшивите чувства? Защо? Нека с тях си служат дипломатите, предателите и експлоататорите.

Каблешков на кон, а двамата му другари, познатият на читателите вече Ботю и Н. П. Стоянов, по крака, скоро оставиха ловченския конак и взеха из улицата наляво, придружени от около седем-осем заптиета.

— Коренът ви да се изсуши! — казаха няколко души от затворниците, които гледаха от прозореца и на които фанатизмът бе временно възбуден.

— Тях в Пловдив ще да обесят, а тебе тука — ми каза един турчин, като ме опъна за ухото в същото време.

Мина се ден, минаха се два, четири, пет, една неделя, а за тримата комити забравиха вече не само турците от „парцала“, но и аз. На втория ден беше, когато Ахмед чауш съобщи като „тайна“, че тримата комити са откарани за Търново в големият мезлиш. И това се забрави. Но няколко деня подир това тоя същият Ахмед чауш се изправи ненадейно на прозореца, когато повече затворници спяха.

— Ставайте да ви обадя една новина; но нека дойде и *Джендаки* (моето име) — каза той.

— Нашите комити — продължи той, — Телеграфът, другарят му с дългата брада и онова младото момче, помните ли ги?

— Да — отговориха някои, — възможно ли е? Вчера бяха при нас.

— Първият от тях (Каблешков) се е самоубил в Габрово, а вторият (Найденов) е умрял по пътя — допълни чаушинът.

Гръмогласно и продължително едно „бре-е-е“, което излизаше от устата на около петдесет души, съболезнователно едно „бак-бак“, което се изказа, като че вървеше по ноти, се разнесе из грозния „парцал“. Върнаха се затворниците по местата си, насядаха и разискванията и размишленията се започнаха за съдбата на пострадалите. Темата беше добра, можеше да занимае затворените няколко часа, ако не и деня, още повече че случката с Каблешкова заключаваше в себе си н нещо странно, дело бабаитско. Глупост и срам би било, ако се предположеше на минута даже, че суровите тия хора, сбирщина от крадци и убийци, е била трогната за участта на две презрени същества, и гяури, и комити. Не. Но най-после допуснете, че и тия, макар и такива, имаха човешко сърце и душа, можеха минутно да бъдат поразени от жестокото събитие. За положително аз мога да кажа това, че никой от тях се не засмя, никоя уста се не отвори да скверни и злослови падналия мъченик. Сетне, вече, когато от дума на дума се дойде до заключение и обсъждане на причините, които са заставили жертвата да се самоубие, тогава чак вече се даде ход на фанатизма.

— Брей, кой му се надяваше! Един кривач душа имаше в тесните му гърди — каза Кискин Пехливан и опъна своя мустак. Той разбираше Каблешкова.

— От страха и мъки го направи — се обади Кючюк Мехмед. — Вижда се работата, че нашите момчета (които го карали) не са си поплювали на ръка.

— Това настрана, но аз се убедих чак сега, че тоя ханзърин не е отебере човек — допълни Бормалията Хасан ага. — Всичко чуто и казано от него, като го допълниш със самоубийството, излиза, че той е бил твърде голям и важен човек в комитаджилъка. За това си мнение, че е вярно, аз обръсвам ей тези — прибави той, като подигна с двете си ръце двата краища на своите ястъклии мустаци.

— Наистина бе, тоя човек в ръцете ни беше, питахме го, слушахме го, но никой изпомежду ни не можа да го разбере — потвърди един стар циганин, който беше лежал във всичките почти затвори на Европейска Турция.

— Срам! Гракахме подиря му, отваряхме си устата като гарги, а той ни мажеше очите, с каквото намери — заключи един башибозук, който се обвиняваше в това, че като отишел да гони комити, наместо тях да бие, убил двамата си другари. — Ако пашите се заинтересуват и кажат: „Хайдете да попитаме ловченските затворници мусулмани, какво те знаят за тоя комита, като е живял с тях?“ — то ще изплезим язици като добитък — свърши той.

— Ти поне защо не ни обади, че Телеграфът е голям комита бе, джанабет? — каза един второстепенен затворник и почна да ме барабани с краката си по гърба, понеже лежеше близо до мене, уж на шега.

— Остави тоя серсем, холам! И той ако знае защо е станал комита, аз съм на мегдан — повтори Бормалията.

До тая минута, т.е. дордето в края на разговора не обърнах вниманието на турците, аз стоях полумъртъв на своето място, гръмнат от печалното известие, че двама другари, двама братя, са престанали вече да живеят.

Как и где се уби Каблешков, кой уби даскал Найдена — нека читателите прочетат по-надолу; а сега да ми позволят две думи отстъпление, да ги запозная със знаменития самоубиец.

V

Родното място на Тодора е прочутото българско село Коприщица, което се намира кацнало измежду най-високите средногорски върхове — Богданът, малкий и големий, Вълкът, Буная, Андреева гора и други. Щастливи са още жителите на това прочуто българско огнище, че селото им се прохладяла от множества синьо-бисерни речици, които скачат от балканските усои като луди гидии и образуват река Тополка. Щастлива и благатка е от своя страна и тая сестра Тополка. Нейните разкошни брегове са били свидетели и на бегликчийско величие, и на джелепски кабадайлък, па и на неограничена свобода, за която околните клисурци и панагюрци не са сънували даже. Тук на тия брегове, под кичестите върби, е траел бегликчийският моабет цели дни и нощи, тук ферманлиите чорбаджии Вълковци, Стояновци, Догановци, Каравеловци и др. са яли и пили под звука на двадесет гайди и цигулки, тук селският ага или субаш е правил кафе на българските делибашии, смирен и покорен, учтив и любезен. Какво вие мислите? Коприщица е била цели векове република, без сенати и министри, без харти и президенти, десет пъти по-либерална от френската, сто пъти по демократическа от американската. Срещнете, когото и да е коприщенец — тях ги е наспорил господ в сяко село и град, всичката Отоманска империя, включително с България, Румъния, Сърбия и др. — па го попитайте: „Може ли да бъде сравнение между две епохи, стара и нова, турска и българска?“ Но подробности на друго място, а сега на пътя си.

Тодор не е първица от средногорската република. Той се върти около други звезди, някои по-светли, други нему равни, а трети — по-долни. Той е съотечественик на Любена, на Бенковски, на Донча Ватаха, на хаджи Христа, на куп български деятели и възродители от Пловдив и много други. Боже мой, селце като кутийка, гдето се ражда само ръж, гдето зимата е девет месеца, гдето най-работните пътища са широки тамам две педи, гдето знатните гости се считат за хаджии, гдето не е стъпял кракът ни на Бланки, ни на Ами Буе, ни на Киприян Роберта, на Луи Леже и пр., и пр. — и такъв паплач от деятели и родолюбци! Необяснимо! Търсете причините на това, гдето пожелае

вашата любознателност. Да ви изкапят очите над стотина дебели томове, да изучите всичките източници на Гизо, на Дреперя, Бокля и Шлосера — пред вас пак ще да си остане нямата Богдан планина със своите белокожи букове. Тук се трябват други извори, които ние няма да кажем засега.

Бащата на Тодора се казва Лулчо Дончев Каблешков. Позната е тая фамилия на мнозина от читателите, особено в Тракия. Чичата на Тодора, дядо Цоко Каблешков, е тридесетгодишен мемлекет чорбаджисъ в Пловдив. Другият му чича Тодор е също познат големец; с една реч, нашият герой е от първокласна фамилия, каквито ги имаме в България. Тия бяха хора богати и влиятелни.

Когато Тодор свършил в своето родно село Копривщица и е пловдивското тогавашно народно училище, родителите му го изпратили в цариградския Галата-сарайски лицей, който се славеше тогава из България; който беше като гордост на родителите пред турските власти, че са предпочели в него да дадат сина си; в който, най-после, се учеха и приготовляваха верни и просветени поданици на империята. От училището той се завърнал в Копривщица, бил в Пловдив на работа при своите роднини, кроил планове да отваря фабрика за захар и най-после постъпил чиновник на Хиршовата железница, началник на беловската станция. Тук неговата деятелност е позната по цялата околия; помнят го още беловчени, татарпазарджичени и други. Макар и рано още за годината 1876, макар и да нямаше още Бенковски, а Левски отдавна не бе между живите, Каблешков следвал да проповядва где седне и стане, че само всеобщо българско въстание ще да бъде в състояние да даде свобода и права на България. Той често напущал своята служба и ходел по селата да говори и проповядва тая идея. Н. Абаджиев, който по онова време (1874) бил учител в Македония, в Прилеп или Серес, разказва, че един ден Каблешков осъмнал в тоя град. Чрез него и чрез други още младежи той съставил нещо като комитет, дал много светли надежди и планове. Това било наскоро, когато оставил вече службата си на Белово.

Няколко години вече до въстанието той боледуваше непрестанно, слаб телесно, зиме и лете го тресеше. В такова положение го свари пролетта на 1876 г. в родното му село Копривщица. И апостолите потърсиха него, и той сам ги прие като действителните святи апостоли.

Епохата и идеята намериха своята жертва. Той се посвяти цял-целниничек на делото и тръгна изново да буди и да проповядва по села и градове. Ходи в Клисура, Сопот, Карлово, Калофер, Аджар, Шипка и пр., като се спираше по пътя си, дордето премине треската. Нему се падна по простия случай да подигне най-напред знамето на Априлското въстание,[2] защото го подозряха властите и отидоха да го хващат в Коприщица. Във време на това десетодневно царувание Каблешков стоеше начело на работите.

Но изгоря ближната Клисура, паднаха някои околни въстанически пунктове. Панагюрище се обсади, Конрищица чакаше същата участ, паднаха духовете, почнаха да се чуват гласовете на недоволните чорбаджии. В Коприщица имаше около десетина околни села, надошли с жените си и децата си да търсят права и ново царство. Едно от неуспеха на въстанието, а друго, от разни неприятности, известни в подобни случаи, тия бяха захванали не само да се отчайват, но и да се отнасят враждебно към главатарите на бунта. Разтакаха се из улиците на селото, почнаха да се не покоряват, псуваха, каеха се, сърдеха се, че няма гостоприемство, захвана да им домъчнява за селата, храната и добитъка. С една реч, ставаше онова, което беше естествено и което трябваше да стане. Чорбаджиите, най-големите врагове на въстанието, а именно: хаджи Пею Пеев, хаджи Иванчо Маджаров, хеким Спас, хаджи Лало, Рали Каравелов, Беню Цървулджията[3] и други мнозина влязоха под кожата на отчаяната тълпа. Казаха им тия какво стоят, та не вържат младите чапкьни, които, като предадат на пашата, ще да отърват своите луди глави. Тълпата, без да му мисли много-много, въоръжи се против главатарите. Кой с дърво на рамо, кой с оръжие и въже в ръцете, разпръснаха се из улиците да хващат по-първите момчета. Беше 30 април, петък, когато около тридесет души бяха навързани с въжета и пояси и подкарани из улиците. Тях затвориха на няколко места из селото, гробищата, в черковата и в спицерията на хеким Спаса. Между затворниците бяха и апостолите Волов, Г. Икономов, Каблешков, даскал Найден и много други по-първи главатари, било от Коприщица, било от селата. Всички се пазеха най-строго от въоръжената тълпа, мнозина се трупаха около зданията и псуваха най-гнусно жертвите. Чичата на Каблешкова, Тодор, мисля, застанал пред спицерията и се обърнал към своя братов син, комуто нищо свято не оставил. Каблешков се върти отвътре

зданието, скърца със зъби и се разкайва защо не го е заклал заедно с циганите. По едно време изгорелите за вода пленници поискали една стовна, да си наквасят устата. Тълпата вързала една с въже, която тия изтеглили през прозореца, но вместо с вода тя била напълнена от робите с пикоч!

Целта на чорбаджиите да ги арестуват действително е била да спасят своите глави, като предадат вързани на войската само главатарите. Тая войска, начело с Хасан паша, се намираше близо до селото. Всичко вече било приготвено, когато из панагюрския път се задали трима души конника, които право в село влезли. Тия бяха от нашите панагюрски другари: смелият Иван Ворчо, П. Бобеков и Манчо, които бягаха от Панагюрище, след като се то разби, и отиваха да търсят в Коприщица селемет, гдето мислеха, че и Бенковски може да бъде там. Тия останали като гръмнати, когато им се обадило, че главатарите са навързани от населението и скоро ще да се предадат на правителството. И на тях в същото време захванали да гледат с някаква си подозрителност и враждебност. Но умният Ворчо, стар хайдутин, от един път съобразил що трябва да се прави.

— А бе вие луди ли сте, или нает имате да полудявате? Наши братя, 12000 сърби и 3000 души българчета от влашката земя, с девет байряка дойдоха в Панагюрище, до довечера половината са тука, в Коприщнца! Где са поповете и големците? Скоро всеки да се облича в най-хубавите си дрехи и да излязва на посрещание!

Всеки си прехапал устните. Где е Сърбия, где е Влашко със своите 3 000 българчета и где е Коприщица; но по онова време хората вярваха, простотия владееше. Хитрите коприщени, които преди малко били си турили фесове, пак ги натъпкали в своите джебове и нахлули народните калпаци. След като пуснал Ворчо тая муха, намерил, че не е добре да се губи време. Доближава се до спицерията сам, ритва вратата няколко пъти, но тя била от мешови дъски. Нончевица Цървулджийката, съседка до спицерията му подава една брадва, с която той строшава железния кофар и дава свободен ход на запрените, като се спрял на вратата и рязал с ножа си въжетата и поясите, с които били навързани момчетата. Отведнъж всичко в село се променило, чорбаджиите се скрили, тълпата пак завикала „Да живей България!“. Незабавно нашите трима юнаци викват настрана главатарите и им обаждат кой вятър вее.

Както ние от Панагюрище, така и тия обърнали погледи към „майка“ Стара планина, зад която се намира и славното Търново, отдавна столица вече на българските въстаници. За да вземат със себе си по-добро оръжие и по-избрани момци, прибягнали към измама. Казали, че ще да отидат да нападнат скритом на войската, а за другари искат само такива юнаци, които по добра воля тръгнат подиря им. Който се откаже, а има добро оръжие, да го даде на оногова, който отива. По тоя начин събрали се другари около стотина души. Освен Каблешкова, Волова, Икономова били още с тях клисурският учител Н. Караджов, Хр. Благоев, наш Ботю Иванов и др. Посред нощ напуснали Копривщица и тръгнали за Балкана. Като се съмнало, прочели се и видели, че само 27 души останали, другите — изгубени и избягали. После дълго скитание и нападение всички били кой убит, кой хванат, а никой се не освободил; с изключение на двама-трима души никому не помогнала Стара планина. Каблешков хванали, както казахме, при Троян.

От Ловеч до Търново и от Търново до Габрово горчивата участ на Тодора и даскал Найдена е била такава: боят и мъките били без мярка. На даскал Найден изскубали дългата брада по пътя. Той паднал вече сред пътя полумъртъв, но полека-лека го довлекли до Търново. Свещеник Водски от Габрово, който бил по онова време в затвора, можал да види през дупката, когато влечели из стълбите даскал Найден, а главата му се люшкала. През нощта той починал в затвора. Тодор бил по-бодър, но смазан и отчаян, гологлав, бос и с одърпани дрехи, вижда се работата, че по пътя са го съблекли. Заптиите на търновския затвор поискали да го турят в отделението на габровските учители, пак комити; но тия последните, като му видели кайфета, едно го помислили, че е някой вагабонтин, а друго — предположили, че може да бъде и преоблечен шпионин на правителството. Сиромах Каблешков! А габровските учители в търновския затвор се ползуваха с известно уважение.

Тук в Търново той бил изпитван по няколко часа и за такива подробности, които не се касаели до него. Какво е той говорил пред тая голяма комисия, ние не знаем потънко. Другарят му, наш Ботю, не може да обясни, защото, както казах, той паднал и душевно, и телесно, не бил вече така весел, както го видях аз в Ловеч. Повечето мълчал пред комисията, отговарял на малко въпроси, говорел, каквото ще да го

правят, по-скоро да става това. Пак от габровските учители и от Ботя ние знаем, че той още повече настоявал и търсел средства да тури край на своя живот, а заедно с това и на тежките страдания. Един ден влязъл в реторадните места и направил опит да се удари с лопатата, която била там. Заптието, което го пазело, се усетило и го извлякло нанавън.

Но нито Каблешков бил дома си в Търново, нито пък търновската комисия имала материал за неговото обвинение. Мястото му било нему в Пловдив, огнището на смутовете, гдето имаше затворени само негови другари до 300 души. После няколко деня Селями паша потеглил за Тракия със своите войски, като взел и Каблешков със себе си, наш Ботя, Ив. Ворча, който строши спицерията в Коприщица, и други още тракийски въстаници. Но нашият герой бил лицето, което заслужвало вниманието на Селями паша, когото той турил в особена кола. Така го видели и на Дряново. Даскал Минков, от последния тоя град, разказва, че това *момче* му се видяло много чудно, с големи очи, с голяма разчорлавена коса, много сериозно и замислено, никого не поглеждало, а на ръцете му — тежки железа. А пашата бил твърде добър човек и доволно образован, говорел с нашия злочест пътник по французки.

В Габрово Селями паша слязъл да нощува в къщата на Иванча Димчев, а Каблешкова закарали в заптийската одая, като се казало да се отнасят с него добре и хубаво да го вардят. Другите му другари бунтовници, които били съвсем отделно от него, тикнали ги в затвора. При пашата се явил вечерта тогавашният архиерейски наместник, който забележил, че той, пашата, е много весел. Сам се похвалил на светиня му, че момчето, което е довел в Габрово и което и той може да е видял, е твърде важен, знаменит човек, от когото ще да научи много работи, ще да узнае всичките революционери, за които имало и много книжа, намерени у Каблешкова. Дядо поп, като всеки съобразителен и изпечен рая, направил се на ахмак и поискал от пашата да види тия книжа, как пишат комитите. Позволило му се да ги погледне само отдалеч, които били, доколкото можел да забележи, някакви си бележки по въстанието и ръководства за въстаниците. Ние не вярваме в съществуването на подобни документи, защото Каблешков беше претърсен десет пъти, дорде дойде само до Ловеч, па и сами знаем, че нищо нямаше в него. Може от друг някой бунтовник да са били тия взети.

Както и да е, но свещеникът, пак от ахмашка точка зрение, показал се, че е удивлен за това момче, и поискал дозволение да го види в заптийската одая, на което Селями се съгласил. Като отишел попът в заптийската одая, видял наистина „чудното“ момче, което стоело право до стената с наведена глава и замислено. Той го погледал оттук-оттам, но не посмял да се заприкаже и си отишел. През нощта пашата бил на „кеф“, попът и чорбаджиите били там. Рано заранта почукал някой на поповата пътна врата. То било заптие, вика го — попът да отиде при пашата колкото е възможно по-скоро.

— Язък, попе, за моите хвалби, нищо няма да излезе, твоето момче — кажи бог да го прости! — казал пашата. — Нашите свинари заптии толкова я свършиха. Виках те да ти кажа да му прибереш тялото.

Пашата бил много разсърден от тая случка, викал заптиите и върху тях си излял зехира. И другарите на покойния, и габровският башчауш, разказват, че той се самоубил така: чаушинът, като го видял от вечерта толкова болен, отчаян и съсипан, заповядал да го оставят свободен, без да му вържат ръцете, защото караулът бил в същата стая. Около полунощ, когато заспали всички, той се изправил на крака, взел от стената един турски заптийски пищов, насочил го към себе си и се ударил в гърдите!… Всичките заптии се събрали около мъченическия труп, поливали го с вода, запушвали му раната, изправили го, но всичко напусто — куршумът бил излязъл из гърба му. Когато се съмнало вече, знаменитият покойник лежал пред заптийската одая, обвит със скъсана рогозка, без букаи и без белегчета, никому вече непотребен.

Архиерейският наместник попитал пашата бива ли да го опеят и погребат според християнските обряди.

— Той ни трябваше, дордето беше жив, а сега правете с него, каквото знаете — отговорил пашата с усмивка и същия ден още потеглил за предназначеното си място.

Рано сутринта на 16 или 17 юний 1876 г. всичките жители на малкия градец Габрово знаели вече кой им е бил гост миналата нощ в заптийската одая, кой ги е обикнал дотолкова, щото е пожелал да им остане вечен гражданин, как му е било името, отгде е родом, къде е ходил и где и по каква работа е отивал, та е изпаднал в града им. Свободолюбивите и нестеснените от присъствието на турски елемент

граждани все едно н също говорели по къщи и по дюгени, все за нашия герой въздишали. Скоро дървеното клепало от черквата „Св. Иван“ забило тъжно и унило. Всички се сещали за какво то бие и мълчеливо се отправяли към поменатия храм. Мъченическите останки на покойния били облечени в нови дрехи, нов фес и обуща, като че ще да се венчава; около буйната му глава и продупчените му гърди били разхвърляни няколко несвързани китки цветя; мъже, жени и разпалени младежи мълчеливо дефилирали пред смъртния одър и любопитно гледали заспалото лице. В това лице, което скоро трябвало да изгние, се мъчили любопитните да открият всичката дълбока тайна и развръзка на трагическия акт, на миналото, на теглилата, на борбата. Тия гледали в това лице всеобща жертва.

Когато се почнало опяването, няколко жени се сетили, че в Габрово са костите на други двама борци от Хаджи Димитровата чета, обесени в 1868 г., за които попитали, може ли да се опеят и тия сега? Свещениците се съгласили и заедно с останките на Каблешкова опели и тях.

През 1883 година Коприщенската община се сети за своя герой и реши да му пренесе костите от Габрово в Коприщица, там, гдето той е дигнал байряка за свобода, гдето е изпразнил първата пушка на една знаменита епоха. Както от Габрово изпращанието, така и в Коприщица приеманието бяха твърде бляскави, цялото население взе участие с шествие, с духовенството, с ученици и ученички, с клепание на черквите стана тоя акт. В Коприщица всичките бивши въстаници-съзаклетници и другари на Каблешкова, облечени във въстанически дрехи, вървяха пред ковчега гологлави, гдето се намираше прахът на техния войвода.

VI

Но да се върнем пак в Ловеч, да въведем читателите си в миризливия „парцал“. После излизанието на Каблешков и даскал Найдена сам останах в последното това отделение между турците и циганите. Българчетата от Ловеч, за които по-горе споменах, бяха в други отделения. И. Луканов и Тодор Ханджията пък бяха в кафе-оджа, така щото само вечер можех да ги виждам на двора, и то отдалеч. От най-напред, дордето не бях научил още етикецията в затвора, позволих си някои либерални отношения, които щяха скъпи да ми излязат. Имаше един черкезин в затвора, който по няколко пъти на ден ме хващаше за дългите коси, извиваше ми врата и ми показваше как ще да ме заколи.

— А тебе кой ще да заколи? — му отговорихме ние и нависоко, и на равноправна нога.

Тоя мой невинен отговор направи турците да побеснеят.

— Бре, каква е тая подигравка и дързост тука, в затвора, в присъствието на толкова мусулмани? — се зачуха гласове, псувни и дигание на юмруци.

— Ако това псе си позволява да говори за клане с букаи на краката, то можете да си представите какъв е бил в шумата — заключиха други.

Ние треперехме. Нагласиха се вечерта да ме бият и да ме обесят от тавана за букаите с главата надолу. Благодарение на сладкия язик и на другите обноски сполучих да предразположа тая сган на своя страна.

Като закърпих потурците и абите на трима-четирма от големците, което ми идеше отръка, влиянието ми остана докрай в моя полза. Друг един башибозук, 18-19-годишно турче, бяха докарали в затвора, че убило двамата си другари, също башибозуци, с един куршум, когато отивали да гонят комити, по следующия начин: като възпинали из една тясна пътечка по една урва в планината, където били отишли да гонят комити, на брой четирма души, запреният башибозук вървял най-напред, с пушка на рамо, която, като се отпряга от само себе си, двамата му другари легнали на земята. Останалите

двама живи помислили, че са нападнати от комитите, затуй и попадали на земята, гдето лежали дълго време, дордето се сетят как е станала работата. Затова беше затворен и осъден на три месеца. Но той пак не беше изгубил нищо от своята ревност да мрази и преследва комити. По цял ден се въртеше около ми да ме закача и подиграва. Един ден ме извади из търпение, казах му, че моят комитаджилък е като негова башибозуклук, първи път да избие другарите си. По-голямо докачение, по-убийствено сравнение за храбрия помак едва ли съществуваше на тоя свят. Той бе готов с парцалите да ме разкъса, няколко деня се изминаха, а още не може да се умири и да ми прости. Но, казах, имаше кой да ме защищава в затвора.

Между тия последните беше и някой си Кескин Пехливан, а на човек пехливанин между турците — става ли му думата надве? От него се боеха или по-добре уважаваха го и заптиите. Сами му носеха ракия в едно малко стъкълце, като пищовче, а на хамам го пущаха през ден. Денонощно той се занимаваше само с мустаците си. Деня ги въртеше и гледаше постоянно в едно малко огледалце, като биволско око, а нощно време, когато ще да си ляга, намазваше ги с лой, грижливо ги превързваше с една бяла кърпица и за да не би да се счупят някак краищата им и да повиснат нанадолу, което е знак на малодушие и на всички недостойнства, все по гърба си спеше. Щом се събуди заран, ще ги открие, ще ги счеше и измие н вие ще да имате напреде си манастирски котарак. Едно го само бъркаше, че престъплението му беше от дребните — кадънджилък, — което не е от предпочтителните, както убийствата и пр.

Кескин Пехливан, като всеки пехливанин, което е гордост и досега за османлиите, беше и чист мусулманин, хранител и съблюдател на всички святи традиции и обичаи. Например, той никога не си подаваше цигарата да запали от нея някой българин, защото тая взаимност показвала някакво си равенство и по тоя начин оронявала достойнството на турчина. Една вечер, дордето не бяха заминали още Каблешкови, той чете лекция в затвора по следующия предмет. Беше се отворила дума между затворниците, като какви артикули може да граби в днешно време един мусулманин от българска къща? Кескин Пехливан изброи много, които чет нямат. Изключи само ризата и другите долни дрехи на българина.

— Тя, ризата, е напита с нечиста гяурска плът, българинът не се мие никога, следователно, не подобава на човек османлия да си осквернява с нея тялото.

Имаше разногласия по тоя въпрос, но тъй като болшинството беше циганско, то падна. Каблешков имаше на гърба си три ризи, които едновременно облякъл, преди да остави Коприщица, и които тук, в затвора, беше съблякъл. През същата нощ се откраднаха тия ризи. Като влезе да ги търси заптието, набута ги в чантата на Кескина, на същото място, гдето му стоеха и маслата за мустаките. Той и още други ме викнаха един ден настрана в затвора и ми казаха да съм си променял дрехите, защот тия ще да ми вземат главата, че са комитаджийски. Ако съм искал да се смилят над мене и самите ефендета, да съм обличал дрипави дрешки, да съм се препоръчал за сиромах човек, в което тия да ме улеснят. Най-голямо внимание обръщаха на моите хубави хъшовски панталони, които, макар и продупчени тук-там, но все пак нови бяха. Съгласих се. Когато се касае за душата — колко пари чинат дрехите? Заедно с дрехите взеха ми и калпака даже, комитаджийския, на който, като турели едно дъно от сърма, за кеф щял да стане. Облякоха ме съвсем по помашки: на главата бяла платняна такя, едно елече от басма, червено и зелено, на което имаше изписани тъпани, а от двете му страни два джеба като мазгали; едни бели сукми, на които коленете бяха закърпени със сини парчета, а отзад имаше една яма като месец от заблово. Когато след няколко дена ме изкараха на изпит с тие дрехи — забавиха ме малко, защото ловченските момчета, в които имаше повече кьораво, имаха преднина — ефендетата ме гледаха дълго време и се питаха дали съм аз. Едно кетипче стана и даде разяснение. То каза, че аз съм станал съвършено „теидил“, първите ми дрехи били чисто комитаджийски. Ефендетата клюмнаха с глава за тая хитрина и пратиха на часа в затвора да ми донесат старите дрехи. И под земята търсили — няма. Помаците, които ме реформираха, по три пъти се заклели, че не помнят да съм имал други дрехи.

— А бе какво искате от тоя фукария? Ние за хаир и от себап отделяме от своя залък да му даваме да не пукне от глад, пооблякохме го, че съвсем гол беше останал, пък той виноват! — говореше по-после Кескин Пехливан на чаушина. — С ония, които са главата на комитите,

ядете и пиете, а на тия сиромаси, които бог знае дали знаят нещо, и хляб не давате. Хубава управи!

Имах едно късо палто, на което на яката имаше написано „Fratelli Goldenberg“, т.е. продавачите. Това палто донесоха в конака и ме питаха да кажа що значи това, не е ли комитаджийска дамга? Аз им отговорих, че и сам не зная, така съм го купил от „битпазар“. А изпитите се продължаваха, но без успех. Твърде много се сърдеха хората на правителството, защото се сещаха, че аз не съм чист човек, а нищо не можат да извадят наяве. Следователят, Мустафа ефенди, ми показваше разни депеши, изпратени уж от други градове, в които се говорело за моето участие във въстанието, доказано от моите хванати другари. Два-три пъти ми се предлага да подпиша на един „сенет“, че нямам познанство с никого от въстаниците, в противен случай, ако излезе най-малко подозрение, да бъда обесен. Аз подписвах без всякакво двоумение, защото знаех, че това е шорлоп, от една страна, а, от друга, че ако съм виноват, няма да се иска моето съгласие да бъда ли наказан, или не. Най-после, като немаха какво да правят, престанаха да ми дават хляб, за да съм се изповядал.

На 5-ий или 6-ий юний конашкият двор бе напълнен надвечер с ония дечурлига, които образуваха и моята свита, когато влязвах в града. Изпомежду им крачеха двама башибозуци, почернели и изгорели от слънцето. Единът от тях носеше на пушката си черна цивилна шапка, с твърде широки поли, която възбуди вниманието на всичките затворници, тъй като по онова време в Турско подобни шапки бяха рядкост. Но още по-интересно беше това, че от двете страни на тая шапка имаше забодени две човешки уши, позеленели и разложени почти от жегата. От достоверни сведения, на които турците не са твърде скъпи, както и правителствените им агенти, се научих, че широката шапка и ушите били на отчаян комита, когото убили близо до село Шипково, като спял, заедно с още други двама-трима другари, които избягали. Героите бяха двамата споменати башибозуци. Тия дошли за бакшиш, от десет-дванадесет часа място, при каймакамина, като донесли за уверение само ушите. От най-напред носели и самата глава, но като почнала да се умирисва, хвърлили я, а ушите само отрязали. А знаете ли колко бакшиш им се даде? Всичко по две турски ирмиличета на човек и за по няколко цигари тютюн. В пазухата на убития бунтовник имало харта, Европейска Турция, през която беше

преминал неприятелският куршум и която беше потънала в кръв. Тая карта, която аз от по-после видях в канцеларията на съдебния следовател, турците я задържаха, а шапката заедно с ушите я хвърлиха в реторадните места.

Няколко деня после това произшествие, когато докараха в нашия „парцал“ Н. Обретенов, Сава Пенев и Димитра Тодоров, и трimата от четата на Хр. Ботева, за които ще да говорим по-нататък, обадиха ми, че шапката и ушите били на подпоручик Войновски, в руска служба, родом от Габрово и техен другар, когото убили при тях, действително, когато спали всичките.[4]

На втория ден после шапката с ушите пак се напълни дворът с турчета и кадънчета, пак се възбудиха турците и от конака, и от затвора. Героите бяха тоя път не шапка и уши, но две млади българчета на по двадесет години, които пак в Троянско бяха хванали, пак българи ги бяха предали. Бити били сиромасите и мъчени, за което свидетелствуваха техните физиономии и вървежът им. Единът от тях се казваше Руско Робьт, родом от Котел, добруджански овчар, а другият — Иван Кожухарчето, родом от с. Ченгя, при Айтос. Вечерта още изпитите им се разискваха от затворниците, които бяха от следующия род: тръгнали към Софийско поле да си търсят работа като сиромаси хора. По пътя ги срещнали черкези, които ги обрали и между другото взели им и пътните тескерета. Тия се подплашили, ударили из криви пътеки и изпаднали около Троян, гдето ги хванали. Чиста самоковска работа, която само аз можах да разбера. Простодушните турци, кажи, че бяха повярвали от пръв път на техните думи. Но издрасканите им и изгорели лица и голите им меса съвсем противното говореха. Като първи българи в затвора после Каблешкова, моето нетърпение пламна, чувствувах, че ще да чуя много новини.

Поисках и съдействието на агите от затвора да ми позволят да говоря с непознатите. Разбира се, че като стар и изпитан хапъзин, с доверие вече, бях упълномощен още и да им направя твърде тънък истиндак, па после да обадя и на тях. Аз бях безконтролен в тоя случай, стотина пътища имах да говоря и рапортирам, каквото желая. От най-напред двамата приятели не ме повярваха, че съм българин, защото, както казах, нищо българско нямаше на мене. Изчислих около двадесет добруджански кършли, заедно с техните чорбаджии и кехаи, които познавах, казах, че съм овчар, познавам половината котленци и

пр., но двамата сиромаси, които гледаха като упоени, все не ми вярваха още. Казах им, че съм по-стар от тях в опитност, на повече воденици съм ходил, пришепнах им най-после на ухото, да не ни чуй никой, да ми обадят правото, от коя са чета и как са хванати, та все може да ги понауча на нещо; да ми не гледат турското елече и бялата такя.

— Бей, ами ти защо не кажеш от коя си чета, а? — изрева колкото си можа Иван Кожухаринът и си обърна гърба към друга страна. — Ти ако си хитър, то и ние не пасем трева.

Нямаше що да се прави; моята експедиция никак не можа да сполучи при всичките ми усилия. И двамата бяха прости хора, с клин трябваше да им се избива от главата онова, което бяха един път решили. Един, два пъти ги викаха на изпит, все чисти и девствени се връщаха, още повече зашеметени. Пак се опитвах да ги приближа и им пошепна нещо, но кой слуша? На третия ден Ивана го държаха почти от пладне до вечерта. Турците затворници започнаха да си говорят, че новият комита се забави твърде много, но страшно е да не е опрал тулума. Тия имаха право, простите тия момчета не можаха да издържат поне три деня. В Троян ги бяха били до умиране, тия нищо не изповядали; Тук без бой се издадоха. Работата се случила така:

Когато следователят заповядал вече на заптиите да отведат Ивана в затвора, който до него време все около *инкяра* се въртял, един от присъствуващите българи, ааза, да каже и той нещо само „лаф олсун“, без никаква хитрост, обърнал се към Ивана със следующите думи:

— Защо не кажеш право бе, едепсъзино? Ти може да си протестантин, затуй си дотолкова черен инатчия. Българите са послушливи хора…

Иван беше толкова припрато и нервозно копиле, щото в един час пет пъти се сърдеше и сдобряваше, за което по-после му турихме прякор *генерал Тричко*. Когато той се разсърдеше, плачеше като дете за нищо и никакво. Един път ни дадоха турците в петъчен ден да ядем пилаф с масло. Всички се съгласиха да ядат с изключение на него. Дордето траеше ядението, всички го подиграваха и му се молеха на смях, че когато отива в рая, да не ни забравя, да спусне едно въже и ни извлече с него от джендема. До едно време той продължаваше да се смее, но като видя, че изядаме пилафа, без да го поканиме, ревна, та заплака, че всеки за себе си гледал, нямало братство на тоя свят. Вижда се работата, че неговото национално чувство се е силно трогнало от

думите на българина ааза, тъй като по него време протестантството беше в България още по на долньо дередже. Той се обръща към него сърдито и му казва:

— Кой, аз ли съм протестантин? Лъжеш! Ако бях такъв, то не щях да тръгна с четата на Христо Ботева да се бия за кръст и за вяра! Чу ли сега кой съм аз?

Разбира се, че после тоя сербезлък Иван бил повърнат изново на изпит, дали му цигара и кафе, турили го на стол и захванали потънко. Той изказал всичко, щото видял, от игла до конец. Е, разбира се, докачили го, дал дума, как ще да се върне? Когато свършиха с Ивана, дойде ред и на другаря му Руска. Извикаха го, той следва да отказва по старата система, без да знае що се е случило, уверява правителството, че е овчар, излязъл да си търси работа.

— Не му забикаляй много-много, приятелю, кажи си правата, защото аз си свърших вече — възразил Иван.

Руско без противоречие последвал спасителния пример на другаря си, намерил го за безсъвестно да се отказва за по-нататък. После тоя нечакан успех, от който бяха упоени всичките правителствени хора, поискаха да отидат по-нататък. После признаванието на двамата Ботеви другари дойде хабер и за мене: заптието викаше още от стълбите да се отварят вратата на затвора и да съм излязвал.

— Хей, чапкън, и сега ако се отървеш да не опереш меха, и садразаминът не може ти направи вече нищо — казаха някои от затворниците.

— Здраво се дръж, Джендаки, отиде на оката на дъното! — каза Бурмалията Хасан ага, комуто бях ушил вече два чифта калцуни.

Изправиха ме между двамата другари, накараха да ме гледат в очите и аз тях и най-после ги попитаха:

— Не го ли познавате, не го ли знаете да е бил комита, не беше ли с вашата чета?

— Не! Тук го видяхме за пръв път — отговори припреният Иван.

А Руско Робът само си дигна главата нагоре и тъй цъкна с уста и със зъби, като че се тракаше на затворена порта.

— На тия момчета оттук нататък ще да давате всеки ден по ирмеличе и ще да ги гледате добре — каза кадията, охлебен от радост за самопризнанието на двамата.

И турците наистина се радваха и бяха много доволни от ония бунтовници, които си разказваха работата по права бога.

— А на тоя ханзърин нищо няма да давате, да пукне от глад като псе — допълни каймакаминът, като се обръщаше към мене. — Двайсетте пари, които му давате, ще да ги дадете на тия момчета.

Аз се разглезих и паднах уж на молба, което беше повечето от гевезелик, защото хляб се намираше, както и да е, а свободата бе скъпа. Руско и Иван наистина бяха от четата на Ботйова, подир която тръгнали от Гюргево, гдето се скитали да си търсят прехрана. Един ден Руска го срещнал непознат човек, който, като го разпитал за туй-онуй, пленил се от неговите юначни гърди, дал му два минца и го изпратил в Букурещ до един приятел да му намери работа. Работата била намерена. Тия се разделили от четата при Враца, когато паднал убит войводата. От последния тоя град, като тръгнали да се скитат по планината, достигнали чак до Троян. Отишли при един българин, комуто, като поискали хляб, той отговорил, че на драго сърце ще ги нахрани, да вървят подиря му, но той ги завел право в турската пусия, гдето ги и хванали. И двамата пратиха на заточение до живот.

Заповедта да не ми се дава хляб се предаваше на надзирателя на затвора Ахмед чауш; но самият той, който трябваше да я изпълни, пръв я нарушаваше. Неговият турски мерхамет стоеше по-горе от всяка официална заповед, а особено като му казах: „Гладен съм, чауш ага, ти майка, ти баща.“ Ще да се поогледа наоколо, да го не види никой, па ми спусне в ръката едно ирмиличе или онлуче, което по онова време даваше кеф за лев. Понякога ми пък отговаряше, като го прекалявах, така: „Нямам и аз пари бе, айол, нямам! Не зная що за оправия е тая, да морят човека гладен! Това не е агалък!“

И циганите не падаха по-долу в мерхаметлика. За тях, на които в други времена никой не би припаднал да иска хляб и милостиня, за гордост го считаха, като им се молех да ме нахранят. А циганките им всеки ден носеха на затвора със своите тагарчуци, щото завърнат. Щом събираха едно-друго, кимваха ми да се приближа. Имаше особено един млад циганин, затворник, който имаше любовница. Тя дохождаше на ден по три пъти на прозореца. Обяснения, охания, ахания, чупение на ръце и пр. с часове. После аз отивах при влюбения циганин да го утешавам, като му говорех, че той е по-щастлив и от везира, като има такава любовница.

— Не си ли гладен? — ме питаше той после моите похвали.

В кафеоджа се намираше уж затворен млад турчин, родом от града, син на богати родители, със сърмен джамадан, със сини сукнени потури, със сребърен ланц през врата от три-четири ката, с много пискюли от дребни мерджани, с кехлибарено цигаре и златошита муска на дясната му ръка, да го не хваща куршум, с една реч — всичко, каквото се кити един благороден и бабаитин, не липсуваше по него. Неговата вина се състоеше в това, че влякъл кадъни по лозята, което не беше вина като за него и подобните му, но нещо като приятно приключение, като знак за бъдеще. И заптии, и затворници, които минуваха покрай него, с благоговение му отдаваха селям. Той беше от така наречените *гьоз-хапузи*, пред нашия затвор в сайванчето се излежаваше повечето от определеното време. Деня той седеше мирен, седнал на вапсана овча кожа от червена краска, а нощно време, заедно със заптиите, разиграваше кючеци. Понякога свиреше и на булгарина така обаятелно в нощната тъмнина, щото целият затвор онемяваше. Мнозина, а особено помаците, които за песен и за свирня дават душа, слушаха подпрени с ръка, въртяха си главите от обаяние, а после въздишаха и казваха:

— Ах, били ли сме и ние някога барабар с хората, върхли ли сме харман на нощната месечина, спали ли сме в миризливото сено?

Цял ден приемаше и изпращаше гости тоя кабадаи, а каветата се намираха около му по десетина. Един ден, когато ни бяха пуснали по двора, и той чу, като се молех на чаушина за парче хляб или за едно онлуче.

— Мишки или дървеници няма ли за тебе да ловиш бе, чапкън, ами си седнал да се молиш на турците, срещу които си хвърлял куршум? — отговори той вместо чаушина, като прибави и една псувня.

— И тия бягат от нас комитите, ефендим, а гладно се не стои — отговорих аз, като се мъчех да запазя онова благоприличие, което съответствуваше с робското, ми положение.

Тържествена усмивка изкриви устните на бабаитина.

— Отгде си ти бе, чапкън, и къде те хванаха? — продължи той.

— Ефендим, покорният ви е набеден за комита, което е просто клевета. Можете да съдите по кайфета ми, става ли комита като мене човек? — отговорих аз със същия тон.

Няколко още въпроси и отговори помежду ни, и жестокият кабадаи, който преди две-три минути ме хранеше с мишки и с дървеници, усука си плетената кесия, от която ми извади един бешлик, като ми напълни в същото време и шепата с тютюн. Често той дохождаше, и когато го пуснаха вече, да ме навижда. Ще да се подпре с ръцете си на прозореца, ще да попита: „Какво прави моят комита?“ — и ще да ми изстуди ръката с някой бешлик или юзлюк! С това благодеяние не само той се гордееше, но и останалите даже затворници-турци чувствуваха някакъв си алък, и тия разделяха благодеянието, и тия отговаряха на неговите въпроси какво правя: „Добре е; приглеждаме го помежду си.“ Когато той се подадеше, тия ме сбутваха да стана, да го посрещна на прозореца и да му направя чест и благодаря.

— Той е твоят ага, макар и да му се четеш душманин; но тия са хора аги и нофузлии, голям им е себапът, и лошо, и добро правят.

Аз вярвам, че ако от тоя мой ага се питаше, то той непременно щеше да си даде гласа за моето освобождение, да се чуе и се каже само, че еди-кой направил туй и туй. Тая черта може да се среща само между турците. Много са тия наивни. Щом чуят, че им се молиш, че признаваш своето ничтожество на рая, а тях наричаш всесилни и пр., чувствата на някакво си благородство се проявяват, което ние, българите, не притежаваме. Но с едно условие: никаква гордост, надменност и достойнство да не бъдат заявени. В същия тоя затвор и със същия тоя мой ага, който ми даваше пари, се представи такъв един случай. Един ден вкараха в конашкия двор един вързан българин от околните села, вината комуто не можеше да бъде друга освен комитаджилък. Той изглеждаше дотолкова сърдит и начумерен, така сумтеше и беше отпуснал своята устна, щото не само не си дигаше очите от земята да погледне наоколо си, но и ни дума не отговаряше на въпросите, които му задаваха разните кетипи и заптии, които го бяха заобиколили. Затворниците, натрупани по прозорците, скърцаха със зъби.

— Бре-ей, елате скоро да видите един истински комита! — извика един затворник.

— Бре, да го господ убие, колко е страшен и инат душманин! — повтори друг. — Между хиляда души да го срещнеш, пезевенкинът, ще можеш да познаеш какьв му е занаятът!

— Па що се чудите? — прибави трети. — Не виждате ли, че да пие мусулманска кръв, не смее да си дигне очите две думи да каже.

— Кой знае, но от рождението си още все комитаджилък тряба да е вършил, безбройно число майки е разплакал — допълни четвърти.

— Бой на умиране, червата му из устата да се подадат тая нощ! — каза моят ага и даде наставления на затворниците да блъскат.

И тия последните, наредени двама по двама в затвора, взеха позиции от вратата да удрят сиромаха българин, щом се той подаде, като му оставиха една тясна пътечка. Щом той влезе в тъмния кауш, и може би да не виждаше нищо още извътре, което се случва с всекиго, който влиза от един път от светло на тъмно, дигнатите юмруци започнаха да се слагат отгоре му като бакърджийски чукове. Той обърка накъде да върви, букаите го още повече спъваха; но текметата изотзад му дадаха направление към определеното му място — кюповете, при които той се сгромоляса от силните ритания. Удивително, че той не само не се помоли, не само не извика, но дума си не отвори устата да продума. Турците кипнаха още повече. Според обичая големците взеха ламбичката и отидоха при него, хем да му вземат „ялак парасъ“, хем да го изпитат за вината му. Кого ще да питат — дърво говори ли? И български, и турски му говореха, а той отсякъл врат и наднича надолу, като че гледа в кладенец. Питаха, питаха, па по едно време започнаха да го ритат, счупиха н един ибрик от гърба му.

В разстояние на два деня и на две нощи той продължаваше да мълчи, а затворниците, всеки, който преминуваше покрай него, запознаваше се с широките му плещи. Една заран, дордето не бяха ни пуснали още на двора, жален и синкав глас се раздаде от дъното на кауша, който произнасяше само тия думи: „Хляб, хляб искам! Гладен умирам!“ Тоя глас беше на *страшния* комита, който толкова беше честит на бой, а никой се не погрижи да му даде хляб. На часа още няколко души турци се затекоха при него с по едно парче хляб. Щом той прие хляба от ръцете им, омразата на турците изчезна. Като си отключи устата и почна да отговаря, тия насядаха втори път около му. Неговата вина, положението му в обществото и причините да посети „парцала“ били следующите: бил овчар в едно село на чужда врата. Нападнали го няколко башибозуци, смазали го с бой и му откарали стадото, а после го набедили, че с очите си видели, като давал хляб на комитите. На въпроса, защо е мълчал досега, отговори, че толкова се

бил уплашил и не помнел себе си от бой, щото чак като огладнял, дошел на себе си.

— А бе, айол, ами защо си не кажеш така, ами се показа такъв инат, което разсърди агите? Ние не сме ли хора, да разберем кой е кривият, кой е правият? Язък, сам си направи — каза един помак на събудения.

Извади една малка лулица из пояса си, която беше пречупена от бой, поиска тютюн, който му се даде от турците, опъна няколко пъти, очите му се отвориха още повече, захвана и да се смее, поиска позволение може ли да погледне през прозореца, което му се позволи. Никой не го закачи вече, пуснаха го подир няколко деня.

В ловченския „парцал“ имаше още един екземпляр, за който заслужва да се кажат няколко думи. Той беше единствен от легалните затворници, всички други българи по това време бяха все политически престъпници. Името му беше Коста, от Ловеч, момче на 25 години, пияница и чапкънин. Бяха го затворили, че откраднал една ерешка кожа, както споменах вече. Когато бил навън, не излязвал из кръчмите, за което свидетелствуваха скъсаните му дрехи. Беше известен и на заптиите, които го караха по цял ден да работи, пращаха го и из града.

Месец ставаше вече, откак стоя в Ловеч, виждах на дело, че почнах да се забравям малко по малко, захванаха да се не интересуват твърде от мене, имаше мнозина, които вярваха, че съм прост овчар. За да поддържа и увелича това мнение, захванах да завиждам на пияницата Коста и се мъчех да се докарам така, щото да дам да се разбере, че като съм бил навън, не съм бил по-долен от него.

— Ти, дордето не беше затворен, с какво се занимаваше? — попита той един ден.

— Като работех три деня в неделята, стигаше ми да нравя главата няколко деня — отговорих аз.

— Ами като се намериш между добри приятели в моабет, от които по никакъв начин не трябва да се разделяш, а в това именно време ти се свърши харашлъкът, как постъпваш? — продължи той.

— Палтото от гърба или фесът от главата в ръцете на кръчмарина, и работата е свършена. В краен случай можеш да си простреш и ръчичката да вземеш нещо на юнашка вересия.

— Е, ти си мой брат. Нас една ни е залюляла, една и ще да ни свърши — каза ухилен до ушите бъдещият ми приятел, като ме

потупка и по гърба.

Ние дотолко станахме близки с него, щото той ми определи и място где да го търся в града, когато ме освободят. Благодарение нему моята скудна вечеря много пъти биваше приготвена от него. Той носеше вода в затвора отвън и никой път не се връщаше с празни ръце. Познат на всичките като всеки уличен герой, когото срещаше, не го заминуваше да му не поднесе ръка за проситба.

VII

Споменах по-напред на много места, че Троян и неговите богати и по-първи хора бяха взети на очи от околните аги: защо тоя градец да остане целокупен в тия мътни времена? Благодарение на наш Ботя, с когото запознах вече читателите, и на други някои обстоятелства наскоро нашият „парцал“, гдето имаше само гладни и босоноги като мене комити, трябваше да даде прием и на троянските първенци и по богатство, и по патриотизъм и пр. Турското правителство по онова време не се стараеше да потуши работата, т.е. да гледа колкото е възможно по-малко число недоволни да има; а, напротив — увеличаваше това число и с били, и с небили. Колко тогава то не се боеше от различни дипломации! Преди да докарат троенските големци в Ловеч, най-напред капеха само някои отделни личности, като авангарда на голямото шествие. Докараха едно младо дяконче, Кирил, ако се не лъжа, което било в Троянския манастир нещо като учител на няколко деца. Младо и неопитно, но патриот отчe беше то. Разбира се, че то с мене нито можеше да говори надълго, защото беше в друго отделение, нито пък можеше да има някакво доверие и уважение, защото дрехите ми, отношенията ми със затворниците не бяха комитаджийски. Като го докараха в двора пред отделенията на затворите, дордето му откопчат ръцете и му турят букаи, немирните затворници от всяко отделение се трупаха по прозорците, обсипваха го със стотина псувни, заплашвания и оскърбления и викаха един през други:

— Чауш ефенди, ръка ти целуваме, дай ни тоя пезевенгин само за една нощ, да го научим как той изповядва грехове!

А сиромашкото попче, което не знаеше дума турски и никак не познаваше турците, гледаше като упоено. Туриха го в едно отделение, гдето затворниците бяха изключително цигани. Влязло-невлязло още, почнаха да го възсядат, дърпат и оскърбяват. Не се минаха десят минути, откакто го затвориха, когато се появи на двора един от циганите, облечен с неговото расо, нацедил калимавката му на бръснатата си глава, с голи баджаци, черни като кютюци, а в ръката му вместо кандилница едно малко от мляко чаначе, вързано на връв. Той

се разтакаше така облечен, представляваше от себе си свещеник, като говореше в същото време: „Боже, боже.“ Съгледаха от конака големците това поругание и изпратиха едного заптия, който така прегори с тоягата си немирния манга, щото се хвана с двете ръце за натъртеното месо и си отиде на мястото.

— Ох, господ да ги накаже, смазаха ме! — товареше младото дяконче после няколко деня, седнало на прага. — Какви добрини не им правих, какво не им купувах — нищо не помогна.

Купувал им тютюн, сиромахът, по един пакет всекиму; давал им пари уж назаем; карали го да им чете молитви — чел; принудили го да им се признае по кой начин се изповядват булки, как поповете ги чистят от грях — казал, каквото му прилягало. Най-после от признателност легнали си да спят, а него турили в един зюмбюл, понеже беше малко дребнав, и го закачили на стената от един гвоздей, като паласка! Вика до бога дякончето, че ще да падне и си строши кокалите, а дивата тълпа примира да се смее. В няколко деня клетникът заприлича на смъртник.

Стигнаха най-после и троянските големци. Радостта беше всеобща било между конашките хора, било между затворниците. Аз, като съжител на последните, ще разкажа само за тях. Като се научиха, че вечерта ще да спят рамо до рамо с Цочо Спасов, Минко Ненов и други, пред богатството и влиянието на които немалко са благоговели, защото бяха все техни почти съседи, събраха се, разискваха и най-после решиха: че макар тия и да са комити, техни душмани, но тука, на туй място, в затвора, гдето всички са равни, гдето мерхаметът си има най-много мястото, гдето не е място за душманлък — то да ги приемат колкото се може по-добре. За тая цел тия преметоха добре едно кюше от добрите, под прозореца, постлаха една рогозка и запазиха това място за гостите.

— Макар и гяури, но нашите бащи са яли техния хляб, били са хора с нофуз, по стотина сиромаси са се хранили на техните врата — обясняваше Хасан аа Бурмалията на Кескин Пехливан, когато той му натякваше, че не си чини такъв ихтибар на хора раи.

Няма нужда да разказвам, че тая чест на троенчени имаше и своята реална полза: агите не бяха да не знаят, че щом се отнесат човешки с беззащитните и уплашени българи, ще да се роди нещо за пред кума. Троенчени влязоха твърде тържествено в конака или по-

добре тях вкараха тържествено. Всичките агашетини, които се въртяха около Троян и които се гордееха, че изнамерили и хванали такива важни комити, вървяха с конвоя, навъзсядали на коне и обръжени с желязо. Сам помакът Хасан ага, башибозушкият бинбашия, който беше втори султан в Троян и който щеше да ме коли, вървеше най-напред, възседнал на коня на Цоча Спасов, на който отдавна имал око. И аз от своя страна горях от желание да дойдат тия хора, да се видя и сприкажа с наши хора, особено с Ц. Спасов, който ме познаваше още от Троян, който ми решаваше съдбата в мезлиша, а сега решаваха неговата. Но никому не казах това свое желание, потавах се със скъсаните си парцалетини, позволих си само да попитам Хасан аа Бурмалията:

— И за нас, сиромасите, дали ще да има по една цигара от тия пезевенци?

— Бе, серсем, тия като тебе голтаци триста души купуват! — отговори той.

Затворниците ги приеха повече от любезно. Седнали-неседнали още, вместо зелената паница, като на мене, поръчаха им кафе, представиха им се един по един, кой бащите им познавал, кой добитъка им продавал, кой на техния хляб бил и пр. Съвети, утешавания, кураж и пр. валяха от четири страни.

— Чорбаджилар, вие се не бойте — им говореха тия. — Кой ви вас не познава в тоя мемлекет? Вие сте хора, от които са имали полза и царщината, и комшиите, и раята. Не сте като тия голтаци — е като тогова, храни боже, който имаме тука (с очи ме потърсиха, но аз се не обадих). Най-после, ако дойде работата до кефелик, цели мусулмански села с кучетата си ще да излязат да свидетелствуват кои сте вие. Но засега някое недоразумение може да има.

Уплашените хора, които не можеха да знаят какво ги чака, думи не можаха да намерят да благодарят на тая любезност. Като се представиха вече всички, доближих се и аз до нофузлиите хора или по-добре до Ц. Спасов. Той не можа да ме познае по причина на реформацията в дрехите ми, заговори ми на турски най-напред. После, когато му се обадих, когато видя, че освен турци и българи има в затвора, той се усмихна от радост и ме препоръча на останалите си другари, които ме гледаха: как като мене мазник е можал да бъде бунтовник. Тия се сбутаха и учудиха още повече, когато на въпроса да

им разкажа, как се постъпя с българите — политически престъпници — в конака, аз им отговорих, че е опасно да се говори, освен ако знай някой от тях французки, или пък да употребим такъв висок стил, щото да не ни разбират помаците. Тия думи, „висок стил“, такова впечатление направиха на новите гости, щото тия и днес ги споменуват още. В това време именно, когато разговорът беше най-интересен за всинца ни, пияницата Коста, който не знам накъде отсъствуваше и който наздраво беше уверен, че между него и мене не съществува никаква разлика, за да намери предлог да се намеси и той в компанията на тлъстите гости, грабна ми кирливата такя и я хвърли на земята, а после ми наля вода в гърба с тенекето. Ц. Спасов, който не знаеше каква е работата, възмути се, но аз му дадох да разбере, че нямам като него пари да дам на каймакамина, затуй по тоя начин съм намерил да си спася главата.

Тая троянска група от комити се състоеше от следующите лица: Цочо Спасов, Минко Ненов, Пенчо хаджи Василев, Иван Пенев, Ганко Маринов, Васил Спасов, Ив. Колев, Иван Мичев, Калчо Гайдарски, Иван Марковски, Д. х. Василев, Ганко Лесицов и др. Тия се обвиняваха в съучастие в Априлското въстание. Макар че доказателства нямаше твърде, но турците не бяха сбъркали. Между затворените имаше такива стари плъхове, които с Левски бяха работили още. Разбира се, че аз от тях се ползувах откъм ядене, тютюн и пр. Аз от своя страна, като по-стар вече в изпитите, прочитах им своите лекции, какво трябва да крият и какво да казват. Много им помагах, защото, като почнаха да ги изпитват, разделиха ги по отделенията, да се не виждат, а аз като такъв, който другарувам с Коста пияницата, свободно ми беше да се срещам с тях и да им предавам какво са питали другарите и какво са те отговаряли. Ако някое заптие или затворник ме нападнеше и попиташе какво приказвам, отговорът беше лесен: хляб искам! Помежду им имаше един старец на име Ганко, когото подлъгаха турците, и той си изказа не само онова, за което питаха, но и което сам знаел. Чист българинът, да не му остане нещо чурюклюк на сърцето! Тоя глупав Ганко дотолкова беше се вдал на турските обещания, щото обади и оръжията на Левски, които били закопани в Троян от 1872 год. още. За награда турците не го оставиха никога без кафе, оставаха го и свободен да ходи из двора. Той се презираше и от самите турски затворници. Като минуваше покрай прозореца, тие му говореха на нисък глас:

— Бе, пезевенк, затова ли стана комита, да гориш хората?

Но троенчени, като хора не с празни ръце, спуснаха тук-там и после няколко деня оставиха нашия „парцал“, преместиха ги на по-добри места; а аз пак останах с Коста да ме хранят циганите. Както казах, в ловченския затвор даваха хляб, на когото искат и който е вече сетен сиромах, та няма кой да му носи отвън. Редовна храна, дрехи, ястия и пр. не съществуваше. Заран и вечер дохождаха малки кадънчета да продават едно-друго за ядене: кисело мляко в малки панички, по пет пари едното, баница, с лой направена, сух хляб, бито сирене и пр. Тук видях, че за да показва млякото, че е каймаклия, туряха отгоре нагърчени цигареви книги. Още ми е на ума едно кадънче, със сини очички и с малка главичка, което в разстояние на четиресе почти деня ми носеше сегиз-тогиз, като имах пари, по една паничка мляко. Заран я донесеше и вечер я вземеше. И като ми я подаваше през прозореца, и като я вземаше, между зъбите си казваше: „Гяур, комита, ханзър“ — и си показваше малкото язиче, което приличаше на глистя.

Юни месец минуваше вече, а в ловченския затвор нищо положително не се знаеше нито за потъпкванието на въстанията в България, нито за техния размер. Така също нямаше никакви сведения и за четата на Ботйова освен ония, които ни донесоха Руско Робът и другарят му. Турците и заптиите само споменуваха, че Враца била изгорена от комитите, и нищо повече. На 18 или 19 юний подир пладне необикновено движение се забележи в ловченския конак. Заптии и чауши се разтичаха надолу-нагоре, коне се приготовляваха за път, синджири халки, потънали в ръжда, се извадиха, заповеди и съобщения се даваха шепнешком, дрънканието на касатурите беше оглушително, радост и тържество осеняваше лицата на целия конашки персонал. Имаше нещо важно, което възбуди вниманието и на затворниците, без разлика на вяра и престъпление. Тия последните, натрупани един възъ други по прозорците, пукаха се от любопитство да се научат какво е станало.

— Навярно ще да бесят някоя комита — заключаваха тия.

Ние, комитите, които слушахме тия предположения, вземахме от тях акт с такова хладнокръвие, щото слюнки в устата ни не оставаха. Дали затова е имало съд, дали е била произнесена присъда, дали е била тя утвърдена, нека за това не се чудят читателите, че не им говорим.

Тия тънкости по онова време от малко хора се знаеха. Кой ти разбираше тогава наказателен закон, кой ти правеше разлика между администрация, правосъдие, финанции и пр. Едва ли имаше тогава някой от българските съзаклятници, който да беше прочел отоманския наказателен законник. Инак, когато правителството бесеше и заточаваше ония, които с оръжие в ръката беше хванало да се бият с войската му, никой не щеше да го нарича варварско, разбойническо и пр., а жертвите невинни.

Което заптие преминуваше покрай прозореца, затворниците го обсипваха с любезности да им каже какво има да стане.

— Ще ви кажа, но сакън да не сте се изтървали и продумате пред някого, че хаир няма от вас — се обади едно заптие, при всичко че тайната щеше да се обади на 40–50 души от разни народности. — Пет главатари на комитите, минали от Влашко, от най-страшните, заедно с една отсечена глава, ще да пристигнат подир малко от Троян.

Сам каймакаминът, заедно с други още ефендета, възседнали на коне, излязоха на посрещание. Аз пък за свой пай горях от желание да видя кои ще да бъдат тия главатари, дали не са приятели и познайници, от коя ли са чета и пр. Надвечер, когато ни бяха пуснали по двора, малките турчета и кадънчета, които идеха по троянския път и се натрупаха от двете страни на конашките порти, дадаха да се разбере, че многоожидаемите комити пристигат. Най-напред се подадоха ефендетата на коне, подир тях идеха няколко башибозуци с изгорели от слънцето лица, които застанаха от лява страна на двора. После тях се подаде един българин с дълъг кол на рамо, а на кола — човешка глава от твърде голяма величина, с руси косми, които едвам се познаваха от изтеклата и загоряла кръв. Нейните малки мустачки, които нарочно, за ирония, бяха подсукани, показваха я, че тя принадлежи на човек от 23–25 годишна възраст. При толкова заничание аз не можах да я позная. Подир главата следваха три същества, трима мъченика в истинския смисъл на тая дума, които приличаха повечето на плашила, отколкото на хора. Единът от тях беше съвсем гологлав, а двамата бяха завили на главите си по един кирлив дрипел. Панталоните им, които само отпред бяха здрави от много ходение, крачолите им бяха изпокъсани до колената, приличаха да са зебеци. На гърбовете си имаха двама само по една риза, а третият, напротив, беше облечен с такава една военна дреха, мъчно да се познае от войската на кой народ и от коя част,

защото беше окъсана и охлузена като дааре. Ръкавите й, които бяха най-здрави, бяха опасани с такива ширити, които показваха нещо като полковник.

— Ето пашата на комитите. Бре че млад ханзърин бил, кучета главата му да изядат — каза един от затворниците.

И наистина, лицето с полковнишкия мундир беше най-младото между тримата, без брада и мустаки, още хлапе. И тримата бяха заковани в синджири на вратовете и с белегчета на ръцете. Подиря им вървеше един конвой от около 30–40 души, начело на които беше и троянският мюдюрин — познах тоя благороден човек с първо още виждане. Когато вързаните дойдоха по-наблизо, то аз останах гръмнат. В синджира стоеха Никола Обретенов от Русе, с когото три години бях спал на един креват, и Сава Пенев из Търново, пак стар другар, още от 1872 г. Третият, полковникът, не ми беше познат. Две години не бяхме се виждали, сега тук се срещнахме. Тая ненадейна среща ме развълнува до такава степен, щото аз отидох, та се скрих в затвора, който беше празен, както казах, защото затворниците бяха пуснати из двора. Скрих се, да не би да бъде забележено това вълнение; но простодушните турци обръщат ли на такива работи внимание; те зяпаха да гледат отсечената глава. Тая последната беше на някого си Стояна, родом от Ловеч, пак от Ботйовата чета, който се самоубил, когато щели да ги хващат, с цел да не влязва в неприятелски ръце, защото бил давал клетва.[5] След като стоя до вечерта побит на кола сред конашкия двор, хвърлиха я през нощта в ближната р. Осъма.

Тримата живи другари на Стояновата глава насядаха до прозореца на затвора и заптиите почнаха да ги отключват, а около стотина други любопитни, затворници и заптии, повиснаха над главите им да ги запитват за туй и онуй. Аз тичах като луд ту до тях, ту до затвора. Право да си кажа, повечето се радвах, че ми проводи провидението такива скъпи приятели, отколкото да се уплаша и съжалявам. Посети ме още и някаква си гордост, че бивши другари и съмисленици ме намират на това място, значи, изпълнил съм си клетвата; че като почнат да разказват те, че били с тоя или с оня байряк, аз ще да дам платен отговор, ще да отговоря, че и нашият байряк се разви и остана в Стара планина.

Сетих се и взех мерки, да не би като се посрещнем лице с лице с бившите си другари, да извика някой от тях: „Охо, тук ли си?“ Но те

бяха от изпечените, не приличаха на Руска Роба и на другаря му, да се сърдят, че ги нарекли протестанти. Пуснах си главата между навалицата около им и си приготвих очите да смигам, щом ме погледнат. Няколко пъти ме погледваха, но не се сещат, не можат да ме познаят. Най-сетне Обретенов ме съгледа, поклати глава отчаяно и сбута Сава Пенев. Това беше доволно, споразумяхме се.

Турците още на часа дадоха своето заключение, че досега ловченският затвор не е виждал подобни комити от първо качество.

— О, ох, и ти си бил комита! Вода трябва да полееш на тия пехливани — ми каза един от заптиите.

Разбира се, че ние не се разсърдихме от това унижение. Щом свалиха железата на Обретенови, извикаха ги горе при каймакамина, гдето бяха отишли целият мезлиш и много други агашетини от първа ръка. Минаха се десетина-двайсет минути, повикаха и другите двама Ботйови другари, Роба и Ивана. Още толкова минути се минаха, ето че викат и мене.

— Дръж се, брей, да не ни засрамиш, че дявол те взима! — извикаха подиря ми затворниците.

Обретенови бяха хванати с оръжие в ръка в хана на някого си хаджи Петра, от Троян или от Колибите. Българинът, който ги завел в тоя хан уж като братя, предал ги на втория ден.[6] Неговото име е Пенчо Кънчев Батош, родом от с. Кнежниц, Троянско, с отрязано ухо. Освен тия трима души той е предал още мнозина бунтовници все по същия начин.

Сам троянският мюдюр забиколил хана, отворила се стрелба, запалили зданието и чак тогава се предали нашите приятели, освен главата на Стояна, която счела това за унижение. Когато ги навързали вече, предателят Пенчо се приближил и им казал:

— Не можехте да изгорите вътре, кучета проклети: цели три деня ме оставихте от работа, догдето ви вкарам в примката!

По тая причина те не криеха нищо, разказаха си от игла до конец, от Гюргьово до Троян, разбира се, с известно оправдание, че били излъгани от своите войводи. Когато аз бях докаран при тях в конака, Обретенов разказваше за боя на Милин камък, при Враца. Един юзбашия, който участвувал в тоя бой и който, не зная по какъв случай, се намираше в Ловеч, с карандаш в ръка чертаеше върху една хартия местността на Милин камък и разположението на въстаниците и

войската, който чъртеж разискваха двамата с Обретенова съвсем любезно. Каймакаминът слушаше с голямо внимание, а после се обърна към Обретенов с тия думи:

— Браво, Обретенов! Ти говориш толкова мелаим, щото предразполагаш към себе си и най-заклетия си враг. Вземи тоя бешлик да си купиш тютюн.

Обретенов наистина говореше много добре на турски език. Аз, който бях изправен на един ред с тия *сладкодумни* комити, макар и приятели, смутих се от тяхната откровеност и като че почнах да ги заподозирам в „козе месо“, не ме радваха. С тях наедно рамо до рамо стояха Руско Робът и другарят му. И едните, и другите в присъствието на мезлиша се припознали, че са служили под един байряк, т.е. били от четата на Ботйова. Зарадвани турците от тоя успех без всякакви мъчнотии, спомнили си и за мане, ето защо ме извикали, дано и аз изляза от тая чета, като ме покажат на петимата души другари: няма ли да ме познае някой от тях? Случайно ме туриха между Сава Пенев и Обретенова и каймакаминът почна да задава въпроси. Той питаше петимата другари един по един не ме ли познават, не са ли ме виждали, ако не в Балкана, то поне в Румъния. Всичките отговаряха отрицателно, като ме изглеждаха най-напред по заповед от главата до краката. Дойде ред и до Обретенова.

— Ти, Обретенов, като си от Русе, не може да бъде да не познаваш негова милост, тоя търговец-„юва“ (добитък без стопанин), който ни дотегна вече и който казва, че дълго време живял във вашия град — Русе — запита каймакаминът Обретенова. — Изгледай го добре.

Обретенов се втренчи в мене с любопитство, като показваше, че действително иска да спомогне па ония, които го питаха. Колкото минутата и да беше опасна, макар тук и да се решаваше въпросът за живот или смърт, чудя се и сега, как не се засмях аз или Обретенов, с когото бяхме нещо повече от родни братя. Положително не можахме да надничаме един други в очите си със сериозност.

— Не ми е познат, ефендим — отговори той на агите. — Русчук е голям град, пълен с различни нехранимайковци, от кол и от въже, към които, няма съмнение, принадлежи и негова милост. С подобни келеши аз никога не съм имал работа — продължи той, като следваше още да ме занича.

— Ти, Сава, какво ще да кажеш? Я го погледни добре, не е ли от вашите хора? — запита пак каймакаминът С. Пенева.

Савата, когото познава цяло Търновско, Свищовско и Русчушко какъв е зевзек, отговорът му беше между зъбите.

— Ефендим, ние, истинските комити — отговори той, — не кабулим помежду си такъв човек. Не го ли виждате, че той е циганин?

Турците се засмяха, а аз рипнах от радост.

— На тия момчета да им давате редовно храната и да ги нагледвате да не би да ги закача някой — заповяда каймакаминът на заптиите. — А на тогова кератия отново да му прекъснете всяка храна. Той не е достоен да яде царския хляб — прибави каймакаминът, като сочеше на мене.

— Ефендим, моля ви, как ще да се живее без храна? — извиках аз жално-жално уж, а в душата си тържествувах, че работата ми вървеше като по мед.

В тоя успех ме уверяваха и другите затворници. Още на стълбите, като излязвахме от конака заедно с петимата Ботйови другари, чаушинът ми пришепна на ухото: „Не бой се!“ В затвора се намираше един стар циганин, богат джамбазин, на когото само кехлибареният чибук чинеше няколко кобили. Той беше лежал в повечето затвори из България или „Туна вилаети“, както сам казваше. Той беше цял кадия. Един ден ме викна при себе си, даде ми да си направя една цигара и ме запита:

— Я ми разкажи по-подробно, отгде си ти родом, влизал ли си друг път по конашките капии и досега все такъв ли изпит си давал и на друго място? Не бой се, аз съм човек алъшверишчия, не ми влиза в работата никакъв комитаджилък, обичам да спомогна на всекиго затворника. Кажи ми право, та после чуй и моето мнение, и съветите ми.

Аз му разказах, което ми отърваше, и изповядах, че изпитът ми е един и същи, защото е самата истина.

— Не те питам за истината; това от мене е далеч. Моя длъжност е да ти кажа, че тия думици (лафчез-лъръ), които си казвал и казваш тука, поддържай ги, ако ще и пред царя да излезеш. Като излезеш на божия свят, спомни си и кажи: „Имаше в ловченския «парцал» един човек, на име Шериф ага, господ здраве да му дава.“ Хайде иди си сега на мястото.

Останалите затворници се деляха на защитници и противници на нашата особа. После четиридесят деня стоене в „парцала“, в разстояние на което време докараха толкова души ловчени, троенчени, изворци и Ботйови другари, работите на които в два деня се почти откриваха, а аз, в планината хванат, все на едно място стоях, ставах повече интересен.

— Брей, от тоя комита, нашия Джендаки оладжак, нищо не може да се разбере — казваше един помак велегласно на затворниците. — Кератията, ще излезе или че е съвсем невинен, или пък че е някой дърт комита, на дъното врял и кипял.

— Вярвай първото — отговори един от защитниците. — От подобен човек може ли да бъде комита? Както тука той другарува с чапкънина Коста, така също и когато е бил навън, с такива хора е имал приятелство. Техният комитаджилък е: каквото изчукат днес, вечер да го пропият на кръчмата. Ако за Коста не вярвате, че е комита, то какво ви дава право да наричат Джендакито такъв? Но ще кажете, какво той търси в Балкана, а не седи в кръчмата и пази да не смесват вода в ракията? Твърде просто. Когато се е захванала бъркотията и клането в Пловдивско, умните и свестните хора потърсили спасение, гдето трябва, а той, особено ако е бил пиян, нагазил е шумата. Съгледали са го нашите момчета-башибозуци, извикали му са да стои или са гръмнали подиря му, той набил още повече шумака. Ден-два Джендаки в шумата, отвсякъде заградено, села се горят, хора се убиват, подплашиха го на няколко места, ето ти го вече комита барабар с мъжете! Освен това, ако той имаше върху си някое леке, то досега, след толкова бои, глад и истинтак, майчиното си мляко щете да изкаже. Я погледнете колко попове, даскали, чорбаджии и други умни хора, на които той и обущата не може да изтрие, хванаха ги и по дюгените им и къщята им, два деня не се минаха, комитаджкйските им работи излязоха наяве: пред правителството и строгостта на ефендетата никой не можа да устои. Е, тоя мискинин от тях по-умен ли ще да бъде? Никога не вярвайте това. Срам ще да бъде за толкова царски хора, ако тях ги излъже един Джендаки. Но какво ще да лъже, когато сам нищо не знае? Напусто го и държат да мре тука от глад.

— Деца сте вие, деца, и днес, и утре! — обади се един от противната страна, след като си завъртя главата недоверчиво. — От цяла Тракия, от милион хора само той ли се намери артък човек, да

няма за него там място, само той ли излезе най-умният да тръгне за Балкана, така случайно, без да е имало за това някакви причини? Като е бил пияница, както го представлявате, как може да се уварди толкова място, от Пазарджик до Троян, да го не видят, когато по Балкана до всяко дърво и човек стои? Казвайте, каквото искате, а аз си обръсвам мустаките, ако той излезе чист човек. Намерил ахмаци хора, лъже ни, а ние зяпаме. Неговият план е измерен на терзия. От Пазарджик излязъл и Балкана хванал, значи, право към своя мемлекет теглил. Побъркало му се, че го хванали в Троян.

Дордето траеше тия препирня, аз стоех и слушах мълчешката, без протести и одобрения.

— Защо не кажеш правото бе, джанабет, ами караш хората да се препират за тебе — кажеше някой, пак затворник, и ме хващаше за дългата коса, на шега, разбира се.

Когато водеха Ботйовите другари в затвора и почнаха да ги заключват и петимата в един синджир, аз се помолих на чаушина да турят и мене при тях, едно, да се храня от тайна там, а, второ, да съм ги слушал какво ще да си говорят. Чаушинът помисли, помисли, да не би да падне нещо отговорен, па ми наниза халката на врата. Аз предпочитах всякакви мъки, стига да стоя наред със стари другари. Избрах си място между Обретенова и Савата. По тоя начин шест души бяхме заковани в един синджир, краят на който заключиха с кофар от прозореца. Минах вече и аз наред с хора. Затворниците, които се трупаха за новини около синджира, не смееха да правят никакви магарии, било с газ да палят, било паница да предлагат за целуване. И те чувствуваха, че тук има комитаджийски авторитет, па и моята слава порасте малко. После вечеря Ботйовите другари викнаха в един глас една любима на техния войвода песен:

Провикна са, провикна са
мома бошнакиня
от земя бошнашка:
„Кой като мене, кой като мене,
девет годин ходих
по аскер, по сефер.
Пушка носях, коня яхах — и пр.

Че отидох на бани софийски,
там заварих пашата бошнашки,
че ме позна по тънката снага,
по дългите коси.“

Забравих се, или пък малко ме грижеше вече, взех участие в песента, пламнаха угаснали чувства. Един циганин, който забележи това, извика със зачудване:

— Я гледайте, гледайте, и нашият Джендаки пее заедно с новите комити!

Тишината, която беше възцарена, дордето траеше песента, се наруши от тоя циганин. Вместо отговор той получи едно текме в гърба, защото не стоял мирен. Дотолкова бяха увлечени помаците от горнята песен. После това целият затвор се произнесе, че тия комити не са от простите, имат отгоре си човещина, но по лош път тръгнали.

Третият другар на Обретенова, за когото по-горе споменах, че беше облечен в полковнически мундир, се казваше Димитър Тодоров, от Габровско. Малко момче още, отишел в Румъния и си намерил топло място при някого си чокоина, който бил добър, добра била и стопаницата му. Той не помнел вече България, бил се поромънчил, без помада не ходел; но хъшлаците от Ботйовата печатница му влезли под кожата и го накарали да остави своето спокойствие. Колкото събрани парици имал, дал ги за дрехи и за оръжие. Господарите му хем му съчувствували, хем го придумвали да не ходи на тая работа, която не е твърде умна. Ето защо имаше той полковнически мундир. Млад, неопитен и така изнежен, но той бил от първите решителни момчета в Ботйовата чета.

За турци, за турски конаци и за затвори нямаше никакво понятие. Останалите му другари, Обретенов и Савата, имаха скрита една турска лира още от Букурещ, които три пъти събличали, но пак не можли да я намерят. От тая лира те купуваха тютюн, от който целият синджир пушеше. Димитър Тодоров, или Димнтрото, както го наричахме, да се случи да не пуши. Гледаме го, един-два деня не хортува, а само въздиша и нищо не говори. Когато другарите му се заинтересуваха сериозно и налегнаха да узнаят защо се сърди, Димитрото даде такива едни обяснения:

— Аз не пуша като вас тютюн, а вие не ми отделяте от общата лира никакъв пай. Затуй един турчин ще ми напише една *петиция* до гуверното, в която ще да се оплача от вас и ще поискам вместо тютюн да ми се купува заран по една *плачинда* (бирек).

Кой не почна да се смее на тия конституционни термини, които бяха и смешни, и диви в ловченския „парцал“? Но Сава Пенев, който беше малко сприхав, вместо да се смее, немилостиво започна да мушка клетото неопитно момче, което турците бяха надумали. Савата му обясняваше с груби думи, че то е просто, че на турците целта е друга, която отпосле ще да разбере, а то гледа недоверчиво и уверява невинно, че който турчин се застъпял за него, видял му се много добър човек. Турците разбраха това неспоразумение и на часа се смесиха, като държаха страната на младото момче. Тия искаха, уж по милост, да го изкарат от синджира, да не сме го мъчели. После го убедихме да си наляга парцалите.

По това време в ловченския затвор докараха на кола едно младо турче, цяло потънало в кърви, дума не можеше да произнесе. То се казваше Амиш, по занаятие разбойник, от прочутите. В това разбъркано време турски разбойник, и да бъде ранен, то беше и чудно, и рядкост, защото правителството, като преследваше неприятелите на държавата, не му оставаше време да се занимава с обикновените разбойници. Това станало обаче не без причини. Кой знае по какви съображения и цели, разбойникът Амиш си хвърлил гайтаплията аба и колчаклиите потура и облякъл вместо тях панталони. Башибозушката потеря го взела за комита и хвърлила да го убие. За тая непредпазливост, сторена и от двете страни, всичките турци и заптии съжаляваха, че станал жертва един юнак човек. И наистина, той беше юнак. Една неделя след докарванието му той оздравя от раните си, понеже повечето бяха от сачми. Преди да излезе на двора с другите затворници, т.е. да завземе официалното си положение, той си приготви такъв един тоалет: донесоха му, не зная кой, от града нови дрехи от първо качество, сърмен джамадан, фес с дълъг пискюл, превързан на главата му с бледосин чембер, с червени еменки на краката и с писани чорапи. Прангата му на крака, която се премяташе през рамото, той накара двама души затворници да налеят в една копаня вода и да я изтрият със сапун и с пясък. И наистина, тя лъсна като ланц на часовник. После това той си наметна писаната аба,

провисна прангата през рамото си и излезе по двора в определеното време, когато пущаха всичките затворници, с такава гордост и чалъм, като че той да беше първото по заслуги лице в града. Прангата я дрънкаше нарочно, колкото му е сила, за да обръща на себе си вниманието и на затворници, и на заптии. Отгдето преминеше, всеки му ставаше на крака, всеки го считаше за гордост, ако той приемеше да отговори на неговата „мерхаба“.

Амиш разбойникът беше на възраст около на 25 години, с големи и черни като на гарван очи, тънки вити вежди и малки подсукани на ибришим мустачета, въобще той беше извънредно хубавец човек, което идеше в контраст с неговото позорно занятие — разбойник. Когато той се подаде за пръв път на двора в тоя кайфет, със скъпоценно кехлибарено дълго цигаре, което накриво стискаше в устата си, на всичките привлече вниманието без изключение. Турските затворници и заптиите конашки въздъхнаха, т.е. стана им жално и мъчно, че подобен герой е принуден днес да лежи в една стая с проклетите комити. Но колко тия последните останаха зачудени и гръмнати, когато Амиш премина покрай тях само, изгледа ги с презрение, никъде не се спря, а тръгна към нас, комитите, които по причина на синджира, който ни съединяваше натясно, бяхме седнали всинца на една дъска. Той ни поздрави любезно, нарече ни „аркадашлар“ (другари) и седна с нас наред, като заръча и за себе си, и за нас по едно кафе. Един стар турчин, който помисли, че Амиш се е сбъркал, т.е. не ни е познал, че сме комити, доближи се до ухото му и му обади, че сме царски душмани, неприлично е да сяда до нас и да ни нарича „аркадаши“.

— Все едно, те са от моя еснаф хора — отговори Амиш нависоко, така щото всички да можат да го чуят. — Ако аз бях войвода на тия момчета (т.е. на нас, комитите), то работата щеше да бъде по-другояче. Най-напред щяхме да изколим пашите и каймакамите, които са първите душмани на сиромаштата. Но не се е минало: като се освободя, което няма да бъде късно, ще си избера за другари изключително комити. Те са по-пешкин момчета.

Амиш говореше това сериозно и натъртено, а турците наоколо се пукаха. Това той говореше повечето от инат към правителството; а може би и да беше убеден, че ние, комитите, които така също сме против пашите и каймакамите, нищо не ни дели от него. Неговата

вражда към всичко, ще е правителствено, нямаше граници. Откак той влезе в затвора, бунтовниците, които бяха в неговото отделение, прах не даваше да падне върху им. Един ден заптиите не пуснаха сестра му, малко кадънче, да дойде при него и му донесе едно-друго. Когато ни пуснаха вечерта на двора, той застана под прозорците на агите и почна от края. Най-напред започна да псува заптиите, че били хора едепсизи; после дойде до ефендетата, каймакамина и кадията, които нарече московци, а най-сетне — отиде и към Цариград. Дълго време никой не му се обади нищо, всички слушаха, а заптиите си намираха работа другаде. Такъв беше неговият авторитет, такъв е той и на всички прочути бабаити, за които се парализираше всеки закон от провинциалните власти. Амиш беше бягал няколко пъти от ръцете на правителството, избяга и сега. Ние бяхме в Търново, още, същия почти месец, когато се научихме, че като го карали за Русе, сполучил да избяга по пътя, разбира се, с помощта на заптиите.

Сегиз-тогиз в затвора дохождаше и в. „Дунав“, който четеше на висок глас Кючюк Мехмед, за когото казах вече, че имаше отгоре си и малко ходжалък. Затворени хора, всичките се интересуваха от новини, в това число и циганите. Разбира се, че техният интерес беше много прозаичен, все за едно и също питаха, слушаха и искаха да им обади вестникът няма ли да стане някоя гюрултия, каквато и да бъде, щото и те да видят бял свят. Помаците, които, макар и да слушаха прегънати, като се четеше турската страна, но нищо положително не можаха да разберат. Затуй вземаха после вестника от турците и дохождаха при нашия синджир да им го чете някой от произнесените вече комити. Аз не смеех да взема отгоре си тоя приятен труд, защото политиката страдаше и вънкашно, и вътрешно. Попоглеждах само през рамо и през глава, като четяха другите, дордето не ме зърнеше някой циганин и извикаше с учудване, че и аз съм се интересувал от вестник.

---

[0] Отпосле Каблешков ми разказа, че когато ги нападнали в планината, Волов, който бил останал да пие вода пра един извор, изгърмели отгоре му я го убили. Разбира се, че това не бе вярно, защото Волов се удави в р. Янтра, при Бяла, после двадесет деня. ↑

[0] Гл. том II от нашите записки. ↑

[0] В 1888 г. тоя дядо Беню Цървулджията беше повикан като пострадало лице по делото на Яка разбойника в София, който беше го обирал и водил по планината за пари. В показанията си той изповяда в заседанието на съда, че Яко му вързал ръцете и щял да го коли на неговата мандра. Но преди да стане това, той, Яко, заповядал да заколят един овен, от стадото на дядо Беня. „Господин войводо, не бива ли вместо овен едно яренце да си заколите, те са по-сладки“ — казал дядо Беню. На въпроса от страна на прокурора защо е той поискал яренце, а не овен и как му е дошло на ума за подобни работи във време, когато ще да го колят, дядо Беню отговори: „Е, мило ми беше за овена, защото повече струва!“ Всичката публика кихна, та се засмя. Та думата ми е, да се не чуди никой, че дядо Беню и другарите му, които са със същите понятия, са били против вьстанието. Който е турял своя живот по-горе от добичето, може ли да се предполага, че ще да се занимава с някаква си свобода? ↑

[0] Гледайте Биографията на Ботева от нас. ↑

[5] Гл. Биографията на Ботева от нас, стр. 446, 467. ↑

[6] Гл. същата страница от Биографията на Ботева. ↑

ГЛАВА III. СЕВЛИЕВО

I

Няколко деня след докарването на Обретенова, един ден после пладне чаушинът обяви от прозореца да сме се приготвлявали за път. Разбира се, че после това нечакано съобщение, причините на което никому не бяха познати, смути всички ни, защото предполагахме, че и към бесилка може да се върви. Съобщението беше само да се готвим, а за къде — тайна оставаше. Своята заповед чаушинът допълни, като се обърна към мене отделно и ми обади, че и аз съм пътник, и аз отивам с „баш“ комитите. Изкараха ни на двора, коваха ни и заключваха в кофари и белегчета цели часове, проверяваха ги, даваха наставления и пр.; а наоколо се въртяха десетина души конни и пеши жандарми, които щяха да бъдат нашият конвой. Вместо двете ръце на всекиго да заковат в желязо, направиха така, щото на двама души, които бяха един до други, вземаха по едната ръка и ги заковаваха в едно и също желязо, а другата оставаше свободна. На вратовете имаше така също общ синджир, който съединяваше дясното с лявото крило. Прочее, за да побегне някой, ако имате такъв с подобно лековерие, трябваше да троши две железа от един път. Освен петимата другари от Ботйовата чета и аз в общия синджир туриха още и двама души селяни на двата края като стражари. Те бяха от Троянско, овчари, набедени, че давали брашно на бунтовниците. По тоя начин в един синджир ставахме осем души; осем души на една линия трябваше да вървим.

Дордето трая заковаването, заптиите не преставаха да ме утешават да не съм се боял от грозния синджир, който бил определен за другиго; че моята невинност била позната вече по големите капии и пр. На тръгване всичките турци затворници станаха на крака да се простят с мене, като ме благославяха да ми помогне бог да се отърва по-скоро.

— Не ни забравяй — продължаваха те, — като ти се падне човек, проваждай ни много здраве, да се разбираме.

Докато излезем из град Ловеч, двама души заптии вървяха напред, за да ни отварят път, защото, ако се случеше да се препречи някоя кола из тесните улици, за осем души не беше удобно и желателно да се провират — можеше някой да се откачи. Минахме Осма, по големия мост на който са дюгени и от двете страни, и хванахме нагоре въз баира шосето.

— В Търново отиваме! — пришепна Сава Пенев, който познаваше това шосе и който все за Търново бълнуваше, защото там щяха да го режат за бяс.

— За Русчук ни карат — възрази Обретенов, който така също в тоя последния град се беше подвизавал по занаята.

Заптиите или по-добре чаушинът, който ни караше, всичките бяха добри хора, с изключение на един-двама, гласът на които не беше решаващи. Не само че бой нямаше, но и обикновените псувни липсуваха. Но и с тия преимущества нашето положение беше от критическите. Юнската жега, голите камъци, тежките железа и дългата линия синджир правеха нашето пътуване едно от най-трудните. После няколко часа пътуване на мнозина цървулите излязоха от краката, боси почнаха да вървят. Спряхме се на едно ханче, ханджията на което Сава Пенев познаваше, продавал му е едно време крадени коне. Сега той се преструваше, нещо твърде естествено, че не го познава.

— А бе, байо, защо не ни дадеш по един чифт цървулци, за хаир? Когато се върнат чифутите от жътва, ще да ти ги заплатим — извика Савата нависоко.

— Откакто излязоха като вас търговци, не цървул, но подлога не остана вече — отговори ханджията със същата дързост.

Заптиите пиха кафе и не му заплатиха. По-нататък, близо до един кладенец, срещнахме един българин, търговец из Търново, на име Никола, придружен от едно заптие, защото по това време всеки, който искаше да не бъде обвинен за комита, трябваше да плати на правителството да му даде един другар от своите пазители на тишината. Тоя българин се спря, попита нашите и своето заптие има ли позволение да ни даде някоя пара за тютюн, на което те отговориха, че да се прави себап и хаир и земните царьове не са в правото си да забраняват. Насърчен от тоя отговор, Никола даде на всинца ни по един цванец, който по онова време стигаше за тютюн цяла неделя. Неговата

постъпка и на турците се хареса даже, които си казаха, че българинът, макар и да е българин, имал османлийско възпитание.

Близо до с. Рабьово, по шосето към Севлиево, се дигаше някакъв си прах, който дълго време заптиите не можаха да разберат от каквото призхожда. Като дойде тоя прах по-наблизо, познахме, че това е войска. „За Сърбия отиват“ — спусна се, та каза едно заптие, което за нас беше новина, при всичко че войната със Сърбия не беше се почнала още (това беше на 23 юний 1876 год.). Като дойдохме по на близко разстояние с тая войска, нашият чаушин спусна се да ни скрие от солдатите.

— Момчетата се разярени, като знаят накъде отиват, ще направят някоя пакост на комитите — каза той.

По тая причина отбиха нашия синджир в една висока нива от пътя настрана и там налягахме, налягаха и заптиите, дордето премине войската. Вечерта спахме в селото Рабьово, от горня страна на шосето, на половин път между Ловеч и Севлиево, изключително с турци населено. Дордето ни намерят място за спане, изправиха ни да чакаме до дувара на селската джамия. Цялото село се събра около ни, от най-стария ага до най-малкото турче. По наш адрес те говореха стотина предположения и дивотии, като ни мислеха, че не разбираме турски, защото заптиите им бяха казали, че ние сме същинските комити, пратени от московеца. Но когато се обадихме, че сме тукашни и говорим по-добре от тях турски, те зяпнаха.

— Не ме ли познавате? От вашето село съм купувал вълна — се изви и доложи Сава Пенев.

После това последва едно обяснение между селяните и заптиите, че комитите са изключително ерлии (местни), били те пратени от московеца, били от сърбина, непременно трябва да бъдат българи, „наши петковци“ — прибави едно заптие. И тука бой и псувни нямаше, което беше за чудене в тия времена. През нощта ни натъкмиха в къщата на мухтаря, в една малка стаичка ни наредиха като сардели, в която се намираше и един стан за тъчение, и на кадънката, която тъчала, чехлиците стояха още при подножите на стана. За вечеря ни дадоха само сух хляб, една чорба тестяна и лучец. А синджирът от вратовете ни и белегчетата от ръцете никога не отключваха, чак в Търново се освободихме от тях.

От с. Рабьово до Севлиево е три и половина часа, там трябваше да стигнеме на другия ден, за където и потеглихме на заранта в пълен състав. Отдалеч градът се белее със своите минарета, струва се на човека, че е много близо, но това е оптическа измама. Там при една чюшма срещнахме на пътя една чета българи, посред които се развяваше турски байряк. Тоя, който го носеше, имаше на феса си полумесец от сърма, знак на някакво си отличие. Той остави линията на своите другари, доближи се до нашия синджир и ни каза нависоко:

— Колко сме души в тая чета, довечера ще да запалим по една свещ и ще да се молим богу да ви избесят всинца ви утре!

Каква беше тая чета със знаме и защо толкова робска ревност от страна на нейния байрактар, аз не зная. Приличаха като да бяха от ония, които ходеха едно време в Цариград да косят сено, т.е. войниците, или пък че се връщаха от царска ангария.

В Севлиево стигнахме още с видело; па и другояче се не можеше — заптиите бяха готови половината от нас да изтрепят, но само деня да стигнат. По само себе си се разбира, че нашият синджир и в Цариград можеше да привлече любопитни, а не и тука, в това отдалечено граденце. По тая причина чаршията и от двете страни се стичаше подиря ни, но само турци, а нашите българи нямаха това право, едно, от страх да ги не заподозрат в симпатии, а, друго — от жалост. Ние останахме зачудени, щом се подадохме в местния затвор — нашия хотел, — на който освен отделението и дворът беше пълен с българи само, граждани и селяни от всякаква ръка. По техните лица, по вниманието и впечатленията, които им произведе нашето появяване, отведнъж ги познахме, че не са те борчлии, чапкъни и пр., но хора от нашия еснаф, хора въстаници. Тия бяха повечето от околните старопланински села: Ново село, Батошево и Кръвеник, които, както е известно, бяха въстанали тая година с оръжие. Числото на затворените може да имаше в севлиевския затвор около 120–150 души: свещеници, учители, младежи, старци и пр. В тоя затвор, който се пада отстрана, като се влезе в конака, ние не можахме да видим ни един турчин, всичките бяха българи. Нямаше и българи затворници за обикновени престъпления. Може би на друго място да имаше затвор за тия последните.

Сред двора ни спряха, дордето ни проверят. Бяхме седнали на колело да си почиваме, но често трябваше да дигаме тежките железа и

ставаме на крака пред всяко ефенде, което от любопитство дохождаше да ни погледа. Всеки се интересуваше да види комитите от Ботйовата чета, минали от Влашко. Аз и други още не бяхме от тая чета, но понеже тя имаше болшинството в нашия синджир, нейното име се и слушаше. По едно време един юзбашия се изтърси при нашето колело сред двора и изсипа напредя ни една торба пексимет, като ни каза да заповядаме.

— Тоя пексимет като че е земен от комитите? — каза Сава Пенев, който завинаги имаше обичай все да казва по нещо.

— Вземете си думата назад, нашият цар-баща не струва кабул да храни своите затворници с комитаджийски хляб! — отговори юзбашията повече увешателно, отколкото сърдито, защото си личеше, че е човек с меко сърце.

— Ефендим, защо давате хляб на тия едепсизи? Те не са наши българи; те са крадени от бащи, сърби, манафци, гърци и други оше вери, така щото от тях излязло катъри — каза един българин с твърде дълги мустаци.

Сава Пенев му отговори на това с нецензурни слова, от които се разсмя и самият юзбяшия. Тоя българин беше новоселец, затворен като бунтовник, но за подлите му дела беше оставен да ходи свободен, както отпосле ни обадиха севлиевските затворници. По чест и по авторитет, за нас нарочно изпразниха едно отделение от затвора, най на кюшето откъм конака, и ни вкараха вътре със синджира заедно. С такава тържественост преминахме ние през един дълъг сайван, пълен с бунтовници, които, от стресвание или от уважение към нас, станаха на крака и изпращаха синджира ни с глухи въздишки. Когато затвориха отделението ни с ключове и кофари както вратата, така и краищата на синджирите, на дупката на нашата врата се появи най-напред един свещеник с мъченическа физиономия и голяма гуша, с каквито се срещат хора по балканските теснини.

— Юнаци! — каза той. — Вашата слава и на тоя, и на оня свят ще да бъде равна с оная на спасителевите апостоли! Бог нека ви е на помощ, името ви да се слави во веки веков!

Тия думи, които ние за пръв път чувахме, откак бяхме попаднали по затворите, твърде силно ни трогнаха, забравихме на минутата още и мъки, и неволи. Мнозина от синджира ни викнаха да пеят бунтовни песни. После светиня му изредиха се и дойдоха на дупката много от

затворниците, които ни поднесоха своите поздравления и съчувствие. В нашето лице те гледаха важни и многозаслужили хора, просто благоговееха, защото, според както им разказали турците, нас карали за Търново, гдето на втория ден ще да бъдем избесени. Други дойдоха и ни поискаха имената, кой откъде е, где е бил и где е хванат, за да останело нещо за историята. Най-после яви се на същата дупка едно севлиевче, на име Тасо, не бунтовник, преди въстанието затворено, но вярно и честно момче, съобщител между града и затворниците, защото го пущаха да ходи навън, което ни обади, че братията по другите отделения ни събрали парична помощ от около 150 гроша, сегашни 150 лева, с които да можем на другия ден да си хванем кола за Търново. Дадоха ни още тютюн, ястие, вестници („Ново време“ и „Зорница“), с една реч, ние бяхме героите тая вечер измежду 150 души, така също като нас въстаници. Бяхме насядали да вечеряме вече, когато външната врата на общия затвор се отвориха, куп заптии и други тичаха, като че носят глава. Спряха се на нашата врата, бързо отвориха и отключиха синджира ни и като кучета ни повлякоха навън.

— Скоро! — викаха всички с един глас.

Кой гледа блъскание и влачение, то настрана; но ние пожълтяхме малко, защото си помислихме, че е дошла някоя бърза заповед, за да ни „пребесят надве-натри“, както си виражаваше Савата. А работата била твърде обикновена: каймакаминът, който отсъствувал и сега се завърнал, пожелал да ни види в пълен състав, ето защо толкова бягание и бързание от страна на служителите. Той, каймакаминът, още с няколко души ефендета, чакаше на крака пред конака на стълбите, гдето ние му се представихме боси, със синджирите на вратовете, парадно. Той беше облечен твърде спретнато, с европейски дрехи, и изгледваше да е интелигентен човек.

— Откъде сте вие? — ни попита той на турски.

— Кими от Русчук, кими от Търново, сбирщина сме — превари, та отговори Савата.

Каймакаминът не се задоволи с този отговор, но всинца ни попита наотделно кой откъде е, где е хванат и от Влашко ли е минал. Аз, за да не би да стане някоя погрешка, почнах да долагам, че не съм от Влашко: но той махна с ръката си да мълча и прибави:

— Язък за младините ви!

Това „язък“ твърде много ни смути, цяла нощ го коментирахме, да не би каймакаминът да разбира с туй, че нашата работа е свършена вече. Севлиевските местни въстаници в затвора, с които ни делеше една стена, само се чудеха с какво да ни угодят още, тъй като щяхме да им бъдем гости само до заранта.

II

Но славата ни твърде скоро трябваше да потьмнее безвъзвратно, без да бъдем вече предмет на разговор. На мръкване беше, когато се зачу вън в двора силен шум, вик, тропание на коне, дрънкание на сабли и звънци от пощенска кола, наречени тогава *шаркет арабалар*. Всичките затворници протегнаха уши. Ние можахме да видим чрез тясното прозорче на своя кауш множество заптии, които едвам-що сллзваха от конете си, един юзбашия и две талиги, на които само задната част се виждаше. Имаше нещо важно и ние поискахме сведения от другото отделение, които ни се дадоха след малко. Те ни казаха, че трима души българи, двамата севлиевчени, а третият непознат, със синджири на вратовете и с белегчета на ръцете били докарани от Търново с твърде голям салтанат.

Движението беше извънредно по конашкия двор. Всички тичаха, от малкия до големия, всеки за своя сметка даваше заповеди. Шушукаха си, съветваха се, най-после отвориха нашето отделение и вкараха вътре тримата знаменити гости. Освен че не им отвързаха ръцете, както направиха на нас, но ги вързаха още със синджир от прозореца. Те не бяха чужди нито на местните бунтовници отвън, нито пък на нас. Единът от тях беше Тодор Кирков из Ловеч, момък като планина, на 30 години, бунтовник и апостол още в Първи Търновски окрьг. Останалите двама бяха севлиевски младежи, патриоти и бунтовници, хванати в Севлиево, но откарани преди малко да се съдят в Търново, отгдето ги връщаха сега. Те бяха: Стефан Пешев, председател на севлиевския революционен комитет, човек интелигентен, също млад и извънредно симпатичен, по-голям брат на известния сега публицист П. Пешев, който се обвиняваше в подготовлението на бунт срещу държавата в града Севлиево и окръга му. Третият беше Йонко Карагьозов, сбутано и грозно момче, но с идеална душа и с благородно сърце, пак агитатор за въстание, за право и за свобода. С всичките тия се здрависахме или по-добре само похванахме по ръцете, които бяха вързани, както казах, и на минутата още, с първо влизание, отношенията ни и разговорът ни станаха братски.

Те бяха осъдени вече, но присъдата им, или *илямът* им по тогавашно, не им беше познат още. Но според техните думи, както ги уверявали, били осъдени по осем години на заточение към Азия. За тая цел и ги прекарали през родните им градове, за да се видят със семействата си, както *гласи* законът, и да си вземат едно друго, като дрехи и пр, И наистина, това тяхно казване се потвърдяваше и от севлиевските власти. Севлиевският юзбашия, който нищо не знаеше още от търновската присъда, дойде на прозореца и по начин твърде учтив обади на Пешева и на Карагьозчето да знаят, че утре са те пътници.

— Утре вие тръгвате, Стефане — прибави той лукаво. — Няма нищо; осем години като осем деня ще да дойдат и с божията воля вие сте си пак в Севлиево. Какво да се прави? Мъчихме се да ви отървем, но не можахме! Затуй, казвайте какво ви трябва от къщи, да направя аз тедарик още отсега да ви се изпрати.

И сиромах Стефан заедно с другаря си Карагьозова не можаха да сварят да дават поръчки. Нареждаха: ризи, гащи, пари, вересии, много здраве, дюгенски разправии и пр., и пр.

— Баш юстюне, баш юстюне, всичко ще да бъде извършено според волята ви — отговаряше юзбашията.

— Ама не може да бъде лъжа, че ние не сме осъдени само на заточение — почна Пешев, като си отиде вече юзбашията. — От Търново дотук аз бях в една кола с тамошния юзбашия. Питах го да ми обади правото: на какво съм осъден? Той ми отговори: „Чоджум, няма защо да те лъжа. Нито ми си брат, нито пък има защо да се боя от тебе. Вързан стоиш до коляното ми, пазят те толкова заптии. Твоят живот е харизан; осъден си на заточение, до Севлиево отиваш да ти се прочете илямът, да чуе за това наказание населението. Друго нищо няма.“

Ние от своя страна се спогледнахме един други с чувство на страх и съжаление, а Савата си поклати даже и главата. Всичко беше наяве; но трите жертви не бяха в нормалното си положение, не можаха да видят и забележат що се вършеше с тях, при всичко че се съмняваха дълбоко. Тодор Кирков, комуто никой не правеше никакви любезности, все едно и също твърдеше:

— Куча вяра са, братко, недейте ги вярва и слуша, очи само мажат. Светът да се провали, аз пак съм уверен, че ние ще умреме!

С наведени очи ние възразявахме Тодору, че той се лъже; но и възражението ни беше нещо по-отчаяно, отколкото поръчките на юзбашията. По едно време зачуха се женски гласове вън до прозорците, които изреваха в един глас и се прилепиха на прозореца. Те бяха майки, сестри, жени или други роднини на Пешева и Карагьозова, това не можа да определя, плачеха и нареждаха сиромашките, сърцето да се разкъса на човека.

— Какво има? Какво се чува? Не бойте се, приготвихте ли ни едно друго? Утре ще вървим — говореха жертвите.

— Ох, ох, ох! — отговаряха сърцераздирателно жените.

— Подайте си ръчичките да ги похванем, рожбо, синко, пиле! — викаха нещастните жени и пъхаха своите ръце през тясното прозорче, което не беше прозорец на човешко жилище, но мазгали.

И двете жертви насочиха своите вързани ръце, по които се налепиха изведнъж по няколко разтреперени пръсти! Тая сцена никога няма се изглади от моето впечатление, помня я и гледам я като днес. Родителите на осъдените, се вижда работата, че бяха разбрали вече истината, а може би бяха видели и направата на бесилницата в града, та затуй дойдоха с такъв плач на затвора. Тяхното дохождание не било позволено, защото, щом захванаха да си пъхат в прозореца ръцете, нападнаха ги заптии, които с блъскание и шибание ги откопчиха от прозорците. Дордето това произхождаше, третият осъден, Кирков, ни пришепна скришом от двамата си другари, че тях ще ги бесят, това той знае още от Търново. Него бяха хванали в Еленско, предала го на турците една жена. Като го докарали в Елена, един от тамошните чорбаджии, комуто казваше и името, заплюл го и му казал, че ще да отиде на хаджилък, ако чуе, че са го обесили. Той ни заклеваше другарски, ако останем живи, да отмъстим за него, да запалим целия град Елена, в който няма нищо българско.

Подир заминуванието на нещастните жени на вътрешната врата на нашия кауш се появи горепоменатият Тасо, за когото казах, че беше съобщител между града и затворените. Той поиска да говори, но сълзи и хълцания го задушиха, устата си не можеше да отвори. Ние разбрахме още един път в какво се състои работата, т.е. че бесилницата се готви вече; но нищо се не решихме да проговорим.

— Какво има, Тасо? Какво се чува навън? — попитаха отведнъж Пешев и Карагьозов, устата на които бяха изсъхнали.

— Ох, братко, братко!… Кой се надяваше на това… — отговори Тасо и се изгуби от дупката, цял-целниничек залян в сълзи.

Общо мълчание и униние последва помежду ни после явяването и съобщението на Таса. Както ние, така и тримата злощастници можаха да разберат вече какво ги очаква на другия ден. Никой не смееше да вземе думата, да наруши тишината и направи тълкование на думите на Таса, всеки гледаше напредя си. Тодор Кирков след едно глухо изпъшкване вдигна гордо глава, подпря се на коляно и запя: „Сбогом, мила майко, сбогом, драги приятели.“ Придружи го и Ст. Пешев. Кое сърце можеше да остане чуждо на тая предсмъртна песен?… Песента бе унила, тя приличаше повечето на плач, на сълзи и на темян, отколкото на песен в пълна смисъл на тая дума. Ние, т.е. нашият синджир, останахме вкаменени, не смеехме да се погледнем един други в лицето, като че ние бяхме виновниците, като че ние щяхме да изпълняваме на другия ден грозната присъда. От една страна, благоговеехме пред свещената песен на жертвите, а, от друга, се чувствувахме, че като оставаме живи, не сме достойни да споделяме погледите и пъшканията на мъчениците, над главите на които се виеха вече геройски венци! Страшно изпитание и наказание! Същото това ставаше и във вънкашното отделение, гдето се намираха около петдесет души други бунтовници, сътечественици и другари на осъдените, на които само дълбоката въздишка се чуваше. Прекрати се вече всякакъв разговор помежду ни, макар и да си знаехме сърцата, макар и за едно престъпление да бяхме тикнати тука в тая дупка. Имахме много работи за питане, ако не за въстанието в Севлиевско, то поне за съдбата на другарите ни в Търново: но кой смееше да направи това святотатство, да говори за земни работи с вързани пред касапницата хора.

Нашите нравствени мъки се прекъснаха от завъртяванието на ключа в ключалката на пътната врата. Нощ беше вече, когато вратата се отвориха и в отделението ни влязоха няколко без оръжие заптиета. Ние се спогледахме с осъдените, погледнахме общо и заптиите да разберем за кого се касае тяхното нощно посещение. Ние бяхме предмет. С глава и с махвание на ръка ни заповядаха те да ги последваме, т.е. да излезем навън при многото затворници. И те, заптиите, разбраха най-после, че е мъка и наказание да се гледат очи в очи такива две категории хора, от които на едните 12 часа оставаше

още живот, а другите живееха още с крилати надежди. После нашето излизание вратата пак се затвориха, на които се постави и караул. В големия затвор ние се вече научихме наздраво, че две бесилници, за Пешева и за Карагьозова, са приготвени вече сред града, близо при къщата на Пешева; а Т. Кирков, като родом от Ловеч, там го изпращаха да бъде обесен. А уверенията на турците, които те даваха на осъдените, че те ще вървят на заточение, се правеха с единствена цел да не би да им стане нещо, да се стреснат и не можат да отидат до бесилницата; а в такъв случай всичко си изгубваше ефекта. Между тия затворници ние видяхме истински мъченици. Някои от тях бяха с изскубани мустаци, други горени с железа, трети държани обесени за краката и гладни. Тия мъки са се правили да обаждат затворените.

Другият ден, страшният ден, беше петък, 25 юний. През нощта имаше дъжд, гръм небесен и светкавица, която се показваше във вид на тесни дъги и през мазгалите на нашето жилище.

— Бог да им е на помощ, света Богородица да ги запази — тоя гръм е за тях, праведни отиват! — говореше един стар свещеник на нисък глас.

Рано заранта, дордето имаше един час да се съмне, заптиите се развикаха по конашкия двор, саблите им се раздрънкаха, започна се грозното тържество. Всичките затворници, от които мнозина не мигнаха нея нощ, бяха вече на крак, погледите им стреляха позорната врата, която подир малко щеше да се отвори и даде ход на трите жертви. Свещениците, които не бяха малко в затвора, отдавна четяха молитви по кюшетата на затвора с нисък глас. Те се молеха за душите на осъдените, за своите съжители, за България, за цялото християнство. И осъдените, виновници на мусулманското тържество в Севлиево, даваха знак, че са се постарали да напрегнат сили и изтърпят юнашки на бесилницата. Какъв ли е бил техният сън през тая последна нощ от живота им! Те чуваха и виждаха всичко и само с това изказваха своя огън, че запяваха от минута на минута с глас на полумъртъв човек. Съмна се вече добре, черните облаци, които през нощта сипеха гръм и светкавица, бяха побелели, небето представляваше огледало, градският шум от отваряние дюгени и продавание на едно, на друго дохождаше и до нашите уши, чуваха го безсъзнателно може би и ония, които за последен път се прощаваха с хубавата юнска заран, с родното огнище, с тихата Росица, със

старопланинските ветрове, с милите детски възпоминания, със златното бъдеще и със светата надежда. Конашкият двор малко по малко се напълни с публика, изключително турска. Тук бяха всичките ефендета, големци и заптии, между които сновеше юзбашията, облечен парадно. Шумни разговори, псувни и смехове вървяха помежду им разбъркано.

При изгряванието на слънцето отвори се страшната врата. Най-напред извадиха Т. Киркова, опетлан по всичкото си тяло със синджири. Туриха го на двора в една талига заедно с няколко заптии и конете хвръкнаха из портите. Него откараха в родния му град Ловеч, загдето беше предназначен да се обеси и гдето го обесиха на другия ден. Когато той минуваше през нашето отделение, каран от пет-шест щика, спря се до вънкашните врата, изви си главата и извика: „Сбогом, братия!“ Кой ще да му отговори: „Сбогом, юначе!“ Всички отсякоха вратове и се сториха, че не чуват и не виждат. След няколко минути сам юзбашията, придружен от няколко заптии, влезе в затвора да извади останалите двама осъдени, Пешева и Карагьозова. Сега гробната тишина измежду затворените бунтовници беше в своята апогея. Всички онемяха на местата си, когато железата задрънчаха и двете жертви се подадоха. Тия последните силно изпъшкаха и мълчеливо вървяха между двата плета заптии.

— Все същото говори, Иване, аз нищо не казах за тебе в Търново! — каза Пешев на едно младо момче, ако се не лъжа, затворник, покрай което минуваше, като го караха на бесилото.

Тая смелост, тоя священ и патриотически дълг в подобни минути порази всички, които малко-много можаха да оценят отличителните качества на човешката натура. В късо време конакът се очисти заедно с двамата мъченици. Подир 20–30 минути заптиите се завърнаха в конака с пушки на рамо, засмени до ушите. Те разказваха на четири страни за бесението, смееха се, подиграваха се как плачели жените и простирали ръце към бесилницата, как един от тях щял да ръгне една със своята касатура.

III

Като се свърши това тържество за турците, дойде ред и до нас, не ни забравиха. Яви се един чаушин и ни обади да се стегнеме, Пътуването, колкото беше трудно от Ловеч до Севлиево, оттук до Търново щеше да бъде по-мъчно по причина на дъжда, който се изля през нощта, както казах. По тая причина, понеже имахме стотина гроша, събрани от севлиевските бунтовници, настояхме да поискаме от правителството да ни хване талига. Това наше желание, което не представляваше нищо особено, не се прие.

— На хаджилък ли ще да вървите, пезевенклер? — отговори смотрителят на затвора.

Ние настоявахме. Надумахме се, че щом ни изкарат на двора, да налягаме на земята, един да каже, че краката му се подбили, други, че стомах го боли, трети — глава и т.н. Щом пристъпихме няколко крачки към двора, навързани и оковани, както тръгнахме от Ловеч, т.е. пак осем души, целият синджир по команда се сложи на зелената трева. Селяните от Троянско, които пазеха двете крила на синджира, не бяха съгласни, не седнаха, но само клекнаха, и то като ги опънахме със синджира.

— А бе, брате, защо се гевезите? Ще си докарате някоя беля на главите! — говореха те.

Заптиите, които вървяха подиря ни, ритнаха ни по няколко пъти да ставаме, но като не ги послушахме, обърнаха се нерешително към юзбашията да му искат съветите.

— Какъв е тоя маскарлък от вас бре, дявол да ви вземе! — изкрещя той на заптиите. — Тия душмани и тука сред конака посред пладня ли ще ми продават комитаджилък? Удряйте!

После тая изрична заповед пояси, касатури, камчици и ритания заиграха по нашите гърбове. Удряха и двамата селяни, без да ги чуят, като се оправдаваха, че те нямат хабер, съгласни са да вървят. До едно време, до вторий и третий удар, показвахме твърдост в характера, но като се отиде по-надълбоко, появи се колебание. Някои изпомежду ни тъй стремително наскачаха, щото и другите в синджира повлякоха подиря си. Савата, който от всинца ни имаше най-дълги мустаци,

опънаха го за тях и той тръгна като кираджийски кон. Необмислено постъпихме; трябваше да предвидим, че после обесването на Пешева турците естествено бяха много наострени, нямаше си следователно мястото нашата претенция. Късно беше вече. Като ни дигнаха от двора на конака, не ни подкараха като хора, но като кози, които притежателят на някоя градина е намерил, че му изяли сеитбите, а сега ги гони. От града не бяхме излезли още, от стените на самия правителствен дом се започна биението, сред чаршията.

— Блъскайте, момчета! Блъскайте тия неверни кучета — викаха оттук-оттам турци, насядали с чибуци по кафенетата, като се обръщаха към заптиите.

Такова беше раздразнението в града Севлиево после обесването на двете жертви. Заптиите не бяха вече вчерашните от Ловеч, но нови, севлиевски. Помежду им имаше един циганин, на име Сулейман, който беше от най-свирепите. Когато наближавахме някоя локва или кал до колене, тоя Сулейман ни шибнеше да бягаме и ударим през калта, а сам той се обесваше на синджира ни да го носим на вратовете си или възсядаше само едного и викаше да бягаме *араван*. Няколко часа извървяхме вече от Севлиево, а тичанието и боят не преставаха, пот като из ведро течеше, всинца слехтяхме като добитък. Двамата троянски колибари, които плачеха като деца — чудно, че бяха селяни, по-здрави от нас, — хвърлиха си най-напред абичките на пътя, а после и обущата; ние, останалите, хванати в планината, нищо нямахме за хвърляне. Те, селяните, лягаха и коленичаха по пътя от уморявание, чрез които си действия на вързаните до тях отекоха ръцете, понеже бяха заключени в едно желязо. Страшно беше положението ни тоя ден, всинца си шепнехме помежду си, „че днес ще да се мре“. Никаква милост не можахме да изходатаиствуваме, на всяка дума за молба отговаряше ни се с юмруци, шамари и псувни.

От Севлиево се спряхме едвам на беклемето, което е от лява страна на шосето, на час и половина или по-повече от града, и то благодарение на чаушина на конвоя, който се уплаши да не би да умре някой от нас. Горе в това беклеме, гдето правеха и кафе, ние поръчахме на всичките заптии по едно, като мислехме да ги умилостивим малко. И действително, тая малка жертва и обясненията на някои от нас на турски език предразположиха ги поне да заговорят с нас. Но циганинът Сулейман все същият оставаше. Както и да е, но щом

приеха да ни пият кафето според своя обичай, омекнаха доволно; та освен това изгладиха им се впечатленията от севлиевската сцена.

Тоя ден ние свободно можахме да достигнем Търново; но заптиите се сговориха и намериха за добре, че случаят е добър да кондишат в някое българско село, да продадат малко чалъм и да изядат няколко кокошки.

— В Търново, доколкото съм уверен, няма ни поканят на софра у мютесариф-паша, а ще да ядем на някой мискински хан за по 20 пари дряновска чорба — говореше един от тях. — А да бързаме да им заведем комити, и това не си е работа, в тамошния затвор ги има с хиляда. Нека си починем на някое село, нека ни полей вода тая вечер някоя булка с чапрази и с гривни на ръцете.

Измежду другите села избраха за нощна станция махалата Бълван, българско село край шосето. Пладне беше още, когато застанахме от пътя настрани, под сянката на няколко круши. Нас навързаха с пояси и синджири, а те се събуха и налягаха, като оставиха стража. Много се оглеждаха да зярнат някой българин, овчар, орач или пътник, да го употребят за стража, но нямаше.

— Коренът им да изсъхне! Като ги търсиш за работа, няма ги; но комити в Балкана с жените си тичат — забележи циганинът.

Преди да заспят, събраха се на колело под сянката и размислиха по-напред какви ястиета да поръчат в селото за вечерта, загдето щяха да изпратят особено лице изпомежду си. Циганинът поиска той да бъде определен да отиде да приготовлява, но му се забележи, че не е ербап за тая работа. Избраха едно старо заптие, което казваше, че досега може само от махалата Бълван да е изяло двеста кокошки.

— Казвайте сега какво да поръчаме за довечера — каза чаушинът, — защото да направиш нещо като хората, много зависи и от оня, който поръчва.

— Според мене най-напред трябва да се гледа, щото на млякото да не бъде обран каймакът, което завинаги правят бабите за масло — каза циганинът.

Останалата заптийска дружина се изкикоти на това преимущество на млякото.

— Между другите манджи аз съм на мнение да се поръчат следующите — подзе чаушинът с важност на лицето, след като опъна своя чибук. — Едно ягне, напълнено с грозде и ориз, опечено в пещта

на тава; отвън да бъде намазано с масло и посипано с червен пипер, което ще да му придаде един вид червенина, твърде приятна и на вкус, и на гледане. От дроба му и червата да направят чорба, която да не подкиселяват до нашето пристигание. Да заколят шест пилета — мисля, че са доволно, а? Какво ще да кажете, аркадашлар? — попита той другарите си.

— Нека бъдат осем, холам, нам ли остана да се грижим за гяурската стока! — отговори старият заптия.

— От тях трите да бъдат задушени в тенджерата, а останалите опражени в чисто масло на парчета — продьлжи чаушинът. — Да опражат два сахаиа яйца, но да си отварят очите да бъдат пресни, което се лесно познава било по кората, било като се стисне в ръка яйцето и се погледне през него срещу слънцето. Солта им да бъде малко, е тъй на, с два пръста турена (той си държеше трите пръста в едно събрани и си въртеше ръката, сякаш че саханите с яйцата стоеха напредя му). Да посипят и малко червен пипер, който отваря пофта, но за да не люти, да го турят още с маслото да угасне малко. За баницата няма да ти разправям по кой начин да бъде, защото ти и без мене знаеш как се прави. Само гледай да бъде с пресен каймак, който е твърде вкусен по това време.

— Но мед забравяш, чауш ефенди — обади се да допълни едно заптие. — Медът има това свойство, щото повече може да се яде, по не се усеща натъртванието на мазнината, по не се вдъвква на човек.

— То се разбира, че софра без мед е къща без жена — продължи чаушът. — Не само в баниците трябва да има мед, но и тъй отделно да се намира една паничка на софрата, та който иска, да си потопва отделно. Ракия (той каза „бяла Рада“) ще ни стигне около една ока, ока и половина, да кажем. Трябва да знаете, че Търново е близо, по тая причина да си знаеме мярката на устата. Сега да дойдем на соуклуците. Аз мисля, че две паници, едната от айран, а другата от мед, ни стигат. Последнята ще държи мястото на шербет, разбира се, но все в кръга на соуклуците ще влезе. Но не забравяй, че единът и другият трябва да бъдат изстудени. За мезелици, вярвам, че ще имаме доволно, защото селото е богато с овощия, а всичките дворове са на твое разположение. Друго какво да поръчаме, казвайте и вие — се обърна той към другарите си.

— Нещо с оризец не споменахте, а то си би имало хас или кокошка, или пък чист пилаф, само в месо сварен — допълни едно заптие.

— Пезевепците не му са майстори, та затуй го премълчах — отговори големецът.

Няколко крачки беше отминал вече заптията, който отиваше в селото да пече раята на ръжен, когато чаушинът скочи и извика подиря му:

— Чуваш ли? Къща за конак ще гледаш да намериш някоя такава, гдето, знаеш я, да има *хико-мико* (млади жени), на които е благодеяние да гледа човек.

Ние се помайвахме тук-там под сенките, дордето се мръкне или по-добре, дордето поръчаните кавалтии станат готови. Заптиите не бяха вече, както тая заран, свирепи. Предстоящето ходение в село Бълван ги предразполагаше, вардеха се да се не разсърдят, да не би да им избяга апетитът, и псувните даже престанаха, мнозина пееха и се зевзеклендисваха с нас. На всекиго кръщаха по едно име, кого нарекоха войвда изпомежду ни, кого байрактар, кого писар, кого чаушин, тръбач и пр. За Бълванската махала преминахме през Ново село, някогашен център на прочутия патриот отче Матей Преображенский. Тук близо до пътя стърчеше неговото „ханче“, бяло и ново здание, което той беше направил нарочно за криение на апостолите на свободата и други още подозрени лица. Савата въздъхна, като преминахме покрай него, защото много нощи беше прекарал под неговата стряха с отчето.

Слънце не беше заседнало още, когато стигнахме в Бълван. Кехаята, който ни посрещна отдалеч, с първо виждание го биха още, че не носел в ръцете си тояга, негово отличително качество, т.е. неформен бил, да се изразим съвременно. Конакът беше избран в най-хубавата в селото къща. Под дебелите сенки на едно дърво беше постлано на заптиите рогозки, черги и възглавници. Стигнали-нестигнали още, каветата дойдоха. Почна се кефът при най-голямо разположение. За да бъдат още по-добре спокойни, т.е. да не им пречим ние, поискаха да ни заключат в яхъра още с видело. Ние им се помолихме, апелирахме на тяхното величие да ни оставят, дордето мръкне, в градината, за да можем на техни дни да се попощим на слънце за последен път, за което ще да ги благославяме. Молбата ни се взе във внимание, защото, както

казах, агите плаваха в разположение. Скоро заповядаха да излезе селска стража, с която заобиколиха градината, гдето се намирахме.

Где български жандарин, околийски началник, управител или министър най-после може да кротне подобен моабет с такова спокойствие и големство? То е и немислимо. Противоречия се явяват и във възпитания, и в минало, и в традиция, и в понятия, и в национална държавна гордост. Гдето и да се турят сравнения, фиаското е очевидно. Дали с Илдъръм Баязида и Шишмана, или с Амурата и Асена? И да би желал българският жандарин, и да се би напрягал, пак не може се удари с турския заптия. Като насядаха около своя чаушин, който ги покани най-напред; като се облегнаха величествено на възглавниците на лакът; като запушиха чибуците и цигарите; като засърбаха каветата, което ставаше с ред и с такт, по старшинство и по чин, т.е. най-напред опъваше чаушинът и най-продължително сърбаше, а после идеха и другите; като почнаха разговорите, как най-големият даваше тема, как всички слушаха и не прекъсваха никому думата, макар той и глупости да говори; какво уважение и почести владееха един към други; като заповядаха на кмета и на кехаята да развеждат *атовете* — коне не казваха, защото е проста приказка, — всичко това представляваше наглед хора, родени да владеят, управляват и заповядват. А като се ослушаш в разговора им, ще да си съставиш понятие, че турското царство е небесна империя. Какви хвалби, каква гордост и самонадеяност от страната на най-долните агенти на това царство, които получаваха по 70 гроша на месец, не редовно! „Шевкетли падтишахъмсъ, викнал садразаминът и това и онова му заповядал, или толкова и толкова деня му дал мюхлет.“ „Свикал министрите, затворил ги в една стая и им казал: туй и туй искам. Три деня се гледали и мълчели. Най-после шеих-йслямът проговорил.“ „Валиде-султан се била изразила, че тя само на свои разноски може да поддържа войската три години.“ Ходжите от Цариград искали „изин“ три деня да ги оставят на волята им, па после да ги изхвърлят в морето. С една реч, като споменат своето началство или имената на който и да бил големец заедно с названието като „емир-колу“, „насаат“, „бомбашир“, „ферман“, „мазмата“ и пр., и пр., страхопочитание и благоговение ги обладава.

Кефът на каветата трая около един час. После дойде мастиката и мезетата, които отидоха още за по-дълго време. Почна се най-после

генералното сражение с поръчаните през деня ястиета. Щом казаха „бисмиляхим“ и се наведоха над паниците и саханите, всички онемяха вече, всякакви смехове и разговори престанаха, уважение към софрата. Манджите, които оставаха, пращаха ги нам с кехаята със забележка да ядем и помним, че това е за последен път, и да благодарим на еди-кого си чауш ефенди, който не иска да останем гладни, макар и да сме му душмани. Гощаването трая твърде малко, турците не обичат да се гевезят на софрата, което било грешно и недостойно. Когато те се оттеглиха вече и си измиха ръцете и устата — обичай в тях, — когато се излегнаха отново, оригванията им издаваха глас, като кога се отварят шампански стъкла.

На мръкване нас затвориха в яхъра на домовладиката и освен караула, който поставиха на вратата, за по-голяма сигурност заключиха в синджира ни още двама българи, от двете страни, които и като се почешехме, трябваше да ни усетят. Заповедта, която се даде на последните, беше такава, че ако се случи нещо да избягаме, те ще да бъдат обесени с децата си заедно. Дордето траеше кефът на ракията, възползувани от разположението на агите, позволихме си да поискаме и ние по една чашка ракия. Тая молба, която трябваше да предаде едно от заптиетата, свършваше се така: „Комитите, които благоденствуват тая вечер на дните на чауш ефенди, молят го да благоволи и им отпусне по една ракия.“ Подир няколко минути при нас дойде сам чаушинът. Ние скочихме на крака, като го видяхме, но той ни направи знак да се не безпокоим.

— Чапкънлар — тая дума е знак на благоволение вече, — ще ви дам, но страх ме е, че ще ви възври кръвта, ще си спомните за Балкана и ще ми докарате някоя беля — каза той.

Ние дадохме честна дума, казахме му, че сме хора пешкин в „занаята“, т.е. в пиянството, не мръдваме тъй от една-две чашки. После това той сам застана напредя ни с едно стъкло и с една малка чашичка, сам почна да ни налива ракия с ръката си, един вид контрол, да не сме злоупотребили с благоволението му — да се напием.

— Хайде хаирлия, чауш аа, да ти подари и помогне бог да достигнеш до паша! Мир и берекет и тука, и в Цариград, и в нашата одая[1], от мома ребро и пр. — благославяше Сава Пенев с една чаша в ръка, а чаушинът отговаряше: „Аним ишалла!“

В туй именно време, тъкмо да сръбне Савата, отвън до вратата се чуха женски плачове и клетви.

— Да пиеш и пукнеш, син камък да ти се изсипе на гърлото! Гробовете ви да се провалят! — говореше клетвата, като вземаше повод от Савовата чаша. — Ох, цели четирисе деня ще стане, както са го убили, майка, майка! Ония, които го излъгаха, ваши братя бяха, като вас голаци и нехранимайковци. Господ да ви накаже, земята да ви не побере, кьорави и сакати да ходите!…

Удивително от най-напред, кои бяха тия жени, на които бяхме направили толкова зло, та ни кълняха тъй жестоко? Излезе, че техните синове, които били от нашия еснаф, тръгнали с четата на Хр. Караминкова и оставили своите глави в Дряновския манастир. Независимо от всичко това на клетвите и грубите думи Савата отговори с нецензурни думи, от които останаха доволни и турците. Но две думи за тоя наш другар Сава, когото много пъти повтарям вече. И в най-лошите минути, когато въпросът допираше до душата, Савата биваше весел, нищо не губеше от своите сарказми, които влияеха и на турците. По пътя за Търново до една чешма бяха се събрали няколко турци да ни гледат. Като ги наближихме, Савата си изви врата от синджира и попита сериозно:

— А бе, амуджалар, колко се даде тая година йошурът и кой го купи?

И ние, и заптиите, и турците до чешмата, всички кихнаха да се смеят.

— А бе, керата, на въжето отиваш, главата си под мишницата носиш, как ти дойде на ума да питаш за йошура? — каза един от заптиите.

По същия път двамата ни другари в синджира от троянските колиби, боси по дребните камъчки, така се бяха подбили, щото на два ката вървяха и постоянно хленчеха като малки деца: „Олеле, майчице! Отидоха ни краката, смили се, свята Богородице!“ и пр.

— Какво сте се разлигавили бе, пезевенклер? — извика Савата нависоко да го чуят и заптиите: — „Олеле, крака, олеле, ръчички!“ Кой ви е крив? Когато ни носехте хляб по Балкана, не ви боляха крачката, а като кози се мятахте.

— Господ стои над главите ни бе, братко! Не те ли е страх, че ще да спусне камъци и ще да избие всинца ни? Защо ни черниш за права

бога, нали пръв път се срещнахме в тоя синджир? — говореха за свое оправдание селяните.

Разбира се, че на тая студена шега и турците не вярваха даже, но за пакост, струваха се, че я вземат за сериозна, и продължаваха да подпитват Савата по-нататък.

В Акийската крепост, гдето Савата беше осъден на смърт, а после помилван до живот, от един синджир като нашия измежду четири-пет души другари, пак българи, умира един. Държели го два деня непогребан и неизваден от синджира, най-после живите му другари, с нужди на живи хора, поискали своето. Началството обаче строго запрещава никой да не се мърда от мястото си. В отсъствието на последното Савата взема отгоре си всичката отговорност и четиримата другари вдигнали на ръце покойника и го занесли там, гдето той нямал работа. Научава се началството и трима-четирма души жандарми влезли да питат в затвора кой е нарушил заповедта.

— Аз! — отговорил наш Сава.

Надве-натри, на бърза ръка извели го вън на двора, навели му двама души главата, а други му отпрали трийсе тояги, значи, в тоя случай той не печелил нищо. В 1878 г. Савата заедно с всички други осъдени се завърна в родния си град Търново здрав и читав, пак същият. Вечерта още един казак дошел дома им, почнал да псува и пр., а на Савата казал презрително, че той е „лавочник братушка“ „дрянь“ и „тряпка“, кръв се пролива за него. Същата минута още Савата го грабва през кръста и — долу из стълбите в яхъра. Та думата ни е, че с първия освободител, с когото се той срещнал на къщата си, по тоя любезен начин се разправил. Но точка; по-нататък имаме време да запознаваме читателите с тоя наш другар, който е до днес жив. Колибата му, или дачата му на лозето, е до севлиевския път, гдето му работят все негови противници от турско време, в това число и Селим чауш, най-заклетият му враг, който го гонил и прогонил в турско време. Щом се връща Селим чауш от бягство из Турция в Търново, най-напред, преди да го видят, представлява се на Савата.

— Когато аз бях силен, а ти рая — казал той на Савата, — гонех те, изпълнявах своя дълг към отечеството си, защото ти му копаеше гроб. Днес ти си силен, а аз рая, твоят народ е господар. Дай ми правото като човек *бабаит* и ми помогни.

— Ние сме братя! — отговорил Савата и приел под свое покровителство достойния си противник.

Но на думата си. Заптиите не тръгнаха от село, дордето не изядоха още всеки по две-три пилета. От вечерта още изпратиха човек за Търново да купува ракия и каве. За какво още те не превиваха раята, какво не измисли тяхната неограничена фантазия! Така и трябваше да бъде: царството беше тяхно, каквото и да правеха, пред никого не бяха отговорни. Един от тях искаше платно за два ръкава на ризата си; други потърси восък да си направи мушама на ловджийската пушка. Като не се намери восък в селото, селяните бяха принудени да стопят черковни малки свещици, от които извадиха нужното количество; трети искаше ягнешка кожичка да си върже крака, че имал вятър; четвърти — дървено масло, което, не зная защо, му трябвало, и пр. Но най-оригинален беше от тях един. При толкова ястиета, които той не беше и сънувал, поискал от кехаята да му намери една паница оцет, за който може би да е бил петимен едно време, когато е ял сутрин и вечер тархана. Подир ядене вече той надроби в паницата хляб, която тури между краката си, оттегли се настрана до една купа сено, седна сгърбом от другите и почна да лапа! Напредя му имаше един самун резерва, от който дроби няколко пъти. Той същият или друг някой негов другар, като му припаднало от многото ядение, по среднощ излязъл по двора да се разстъпва, като си въртял главата и пъшкал тежко-тежко. Домовладиката на къщата, който ни разказваше това на заранта, и други още селяни се уплашили, като протълкували неговото пъшкание съвсем от друга точка зрение. Те помислили, че може би останалите негови другари са се сговорили и решили вече да изколят нея нощ селото, а той, който пъшкал, като с по-милозливо сърце, дожаляло му и домъчняло за раята, та затуй излязъл да ходи по двора. Да не се види чудно на читателите: по онова време такава беше гаранцията на раята.

---

[1] На турски излезе добре тая благословия; „Бурдада Самбул-дада, безим одадада.“ ↑

ГЛАВА IV. ТЪРНОВО

Късно на другия ден потегли нашият синджир по шосето за Търново. Печеше ужасно, а вода по пътя, чак до чешмата, която е срещу с. Леденик, няма. По тая причина ние бяхме каталясали за вода. Заптиите, които виждаха нашето положение, който овчар, косач или жетвар зърваха по пътя, викваха го да питат за вода. До търновските лозя прекарахме благополучно. Ни бой, ни псувни, ни пък горчиви приказки чухме, блаженството от Бълванската махала държеше още влага. Но щом нагазихме лозята, техният фанатизъм трябваше изново да пламне, който майсторски разпалваха някои турци, които ни срещаха и дочакваха из лозята.

— Хайде на добър час, момчета! — казваше един от тях на заитиите. — Ние отдалеч ви гледахме, гледахме, но не можехме да разберем навярно: комитите ли караха вас вързани, или вие тях? Срамота е бе! Османлии се четем днес за днес…

— Къде карате тия кучета бе, бабаитлар? — подкачаше други. — Защо и за какво са те на царя? Не затова ли да ги храни и утре, в други ден да ги освободят гяурските *елчии* (консули)? От осмината само двама трябваше да останат дотука, а вие ги мъдрите като писани яйца.

— А бе, пехливанлар, ако стана и аз един комита, и мене така ли ще ме галите и мажете, както правите с българските комити? — питаше иронически от талигата един стар турчин.

Бабаитлъкът и патриотизмът на нашите заптии беше закачен на твърде чувствително място. Те не знаеха какво да отговарят на горните въпроси. Някъде преминуваха с мълчание, а на друго място, гдето трябваше да се каже нещо, отговаряха с наведени глави, че законът им вързал ръцете. Най-после един пъдарин от лозята, турчин, разбира се, когото Сава Пенев бил няколко пъти, даде подтик на неопределеното положение. Той можал да познае своя противник чак когато сме отминали, защото извика изотзаде ни и тичешком ни достигна.

— Как е името на тоя комита, когото карате? — попита той заптиите, като сочеше Савата.

— Яли му кучета главата — комита и туйто! Нима съм му рязал от ухото? — отговори един заптия.

— Тогава вие нищо не знаете — продължи пъдаринът. — Той е оня Сава Пенев, баш комита, който миналата година избягна от ръцете на Селим чауша и отиде при московеца.

Тия обяснения бяха доволно, по-нататък се знаеше останалото от биографията на Савата. На часа още Сулейман циганинът се отстъпи и ритна клетника в гърба, колкото му сила стигаше.

— Мълчиш, а? Мълчиш! Не се обаждаш кой си, хабер си нямал от нищо, мръсно куче — викаха заптиите.

— Е, комита съм най-после, джанъм! Туй съм то. От бесилката по-нататък има ли друго село? — отговори цял-целниничък развълнуван.

Всичките заптии се разкайваха, че не знаели от по-рано с какви хора имали работа.

А лозята търновски и техните дебели сенки бяха пълни с публика, но публика само с бели ашмаци, т.е. кадъни. Где тогава наша българка да се осмели и седне на сянка в лозята? Това би значело все едно да развива байрак по Стара планина. Отдалеч още тия покрити дами захванаха да не крият своята ненавист и злоба срещу нас, синджирлиите. Тяхното присъствие и участието им в конвоя естествено е, че трябваше да повдигне повече злъчката на заптиите, които, дявол ги взел, повечето бяха млади, повече крехки на изкушение. Ако защитниците на женската еманципация доказват четвероъгълно, че присъствието на прекрасния пол на човеческия род е разбивало крепости и ръководило гении в много смели предприятия, то това правило трябваше да бъде общо както в благородните стремления, така и в грубите. Нима да се налагат по голите плещи народните душмани не беше дело от висока добродетел? За да се удостоят с по едно нежно *машалла*, мнозина от нашите водители се намятаха на синджира, други ни удряха с дръжките на пушките си, трети псуваха, каквото им дойде до устата, и пр. Нашата синджирна линия изгуби равновесие и ред, а ханъмите се кикотеха под своите бели яшмаци и обсипваха с любезности героите.

Оттук нататък нашият Сава беше героят в лозята. И от двете страни на пътя се произнасяше неговото име с някаква си важност. Избягал преди година тъй тържествено, а сега го карат със синджир

неизвестно откъде, естествено беше любопитството и смайването на хората.

— Тя втаса, тя: само сеир струвайте оттук нататък какъв маскарлък има да става с мене — говореше той на нас с нисък глас. — Тия всичките, които викат отстрана, все съм ги бил по няколко пъти.

Наближихме до една фабрика за коприна, близо вече до града, мисля, на някого си Сарафиди, в която се слушаха песни и смехове на момичета, работници в това заведение. Една само дума: „Водят Савата вързан!“ — беше в състояние да онемее всичко и да се възцари гробна тишина. За минута-две прозорците на фабриката се задръстиха с черни очи, всичките устремени върху Савата. Само той е в състояние да даде отчет като как е чувствувал себе си в това време, опетлан в синджири и увиснал в парцали, като пеперуда, измежду които се виждаха месата му на много места… Заптиите, които разбираха неговото положение, за да го опозорят още повече — един от тях му залепи една плесница.

Минахме Марно поле и наближихме да влезем в града. Водителите ни имаха добрината да ни покажат отдалеч на кое място са бесилниците, под които имаше наредени катранени бъчовки, на които да стъпват жертвите. Разбира се, че техният грозен изглед трябваше да ни порази окончателно; а още повече разговорът на заптиите.

— Колко души се набират досега обесени? — питаше едно заптие с убийствено хладнокръвие.

— На вярно не можа да зная — отговаряше друго едно, — но миналата неделя, като дохождах тука, бяха станали около 150 души.

Родителите на Сава Пенев, както и мнозина други из града знаеха за нашето пристигане. Пътят ни беше покрай къщата на Сава Пенев, от прозорците на която навярно гледаха неговите роднини, потънали в сълзи. Докато бяхме навън, заптиите ни принуждаваха да вървим скоро; вътре в града, напротив, тия желаеха полека да вървим, за да може да ги види всеки как тия карат комитите. Чаршията беше отворена, всеки си гледаше работата, както му е редът, като че нищо не беше ставало. Велико Търново, центърът на българското въстание, първият бунтовнически окръг, жителите на който щяха да образуват огнения кон, състоящ от две хиляди души, както ни пишеха, когато бяхме в Панагюрище — преспокойно стояха отпреде дюгените си по чехли и наместо пушки и сабли в ръцете им храбро размерваха

американ с железните аршини. О, где беше сега Бенковски да види с очите си!

Страх и трепет облада ония, които са били известни на Савата като съучастници в комитета. От най-напред, като не знаеха още кого карат, тия си подаваха само главите от дюгенските врата; но щом съзираха Савата, отведнъж вземаха отбранително положение под масата или пък захващаха да четат читовете по дюгенските рафтове. Тия се боеха да не би, като ги съгледа, Сава Пенев да не се обади нещо, което него време достатъчно беше да компрометира и най-невинен човек.

Известието, че от Ботевата чета докарали комити, беше събрало всичките ефендета отпред конака. Сам Селим чауш посрещна Сава Пенев с ироническо „добре дошел“; а после го извади от синджира и го отведе от нас неизвестно накъде, като му казваше, че „наособно желаел да се поразговори с него“. Двамата троянчени пуснаха в общите кауши, а нас четирма ни затвориха в една подземница отдолу под затвора, на която имаше само две малки отверстия, колкото да се пъхне краят на една пушка.

Цели три дни и три нощи стояхме ние в тая дупка, без да ни попитат за нещо. Само два пъти ни извеждаха навън — сутрина и вечер, — когато се прибират другите затворници. Бълхи и други немирни животинки дотолкова много имаше в това помещение, щото ние един час не можехме да заспим спокойно. На стената бяха написани имената на тримата герои, с които се видяхме в севлиевския затвор, т.е. Кирков, Пешев и Карагьозов. За другаря си Сава Пенев нищо не знаехме и мислехме, че той е отдавна вече обесен. Пред вид че и на нашия живот може да се четат вече часовете, ние викнахме да пеем в един глас нашите любими песни, които не бяха, разбира се, от сърце. Ние пеехме на себе си, за свое утешение, защото в дупката, гдето бяхме, нищо нямаше наоколо, което да ни занимае. Но имало хора от нас по-отчаяни, по-много уплашени, макар и не като нас виновати, които слушали нашите песни с напрегнато внимание. Тия бяха бунтовниците от Ново село, Батушево, Габрово и Трявна, които се помещаваха в горния етаж, над дупката. Своето възхищение и братски съчувствия тия заявиха най-напред чрез спущанието няколко цванчета отгоре през една дупка. Ние не обърнахме никакво внимание, като мислехме, че това може да бъде някаква турска измама. Но като

престанахме да пеем, чу се глас отгоре през една непозната за нас дупка, който казваше:

— Пейте, братя, пейте! Ние ви слушаме с възхищение и вярвайте, че откакто сте дошли, нашите сърца се поразпуснаха малко нещо — и пр.

И тук, както и в Севлиево, бунтовниците гледаха на нас с уважение по причина на момчетата, които бяха от Ботевата чета, която имаше предпочитание от всичките други. Надвечер същият глас отгоре ни попита за имената, за да ни спомене и свещеникът бунтовник в молитвите си, които четеше всяка вечер.

На четвъртий ден по пладне ненадейно чухме гласа на Сава Пенев, който викаше всинца ни по име от същата оная дупка, през която ни спущаха парите. Той ни спусна писано билетче, в което се казваше, че в разстояние на трите изтекли деня той преминал много добре, Селим чауш се отнесъл по-човешки, отколкото трябвало, и сега е докаран в общия кауш, при другите бунтовници.

Същия тоя ден извадиха и нас в поменатия кауш. Той се състоеше от две отделения едно срещу друго. В сравнение с ловченския „парцал“ търновският затвор, може да се каже, че беше доволно удобен. В тия кауши всичките, затворници с изключение на двама-трима хайдути бяха българи бунтовници, на брой около стотина души, между които имаше и много свещеници, в числото на които беше и игуменът от Троянския манастир и злощастният поп Ради от Ново село.

Ние, което време пристигнахме в Търново, по-важните събития в тоя град, като обесванието на Дюзтабанова, поп Иванча, даскал Киро, Панова, бяха дело свършено вече. Не беше заминал още от Търново извънредният комисар Али Шефик бей, който нарочно да съди бунтовниците беше дошел от Цариград заедно с двамата си синове. Значи, имаше още хора за бесение. Бяха освободени и габровските учители; оставаше само Саранов. Както затворът, така също и положението на търновските бунтовници не беше дотолкова лошаво. Тук аз не видях никого да ударят.

Щом ние излязохме в горните кауши, гдето Сапа Пенев, обръснат, с колосана риза и нови дрехи, беше се вече разположил, по-главните от бунтовниците ни наобиколиха, като се надпреварваха в същото време кой по-напред да ни послужи с кафе, тютюн, ястия и пр.

Тук беше и известният Стойко Качеуната из Тревненско, затворен за грабеж, с още няколко души другари, който не можеше да ни се нарадва, като казваше, че сега за пръв път вижда юнаци хора в истинска смисъл на думата. Въобще бунтовниците от търновския затвор бяха възхитени от нашето свободно отнасяние и сътденията ни по някои работи, за които тия по-напред не смеели да се обадят.

Първи кандидат за бесилката в това време между българите беше Сава Пенев; а измежду турцпте — някой си Юмер, който се обвиняваше в тоза, че със собствената си ръка заклал жена си и двете си дечица, по бабаитски. Той не закъсня да дойде да се видят със Савата, с когото се разговориха надьлго и широко в какво да употребят останалите дни на живота си.

— Аз мисля, че ние двамата с теб, като баш бабаити, трябва да обявим себе си за главатари над затворниците, аз на българите, а ти на турците — каза най-после Савата.

— Това мислех да ти кажа и аз — отговори бабаитинът самодоволно, като погледна на прангите си, които висяха и на двата му крака.

После тоя важен разговор Сава Пенев зае вече първото място в затвора. Той се разпореждаше да държат чисто в затвора, да носят прясна вода, да бият дървениците, караше поповете да четат заран и вечер молитви, учеше ония, които се намираха под следствие, какво да говорят и пр. Разбира се, че всичко това той го правеше само за разпиляване на грижи и тъги.

На втория ден още счупи един ибрик от главата на един селянин от габровските колиби, на име Богдан, който издаваше едно учителче, че било с четата на Дюзтабанова — някой си Никола, родом от Шипка.

Всичките ми другари от Ботевата чета се викаха на изпит при пашата; а мене никак не ме потърсиха. Това ми даваше надежда да предполагам, че моята работа малко по малко ще вземе добър край.

Казах по-горе, че тук се намираше затворен и свещеник Ради, младо и пъргаво момче, родом от Ново село, който се обвиняваше, че взел лично участие с оръжие във въстанието. Той заедно със сина на някого си Филю войвода, от с. Кравеник, често ходеха на изпит. Един ден тях ги задържаха повече, отколкото трябваше, в конака, гдето бяха ги повикали на изпит. Всеки се безпокоеше за тях, защото работата им не беше твърде чиста. По едно време обаче отвориха вратата на кауша

и синът на Филип войвода слезе със сълзи на очите, заедно с още един непознат селянин, който така също плачеше и когото всеки помисли, че сега наскоро е докаран. Можете да си въобразите доколко голямо беше зачудванието в затвора между бунтовниците, когато в лицето на непознатия селенин всеки можа да узнае младото попче — свещеник Ради от Ново село! С поток сълзи на очите той и другарят му, синът на Филю войвода (мисля, че името му беше Христо), разказаха, че ги осъдили на смърт чрез обесване!

Всинца замръзнахме на местата си; останалите свещеници започнаха да се кръстят и да четат молитви.

Когато се прочела резолюцията, чрез която са осъждани на смърт двамата, поп Ради сам разказа следующето:

— Наместникът на търновския митрополит, архимандрит Стефан, ме отведе в една пуста стая в конака и след като ми обяви, че човек, който е дигал пушка срещу царя си, не заслужва да умре със свещеническата си одежда, извади едни ножички, с които ми остригa брадата и косите, а после ме накара да си хвърля свещеническите дрехи и ми даде да облека тия парцали…

И как безобразно беше остриган злочестият! От едната страна брадата му стоеше почти цялата, а от другата страна беше станала равна с кожата. По тоя начин беше изрязана и косата му. На главата му наместо калимавката бяха турили един охлузен калпак, от върха на който му се подаваха космите. Позор!

По само себе си се разбира, че отец архимандрит Стефан е бил принуден против волята си може би да изпълни тая заповед на турското правителство. Тъй или инак, но целият затвор осъди неговата постъпка: особено свещениците страшно се бяха наежили против тая постъпка на архимандрита, като мъмреха още, че поп Ради не е знаел да обяви себе си от друго православно ведомство.

Случвало ли ти се е, читателю, да стоиш лице срещу лице с осъден човек на смърт, който да знае, че после няколко минути ще умре, а ти да го утешаваш, че няма нищо и че добър е господ? От това по-мъчно положение няма! След няколко минути осъдените престанаха да плачат. Когато подадоха на свещеника Ради малко огледалце да се види, той, бедният, не можа да се стърпи от да не се засмее, като видя себе си на каква карикатура е заприличал.

Същия ден тях ги извадиха навън да ги бесят заедно с Никола от Ново село. Саранов и още един габровченин осъдиха ги на заточение. Първият от тях плачеше, че ще загине млад-зелен, а вторият, щом прочели присъдата, нагълтал голяма доза афион с цел да се отрови, но биде спасен от доктора. Работите на бунтовниците въобще се разглеждаха с голяма бързина; ден се не минуваше да не освобождават по-няколко души от селяните. Оставаше да се реши само нашата участ. Заптиите и някои от затворниците често ни шепнеха, че „влашките комити“ (от Ботевата чета) ще бъдат обесени; а решенията на турските съдилища навсякъде най-напред се узнават от заптиите — и в затвора; значи, техните думи имаха донякъде правдоподобие.

Един петъчен ден — бесенията ставаха в петък, после джамията, пред пладне — сестрите на Сава Пенев дойдоха с плач на затвора да се простят с брата си за „всеки случай“. Едно малко движение се забележваше навън, от което невъзможно беше още нищо положително да се определи. После пладне обаче работата стана по-сериозна. Заптиите се развикаха със свойствения тя м тревожен „тон“ всеки да върви на мястото си, касатурите им дрънкаха по стълбите, вратата на всичките кауши загърмяха и извиванието на ключовете в дебелите железни брави се отражаваше за последен път из тесните коридори. Всичко предшествуваше грозна бесилка…

Савата и другите ни другари, макар и да се мъчеха да удържат присъствие духа, вънкашността на устните им и говоренето им, като че устата им бяха посипани с брашно, показваха, че пулсът им е в ненормално състояние. Даже и аз, при всичко че бях осигурен донейде, чувствувах някакви си тръпки, които ми запалиха языка. Всичките бунтовници бяха се събрали около ни, да ни погледат за последен път, като се мъчеха с някои изтъркани фрази да ни утешават. Тук беше и Стойко Качеуната, който като стар затворник и не комита трябваше да знае повече правителствените разпореждания.

— Сава, ти не си дете, братко, да не виждаш какво се върши около ти!… — каза Качеуната без някакво посвенявание, като че искаше една цигара тютюн. — Днес тебе ще те обесят… Това го зная от вярно място… Всинца ще умреме. Заптиите са се разпоредили даже кой какво ще вземе от умрелите. Заради това, докато си още жив, *дай ги кундурите* на мене да те споменавам… Инак ще паднат в кучешки ръце…

Всичките присъствующи опулиха очи върху Качеуната, който далеч беше да се сети, че неговите думи падаха като сол върху рана. Савата, макар и в предсмъртните си часове, даде удовлетворителен отговор на грубия проситeл, който отговор не може да ви се преде, драги читатели, дума по дума, защото е казан по хапушки.

Един час се измина и каушите стояха още затворени. Най-напред моето сърце се преобърна, като си чух името да се произнася отвън на висок глас. Как съм отишел до вратата, отгдето викаше заптието, и кога съм се върнал на мястото си, това аз не помня… Не можах да разбера и какво ми каза заптието. Отпосле ми разправиха другите бунтовници, че то казало да се „приготовлявам за път“. Със сълзи на очите се простих с другарите си. Игуменът на Троянския манастир, хаджи Арсений, истински Христов служител, даде ми своите калцуни, като ме благославяше да ме запази Спасителят, където и да ме карат. Другарите ми дойдоха до вратата да гледат какво ще стане с мене, а най-повече да видят по кой начин ще ми заключат ръцете в белегчетата, от което може да се познае ще има ли бесилка, т.е. ако белегчетата са турени отпред, това значи пътуване; а ако са отзад — бесилка. Около половина час стоях в пустия коридор на затвора, гдето нямаше жива душа освен каведжията, стар турчин. Така също и от другите кауши турците се бяха натрупали да гледат по прозорците, защото и тия знаела, че имаше да стане нещо тоя ден. Изведоха ме навън пред заптийската одая, до чешмата, гдето ми удариха белегчетата; но не отзад, а отпред, което другарите ми не можаха да видят, за да се успокоят. Тук беше и севлиевският юзбашия, който постоянно ни ругаеше, защото новоселските бунтовници във време на въстанието бяха му взели саблята, за което и се отчисли. Той можа да познае каква мисъл се въртеше това време из главата ми, за което ме уверяваше да не съм се боел.

— Аз ти казвам мусулмански (самата правда), че ти ще отидеш на мемлекета си — продължи той доволно учтиво.

След това аз вървях вече пред едно заптие и двама души башибозуци към турския мост в град Търново. Нито аз знаех що стана с другарите ми тоя ден, нито пък тия знаеха какво стана с мене.[1]

После три часа ние бяхме в манастира „Св. Никола“, който е на пътя между Търново и Елена. Тук водачите ми ядоха хляб, при всичко че не бяха гладни, невъзможно беше да не побезпокоят манастирските

служители в това мътно за тях време. Тия, водачите ми, се случиха добри хора, макар и двамата да бяха башибозуци; още като излязохме от Търново, аз можах да се споразумея с тях. След ядение в манастира игуменът стъпи с мене в разговор. Той ме разпита за едно, за друго, а най-после пожела да ми научи името, за да се спомена в светата литургия. Той показваше да е добър човек. В негово отсъствие обаче по подбуждение на водачите си аз бях принуден да му заплатя с непризнателност. Работата се състоеше в това: за да се подиграят със скромния старец, тия ме накараха да му кажа пред тях, че и той е бил комита и много пъти ми давал прибежище в манастиря. Нямаше какво да се прави; за да се отърва от бой, аз трябваше да им вървя по волята. Дядо игумен най-напред не искаше да обърне внимание на моите думи; но отпосле, като видя, че не се смея и турците захванаха да го подплашват, уплаши се и започна да се оправдава, че той през целия си живот не е помислил за подобни работи. Турците се кикотеха и тържествуваха над беззащитния. На излязване обаче аз намерих случай да разясня во късо на стареца в що се състоеше работата.

---

[1] После Н. Обретенов ми разказа, че тоя ден били осъдени на смърт не само момчетата от Ботевата чета, но и други мнозина още бунтовници, всички на брой единадесет души. Решенето, като всяко турско решение, било отменено вследствие една телеграма от Русчук и чстирмата другари били отведени в последния тоя град, гдето ги присъдили отново на вечно заточение в Акия. Малко подир моето заминуване тичешком влязло едно заптие в затвора, което съобщило на Савата, горнето радостно известие, като викало отдалеч: „Дай бакшиша.“ Сявата му спуснал в ръката три бели меджидиета, които него време струваха повече от три пола. ↑

ГЛАВА V. ЕЛЕНА

Късно вечерта, часът около два по турски, стигнахме в Елена. Няма да се разпространявам надълго да описвам трудностите на пътуването, само с едни калцуни на краката, защото това ми е дотегнало вече, дотегнало е навярно и на читателите, тъй като на много места сме говорили досега по тоя същия предмет.

Ако в последно време турското правителство имаше пълнейше доверие на някои градове или села в Балканския полуостров, то, без съмнение, тия градове са Елена и Котел, в които никакви народни движения не са ставали. Като изключим Раковски, който не може да се каже, че е котленец, така също редки примери има да е излязъл и някой бунтовник от поменатите два градовце. Разбира се, че всичко това може да си има своите причини.

Според нас първата и най-главна причина е, че от тия места са излезли няколко авторитетни личности, които отпосле са занимавали чиновнически постове при турското правителство и завинаги са били против всяко движение, което е имало за цел разтурянето на турската държава. Като такива тия са имали силно влияние на своите съотечественици. По-развитите от тия последните са се стремили да завземат турски служби; а останалите не са имали нищо определено и вървели безсъзнателно, подир силните на деня. Руските солдати най-много бяха наежени против жителите на тия два градовце, тъй щото, когато турците съсипаха Елена, гдето от по-напред сланината се продаваше по 15 гроша оката на руския солдатин, никому не стана жално от тия последните. „При турците ние бяхме много по-добре“, казваха еленчени във време на войната. Същото ставаше и в Котел. Когато жителите на другите градове в България и Тракия посрещнаха за пръв път своите освободители и им принасяха в дар мило и драго, котленци предпочитаха да нападнат турските хамбари с храна и ориз, отколкото да посрещат, които продукти отпосле продаваха с двойна и тройна цена на избавителите си.

Втора причина за предаността на горепоменатите два града към полумесеца може да бъде според нас и това, че чрез

съсредоточаванието капиталите в ръцете на известни богаташи съдбините на много хора са зависели от тия последните. А човек фиазчия, който притежава няколко кършли в Добруджа и е можал да завладее цели села икономически благодарение само на робството, естествено е, че той ще употреби всичките сили за непокътнованието на това робство.[1]

Достатъчно е било да заподозре той някого от своите полуубити раи или заемодавци във волнодумство и негодувание против робството, и тоя последният е пропадал.

Богатите хора по целия свят са врагове на свободата, при всичко че мнозина се стараят да докажат, че те са благодетели на человечеството и без тях се не може. Ние, българите, поне не можем да покажем на такова лице, с някои изключения, което да е принесло добро на народния ни жертвеник.

Така също няма пример в последните наши движения да е посетил някой от апостолите Елена или Котел. Четата, която в 1876 год. излезе от Сливен под предводителството на Стоил войвода, ако не беше я заварил снегът на 8 май в с. Жеравна, от който трябваше да се измени направлението към с. Нейково, решението й беше да изгори Котел. Наистина, капитан Георги Мамарчев, който е искал да приготви въстание в Търново, тоже е бил котленец; и в Капиновския манастир обесиха няколко еленски първенци, предадени от хаджи Юрданча, които са искали да дигат въстание; но това са ред частности, които не можат да се вземат за общо правило.

И така, в Елена, като чужд град на общото българско движение, в това време докарванието на вързан комита никому не правеше впечатление. Даже и конашките заптии не ме наричаха с общоупотребителното име — комита, — но просто хапуз (затворник). Мене ме запряха в местния затвор през нощта, в който нямаше никое друго лице затворено, като че тая местност беше от Небесната империя, гдето всичко върви по мед и масло.

Вързаха ме за врата с един ръждясал синджир ог прозореца, неупотребляван бог знае откога, и ме оставиха в тъмнината на голите дъски. Точно описание на еленския затвор не можа направи сега по причина, че не ми остана време да го разгледам. Помня само, че в него дотолкова бълхи, дървеници и мишки имаше, щото цялата нощ нямаше заспивание. Мишките преминуваха отгоре ми като айгъри и заптиите

бяха принудени няколко пъти през нощта да се залавят за пушките си, по причина, че дрънках синджира да се браня, а тия мислеха, че се опитвам да бягам.

Рано сутринта потеглихме да вървим, като хванахме пътя за Беброво. Нямаше вече никакво съмнение, че мене ме карат за Сливен, а оттам в Пловдив, гдето, според изпита ми, че там съм бил в най-голямата сила на въстанието, възможно беше да се открият комитаджийските ми работи. През всяко българско село, отгдето минувахме, заптиите трябваше да правят уж *кафалтия* (закуска), която се състоеше от няколко престъргани пити и около една ока сирене, в случай че нямаше време за друга гостба. В с. Марин, чисто българско селце, по пътя между Беброво и Елена, не бяхме се още спрели, когато стана разпореждание да се приготви една топла турта и малко сирене с две-три глави лук за кафалтия после кафето. Спряхме се на мегдана сред селото, под сянката на едно дръвце, гдето не закъсня да дойде селският чорбаджия, дядо поп и няколко по-любопитни младежи. Моите водители никак не обръщаха внимание с кого и за какво говоря, което може би да не намираха за вредно или пък не им беше поръчано от надлежното място. Тия водеха разговор с чорбаждиите около кафалтията, на една страна; а аз, на друга — с младежите, които, възползувани от нечистите ми дрипели, съвсем свободно ме запитваха за едно, за друго. Няколко мои отговори обаче ги направиха да погледнат на мене по-сериозно и по-съчувствено, като ми съобщиха и някои новини от вънкашния свят, които аз не знаех, както и някои подробности за участта на сливенската чета.

Дядо поп не можеше да премине с мълчание относително мене. Той трябваше да каже поне две думи в присъствието на турците, защото и мълчанието понякога се взема за вина.

— А бе, синко, ами вие дотолкова ли глупави бяхте да се подигнете против милостивия ни цар-баща? — каза той официално, които думи отдавна можеше да дъвче из устата си, защото ги каза съвсем набързо.

— Заблудени хора сте вие! Който ви е увел в тоя път, да ви тегли греха.

— Това не е ваша работа — отговорих аз на дядо попа.

Тръгнахме и после два часа бяхме вече в цветущето него време българско селце Беброво, гдето се спряхме на конака. И тук заптиите

проводиха да им приготовляват ядение, при всичко че големите им тъгарчуци бяха пълни с хляб и сирене още от с. Марин. След един час почивка в Беброво потеглихме през Тузлука за българското село Стара река. От Беброво тръгнаха с нас още двама души башибозуци. От това последньото село до Стара река няма друго българско село; по тая причина водачите ми бързаха за стигание вечерта, защото в турско село не им се оставаше да огъват сухия кукурузов хляб. По пътя, близо до едно турско село, много кадъни женеха по нивята. За да им обърнат вниманието, водачите ме принудиха да запея някоя комитаджийска песен, която тия поздравиха с гърмването на няколко пищова. Селото Стара река е в самите поли на Балкана, откъм северна страна на сливенския проход Демиркапия. И тука същите приготовления за ядение от страна на турците, както в с. Бълван. Кехаята на селото, куц и без ръка, който беше даскал в същото време, до вечерта два пъти се сподоби да яде бой, по причина че не можеше да изпълнява скоро заповедите на агите.

Аз стоях още вързан отпред сундурмата на къщата, в която бяхме кондисали. Стопанинът на къщата, млад черноок българин, на тридесетгодишна възраст, по причина че нямаше още жените от нива, сам разпореждаше да кладе огъня, защото турците и в най-голямата жега не стоят без огън. Имах тютюн, турен в кесия, подпъхната на пояса ми, но не можах сам да си направя цигара, по причина, както казах, че ръцете ми бяха вързани, за което предложих на стопанина с молба той да ми направи една цигара.

— Да ти направя цигара ли? Не те е срам! Като на вас чапкъни, които разбъркаха света, зехир не давам беля — отговори сърдито той, като викаше още нависоко да го чуят и турците, с което искаше да се препоръча.

Но турците не са твърде горещи любители на подлото лицемерие; от това правило се изключава тяхното правителство и изнежените ефендета.

— Ще ти изсъхнат ръцете ли бе, п… — каза един от башибозуците на стопанина. — Той се чете наш душманин, излязъл е да коли турци, но ние, два деня стана, от нашия тютюн му правим цигари. Тук пред нас го псуваш, но да го намериш в Балкана, в устата ще го целунеш.

Стопанинът ми изпълни просбата; без да се обади нищо.

Вечерта ме туриха в отделна стая, като ми отвързаха и ръцете, докато ям хляб; а после донесоха едни конски букаи и доведоха един българин, с когото ни заключиха в тях, само по едина крак и по едната ръка в белегчетата. Българинът само сумтеше, докато ни връзваха, което беше знак, че той негодува; но нищо не смееше да се обади, защото знаеше какво ще да го последва, и само клюмаше с главата си на заповедите от страна на турците, които му поръчваха да не заспива тежко.

— Ако го отървеш да избяга, тебе ще покачим на бесилката в Сливен — казваха тия.

Турците ни оставиха сами. Малко след тяхното заминувание моят другар българин започна да псува, каквото му дойдеше до устата, загдето го свързали при мене. Той дотолкова ме имаше за долен и отритнат от света човек, щото една думица не приемаше да отправи към мене, а сам на себе си говореше:

— Бе хей, луда главо, защо не отидеш в Кипилово (близкно българско село), като ти се молеха хората? Ама нямало ниви, нямал си къщи, гладен ли щеше да умреш? Малка ли е гората, да сечеш дърва, да белиш киселичови кори (за боя)? Ха, хак ти е сега! Остави къща и деца и се търкаляй заедно с въшкавите цигани-хърсъзи!…

— Мълчи, байно, защото мене ми се спи — казах аз.

— Да се опустее и селото му, и главата му, и наредбите му! На тоя свят няма управа, бей, няма! Сиромах ли си, тежко ти и горко! Всеки иска да те направи мост, всеки те тъпчи в тинята.

— Казах ти, приятелю, не съм разположен да слушам твоите молитви.

Приятеля ми продължаваше без никакво стеснение:

— Пък много сган били тия кучета, господ да ги убие! В касабата (в Сливен) бесят, в Търново бесят, по други места бесят — няма свършване.

Най-после нашите отношения с приятеля дойдоха дотам, щото той ме напсува, аз го плеснах през устата, той скочи да ме бие, аз го хванах за космите и букаите дрънкаха, като че бягаше с тях някой кон. На часа заптиите наобиколиха стаята и няколко щика се подадоха из прозореца. Когато запалиха свещта, ние бяхме накуп един връз други. Разбира се, че аз можах да се оправдая по-добре и да изложа по-ясно

причините за скарването ни. Заради това само приятелят се удостои да получи четири-пет тояги, а аз останах ненаказан.

На другия ден ние чакахме до самите поли на Балкана, под високите букови дървета, гдето наблизо тече реката, която минува през Стара река. Чакахме няколко часа. Това не беше почивка, защото половин час още път не бяхме изминали от селото. Заптиите си говореха полека, а аз се наслаждавах на прекрасните букове, които в разстояние на един месец не бях виждал и които ми напомняха глад, мъки, бягание и смъртта на моите другари… Него ден имаше пазар в Сливен, на който ходеха хора чак от Тузлука. Скоро захванаха тия да пристигат, всичките, разбира се, турци, които водачите ми спираха при себе си, и като се набраха около десетина души, тогава скупом тръгнаха да вървят. Сега си обясних аз ча-канието на заптиите; тия ги било страх да нагазят в Балкана, може би да не нападнат комитите, да ме освободят, които в това време бяха поразени навсякъде.

Пътят през Балкана — само името му беше път, а всъщност то бе тясна хайдушка пътечка, изкопана на трапища от конете, които бяха пълни с вода. Всеки може да си представи доколко лесно е да пътува из нея човек с вързани ръце. Всинца вървяхме един по един. Башибозукът, който вървеше подиря ми, започна по едно време да вика с глас: „Излязваха, излязва!“ Аз се обърнах наназад и видях, че ножът му беше излязъл почти всичкият от капията, което той, разбира се, нарочно правеше. „Не съм аз крив — отговори той, когато се обърнах да го погледна. — Подушва, че комита върви напреде му, когото иска да заколи (ножът).“ Това се повтаря няколко пъти и аз на всяка стъпка трябваше да се обръщам наназад, при всичко че това ставаше уж на шега; но можеше да се вземе и наистина, защото, ако ме заколеха в това пущине, доволно беше да засвидетелствуват няколко души, че съм искал да бягам. Най-много ме стряскаха тия думи, които други един старец от башибозуците, който така също вървеше отзад, захващаше да вика: „Османе, моля ти се, харижи го на мене! Не го погубвай! Той е невинен.“ Аз се обръщах не твърде хладнокръвно и виждах, че ножът на Османа висеше над главата ми като змия. Разбира се, че всичко това тия захванаха да правят, когато изминахме лошите места и наближихме върха на планината. От по-напред гласът им не се чуваше твърде.

Минахме покрай онова място, гдето башибозушката потера на 10 или 11 май 1876 г. изби останалите момчета от сливенската чета. Техните кокали и много части от дрехите им се търкаляха още покрай пътя, от долня страна. Отгоре над пътя има една баирчина, като шанс, зад която се били заложили башибозуците. Тия били предизвестени от по-напред, че на това място ще мине четата. Тая чета, която била разбита, без главатар и в безпорядък после снегът на 8 май бягала по Балкана към Велико Търново, гдето мислела, че работата е по-сериозна, както направихме и ние в Панагюрище. Върху един скелет, който беше най-близо до пътя и който си стоеше цял-целниничък, освен главата, башибозуците ме накараха да плюя отгоре му, което аз трябваше да изпълня.

В това време именно, докато турците се маеха да разгледват скелетите и позицията, откъм Сливен достигнаха 30–40 душя голи арнаути, волентири, които отиваха за Сърбия. Щом тия доближиха до нас и видяха кокалите на падналите за свобода юнаци, няколко души ме заобиколиха с извадени ножове и нападнаха да ме съсекат, като псуваха по синьо небе. Главатарят на моите водачи се доближи до тях и им обясни, че ако тия са царски хора, то и той е такъв и че той за кеф не е тръгнал да кара комитата, но заповедта на царя изпълнява. Арнаутите си тръгнаха в пътя, след като подариха по един пищов на двама-трима селяни турци, които вървяха с нас, като им казваха, че в днешно време е срамота за един мюсюлманин да ходи без оръжие.

Като прехвърлихме вече върха на планината и се навалихме към Сливен, седнахме да ядем хляб на една дълга поляна, називаема *Вратник*, до едно изворче сред поляната, водата на което извира из пукнатината на една канара. Тук аз изядох една плесница от един башибозук за една моя неосторожност, която се състоеше в това, че му прекрачих пушката, както беше сложена на земята. Това се счита у бабаитите за злополучие, т.е. че като се прекрачи една пушка, тя не чини вече нищо. В Сливенския балкан има много мандри, на които майстори евреи, повечето от Ямбол и Карнобат, дохождат да правят кашкавал. На една такава мандра се отбиха турците, като се надумаха по-напред да задигнат няколко пити кашкавал. Евреинът, като всеки евреин, който и други път, се вижда работата, че е имал честта да приема и изпраща подобни неканени гости, беше се разпоредил да намери място на кашкавала. Като знаеше, че от тая негова

благоразумна мярка няма да стане твърде добре на агите, той ги посрещна още отдалеч, направи им темане до земята, нарече ги бейове и ефендета, поздрави ги, че хванали лов, т.е. комита, и пр. За да отмъстят на лукавия евреин, турците задигнаха от мандрата цялото цедило с безсолната отвара, която можеше да има около 10–15 оки. На три места се спираха тия по пътя да ядат и най-после викнаха турците от един керван да им помогнат. Следствието на безсолната отвара беше това, че всичките ги заболя сърце, тъй щото едвам можаха да се завлекат до Сливен. През това време зрееха зарзалите, които изобилствуват из сливенските лозя. Турците удариха направо из лозята заедно с мене и гдето им харесваше, там се спираха да берат, без да ги е грижа ни най-малко, че на някои лозя притежателите бяха там.

---

[1] Ето как се е изразил нашият патриот-спасител Раковски в своя „Горски пътник“ (стр. 83 и 84) за състоянието на еленската рая:

Нямамы тамо Турци жители,
Българи наши управляват,
Горши са’те от’тях мъчители,
Тiй народ тяшк’угнетяват!

Имя яничерско те носят,
Окрестни села са разделиле,
С’ гордост чорбаджй са зоват,
Народ зароблен са’освоили!

Тамо мы двойно робувамы
Турчину же неверну и тем,
Даванье тежко бедни плащаме,
Подданни техни сме щем не щем!

Тiй прибират нашы данноци,
Никой да попита не смее,
Страшни злобливи са изедници,
Всяки по воля над нас владее!

Плащамы лихва и върху лихва,
Наша са главна длъжност н'изплаща,
Всяки задлъжен горко издъхва,
Син и унука стар дълг посреща!

ГЛАВА VI. СЛИВЕН

В Сливен влязохме из пътя, който минува покрай фабриката. Башибозуците се спряха на реката да се измият, подсукаха си мустаците, изкривиха си чалмите, наведоха си ножовете нанапред по най-последнята мода на бабаитлъка и тръгнаха в порядък двама напред и двама отзад.

Моята душа се стягаше при появяванието на Сливен, зад който имаше и Стара Загора, Пловдив, центрове на ужасите. В България или по-добре в тогавашната Дунавска област лесно можех да се отърва, даже и победих, може да се каже. Но дали същото това можех да направя и в Тракия, гдето ме познаваха повече от хиляда души, за които нямаше съмнение, че са арестувани, гдето имах да отговарям за няколко престъпления, едно от друго по-важни?

Ето въпроси, които ме заплашваха твърде сериозно.

Влязохме в града. По улиците най-много се виждаха турци, които се излежаваха по кавенетата и сенките, потънали в тютюнев дим. За тях беше настанало истинско царство. Тия имаха силни причини да вярват, че българският народ е осъден на смърт и тия са пълни господари на стоката му. Заради това тия не хващаха никаква работа и по цял ден крояха планове по кавенетата, като кое село ще се удари, кой бей или султан отишел в Стамбул да вади ферман за унищожението на няколко български села, разбира се, и най-богатите, и пр., и пр. Някои от тях бяха достигнали до това съсипително, заключение за всеки народ и държава, щото считаха работата и труда като унижение за всеки истински мюсюлманин. „Не съм гяурин да работя; да ми е жив ятаганът и шишинето.“, казваха някои от тях, когато по-старите ги питаха защо не работят. Тоя образ на действия от страна на турците се продължи до самото им поражение. В разстояние на това време техните занаятия се състоеха: да сноват по българските села, с по няколко копоя и хрътки, а всъщност да обират кого где срещнат: даже и посред пладне в селата; ставаха пъдари, пазачи, субаши, охранители на българските села, ясакчии и гавази, от един град до други да придружават българските търговци и други занаятчии

хора, които без турчин не смееха да се подадат от града или селото навън. Разбира се, че клетият българин не беше стопанин на нищо по това време. Той преживяваше такива тежки дни, каквито едва ли бяха виждали неговите праотци в завоеванията на мурадовци! Не се знае като как би се свършила тая ужасна вражда между двата народа, ако не беше прибързала нашата освободителка да ни дойде на помощ. Онова, което може да се каже, е, че турското правителство след Цариградската конференция, ако не беше се увлякло във война от Русия, щеше да бъде принудено да вземе мерки за подобрение съдбата на раята, както казахме вече по-горе. Но щеше ли българският народ да се задоволи и да остане мирен, след като имаше той вече отпреде си Батак, Перущица, Бояджик и други още паметници? Ние поне не вярваме това, няма да го повярва и всеки интелигентен, който обича да гледа напред…

Моето пъстро облекло, кирляв фес, турско елече, бели вътрешни панталони от шаяк, бели горненски калцуни, което представляваше и турчин, и българин, от една страна, а, от друга — белегчетата на ръцете ми, туряха в недоумение зрителите, които лениво си подаваха главите из прозорците на кавенетата да ме огледват. По-любопитните от тях не можаха да се стърпят от да не попитат що съм за човек. „Комита“ — отговаряха в един глас моите водачи.

След като ме представиха на сливенския юзбашия, именуем Кара юзбаши, който ми предложи няколко въпроси, отговорите на които аз знаех вече наизуст, даде се заповед да ме експедират в затвора. Той, Кара юзбаши, като се научи, че съм родом от Сливенската околия, попита ме още, ако сполучило делото на комитаджилъка, то паша ли съм щял да стана в Сливен, или други по-долен чин ми е било обещано?

Вкараха ме вътре в затвора. Докато един от заптиите се занимаваше да ми отключва ръцете, други един чакаше отстрана в едната ръка с железен чук, а в другата — с тежка пранга. Щом първият свърши, повалиха ме на земята като вол и удариха прангата на десния ми крак. После това управителят на затвора — Хюсеин аа — заповяда да ме турят в полиса, гдето обикновено затварят убийците и други за голяма вина злодейци. Полисът при турския затвор служеше още за изтезание на ония лица, които не са се признавали в данното

престъпление. Той е малко помещение, колкото за един човек, не по-голямо от два аршина надлъж и един на широчина.

Покрай другите затвори в него време, в България и Тракия, сливенският затвор, може да се каже, беше най-добрият. Освен полисите всичките други отделения са удобни малко-много за живеене. Той има още добра градина, насадена с цвете, и посред двора му резервоар за вода, гдето свободно можаха да се перат затворниците. В това време, когато докараха мене, ни един бунтовник нямаше запрян. Тия били твърде много, но едни от тях освободили, а други откарали в Пловдив и Одрин, а трети избесили. Затворниците бяха повечето черкези, турци, цигани конекрадци и пет-шест души българи за разни неполитически престъпления. Един от тия последните, на име Дани, беше определен да ми слугува, като хляб и вода да носи, без да има право две думи да размени с мене. За една игла, която той беше ми дал да се кърпя и която съгледа Хюсеин аа, забодена на стената на моя полис, удари на Даня десетина тояги. Причината иатова е, че съм щял да посегна с иглата на живота си! Други никого не припущаха при мене; не ми даваха огън да не би да се запаля, нито пък смееха да оставят при мене стомната с вода, за да не се ударя с нея. Най-главна причина, загдето се вземаха тия мерки да не съм посегнал на живота си, беше тая, че в поменатия полис дървениците и бълхите, нямането с кого да размениш две думи, нощното бдение накарваха и най-малодушния човек да дойде до отчаяние. Близо до моя полис имаше един циганин, идиотин, убиец на двама души българи, който беше лежал в одринския затвор около десет години; а тука беше преместен по причина на болест и че му оставаше още малко да си изкара срока. Той излязваше само нощно време навън, когато се прибеяха другите затворници. По негово желание, да не се събира с никого, сам беше си избрал полиса. Няколко пъти той дохождя да ме бие, защото съм му правил шум. Никой нищо не му казваше за това. Турците са големи обожатели на лудите.

Черкезите обаче, като всеки черкези, които правят изключение от всеки закон, дохождаха свободно до вратата на моя полис, които само нощно време се затваряха, а деня ги оставяха свободни.

И в тях имало хора със сърца, при всичко че са обявени от целия свят за хищна нация! Мнозина ми даваха тютюн и цигари, а нощно време ми спущаха кибрит скрито през една дупка. Управителят на

затвора Хюсеин аа постоянно се разхождаше с тояга в ръцете из двора. Ако някой от българите случайно се е навел в двора да върши нещо, то на Хюсеин аа мъчно ставаше да го замине, без да го не удари; а отпосле се смееше. Така също, когато някой българин отидеше да се мие или пере на резервоара, управителят изпращаше някои от циганите да бутне сиромаха българин във водата. Не стига това, но му удареше и няколко тояги, че не стоял мирен и омърсявал водата. Всичко това аз наблюдавах от моя полис. Кой не се подиграваше това време с българина! Тия бяха артисали на света.

Пет деня после моето затваряние извикаха ме в конака при кадията. Той стоеше преспокойно, сам в стаята, на своя дебел миндер, облегнат до стената, с броеница в ръка. Защо именно ме донесоха при кадията, аз не знаех. След като ми зададе обикновените въпроси със същата спокойност, на които аз отговарях без никакво затруднение и се мъчех предварително от очите му да позная за какво има да ме пита, той дрънна звънеца.

— Нека дойде Осман ага, от с. … — каза той на заптието, което чакаше за заповед със спуснати надолу ръце.

Осман ага! Това име ходеше из паметта ми. Аз помня, че в нашето село живееше един турчин, на име дядо Осман, както го казваха българите, който беше от първенците и когото да видя сега, едва ли бих го познал. Но щом той се подаде из вратата и премина покрай, мене, без да ме погледне, аз можах да го позная, че е същият.

— И вашето село, Осман ага, според силите си, дало един комита; колкото да не остане назад от другите села, при всичко че вие ни уверявахте, че хората ви са чисти, зъбите им познавате — каза кадията.

— Протестирам, ефенди — отговори Осман ага, без да ме погледне още и може би да не беше ме съзрял, че съм отзаде му, защото го държеше кокошата слепота.

— Обърни се и го погледни — продължи кадията, като посочи на мене.

Осман ага ме измери с очите си от главата до краката и се обърна, та каза на кадията, че той ме не познава и гарантира даже, че в селото му няма подобен човек. Аз казах на Осман ага, че съм син на еди-кого си и за своята глупост, че не знаех кой път да хвана, когато излезли комитите, хванали ме на Балкана, като съм си идел на селото,

и досега не можа още да се оправя. Той ме позна и ми съобщи даже, че майка ми умряла. На излязване чух, когато друго едно ефенде, което от по-напред беше влязло при кадията, да му казва, че като ме познал Осман ага, „работата е свършена вече“, на което кадията отговори, че не е достатъчно: трябва сще едно лице да ме познае.

От само себе си се разбира, че тая среща с Осман ага беше нещо вроде очна ставка: удостоверение моята личност, за което и казваше кадията, че не е достатъчно само едно лице. Така също аз разбрах на вярно, че само за това удостоверение съм докаран в Сливен. Но що значеха думите на ефендето: „Работата е свършена вече“? Дали да ме отправят за Стара Загора и Пловдив, или въжето? Ето въпрос, който ме занимаваше всецяло и който не ми даваше да си затворя очте. Неизразимо преговарях в ума си дадения изпит в Ловеч и Троян, като са трудех да вникна във всяка дума. Мъчното беше и това, че нямаше с кого да си поговоря, да взема мнението на други лица.

Подир два-три дена втори път ме извикаха да изляза навън; но наместо да ме заведат в конака при кадията, както си аз мислех, спряха ме до портите на затвора, от вътрешната страна. Насреща ми, от вънкашната страна, стоеше чорбаджията от моето село, заобиколен от няколко души заптии, треперенето на когото се увеличаваше толкова много, колкото аз се приближавах към вратата, като че не мене, а него щяха да бесят, беднийт. На зададения ми въпрос на турски язик аз отговорих по български; но той остана незадоволен и сърдит обяви, че не разбира тоя язик.

След като каза нещо скрито на заптиите, които го бяха наобиколили, той, чорбаджията, ме изпсува, че съм бил царски душманин, и си отиде; а мене повърнаха пак в полиса.

Разбира се, че поменатият чорбаджия не ме обвиняваше толкова от сърце; но така трябваше да се говори тогава, такова беше времето.

На петнадесетия ден подир докарването ми в Сливен един ден пред обяд извадиха ме на двора и тъмничарят с чук в ръката доближи се до мене да ми извади железата. Когато се вадеше желязо, три неща имаше да се случат. Първото, най-ужасното, разбира се — бесилката; второ — карание на други град, и третьо — освобождение. Най-вярното беше второто предположение, което се и случи. Аз се радвах, при всичко че нямаше защо. Вън пред вратата на затвора чакаше един кон, за който имах смелостта да си помисля, че може би да е приготвен

за мене; но скоро предположението ми изчезна, защото не се мина много време, и двама затворници българи донесоха на ръцете си един умиращ арнаутин, залян в кръв, съсирена и засъхнала по изпокъсаните му дрипи, когото качиха на приготвения кон. Той беше ударен от заптиите с куршум в коляното, което беше почти строшено, във време, когато с други още арнаути отишли да плячкосват беззащитната рая; заради това и него щяха да карат заедно с мене неизвестно още накъде.

Освен белегчетата на ръцете ми, което беше първа длъжност на заптиите, вързаха ме още с едно козеньово въже, с другия край на което беше вързан конят, който носеше ранения арнаутин. Тая мярка се взе от страна на заптиите, затова защото той, арнаутинът, едвам стоеше върху коня и не можеше да го управлява. Аз обаче трябваше да вървя пред коня и да го водя. Всеки може да си въобрази какво е било моето положение: бос по каменливото шосе, вързан на две места и да водя още кон, който ме влечеше надолу-нагоре и ме застъпваше по петите. Заптиите бързаха, а арнаутинът се крепеше полумъртъв, пъшкаше и охкаше непрестанно и в допълнение още на това кракът му издаваше отвратителна миризма.

Близо до града, още в лозята, конят ме настъпи така силно, щото аз в гнева си казах няколко неблагоприятни думи към арнаутина, в които се досягаше и неприкосновеността на мюсюлманството; но заптиите, наместо да се разсърдят, дадоха ми още право и сгълчаха арнаутина, като му забележиха да държи по-яко юздите на коня си. Въпросът се реши в моя полза именно затова, защото петите ми бяха се разкървавили.

Ние хванахме ескизаарския път, който аз познавах отнапред. Заптиите не се обаждаха ни черни, ни бели спрямо мене, а само помежду си говореха за дневни въпроси. Доколкото можах да разбера от разговора им, тия разискваха като как ще постъпи правителството с някого си хаджи Исмаил аа, богаташ, както се видеше, който бил обезчестил едно българско момиче от жетварките.

— Исмаил ага е нофузлия (влиятелен) човек и познат на големците; а гяурското момиче си е пак гяурско, за хатъра на което никой път няма да се пожертвува един добър мюсюлманин, особено в днешно време — казваше единът от тях. — Но едно има да бърка, а то

е, че хора, които се занимават с прибирането на храната, колкото и долни да бъдат, правителството ги защищава.

— И това са дребни работи — отговори другият. — Интересующите се за тая работа ще му намерят леснината.

Заптиите бяха двама души. С изключение на някои обикновени псувни тия не ми казваха друго нищо. Разстоянието от Сливен до Ени Заара е около шест часа. Ние го взехме цял ден. Нищо необикновено не се случи по пътя. Само болезнените охкания на моя арнаутин се увеличиха; от жажда устните му бяха изсъхнали дотолкова, щото две думи не можеше да каже, като че устата му бяха пълни с памук; а заптиите не му удовлетвориха тая естествена нужда, защото се боеха, че като пие вода, ще хвърли петалата. Особено той ставаше нетърпим, когато доближехме до някоя чешма, които не са рядкост по тоя път. При една от тия чешми, над която се издигаха две кичести върби и висок бряст и на която водата, бистра като сълза, хлуеше през два железни масури, той простря ръце към мене с молба да му подам водица с дървеното котелче, което приличаше на турска емения, като следваше в същото време да ме нарича „кардаш“ и „йолдаш“. Аз не смеех от заптиите да му помогна, при всичко че от сърце желаех това. Най-после работата се реши така, щото бедният арнаутин изгуби равновесие на коня и се хвърли в коритото на чешмата, при което нещастие се притуриха и две-три ритвания от страна на заптиите. Турците въобще не са разположени добре към арнаутите.

ГЛАВА VII. ЕНИ ЗААРА

Ени Заара, или Нова Загора, това време беше доволно значителен градец. Ние влязохме вътре надвечер, гдето, след като ме показаха на тамошния юзбашия, който ме посрещна с думите „гебер“ и „душман“, тикнаха ме в затвора. И какъв затвор беше той, боже мой! От силните дъждове, които валяха твърде много него лято, той беше се преобърнал на блато с тъмнозелен цвят, което издаваше убийствени миризми. Отникъде слънце не можеше да го огрее; а светлина влязваше само през едно малко прозорче, напречено надлъж и нашир с дебели дървета. Посетителите на тоя грозен вертеп състояха от разни народности, турци, българи и най-много цигани, а комити нямаше нито един. Като най-нов, туриха ме на най-лошото място, в дъното на затвора, гдето водата беше в голямо количество и невъзможно бе да остане човек ненамокрен. Понеже и по тая страна нямаше никакво бунтовническо движение от страна на българите по това време, то затворниците турци не се показваха дотолкова фанатици, както това ставаше другаде. За да насърчат тия последните може би, бяха обесили неотдавна двама души, Кондю Д. Кавраков и Георги Кольов, първият от Сливен, а вторият от Кортен.

Там близо до мене стоеше младо момче, гологлаво, с малка брадичка, с букаи на краката, с вързани ръце и със синджир на врата, единът край на който беше закачен от железата на прозореца. Това момче, което аз съзрях отпосле, помислих в себе си, че то е навярно комита, и се зарадвах, че са ме турили дотолкова наблизо до него, защото свободно можахме да се разговаряме помежду си, без да има да ни пречи някой, тъй като наоколо нямаше наблизо други затворници. То мълчеше постоянно, като ми даваше разни поводи да мисля, че неговата работа не е добра, като например може би да го бесят и пр. Аз наруших най-напред мълчанието помежду ни, като го попитах отгде е, но никакъв отговор не последва. Втори и трети път същото питание, тоже никакъв отговор — ни дума, ни ума. Обърнах на турски, на французки, пак мълчание. Най-после нашият мъченик и единомисленик си извади языка, изкриви си очите по безобразен начин

и направи насреща ми такава карикатурна и несвястна фигура, която може да послужи за разяснение помежду ни. Той бил турчин, луд, когото докарали от село Сързан, по причина че не стоял мирен, и на другия ден го откараха за Одрин със заптия.

В същия ден откараха и мене на станцията, гдето чакахме около един час пристиганието на трена от Ямбол, който отива до Търново-Сеймен и предава пътниците за Пловдив и Одрин. Тъмно беше още за мене в кой от последните тия градове ще бъда откаран; но заптието, което ме караше, не се забави да ми съобщи, че ние отиваме в Пловдив. Тоя последният беше арапин. В трена имаше много чиновници, българи, които не само че ме познаваха, но и бяха даже съучастници уж в комитета. Аз ламтях от сърце и душа да се срещна с някого от тях, за да ги предупредя, ако в случай бъдат извикани в качеството на свидетеля, да знаят що да говорят; а най-повече да кажат на сейменския шеф-станция да откаже, ако го попитат, че е давал свидетелство на мое име. Но тия мои познайници, хорица малодушни и слабохарактерни, намериха за по-добро да се изкрият, отколкото да излязат напреде ми.

След два часа тренът стигна на сейменската станция. Ако в трена имаше да ме познават няколко души българи, приятели, които, макар и да не ми помогнаха нищо, но никога не биха приели да ме издадат, то на сейменската станция, гдето бях живял и отгдето бях липсал преди няколко месеца по доста съмнителен начин, имаше да ме знаят и познават много добре мнозина: гърци, арменци, турци, българи и немци, някои от които положително знаеха с що съм се занимавал. Всеки може да си въобрази какво аз чувствувах, когато наближихме до моста на Марица и когато машината изсвири. От друга страна, не по-малко се смущавах, като си погледнах окъсаните дрипи, с които щях да се явя и през които ми се виждаха месата.

В късо време моето пристигание се узна почти от всичките. Салонът, в който беше ме вкарал арапинът, за да ме пазят местните заптии, които, за мое добро щастие, бяха нови н не ме познаваха — на всеки от прозорците му имаше по няколко души натрупани, които ме изгледваха с голямо любопитство и не без съжаление; но никой не влязваше при мене да ме захортува, всеки странеше като от чумата, всеки се боеше от опасния човек.

Именуемият Калуди, хитър и дързостен грък, който служеше на тая станция, не може да се стърпи. Той се нарече, че има уж някоя работа в салона, доближи се до мене и полекичка, без да го забележат заптиите, попита ме нямам ли от нещо нужда като пари и други работи, които той е готов да ми достави. Аз му отговорих, че най-голямо добро би ми сторил той, ако придумаше своите другари да ми не казват същото име както сега пред заптиите, така и за в бъдеще, ако стане нужда, и да каже на началника на станцията, който беше добър човек, да изповядва, разбира се, ако го питат, че свидетелството на име Х. Х. Х. е дадено на друго лице, а не мене. Казах му още, че моето име е понастоящем Х…, за което го помолих да разгласи.

Дързостният Калуди излезе набързо из вратата и след няколко минути се завърна изново, придружен от десетина души, българи, гърци и арменци, които един по един ме поздравяваха с новото ми име, което нависоко изговаряха, като се чудеха още в същото време как се е случило да попадна в такова положение, когато тия ме знаели за порядъчно момче и неотдавнашен техен другар.

— Ако стане нужда за гаранция, то ние сме готови и сега да гарантираме пред правителството — прибави Калуди.

Нямаше никакво съмнение, че тоя последният беше свикал другите си другари, които наговорил да дойдат да ме поздравят с новото ми име, за да чуят и заптиите.

Пари, тютюн, хляб и други потребности бяха в изобилие, за което пак най-много Калуди беше настоял.

Тоя Калуди беше грък, както казах, родом от Одрин, на възраст около 35–38 години, с жълти мустаки, винени очи, ръст среден и с весел характер. Младите си години той прекарал много буйно и разсеяно, по причина на което твърде начесто посещавал затвора и порядочните люде не го наричали другояче освен чапкънин.

На сейменската станция той изпълняваше длъжността магазинерин. Един ден, когато дошел тренът от Одрин, в който имало няколко души познайници и съседи на Калуди, които го изглеждали със зачудване, как той е сполучил да занимава такава длъжност, за да им привлече още повече вниманието да разказват, когато си отидат в Одрин, Калуди излязвал и влязвал в писалището с разни книжа и тефтери в ръцете, които разгръщал и четял, отивал до масата, на която е телеграфният апарат, който отварял и затварял, и пр., и пр. Всичко се

свършило благополучно. И Калуди можал да представи от своя страна ролта на голям човек, и познайниците му били убедени, че действително това е така, като се споглеждали един други, което значело: „Смеехме му се едно време; виждате ли го сега!“ Но когато наближило да тръгне тренът, машинистът, сприхнат и полупиян немец, такава порядъчна плесница залепил на тържествующия вече Калуди, щото компанската му шапка, завъртяна като от вихрушка, отхвръкнала няколко крачки настрана.

— Ако земята под краката ми се беше отворила да вляза цял-целниничек — разказваше отпосле бедният Калуди, — то хиляда пъти щях да бъда по-благодарен.

Вследствие на това той се бе зарекъл да не стъпва вече в Одрин.

Моят арапин-заптия не можеше да се начуди отгде-накъде да се отнасят така съчувствено към мене тия *челебии*. На тръгване можах да забележа там, настрана до станцията, един мой приятел и посветен отчасти в работите на комитета, на име Донко, от ближното село Търново, очите на когото се бяха налели със сълзи.

ГЛАВА VIII. ПЛОВДИВ

Пристигнахме най-после в Пловдив. Пловдив, който беше центърът на ония ужасяющи събития, които се бяха извършили неотдавна; Пловдив, в който се реши съдбата на толкова български села, в който станаха първите заседания на турците относително кланията; най-после Пловдив, на който и нашите слаби гласове решаваха преди два-три месеца съдбата в живописното Оборище по кой начин да се изгори, от коя махала да почне най-напред разрушающият пожар, а сега, о, фатална съдба, той беше се преобърнал на страшилище, на касапница, в него бяха докарани всички ония буйни и решителни натури, които му подписваха присъдата за смърт или живот! Каква подигравка!… Сега тия очакваха кой по-напред ще чуе името си от устата на омразния заптия, който да го призовава — или да дава отчет за *разбойническите* си дела според официалните изражения, или да го прикачат на бесилницата.

Часът около шест вечерта влязохме в града по същия оня път, из който преди няколко месеца влязохме двама с апостола Панайот Волов. На края имаше събрани малки кадънчета, които ми дадоха добра надежда. Тия посочваха на мене, като си говореха помежду си, че „и под краката на тоя комита ще мине отдолу студен вятър“, т.е. ще ме обесят.

Докато преминем през града, гдето повечето се срещаха турци по улиците, аз произвеждах повечето смях измежду зрителите, отколкото омраза и ненавист. Причината на това беше моето облекло и изгореното ми лице, което беше далеч от да представлява комита. Обадиха се някои и други измежду турците, които ме питаха иронически:

— Не е ли можал и без тебе да стане комитаджилъкът?

Когато влязохме при бинбашията, както го наричаха, който живееше над самия затвор и при когото имаше още няколко ефендета, така също и тия подумаха измежду си, че аз съм бил нов екземпляр, какъвто тия не виждали досега между 600—700 души комити.

— Той други бичим, из други калъп може да е излязъл; заради това не прилича на нашите — заключи едно голо ефенде, уж остроумно, който приличаше в лицето на копой и на което обущата отпред на пръстите бяха зяпнали като сомски уста.

Поведоха ме към затвора други заптии, в ръцете на които ме предадоха, а моят арапин остана в бинбашийската стая да си вземе разписката за предаванието ми. Слушах по пътя от разни лица, че в пловдивския затвор имало до 700 души бунтовници; това може да беше лъжа, защото турците обичат да преувеличават всеки път; но сега като че работата щеше да излезе наистина: голям шум се чуваше от дясна страна, зад стената, множество заптии се въртяха около вратите, мъже и жени селяни, измежду които се виждаха и много панагюрки, се трупаха около същите врата. Кои ли ще бъдат затворените, пред очите на които после няколко минути щях да се представя? Дали нямаше някои измежду тях, които съм уверявал, че победата е на наша страна, Турция е слаба, всеки е длъжен да стане, никой не трябва да се предаде жив в ръцете на душманите и пр., и пр.? Нямаше ли някой между тия последните, който да не е успял да погребе убитите си родители, деца, братя и сестри и който да не е можал да узнае мястото на изгорялата си къща? Не беше ли възможно и твърде даже вероятно, щото подобни хора, за които няма вече бял свят, да се нахвърлят на бившия си проповедник, който е ходил да ги вади от ум по селата им? Най-после дали нямаше мнозина между тия нещастници, които да свалят от себе си вината и я стоварят върху апостолите? Не беше ли свойствено на човешката натура, когато тя е наранена и полуубита нравствено и телесно, да търси отмъщение там, гдето не му е мястото? Най-после дали не щяха да се намерят мнозина, които с първо виждание да извикат: „Ей го! Той е един от ония, които ни измамиха, които станаха причина да ни изгорят бащините къщи, да се изколят децата ни и нас да ни заковат в синджири?“ Ето горе-доле какви размишления се въртяха из главата ми, когато пристъпих прага на пловдивския затвор. И влязох аз вътре. Боже мой, каква картина се представи на очите ми! Повече от триста души патриоти, селяни, граждани, свещеници и учители имаше в тоя затвор, които се разхождаха надоле-нагоре из двора; други се разговаряха, седнали по няколко души на едно място; трети се пощеха покрай стените; четвърти чакаха около вратата, може би да дойдат домашните им или някои познайници, и пр. Всички ония,

за които аз мислех, че са паднали под ударите на башибозушкия ятаган, захванаха да се мяркат тук-там пред очите ми из гъстата тълпа. Мнозина аз не можах да позная за пръв път, защото ги оставих по разни места, по селата и из планината, сред зелената гора, в редовете на борците за свободата, с пушки и сабли, с черни калпаци, окичени с китки и левове; а сега, сега тия бяха дрипави, някои боси и гологлави, с изскубани бради и мустаци, с лица почернели и посърнали, като че бяха минали през пожар.

От най-напред мене беше ме срам да се подам пред лицата на ония, пред които се бях клел, че ще падна под байряка на свободата; а сега се мъдрех вързан и опетлан пред заптието; но като видях, че не съм бил сам, добих малко нравствена сила. Между другите по-главни деятели в приготовление въстанието в IV окръг тук бяха: нашият доктор в четата и депутат перущенски на Оборище Васил Соколски; копривщенският депутат, на същото място, Тодор Душанов; панагюрските членове на така наречения военен съвет: Филип Щърбанов, Найден Дринов, Искрев, Георги Нейчов, Кръстю Гешенов, Кирил В. Симеонов, хазнатарят на четата, Марин Шишков, поп Грую Бански, Иван Тотьов, Димитър Златанов от Пловдив, който дотолкова беше възхитен от святото дело, щото решил сам да си подпали дюгена, и други много.

Моето появяване произведе движение в затвора между всички ония, които ме познаваха. От една страна, тия се боеха, че може да ги издам, че имали с мене сношения и ме приемали на къщите си; а, от друга, чудно им беше как съм останал жив, когато мнозина уверявали, че ме убили. Началникът на затвора ме тури да седна близо до стаята му, в двора на един ъгъл откъм западната страна, близо при стаята, в която беше затворен учителят Груев.

— Где те хванаха тебе? — попита началникът на затвора с половин уста, без да ме и гледа даже, което показваше, че той се е наситил вече да гледа комити и малко се интересуваше от мене.

— Що търси ти на Троян? — прибави той, когато му отговорих, че там ме хванали.

— Комитаджийски късмет — прибърза да отговори Груев, който четеше в същото време турския вестник „Бассарет“.

Не беше успял още началникът на затвора да се махне отпреде ми, когато мнозина от горепоменатите лица или познайници и още

някои лица захванаха да се подават от различни отделения на затвора, от което се виждаше работата, че бяха обадили за моето дохаждание, и след като си прехапваха устията, правеха ми знак с указателния си пръст, като го туряха на устните си, което беше знак да не ги изказвам. От по-после някои от тях захванаха да правят различни карикатури напреде ми, за да ме накарат да се засмея, понеже не можеха да дойдат при мене; а доктор Васил, който беше човек с весел и шеговит характер, играеше на ръченици, разбира се, не толкова явно. И, въобразете си, че три дни не бяха се изминали още, откогато му бяха прочели присъдата, че той е осъден на смърт, която присъда днес-утре трябваше да се тури в изпълнение! Човек млад, човек с идея и определени убеждения, на когото намазаното със сапун въже виси вече над главата му — играе на хоро! Млъкнете вие, заклети врагове на българския народ, когото не преставате да хулите, че той е лишен от патриотическо чувство, че той не знае да умира за свобода и цел, че неговият единствен идеал е — паричката. Лъжете вие; това аз научих същия още ден, когато от напрегнато любопитство да узная едно-друго и да се видя с приятелите си, на които да забележа да не правят никакви знакове, от което може да се заключи, че се познавам с тях, нарекох се, че отивам да се разходя. Тук тия се спуснаха подиря ми измежду множеството и напълниха разните отделения на реторадите, гдето се захванаха помежду ни горещи питания и отговори за едно, за друго, повечето, разбира се, около бесилката.

Някои от тях, уплашени, със съжаление ми съобщиха, че моята работа е много побъркана, защото тия, като мислели, че съм умрял, според общоприетото правило да се стовари вината на умрелия не скрили моето име и много работи, които не съм ги вършил, приписали ги мене. Аз им отговорих да се не безпокоят, защото нищо общо нямам по официален начин с показаното от тях име и ако има в нещо да ми помогнат, то е да ме наричат с това име. Казах им още, че нищо не съм говорил заради тях, от което тия се зарадваха премного.

— Моята работа е най-чиста — обади се доктор Васил. — Тия дни ще ме пребесят надве-натри, за което е решено вече отпреди три-четири дене.

От най-напред аз не повярвах тая горчива новина, защото докторът с такова хладнокръвие говореше, като че се извиняваше пред някого, който го кани да вземе участие в някой приготвен моабет.

Аз се завърнах пак на мястото си. После малко време заптиите се развикаха „всеки на мястото си да върви“, защото мръкваше вече и каушите трябваше да се затворят. На затворниците се даваше свобода да ходят цял ден по двора, от заран до вечер, а нощно време ги заключаха и по двора оставаше да обикаля само стражата. И действително, в късо време всеки отиде на мястото си, а аз, като нямах още място, следвах да стоя на мястото си и с нетърпение очаквах да ме извикат да ставам. Един от заптиите, който ходеше да заключва вратата, с голям сноп ключеве на ръката си приближи се до мене и попита началника на затвора в кой кауш трябва да ме турят.

— Трябва ли питане и за това; не го ли виждаш от коя черга е — отговори началникът, без да погледне нито към мене, нито към заптията, който го питаше.

Тоя последният не можа да разбере що му казват и втори път попита началника си да му обясни по-ясно.

— Чуден човек си наистина! Не виждаш ли, че той е *шопарин* (циганин)? Тури го в циганския кауш — отговори началникът сърдито.

— Хайде, ставай бе, боклук! И за тебе да слушам неприятни думи — каза ядосано заптията и ме подкара из една тъмна коридора, широка около два аршина, доволно дълга, постлана с каменни плочи, от двете страни на която се виждаха затворени врата на каушите, пълни със затворници, което се познаваше по шума, който се чуваше в тия кауши. Из коридората нямаше жива душа. На самото дъно от лява страна се спря той пред една врата, от малкото прозорче на която се чуваше най-много шум и която врата той отвори с ключовете, които имаше на ръката си. Тикна ме вътре в отворения кауш и дебелата желязна ключалка изгърмя отзаде ми.

Дълго време останах аз при вратата, без да се реша да пристъпя една крачка по-навътре, защото напреде ми се представи такава картина, каквато през целия си живот не бях виждал. Въобразете си голяма стая, четвъроъгълна, с един прозорец само, обкован и напречен с дървета нашир и надлъж; с измазвани някогаж бели стени, които от половината нагоре бяха запазили само първобитната си краска, а оттам нататък бяха почервенели с кръв от биението на дървениците; малка ламбичка, като оная в Ловеч, обсадена от няколко души в един ъгъл, които играеха наоколо й на комар; втора реда зрители, насядали на колене зад играчите; и още една третя, тоже зрители, прави или само

наведени, тъй щото светлината на ламбичката излазяше като из кладенец само нагоре и сегиз-тогиз блясваше и от страните, когато се помръднеше някой. Тия три реда, на които само гърбовете се виждаха, бяха по-първите гости от кауша. Зад тях идеше други ред, по-долня ръка, които се бореха, като плюеха попред на ръцете си, които плясканаха една от друга; други се премятаха и блъскаха един другиго; трети се възсядаха; четвърти се биеха с юмруци; пети пееха „аман-аман“ и пр. Прибавете още при тая картина: нетърпимата миризма, произходяща повече от кюповете; гъстия прах, който се дигаше от пехливанлъка; притурете още облаци, жегата през месец юний и тютюневия дим, пуснат от цигански лули, ще имате възможност да си съставите определено горе-доле понятие за *ченгене каушу*. Всичко около тридесет души цигани можеше да има в тоя кауш с изключение на трима души българи и шестима турци.

Аз стоях прав именно затова, защото нямаше място где да седна. Моето присъствие и жалкото ми положение дотолкова обикновено се видя на гостите от ченгене каушу, щото никой не си обели зъба да ме попита кой сьм и що съм. Повечето от тях не можеха да забележат даже, че им доведоха нов гост. Отношенията дотолкова бяха прости, щото един циганин си позволи да ми затули очите с ръцете си изотзад, като ме питаше: „Познай кой съм.“ Вижда се работата, че той ме не познаваше и не знаеше, че съм гост. После се изправи до мене и ме попита нещо на цигански язик, като ме мислеше, че принадлежа на последната тая нация.

Най-после комарджиите свършиха играта си; но докато завземат местата си, двама души пехливани се струполиха върху малката ламбичка, която на часа загасна. Тежки удри от юмруци и текмета заваляха като град върху падналите два леша, които не издаваха никакъв глас, като че бяха чукани; от друга страна се изсипаха безобразни псувни с цигански макам; на трето място запяха и започнаха да се кълчат, като си плющяха пръстите и викаха: „Де бре-е-е-е! Хи-и-и-са!“

Когато стъкмиха ламбичката и я запалиха изново, между чалмите и кирливите фесове се надигна един свещеник с калимавка на главата и с дълго черно расо. От най-напред аз помислих, че действително това лице е свещеник; но като видях, че той повеси една тютюнева кесия, която махаше в ръката си наместо кандилница, и отведнъж се

подигнаха диви смехове, взрях се добре и от голите само гърди на тоя мним свещеник доволно беше да се познае, че той е циганин, който в тъмнината сполучил да нахлуе връхните дрехи на поп Никола от с. Тюркемиш, когото за наказание не знам по каква причина бяха затворили в тоя вертеп преди няколко деня.

Най-после обърнал съм внимание на един циганин, който, без да гледа даже към мене, говореше на другаря си:

— Как не се излъгват един път тия заптии да ни доведат някой свестен човек, от когото и ние да се ползуваме нещо? Ето например тоя фукария, когото ни са довели сега, какво да му вземеш, когато с огнило да цъкнеш наоколо му, ще да се подпали.

— Какъв джинс си ти бе, аретлик? — попита ме презрително един млад човек на турски език, който по дрехите си, по мястото, което занимаваше, и по подсуканите си мустаки приличаше да е глава в кауша.

Аз му казах, че съм българин, и поисках да ми покажат място где да седна.

— На главата ми ела седни — отговори младият човек. — От нивата на баща ми не идеш, да се грижа и за тебе.

Тоя млад човек беше българин, на име Димитър Пайтакът, родом от Панагюрище, който действително беше глава в ченгене каушу, гдето живял около две години. Преди това той бил в Цариград, гдето събрал разбойническа дружина, около 15 души, която се отправила за в България да върлува по пътищата, но в околността на Казанлък известният кърсердарин Корчу Осман ги нападнал, от които едни убил, някои хванал живи, а трети избягали. Всичките затворници, в това число и турците, наричаха Димитра — войвода, комуто и отдаваха приличните почести. Той беше млад — около 30-годишен, — с малки тънки мустачки, с черни големи очи, едното от които беше малко повредено, и с грамадно телосложение. Тук беше и един от другарите му, някой си Цвятко от Златица.

Както в Ловеч, така и тука аз останах през нощта да нощувам при вратата на мократа земя до кюповете. Рано сутринта, щом се отвориха каушите, няколко панагюрци дойдоха в циганския кауш да ме видят. Тия останаха доста благодарни, загдето съм се удържал да не издам никого от тях, вследствие на което разпоредиха се да ми събират парични помощи помежду си и отвън, измежду някои панагюрци.

Техните изпити почти на всичките бяха побъркали, защото, като познати хора в селото си, мнозина имаше, които ги показваха що са вършили. Между другите затворени панагюрци в Пловдив беше и Райна поп Георгиева, която прави нашето знаме и го изнесе вън от града, но не в тоя затвор. Него време на три-четири места имаше затворени хора, които казваха, че надминавали числото хиляда.

Войводата Димитър, който се отнесе с мене вечерта дотолкова презрително, остана в недоумение, невъзможно му бе да си обясни кой съм и що съм за човек аз, та дохождат при мене някои от неговите по-първи съселяни, когато при него, войвода, глава на ченгене каушу и техен познайник, никога не бяха дохождали.

— Кой си ти и откъде-нагде се познаваш с нашите първенци? — ме попита той не без зачудване, щом панагюрците си отидоха.

— Бях и аз едно време търговец, което ми спомогна да се запозная с много хора — отговорих на войводата; но той, наместо да се удовлетвори от тоя мой отговор, още повече ме погледна с подозрение и изскочи навън. На другата вечер Димитър войводата знаеше вече всичко за мене. Щом се аз подадох в кауша, той стана и ме покани да седна до него на постлано място, като ми се извиняваше, че не ме познавал, затова постъпил така с мене. Нему разправяли панагюрци, че аз съм апостол.

Аз се радвах в себе си, че можах да произведа подобно впечатление в пловдивския затвор както между турците, така и между затворниците, т.е. загдето мнозина ме взеха за циганин и малко внимание обърнаха на мене. В тая репутация ми завиждаха и другите бунтовници, като ме съветваха още строго да я пазя, защото тя ще да ме отърве от въжето. Като такъв, аз излязах преспокойно да обикалям всичките отделения на затвора. Ако нейде се случеше да загледа някой от заптиите или някой от турските бабаити, които и тука не липсуваха, аз се почесвах или се навеждах на земята да събирам хвърлени цигари, действие, което, както съм казал на много места, има своето решаващо влияние на турчина.

Пловдивският затвор в сравнение с другите затвори в България може да се каже, че държи първо място по своето удобство. Той е много по-добър и от сливенския. С изключение на ченгене каушу и другите отделения, които са наред с него, но и в тях пак може да се живее, защото са доволно широки и светли, с големи прозорци.

Горните катове са още по-добри и чисти, в които бяха турили свещениците, учителите и по-богатите. На дъното в затвора имаше една отделна стая, с няколко прозорци и добре измазана, в която стояха няколко учители и друга търговци из Пловдив и Т. Пазарджик: П. Набодков, Дрински, Калчов, Отон Иванов, Данов и други.

Като минувах покрай малките отделения, които са на горнята страна, гдето държат повечето тия, на които са побъркани изпитите, наотделно, чух, че някой ме викаше по име. Обърнах се и видях моя любезен приятел Ботю Иванов, с когото се бяхме срещнали в троянския затвор, който плетеше чорапи. Той беше турен в полис. Два и половина месеца бяха се изминали от нашата среща в Троян, в разстояние на което време той не беше успял още да си оправи изпитите. Ако два деня го пущали да ходи свободен с другите затворници, то на третия ден изново го затваряли. Причината на всичко това беше той сам, защото не знаеше що да говори; но немалко го бъркаха и неговите съселяни от Синджирлий, гдето той живял, които, възползувани от слабостта му, всичко се мъчеха да стоварят върху него.

— Какво да правим, когато чорбаджиите ме бъркат — беше неговият отговор; — но ако даде господ да се отърва, боже помози, тогава ще се режат чорбаджийски глави. — Настрана всичко това — прибави Ботю, — но добър хляб дават тука, а най-главното е, че няма троянският бой. Страшна работа беше там.

Не закъснях аз да се срещна и с доктор Василя Соколски, депутатът от Перущица в Оборищенското събрание, докторът на Бенковски и един от моите приятели в панагюрското въстание, който, както казах, беше осъден вече на смърт. Но това му не бъркаше да бъде така също весел, както и в четата, като че нищо подобно да не беше се случило. Той беше облечен още с бунтовническите си дрехи, които ни дадоха от Панагюрище и които му взели един път башибозуците, заедно с инструментите му, но той успял пак да си ги вземе чрез правителството в София.

Просим минутно търпение от читателите да ги запознаем по-отблизо с доктор Василя, доколкото ни е възможно. Той заслужва това, защото е един от редките български мъченици, а още повече че не съществува вече на тоя свят.

Васил Соколски е родом от с. Жеруна, Котленска околия. Когато бил още малък, баща му или други някои от неговите роднини го завели в Добруджа. Тук той бил овчар, слугувал на един хан, а после се присъединил при една чета българи, войводата на която бил шуменец, и излезли да върлуват по Дервиш Иван балкана, около Варна. Това било в 1867 г., когато духовете в България бяха разпалени. Тая чета по всяка вероятност отпосле се е преобърнала на хайдушка. Васил. Соколски наскоро бил хванат с няколко души още от другарите си, които затворили във Варна; тях ги обвинявали още в някакво си убийство на един турчин.

После една година Васил се освободил от затвора и преминал в Тракия, живял в Сливен и попаднал да слугува при доктор Венков, при когото стоял няколко години и можал да усвои много неща от медицината като: церовете за треска, сърцебол, за глава, настинка и пр. Живял той и в Т. Пазарджик все при същия доктор, на когото след смъртта купил няколко вида медикаменти и тръгнал по селата да лечи; но най-главното, знаел и да присажда за сипаница. После отишел в с. Перущица, гдето се установил на дълго и се оженил за Велика Гечова. Тук той си отворил и спицерия. Когато Бенковски посетил за пръв път Перущица, то Васил Соколски бил от първите лица, които се срещнали с него. Той приел живо участие в организирането на бъдещето движение и станал един от личните деятели в с. Перущица и околността, по следствие на което и него намерили за достоен да го изпратят за представител на събранието в *Оборище*. И тук така също показа голяма деятелност и гореща привързаност към святото дело.

Когато се закри събранието на Оборище, той не пожела да се върне вече при семейството си в с. Перущица, защото получи известие, че някои приятели на турското владичество подушили за каква работа е отишел той към Панагюрище и ако се върне, твърде вероятно било, че ще го сполети някоя опасност. Това свое решение той съобщи на избирателите си с едно писмо, в което, между другото, писал и това: „че работата е вече свършена“; „съдбата на оручето е решена“ (т.е. на Турция). Заради това те трябва да точат костурите, които скоро ще потрябват.

След като се дигна въстанието на 20 априлий, както е знайно вече, той тръгна с нашата чета под предводителството на Бенковски, като изпълняваше още и докторска длъжност, за което беше си

приготвил всичките потребности, които носеха два коня. Вечерта на 20 априлий, когато цялото Панагюрище беше въстанало и мнозина странни тръгнаха да си отидат по селата, за да направят и там същото, както и в Панагюрище, т.е. да дигнат въстание, то и доктор Васил поиска да тръгне за Перущица, като казваше, че голяма нужда ще има там от неговото присъствие; но Бенковски не го отпусна, защого не искаше да се лиши от един способен и решителен човек, какъвто беше докторът. После той се избра за член в комисията, която щеше да изработи устава за въстанието.

Когато ни нападнаха башибозуците в Етрополския балкан, със звънците, гдето се разпиляхме на много части, Васил Соколски попаднал в оная част от четата, която остана назад. После няколко деня той бил хванат от турците в околността на Златица заедно с Тома хаджи Георгиев. Тях откарали в Златица, в най-лошавия затвор и при най-фанатиците турци, гдето в пребиванието за няколко деня от глад щели да измрат. Биението, мъките, поруганията и пр., а особено на свещениците, които били докарани от други места в Златица, нямали граница. Калимавките на тия последните се ритали из двора на конака като боклук.

Понеже мястото, гдето ги хванали, било в границите на Софийския санджак, тях ги закарали да се съдят в София.

В изпитите си доктор Васил показвал онова, от което се придържаха мнозина, т.е. че той, като доктор, излязъл бил по селата да присажда, гдето го загащили комитите и насилствено го взели да върви с тях, а особено като разбрали, че той е доктор. Не беше само доктор Васил него време комита, не говореше само той, че „насилствено го взели комитите“, че бил пиян и пр. Това беше общо правило. Софийският затвор се пълнеше от нови комити, много страшни по названието си, минали от Влашко (от Ботевата чета); тук бяха още и ония коприщени, които изклаха циганите, заради това особено внимание не се обърнало на доктор Василя, ако да не било един прост случай.

После съсипванието на Перущица в джеба на един убит перущенец, на име Петър Бонев, според Соколски, а според други перущени — Насю Тильов, тоже перущенец, като го търсели башибозуците за пари, намират писмото на доктор Василя, което той писа от Панагюрище до своите избиратели после събранието на

Оборище, че „съдбата на оручето е решена вече“, и пр. Вижда се работата, че това писмо е заинтересувало турското правителство, а особено неговият автор, името на когото било подписано цяло: „Доктор Васил Соколски“. Тия дават окръжно до всичките градове, гдето се намират затворени въстаници, да дирят човека с това име, когото немедлено да изпратят до Пловдив. Доктор Васил, който и в София не си скрил името, скоро бил намерен и изпратен под силен конвой за Пловдив.

Той бил дотолкова наивен, щото не намерил за нужно да се откаже, че не е автор на това писмо, което щом признал, трябвало да каже и друга неща, организацията на въстанието. Възползувани от тая негова откровеност, комисията за съдението бунтовниците му поднесла копие на турски език от нашия правилник, изработен в Панагюрище в надвечерието на въстанието, оригиналът на който носи и неговия подпис като член в комисията, което копие, след като му го прочели, той го припознал, че е вярно с първообразното. В края на това копие, което е напечатано в английската Синя книга, се вижда следующата забележка, направена от доктор Василя по принуждение от страна на правителството, за което той сам ми казваше:

„В главното събрание, държано от нас в Панагюрище, състояще от дванадесят лица (?!) и от мене, приехме и одобрихме гореизложеното, което съдържа дванадесят члена (?). 11 юлий 1876 г.“

„Настоящето копие на турски език е превод от същия правилник. (Под.) Васил Соколски.“

„Копието от горните инструкции се припозна напълно, че е вярно с първообразното, от Васил Соколски, един от главатарите на движението, който изповядва, че е подписал тоя документ. 14/26 юлий 1876 г.“

(Следва печатът на пловдивското съдилище.)

Член по член, дума по дума бил прочетен тоя наш правилник на доктора, когото разпитвали любопитните до глупост ефендета за съдържанието и смисъла на всяка дума и точка. „Цели два деня, от сутрина до вечер, ме държаха, за да им разправям за писаното в устава ни“ — казваше злочестият Соколски.

— Най-много ме врънкаха малките ефендета и няколко гърчуля, еветчии в конака, да им разказвам как сме щели да ги колим, по кой

начин щяло да се устрои българското царство, догде щели да му бъдат границите.

Донякъде той отговарял уклончиво, но като му причърняло на очите от подигравките на младите ефендета и продадени гърци, казал им направо, че ако не сега, то за в бъдеще ще ги колят българите. Това той казал, защото усетил, че работата била свършена вече, бесилката се готвела.

Присъствующите там представители уж на християнските народи, кацигровци, власакевци и други, които мълчали като риби, стоели като истукани, както във всичките други не турски аази, длъжността на които беше само да казват *евет* и да угождават на турците и които бяха по-безмилостиви от тия последните, щом предстоеше да се решава съдбата на някой българин[1], с негодувание нападнали на беззащитната жертва, че той прави зло на своя народ, черни го пред светлите очи на царските хора, представлява го за непризнателен спрямо толкова добрини, които му е направило султановото правителство, и пр.

И действително, тоя същия ден на Васил Соколски се прочела присъдата, с която той се осъждал на смъртно наказание, изпълнено чрез обесване.

— Когато едно от ефендетата започна да чете на една писана книга, гдето често се споменаваше моето име — казваше Соколски, — аз нищо друго не можах да разбера, нито пък знаех какво четат; но като чух думата *аскъ* (бесилка) в края на писмото, която ефендето произнесе нависоко отведнъж, разбрах, че съм осъден вече на смърт, и захванах да протестувам, като виках, колкото си можех; но двама заптии ме изтласкаха навън.

Изпълнението на тоя приговор над Соколски закъсня няколко деня. Всеки може да си въобрази в какво трескаво положение трябва да се намира човек, когато от минута на минута чака да си чуе името! При появяванието на всяко заптие, на всеки чиновник той трябва да изтръпва; ако някога закъснееше раздаванието на хляба или се издадеше заповед да върви всеки на мястото си, заповед, която завинаги предшествува изпълнението на някое смъртно наказание, Соколски, колкото и да се мъчеше да се покаже, че малко го е грижа, лицето му говореше противното; то побеляваше като платно, очите му се размътваха, гласът му ставаше дрезгав, езикът му се преплиташе…

Та и другояче не можеше да бъде! Възможно ли беше да притежава човек подобно убийствено хладнокръвие, щото да остане равнодушен, когато гледа, че всичките му другари и там присъствующи стоят като попарени, никой не смее да си отвори устата да каже две думи, гробна тишина се възцарила, а най-лошавото е това, че на всичките погледите от време на време поглеждаха крадешката към героя на деня, към жертвата, към оногова, който после няколко минути не щеше да бъде вече помежду им? Не, това е невъзможно; това не е в човеческата натура; не можеш да се смееш, когато всичко наоколо ти плаче. Друг един път ядяхме хляб двама със Соколски, навън из затвора се чу шум и неговото име се произнесе няколко пъти. Това достигна до неговия слух и при всичко че той се мъчеше да покаже кураж, лъжицата, с която сърбаше, започна безсъзнателно да играе в ръката му из паницата, като дете, което се е нахранило вече и захваща да си играе. Но това ставаше на първо впечатление; след малко той пак дохождаше в нормалното си положение. Причината, загдето турското правителство отложи изпълнението на присъдата му, може да беше европейската комисия или кореспондентите, за които се говореше, че наскоро щели да дойдат и в Пловдив. Бедният Соколски! По цял ден обикаляше около пътните врата да се учи новини, като кога ще дойде тая комисия, не се ли чува нещо за помилвание, за което твърде иачесто се пускаше слух, и пр. Ако някой от затворниците се заинтересува да научи нещо от текущите новини, то Соколски трябваше да пита за това. Та и той, ако чуеше нещо, не се задоволяваше да го знае сам, но тичаше от кауш в кауш да го съобщава и на другите си събратя.

Един ден, преди обед, вратата на затвора се отвориха и много ефендета от конака и юзбашии, придружени от заптии, влязоха в затвора. Всичките затворници, както обикновено бива в подобни случаи, бързо отидоха на местата си и застанаха почетно един до други наред, като мислеха, че големите хора, ония, от които зависеше животът им, за тяхното добро са дошли. Тия последните обаче малко обърнаха внимание на затворниците. Тия гледаха повечето стените на каушите, прозорците, хляба, който ни се даваше, рогозките и пр., и бързо-бързо излязоха пак навън. Никой не може да се догади за истинската цел на това посещение; всеки казваше, че това е един вид ревизия. Но после малко време вратата на затвора се отвори изново, в който нахълтаха няколко заптии, не от познатите в затвора, като водеха

със себе си множество дюлгери със зимбили на гърба и циганки с котли и четки в ръцете. Закипя бърза работа по всичките кауши, туриха се в движение мнозина затворници, не от комитите обаче, развикаха се заптиите необикновено да дават разпореждание и заповеди, на които тия са твърде щедри; задрънкаха котли и чебури, от които изобилно се изливаше водата по дъските във всеки кауш; писнаха дюлгерските сечива — триони, тесли и рендета, — стени се пробиваха за нови прозорци, а вехтите се поправяха; нови метли и рогозки се внасяха, а старите се изхвърляха навън; колкото души имаше затворени в полисите, в това число и Ботю, пуснаха се в общите кауши; най-после раздадоха по-чист хляб, но само на бунтовниците, от което турските хапузи немалко се разяриха, като казваха, че човек трябвало да бъде комита, за да има чест. Читателите са се сетили вече коя е причината на това движение, да се отварят нови прозорци на стогодишните кауши, да ни се дава чист хляб и пр. На това са били принудени турците следствие полученото известие, че европейската комисия е тръгнала вече за Пловдив, на която тия искаха да замажат очите чрез разни вънкашни украшения.

Тая новина, която в късо време стана известна и на най-неинтересуващите се, зарадва всичките. Разбира се, че най-много трябваше да се радва Васил Соколски, който разчиташе много на европейското великодушие. Той беше уверен, че благородните лордове и графове ще да го спасят от грозната бесилница. След два-трн дена тия последните дойдоха. Когато влязоха в затвора, подиря им вървяха една цяла върволица ефендета, кетипи, юзбашии, заптии и пр. с черни алатурка сюртюци, закопчани от доле до горе, с калъплии фесове и с отпуснати ръце, готови на всяка минута да направят раболепно темане. Тия питаха мнозина от затворниците, най-много дали са вземали участие в движението. Много лица, които говореха някой от европейските езици — Калчев, Георги Пенев, К. Величков и други, — говореха им от страна на всичките затворници да се потрудят за освобождението ни, на което те обещаваха. На ефендетата в това време не ставаше добре; тия позеленяваха от гняв.

Васил Соколски беше се изправил на най-личното място в своя кауш. Неговата представителност обърна вниманието на комисията, която се спря до него и захвана да го разпитва. Щом тия чуха името на Бенковски, което се произнесе от присъствуващите затворници, като

казаха, че той, Соколски, е бил негов доктор, всичките опулиха очи и си извадиха нотисите да пишат, като разбраха от иай-напред, че сам Бенковски стои напреде им.

— Неговият доктор — прибавиха присъствующите, — който е осъден на смър неотдавна.

Комисията му записа името, възрастта, месторождението, занятието и други някои обикновени подробности, добър материал за някоя газетна статия, и друго нищо повече.

— Мене ще ме бесят днес-утре — каза Соколски с разтреперан глас — и никой няма да ми помогне, освен вас… Моля за капка милост.

Комисията се обеща уж, че ще да подействува, гдето трябва, и след малко си излезе. Заптиите, които я придружаваха, се завърнаха, като говореха помежду си „бошлаф“; Ботя и другите затворници пак ги туриха в полисите и пр., и пр. С една реч, всичко пак тръгна по стария ред; а доктор Соколски продължаваше да стои в неизвестност, за когото се пущаха различни слухове. Един ден доктор Влада, който имаше достъп при агите, каза му, че той ще бъде опростен, за което от вярно място се научил.

Същия тоя ден, после пладне, аз бях легнал да спя в кауша си. Когато се събудих, станах да отида при Соколски, да науча нещо ново. Тесният коридор, през който трябваше да премина, беше пуст, с изключение на няколко души цигани, които се занимаваха със събирането на цигари. Това беше необикновено, което аз не можах да забележа за пръв път. Нямаше така също да се чува и шум, като че всички спяха. Стигам най-после в кауша на Соколски, гдето повечето затворници бяха българи; но него нямаше там. Те всичките бяха вътре, насядали всеки на мястото си и дотолкова умислени, щото никой не си отвори устата да ми каже нещо, когато влязах при тях.

Питам аз где е Соколски и гласът ми се пресича, защото усещам, че работата не е чиста; но наместо отговор чува се само глухо пъшкание отстрана на присъствующите, които не ми отговаряли, като мислели, че аз зная всичко.

В това време, когато аз питах за бедния Соколски, той едва ли е бил предал душа на бесилницата. Преди половин час време заптиите го грабнали от затвора, след като затворили всичките кауши, вързали му ръцете изотзад, както обикновено правят за ония, които ще вървят

на бесилницата, и го изкарали навън. На излязване той казал само „Прощавайте, братя“ на своите другари. Подир малко заптиите, както и други лица, дошли отвън, известиха, че въжето, на което бил обесен Соколски, се скъсало. Него обесиха в гр. Пловдив. Той беше на възраст около 30—32 години, със сини големи очи, с жълта гъста брада, доволно дълга, която го правеше представителен; ръст среден, снажен, с къдрава коса и лице доста красиво. Мнозина от другарите бунтовници се оплакваха против Соколски, че със своето лекомислие той изповядал много неща на турците, които трябвало да останат тайии.

Войводата Иван Орчо, който разруши селото Стрелча, така също наскоро бе докаран от Търново, гдето го хванали на един хан. Портретът на Иван Орча е горе-доле следующият: възраст 35—38 години, мустаки черни, завинаги подсукани във форма на кравайче, очи черни и светли, глава голяма, врат дебел, та червен, като на касапин, ръст среден, снага дебела и ръце мускулести, които от белегчетата и от разни други действия бяха накълцани като четеля; с една реч, той имаше изглед на същи войвода и юнак в пълна смисъл на тая дума. Вижда се работата, че това свое юначество Орчо го е употребявал и от по-напред, защото няколко пъти бил честит да посети турските затвори за разни безчиния. В панагюрското въстание, както казах гдето се следваше, той взе живо участие, но не в приготовленията, за което нямаше толкова способност, а в действията, когато дойде работата да се върти нож и пушка. Той се сподоби да бъде посрещнат с песни и с биението на камбаните в Панагюрище, когато се връщаше победител от с. Стрелча, село, което дълго време е задавало страх на околните български села.

След поражението на въстанието, заедно с П. Бобекова и Манча, той отива в Коприщица, гдето благоразумните сполучили вече да си турят работата наред. За да се отърват по-евтино, тия затворили апостолите и някои от първите начинатели в спицерията на Спас Хекимина, на вратата на която обесили голям кофар, запечатан с червен восък, гдето пазела въоръжена стража. В това време турската войска настъпяла вече около селото, която отишел да доведе някой си Черню. Според други очевидци Ив. Орчо с измама освободил тия пленници, като казал, че голямо число сръбска войска е дошла в Панагюрище; а според него самият той със сила ги бил освободил.

До 240 души бунтовници потеглили с Иван Орча от Коприщица за в Балкана, които отпосле се разделили на различни групи. Близо до с. Гарваните, около Габрово, Орчо останал сам да се бие с башибозуците, които били нападнали, а другарите му ударили на друга страна, от които той се изгубил, и после няколко деня бил хванат в Търново на един хан. Той се престорил на ням. Напразно тоягите и гърбачите валели като град по Орчовите широки плещи; напусто тракали и хлопали наоколо му по стените и вратите в присъствието на докторска експертиза: Орчо се надува като мях и мучи като говедо, докато най-после чаушинът, на когото бил предаден, не казал: „Оставете го кератията; най-после може да бъде пък ням; защо да влязваме в грях.“ Орчо въздъхнал свободно.

Когато докарали Каблешков в Търново, той бил там. И от него се потвърдява, че Найден П. Стоянов умрял от бой пред вратата на затвора. Брадата и мустаките на тоя последния били изстъргани, а главата му на разни места оклоцана от заптийските касатури.

После няколко дена, заедно с Каблешкова и други още затворници комити, Орчо бил отправен чрез Габрово за Пловдив, със забележка в мазмата му, че той е действително ням. Като стигнали в Габрово, всичките ги затворили в общия затвор, а Каблешков, като знатно лице, дали му особно помещение; една заптийска стая, гдето той, в отсъствието на заптията, грабнал му пищова от стената и се ударил в гърлото.

Стигнал Орчо жив и здрав в Пловдив. В това време, когато четели мазматата в конака, че между другите комити изпращат на зависяще разпореждание и един ням комита, отвън на двора се подигнала шумна олелия от плач и проклетии на женски гласове, които викали отчаяно „ханзър“, „москов“ и пр. Когато любопитните ефендета отворили вратите да видят що е, около десет-двадесет боси кадъни нападнали Орча от всяка страна, който, подпрян до стената, мигал като в лапавица. Тия кадъни били от Стрелча, дошли отдавна в Пловдив да си искат мъжете и стоката от комитите, които под предводителството на Орча на 21 априлий бяха разрушили селото им. Тия познали своя благодетел с първо виждание и ако да не били заптиите, навярно би се нахвърлили отгоре му. Ефендетата, на които той бил известен много добре от показанията на другите бунтовници, обърнали сериозно внимание, като се разпоредили най-напред да

увеличат стражата, която пазела навън смутения Орча. Той продължавал донейде да мучи още като животно, но като видял, че нищо не прави вече пари, от една страна, а, от друга, че не желаел да се излага втори път на заптийските гърбачи, проговорил. За голямо чудо на всичките, Орча биде освободен от турците след няколко месеца.

Като запознах читателите с Орча войвода, то нека ми е позволено да дам портретите и на други още някои деятели от въстанието, които, макар и да останаха живи, мисля, че пак е позволително това. Колкото се отнася до тях самите, то нека ме опростят за тая моя дързост.

Поп Грую. Той е нашият поп Грую Бански, свещеник в селото Баня, оня поп Грую, любимецът на Бенковски, който носеше патрахила си в паласката при фишецнте, който четеше „Верую“ наместо „в единаго бога“ — „в едииаго хъша балканского“ и пр.; който беше преобърнал молитвите от требника да ги чете по своему; който отслужваше божествената литургия с два арнаутски пищова; който привеждаше под клетва бунтовниците, в едната ръка с кръст, а в другата с ятагана и пр. Тоя поп Грую се намираше сега в затвора, с изскубана брада и мустаки, като че бяха го изпасли молците; със синя вехта кърпица на главата наместо високата му калимавка, която погански ръце бяха разкъсали, и със скъсана дрешка на гърба си наместо жълтото му шаячно джубе, с което кой знае коя була си покриваше бялото лице.

В бедно положение беше сиромахът!… Жално ставаше на човека да го гледа. Поп Грую е родом от село Баня, както знаят вече читателите, на възраст около 40 години, ръст нисък, брада и мустаки черни, с голямо чело, очи светли, тоже черни, с извънредно весел характер, но в същото време и лют.

После поражението на въстанието поп Грую, както мнозина, скрил се най-напред, но скоро бил хванат и заведен в лагера на пашата. Когато го видял тоя последният най-напред напреде си, скромен попец, твърде смирен, не страшен на изглед, облечен с дрипави дрешки, погледнал даже със състрадание на него, поканил го да седне и заповядал да му направят едно кафе, което млад един аскерлия приготовлявал в това време около огъня. Поп Грую не се радвал яко-яко в себе си от тая пашовска снизходителност, защото знаел, че

пашата прави това случайно, като не знае още кой стои напреде му, с кого има работа.

— Хай гиди, *завълъ попи*, и тебе комита правят, а? — казал пашата на присмех и се обърнал на другата страна да говори с другиго.

Поп Грую си правел цигара, за което сам пашата му позволил, и се оглеждал наоколо си зачудено, защото и той от своя страна малко внимание обръщал на тая ласкавост. Той чакал друго да види, което няма нищо общо с кафето и цигарата — дървото.

— Може ли барем да видиш баш на комитите, попе, или някой от неговите другари? — повторил след малко пашата с по-голяма разсеяност, като да бил вече сит на подобни въпроси и сведения.

— Отчасти, ефендим, когато бях в Панагюрище, показаха ми кой е войводата — отговорил поп Грую.

Пашата заговорил изново с другиго и след много време му дошло на ума да се обърне към поп Грую.

— Как ти беше тебе името, попе? — попитал той, като искал да покаже, че от по-напред знаел уж името му, но сега го забравил, което е в обичай между турците.

Поп Грую предчувствувал нещо недобро, побили го студени тръпки, неволно си въобразил своите действия по време на въстанието и обноската си към някои от заробените турци.

— Поп Грую, ефендим — отговорил той с половин уюта и направил темане с дясната си ръка.

— Не?! Поп Грую ли? Баня папазъ? — креснал пашата като хищна птица и се изправил на колене, със стиснати юмруци, готов да подхвръкне, като че остри шишове го бодели в сърцето.

Нещо като „евет, ефендим“ се чуло да излезе от устата на сиромах поп Грую, който не се усещал вече на земята ли е, или на небето.

— Аскер!… Караул!… Чауш! — викал отчаяно пашата и махал с ръцете си по въздуха, като забравил всяко военно приличие и дисциплина.

Безбройно число солдати, с щикове в ръцете си, се нахвърляли върху беззащитния поп Грую, който бил вързан с дебели въжета наопако ръцете и отведен настрани под силен караул.

— Ах, поп Грую, ах, ти, керата папаз — викал пашата, като си въртял в същото време главата ядовито. — Четиридесет куршума да

прекарам през гърдите ти, пак няма да бъда удовлетворен… Ти трябва да бъдеш одран с кремък, а после да ти се насоли кожата.

Нечути са мъките, които е претърпял поп Грую във военния лагер, в Пазарджикския затвор и по пътя. Но благодарение пак на турските власти, които при такива обстоятелства оставиха го жив. На това най-много е спомогнало, види се, работата, значението и важността, която са му давали турците, като са мислели, че ако го погубят по пътя, ще бъде потърсен от висшите власти.

В затвора той беше станал мизантроп, по цял ден стоеше в кауша си; ако го закачеше някой от другите затворници, то той го изругаваше. Вижда се работата, че безчеловечните мъки и страдания значително бяха подействували на него: каквото е тялото, такава ще да бъде и душата.

Отпосле той бе освободен, защото не може да се докаже, че е действувал самостоятелно и вършил отделни престъпления.

Тодор Душанцалията. Тодор Душанцалията е родом от Коприщица; той беше на възраст около 28—32 години, със среден ръст, с малки възруси мустачки, с пълно червено лице и доволно красиво, смирен и добродушен до крайности. Още от млади години той отишел да си търси честта в странство, както обикновено правят всичките негови съотечественици, страната на които нищо не произвежда. В Египетска Александрия преживял Тодор около цели осем години, карaабаджия, гдето той със строга пестеливост можал да тури настрана доволно парици и въобще работата му тръгнала добре. За да направи съучастници в това свое щастие и своите бедни родители, Тодор се иаканил да се върне в родното си място след осем години, по празниците на Възкресение. Той пристигнал в Коприщица в това време, когато страстите кипяха, духовете се вълнуваха на младите; когато се шиеха байряци, куршуми когато се лееха и се точеха ножове. Разбира се, че всичко това се вършеше тайно, от което Тодор не е знаел нищо за няколко деня. Може би злощастният, като свършен момък и улеснен, след толкова годишен тежък гурбетлик по нечистите абаджиински одаи, да се е интересувал повече от красния пол.

Но наблюдателното око на пъргавия Каблешков, който в това време правеше нощта на ден и деня на нощ, зърнало тая нова жертва и скоро Тодор бил посветен в работите на настъпающето движение, като жертвувал и едно голямо количество пари за святото дело. Тодор

дотолкова се бил увлякъл в приготовлението, дотолкова присърце захванал да работи, щото него и даскал Найдена избрали от Коприщица за депутати в събранието на Оборище. Той присъствува на това събрание и подписа акта на въстанието; а после, във време на самото въстание, бил е един от най-горещите деятели.

Него обвиняваха най-много, ако помня добре, в клането на коприщенските цигани, което не беше дотам основно, защото той не взе твърде голямо участие в това „геройско дело“.

Един ден, после обяд, в затвора влезе един юзбашия с няколко още заптии, които обявиха на Тодора да си прибере едно-друго, защото е пристигнала заповед да го карат в Одрин. Всичките затворници, които бяха там наблизо и можаха да чуят тая заповед на юзбашията, усетиха се, че работата не е добра. Тодор ще върви на бесилницата, а само за да не се уплаши, говореше му се, че в Одрин ще отива. Усети се и Тодор що го чака. Нему се наляха очите със сълзи и жално-жално изгледа той присъствующите си другари.

— Лъжете ме вие мене — каза той на юзбашията, — аз отивам не в Одрин, а на бесилката… — После се обърна към своите другари, от които поиска прошка, и им подаваше някакъв ключ, за да го дадат на майка му.

И тръгна той с бързи крачки пред юзбашията-джелатин, като че отиваше да изпълни един дълг, една неизбежна обязаност, един обряд! Тъй умира българинът!…

От дрехите на покойния, които се раздадоха по сиромасите из затвора, и аз се сподобих с една риза, която ми даде Иван Душков.

Тук беше и моят другар Цвятко Церовченина, с когото ходихме да горим селата Смолско и Каменица. Аз случайно го видях в затвора, няколко деня след докарването ми, когато той обираше цигари по земята и просеше едно-друго измежду затворниците. И неговите мустаки бяха изпасани от молците, което беше знак, че и той е преминал през башибозушката баждарница. Не му се обадих, защото не го знаех каква линия на поведение държи в изпитите си, и се сторих, че не го познавам уж. Същото направи и той от своя страна, защото забележих, че избягваше да се срещне с мене. Като се боях от бившия си другар, който беше в състояние да ме покачи на въжето, разбира се, ако пожелаеше това, казах на едного от познатите си

другари да отиде при Цвятка и го изпита отдалеч даля той е казал всичко в изпитите си.

— Не си ли бил на гората Еледжик и не знаеш ли кой запали селата Смолско и Каменица? — попитал най-после моят познайник на нисък глас бача Цвятка, който гледал на земята и се почесвал, гдето не го сърби.

— Ние сме сиромаси хора бе, брате, кой ти разбира от такива работи — отговорил Цвятко, малко смутен от зададения въпрос. — Във време на въстанието аз се уплаших и търтих да бягам, накъдето ми видят очите.

Аз се успокоих от този отговор на бай Цвятка, но пак не се реших да му се обадя, защото той казал предварително, че никого не познава в затвора.

Казах по-горе, че тук беше затворен и Димитър Златанов Свещаров (сега кмет в Пловдив), един от ония патриоти, които рядко се срещат в България. От толкова много съзаклетници, които броеше него време градът Пловдив, само той и единственият и страшният герой на перущенската черква „Свети Архангел“ — Кочо Чистеменски — решили на 22 априлий през нощта да запалят Пловдив, като турили огъня най-напред в своите дюгени, находящи се първият при Джумая Джемиси, а вторият — в чаршията.

Да ви разкажа нещо по-подробно за деятелността на пловдивския комитет в 1876 година. Двамата апостоли Бенковски и Волов дошли на 13 февруарий през зимата в с. Царацово, в дома на Божила, отгдето изпратили стария деец бай Ивана Арабаджията да извести в Пловдив на приятелите, че двама апостоли желаят да влязат в града. Това известие било съобщено на трима души, а именно: Христо Благоев, Христаки В. Търнев и Димитър Свещаров, от които първите двама отишли, заедно с бай Ивана, до с. Царацово, за да посрещнат носителите на свободата. На другия ден рано сутринта, часа по осем, двамата апостоли по крака влезли в града, без да бъдат забележени от някого. Тия се установили в дома на Христа Благоева, гдето свикали събрание да прочетат своите пълномощни писма и да кажат целта на пътуванието си. Между другите лица в това събрание присъствували освен гореспоменатите личности — Коста Калчев, Стефан Дренски, Набодков (учител), Антон Балтов, Тома х. Георгиев и други.

После това Бенковски взел думата и напространно разкрил на присъствующите с каква цел са дошли тия в града им и какво се изисква от тия последните да направят като българи и патриоти. Предложението да се устрои комитет в града Пловдив било прието на драго сърце и всеки захванал да работа за неговото организирание според силите и способностите си.

Бенковски ходил при руския в града консул да му съобщи мисията си и да му поиска руски паспорт но, тоя последният не го приел, като казал, че Русия не желае въстание…

---

[1] Същата тая година, когато съдеха седемнадесят души бунтовници от Ботевата чета в Русчук, няколко души турци, от съдилището, останали при особено мнение да се замени смъртният приговор със заточение, когато българите *еветчии* настоявали за бесилка. ↑

ГЛАВА VIII. ДВИЖЕНИЕ В ПЛОВДИВ

В събранието, което стана в Панагюрище през месец март вследствие хващанието на апостола Славков, от когото навярно турците бяха узнали много неща, а най-важното, че из България имало много други такива апостоли, решило се, че ако Славков предаде плана, то да се дига въстание, както се може. Градът Пловдив, който не можеше да въстане открито по причина на малочислеността на българското население, според предложението на Бенковски, събранието решило да се запали. Димитър Свещаров бил натоварен да извърши това.

В сряда, на 21 априлий, се получило в Пловдив *кървавото писмо* (прокламациите, които се изпратиха в Панагюрище, подписани с кръв, и които населението отпосле нарече кървави). Същата вечер се събрали палачите, които се разпределили да запалят града от много места. Отон Иванов, който бил изпратен да помага на палачите, бил определен да даде първия знак, като запали някое здание на Небеттепе.

Страшно били развълнувани по това време духовете в града Пловдив вследствие разпръснатите слухове, че в Коприщица и Панагюрище има нещо. Това вълнение и безпокойствие се увеличавало още по-много, по-причина че никой не знаел на вярно в що се състои работата, а в подобни случаи предположенията имат голяма цена. Турците, гърците и нашите чорбаджии бълнували за московци и сърби, а младите български патриоти се радвали. Никой не стоял хладнокръвен пред настъпающото движение. Всеки вършел онова, за което бил способен и което е било в интереса на неговите сънародници или частни сметки. Турците се въоръжавали, мало и голямо обикаляло из улиците, наежено против българите, но планът на техните действия не бил още начъртан; и тия самите не знаели що да чинат. Лукавите гърчоля, които извличат най-бляскави победи от подлостта и интригите и които притежават по-голяма способност от турците да съобразяват и да се ползуват от обстоятелства, тичали надолу-нагоре из града. На турците казвали тия: „Дръжте в това са виновати българите!“ — а тия последните подмамвали да се запишат гърци,

защото *Булгаристанът* е обречен вече на смърт. Услужливият им митрополит бил отворил вече каракачанския си тефтер да записва покаяните. Така проповядва Христос да се постъпва със слабите и угнетените. Тоя духовен пастир, ако му позволяваше черното расо, навярно би затъкнал на пояса си дългия ятаган в реда на башибозуците. Тогава той се задоволил само с тефтера си, който имал равносилно значение с ятагана.

Разбира се, че много божи кравици от пловдивското полубългарско и полугръцко население прибързали да цалунат скверната десница на тоя фенерски кеседжия.

Не спели и нашите кръстени братя — чорбаджиите, — тая верноподаническа сган, дирек и основа на всяко тиранско управление. Тия треперели вече, коленичили около силните на деня с калъплии фесове на главата, с ала турка сюртюци, закопчени от долу до горе, на които се мъчели да угодят по какъвто и да е начин. Навярно техните уста са произнасяли: „Нашите млади чапкъни направиха нещо“ — и тия, а никои други са предложили и указали най-напред кой изпомежду тия млади в Пловдив заслужва да бъде хвърлен в затвора за предварване на злото.

Останалата безчувствена маса, която славянофилите наричат народ, а тираните — глас божий и *народна воля*, се безпокояла само за своята душица, за алъш-вериша и за добитъка, това, което чувствуват и животните, когато се застрашават от някоя сила. Имало и друга една категория словесни същества, които участвували във всичките приготовления на народното движение, което мислили, че е лесно и възможно, както в страниците на някой роман; но като видели башибозушките чалми и дългите ятагани, с които двама башибозука не можели да се разминат из пловдивските тесни улици, обърнали колата. Наместо свобода или смърт, думи, които всеки произнася натъртено, когато пее песента „Дойде време, дойде час“, тия се задоволили да изгорят няколко писма в огъня, хвърлили на известното място приготвеното си левче, заедно с направените фишеци, и след като взели ключовете от всичките врата, запалили кандилцето пред иконата Божа матер. Други някои от същата категория, с по-разпалени сърца, имали смелостта да се съберат по няколко души на едно място, гдето така също под бдителността на обърнатите ключалки изпразвали буйно и решително пълните чаши за успеха и победата на въстаналите

братия. И двете тия категории са благоразумните и философствующи синове на България.

Ревекините синове с келавите глави и с дългите джубета само вайкали и охкали, като музикален инструмент, като че техният железен аршин и сарафската им кутия били причина на всичката безредица. Тия се кланяли по улиците до земята пред всяка въоръжена краста, а псували и ругаели нависоко слабите и победените, като че им плащал някой за тоя труд.

Но да оставим настрана чифутските *шашарми*, чорбаджийските теманета, гръцкото православие и благоразумното „да живей“, които нямат нищо общо с нашия разказ. Да видим що са направили „несмислените“, „неразбраните“, „чапкъните“ и „нехранимайковците“, които не знаят *каймета* на парата и не жалят своята душа.

Както другаде, така и в Пловдив се намерили хора честни, хора решителни и патриоти, които прежалили всичко за в полза на общото дело, без да се отчаят ни най-малко, че учените и знатни кратуни, които от по-напред си увирали гагата навсякъде, изпокрили се из мишите дупки, когато дошло време за работа. Тия решителни и необикновени хора били Кочо Чистеменски и Димитър Свещаров, първият скромен кундурджия, вторият презрян свещарин. Тия не са учили във високо училище, не знаели буки за благонравие и възпитание, но умеели да изпълняват своя дълг към отечеството си, като запалили собствените си дюгени с газ, вечерта на 22 априлий, както са били обещали от по-напред. С тях заедно били съгласни и много ученици от Пловдивското главно училище да запалят квартирите си, щом видят първия огън на Небеттепе, който, както казах, щял да запали Отон Иванов. Когато тоя последният отивал да пали на Небеттепе, срещнал го един от благоразумните, който му възпрепятствувал.

Но и без това двата подпалени дюгени произвели ожидаемото действие. Смущението и страхът се увеличили още повече в града; турците гръмнали два топа, които били като знак на едвам начинающата се кървава драма; пазванти и заптии се развикали, команди се слушали по всичкия град, дебоите на оръжието били отворени за всеки мюсюлманин, всичките турци станаля на крак, ненавистта и фанатизмът пламнали вече. Тежки минути настанали за българина! Скоро последвали затваряния не само на виновните, но и

на хора като Яким Груева, който бил доказал вече своята преданост към турското правителство, което нямало вече доверие.

Кочо Чистеменский, на минутата още след като запалил дюгена си, заминал с кола за Перущица, заедно с жена си и с малката си дъщеря, да дига и там въстание, а Димитър Златанов Свещаров бил хванат и затворен заедно със Спас Турчев, който така също взел деятелно участие в приготовлението.

Огънят в Пловдив произвел своето действие и в околните села. На селяните беше казано, че оттам ще да се даде знакът най-напред. Много селяни, които чакали нея нощ по високите места, щом видели, че избухнал огънят, ударили клепалата и грабнали пушките.

В Пловдив бунтовниците имали и приготвен байряк, шит от ученичката Елена Трантеева, но не станало нужда да се употреби.

Освен селата Перущица, Брацигово, Царацово и други хванали се за оръжие още и малките селца в Рупча: Сотир, Дядово и Бойково, находящи се на четири-пет часа разстояние от Пловдив към южна страна. На 21 априлий те оставили селата си и заедно с жени и деца отишли в корията, називаема „Свети Петър“. Моят помощник, Григор Аргиров, отишел да дигне селата Сотир и Бойково. За да се накървавят юнаците, отишли няколко души да вардят пътя, отгдето щял да премине Ахмед ага Тамръшлията, за да го убият; но той се усетил каква е работата и ударил из други път.

В тия села отишли още Отон Иванов, който сполучил да избяга от Пловдив, и Райчо Даракчиев от Станимака, да приготвят по-добре въстаналите села. Два дена и две нощи тия последните стояли в гората въоръжени, без да ги нападне някой, защото турците бяха смутени още и не знаеха каква линия на поведение да държат. На 23 априлий обаче от Тамръшкия чифлик се задали около двеста души башибозуци, които нападнали на българската стража. Петнадесет души бойковци и пет души дядовци, които били против въстанието на съселяните си, отишли да се предадат на башибозуците, но тия последните ги избили.

В с. Бойково е починал твърде мъченически един от селяните, на име Атанас Душилата. Него вързали кръвожадните башибозуци от един дирек вътре в къщата му, която отпосле запалили, и застанали навън да го слушат като какви звукове ще издава, след като пламне вече тялото му. „Яде ли ти се грозде?“ — се отзовавали ирони-чески кръвниците на отчаяните писъци от страна на Атанаса, което питание

било като отмъщение, защото мъченикът Атанас имал лозе и не оставял харамоядците да го берат. После башибозуците изгорили селата: Бойково — цяло, Дядово — половината, а в Сотир само две-три къщи; в последното село заклали и учителя. Разбира се, че грабежът и плячката на башибозуците са нямали граница. Исмаил и Адил Хасанови от с. Тамръш били предводителите.

Селяните, като видели своето поражение, в отчаянието си нападнали на Григора Аргиров да му искат сметка за делата; тия искали да го убият, но той избягал. Избягал също така и решителният свещеник Тодор, от с. Сотир, който не влязъл никак в ръце. За неизказвание са мъките и страданията на тоя истински Христов наместник. Цели шест месеца се е скитал той под открито небе, из канарите на Сотирската река, преоблечен в мирски дрехи и въоръжен. Малцина негови познайници, които го знаели где се крие, давали му сегиз-тогиз хляб, а през повечето време той пасъл киселец, като добиче из шумата. Бедната му жена, която турците мъчели всеки ден, умряла най-после. Когато пристигнали освободителните войски, поп Тодор не закъснял да се яви с донските казаци в своето селце. Наместо да плаче на гроба на своята жена, той се турил начело на хиляда души българи и в два деня и две нощи преобърнал в прах и пепел помашкото село Тамръш, гнездото на капасъзите. От страна на турците не паднал никой убит, заради това не станали и никакви затваряния. Ако селото Дядово е останало здраво заедно със своите жители, то тия последните трябва да благодарят на Отон Иванова, за когото казах по-горе, че се намерил в селото. Тоя решителен мъж не се побоял да се яви от най-напред пред башибозушките водители, за да узнае намерението им, като се показал за станимаклийски лангера, които по него време бяха на почит. Башибозушкият предводител го проводил да предумва дядовчени да се предадат, но той застанал насрещна на тия последните и извикал: „Дръжте се, братя, не си давайте оръжието!“ — което и направили селяните. Инак Дядово щяло да стане втора Перущица.

След оттеглянието на башибозуците, които вършили всичко открито, с ножа в ръка, на изгорелите и ограбени селяни нападнали духовните башибозуци, с кръст и патерица в ръка наместо ножа п пушката. Тия били хитрите и лукави гърци, които, възползувани от обстоятелствата, дошли да тържествуват над полуубиените селяни. Някой си Михалаки Филипу от Дермендере, придружен със заптии и

други още паликарета, събрал селяните, на които предложил да се запишат гърци или в противен случай ще бъдат изклани със своята българщина. Намерили се събудени селяни, които отговорили, че предпочитат да умрат българи, нежели да станат гърци.

ГЛАВА VIII. ВЪСТАНИЕТО В ПЕРУЩИЦА

Перущица измежду другите въстанически пунктове държеше първо място след Панагюрище, Батак и Клисура. Бенковски хранеше за това село големи надежди. Сам той лично беше дохождал няколко пъти на Перущица. Той слазяше в дома на Дина Гечов, тест на доктор Василя Соколски, гдето перущенската интелигенция дохождала при него на разговор.

Перущица е чисто българско село на два и половина часа разстояние от Пловдив.

Както в другите пунктове, така и тука, приготовлението за въстание следваше бързо. На 23 априлий — на сами Георгьовден — пристигнал в селото, от Панагюрище, Спас Ив. Гинев[2], който донесъл със себе си кървавото писмо; а Кочо Кундурджията пристигнал от Пловдив на 22-ри.

И без дохожданието на тия две лица перущени били приготвени да въстанат; ако и да е имало няколко по-стари хора да са противят, докато стане работата по-известна, Кочо и Спас убеждавали и утвърдявали, че целият български народ е дигнал вече знамето за свободата.

Разбира се, че възхищението за тая свобода е нямало граница. Най-напред младите момци затъкнали ножовете и нарамили дългите пушки, толкова любими него време за всеки българин, и съпровождани отвсякъде с мили усмивки от страна на момите, ходили из улиците. Първия и втория ден не се случило нищо особено, което дало още по-голям кураж на селяните. В разстояние на това време тия изпращали на два пъти хора до Пловдив да искат помощ за всеки случай, защото башибозушките байряци се червенеели вече около селото, на Власевец, Вълковици и Мишева могла; а на Блатото се виждал син байряк, около който се групирали стотина черкези, конница. На първите пратеници в Пловдив правителството отговорило да държат отбранително положение срещу нападающите башибозуци, а втори път изпратило една комисия, състояща от шест души, трима турци, между които бил някой си хаджи Рашид, и трима българи: Атанасаки

Каратопраклията, Т. Власакев и още едно непознато лице, които съпровождали и две заптиета.

До 25 априлий перущенските въстаници не направили нищо спрямо турците; на същия тоя ден (25) в селото дошли трима души башибозуци, уж да искат хляб, а всъщност целта им била да прегледат силата на перущени. Тия последните си позволили да покажат и някои дързости към българите, за което заплатили с главите си. Минутата била такава, щото твърде малко е трябвало да пламне огънят. Тоя огън пламнал тогава, когато се получило известие в село, че тялото на Калофер Гинчев, перущенец, се намерило хвърлено в една вода, когото заклали башибозуците. След убиванието на турците перущеии погледнали по-сериозно към захванатото дело. Стражи били наредени навред около селото, от въоръжени юнаци, черковата „Св. Атанас“, която по своето местоположение никак не представлявала сгодна позиция, била избрана за защита. Много народ, жени и деца се затворили вътре, а способните да държат оръжие мъже пазели по дуварите, на които отворили метеризи за пушките. За главатар на отбраната бил определен Петър Бонев (сръбски въстаник), комуто помагали Кочо Чистеменски и Спас Гинев. Но и башибозуците от своя страна не спали; движенията в техния лагер от час на час ставали по-бързи; тия наближавали постепенно към селото и се впущали от време на време да нападат.

Минутната радост на перущени не отишла за дълго време. Съобщенията им със селото били прекъснати от всяка страна; никой не можал да се подаде от селото на вън, нито пък други странен човек отвън можал да влезе: с всичко разполагали башибозуците, които със своите диви викове задавали страх и ужас; а помощ от Влашко и Сърбия, която обещаваха апостолите, в оръжие и хора, отникъде е нямало да се подаде. Тия предчувствували вече своята грозна съдба, която скоро щяла да ги сполети.

Пред вид на това положение със смесената турско-българска комисия, която дошла от Пловдив, причислили се още седем души българи, родом от Перущица, и заминали за ближното турско село Устина, четвърт час на запад от Перущица, за да правят преговори с турците (башибозуците), център на които било това село.

После един и половина час от селските пратеници само пет души се завърнали в Перущица с една тълпа башибозуци, а двамата им

другари останали в Устина като залог. Башибозушката тълпа, която дошла от Устина, се установила край селото, на мястото, наричаемо *Циганската могила*, а петимата души българи влезли вътре в селото да обявят на своите съселяни, че ако в разстояние на един час не излязат да се предадат с оръжието си, то селото ще бъде ударено.

Около 30—40 души, жени, деца и мъже, без знанието на главатарите си излезли от черквата „Св. Атанас“ и отишли да се предадат на башибозуците при Циганската могила. За това предаване най-много настоявали селските първенци, които от по-напред били противни за всяко въстание. Петър Бонев, който в това време се намирал на позициите откъм южната страна на селото заедно с по-първнте лица от селото не знаели нищо за предаването на съселените си. Предадените били откарани в с. Устина. После малко затворените в старата черква „Св. Архангел“, повечето жени и деца, като се научили за предаванието на съселените си от „Св. Атанас“, начело със селските свещеници Петър и Стоимен, и тия направили същото. Когато мъжете, които пазели по позициите, узнали за станалото, тия напуснали всичко и встревожени, тръгнали към Циганската могила да търсят своите жени и деца, които с тълпата заедно отивали да се предават. По неволя повечето от тия последните се присъединила към семействата си и отишли да се предадат на башибозуците.

В това време, когато перущени наближавали да влязат в башибозушкия лагер, един френец, който идел откъм Пловдив на кон, започнал да вика на турски: „Не бойте се, царска войска иде.“ Башибозуците, като не го разбрали, че е *френк гяур*, свалили го от коня и го насекли с ножовете си. Тая невинна жертва била като знак на предстоящата кървава сцена. Около 300—400 души, повечето жени, деца и недъгави мъже, успели да се предадат на башибозуците при Циганската могила, в което предаване не последвало нищо особено. Отведнъж обаче зверският глас на техния главатар Адил ага изкомандувал на своите подчинени диви башибозуци „дьон гери!“ и дългите ятагани лъснали във въздуха. Страшна минута настанала за беззащитните перущени, които били заобиколени от всяка страна от дивата орда. Техните отчаяни викове, молбите им, които произнасяли, коленичили пред разярения турчин, пресипналите гласове на малките дечица достигали до небесата.

Картината била една от най-сърцераздирателните. Там белобрадият старец припадал в краката на хищния башибозук да го пощади, който изпразвал пищова си в гърдите му и тичал нанапред да търси други жертви, без да удостои с погледа си поне валяющия се в кръвта си труп. По-нататък млада майка целувала дръжката на окървавения нож да остави малката й рожба, но безчеловечната чалма, под която се виждало само человечески образ, сечала наред и майки, и деца… Други, по-страшни зверове набодяли на ятаганите си годиначета деца, като ябълки, които пищели до бога и обвивали тънките си ръчички около студеното желязо на ножа, острилото на който безсъзнателно режело крехките пръстца. Примрялата от жалост и страх майка дигала ръцете си нагоре да помогне на своята малка рожба, но друг башибозушки нож отсичал тия ръце и майката, както и рожбата падали на земята при другите си отдавна паднали братя.

Нищо не можало да умилостиви человекообразните зверове. Тия продължавали да секат и да гърмят с пушките си върху ония жертви, които били малко отдалечени. После няколко минути това място представлявало салхана от човешки трупове: мъже, жени, деца и стари бабички, натрупани един въз други. Едни от тях отдавна вече били умрели, други хъркали на последно издихание, трети, клани-недоклани, пищели сърцераздирателно за капка водица и пр. Близо 70—80 души от двата пола и от разни възрасти хора загинали в това коварно нападение. Останалите изпоплашени хора се отървали с бяг, кой накъдето види: едни търтили към околните села, други се затворили в старата черкова „Св. Архангел“, а най-голямо число влезли в ближната черкова „Св. Атанас“. Мястото, гдето е станало клането, е далеч от селото около 500—700 крачки откъм западна страна.

Башибозуците гонили българите до самото село, но били принудени да се върнат, защото им се опрели от черковата. В отстъпването си обаче тия сполучили да турят огън на селото, откъм западната и северната страна. Това се случило на 27 априлий вечерта. Положението на перущени след тая кървава сцена станало още по-лошо: тия нямали никаква гаранция за оцеляванието на селото и никой не бил сигурен за живота си нито за една минута. Правилната отбрана на селото била вече нарушена. Никаква надежда нямало за нейното поправление. На мнозина от стражарите, които пазели различни

пътища и пунктове около селото, не била известна жалостната случка за съдбата на погиналите им от башибозушкия ятаган. Щом тия се научили за това, напуснали позициите и се върнали в селото да видят своите братя, семейства, разбира се, че втори път не са можали вече да се завърнат, и така селото останало открито от всяка страна пред нападающите башибозуци: само слабият черковен дувар стоял между нападателите и жертвите, който ги отделял едни от други.

Черешовият топ, приготвен от по-напред от селяните, бил закопан в един гириз, без да се употреби.

Скоро башибозуците нахлули в селото и ударили на плячка и грабеж по къщята; тия вземали всичко, щото им се попаднало на очите, като добитък, покъщнина и пр., което се продължавало до другия ден — 28 априлий; ограбените къщи тия предавали на огън. Затворените в черковата българи след няколко часа се окопитили и дошли малко на себе си. Намерили се помежду и такива хора, с твърди и решителни характери, които съживили полуубиените и отчаяните. Тия последните казвали, че смъртта е вече неминуема за всекиго; заради това, наместо да погинат като кокошки, много по-добре ще направят да удрят според силите си на нападающите човекообразни зверове, в които няма ни сърце човеческо, ни душа. Мнозина намерили правдоподобие в тия думи и излезли из селото да трепят кого где срещнат и видят да носи на главата си чалма. Башибозуците се дръпнали от селото на края, отгдето следвали да нападат тук-там от краищата. Пуканието на пушките не преставало както от едната, така и от другата страна. Българите засядали в по-здравите къщя на позиция, отгдето стреляли на всяка чалма, която се мярнала пред очите им. На убитите черкези (паднали от български куршум) борците на свободата събличали дрехите, които обличали на себе си, кръстосвали из селото да трепят нападающите башибозуци; за да се отличават от истинските черкези, които така също били в изобилие из селото, носели на главите си шапки от заешка кожа. Така е преминал 28 и 29 априлий, само нощно време преставало гърмението на пушките; башибозуците и черкезите се оттегляли в своите лагери около селото, в които цялата нощ светили огньове и се слушали песни.

Борбата между перущени и турците, състоящи повече от 1500 души черкези, помаци и голи цигани, е била съвсем неравна. Първите имали не по-много от 200 души, въоръжени със стари кремъклийки

пушки, кърджалийки чифтета и други ловджийски пушки, куршумът на които твърде мъчно може да убие човека от 50—60 крачки. Най-калпави бяха пушките, които продаваше на селяните него време Стефан Дренски от Пловдив, с двойна и тройна цена. Когато хората жертвуваха и наниза си само и само да си доставят оръжие за бъдещото движение, поменатият патриотин, както се вижда работата, е взел участие само за спекула, като изтеглювал от странство най-лошото оръжие, с което човек не беше в състояние да се запази от десет крачки разстояние.

Но не беше само това зло. Барутът, който изключително се купуваше от турците не само в Перущица, но по всичките села, гдето се приготовляваше въстанието, така също не чинеше нищо. От най-напред, докато той не се търсеше толкова много, беше обикновен, както си се прави въобще, но отпосле, когато турците се усетиха, че българите готвят нещо, захванаха да го фабрикосват калпав. Тоя барут се правеше от помаците най-много на Сотирската *динка*.

Аз видях на Петрич и Еледжик, когато захванаха да гърмят от тоя барут. Пушките издаваха глас, като че удряш рогозка, а куршумите дигаха праха на десетина крачки разстояние, като кога хвърляш камък.

Не бяха такива турските оръжия и барутът им. Откогато са се захванали реформите в турската държава, от които са били възхитени много европейски глупци, че в Турция крачи цивилизацията напред, най-голямо внимание е било обърнато на оръжието. Ако някоя нова система пушка се е изработвала в Америка или Англия, то нашият прокопсан ага се е втурвал най-напред да изсипе лирите на фабрикантина. В последно време особено Турция беше успяла да въоръжи с нови пушки не само редовната си войска, заптиите, редифите, мустафъзите и черкезите, но и всичкото османско население.

Черкезите, които нападала на Перущица, били въоръжени с леките *винчестери*, куршумите на които отивали на 800—950 крачки; а башибозуците с шнайдери и *белгийки* — първите иглени, а вторите с капсули, — но както едните, така и другите от хиляда крачки можеха да убият няколко души от един път.

При това грамадно неравенство в числото на хората и в превъзходството на оръжията мислимо ли беше какво-годе противостояние от страна на перущени? Разбира се, че не. Но и при

тия несгодни обстоятелства и слаби съпротивления от страна на перущени, хищните грабители-башибозуци не се наели да удържат окончателно поражение на селото. Тия били победители само над беззащитните и безоръжени деца и жени, когато им се предавали с наведени глави и кръстосани ръце; но когато видели, че пламналият за свято отмъщение българин знае да удря и няколко чалми главорези се търколили вече по улиците и край селото, оттеглили се настрана и изпратили до Пловдив коварно известие, че е невъзможно да се влезе в Перущица, по причина че имало московци и сърби; заради това да пратят топове и редовна войска.

И действително, в четвъртък, на 29 априлий, от Пловдив потеглила редовна войска, неизвестно какво количество[3], под командата на Рашид паша, с която имало и един топ.

По причина на дъжда, който валял тоя ден, войската не можала да пристигне до Перущица и пренощувала в с. Кадиево (два часа на север от Перущица). На другия ден, 30 априлий, тя пристигнала в селото и започнала своето изтребление. Топът, който бил наместен откъм западната страна на селото, захванал да бомбардира черковите. Комисията, състояща от няколко турци и избягнали българи от Перущица, които дошли подир войската, щом се хвърлил първият топ, турските комисари казали на българските: „Работата е свършена; хвърли ли се първият топ, никакво примирие е невъзможно вече; заради това хайде да си вървим.“ Тия се върнали действително за Пловдив, а перущени останали под устата на топа и на башнбозушкия ятаган.

На третия удар гюллето съборило западната страна на черковния дувар. Българите се защищавали до едно време, но не било възможно по-нататъшно съпротивление. Освен страшното ревене на топа, тия били изложени от всяка страна на куршумите, които валели отгоря им като град; цялото село било заобиколено с башибозуци, черкези и редовна войска. Гъст облак от дим се издигал над осъдената на смърт Перущица от запалените къщи и гърмежа; кучетата бягали по улиците надолу-нагоре, с подгънати опашки, и виели страшно; зашеметените кокошки хвъркали из гъстия дим и не след много падали безчувствени на земята; говедата, запрени или пуснати по улиците, ревели отчаяно от задушената атмосфера; а куршумите свирели над селото особено когато се плъзвали в някой дувар.

Напразно борците за свободата, най-много Кочо Чистеменски, Спас Гинев, Иван Натев, тичали измежду отчаяните и замаяни въстаници да ги насърчават; напразно мнозина от тия последните вадели с ръце камъците от черковния дувар да отварят място за метеризи, от което ръцете им потъвали в кръв. Ако и да е имало мнозина решителни хора, то техният кураж трябвало да се парализира от сърцераздирателните плачове на жените и децата. Един черкезин, който успял да се промъкне наблизо до черковата, откъм южната страна, качил се на един бряст, отгдето дълго време стрелял с винчестера си сред тълпата на черковния двор. Понеже тоя бряст бил добра позиция, той сполучил да убие седем души българи в черковата „Св. Атанас“. Най-после българите го съзират и едно македонче, което в това време се намирало в Перущица, полека се приближава до дървото и сполучва да го убие с куршум. Той се изтърсил като чувал от дървото и захлупил на земята.

Като видели перущени, че в черковата „Св. Атанас“, която е открита от четиритех страни, е невъзможно да се стои повече, пробили дувара откъм източна страна и под град куршуми избягали, та се затворили в старата черкова „Св. Архангел“. Една част от въоръжените се намирали в черковата, а други засядали в камбанарията и в неизгорелите още здания около черковата, отгдето стреляли върху нападателите. Щом избягали хората от новата черкова, то и топът се вдигнал от западната страна; него местели по разни точки, за да обстреля препълнената с жени и деца черкова от всяка страна, тъй щото да може да се събори върху им по-скоро, за да затрупа мнимите московци и сърби. От заседналите защитници в камбанарията управляющите топа са търпели твърде много; мнозина от тях падали убити в минутата, когато са готвели да го подпалят.

Един от храбрите защитници, на име Иван Натев, бил прекъсан през половината с гюлле; така също главатарят, Петър Бонев, който се бил заложил да стреля срещу башибозуците от един дюген, бил убит с куршум в челото.

Топът бил преместен почти до самата черкова, вътре в селото, отдолу под двора на новата черкова, на разстояние 90—100 крачки от старата черкова, препълнена с жени и деца, повече от хиляда; той стрелял постоянно; 50—60 топа се хвърлили тоя ден върху старата черкова „Св. Архангел“. Късно вечерта около триста мъже сполучили

да избягат от черковата по разни направления от селото, което било обкръжено с башибозуци и редовна войска. Мнозина от тия последните попаднали в ръцете на башибозуците, които ги убивали немилостиво.

Неколцина изпомежду тях случайно останали живи и разказали на пашата за съдбата на обсадените в черковата, т.е. че вътре в нея не са затворени московци и сърби, но повечето беззащитни жени и деца.

Една стара жена, баба хаджи Танковица, била изпратена до пашата от страна на обсадените да му разясни в що се състои работата; тя сполучила да достигне при него и се върнала обратно с писмо до затворените, в което пашата пишел, че ако си предадат оръжията, ше бъдат помилвани от милостивия падишах. Тя била тръгнала вече към турския лагер, натоварена на гърба с един чувал оръжия, принадлежащи на ония, които изявили желание да се предадат; но не била стигнала още до черковните порти, и башибозуците я убили. Предадените мъже, които видели с очите си това варварство на турците, впуснали се да си вземат оръжието от чувала на баба хаджийка и продължили отбраната.

Преди да стане това произшествие, още сутринта на 1 май трима парламентьори, Митю Т. Попов, Рангел Харчиев и Стамен Кармов, били изпратени при пашата да правят преговори за предаване на черковата; но от незнаене вместо бял байряк тия взели черен. Затворените в черковата видели с очите си как тия парламентьори били застреляни от башибозуците, а после съсечени с ятаганите. Разбира се, че не черният баряк е бил причината на тая варварска постъпка, защото, ако перущени не са знаели значението на черния байряк, то по-малко са го разбирали и башибозуците. После баба хаджийка при пашата бил заведен Апостол Иванов, петнадесетгодишно момче, което хванали, като бягало от черковата. Пашата го питал за различни неща, като например: колко московци и сърби има в черковата, може ли топът да убива много хора вътре, где са скрити на българите парите, има ли в черковата закопани скъпоценности и пр. Апостол чул, когато се разговаряли турците помежду си, че момчетата и момите от неговата възраст ще бъдат потурчени, а останалите изклани.

Тоя последният бил изпратен с водач до черковата да каже на затворените да се предадат, като не забравил да каже и онова, което чул да говорят турците.

Малцина от затворените повярвали думите на пашата. Тяхното положение било едно от най-тежките и отчаяните, но тия пак не се решавали да се предадат живи в ръцете на страшните кеседжии. Башибозуците и черкезите викали отвън до синьо небе и нападали отчаяно, а топът продължавал да блъска в черковните дувари. Един от храбрите защитници на черковата, Тодор Велчев, с нож в устата и със запрегната пушка в ръце излязъл навън като вихрушка и след като изпразва върху нападателите двете цеви на пушката си, впуснал се подиря им с ножа си. Жестоките звярове и плячкаджии търтили напреде му един през други като овци; той ги гонил 20—30 крачки надалеч и се завърнал в черковата, наранен само в пръста; но когато преминувал през двора на черковата, град куршуми се сипели отгоре му от по-далечните височини около селото и той паднал на земята, ударен на много места. По негова собствена молба, да се не мъчи дълго време, друг един защитник от черковата, на име Савов, го добива с пушката си на мястото му. Гърмежът на топа и пушките, нападенията и страшните викове на жедните за човешка кръв башибозуци се увеличили още повече.

В това време черковата „Св. Архангел“ и затворените в нея жертви били в апогеята на своето злощастие. Всичките ближни на черковата здания били обвити в червени пламъци; вратите на черковата и на черковния дувар, които от по-напред били затрупани с дървета и полени отгоре с газ, тоже пламнали в огън; дъските в отделението на женската черкова няколко пъти пламвали, но сполучвали да ги угасят; топът, който непрестанно гърмял, гюллетата му се разпуквали над главите на нещастниците и още повече заразявали и така отровения вече въздух; едно гюлле, което преминало през прозореца, откъснало напреки препречените железа, на които висели полюлеите и които с падането си свалили на земята големи камъци; силен трясък и гръм, придружен с прах, изпълнил черковата. Понеже вратата бяха затъкнати от самите обсадени, за да не преминуват куршумите, тоя прах, пушекът и миризмата нямало отгде да излязват. Няколко души, повечето жени, се търкаляли на земята заедно с ранените и убитите, от задушване. Може да се каже без ни най-малко преувеличение, че черковата приличала в това време на запалена пещ или по-добре на гробница. Камъците на нейните дувари се сгрявали постоянно от горящите наоколо здания и от дърветата,

които башибозуците хвърляли запалени по вратата. Всичките мъченици горели за капка водица, която нямало отгде да вземат, при всичко че черковната чушмичка, находяща се вътре в двора, била на няколко крачки разстояние; който си прежалвал душата и излязвал на двора да си накваси попуканите устни, на часа бил убиван с по няколко куршума; турците не давали птичка да прехвръкне около черковата, може би че една жертва ще остане по-малко.

Отчаяно охкание от пресипнали гласове, молби дано да се струполи по-скоро черковното здание, за да избие всичките, да не влязват в душмански ръце, се чувало по всичката черкова. Гъсти кълба от пушек и дим пълнели всичкото пространство. Много моми и млади жени се молели на мъжете си да ги убият за душата си, за да се отърват веднъж завсякога от страшните мъки.

Юнаците, необикновените натури, ония, които работели за народното дело с чисто ангелско сърце, отдавна били решили да му се принесат жертва, против волята си и се мъчели още да поддържат отчаяните си братя.

— За свобода и за вяра Христова ще погинем, братя, както е погинал и Спасителят — викали тия със сълзи на очите.

Тия юнаци били Кочо Чистеменски Кундурджията и Спас Гинев, родом от Перущица, и пр. Страшните обаче викове на башибозуците около черковата, които викали: „Тичайте и нападайте по-смело, защото половин час ни остана още, докогато ще имаме право да колим“ — убивали съвършено куража на затворените. Башибозуците и черкезите били взели позволение от пашата, когото уверявали, че черковата е пълна с московци и сърби, да я превземат до половин час време и по тая причина правели отчаяно нападение. В тия последни минути на борбата черковата се окръжила от редовната войска, а башибозуците и черкезите отстъпили назад. До черковата наблизо дошел и пашата. Той е направил тая решителна постъпка, след като се уверил вече чрез изпитванието на много хванати българи, излезли от черковата, че вътре няма никакви московци и сърби, а повечето са беззащитни жени, деца и няколко полуубити мъже.

Когато гърмението на пушките утихнало и от двете страни и когато черковата била вече заобиколена отвсякъде с редовни войскари, които държали пушките си насочени към черковата, пашата или други някои от големците му поканили затворените да се предадат. Никой не

се отзовал на тая съмнителна и студена покана, нито пък някой се е решил да излезе. После дълго колебание няколко войника по заповед на пашата влезли вътре в черковата, които, като не срещнали никакво съпротивление от страна на затворените мъченици, решил се и пашата да влезе. В това време, в тая критическа минута, когато се появили в тоя свещен жертвеник за българската свобода червените фесове и широките шалвари, горепоменатите юнаци — Кочо Чистеменски, Спас Ив. Гинев и Спас Спицеринът — направили следующето ужасно и невероятно решение: първите двама, след като прегърнали в обятията си своите любими жени и милите си дребни дечица, които притиснали при гърдите си и цалунали с отеческа любов, отстъпили няколко крачки настрана, изтеглили револверите си и сърцераздирателната сцена се започнала… Те изпразнили най-напред смъртоносните оръжия в гърдите на злощастните си съпруги, а после захванали и децата си, на които куршумите пронизвали крехките кокалци и на минутата още падали на земята като пшеничен клас, с дигнати нагоре ръчички, които кършели и сгъвали от страшни болести. От четиритех деца на Спас Гинев само най-голямото можало да се освободи, като го нзскрили помежду си изходящите се там наоколо поразени зрители. Когато Кочо Чистеменски повдигнал курока на своя револвер и когато обявил на вярната си другарка Теохана, че тя не трябва да живей вече — разказват присъствующите там очевидци, — бедната жена, без ни най-малко съпротивление, коленичила пред мъжа си, притиснала на гърдите си малката си любима дъщеря, затворила очите си с едната си ръка и се приготвила да приеме грозната смърт с голямо равнодушие. Само за едно помолила тя разярения в това време, свой съпруг, а именно: да убие по-напред нея, за да не гледа мъките на своята рожба, и ако е възможно, да ги не оставя да изгорят, но да ги погребе в един гроб. Свършила-несвършила още своята молба, револверът изгърмял два пъти и майката с детето си заедно се търкаляли вече, облени с кръв.

Освен своето семейство тримата юнаци Кочо, Спас и Спас Спицеринът убили още и около осемнадесет други жени и моми, които ги помолили за това. След тоя подвиг тия убили и себе си. Това се случило на 2 май 1876 г. в черковата „Св. Архангел“, откъм западната страна, в женското отделение. В своята книга „Зверствата в България“ кореспондентинът на „Дейли нюс“, Мак Гахан, който посети

развалините на Перущица няколко месеца след горното събитие, говори, че когато една арменка му разказвала за постъпката на Коча и Спаса, как тия жертвували своето семейство, хладнокръвният ингилизин не обърнал никакво внимание на нейните думи, като помислил от най-напред, че тя му разказва глупости и небивали бабини деветини. После той се уверил, че всичко това е цяла истина. Примерът на горепоменатите трима юнаци бил последван и от Коста Р. Арачиев, Калофер Пашев и Апостол Рупчев, които така също посегнали сами на живота си.

Кочо Чистеменски, или Кундурджията, е родом от Татар Пазарджик, но е живеел в Пловдив от много години, гдето се занимавал с кундурджилък и гдето после се е оженил. Той е бил на възраст 35 години, черноок, ръст среден, малограмотен, както са всичките му събратия кундурджии. Твърде често той вземал участие в различни театрални представления, които бяха на мода и които бяха, така да кажа, като предшествуващи причини на българското движение в 1875—1876 год. Тяхната епоха, ако се не лъжа, захваща от 1869 год. Тия представления били за Кочо като един вид школа, защото от тях той може би за пръв път можал да се запознае с българската история и с подвизите на различни герои, които подействували твърде влиятелно на неговата буйна натура. Във времето на пропагандата скромната къщица на тоя български патриот беше отворена за апостолите.

Другият юнак, Спас Ив. Гинев, е родом от Перущица, на 26-годишна възраст, ръст висок, със сиви очи и с извънредно юляма глава. Той се отличавал завинаги със своето юначество и бил известен между съселяните си за решителен и честен момък.

В това време, когато пашата влязъл в черковата, тая последната представлявала гробница, изпълнена с гъст пушек и отвратителна миризма. Трупове и от двата пола и от разни възрасти се валяли из кръвта си, някои издъхнали вече, а мнозина ранени и други в смъртния си час брали душа. Глухо пъшкание и стенание се слушало по всичката чернова. Турците, които малко по малко навлезли вътре, без да обърнат ни най-малко внимание на тая сърцераздирателна сцена, гдето около хиляда човечески същества се мъчели като в ада, като хищни птици налетели на убитите трупове, които обръщали и хвърляли на всяка страна да търсят пари. Същото тия правили и с живите. Пашата, който хладнокръвно гледал на тия варварски подвизи, вършени от страна на

неговите подчинени герои, заповядал най-после на тия последните да изкарат останалите живи перущени навън от черковата. Една жена, щом си подала главата от вратата навън, била съсечена от един черкезин пред очите на пашата, който нищо не забележил на този кръвник.

От черковата извадили 105 души мъже и около 600 жени и деца, които откарали под конвой в Пловдив. Това се случило в събота на 2 май 1876 год. Числото на убитите в Перущица възлиза на 248 души, от които мъже — 203 души, жени — 55 и 16 деца. Останалите 24 души са измрели малко по-после, след поражението на селото, от болест и други причини, но все по следствие на въстанието. От гореозначеното число мъченици 90 души са убити в черковата „Св. Архангел“, 70 души на Циганската могила, а останалите по разни места из селото и наоколо. Всичките убити в Перущица заедно с Коча и Спаса са погребани в лозето на хаджи Танка, отвън селото, над пътя, който води за Пловдив, в пет големи гроба, изкопани във вид на вади един до други. Отгоре на тия гробове е насадено изново лозе, тъй щото никакъв знак не е поставен да показва, че там лежат останките на 298 души поборници за българската свобода!…

Числото на убитите турци е невъзможно да се определи точно, при всичките ми старания, защото турците са горели и отнасяли настрана своите убити, за да не обезсърчават нападателите. Според показанията обаче на мнозина очевидци, които ни най-малко не можат да се заподозрят в патриотическо пристрастие, от турците са паднали в перущенското нападение около 180—200 души.

---

[2] Той беше представител от Перущица за събранието в Оборище заедно с доктор Василя, но понеже-пълномощното му не беше добро, Бенковски го не прие да заседава. ↑

[3] Според разказването на много очевидци тая войска състояла от два табора пехота. ↑

ГЛАВА VIII. ВЪСТАНИЕТО В БРАЦИГОВО

Както Перущица, така и село Брацигово[4], находяще се недалеч от Перущица, беше един от главните пунктове на движението в 1876 г. Това село се впадаше в околията на Бенковски, който сам лично го посети няколко пъти във време на пропагандата, гдето намерил добър прием от страна на брациговските патриоти и сполучил да устрои комитет, състоящ от мнозина юнаци. Както другаде, така и тука в надвечерието на въстанието нетърпеливите патриоти, които си точели ножовете и се приготовлявали за борбата, захванали малко по малко да поглеждат прямо и в очите на своите петстотингодишни повелители. Така например няколко заптиета, които дошли в селото и искали насилствено да откарат в Пещера селския ковач и ножар Никола по причина, че той правел ножове за българите, брациговските младежи се притекли на помощ и освободили от душмански ръце своя съселянин майстор — нещо, което доскоро не се вършеше почти никъде от страна на българите.

По-първите деятели в Брацигово били: Васил Петлешков, Спицерина, свещ. Никола, свещ. Димитрий, Щ. Хр. Бъчваров, Н. Ив. Янков, С. Д. Юруков и пр.

На 20 априлий през нощта пристигнал в селото Васил Петлешков, който беше депутат на Оборищкото събрание. Той известил своите въодушевени съселяни, че Панагюрище е вече на крак, като им донесъл и една прокламация, подписана с кръв (червеното писмо). Това известие се посрещнало с радост и цялото село, като един човек, въстанало. Същата нощ още около 600 въоръжени селяни излезли от селото навън да пазят по-главните пътища от нападението на турците. След въстанието на Брацигово въстанало и ближното село Радулово, от което няколко юнаци дошли в Брацигово на 23 априлий. Брациговчени се насърчили още повече в своето дело. Тия разпределили силата си на няколко чети, захванали по-главните пътища около селото, като обкопали в същото време и проходите и направили няколко малки сражения с башибозуците. Но брациговчеви не гледали само за себе си, както това е ставало с

мнозина други. Тия се погрижили в същото време и за съдбата на своите околни братя в Паничери, Бяга, Голямо Попово, Радулово и пр. На 25 априлий в Айданово поле станала битка между турците и българските въстаници, която се свършила неблагополучно за турците, защото от тях паднали на бойното поле около стотина души, оставили три знамена и няколко коне.

Брацигово, като център на въстанието, послужило за прибежнще и на околните български села, именно: Радулово, Бяга, Козарско, Коричене, Здребичко и Голямо Попово. Въстаниците не закъснели да си приготвят и дървени топове от черешово и брястово дърво, не един-два, но цели осемнадесет парчета с разни калибри, които застегнали с железни обръчи и ги поставили по разни точки покрай селото. После, както в Панагюрище и Петрич, събрали кантарските топузи, за да ги употребят наместо гюллета.

Въобще може да се каже, че в Брацигово отбраната е била най-сериозна и най-уредена. Тук не са се облягали на някакви си въображаеми сръбски и руски помощи, не са очаквали да дойде Бенковски да им помогне със своите момчета, не са се карали един други, най-после не са оставали позициите си при пукването на първата пушка от страна на неприятеля. Ако въстанието беше малко по-сериозно в останалите пунктове, брациговчени можаха да се удържат известно време, т.е. можаха свободно да се разправят с местните башибозуци. Освен способните за оръжие мъже тия въоръжили и жените; било разпоредено да има в къщата си всеки червен пипер, мярка нечута и неупомената в никой бунтовнически правилник, с който щели да хвърлят в очите на неприятеля. Така също в Брацигово не е имало много души от благоразумните, които са против всяко движение и които със съветите си са е състояние да убият и най-доблестните мъже и да произведат безпорядък измежду въстаналите. Ето едно от главните условия за успеха на брациговчени.

В своите сражения въстаниците са имали такива щастливи минути, щото били зрители, когато паднали отпредя им за един ден шест души башибозушки знаменосци, ходжата от неприятелския лагер, който бил ударен, когато се готвел да вика на молитва, и един турски войвода, фактове, които по своето патриотическо съдържание имат нужда да се потвърдят от мнозина.

Но тия успехи били временни; нападающите башибозуци не се отчайвали, че убили ходжата им и един войвода; тия се групирали постоянно около селото и числото им се увеличавало от ден на ден. Сериозното нападение почнало в петък, на 30 априлий: нападающите башибозуци били слисани от ехтението на черешовия топ, който от минута на минута поздравлявал неприятеля със своите кантар-топузлара. В този случай и турците не стоели хладнокръвно. Тия сипели своите куршуми по всичките линии на въстаническия лагер, над цялото село, като викали в същото време, колкото им е силата.

Ахмед ага Барутанлията, името на когото по всяка вероятност ще да се запише от новата българска история като лице, което е извършило най-страшните и ужасни сцени, клане на деца и жени, по потъпкването на българските въстания в 1876 година, изпратил на 26 априлий писмо до Брацигово, в което викал при себе си някои по-първи брациговчени за спогодба. Понеже тия последните не били още изпаднали в критическо положение, отказали на агата и наместо покорни раи изпратили му един въстанически отряд да го поздрави с гърмежа на черешовите топове.

Нападенията от страна на башибозуците и сраженията се продължили цели пет деня почти непрестанно. Брациговчени, за да излязат от това еднообразно положение, събрали се по-първите двигатели на 5 май в училището, за да размислят, по настояването на младежите, дали ще да бъде целесъобразно да пуснат тия последните да нападнат на турския лагер. Събранието решило да позволи на юнаците да излязат из своите позиции и да нападнат на башибозуците. Това решение се съобщило на всичкото население, за да бъде готово на живот или на смърт, за идущата нощ, в която ще има да стане последно опитвание за отблъскване на неприятеля. Нападението щяло да стане откъм кулата за Широк път, а топовете щели да загърмят в същото време от гробищата на „Св. Атанаса“ към турския стан.

Вижда се работата, че брациговчени при всичкия си успех пак били наклонни към благоразумие, защото разказали на населението, че в случай на появяваиието на редовна, войска никой да не се осмели да хвърля против царските хора. Това е първото условие за предаване, което макар и да не е било обявено официално, но всеки си го имал на ума. Та и другояче не можеше и да бъде. Хвала на брациговчени, че и

при тия обстоятелства пак са можали да отстоят срещу башибозушките орди цели 16 деня.

Вечерта, когато въстаниците се готвели вече да настъпят, силен гърмеж се чул от голямата пъдарница, който втревожил всичкото население. Тоя гърмеж бил турски топ, който си издал гласа за първи път и който не приличал на дървените плющялки. Гюллето на топа ударило в дувара на гробищата, гдето се чуло второ изгърмявание, произведено от падналото гюлле. Заедно с нзгърмяванието на топа, още за по-голям ефект, засвирила и военната музика. Топът изгърмял още няколко пъти и гюллетата падали в селото, но на празно място, от което действие мнозина заключават, че пашата нарочно е хвърлил на празните места, само да уплаши, въстаналите, за да се предадат по-скоро. Брациговчени били смутени не на шега от топовните гърмежи и от появяванието на войската. Тия извикали извънредно събрание, в което размислили що трябва да направят пред настъпающата опасност. Едни казали: „Да се предадем.“ Други, по-младите, разбира се, не скланяли още. Решили да почакат още една нощ, а топовете продължавали да ехтят.

На 6 май, след дълги препирни и преговори относително предаванието, решили най-после да почнат преговори с пашата. За парламентьор бил изпратен от селото козарокият кмет Милю, който свободно достигнал лагера на Хасан паша. Тоя последният го приел твърде ласкаво и след като му показал условията, отпуснал го да се върне назад. Тия условия били, че брациговчени, ако искат да живеят, трябва да си предадат най-напред оръжията. Пашата, за да покаже на дело своето благо намерение, изпратил войници между башибозушкия стан, на които строго забранил да не гърмят вече. Той, пашата, поискал още от селото по-първи някои селяни и кметове от другите села, находящи се в Брацигово, да отидат при него за преговори уж, но всъщност той ги искал като залог. Тия лица били Манчев, Бъчеваров, Юруков, Ст. Юруков, Милю, Мижорков и Ликоманов, които били посрещнати отдалеч от царските войници и заведени при пашата.

В разговора им с пашата за причините на въстанието и по въпроса за помилванието тоя. Последният пролял уж сълзи, но дали това е било от чистосърдечие, или от крокодилско побуждение, остава неконстатирано. Във всеки случай обаче факт неопровержим е, че Хасан паша е бил в пълното си право да направи, щото ще, с

Брацигово, както се разпореди Рашид паша в Пещера. Между това той се е отнесъл доволно честно в Брацигово, нещо, което напълно е било продиктувано от собствената му съвест. Аз говоря доволно честно, като правя сравнение между Батак, Перущица и Панагюрище, от една страна, и Брацигово, от друга.

Според разказванието на много очевидци за потъпкванието на въстанието в Брацигово дошли двама паши — Хасан и Хафуз; първият с 6000 души редовна вой-ска, а вторият — с 4000, с три батареи топове. И в тоя факт патриотизмът играе своята рол, а истината е пренебрегната. Който познава турските военни сили през 1876 г., то никой път няма да се съгласи, че за едно село, състояще от 500 къщи с 1000—1500 души въоръжена сила, ще да бъде изпратена 10 000 войска и 20—24 топа. Това е сказка, от която не се е освободил и А. Мишев, авторът на „Боят около Брацигово“. Според събраните ми сведения, на Брацигово не е имало повече от два табора войска. Не но-малко излязва анекдотично и това уверение на А. Мишев, че освен горното число редовна войска имало още около Брацигово до 18 000 башибозуци. 18 000 башибозуци и 10000 души войска излиза числото 28000 души, цяла Османпашова ордия! Както щете, но ние не вярваме това баснословно число, при всичко че не отстъпяме в патриотизма на г. Мишева. По такъв мек начин като се е отнасял пашата, то и брациговчени не били дотолкова акуратни в предаванието. Най-напред тия поднесли на пашата само старите и развалени оръжия, скрили по-забележителните момци и млади жени по разни места из селото. Оръжието, което било натоварено на четири кола, приело се от пашата без никакви забележки заедно с десетина души. Същия ден пашата заминал за Пазарджик, като взел със себе си и чорбаджиите, а в селото оставил юзбашия да пази предадената вече рая.

Башибозушкият стан не бил благодарен от миролюбивото поведение на Хасан паша. Тия плячкаджии искали непременно да се удари селото, като измисляли за това разни клевети, ту че в селото имало скрито оръжие, ту че московци управлявали въстанието. На 8 май редовната войска пристигнала изново в селото пак с топове и всеки вярвал, че тоя път ще бъде ударено Брацигово.

Главната цел на пашата била, както това бива обикновено, да ударят някоя пара от изплашените брациговчени. По тая причина Хафуз паша се показал много строг, за да предразположи раята да

отвори всеки скривалищата си. Георги Търпоманов, по заповед на самия паша, бил съсечен пред очите на своите съселяни. Тия последните били заобиколени от солдатите с байонети в ръце, на които пашата заповядал да ги промушат. Солдатите се разделили на две шеринги и взели позиции да мушат беззащитните, които изревали, колкото им стига силата, и припаднали пред пашата за пощада. Жените и децата, които били малко по-настрана, подражавали своите злощастни стопани, като следвали да плачат още с по-висок глас. Пашата се умилостивил чак тогава, когато получил 40–50 хиляди гроша от брациговчени и намерил сам с ръката си други 80 000 гроша в един мях, които пари принадлежали на някой си игумен.

После това пашата ударил вече на подигравка. Тоя събрал селяните на едно място, викнал един свещеник и ги турил под клетва върху кръста и евангелието, че ще да останат верни на султана.

Въобще Брацигово е дало твърде малко жертви сравнително с другите въстанически пунктове. Освен убитите на бойното поле, по пътя и изкланите тук-там във време на поражението 30–40 души мъже, възрастни и за в работа, други убивания не е имало; тук няма всеобщо клане без разбор на жени, деца и недъгави старци, както това е било в Перущица и Батак.

Твърде трагическа е била смъртта на Васил Петлешков, брациговския представител в събранието на *Оборище*, станало на 15 априлий. Когато станало предаването, тоя юнак намерил за добро да се скрие привременно. Скрил се той за това, защото като главен подбудител знаел на вярно, че победителите няма да го оставят така безнаказано да цалуне само кръста и евангелието, както това се вършело с обикновените смъртни. Освен това неговата патриотическа душа, която преди един-два деня е хвъркала по небесата и е кроила различни планове, не е можала така лесно да се помири с горчивото положение. Унижение е било за храбрия Петлешкова, който преди малко се бил клел под българското знаме във вярност и постоянство и в преследвание на турчина, сега, после няколко часа, да преклони буйна глава пред душманина и да каже: „Аз съм смирен рая — простете ме!“ Не беше Петлешков от тоя род малодушни хорица, не беше той патриот за мода и ето защо е бил отложил за няколко деня или часа своето окончателно предавание, докато се окопити по-добре и дойде в нормалното си положение, за да може да действува по-

съзнателно. Бащата на Петлешков, Ангел чорбаджи, който му бил пастрок и по тая причина не обичал от сърце завареника си, като всеки чорбаджия, не закъснял да стане предател без никаква награда от страна на турците.

— Скоро, старче, казвай где е синът ти, баш комитата в селото, или в противен случай, отива главата ти! — казали солдатите, които дошли на Ангелчорбаджиевата къща да търсят сина му Василя Петлешков.

— Иди намери немирния си син, хаирсъзина, който стана причина да падне толкова кръв — казал Ангел чорбаджи на същата Василева майка, която треперела в това време и чупела ръце пред главорезите. — Кажи му нека излезе да дава отговори за делата си и за своето лудешко поведение — прибавил немилостивият пастрок и низкопоклонен чорбаджия. — Дръжте нея, тя знае где е скрит синът ѝ — продължил той, като се обърнал към царските хора не без верноподанически движения.

— Василе, излез, синко; всичко се свърши! Излез, докато е рано, да отървеш и мене, и баща си — повикала с висок глас нежната, но глупава майка.

Васил, който бил очевидец на всичко гореизложено, оставил техния таван, гдето бил скрит, и преминал в ближната къща; но тук бил посрещнат и хванат от солдатите. Като честен патриот и верен на клетвата си бунтовник, Петлешков не искал да обезчести своето бунтовническо достойнство и в последните минути на живота си той сторил вяра и клетва — прави що прави — жив да не влиза в погански ръце. Заради това отровата, която имал при себе си (той се занимаваше с продаванието на различни медикаменти), приел я хладнокръвно. Закарали го при пашата, но той бил вече замаян от отровата, посинял и почернял, лицето му се покрило с различни петна, очите му изгубили своята естествена позиция, цялото му тяло се разтреперало като лист, чукнала минутата да се опрости с тоя свят.

— Паша ефенди, аз съм главният виновник на всичко, станало в селото: затова моля ви се да не мъчите сиромашта — проговорил той с умиращи глас, когато стоял очи с очи срещу пашата.

После това мъченикът Петлешков бил турен от солдатите между два огньове и тук предал богу дух в големи мъки и изтезания; той изгорял на два разпалени огньове като същ християнски мъченик, но

не за вяра и кръст, а за свобода и право… Очевидци разказват, че когато тоя български светец стоял между двата огньове, от силно напечване кожата му се набръчкала и напукала, мас като дървено масло течала из пукнатините, устата му се кривели болезнено, очите му останали неподвижни няколко минути, душа се лесно не давала. Ако безсъзнателно, чрез неволно движение, сочело, че той иска да се отстрани от убийствения пек на огъня, царският щик на солдатите се забивал в месата му и движението или сбръчкването вземало обратно направление… Защо, братко, не си бил роден преди двесте или поне стотина години? Ако твоята мъченическа смърт, каквато не е изпитал нито преподобний Симеон, нито Мария Египтянка, беше се случило в тия блажени времена, когато глупостта е била божествено вдъхновение, а отрицанието от своите человечески достойнства — подвиг, то ти би бил първи между светците и наместо скромното пречупено дървено кръстче, което украсява днес обраслия ти в бурен гроб, навярно щеше да се белей разкошен манастир с черни калугери.

Тялото на Петлешкова било намерено отпосле от неговите съселяни в ливадите, продупчено на много места.

Васил Петлешков е родом от Брацигово; той беше на възраст около на 35—38 години, със сухо длъгнесто лице, ръст висок, със средни възчерни мустаки и с винени очи. Още от млади години той е ненавиждал турските деребеювци, която ненавист се е мъчел да вдъхне и на своите съселяни. За честността му и за постоянното му слово той се ползувал с общо доверие. Трябва да ви кажа и това, че Петлешков не е притежавал никаква диплома за учена степен; той беше човек малограмотен, но прочиташе свободно вестници и книги на своите съвсем безкнижни братя.

---

[4] Въстанието в с. Брацигово е описано доволно сполучливо от г. Атанас Мишев в книгата му „Боят около Брацигово“, издадена в 1881 г. Той греши само на няколко места, гдето говори, че още в 1862 г. имал сношение с Бенковски, когато тоя последният от 1875 г. влезе в лагера на бунтовниците, и гдето споменава, че имал кореспонденция с някакви си тайни комитети, от които селото получавало известия във време на въстанието. ↑

ГЛАВА VIII. ВЪСТАНИЕТО В БАТАК

I

На колене, любезни читатели, долу шапките! Напредя ни е Батак със своите развалини. Аз призовавам всичко, що е чисто българско, всичко честно и любяще своята родина, да присъствува с нас заедно на това българско светилище, на тоя жертвеник за нашата свобода, гдето е изляна кръвта на хиляди мъченици, светии, на стотина дребни дечица, на безброй невинни моми и момци. Батак, славният и злочести Батак! Дали ще да се намери българско сърце, което да не трепне от произнасянието само на твоето собствено име? Не вярвам. Ако в разстояние на петстотин години е пламвала тук-там искра, която е показвала, че българинът живее и която е била за увеличение славата на българския народ, то твоето пепелище, размесено с костите на твоите жертви, заема първо място между тия събития. Благоговея пред твоето величие, ще благоговее и историята! Аз обожавам хиляди пъти повече най-последния борец измежду твоите юнаци, с кремъклийката пушка, с късата абичка, с опънатите цървулци, отколкото дебеловратестия надут генерал, възседнал на бял ат, със златни копчета и с брилянтена сабля… Аз се кланям пред твоите брястови и черешови топове, които се пукаха на първо изгърмявание, тия са за мене по-драгоценни, по-святи и по за предпочитание, отколкото страшните, но чужди крупове и митральози, гърмежът на които, колкото и да е той приятен за нашия слух, всякога ще да си остане чужд. Твоите прости обкопи, изработени на „Света Троица“ и на „Сухо бърдо“, при всичкото им сходство с хендеците на едно лозе, бъдещото поколение ще да се възхитява много повече от тяхното устройство, отколкото от учената стратегема на различни военни щабове. В основата на българския престол, на българската свобода най-първо място ще да заемат не костите на безчувствения богаташ, не мощите на светия владика и пр., но крехките черепи на твоите едногодишни пеленачета. Почернелите стени на твоята скромна черковица и училище, които са

напоени с кръв чак до основата си, са много по-исторически, отколкото грамадните паметници. Батак, историческо място си ти! Ти затъмни славата и на Велико Търново, което, основающе се на своето древно минало, въображаваше си, че и без да върши нещо, има някакви си археологически права и преимущества; ти помрачи и отечеството на старите войводи — Сливен; ти пропадна, изчезна от лицето на земята, но над твоите развалини изникна нова България; най-после ти стана жертва изкупителна за доброто на цял народ.

Преди да пристъпя към окървавените предели, преди да почна разказа си за мрачните и сърцераздирателни сцени, на които ти си бил свидетел, аз ти се покланям втори път, моля и читателите да направят това същото.

Всекиму е известен Батак, где той се намира, познато е на читателите неговото чисто българско население, занятието на жителите и пр., та по тая причина аз няма да се разпространявам да определям климата му, плодородието на почвата, степента на образуванието, местоположението и други такива. Аз не пиша география, целта ми е съвсем друга.

После Панагюрище и Коприщица в IV въстаническн окръг първенството се падаше на Батак.

— Батак ще *батардиса* помаклъка по Родопите — говореше Волов, когато се срещнахме най-напред на Харманлий.[5]

— Най-решителните и най-разпалените юнаци са батачени.

Щом панагюрските комисари разсърдеха Бенковски, то той им сочеше Батак, гдето го обичали най-много и гдето той възлагал голяма надежда на неговите храбри жители.

— Когато вие ме не щете, аз ще да отида в Батак да вдигам въстание — казваше той на представителите на Оборищкото събрание, когато тия последните не искаха да му подпишат пълномощното.

— Както се види, Батак ще да ни засрами във всяко отношение — казваха мнозина от работниците от разни градовце, които желаеха вътрешно да остане палмата на първенството на техния градец.

Всички тия отзиви ставаха за Батак още във време на приготовлението, много по-рано преди да пукне пушката на Каблешкова в Коприщица, което показва, че на Батак се е възлагало твърде голяма надежда.

Най-напред въстанието в Батак е избухнало по следующия начин:

Петър Горанов, който представляваше Батак от Оборищкото събрание, бил известил вече своите съселяни за взетите решения в последното заседание на това събрание, т.е., че щом турците се опитат да хванат някого от работниците, то да се дига вече въстание, следствие на което всеки работник бил намазал вече своя нож, всеки бил турил книжния фишек в любимото си шишине, всеки стоял нащрек. *Кървавото писмо*, с което брациговският представител, Васил Петлешков, замина още на 20 априллй вечерта от Панагюрище със задължение, че ще да проводи от него по един екземпляр в околните на Брацигово пунктове Перущица, Пещера, Батак и пр., вижда се работата, че не е пристигнало овреме в най-нужния пункт — Батак.[6]

Но нямало нужда ни от кървави писма, ни от възвания с богата фразеология, ни от особени писма с патетически тон: духовете през нея пролет в тогавашния Филибешки санджак, измежду българското население, се споразумяха по течението на вятъра, разнасяха се като електрически ток. Доволно беше изгърмяванието на някой топ, достатъчно беше да се дигне пушилка от случайното запалване на някоя нива келеме, стигаше да се разнесе слух, че по еди-кой си път видели да бяга заптие — и ето ти, че се извикало извънредно събрание, издала се тайна заповед до момчетата да завардят пътищата, да поставят тънка стража. Така се случило и в Батак.

На 21 април се завърнали в селото няколко души селяни, които били ходили по своята частна работа в Т. Пазарджик и които разказали на съселяните, си с подеманието на душата си следующето не от малка важност произшествие, което се случило посред бял ден сред Т. Пазарджик.

— Юзбашията Ахмед аа — казвали селените — пристигна в пазара откъм Калаглари (панагюрския път) бежешком, придружен от няколко заптиета, на които късите касатури подскачаха и се удряха от конете и произвеждаха шум, като че чукаха тенекеджии. Тия слязоха право на конака, гдето ги заобиколиха всичките лениви ефендета и кетипи, сънливите физиономии на които след размененението на няколко думи на часа приеха трескаво виражение. Ние не знаем — продължили разказвачите — що е говорил Ахмед юзбаши на ковашкия персонал; но бяхме очевидци, когато тия последните закопчаха своите сетрета, без

да отдадат приличното темане към по-силните, без да чакат да се изпъчи и тръгне най-напред каймакам ефенди, а после него кетипите, векилхарчите и най-после — презрените чибукчии и мастикослужители — всички вкупом излязоха из конашкия двор в безпорядък и скоро закопчените сетрета взеха направление от такова естество, щото отгоре им и най-необученият сарафин можеше да брои различни монети.

Примерът на ефендетата, които са като мерило на всяко обществено добро и зло, не закъсня да се отрази и в средата на татарпазарджишките правоверни османлии. Налягали из чаршията, по кавенетата, под сенките и стрехите, с дълги чибуци и дебели цигарета в по едната си ръка, а в другата с чаша каве, което сърбаха с азиатска монотонност и по византийски разкош — отведнъж захвърлиха настрана и едното, и другото удоволствие и с неизказана бързина докопаха се до кепенците на своите дюкени, които захванаха да затварят по необикновено, щом се подаде на улицата подплашената чиновническа глутница. Грозен бе трясъкът, произведен от бързото затваряние на дюгените, чудно се виждаше на човека да гледа как бързо знаят да пипат и заспалите бели гъжви, което е рядкост у тях. Тия бягаха един през други по своите домове и шепнеха си нещо помежду твърде скрито и много важно, доколкото можахме да забележим.

Естествено бе, че после агите ред идеше и на нашите българи да покажат своето участие в общата тревога. По кой начин стана тяхното *прибиране* от улиците по къщята, можете да си въобразите, като вземете пред вид, че обезпокоителните слухове, които ходят и по нашите села, *че турците ще да колят тая пролет*, не са чужди и на касабалийските хора, ако не и в по-голям размер. Това прибиране на българите, при всичко че ставаше с по-юнашки крачки, виждаше се обаче, че за тия последните не беше *дълбока тайна* причината на това всеобщо движение. Ние, пазаргатите, като всеки странни хора, останахме посред сокаците, по които бяхме за няколко минути господари.

И конашките ефендета, и турците, па и нашите българи при всичката им бързина не забравиха да си изкривят вратовете в своето бягание, за да погледнат към Панагюрище. От всичко това се виждаше, че от последния тоя градец идеше някоя миризма.[7]

А каква беше тая миризма, ние не закъсняхме да отгадаем, спогледахме се един други и си смигнахме да ни изстине мястото, да се възползуваме от смущението, докато ни са здрави кожусите.

— Пушки да се гърмят или камбани да се звънят не чухте ли? — попитали няколко души от средня ръка хора.

— Нищо такова. Докато се виждаше градът, обръщахме се няколко пъти да гледаме за огън, но така също нищо се не виждаше.

Това разказали горе-долу новопристигналите гости от Т. Пазарджик на своите любопитни съселяни, които ги били наградили в голямо число, и се оттеглили всеки на къщата си, за да си починат от бързото ходение.

— Работата е вече свършена; панагюрци може да са въстанали — забележил Петър Горанов и по предложението на тоя последния същия още вечер станало извънредно събрание в селското училище от по-първите и събудени селяни, т.е. съучастниците в съзаклятието, за да размислят що трябва да се прави.

Дебатите, словопренията и разискванията не са били твърде на почит в това първо събрание на баташката трагедия, по всяка вероятност затова, защото там не е присъствувала някоя учена глава да разисква въпроса всестранно.

После няколко минути събравшите се в училището изскочили навън бърже-бърже и се разпръснали из селото. В същото това време клепалата се обадили от върха на черковите, които клепали необикновено и които подигнали цялото село, понеже всеки разбирал, че без време се клепе. Въоръжени юнаци, накичени с китки, пречели вече из селото и се прегръщали един други. Тия излезли отвън селото на половин час разстояние гдето заловили позиции.

Това се случило на 22 априлий вечерта срещу свят ден — Георгьовден.

На другия ден, 23 априлий, в селото се отслужило твърде тържествено молебствие от селските свещеници Петър П. Илиев и Нейчо Паунов за благополучния успех на християнското оръжие. Юнаците от околните позиции присъствували на тоя молебен с оръжието си; на връщане тия излезли със запалени свещи в ръцете и с песни върнали се пак на позициите си, а черковните клепала ехтели с нечута до него ден тържественост. Освен юнаците в черковата

присъствували още жени и деца, мало и голямо; радостта била всеобща.

Според решенията на комисията, при всичко че Батак трябваше да служи за център на няколко села, но по причина на преждевременното дигание на въстанието никое село не може да отиде там. Батачени си бяха сами с изключение на трима-четирима души от с. Ракитово, толкова от Каменица и от Пещера.

Главните водители на баташкото въстание са били Петър Горанов, Стефан Трендафилов, Вранко Димитров, Тодор П. Нейчев, Иван Божин, Ангел Трендафилов и Петър Трендафилов.

Турците не закъснели да посетят Батак твърде наскоро. На 24 априлий тия се появили в селото откъм полето[8], на брой около 200 души. Батачени от своя страна изпратили насреща им до 350 души юнаци, между които имало и 40 души конница.

Щом тия последните стъпили на полето, от турския стан се отделил един българин, из с. Ракитово, на име Петър, който тичешком посрещнал баташката чета и съобщил на предводителите й, че е изпратен от страна на турското население от селата Ракитово, Костандово и Дерково да помоли батачени да проводят двама-трима души пълномощници на мястото *Тумбата*, изходящо се сред полето, гдето и турците ще изпратят своите упълномощени, за да се направят някакви си споразумения.

Батачени се съгласили на тая комшийска постъпка и избрали изпомежду си трима души, а именно Петър Трендафилов, Вранко Димитров и Иван Божин, на които след като дали потребните наставления в тоя случай, отправили ги за назначеното от турците място. В същото това време потеглили и от страна на турския стан трима души, които се посрещнали с българските пратениии на Тумбата. Първите обяснения, които тия последните дали на турските пратеници, били, че българският народ се е наситил вече на омразното робство, не желае той да остане и занапред покорна рая, както са били и неговите прадеди. За тая цел той дига днес оръжие, отхвърля вече милостта на султана и иска своите човешки правдини, търси своята похитена свобода; нищо няма против мирното население, желае и занапред да живее братски със своите турски съседи. По-нататък нашите трима парламентьори предложили на турците следующите условия: първо, турското население от горепоменатитетри села и от

Баня е длъжно да освободи българите в разстояние на 24 часа (от селата Ракитово и Каменица); второ, то се задължава още да помогне със своите преносни кола на поменатите българи да докарат имуществата си в Батак без никаква повреда. В противен случай, т.е. че не послушат, селата им ще станат на прах и пепел.

Турските пратеници са обещали, че на драго сърце ще извършат всичко това. Тия се помолили още, щото въстаниците да не правят никакви пакости на селата им, защото тия са готови да се покорят (!?) на всяка една заповед, дадена от въстаническия войвода.

След това пратениците се разделили и двата стана отстъпили — турците към селата си, а българите към Батак. Тия последните били възхитени до крайна степен от поведението на турските си съседи, които така безпрекословно приели техните предложения; с песни и възклицания влезли в Батак. От всичко това се разбира, че турците или са се престрували, за да спечелят време, или пък не са знаели още в що се състои работата, или пък нан-после дохождали са да преглеждат няма ли в Батак московци.

Така или инак, но на другия ден, 25-и, тия се явили пак на гореказаното място, само няколко души, по-първите им хора, заедно и с кметовете от българските махали. Тия последните по принуждение на турците или по свое желание заявили пред батачени, че са благодарни от турските си съселяни (в Ракитово и Каменица), та затова няма да дойдат в Батак. Батачени не отишли по-надалеч, т.е. не употребили насилие; казали само на турците да се имат братски с българите. На това турските пратеници дали големи обещания от своя страна и след като предали на батачени двама души българи, пловдивчени, които се намерили в техните села по своя работа, преди да избухне въстанието, така също всеки пак се завърнал на своето място. Както виждате, баташката държавица е била вече припозната, че има право на съществуване, има свои отделни правдини, което немалко зарадвало въстаналите. Песни, хора и различни други ликувания стоели на първи план.

Това се продължило до 30 априлий, ден, до който батачени мислили, че всичко се е свършило, че Турция е загинала безвъзвратно. Тоя ден именно, часа около пет по турски вечерта, на югозападната страна от селото, на мястото, називаемо *Петрово бърдо*, четвърт час

разстояние от селото, явили се безбройно число башибозуци с байряк под командата на страшния Ахмед Барутанлията.

Щом башибозуците се установили на горепоменатото място, командантинът им, който се вижда работата, че не е искал да се церемони, може би защото е знаял вече силата на батачени, без никакви забикалки изпраща още на часа един баташки *българин* с известие да съобщи на батачени, че в разстояние на два часа тия са длъжни да си предадат оръжията. В противен случай той ще да ги вземе с грубата сила на своята башибозушка тълпа.

В своя отговор и батачени не паднали по-долу в сербезлъка. След едно съвещание между водителите на въстанието при Ахмед аа бил изпратен пак Вранко Димитров, придружен и от един турчин из Одрин, на име Саид ефенди, чиновник по десятъка.

Нека видят неприятелите на българския народ, че въстаналите батачени против могъществото на султана не само че не закачали един от неговите чиновници, не само че му дали равни правдини заедно с българите, но го изпращат още с мисия да прави преговори. Где е тук тиранството на българите, питаме ние?

На тия двама пратеници било поръчано да съобщят на Барутанлията следующето: „Батачени не са вече рая; тия са се отказали окончателно от онова подло правило, че *покорна глава сабля я не сече*; тия са прогласили своята независимост тържествено, с оръжие в ръка, за която са готови да си пролеят и последната капка кръв.“ Казали още на Ахмед аа и това, че ако той употреби сила, то батачени ще отговорят със същата мярка. Турчинът Саид ефенди злоупотребил доверието на своите доверители, защото не се върнал вече в Батак, но намерил за добро да остане в лагера на Барутанлията.

Не бил се върнал още другият пратеник, Вранко Димитров, когато войводата Петър Горанов начело на сто души въстаници бързо потеглил към турския лагер. Нямало що да се чака от отговора на Барутанлията, който бил известен всекиму от какво естество ще да бъде. Това отделение от въстаници се изкачило на Влашка могила, под Къневата борика, половин час разстояние от селото срещу Петрово бърдо, отгдето свободно можало да се гледа в башибозушкия лагер, който се никак не виждал от селските позиции и по причина, че зад бърдото е долина. Башибозушкият лагер бил разделен на купове, на купове, при които имало и много коне, натоварени с припаси и

провизия. Уверяват, че тук имало стоварени и около 15—20 сандъка с газ, приготвени за палениe. Щом нашите въстаници се появили на казаното място, от башибозушкия лагер се отделили до двеста души с едно знаме и с див глас отправили се към Влашката могила. Въстаниците направили същото, т.е. и тия се впуснали насреща башибозуците и взели позиция за бой малко по-нататък. Турците мислели само с вик да уплашат нашите въстаници, но като видели, че на тия последните не им мига окото и че само с вик нищо не ще може да се свърши, пречупили си линията и взели друго направление, към бърдото *Света Троица*, гдето забили и знамето си, като взели позиция измежду дърветата. Две враждебни народности, едните жедни за свобода, а другите за плячка и обир, стояли вече една срещу друга, псували се отдалеч, готвили си пушките, скърцали със зъби, готвили се да разкъсат един другиго като зверове, които сега за пръв път се срещат. И тия две народности можали да преживеят в една страна, под едно управление цели петстотин години!

Тук му е мястото да направя едно малко разяснение. Чорбаджийското калпаво владичество не било чуждо и за скрития в Родопите Батак. Представителите на това подло съсловие, което наравно е угнетявало своите беззащитни братя заедно с турските главорези и по тая причина не е желаело да няма агата, беше противно на всякакво въстание или протестация срещу турците от страна на раята както навсякъде, така и в Батак В последното това село тия не давали дума да се спомене за въстание, но най-после, като видели, че нищо не можат да сторят против общото течение, преклонили глава против волята си; а в душата си останали чисти кръстени турци и търсели случай да покажат своите верноподанически и раболепни чувства, щом се представи сгоден за това случай. Тоя случай се представил, когато Барутанлията се показал със своите пълчища на Петрово бърдо. Няколко души от тия чорбаджии, Вълю и Ангел Кавлакови, Георги Серафимов и пр., лица твърде влиятелни из селото в това именно време, когато П. Горанов се готвел да отвори огън на башибозуците, находящи се на бърдото Света Троица, тръгнали по позициите и из селото да проповядват и обезсърчават кого где срещнат да хвърляли оръжието и всеки да си седял на мястото. Вследствие на това вътрешно предателство момчетата от много позиции се върнали в

селото и оставили местата си в разположението на неприятеля. Голямата чета от могилата Свети Георги така също отишла в селото.

Разбира се от само себе си, че това разстройство за нашите въстаници не е било чуждо за наблюдателното око на неприятеля, който може би да е примирал от радост. П. Горанов, който оставил четата, турена срещу турците, под предводителството на Серафим Милев и отишел да узнае защо другите въстаници бягат от своите позиции, докато се отдели на няколко крачки разстояние, потеглила подиря му и четата, а нейното място завзели башибозуците.

Пред вид на това положение няколко души от по-решителните въстаници се впуснали в селото и гръмогласно викали да убеждават обезсърчените си съселяни да се връщат на позициите си, защото неприятелят настъпва и скоро ще почнат разрушителните му действия, от които никой няма да стане изключение без разлика на пол и възраст. В това същото време и чорбаджиите шушнали на народа по кюшетата (тия никой път не си издигат гласа явно) да направи противното, т.е. да се не опира на турците.

Колкото души можали да се съберат в селото, потеглили срещу неприятеля, който наближавал до мястото, наричаемо *Средните гробища*. От противната страна на селото в това също време се подали други башибозуци, със знаме, но на тая страна позицията се държела още от въстаниците. Първата пушка пукнала от тая последната позиция и турският знаменосец се гаврътнал на земята; на негово място минал други, но и него постигнала същата участ. Вследствие на това първо поражение в турския лагер се подигнало страшно ръмжение против довчерашните покорни раи, повече от стотина пушки пламнали против тия последните; толкова и от страна на нашите въстаници. Битка се захванала не на шега; куршумите пищели по въздуха. Баташката долина се напълнила с дим от гърменето на пушките, отчаяни викове, размесени с псувни, се чували и от двете страни, в селото станало вълнение измежду жените, всеки от въстаниците, който присъствувал на боя, мислел и за жена, и за деца, за родители и сестри, не преставал да си извива врата към селото. Сражението траяло цели четири часа; то почнало на 8 часа по турски, а се свършило на 12. При всичкото преимущество на неприятелските пушки, които били военни от системата „Шаспо“ и *белгийски шишанета* при всичките им военни хитрости да лягат по очите си, да

се разпределят на различни отделения, които изкуства нашите и на съня не били виждали, пак тия последните не можали да пристъпят нанапред ни на една крачка. Напротив, тия отстъпили малко по малко наназад.

Тоя ден битки е имало на две места — на Средните гробища и от долня страна на селото. Числото на башибозуците е било твърде неравномерно с това на въстаниците; всеки час, всяка минута прииждали нови сили из непроходимия Доспат, които увеличавали числото на неприятеля. Вечерта, когато притъмняло вече, нападателите се оттеглили окончателно край селото, като подпалили околните там бичкийници, къшли за овце и плевници. Тия оставили на бойното поле седем души убити и неизвестно число ранени; а от нашите имало само няколко души ранени.

II

При всичко че победата принадлежала на батачени, при всичко че низкопоклонният рая опитал тоя ден своите сили в неравната борба и видял, че и той чини нещо, като дойде работата до шишинето, но на никого на лицето не се забележвало изискуемото тържество, никъде из селото не се слушали възклицания от победа, всеки чувствувал, че работата може да вземе неблагоприятен изход. Па дали е можало и другояче да бъде! Въобразете си, читателю, следующето положение: нощ, тъмна като рог; запалените бичкийници и къшли трещят и плющят; огнени язици, размесени с кълба-кълба искри, се носят из облаците; изпоплашените жени и деца, които не са си въображавали може би подобно нещо, кършели ръце и плачели до синьо небе; кучетата лаели и виели по необикновено, с вирнати нагоре глави; техният глас се придружавал от дивите викове на башибозуците, които ревели като зверове срещу неподдающите се още жертви, а тия гласове, читателю, са излязвали от около три хиляди здрави помашки гърди! Пушките от неприятелския лагер, които били престанали за няколко минути, пак пламнали по всичката обсадна линия, а куршумите им се сипели като град над селото. Всичко това, събрано в куп, поколебало твърде чувствително крилатите надежди на батачени; а партията на „покорните глави“ печелела гласове, така щото числото на отчаяните се увеличило.

В станалата през деня битка най-много се отличил един от предводителите, на име Стефан Трендафилов, който се впуснал с 15—20 души чак до позицията на нападателите, без да се повреди ни един от дружината му.

На основание на горните причини баташките въстаници престанали да се покоряват на своите войводи, на които от по-напред зяпали в устата твърде послушно. Тия започнали да работят всеки по своему, оставяли позициите и събрани по няколко души из селото в къщята, въртели се около семействата си с пушките в ръце като зашеметени. Това е обща черта между нашите въстаници; същото това ние виждаме да става почти навсякъде: в Перущица, в Панагюрище, в Ново село и Батушево, в Клисура и пр., гдето на неприятеля е

помогнало най-много това скръбно и свойствено на българина малодушие. Въстаниците, като са се сражавали с неприятеля край селото, зад гърба на своите мили семейства, ни на минута не са преставали да мислят за тия последните много повече, отколкото за успеха на сражението. Доволно е било само да се чуе отнякъде глас: „Нападнаха децата“, и на минута още би опустяла и позиция, и окопи, и стража. Съвсем друго нещо би било, ако например въстаниците от Перущица бяха отишли в Батак, а тия последните — в Перущица, т.е. да бяха отдалечени от огнището на своите фамилии. Жив пример на това са нашите чети, преминали от Румъния с Хаджията и Ботева. Тук ние виждаме не постоянна грижа за жени, деца, къща, имот и пр., но хора решителни, мъже със самоотверженост, готови да се хвърлят в огъня на всеки час и минута, щом го изисква за това нуждата.

Но що ни трябва да ходим по-надалеч. Да поставим въпроса така: от хора трудолюбиви българи, хора работници, притежатели на различни имущества, които през целия си живот не са лягали ни един път с празен корем; най-после, от хора женени, с тежки семейства, може ли да стане отчаян бунтовник в пълната смисъл на тая дума? Всичките хора не можат да бъдат като Кочо Чистеменски, Михаил Жекова и други. При това не трябва да забравяме и петстотингодишния хомот, петстотингодишното робство, под което е пъшкал многотърпеливият българин. Какво не е в състояние да направи то?

Но само това ли е? Представете си, че вие сте един от горещите патриоти, живеете с цел, имате си незавидно положение, имате си в допълнение на семейната и общежитейска картина и млада женица, с която, ако и да не се обичате идеално, живеете мирно, не се карате един други; имате си още една или две рожбици, които съставляват и за двама ви скъпоценно богатство, които са щастие и веселба за къщата ви. Поискали го обстоятелствата, ударил вече определеният час — вика ви отечеството да му заплатите дълга си. Песни се пеят, пушки гърмят, другари бързат, неприятелят настъпя, положение опасно. Дали сте клетва, трябва да вървите. Когато се готвите вече да излезете из вратата, вашата млада жена, на която било припаднало от по-напред, дохожда в съзнание, пробудена от дрънканието на саблята ви. Тя се изпреча напредя ви, кърши ръце, подава ви да прегърнете за последен път рожбата си и със сълзи на очите говори ви:

— Ако не за мене, то поне за Иванка и Марийка се смили! Убий по-напред мене, после тях, тогава върви свободен!… — Говори тя това, а Иванка или Марийка си играе с дръжката на пушката ви; хили се насреща ви невинно и иска да ви опъне подсукания за бой мустак.

Всеки е свободен да говори, щото ще, но аз утвърдявам, че пред подобни семейни картини едва ли на десеттях един би се намерил, който да подритне настрана наскърбената жена и майка и да се присъедини в редовете на борците, без да му тежи на съвестта.

В отношение на българските въстаници през 1876 г. влиза и това извинително обстоятелство, че сме били лишени от своя народна литература, която трябва да предшествува всяко движение. Нямали сме още и от оня род литература, наречена фанатическа, а по-рано полицейска, поддържана от духовенството и от правителството, в която се е проповядвало, че който падне на бойното поле за царя, за бога и Христова вяра, душата му отива право в рая. Най-после нямали сме и такива свещеници, които да проповядват и уверяват, где седнат и станат, съвсем безнаказано, че отмъщението е свято, всеки е длъжен да се пожертвува доброволно за небесния и земния цар. Нищо подобно е нямало измежду нашия народ: неговият патриотически катехизис е бил: бесилките, тайната проповед на няколко решителни мъже и други още предшествуващи причини, за които сме говорили вече, гдето му е било мястото.

III

Същата нощ още между другите мерки и планове в лагера на баташките въстаници станали и такива предложения от страна на някои предводители, че добре би било, ако едно отделение въстаници се припъхнеше пред тайно обсадения цеп на башибозуците, който да нападне зад гърба им и по тоя начин да произведе тревога в тяхната среда. Това предложение било отхвърлено от повечето въстаници; никой нямал решающи глас, всеки работел по главата си; башибозушкият вик и проповедите на верноподаните чорбаджии парализирали всяка решителна и патриотическа мярка. Няколко души, между които бил и Горанов, един от предводителите, сполучили през нощта да избягат из една долина след много опасни опитвания.

Оттук нататък баташките въстаници ритват вече наназад; а неприятелските пълчища, напротив, придобиват по-нови и пресни сили. Батак се затворил на 23 априлий и от същия ден се прекъсали и съобщенията му с другите градове и околни села. Въстаниците не знаели положително нищо що става зад полето, зад Света Троица и Петрово бърдо; а неизвестността всеки, мисля, да знае, доколко тя е убийствена. Батак бил обграден с плет люти башибозуци, които не давали птичка да прехвръкне ни за навън, ни за навътре. Ако батачени имаха всичките средства, то пак нищо не можеха да направят; борбата беше неравна; тия бяха обречени вече на клане. Единственото тяхно спасение се състоеше само в това, ако пазарджичени, пловдивчени и други бяха удържали своята честна дума — да дигнат знамето, — то Батак не щеше да бъде обграден с три-четири хиляди башибозуци. Това са предполагали и батачени, когато въстанали най-напред.

На 1 май неприятелят се вмъкнал в селото из долния край. Наместо съпротивление той, неприятелят, бил поканен даже от самите българи чорбаджии с обещание, че селото ще да си предаде оръжието. Няколко души действително си предали оръжията на неприятеля; но намеренията на тоя подъл неприятел били зверски, коварни, мръсни и ужасни. Щом се свършило предаването, главорезите башибозуци запретнали ръкави. Тия нападнали на обезоръжените жертви, на които отсекли главите с брадви, като ги водели един по един до едно сложено

на земята дърво и тук ги секли като дърва… Плач, писъци и молби излизали от устата на всичките, но наместо милост, това е възбуждало по-лютото отмъщение и някакво си зверско тържество в средата на тия човешки касапи. Тая варварска постъпка на башибозуците турила цялото село в ужас и трепет. Жени, деца и гологлави мъже бягали из селото към горния край. Техните разказвания смутили слушателите, които навярно познали вече, че е наближил часът да се мре, че ще да ги постигне участта на загиналите им вече братя. Затова тия решили да постоянствуват на позициите си до последна капка кръв срещу неприятеля.

Тоя ден (1 май) е станала най-отчаяната битка между баташките въстаници и башибозуците на Барутанлията по всичката отбранителна линия около селото. В една минута около четири хиляди пушки се изгърмявали и от двете страни. Виковете *„Аллах“* и „Удряйте, братя“ цепели въздуха. Баташката долина била покрита с гъста мъгла от гърмежа, от която нищо се не виждало. Много изпразнени къщи по краищата на селото се предали тоя ден на огън от страна на башибозуците. На няколко пъти нападателите, които се влечели по корем, наближавали позициите, но били връщани от огъня на въстаниците. Битката е трояла почти целия ден; от неприятеля паднали 46 души най-решителни главорези, а от нашите само двама убити и трима ранени.

Късно вечерта башибозуците се оттеглили в лагерите си мълчаливо, без кураж. Барутанлията свикал съвет от всичките предводители[9], който направил под открито небе башибозушко заседание.

Страшен бил тоя съвет, в който се решавала съдбата на хиляди човешки същества, по кой начин и с какви по-малки жертви могат да се изтребят тия същества. Всичките присъствували там чалмалии, мрачни и кръвожедни фигури, набучени с разнообразни оръжия, били принудени да изказват своите мнения. Тия седели на търкало с наведени на земята очи, в едната си ръка чибук, а другата държели преметната върху дръжката на ятагана си, което значело, че са готови на всяка минута да почнат своята цивилизаторска мисия. Останалата подчинена тълпа почивала наоколо с изключение на стражарите; някои от тях хъркали вече грозно върху зелената морава; други разказвали как на един българин главата му скачала много и си прехапал языка,

което значело, че мнозина има още да измрат; изчислявали колко души техни бабаити са паднали от гяурските шишинета, а четвърти се гласели да поискат позволение от предводителя си да ги освободи от четата си, така като не било известно дали ще да може да се нагази непокорното село.

Според достоверни сведения, потвърдени и от самите там присъствующи башибозуци, в това събрание са станали предложения от много души да се разотидат вече по селата. Първо, че тоя ден станали жертва най-отличните им пехливани, и, второ, че влизането в Батак изисква много още по-големи жертви за в бъдеще, отколкото досегашните.

Ахмед аа Барутанлията не бил прост човек. Той не закъснял да съзре обезсърчаването и разстройството на своите подчинени главорези; той знаел от всички най-много, че тия човекообразни същества не желаят друго нищо освен плячка, грабителство и зверско отмъщение; най-после той познавал разбойническите наклонности на своите по вяра[10] само съотечественици, заради това ето що им обещава: *клание с огън и меч, безпощадно изтребление на всичко, що е българско, без разлика на пол и възраст, пожар, плячка и грабителство, похитителство и на чест, и на имот*.

За да изпълни своите задължения и обещания, кръвожадният звяр Ахмед аа е нямал що да прави, освен да пристъпи пак към гнъснава подлост, калпаво занятие до него време само на гърците, а не и на османлиите, които всеки считаше, че са главорези, отчаяни кеседжии, но не и коварни подлеци, свойствена черта, както казах, само на фенерските чада.

Колко трагически трябва да бъдат следствията, когато коварството и ятаганът вървят за ръка хванати, когато те се побратимяват да действуват заедно — читателят е в състояние да си направи заключенията и без нашата помощ. Ние имаме силни подозрения да заключаваме, че Барутанлията е имал за съветник ако не някой чистокръвен елин, то поне някой пещерски куцовлах или македонски цинцарин.[11]

Другояче е невъзможно. Барутанлията трябва да не е бил турчин; а доколкото ние знаем, ни той, ни неговите родители са били някога дьонмета (ренегати).

На другата заран още, 2 май, Ахмед аа пристъпил към изпълнение на своя затаен план. Тук съм длъжен да ви разясня, че тоя ден бабаитлъкът и ятаганското право трябвало да поглеждат отстрана, като сирачета. Тяхното място заела подлостта, като по-силна практическа мярка. Ето защо гърмежи и отчаяни викове нямало тоя ден. В башибозушките позиции царувала дълбока тишина. Пред обяд пристигнал в селото пратеникът от страна на Барутанлията влах да прави преговори. Той говорил убедително пред населението за благите намерения на Ахмед аа; уверявал, че ако се предадат заедно с оръжието си, всекиму животът ще да бъде пощаден, башибозуците до един щели да бъдат изпратени по местата си — мед и масло щели да потечат. Тоя влах или цинцарин имал среща и с познатите вече на читателите противници на българското въстание — Ангел Кавлакът и Георги Серафимов, — които били възхитени от постъпката на Ахмед аа. На часа още Ангел Кавлакът сам заедно с влаха се затекъл в турския лагер при Ахмед аа, за да разбере работата по-добре. Тоя последният го приел твърде ласкаво; той го уверил, че ако батачени склонят да си предадат оръжието, никакво зло няма да ги последва, а, напротив, щял да издаде заповед да се разотидат башибозуците и пак по старому всеки ще си гледа частната работа. За да се изпълни тая спасителна мярка, настоявало и самото правителство уж, под диктовката на което действувал и той (Ахмед аа). Че всичко това е искрено, за по-голямо още уверение Ахмед аа се заклел в името на Мохамед пред очите на Кавлака.

— Тако ми вяра и бога — прибавил той, като си стиснал юмруците.

В разстояние на това време пушките мълчали, и от двете страни чакали се следствията на преговорите.

Ангел Кавлакът уверил от своя страна Барутанлията, че като се върне в село, ще прави, ще струва, ще убеди съселяните си да сложат оръжие и да се предадат. Завърнал се той в селото и още отдалеч започнал да вика да се прибира мало и голямо на едно място, за да чуе всеки заповедта и желанието на самозвания Барутанлия, което той разказал подробно, от игла до конец: как мило го е приел Ахмед аа, какво му е говорил и по кой начин се е заклел, че ако батачени склонят да си предадат оръжието, то никому няма се разкървави носът.

IV

Една част от населението, която се състояла от слаби, малодушни и нерешителни хора, повели се подир думите на Кавлака и склонили да сложат оръжие, а по-голямото число от населението начело с Трендафил Тошев, Петър Трендафилов, Петър Банчев и други постоянствували твърде живо да си не дават оръжието, но да удрят до последна капка кръв, па стане, щото стане. Тия юнаци утвърдявали, че е немислимо и даже глупо да се предположи само, че ще да бъдат простени батачени, когато има избити толкова души турци в разстояние на няколко деня, откато се е подкачило въстанието.

— Не вярвайте! Всичко това е турски капан за по-лесното ни избиване — говорили тия на смутеното население.

Вследствие на тия две разнообразни мнения населението се разделило на две партии: за и против предаването. Шум и роптания се слушали навсякъде, а коварният Барутанлия като хищна птица наблюдавал всичко това от своя чадър. Кавлакът и другарите му не преставали да убеждават населението, че Ахмед аа е светец, че той ще бъде неумолим и жесток само към ония, които покажат непокорство, които не си предадат оръжието. По тоя начин партията за предаването взела връх с изключение на няколко души, гласът на които нямал никаква тежест. Трендафил Тошев забележил за последен път на своите съселяни, че той предчувствува нещо ужасно след предаването на оръжията. Нямало кой да разсъждава.

После това започнало се събирането на оръжието, което се трупало накуп. Много юнаци подавали своите шишинета с пребити ръце, против волята си. То било натоварено на три кола, които не се забавили да заскърцат към лагера на Ахмед аа, придружени от ревностния Кавлак, Трендафил Тошев, Петър Трендафилов, Вранко Димитров и Петър Каваджиев.

С разтоварванието на трите кола оръжие планът на Барутанлията бил вече почти изпълнен. Неговото лице светнало от радост и приело тържествен вид. Той се обърнал към пратениците българи, на които забележил, че не му е предадено всичкото оръжие, скрити са най-добрите пушки.

— С главите си отговаряме, ако една пушка се намери в селото — отговорили окаяните жертви.

— На вас говоря, по-скоро предавайте всичкото оръжие — изревал лукавият Ахмед аа и скръцнал със зъби като тигър. — Още смеете и да се оправдавате!…

Всеки от българите се усетил вече какво следствие ще да излезе от тяхната постъпка — да си предадат оръжието; те познали, че смъртта ги чака вече, но било късно, Барутанлията се обърнал към своите башибозуци и дал заповед да се отделят 20—30 души и да отидат в селото да претърсят добре за още оръжие. Тия тръгнали безбоязнено към селото, защото нямало вече от какво да се боят, а искали само да се уверят наздраво да не би българите да готвят някоя измама, като са предали само старите си пушки. Заедно с башибозуците бил изпратен само А. Кавлакът, а останалите пратеници били задържани от Барутанлията като залог, докато се върнат от село живо и здраво неговите 20—30 души башибозуци. Тия последните влезли преспокойно в селото; но като не били още уверени в съвършеното предаванне на българите, държали се твърде прилично. Известили само на населението, че който има скрито оръжие, трябва да го предаде, докато е рано, и дали заповед да се изгаси опустошителният огън. Да, тия дали *заповед*, защото гледали, че напреди им няма вече въстаници с шишинета, но покорни раи, със сгърнати ръце, от лицето на които можало да се познае, че тия са вече обезкуражени и убити. И действително, бедното население, след като си предало оръжието, изгубило и ума, и дума. То не смеело да се обади нищо, приемало всяко предложение мълчаливо, каело се за своята постъпка, предчувствувало нещо страшно и ужасно, но казах: било вече късно… Някои от по-лековерните отишли да гасят огъня из селото, повечето жени; а по-чувствителните и разбраните се въртели на едно място като омаени и зашеметени, с пъхнати в джебовете си ръце. Никакво оръжие не можали да намерят башибозуците, защото, ако и да имало някои тук-там, тия били закопани в земята.

Между това Ангел Кавлакът заедно с двайсетте души башибозуци възпнали по баира към лагера на Барутанлията. Той уверил тоя последния втори път, че оръжието е само онова, което донесли най-напред, и че ни един пищов не можло да се намери от последното им претърсване. Навярно Ангел Кавлакът, който е един от

главните виновници на предаването, може да се с готвел вече да чуе от устата на Барутанлията едно „аферим“ или „машалла“, но не мислел така звярът…

Като се уверил вече наздраво, че батачени са в негови ръце, той (Ахмед аа) скочил на крака, погледнал към своите кръвници, изревал колкото му е силата: „Марш! Де гюреим сизи!“, като посочил с пръст и на така изпоплашените и полумъртви наши пратеници, които били заградени като приготвени за клане овци. На гласа на Барутанлията башибозуците наскочили кой с изтеглен нож, кой със запрегната пушка, наобиколили жертвите и скърцали насреща им със зъби — живи искали да ги разкъсат; надпреварили се един през други, като вълци, кой по-напред да си накървави зъба. Петър Трендафилов, Вранко Димитров и Петър Каваджиев били предадени на няколко души кеседжии, които там, малко настрана, ги насекли на дребни парченца. Ангел Кавлакът, тоя турски интригантин, който е играел лукава рол във време на въстанието, който е тичал от позиция на позиция да убеждава и обезкуражава, най-после, който е бил като агентин на Барутанлията и е станал причина да погинат много храбри батачени като кокошки, намести награда за делото си — повалил се на земята, съшибан от десетина куршуми, отделно от онова място, гдето си сложили костите истинските мъченици. Въобще турците през 1876 г. така са постъпили с предателите и с ония *покорни глави*, които са отивали да им цалуват краката и да се предават. Това същото ние виждаме да става в Перущица, в Коприщица, в Дряновския манастир и пр.

Най-мъченически е загинал от горните петима души Трендафил Тошев. Него положили, като Васил Петлешкова в Брацигово, между два запалени от слама огньове, гдето българският мъченик издъхнал, опечен като скумрия. Неговият отчаян писък не бил в състояние да покърти ни едно мусулманско сърце…

Жалостното известие за зверското затриване на баташките пратеници скоро достигнало в селото и с най-малките подробности на ужасната картина. То поразило и мало и голямо, старо и младо; поразило ги то затова, защото било като предисловие на последующите действия на Барутанлията. Стреснатото и беззащитно население оставило и гасението на пожара, който не било възможно да се спре, и всичко друго. Като стадо овце то се затекло да се затвори в

черковата и училището и там чакало своята начертана вече участ. Жените и по-недъгавите мъже проклинали причинителите на въстанието, а младите и решителните изливали своя яд на ония, които станали причина да си предаде населението оръжието. И на едните, и на другите страшно било положението между черковните и училищни стени: плач и ридание, вопли и охкания едвам се разпознават между трещенето на огъня и кучешките виения.

В башибозушкия лагер след безчеловечното закалване на петимата пратеници и след измамата с оръжието се съживил и куражът, и ревността за плячка и грабителство. Всичките главорези били на крак; движели се радостно и след няколкоминутно помайване, в разстояние на което може да са се давали кеседжийски заповеди по кой начин да стават кланията, цялото пълчище заедно със своите байряци и началници отправило се безбоязнено, като че отивало на сватба, към запаленото село, жителите на което в същото това време се натискали един въз други зад черковната и училищна врата, лишени от всякакъв вид оръжие.

Около хиляда души от тия кръвници застанали край селото в цеп, за да убиват всяка жертва, която би се опитала да се спаси от клането чрез бягание, а всички други нахлули в селото като бясна глутница. Било вече тъмна вечер, по небето тук-там блещукали звездици, когато башибозуците турили крак в селото. Техните мрачни физиономии се осветлявали от запалените на долния край къщи; изменението на кучешкия лай и бяганието им въз една страна било знак за приближаванието им.

V

В пътя си из селото кръвожадните плячкаджии, след като побутнали тук-там из празните къщи едно за плячка, друго да убиват, трето да безчестят, отгдето успели набързо да задигнат кой черга, кой дреха, кой котел и пр., спрели се около черковните стени и училището. Знаели тия отдавна, че стените на тия богоугодни заведения крият беззащитните жертви. Опитали се веднъж, опитали се два пъти да строшат черковните врата или да прескочат стените, но ни едното, ни другото било осъществимо така лесно. Викове „саран“, „басън“, „урун“ от страна на нападающите заглушавали въздуха и пораждали ужас и трепет в сърцата на заключените батачени.

Колкото за училището, находяще се близо до черковата, неговата съдба била решена твърде наскоро. Башибозуците влезли вътре без никакво препятствие и клането се захванало още от вратата. Мнозина имало скрити вътре в долапите, които така също били измушени и накастрени; в числото на тия последните били свещеник Нейчо Паунов и учителят Тонджоров, родом из Самоков. На първия от тях кръвопийците извадили най-напред очите, дупчили го като решето по цялото тяло, докато издъхне този християнски мъченик в ръцете им. Близо до него предал душа и учителят Тонджоров, който така също бил насечен по всичкото тяло. Бедният мъченик на просвещението! Той загинал в същото онова здание, гдето преди няколко деня проповядвал от скромния учителски стол словото на светлината. В долния кат на училището имало до двеста души скрити мъже, жени и деца, които кръвниците от много бързина, се вижда работата, не можли да намерят. Но да не помислите, че простият случай ги е запазил от смъртта? Не, читателю! Тия се отървали от ятагана, били лишени от лекото действие на куршума, но изгорели живи, като червей в гнило дърво, в долния кат на училището, защото башибозуците на тръгвание запалили от четирите страни това здание! Техните писъци и вопли от ужасна мъка били чути след малко от зверовете, които разбрали, че направили една *грешка* по невнимание, не в отношение към участта на двестете жертви; но че не можли да ги оберат от по-напред, което

обстоятелство съставлявало истинската загуба на тия Биконсфилдови братя.

— Язък! Отидоха напусто толкова дрехи, а може би и пари — казали тия с турско хладнокръвие и тръгнали към вратата на черковата, без да удостоят даже с присъствието си жертвеника на двестете мъченици.

Ако в училището числото на жертвите е излязло до 200—250 души, то в черковата е било десетина пъти повече. Като място по-укрепено, от една страна, а, от друга, като храм божи, в който според народното предание на всяко място и във всяко тежко време угнетените са намирали спасение, запазени от невидима ръка, баташкото население прибягнало най-много в черковата. Освен вътрешността на храма и дворът още бил изпълнен с народ. Башибозуците, като не можли да строшат пътната врата, заобиколили наоколо черковния зид и по-смелитс от тях не закъснели да се подадат отгоре на зида, отгдето се готвили един по един да започнат вече да прескачат вътре в двора. Отчаеното население, макар и без оръжие, не навело от един път врат пред ятагана. Множество мъже и жени със стиснати в ръцете си камъци и дървета се наредили около дувара, за да се защищават от хищните нападатели. Тия последните надничали като бухали през зида и като знаели, че имат работа с обезоръжени мъже и жени, никак се не предвардяли. По тая причина на мнозина главите били смазвани с камъци и дървета и лешовете им се търкулвали в черковния двор, а голият ятаган и запрегнатата пушка отхвърквали настрана, които населението грабвало, за да ги употреби на своя защита; то добивало притежателя им, убивало и други негови събратя и така зидът опустял за няколко минути. Мръсни псувни и скърцания със зъби се слушали навън от человекообразните зверове.

Но и тая слаба защита не се продължила за дълго време; тя само отсрочила за няколко часа или по-добре за няколко минути ужасната катастрофа, страшното клане. Та може ли и другояче да бъде? Мислимо ли е да се противостои с камъци и дървета против султанските челичени байонети, против куршумите на шаспото и против видинските ятагани? Могат ли слаби, изпоплашени жени и обезкуражени мъже с голи ръце да върнат една тълпа от няколко хиляди души? Никога. Скоро неприятелите пробили малки дупки околовръст на черковния зид, в които си увирали пушките, и убивали

населението из двора. Докато дупките били още малко, няколко решителни жени се впущали, хващали с ръце масура на пушката, която много пъти изгърмявала в ръцете им и катурвала по няколко отведнъж, но останалите държели, дордето я изтеглят! Когато дупките станали на крачка, разбира се, че подобно действие от страна на храбрите батаченки си нямало вече мястото. Едни лягали покрай зидовете за сепер, други се тъпкали в черковата, която била битком набита с хора, трети лягали, където завърнат, четвърти се щурали тук-там като зашеметени, а огънят на неприятелските пушки се увеличавал из дупките на зидовете и убитите, повечето жени и дребни дечица, падали на земята по десетина отведнъж, като клас на нива.

Плачове, молби до бога и на турски, и на български език, призоваване на Христоса и Мохамеда, охкание от страна на умиращите, грозно хъркание, болезнени стенания, молби за капка водица — да се разхладят изгорели уста и попукани устни; други молби със слаб глас — „Няма ли някой да ме добие за хаир?“ и пр. и пр. — се слушали по всичкия черковен двор. Нямало нито Христос, нито Мохамед да се обади, да дойдат на помощ, първият да защити своите последователи, на които главната вина е била неговият кръст, а вторият да вразуми верните си поклонници, да им предскаже, ако е бил пророк, а не авантюрист, че те ще батардисат Батак, но и Батак ще удари крак на ятаганската държава! Нямало ги! А глупото човечество се борило за могъществото на някакъв си кръст и за победата на зеления ибрик… Ех, верице, верице! Казвам, че ти си направила големи добрини, но никой няма да откаже, че основите ти плуват като кораб над кърваво море.

Наместо пратеници от страна на провидението, наместо ангелски гласове, както това се е случило с дяда Авраам, когато щял да коли сина си — зад черковния зид се слушало: „урун“, „тутун“, „сарън“! Няколко жени, които имали злочестината да мислят, че и чалмата има сърце, отворили вратата и извикали колкото им сила стига: „Милост! Милост!“ На минутата още башибозуците се показали в черковния двор с голи ятагани в ръка и — о, боже! — сега се захваща вече оная сърцераздирателна, оная кървава сцена, която помрачава ума, която замразява кръвта и от която човек изгубва за минута и безпристрастие, и хладнокръвие; неволно се поколебават понятията му за човеческото превъзходство над безсловесните зверове, захваща той

да се съмнява: има ли нещо разлика между тигъра и турчина? И заиграли ножовете. Въртели се тия и направо, и наляво, и нагоре, и надолу, както прилягвало на костеливата кръвнишка ръка. Звънтели тия, когато се случвало да се посрещнат два на едно място, на въздуха, във време на замахването, и топлата кръв, която течала по острилата им като по улей, сипела се над главите на жертвите като дребна роса… Три разнообразни звукове определяли хода на клането. Първият от тях бил „Олеле, майчице!“, „Где остана, мило рожбо!“ „Смили се, пресветая Богородице!“ и пр. Вторият бил: „Удряйте, чоджуклар!“, „Не правете разлика между стари и млади — всичките са неверни кучета!“ А третият, третият бил грозният трясък, чупението и трошението на костите и черепите, произвеждан от ятаганите. Според разказванието на очевидци можало да се определи приблизително кога ножът удрял на заякнал и стар кокал, кога на крехка детинска кост. В първия случай трясъкът бил ясен и твърд, като кога се разсича говеждо месо, ударът се съпровождал с хвърчението на искри, произвеждани от посрещанието стоманата с костта; а във втория случай се чувало само леко и глухо трещение, като че се чупели тънки и сухи пръчки.

Клането се е продължавало почти цялата нощ. Ако кръвниците са се уморявали да махат, на тяхно място са дохождали нови и пресни сили, които, като виждали, че техните предшественици сполучили вече да напостелят на земята безбройно число жертви, мъчели се да не останат по-долу от тях. Понеже населението тичало към черковните врата за спасение, то и кръвниците, като жетвари, вървели по направление от външните на зида врата към черковните, а подире им, както класовете на нивата, се виждали натрупани грамади убити и полуубити тела.

На разсъмване, когато се е пукала зората ли е било, или по-рано, по петли, по-буйните и жадни за кръв башибозуци достигнали вече черковната врата, на която имало затъпкани много деца, па даже и възрастни жени. Натискали се подгонените от двора да влязат вътре, но това било решително невъзможно, защото вратата била отдавна вече задръстена. Народът бил вътре притиснат, като на скенджа; множество деца и недъгави умрели от задушавание, успели да влязат само ония, които можали да се хвърлят по главите на хората. Така или инак, но жертвите се трупали на вратата, затова башибозуците тук имали най-много работа. По-практичните от тях, т.е. по-старичките, които имали

и къща, и деца и на които грижливите стопанки вероятно са поръчали на тръгване да не се връщат с празни и голи ръце от гяурското село, отдавна били останали вече на заден план, отдавна се навеждали да вършат нещо измежду издъхналите и издъхващи трупове. А що именно са вършили тия, ще да попитат някои измежду читателите? Медицинска помощ са оказвали на страдающите, ще да ни отговорят турските филантропи по него време заедно с Едип ефенди. Плячка и грабителство, обир на мъртвите тела и на изкланите от едни и същи ръце жертви, отговаряме ние. Дивият грабител шетал измежду мъртвите трупове; на едни от тях събличал дрехите внимателно, които са били по-добри, разбира се; други ги разпарял с ножа си и ги претарашувал, без да му пречи ни най-малко, че жертвата брала душа, че дрехите били окървавени.

VI

Съмнало по едно време, захванал се достопамятният за батачени ден — 3 май; слънцето огряло по обикновено и осветило с първите си лучи ужасната картина, която то не видяло вечерта, когато се закривало зад високите доспатски върхове. Тая ужасна картина произвела двояко впечатление на едни и същи зрители, на едни и същи хора, с еднакви образи и чувства. На останалите живи батачени тя замразила кръвта в жилите, когато тия съгледали от черковата натъркаляните по двора свои съселяни, които спали преспокойно, които не мислили вече за нищо. Тия потреперали втори път, въобразили си, че същата участ ще да постигне и тях, и много пресипнали гласове изпомежду им изревали отчаяно, когато познали кой своята рожба, кой жена си и майка си, коя мъжа си и своя стар баща. Малко по-надалеч стоели наредени чалмоносните зверове, подпрени на пушките си. Тия се любували на картината, кикотили се безобразно, подигравали се с положението на издъхналите вече трупове.

— Машалла бе, Хасан Пехливан! Аз не мислех, че сте знаели да жънете дотолкова бързо гяурски глави — кривял си устата един одрипан читак, голите плещи на когото се покривали вече от една българска аба.

Той бил на стража през нощта и като съмнало, дошел да се поомаже с нещо от плячка.

— Дясната ми ръка има да ме боли цяла неделя — говорело друго едно белобрадо почти страшилище, едното око на когото приличало на мастилница, защото го нямало на своето място.

— Виждате ли там оня стар пергишин, с отсеченото рамо, който е паднал по колените си — говорела друга една краста с маймунска физиономия, като сочела на един убит старец, паднал до стената. — Докато му отрежа врата, ножът ми заприлича на сърп — прибавил той.

— Свински врат — потвърдили няколко гласа.

— Я погледнете, аркадашлар, каква хубава черноока гяурка сме направили зян тая нощ по невнимание! — говорел друг един башибозук, като подигал с края на пушката си полите на една

седемнайсетгодишна мома, на която хубавата главица била разсечена на две половини и изтеклият мозък из черепа се виждал размесен с дългите й коси.

— Язък — избърборили няколко чалми, като че разговорът ставал не за заклана мома, а за стъпкването или изпасването на един карък чесън от добитъка.

Така хладнокръвно, така спокойно се разговаряли шеговито героите на Барутанлията, пред очите на които лежали избити стотини жертви! Имало мнозина измежду тия последните още живи, но смъртоносно ранени, които се молели умилително главорезите да ги добият, за да не се мъчат, но тия последните ги оставили нарочно да се мъчат.

Не останали за дълго време башибозуците така хладнокръвно, така бездеятелно. Тия знаели, че имат още много работа — черковата стояла непокътната; но поспрели се малко, кажи го, за почивка от нощните действия, кажи го, да се порадват на делата си при огряването на слънцето, па добър е аллахът, милостив е падишахът, техен е денят, жертвата ги чака в клетката, птица да бъде — не ще може да избегне.

Неприятелите от най-напред се струпали около черковната врата, която била затворена вече. Тия насилили да я отворят или строшат, но било невъзможно. Било невъзможно само това, но за башибозуците, които имали напредя си само една черковица, имало други стотини възможности. Тия се покатерили по зидовете на храма и над главите на запрените жертви не закъсняло да се покажат масурите на няколко пушки, пъхнати през прозорците. Огънят пламнал, куршумите запищели, като изнизвали по пет души от един път, и жертвите клюмнали глави на гърдите си, но дълго време стоели на крака, като статуи, защото притиснатото множество ги поддържало помежду си, да не паднат на земята. Задушената атмосфера в тясната черковииа станала още по-нетърпима от изверженията на пушките. Молбите за пощада цепили въздуха отчаяно.

— Предайте се, ще останете живи — отговорили няколко гласа от душманите.

Падналият в морето се хваща и за змията, говори нашата пословица. Полуубитото население не че повярвало в неприятелските обещания, които опитало вече няколко пъти, но като нямало, друго

спасение, като виждало, че и в черковата ще да бъде избито, отворило вратата. Втори път то имало злочестината да си въобрази, че и чалмата има човеческо сърце, че и хищният башибозук може да състрадава, да се умилостява, като види с очите си положението на затворените, удушените и отъпкани пред вратата дечица, другите изпоплашени, които заедно с нещастните си майки и сестри плачели и късали сърцата на присъствующите. Картина, както виждате, една от най-ужасните и сърцераздирателните, но картина, повтаряме ние, за човек с душа и сърце, а не за башибозук.

Щом се подали тия последните на вратата с голи ятагани в ръцете, всичките затворени паднали на молба, жените показвали децата си и за да умилостивят някак кръвниците, искали да им целуват дръжките на окървавените ятагани, наричали ги синове, братя и бащи. Всичко напусто! Башибозуците погледнали хладнокръвно на всичко това; тия прекрачили налягалите при вратата трупове като дърва и отново започнали да въртят ятаганите. И така в черковната ограда клането се е продължавало няколко часа. От най-напред жертвите са били обирани и измъчвани да изкажат своето богатство, а после са бивали закалвани, т.е. техният живот бил пощаден за няколко минути, докато удовлетворят грабителската жажда на плячкаджиите. Мнозина мъже спасили своя живот, като легнали между изкланите и се престорили на умрели.

На 4 май Батак бил посетен от нови гости. Тия гости били хищните белоглави орли, които не закъснели да се подадат като кораби иззад доспатските върхове. Свивали те криле, подигали гордо глави, вземали погрешно друго направление, но след малко пак се връщали, надничали отвисоко над бившия Батак, кацали някои от тях по отдалечените върхове, чакали да извършат своето, щом настане благоприятен за това случай. Тоя същия ден Барутанлията издал заповед да се спре клането *привременно* — или за почивка на героите си, или за собствени свои удоволствия, да помъчи нравствено останалите живи жертви, или пък е поискал да знае мнението на татарпазарджишките бейове, защото подир малко той изпратил арнаутина Селима с писмо до Али бея в Т. Пазарджик, в което му явявал вкратце разпорежданията си в Батак *за запазване на тишината*. В това свое писмо той питал бея как трябва да постъпи с останалите живи батачени.

В тая официална почивка или амнистия деятелните башибозуци пак си намерили работа. Тия изкарали от черковата останалите живи жени и моми, които повели из селото и с всевъзможни мъки принуждавали ги да им изказват своите скрити покъщнини и други вещи като пари, нанизи, бакър, дрехи и пр. Въобще тоя ден чалмалиите били по-милозливи, защото клането било заместено с обезчестяване и грабителство.

Преминал се така и тоя ден. Рано сутринта на 5 май пратеникът на Барутанлията в Т. Пазарджик се завърнал. Пред кого той се е явил в последния тоя град и какъв отговор е донесъл на Барутанлията, ние не знаем нищо положително, па нямаме и нужда да правим предположения и виводи, да нагатваме съдържанието на тоя отговор, защото предшествующите и последующите събития са сами по себе си факти и следствия, и причини. Щом пристигнал реченият своего рода пратеник, Барутанлията издава втора заповед да излязат всички живи батачени навън пред черковата, мъже и жени, че щяло да се състави уж списък на избитите, на мъжете и на останалите вдовици. Жените били отделени настрана, за да не препятствуват на *правилното проверяване*. Пред вид на тая мярка всеки от батачени бил уверен вече наздраво, че е избягнал смъртта, всеки от тия злощастници припкал с наведена глава и бързал да се намери на означеното място, за да му се запише името, защото, който не се съобразял с тая заповед, щял да отговаря с главата си. В късо време пред черковата стояло мало и голямо, никой не смеел да си подигне главата и погледне в лицето тиранина от страх да не би да се раззвери пак неговата дива натура, да не би да лъсне пак неизтритият още ятаган от алената кръв.

В това време кръвопиецът Барутанлия се явил тържествено на мястото, гдето били събрани нещастниците, възседнал на кон и заобиколен от по-главните главорези. Погледнал той кръвнишки към беззащитните, разиграл напредя им своя ат, за да покаже на полуубитите своето могъщество, махнал с ръка да отстъпят жените още по-надалеч от мъжете, които възлизали на брой около триста души (мъжете), и издал трета заповед: „Теглете ятаганите!“…

Около хиляда ножа, издръпнати от своите капии, произвели грозен шум, лъснали тия във въздуха, нарочно намазани с масло, като ледена гора, и били пуснати в ход. Главорезите заобиколили от всяка страна *тристата* мъченици и налетели отгоре им като същински

зверове. Тия, мъчениците, като познали вече своята горчива участ, поприбрали се безсъзнателно един до други; свили се тия накуп, като стадо пред силната вихрушка, изпищели болезнено, чули се няколко гласове изпомежду им, които приличали на молба, понавели си главите надолу, за да не гледат с очите си онова, що става зад гърба им, затреперали им коленете, прекръстили се няколко от тях, които помнели още себе си, и преклонили глава тихо и спокойно пред смъртта. Тоя ден клането вървяло много по-правилно и определено, първо, защото се вършело деня, под открито небе, без никакви съпротивления от страна на жертвите, както ставало в черковата; и, второ, че то ставало под личното наблюдение на Барутанлияга, под негова непосредствена команда. Трясъкът на костите и звънтенето на ятаганите се чували няколко крачки надалеч.

Когато нещастните жени, които стоели малко по-настрана, видели ужасната участ на своите съселяни, мъже, братя и бащи, на минутата още примрели на своето място. Тия изпищели от своя страна колкото им глас достига, обърнали се сгърбом и закрили си очите с ръце, да не гледат кръвопролитието, да не бъдат очевидци на сърцераздирателните мъки и охкания. Вероятно тия са се готвили вече да припаднат на колене пред кръвопиеца Барутанлия, за да измолят тристате *души мъченици*, но дивата тълпа не пощадила и тяхната женска неприкосновеност. И те били нападнати от башибозуците, както и мъжете, които почнали своята варварщина от най-напред с обезчестяване на моми и жени, по начин твърде възмутителен… Посред пладне, всред бял ден, белобрадат някой отвратителен кръвник стискал в окървавените си костеливи ръце дванадесетгодишно дете, което се хвърляло и пищяло като мряна риба; а сладострастната свиня го утешавала и смесвала своите лиги с бистрите сълзи на невинната душа… Утешавал го той дотогава, докато му трябвало, а после забивал ножа си или изпразвал кобура си в осквернените гърдички, от които бликвала алена кръв! По-нататък друг, по-милостив башибозук придумвал с гол ятаган в ръката млада мома да стане назлъм ханъма, която, като не склонявала, падала на земята разсечена на две половини. На друго място няколко души се карали живо около заробената девойка, която проливала сълзи в това време — кой да я вземе по-напред за удовлетворение на скотските си страсти — и като не можели да дойдат до никакво споразумение, работата се свършила с

разиграванието на ятаганите, които разсичали невинната пленница! Въобще башибозуците са убивали всичките момичета и жени след обезчестяването. Убивали са те така също и ония, които са водили из селото да им показват заровените си богатства. Най-хубавите момичета са били отведени от башибозуците по селата.

Тристата мъченици били довършени тоя ден до крак на дървения мост пред училището по начин твърде варварски, като последньо отмъщение. Най-напред им се отрязвали ръцете, ушите, носовете, раменете, а после са ги добивали.

VII

После няколко деня Батак представлявал ужасна картина. Нямало вече там ни Барутанлията, ни неговите свирепи башибозуци. След като тия последните претарашували и плячкосали где щото намерят, завърнали се и своите села.

Подир тях Батак се посетил от по-недъгавите и отсъствуюши в клането турци, които ограбили втори и трети път умирисаните и изсъхнали вече трупове; тия пренесли от Батак в селата си и най-непотребни вещи и покъщнина, колкото можали да останат от пожара, като кола, бъчви, каци, дъски и пр.

Когато Батак си догорял спокойно, защото нямало кой да препятствува на пожара, когато върху изсъхналите скелети не останало вече ни един дрипел, когато убийствената миризма, произведена от гниението на хиляди трупове в лятната жега, отравяла въздуха, Батак станал прибежище на бесните кучета и грабливите птици.

---

[0] Факт ничтожен, но твърде забележителен в очите на простолюдието се е извършил случайно п дома на Петра х. Горанова, гдето Волов бил слязъл. Когато той станал да извърши клетвата на присъствующите Горанов, А. Кавлаков, Ст. Трендафилов, А. Трендафилов, Вр. Димитров, Г. Кавлака и пр., камата му паднала от пояса и се забила в крака му, от който на часа бликнала кръв. ↑

[0] Гл. I част, стр. 420—421. ↑

[0] Тоя ден Ахмед аа е пристигнал от Панагюрище, гдето беше дошел да хваща комити, както Неджиб аа в Коприщица; но бе принуден да избяга от края на Панагюрище, като чул изгърмяването на нашите пушки на 20 априлий, както е казано по-горе. Известието за това, което той първи донесъл в Пазарджик, развълнувало града. ↑

[0] На северната страна от Батак. ↑

[0] От колкото села е имало башибозуци на Батак, всяко село си е имало наотделно своя предводител и байрактар, над които е бил главен началник Барутанлията. Такава е била организацията на тия плячкаджии и диви главорези. ↑

[0] Повечето от башибозуците, които изклаха Батак, са помаци. ↑

[0] Това наше подозрение се потвърдява и от това обстоятелство, че когато дошло време да си туря Ахмед аа плана в изпълнение, когато потрябвало да се пуснат в ход лъжливите обещания, одуманията, преструванията и въобще лъжите, Ахмед аа изпратил в Батак един цинцарин, както ще се види. ↑

Източник: Словото

Издание:
Записки по българските въстания. Разказ на очевидци, 1870–1876. Т. 1–3. „Български писател“, С. 1977.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

http://chitanka.info

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.